

LIETUVOS
DIDŽIOSIOS
KUNIGAİKŠTIJOS
TRADICIJA IR
PAVELDO „DALYBOS“

LIETUVOS
DIDŽIOSIOS
KUNIGAİKŠTIJOS
TRADICIJA IR
PAVELDO „DALYBOS“

VILNIAUS UNIVERSITETO LEIDYKLA

2008

UDK 947.45.02/.04
Li232

Specialusis „Lietuvos istorijos studijų“ leidinys (t. 5)
Special issue of the scientific journal „Lietuvos istorijos studijos“ (vol. 5)

Periodinis mokslo leidinys „Lietuvos istorijos studijos“
yra referuojamas tarptautinėje duomenų bazėje ABC-CLIO
Articles appearing in the journal „Lietuvos istorijos studijos“ are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND
LIFE (ABC-CLIO)

Leidinių sudarė:
prof. Alfredas Bumblauskas,
prof. Šarūnas Liekis,
doc. Grigorijus Potašenko

Mokslinis redaktorius:
doc. Grigorijus Potašenko

Kalbos redaktoriai:
Birutė Ilgūnienė, Larisa Lavrinec

Recenzentai:
habil. dr. Tamara Bairašauskaitė (*Lietuvos istorijos institutas*)
doc. dr. Antanas Kulakauskas (*Mykolo Romerio universitetas*)

Projektas
„LDK paveldo „dalybos“. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija:
modernių valstybių, tautų ir etninių mažumų tapatybės istoriniuose
kontekstuose“.

Projektą parėmė Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas (Lithuanian
State Science and Studies Foundation), sutartis su fondu Nr. L-05/2007

Knygos leidimą parėmė
Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas
Vilniaus universiteto mokslo skatinimo fondas

Leidinyje apsvaistytas ir rekomenduotas spaudai
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto tarybos (2007-10-24)

ISSN 1822-4016
ISBN 978-9955-33-275-6

© Straipsnių autoriai, 2008
© Vilniaus universitetas, 2008

Redaktorių kolegija (Editorial Board)

Vyriausiasis redaktorius (Editor-in-Chief)

Prof. habil. dr. *Vygintas Bronius Pšibilskis* – Vilniaus universitetas (Istorija 05H)
– Vilnius University (History 05H)

Atsakingasis sekretorius (Executive Secretary)

Doc. dr. *Sigitas Jegelevičius* – Vilniaus universitetas (Istorija 05H)
– Vilnius University (History 05H)

Nariai (Editors):

Prof. habil. dr. *Alfredas Bumblauskas* – Vilniaus universitetas (Istorija 05H)
– Vilnius University (History 05H)

Prof. habil. dr. *Zenonas Butkus* – Vilniaus universitetas (Istorija 05H)
– Vilnius University (History 05H)

Prof. habil. dr. *Sven Ekdahl* – Geteborgo universitetas, Švedija (Istorija 05H)
– Goteborg University (History 05H)

Prof. habil. dr. *Edvardas Gudavičius* – Vilniaus universitetas (Istorija 05H)
– Vilnius University (History 05H)

Dr. *Magnus Ilmjärv* – Talino universitetas, Estija (Istorija 05H)
– Tallinn University (History 05H)

Prof. habil. dr. *Anatolij J. Ivanov* – Rusijos mokslų akademijos Rusijos istorijos institutas, Rusija (Istorija 05H)
– Institute of Russian History, Russian Academy of Sciences (History 05H)

Dr. *Michail M. Krom* – Sankt Peterburgo Europos universitetas, Rusija (Istorija 05H)
– European University at St. Petersburg (History 05H)

Prof. dr. *Aleksiejus Luchtanas* – Vilniaus universitetas (Istorija 05H)
– Vilnius University (History 05H)

Prof. habil. dr. *Jozef Maroszek* – Baltstogės universitetas, Lenkija (Istorija 05H)
– University of Białystok (History 05H)

Prof. habil. dr. *Zenonas Norkus* – Vilniaus universitetas (Sociologija 05S)
– Vilnius University (Sociology 05S)

Doc. dr. *Edmundas Rimša* – Lietuvos istorijos institutas (Istorija 05H)
– Institute of Lithuanian History (History 05H)

Prof. habil. dr. *Waldemar Rezmer* – Torūnės Mikalojaus Koperniko universitetas, Lenkija (Istorija 05H)
– Nicolaus Copernicus University, Toruń (History 05H)

Prof. dr. *Genadz Saganovič* – Europos humanitarinis universitetas, Lietuva (Istorija 05H)
– European Humanities University, Lithuania (History 05H)

Redakcijos adresas (Address):

Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas
(Vilnius University, Faculty of History)
Universiteto g. 7, LT-01513 Vilnius, Lithuania
El. paštas (e-mail): janina.leonienne@if.vu.lt
<http://www.lis.lt>

TURINYS

Pratarmė 9

I LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTIJOS PAVELDO „DALYBOS“ ISTORIOGRAFIJOSE

Alfredas Bumblauskas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos paveldo „dalybos“ ir „Litva / Letuva“ distinkcijos konceptas 15

Henryk Wisner. Zjednoczenie jako czynnik przesądzający rozpad. Raz jeszcze o dziejach litewskich i polskich 67

Генадз Сагановіч. Великое княжество Литовское в современной белорусской историографии 73

Александр Филошкин. «Другая Русь» в русской историографии 93

II NAUJOS LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTIJOS INTEGRACINIŲ PROCESŲ TYRIMŲ PROBLEMOS

Edvardas Gudavičius. Tautinės lietuvių savimonės lygis XIV a. pabaigoje 117

Sergejus Temčinas. Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemėse XIV–XVIII a.: stačiatikių tradicija 129

Genutė Kirkienė. Stačiatikių integracija į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenę XV–XVI a. 157

Dovid Katz. Jewish Correlates of the Notion of The Grand Duchy of Lithuania 169

Zenonas Norkus. Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo imperija? 205

III LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTIJOS TRADICIJA IR MODERNIŲ ALSTYBIŲ, TAUTŲ BEI ETNINIŲ MAŽUMŲ TAPATYBĖS ISTORINIUOSE KONTEKSTUOSE

Antony Polonsky. What is the Origin of the Litvak? The Legacy of the Grand Duchy of Lithuania 263

Edvardas Gudavičius. Simono Daukanto studentiškas etninės tapatybės modelis. Paradigminių parametrų susidarymo aplinkybės ir ištakos daugiatautės Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos tradicijų rakurse 293

Šarūnas Liekis. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos refleksija Lietuvoje XIX–XX a. pradžioje 331

Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos suvokimo realybės ir mitologijos kontekstai Lietuvos žydų bendruomeninėje sąmonėje 349

Григорий Потапенко. Формирование национальной идентичности литовцев: политическая традиция Великого княжества Литовского, имперский патриотизм и русский «Другой» 377

Павел Лавриненц. Литовцы и история Литвы в русской художественной литературе XIX–первой половины XX вв. 393

Summaries / Zusammenfassungen / Santraukos 215

Tekstų autoriai 432

PRATARMĖ

Šis straipsnių rinkinys yra dalis Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo projekto „LDK paveldo „dalybos“. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija: modernių valstybių, tautų ir etninių mažumų tapatybės istoriniuose kontekstuose“. Jame analizuojami iš tradicinių istoriografijų ateinantys stereotipiniai vaizdiniai, į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos (LDK) bendrabūvio tradicijas orientuoti tapatumai bei integraciniai procesai. Kartu knygoje tiriama, kaip modernių tautų ir Lietuvos etninių grupių tapatybės atsirado ir plėtojosi, sąveikaudamos su įvairiomis etninėmis, kalbinėmis ir konfesinėmis grupėmis bei kultūromis.

LDK paveldo „dalybomis“ vadiname istorinės sąmonės modelius, kuriais siekiama „nacionalizuoti“ visą ar bent dalį daugiakultūrinio ir daugiakonfesinio senosios Lietuvos valstybės paveldo. Šie modeliai gimė ir evoliucionavo įvairiose etnopolitinėse bendrijose: tiek tose, kurios užvaldė ar bandė pretenduoti į visą buvusios LDK teritoriją (Rusija, Lenkija), tiek tose, kurios minėtoje teritorijoje anksčiau ar vėliau susikūrė modernias tautines valstybes (Lietuva, Ukraina, Baltarusija, iš dalies Lenkija). Į šių modelių sąsajas su įvairių tautų nacionalizmais yra ne kartą atkreiptas dėmesys.

Iki netolimos praeities LDK buvo tiriama iš etnocentristinių pozicijų ir jos istorija derinama prie rusų, lenkų, lietuvių, ukrainiečių ir baltarusių nacionalistinių didžiųjų naratyvų. Lenkų (O. Halecki, vėliau J. Bardach, J. Kloczowski), lietuvių (visų pirma E. Gudavičiaus mokykla), rusų, baltarusių ir ukrainiečių (pastarieji trys atvejai yra mažiau tirti Lietuvoje) istoriografijoje šiuos naratyvus keitė liberalistinis eurocentristinis didysis naratyvas, traktavęs LDK kaip aktyvų istorinį subjektą, jungiantį dvi civilizacines tradicijas – lotyniškąją ir bizantinę, t. y. Vidurio Rytų Europos dalį, problemiška susijusią su Rytų ir Pietryčių Europa.

Norint įveikti LDK paveldo nacionalizaciją, reikia atidžiau pažvelgti į LDK politinės ir kultūrinės integracijos procesų tyrimus: LDK politinės tautos („natio Li-

tuana“) formavimasis, bažnytinės unijos procesas, daugiasluoksnės etnopolitinės savimonės formavimasis, Vakarų meninių stilių simbiozės su bizantiškąja tradicija reiškiniai, 1791 m. konstitucijos genezė, žydų ir rusų (ne tik sentikių) LDK paplitimo arealas ir kt. Dabar istoriografijoje bandoma ne LDK paveldą nacionalizuojančius modelius „nuimti“, kaip buvo siūloma internacionalizmo epochoje, o mėginama ieškoti jų korekcijų ir sugyvenimo modelių, remiantis naujomis teorinėmis prielaidomis.

Lietuvių, baltarusių, ukrainiečių, lenkų bei rusų istoriografinės mokyklas ir šių tautų istorinės sąmonės perspektyvas būtina įtraukti į dialogą ir dar vienu aspektu – vadinamosios daugiaperspektyviosios metodologijos požiūriu. Tai yra būtina prielaida tiriant istorijos objektus, dėl kurių konfliktavo tradicinės nacionalistinės istoriografijos. Be to, postmodernioje daugiaperspektyvumo metodologijoje ne tik toleruojami įvairūs požiūriai į praeitį, bet ir akcentuojama istorijos mokslo bei istoriko pareiga ne suniveliuoti skirtingus požiūrius, o aktyviai ugdyti savarankiškus tautinius ir kultūrinius tapatumus.

Todėl istoriko tikslas yra ne tiek ieškoti bendro vardiklio, kiek padėti įvairiems tapatumams surasti korektiškas formules, kurios leistų šiems tapatumams koegzistuoti, atvertų perspektyvą įvairių istorinių sąmonių pavidalų dialogams, o ne konfliktams. „Objektyvusis“ žvilgsnis multiperspektyvioje metodologijoje randasi tada, kai siekiama „santarvinio objektyvumo“, o istorinės sąmonės perspektyva brėžiama kiek galint „aukštesne trajektorija“ – pakylant į šalies ar viso regiono istorijos, savos civilizacijos ar net bendražmogišką lygmenį.

Istoriografijos paradigminės kaitos teorija dėl specifinių priežasčių sunkiai sklinasi kelią į mūsų regiono istoriografijas, nes jos dar ir šiandien dažnai išsitenka tik tarp pragmatizmo ir istorizmo (kūrybiškos orientacijos į marksizmą ar Analų mokyklą buvo išimtis netgi lenkų ir rusų istoriografijoje, o ką kalbėti apie sovietinių respublikų istoriografijas). Tai, regis, sąlygojo ne vien tik komunizmas Rytų Vidurio Europoje, atitolinęs šio regiono istorikus nuo idėjinių partnerių Vakaruose paieškų. Tiek formuojantis moderniosioms tautoms ir tautinėms valstybėms XIX–XX a. sandūroje, tiek komunizmo epochoje kaip alternatyva oficialiam diskursui (ypač Lenkijoje), tiek griuvus komunizmui – visais laikotarpiais istoriografijos natūraliai buvo veikiamos, o ir pačios konstravo nacionalines ideologijas bei tai, kas šiandien vadinama etnocentriniais „didžiaisiais naratyvais“. Taigi ir vėl Vidurio Rytų Europos istoriografijos priverstinai išgyvenusios komunistinio istorinio naratyvo spaudimą ir nesuspėjusios, regis, įsisavinti alternatyvaus minėtiems požiūriams liberalaus naratyvo, turi gyventi kitoje fazėje nei Vakaruose dirbantys praeities tyrinėtojai. Liberalūs, o juo labiau daugiaperspektyvūs naratyvai tebėra išimtis.

Daugiakultūrinės LDK istorijos koncepcija suteikia tvirtus teorinius pagrindus

tolesniems LDK istorijos svarstymams šių dienų Lietuvos istoriografijoje bei nubrėžia gaires šiandieninėms metodologinėms, istorinėms bei istoriografinėms diskusijoms su Baltarusijos, Ukrainos, Lenkijos bei Rusijos mokslininkais. Todėl šių dienų istoriografija tampa vis daugiau atvira ne tik „egzotiškai“ LDK ir XIX–XX a. Lietuvos praeities įvairovei, bet ir dabarties istorinės savimonės bei kultūrinės politikos ir net tarptautinių santykių realijoms ir jų įvairovei. Būtina toliau tirti šiuolaikines ir kol kas menkai kontaktuojančias baltarusių, ukrainiečių ir rusų istoriografijas, ieškant jų poslinkių link integralių LDK istorijos vaizdinių. Kartu LDK kultūrinio ir religinio pliuralizmo arba tolerancijos fenomenas bei kai kurios LDK etninės mažumos (žydai, karaimai, totoriai, romai, rusai sentikiai) jau yra tapę studijų objektu, padedančiu naujai vertinti LDK integralumo ir įvairių etninių mažumų kultūros gyvavimo valstybėje problemas.

Straipsniai šiame rinkinyje suskirstyti į tris skyrius. Pirmajame skyriuje aptariama LDK paveldo „dalybos“ lietuvių, lenkų, baltarusių ir rusų istoriografijose. Antrojo skyriaus E. Gudavičiaus, Z. Norkaus, D. Katz, G. Kirkienės ir S. Temčio straipsniai nagrinėja naujas LDK istorijos problemas: lietuvių tautinę savimonę XIV a., LDK, kaip imperijos, fenomeną, religines tapatybes slaviškose žemėse XIV–XVIII a., stačiatikių integraciją į LDK visuomenę XV–XVI a. bei LDK sampratą žydų tradicijoje. Trečiasis skyrius skirtas LDK palikimui skirtingų modernių valstybių, tautų ir etninių mažumų tapatybėse nagrinėti.

Projektas „LDK paveldo „dalybos“. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija“ savo tematika ir tyrinėtojų kompetencija yra kompleksinis bei tarptautinis. Jis apima svarbias humanitarinių ir socialinių mokslų sandūros problemas ir, tikimės, prisidės ne tik prie LDK tradicijų tyrimo metodologijos ir Lietuvos etninių grupių tapatybių formavimosi XIV–XXI a. pradžioje sampratos atnaujinimo, bet ir prie praktinių Lietuvos, taip pat Baltarusijos, Ukrainos, Lenkijos ir iš dalies Rusijos visuomenei kylančių problemų sprendimo.

*Alfredas Bumblauskas,
Grigorijus Potašenko
Šarūnas Liekis*

I

Lietuvos
Didžiosios
Kunigaikštijos
paveldo
„dalybos“
istoriografijose

LIETUVOS
DIDŽIOSIOS
KUNIGAIKŠTIJOS
PAVELDO „DALYBOS“
IR „LITVA / LETUVA“
DISTINKCIJOS
KONCEPTAS © *Alfredas Bumblauskas*

ĮVADAS

1940 m. vilnietis publicistas Józef Mackiewicz po pokalbio su prelatu Mykolu Kru-pavičium dėl lietuvių tautininkų politikos lenkų atžvilgiu konstatavo, kad nei lenkiškam, nei lietuviškam nacionalizmui Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos (to-liau – LDK) istorinis palikimas nerūpi. Visi į jį kėsinaisi, visi savinasi, bet tik po dalį, visi stengiasi kuo didesnę gabalą pasigriebti, bet visumos niekam nereikia¹.

LDK idėja įvairiais pavidalais šiandien atgimsta ir funkcionuoja tiek Lietuvoje (LDK idėja kaip šiandieninės Lietuvos geopolitinės orientacijos, naujos kaimynys-tės Europos Sąjungoje Rytų kryptimi ir naujos Lietuvos tapatybės šaltinis²), tiek Baltarusijoje (LDK kaip baltarusių valstybė ir šiandieninės tapatybės svarbiausias komponentas), tiek Rusijoje (LDK kaip demokratinė rusų valstybės alternatyva), tiek Lenkijoje (LDK ir Lenkijos unija kaip ES prototipas). Net Vakarų istoriografi-joje atsiranda suvokimas, kad LDK nėra Lenkijos dalis³, o svarbiausia pradedama fundamentaliau svarstyti LDK paveldo ir tradicijų santykį su moderniosiomis tau-tomis ir valstybėmis⁴. Ši situacija yra iššūkis istoriografijai, kuri dažniausiai visose

¹ Mackiewicziaus J. mintis iš knygos „Prawda w oczu nie kole“ (parašyta 1942 m., išleista 2002 m.) pateikia *Malinauskas J.* Juozapas Mackevičius (Józef Mackiewicz) – vilnietis, nemėgęs XX am-žiaus // *Naujasis Židinys–Aidai*, 2007, Nr. 8–9, p. 373.

² LDK, kaip „virtualios imperijos“, idėją šiuolaikinei Lietuvos užsienio rytų politikai pasiūlė Gintaras Beresnevičius (*Beresnevičius G.* Imperijos darymas. Europos sąjunga ir Lietuvos geo-politika. XXI a. pirmoje pusėje. Vilnius, 2003). Vis dėlto ši idėja skeptiškai sutinkama Lietu-vos, kaip Europos „auksinės provincijos“, koncepcijos šalininkų. Apie šią dilemą, kurią gali-ma pavadinti „Kijevo-Briuselio“ dilema: *Statkus N., Paulauskas K.* Lietuvos užsienio politika tarptautinių santykių teorijų ir praktikos kryžkelėje // *Politologija*, 2006, Nr. 2 (42), p. 12–60. (http://www.leidykla.eu/fileadmin/Politologija/42/Nortautas_Statkus_Kęstutis_Paulauskas.pdf). Apie Lietuvos geopolitines alternatyvas žr. dar: *Statkus N., Motieka E., Laurinavičius Č.* Geopolitiniai kodai. Vilnius, 2003; *Laurinavičius Č., Motieka E., Statkus N.* Baltijos valstybių geopolitikos bruožai: XX amžius. Vilnius, 2005.

³ Pvz.: *Stone D.* The Polish-Lithuanian state, 1386–1795. Seattle, 2001; *The Polish-Lithuanian Monarchy in European Context c. 1500–1795.* Ed. R. Butterwick. New York, 2001.

⁴ Pastaruoju metu pasirodė kelios fundamentalios knygos, nagrinėjančios LDK tautų santykį su moderniosiomis tautomis: *Snyder T.* Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999. Sejny, 2006 (Yale, 2003); *Wilson A.* Ukraińcy. Warszawa, 2004; *Niendorf M.* Das Großfürstentum Litauen: Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–

minėtose šalyse tebėra sąlygojama istoriografijoje ir istorinėje sąmonėje susiformavusių „nacionalinių“ stereotipų. Nacionalinių istoriografijų rėmai peržengiami sunkiai ir dėl objektyvių priežasčių – nesusiformavusi „LDK erdvės“ informacinė sistema, istoriografijų istorijos rašomos taip pat iš nacionalinės perspektyvos.

Jau pastebėta, kad LDK istorijos – fenomenalios savo daugiakultūriškumu ir daugiatautiškumu – vaizdinyje tebedominuoja nacionalinių istoriografijų piešiami fragmentai, o šiuos fragmentus nulemia iš dabarties aktualijų kylančios selekcijos. A. Filiuškinas tai vaizdžiai pavadino „žiūrėjimu į sudaužyto veidrodžio šukes“⁵. Būtent jo iniciatyva yra pradėtas „Imperinės istorijos projektas“⁶, siekiantis pradėti derinti žvilgsnius į LDK paveldą. Svarstymai, kaip derinti požiūrius į LDK paveldo „dalybas“, yra prasidėję ir lietuvių istoriografijoje⁷. Taigi paveldo dalybomis vadiname istoriografinės ir istorinės politinės minties koncepcijas, kuriomis siekiama ikimoderniesiems laikams priskirtino fenomeno LDK paveldą interpretuoti iš modernių laikų etnopolitinių bendrijų istorinės sąmonės perspektyvų. Šiais atvejais

1795). Wiesbaden, 2006; *Buchowski K.* Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeżanie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. Białystok, 2006; *Смалянчук А.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917. Гродна, 2001 (выданне 2-е, дапрацав. Санкт-Пецярбург, 2004); *Łatyszonek O.* Od Rusinów Białych do Białorusinów: u źródeł białoruskiej idei narodo-wej. Białystok, 2006.

⁵ *Филишкін А.* Вглядываясь в осколки разбитого зеркала: Российский дискурс Великого Княжества Литовского // *Ab Imperio: Исследование по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*, 2004, 4, с. 561–601.

⁶ Šio projekto LDK skirtas skyrius pavadintas: Поле битвы – память Великое Княжество Литовское в современных исторических дискурсах и нарративах памяти Беларуси, Литвы, Польши, России и Украины // *Ab Imperio: Исследование по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*. 2004, 4, с. 485–601. Analogiški svarstymai pradėti Baltarusijoje: Канструкцыя і дэканструкцыя Вялікага княства Літоўскага: матэрыялы міжнародн. круглага стала (23–25 красавіка 2004 г., Гродна). Мінск, 2007; Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння ў 1991–2003 гг. = Grand duchy of Lithuania: history of research, 1991–2003: матэрыялы міжнародн. круглага стала (16–18 мая 2003 г., Гродна). Мінск, 2006. Atskirai reikėtų paminėti Lietuvos ambasados Rusijos Federacijoje inicijuotas konferencijas 2000 m. (žr.: Балты и Великое княжество Литовское. Историко-лингвистический взгляд. Памяти Эгидиуса Банёниса. Москва, 2007) ir 2002 m. (žr.: Этнокультурные и этноязыковые контакты на территории Великого княжества Литовского. Москва, 2006).

⁷ Žr.: *Staliūnas D.* Die Teilung des Kulturerbes des Großfürstentums Litauen und der Schutz der historischen Denkmäler vom Ende des 19. Bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts // *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge, Bd. VI, Heft 1: Das Denkmal im nördlichen Ostmitteleuropa im 20. Jahrhunderts. Politischer Kontext und nationale Funktion.* Lüneburg, 1997, S. 147–166. Tai esame pradėję svarstyti ir mes, tiesa, iš šiandieninės Lietuvos tautinių mažumų tapatybės formavimo, o ne atskirų šalių istoriografijų pozicijų derinimo poreikio: *Bumblauskas A.* Senasis Vilnius istorinės sąmonės perspektyvose // Lietuvos istorijos studijos, nr. 8, 2000, p. 20–39; *Bumblauskas A.* The heritage of the Grand Duchy of Lithuania: perspectives of historical consciousness // *The Peoples of the Grand Duchy of Lithuania.* Vilnius, Aidai, 2002, p. 7–44; *Bumblauskas A.* Kaip galima derinti žvilgsnį į LDK paveldą // *Naujasis Židinys*, 2003, nr. 4, p. 182–187; *Bumblauskas A.* Kaip galimos LDK paveldo dalybos? // *Naujasis Židinys*, 2003, Nr. 6, p. 324–333.

siekama „nacionalizuoti“ visą ar bent dalį daugiakultūrinio ir daugiakonfesinio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos paveldo. Šie modeliai gimė ir evoliucionavo įvairiose etnopolitinėse bendrijose: tiek tose, kurios užvaldė ar bandė pretenduoti į visą buvsios LDK teritoriją (Rusija, Lenkija), tiek tose, kuriose minėtoje teritorijoje anksčiau ar vėliau susikūrė moderniosios tautinės valstybės (Lietuva, Ukraina, Baltarusija). Pagrindines lenkų, lietuvių, rusų istoriografijų įtampas ir fundamentaliausius poslinkius jau esame pristatę⁸. Jau tada teigėme, kad LDK paveldą reikia interpretuoti ne tik iš „Lenkijos Respublikos“ (Rzeczypospolita Polska) ir ne tik iš „Abiejų Tautų Respublikos“ (Rzeczypospolita Obojga Narodów) perspektyvos, bet ir remiantis idėjomis apie nerealizuotą trijų, o gal net keturių tautų „Respubliką“. Jau tada, prieš gerą dešimtmetį, prognozavome, kad dienotvarkėn iškils baltarusių istoriografijos faktorius⁹. Vis dėlto paaiškėjo, kad bent daliai šiuolaikinių baltarusių istorikų svarbu yra „nacionalizuoti“ LDK istoriją ne tik ukrainiečių (LDK raštijos kaip senbaltarusių ar net baltarusių samprata), bet ir lietuvių sąskaita (LDK kaip baltarusių valstybės idėja).

Taigi šio teksto tikslas – apžvelgiant paradigminės istoriografijos sampratos požiūriu įvairių šalių istoriografijos būklę, signalizuoti LDK dalybų režius istoriografijoje, ypač atkreipiant dėmesį į radikalų šių dalybų variantą, besireiškiantį „Litva / Letuva“ distinkcija. Šios distinkcijos funkcionavimo ir kilmės bei jos objektyvių ir subjektyvių kontekstų paieškos yra būtinas žingsnis, siekiant apskritai LDK paveldo nacionalizaciją ir dalybų įveikos. Nepretenduoju į kelių šalių istoriografijas apimančią visapusišką analizę, juo labiau, kad paliekame šone Ukrainos istoriografiją, menkai pažįstamą ir kol kas konceptualiai sunkiai įvertinamą¹⁰. Tekstas

⁸ Bumblauskas A. Dėl Lietuvos DK civilizacijos pobūdžio // Kultūros barai, 1994, nr. 10, p. 63–69; Bumblauskas A. Kolizje historiograficzne w kwestii charakterystyki Wielkiego Księstwa Litewskiego // Lithuania: Kwartalnik poświęcony problemom Europy Środkowo-Wschodniej Warszawa, 1995, Nr. 1 (14), p. 29–46; Bumblauskas A. Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės civilizacijos pobūdžio // Lietuvos istorijos studijos, 1996, nr. 3, p. 9–28. (papildytas ir pakoreguotas variantas); Bumblauskas A. Polsko-litewskie stosunki cywilizacyjne. Przemiany w stanowiskach historiograficznych obu narodów // Przegląd Wschodni, 1999, t. 5, zesz. 4 (20), s. 757–762.

⁹ Bumblauskas A. Dėl Lietuvos DK civilizacijos pobūdžio // Kultūros barai, 1994, Nr. 10, p. 69.

¹⁰ Iki šiol rėmėmės teiginiu, kad Ukrainoje „litvanistų“ yra tik keletas, kurių konceptualiausius su LDK istorija susijusius darbus žinome: Шабельдо Ф. М. Земля Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987; Русина О. В. Україна під татарями і Литвою (серія: Україна крізь віки. Т. 6). Київ, 1998; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002. Pastarajai istorikei „lietuviškasis“ Ukrainos istorijos periodas tampa lyg ir per siauras. Jos darbai ir naujausia Ukrainos istorijos sintezė (Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ, 1997; Jakowenko N. Historia Ukrainy do końca XVIII w. Lublin, 2000) jau vertinama kaip naujas tarpsnis Ukrainos istoriografijoje (Бандаренка Н. Новы этап развіцця ўкраінскай гістарыяграфіі // Беларускі гістарычны агляд, т. 8, спірыткі 1–2 (14–15), 2001)

labiau yra skirtas tik nuženklinti istoriografinių problemų tyrimų perspektyvas, o ne jas išspręsti ir „uždaryti“ galutiniais teiginiais. O ir šias pastabas laikykime tiksliai žvilgsniu iš Vilniaus.

1. LDK ISTORIJA IR NACIONALINIŲ ISTORIOGRAFIJŲ RAIDOS TENDENCIJOS

1.1. Teorinės pastabos.

Istoriografijos raidos sampratos

Bandymų kurti LDK istorijos istoriografiją, peržengiant savos nacionalinės mokyklos apžvalgas, yra nedaug¹¹, o ir tais nedažnais atvejais dominuoja atskirų tyrimų kryptių tematikos pristatymas ir anotavimas, ką galima pavadinti dalykinėmis naratyvinėmis bibliografijomis. Šiuo atveju vadovaujamasi kumuliatyvistine istoriografijos pažangos samprata, siekiančia parodyti objektyvų kiekybinį žinių gausėjimą. Tačiau jau seniai pastebėta, kad net remiantis tais pačiais šaltiniais ir į objektyvumą pretenduojančiose istorinėse mokyklose vyko konfliktai dėl savų tėvynių garbės. Šiandien taip pat žinome, kad konfliktai vyksta ir „tarp savų“ ir kad juose ne visada lemia racionalūs moksliniai argumentai, o nujaučiami kiti mąstymo ir argumentacijos kontekstai. Būtent šių vidinių metodologinių, teorinių, ideologinių ir politinių mąstymo prielaidų reflektavimas tapo akstinu atsirasti paradigminės istoriografijos raidos sampratoms, kurios mokslo raidą aiškina ne tik evoliuciškai, bet ir „revoliuciškai“, t. y. istoriografijos raidoje įžiūri lūžius arba kokybines permainas.

Istoriografijos paradigminės raidos teoriją, kaip žinia, sukūrė Jurnas Rüsenas¹².

ir kaip visos Ukrainos istorijos mitų ir stereotipų griovimas (*Булкина И. Мифы украинской истории и история украинских мифов // Русский Журнал, 19 Декабря 2002*). Antra vertus, ką tik išgirdome apie istoriografinę studiją: *Василенко В. Політична історія Великого Князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX–першої третини XX ст. Дніпропетровськ, 2006*. Informaciją apie knygą žr.: *Слюдюков І. Більше, ніж ретроспекція. Політична історія Великого князівства Литовського у дзеркалі минулого та сьогодення // День, № 4, субота, 13 січня 2007*.

¹¹ Naujausia: *Галенчанка Г., Бохан Ю. Гістарыяграфія // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 тамах. Т. 1. Мінск, 2005, с. 167–193*.

¹² J. Rüsen'o paradigmos teorija sekė iš jo „reformuotosios istorikos“, pagrindinis šaltinis – jo 3 dalių istorikos bruožai: *Rüsen J. Historische Vernunft, Grundzüge einer Historik I: Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft. Göttingen, 1983; Rüsen J. Rekonstruktion der Vergangenheit, Grundzüge einer Historik II: die Prinzipien der historischen Forschung. Göttingen, 1986; Rüsen J. Lebendige Geschichte. Grundzüge einer Historik III: Formen und Funktionen des historischen Wissens. Göttingen, 1989*. Paradigmos koncepciją J. Rusenas aptarė jau pirmajame šio veikalo tome: *Rüsen J. Historische Vernunft, Grundzüge einer Historik I: Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft. Göttingen, 1983, S. 20–32. J. Rüsen'o autori-*

Joje operuojama pagrindinėmis paradigmomis: pragmatizmas – istorizmas – istorizmo įveika arba postistoristinės paradigmos¹³. Istorizmo įveikos paradigmomis laikoma marksizmas, prancūzų „Annales“ mokykla, kliometrija, vokiečių socialinė istorija (Sozialgeschichte arba Historisches Sozialwissenschaft). Vokiečių socialinės istorijos mokykla atvėrė kelius naujai istorijos mokslo struktūros sampratai: tyrimai – teorija – didaktika. Taip pat sureikšmino istorinės sąmonės kategoriją ir atkreipė dėmesį į pasaulėžiūrinių prielaidų reikšmę pažinimo procesui. Todėl būtina matyti ir paralelinę scientistinei istoriografijos raidai pasaulėžiūrinių arba ideologinių paradigmų – „didžiųjų pasakojimų“ – kaitą. Paprastai išskiriami nacionalistiniai arba etnocentristiniai, komunistiniai ir liberalistiniai naratyvai, kuriuos galima pavadinti ideologinėmis istoriografijos paradigmomis. Tiesa, jau seniai (1979 m. J. F. Lyotardas) paskelbta apie šių naratyvų ribotumą ir mirtį¹⁴, iš to kilo F. Fukujamos išvada apie po komunizmo žlugimo atėjusią istorijos, o iš tikrųjų liberaliojo didžiojo naratyvo pabaigą¹⁵. Egzistuoja nuomonė, kad ši naratyvų mirties konstatacija yra naujasis naratyvas¹⁶, leidžiantis konstruoti daugianaratyvinį arba daugiaperspektyvinį naratyvą ar naratyvus – moterų, mažumų, mentalitetų etc. istorijos. „Didžiųjų naratyvų“ paradigmatica operuoja ir J. Rüsenas¹⁷ bei jo mokyklos šalininkai¹⁸. Šiame kontekste J. Rüsenas svarsto etnocentrizmo ir jo įveikos problematiką¹⁹. Tradicinis etnocentrizmas J. Rūsenui koreliuoja su istorizmu, tačiau jis išplečia etnocentrizmo sąvoką, apimdamas ir eurocentrizmą, o tuo pačiu ir liberalųjį Vakarų „didįjį pasakojimą“ (S. Huntingtono kritika). Vis dėlto naraty-

tetas kartais ginčijamas (*Safronovas V.* Ką tyrinėsimė – istorinę kultūrą ar atminimo kultūrą? // Kultūros barai, 2007, Nr. 7–8, p. 2–6); nors pas mus Bielefeldo mokykla kartais laikoma pasauliniu istorinės minties centru. Žr.: *Iggers G.* Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert: Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang. Göttingen, 1993.

- 13 Plačiausiai paradigmė istoriografijos raida pristatyta: *Jäger F., Rüsen J.* Geschichte des Historismus. München, 1992. Žr. taip pat naujausią lengvai prieinamą veikalą: *Rüsen J.* Istorika: istorikos darbų rinktinė. Sud. Z. Norkus. Vilnius, 2007, p. 132–148. Lietuvoje J. Rūsenui istoriografijos raidos paradigmė sampratą fundamentaliai pristatė Z. Norkus: *Norkus Z.* Istorika: istorinis įvadas. Vilnius, 1996 (ypač p. 33–42, 74–78, 159–178).
- 14 Žr.: *Lyotard J.F.* Postmodernus būvis. Šiuolaikinį žinojimą aptariant. Vilnius, 1993, p. 112.
- 15 *Fukuyama F.* The end of history and the last man. New York, 1992; *Fukuyama F.* The End of History? // The National Interest, Summer, 1989 (*Фукуяма Ф.* Конец истории и последний человек. Москва, 2004).
- 16 Appleby J., Hunt L., Jacob M. teigia, kad postmodernizmas (pavyzdžiui, jo atstovų teiginiai apie naratyvų „mirtį“) pats savaime yra naujas istoriją struktūruojantis „didysis“ naratyvas. Žr. *Appleby J., Hunt L., Jacob M.* Tiesos sakymas apie istoriją. Vilnius, 1998, p. 231–236.
- 17 Žr.: *Rüsen J.* Istorika: istorikos darbų rinktinė. Sud. Z. Norkus. Vilnius, 2007, p. 202–210.
- 18 Žr., pvz.: *Ahonen S.* Nauji istorijos mokymo planai Baltijos šalyse: Estija 1990 m. Naratyvo transformacija // Istoriografija ir atvira visuomenė. Vilnius, 1998, p. 293–305.
- 19 Žr.: *Rüsen J.* Istorika: istorikos darbų rinktinė. Sud. Z. Norkus. Vilnius, 2007, p. 261–286.

vy „mirties“ sampratą pats J. Rüsenas, pripažindamas monoperspektyvinių naratyvų ribotumą ir jų kritikos pagrįstumą, laiko ribota, nes „nėra jokio kultūrinio identiteto be didžiųjų pasakojimų“²⁰. Tai, be jokios abejonės, yra susiję su kompromisine („dialektine sinteze“) Rüseno pozicija tarp tradicinės istoristinės istoriografijos naratyvizmo ir istorizmo įveikai atstovaujančių paradigmu, akcentuojančių analitines ir kritines strategijas. Taigi, tarytum darydamas žingsnį atgal, šis mokslininkas kartu peržengia istorizmo įveikai priskirtinos vokiečių „socialinės istorijos“ mokyklos ribas, formuodamas išsiaištinę istorinės sąmonės ir istorinės kultūros studijų koncepciją²¹, akcentuojančią polilogo tarp įvairių istorinės sąmonės perspektyvų būtinybę, kas akivaizdžiai priskirtina postmodernistinėms paradigmoms. Iš „didžiųjų pasakojimų“ ypatingo vaidmens pripažinimo, regis, gimsta naujų naratyvų konstravimo programos²², įgavusios metaforišką „atminties vietų“ pavadinimą. Jos, priimdamos daugiaperspektyvumą kaip principą (nes „atminties vietos“ turi būti disonuojančių „atminčių“ susitikimo vieta), konstruoja naują ir atvirą, nacionalistinę ir liberalųjį naratyvus peržengiantį, „didįjį pasakojimą“. Reikėtų specialaus svarstymo, kiek šie „atminties vietų“ konceptai koreliuoja su liberalaus arba pilietinio nacionalizmo konceptais²³. Vis dėlto pastarojoje perspektyvoje paprastai kalbama apie multikultūralizmo problemą, t. y. valstybės ir kultūrinių mažumų santykių problemą, o mes šiuo atveju svarstome nacionalinių istoriografijų santykių klausimą. Kol kas šioje vietoje pasitenkinsime koreliacija tarp istorizmo, kaip istorines atskirības akcentuojančios metodologijos, ir tautos fenomeną iškeliančio nacionalizmo (nors šis judesys gali būti susijęs ir su romantiniu pragmatizmu). Ne veltui būtent „objektyviajame“ istorizme vyko didžiausi konfliktai tarp atskirų istoriografijų.

Ne ką mažiau problemiškas yra marksizmo, kaip metodologinės paradigmos, santykis su komunistiniu marksistiniu-lenininu pasakojimu, nes iš marksizmo nebūtinai išeina komunistinis futurizmas ir maskvocentrizmas, o pastarieji gali neturėti jokio ryšio su marksizmu, kaip metodologine paradigma. Liberalusis eurocentristinis pasakojimas, regis, koreliuoja ne tik su istorizmu, bet ir su kai kuriomis modernistinėmis paradigmomis. Kokios bebūtų koreliacijos sampratos, svarbiausia išvada būtų ta, kad postmodernistinė daugiaperspektyvinė žiūra yra būtina prielaida tiriant istorijos objektus, dėl kurių konfliktavo tradicinės nacionalistinės

²⁰ Ten pat, p. 272.

²¹ Žr. *Norkus Z.* Jörno Rüseno istorinės kultūros studijų teorinės idėjos // *Problemos*, 2005, Nr. 67, p. 33–47.

²² *Nora P.* (dir.). *Les lieux de memoire*. T. 1–3, Vol. 1–7. Paris, 1983–1992; *Deutsche Erinnerungsorte* / Hg. E. François, H. Schulze. Bd. I–III. München, 2001–2002.

²³ Etninio ir pilietinio nacionalizmo distinkcijos šalininkai paprastai remiasi: *Greenfield L.* *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Harvard, 1992.

istoriografijos. Antra vertus, daugiaperspektyvumo požiūriu ne tik toleruojami įvairūs požiūriai į praeitį, bet ir akcentuojama istorijos mokslo bei istoriko pareiga ne suniveliuoti skirtingus požiūrius, o aktyviai ugdyti savarankiškus tautinius ir kultūrinius identitetus. Vadinasi, istoriko tikslas yra ne tiek ieškoti bendro vardiklio, kiek padėti įvairiems identitetams surasti korektiškas formules, kurios leistų šiems identitetams koegzistuoti, atvertų perspektyvą įvairių istorinių sąmonių pavidalų dialogams, o ne konfliktams. Tuo tarpu „objektyvūs“ žvilgsnis (tiksliau – žvilgsnis darosi vis labiau objektyvus) multiperspektyvioje metodologijoje formuojasi tada, kai siekiama „santarvinio objektyvumo“ (Konsensusobjektivität)²⁴, o istorinės sąmonės perspektyva brėžiama kiek galint „aukštesne trajektorija“ – pakylant į šalies ar viso regiono istorijos, savos civilizacijos ar net bendražmogišką lygmenį.

Istoriografijos paradigminės kaitos teorija dėl specifinių priežasčių sunkiai sklinasi kelią į mūsų regiono istoriografijas, nes jos dar ir šiandien dažnai išsitenka tik tarp pirmų dviejų grandžių – pragmatizmo ir istorizmo. Kūrybiškos orientacijos į marksizmą ar Analų mokyklą buvo išimtis netgi lenkų ir rusų istoriografijoje, o ką kalbėti apie sovietinių respublikų istoriografijas. O ir šiandien istoriografijos paradigminę teoriją yra įsisavinę, regis, tik lenkai²⁵. Tai, matyt, sąlygojo ne vien tik komunizmas Rytų Vidurio Europoje, atitolinęs šio regiono istorikus nuo idėjinių partnerių Vakaruose paieškų. Tiek formuojantis moderniosioms tautoms ir tautinėms valstybėms XIX–XX a. sandūroje, tiek komunizmo epochoje kaip alternatyva oficialiam diskursui (ypač Lenkijoje), tiek griuvus komunizmui – visais laikotarpiais istoriografijos natūraliai buvo veikiamos, o ir pačios konstravo nacionalines ideologijas bei tai, kas, kaip minėta, vadinama etnocentriniais „didžiaisiais naratyvais“. Taigi ir vėl Vidurio Rytų Europos istoriografijos priverstinai pergyvenusios komunistinio istorinio naratyvo spaudimą ir, regis, nesusėjusios įsisavinti alternatyvaus minėtiems požiūriams liberalaus naratyvo, turi gyventi kitoje fazėje nei Vakaruose dirbantys praeities tyrinėtojai. Liberalūs, o juo labiau daugiaperspektyvūs naratyvai, atrodo, tebėra išimtimi. Apskritai jų istoriografijos poslinkių paieškos yra mokslinė aktualija. Iš karto reikia pastebėti, kad LDK istorijos požiūriu aktualios lenkų, rusų, lietuvių, baltarusių, ukrainiečių istoriografijos yra labai nevienodos savo potencialu ir politiniais-ideologiniais kontekstais: pvz., seniai nuo komunistinės ideologijos distanciją suradusi lenkų istoriografija, nelabai seniai – lietuvių, sunkiai, nevienodu mastu, su atsitraukimo fazėmis nuo to besivaduojančios ukrainiečių, rusų ir ypač baltarusių istoriografijos.

²⁴ Tai J. Rüseno sąvoka – Konsensusobjektivität. Žr. *Norkus Z.* Istorika: Istorinis įvadas. Vilnius, 1996, p. 219–220.

²⁵ Žr. *Pomorski J.* Historyk i metodologia. Lublin, 1991; *Grabski A. F.* Zarys historii historiografii polskiej. Poznań, 2006.

1.2. Lietuvos istoriografija:
nuo pagoniškosios „Atlantidos“ paieškų prie vėlyvosios LDK
kaip „Antrosios Lenkijos civilizacijos laidos“ idėjos

Jau 1939 m. Z. Ivinskis pateikė priešstatą „romantizmo metu / dabar“, per kurią matoma visa Lietuvos istoriografija nuo S. Daukanto iki pat tarpukario Lietuvos²⁶. Nors Ivinskis tai vadina epochomis, tačiau ir romantizmo epochoje išskyrė J. Lelewelio ir kai kurių kitų Vilniaus istorikų mokyklos kritiškumą. Vadinasi, šioje sampratoje galima įžvelgti metodologinę pragmatizmo / istorizmo distinkciją. Būtent Ivinskis padėjo pagrindus lietuvių istoriografijos reljefą matyti tarp trijų metodologinių paradigimų: pragmatizmo, pozityvizmo (taip įvardijant istorizmą), marksizmo-leninizmo²⁷. Šiais laikais „aušrininkų“ istoriografija buvo susieta su nacionalizmo ideologine paradigma²⁸. Vis dėlto abiem atvejais paradigimų modeliai buvo tarsi per didelio mastelio ir neleido įžvelgti esmingo ideologinio skirtumo tarp S. Daukanto (kartu su vienalaikiais T. Narbutu ir J. I. Kraševskiu) bei juo sekusių J. Basanavičiaus ir J. Šliūpo iš vienos pusės (šią paradigmą esame pavadinę „baltofilija“) ir Maironio korekcijos iš kitos – jis „aukso amžiaus“ sampratoje pagonybę pakeitė dydžiavųjų epocha su Vytauto laikų kulminacija. Antra vertus, turimas paradigminių įžvalgų arsenalas neleido iki galo paaiškinti Z. Ivinskio kritiško santykio ne tik su romatine, bet ir su savo laikų istoriografija. Pastarąją santykį esame analizavę per istorizmo / istorizmo įveikos distinkcijos prizmę ir aptikę kelias Z. Ivinskio inovacijas neišsitenkančias istorizmo paradigmoje²⁹. Vis dėlto buvome kritikuojami, kad inovatyvių tekstų kiekybiškai yra nedaug. Mūsų manymu, tai nesumenkina šių tekstų vertės ir prasmės, tačiau dar labiau Z. Ivinskio novatoriškumas paaiškėja jį įvertinus per ideologinių paradigimų prizmę, matant tautinio ir krikščioniškojo eurocentristinio naratyvų priešstatą. Tokį raktą visai neseniai pasiūlė B. Christophe, matydama šią distinkciją tiek XX a. pradžioje (J. Basanavičius,

²⁶ *Ivinskis Z.* Lietuvos istorija romantizmo metu ir dabar // Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai, t. 3. Kaunas, 1940, p. 320–341.

²⁷ Žr. Z. Ivinskio istoriografinę apžvalgą jo „Lietuvos istorijoje“: *Ivinskis Z.* Lietuvos istorija iki Vytauto mirties. Roma, 1978, p. 42–92. Taip pat: *Tereškinas A.* Between romantic nostalgia and historio-pedagogic sentiments: a few ways to discourse the Lithuanian past // *Lituanus: lithuanian quarterly journal of arts and sciences*, Vol. 43, 1997, No. 3.

²⁸ *Krapauskas V.* Nationalism and Historiography: The Case of Nineteenth-Century Lithuanian Historicism. Boulder, 2000; *Putinaitė N.* Šiaurės Atėnų tremtiniai. Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a. Vilnius, 2005.

²⁹ Žr.: *Bumblauskas A.* Penkios Zenono Ivinskio teorinės novacijos // Lietuvos istorijos studijos, Nr. 4, 1997, p. 14–34; *Bumblauskas A.* Zenono Ivinskio teorinės novacijos // *Naujasis Židinys-Aidai*, 1995, nr. 3, p. 190–203.

J. Šliūpas / J. Prapuolenis), tiek tarpukario Lietuvoje (A. Šapoka / Z. Ivinskis) ir net Sąjūdyje (kauniečiai su A. Patacku / vilniečiai su R. Ozolu)³⁰. Tai leistų senojoje Lietuvos istoriografijoje matyti kelias paradigmas: bent jau du pragmatinės retorinės istoriografijos didžiuosius pasakojimus (S. Daukanto ir Maironio), istoristinę lituanocentrizmą (A. Šapoka), krikščioniškąjį eurocentrizmą (Z. Ivinskis). Beje, tik pastarasis turėjo perspektyvą erdviau pažvelgti į LDK istoriją. Tačiau išeivijoje Ivinskis nebandė realizuoti metodologinių novacijų, pasirinkdamas įvykinės istorijos modelį, o ideologiniu deklaravo „vienybės“ (taigi su tautiniu lituanocentristiniu požiūriu) idėją.

Sovietinė lietuvių istoriografija pasižymėjo metodologiniu nevienalytiškumu³¹: marksizmas-leninizmas arba stalinizmas, komunistinis pragmatizmas, romantizmo tradicija aiškintinas pagonybės aukštinimas arba sovietinė baltofilija, istorizmas arba valstybingumo idėjos atsisakęs (ar priverstas atsisakyti) empirizmas. Pastarųjų paradigmų sankirta galima aiškinti iškilusį pagonybės / krikščionybės adeptų konfliktą ir padaryti išvadą, kad pagoniškasis baltofilinis pasakojimas sovietijoje buvo mažesnis pavojus nei valstybingumo idėją potencialiai galintis kelti istoristinis lituanocentrizmas ar krikščioniškasis europocentrizmas. Svarbus ir kitas klausimas: ar egzistavo kūrybingas metodologiškas marksizmo teorijos taikymas, toks, kuriuo seka istorizmo įveikos mokyklų sampratos? Mūsų, vėliau A. Švedo tyrimai parodė, kad kūrybingo marksizmo taikymo beveik nebūta. Tam tikra išimtimi laikytinas J. Jurginio „Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje“. J. Jurginis bandė būti kitonišku LDK kultūros bei paveldo atžvilgiu, iškeldamas tų laikų „valstybinio patriotizmo“ koncepciją³².

Tačiau ir ši koncepcija buvo veikiau išimtis, nei taisyklė – pagrindinė LDK tyrinėtojų kryptis buvo viešai nedeklaruojamas istoristinis lituanocentrizmas, balansuojantis ties empirizmo riba. Permainos (tiesa lituanocentristinės paradigmos rėmuose) prasidėjo, kuomet į lietuvių istorinę perspektyvą buvo jau sovietmečiu įvesta Lietuvos Metrika, Metraščiai ir Statutai³³. Šios raštijos, atrodo, nenorint „ati-

³⁰ *Christophe B.* Staat versus Identität: Zur Konstruktion von „Nation“ und „nationalem Interesse“ in den litauischen Transformationsdiskursen von 1987 bis 1995. Köln, 1997. P. 228–236.

³¹ Plačiau: *Bumblauskas A.* Ar būta marksizmo sovietinėje lietuvių istoriografijoje? Sovietinės lietuvių istoriografijos metodologinės gairės // Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvard Guda- vičiaus 70-mečiui (Specialusis „Lietuvos istorijos studijų“ leidinys, t. 1) / sudarė A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 1999, p. 367–399.

³² *Jurginis J.* Tautos samprata renesansinėje Lietuvos istoriografijoje // LTSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A (toliau – MADA), 1976, t. 2 (55), p. 149–162; *Jurginis J.* Tautybių santykiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje // MADA, 1982, t. 2 (79), p. 35–48.

³³ *Lebedys J.* Senoji lietuvių literatūra / paruošė J. Girdzijauskas. Vilnius, 1977.

duoti“ baltarusiams (ar rusams) istoriografijoje buvo priimta formulė „LDK slavų kanceliarinė kalba“³⁴. Vis dėlto „nelietuviškos“ raštijos įvedimas į lietuvišką perspektyvą dažnai baigdavosi ties M. Mažvydo epocha³⁵. Po Mažvydo, t. y. nuo XVI a. vidurio, lietuviškuoju paveldu laikoma tik lietuviakalbė raštija ir dedamos pastangos surasti lietuvių kalbą viešajame gyvenime – tiek katalikiškoje, tiek protestantiškoje aplinkoje. Tolesniu žingsniu tapo lotyniškosios ir baroko kultūros įvedimas į lietuvių istorinės sąmonės perspektyvą³⁶. Iš pirmo žvilgsnio ši programa tarsi atitiko ir lituanocentrinę programą – juk lotyniškąją kultūrinę tradiciją buvo nesunku „atskelti“ nuo monopolinę teisę į ją reiškusių tradicinės lenkiškosios istorinės perspektyvos. Tame lietuviai tarsi neturėjo konkurentų (nebent tai būtų baltarusiai), nes juk bergždžia ieškoti „lotynų“ istorinės sąmonės perspektyvos Lietuvoje. Vis dėlto visi šie poslinkiai liko konkrečių tyrimų, o ne naujo LDK istorijos modelio konstravimo lygmenyje. LDK ir Vilniaus daugiakultūriškumo, lietuvių ir kaimynų tautinių stereotipų permastymo idėjas T. Venclova pradėjo reikšti jau emigracijoje³⁷.

1988–1990 m. pirmiausia atgimė ar legalizavosi senosios paradigmos. Visų pirma iš prieškarinio ir išeivijos sugrįžtantis lituanocentrizmas (A. Šapokos redaguotos Lietuvos istorijos perleidimas su sava kuluarine tradicija sovietmetyje) bei krikščioniškasis eurocentrizmas (P. Rabikauskas), o taip pat jau prieškariniu Z. Ivinskio atvesta, bet sovietmetyje ir išeivijoje išlikusi paraistorinė baltofilijos atmaina (Č. Gedgaudo knygos perspausdinimas). Tačiau pamažu skleidėsi nauji fenomenai: iš išeivijos semiotinį (A. J. Greimas) postūmį įgijusi, su moderniąja religijotyra

³⁴ Zinkevičius Z. Lietuvių antroponimika: Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVIII a. pradžioje. Vilnius, Mokslas, 1977, p. 12–13; Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija, t. 2: Iki pirmųjų raštų. Vilnius, 1987, p. 117–135; Zinkevičius Z. Rytų Lietuva praeityje ir dabar, Vilnius, 1993, p. 54–64. Kartais iš sąvokos dingsta sandas „LDK“, tačiau „lietuviškam“ žvilgsniui tai nėra pavojinga, nes koncepcijoje pabrėžiamas šios kalbos kanceliarinis pobūdis, t. y. kalba neatiduodama nei vienai iš gyvų tautų. Kadangi šia kalba rašė ir lietuviai (ką jau prieš karą įrodė K. Jablonskis, surasdamas šioje kalboje lituanizmą), lietuvių tradicinė istorinė sąmonė išlikdavo rami.

³⁵ XVI–XVII a. kitakalbė Lietuvos raštija turi tik „priedų“ statusą. Žr. antologijos sudarymo principus: Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija: Feodalizmo epocha / red. Korsakas K., Lebedys J. Vilnius, 1957.

³⁶ Svarbiausiu darbu čia laikytinas I. Lukšaitės tekstas, skirtas LDK XVII a. kultūrai veikale: *Jurginis J., Lukšaitė I. Lietuvos kultūros istorijos bruožai (Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus)*. Vilnius, 1981, p. 186–333. Lotyniškosios kultūros tyrimuose daugiausia tuo metu nuveikė M. Ročka ir E. Ulčinaite.

³⁷ Žr. T. Venclovos publicistikos rinktinę: *Venclova T. Vilties formos: eseistika ir publicistika*. Vilnius, 1991, p. 130–213. T. Venclova Nepriklausomybės laikais formulavo: „Vilnius yra lietuviškas, bet vargu ar jo likimas bus labai prasmingas, jei nors iš dalies neatsikurs jo daugiakultūris audinys, tam tikra LDK tradicija“. Žr.: *Venclova T. Prarasto orumo beiėskant // Kultūros barai*, 1997, Nr. 8–9.

sujungta (G. Beresnevičius) kritinė pagonybės vaidmens Lietuvoje sureikšminimo paradigma, sociologinių teorijų taikymu praturtinta V. Kavolio kultūros istorija, pradėjusi liberaliai akcentuoti LDK daugiakultūriškumo fenomenus³⁸ ir paveikusi savarankiškai liberalų diskursą pradėjusį plėtoti ir LDK tradicijas nebeetnocentriškai tirti A. Kulakauską, E. Aleksandravičių, R. Miknį ir kitus autorius, susibūrusius apie „Tautinio atgimimo studijas“³⁹. Būtent jie nuosekliai suformulavo tezę, kad tarpukario Lietuvos Respublika nebuvo organiška LDK tąsa, o etnolingvistinio nacionalizmo pagimdytas moderniosios tautos kūrinys. Vis dėlto vien XIX a. tyrinėtojų pastangomis negalėjo keistis istorinės sąmonės konjunktūra, jei nesikeičia LDK istorijos samprata.

Tradicionius požiūrius į LDK istoriją esmingai atmetė E. Gudavičius⁴⁰. Visų pirma jis konceptualiai pasitraukė iš sovietinio maskvocentrinio marksizmo-leninizmo tradicijos – bent jau Vidurio Europos ir LDK istorijoje mato receptijos iš Vakarų procese idėjinių (antstatinių) faktorių primatą prieš ekonominius. Sujungęs antikomunistinio marksizmo (K. Wittfogelio) puoselėtą „azijinio gamybos būdo“ konceptą su civilizacinėmis ir sociologinėmis „centro–periferijos“ teorijomis, jis sukūrė savarankišką globalų pasaulio istorijos modelį su savitu europocentrizmu (Japonija – kaip antroji Europa), daug kur turinčiu sąlyčio taškų su liberaliuoju istorijos modeliu. Juo remiantis buvo suformuluota nauja LDK ir Lietuvos istorijos koncepcija. Jos esmė – pavėluoto LDK pritaipimo prie Vakarų civilizacijos ir Vidurio Europos procesas, prasidėjęs po krikščionybės įvedimo, pavadintas europeizacija. Europeizacijos konkreti išraiška buvo įvairiakalbiai LDK kultūros variantai, tarp jų ir – konkurentus sugebėjęs įveikti – lenkakalbis LDK kultūros modelis, natūraliai

³⁸ Žr. *Kavolis V. Žmogus istorijoje*. Vilnius, 1994.

³⁹ Svarbiausi šių autorių darbai: *Kulakauskas A. Lietuvos bajorija ir lietuvių tautinis bei valstybinis atbudimas // Literatūros teorijos ir ryšių problemos. Etnosocialinė ir kultūrinė situacija XIX amžiaus Lietuvoje*, Vilnius, 1989; *Kulakauskas A. Nuo Didžiosios Kunigaikštystės iki Respublikos: Lietuvos etnopolitinės raidos XIX amžiuje bruožai // Kultūros barai*, 1995, Nr. 1; *Aleksandravičius E. XIX amžiaus profiliai*. Vilnius, 1993; *Kulakauskas A. Lietuvių atgimimo kultūra. XIX a. vidurys*. Vilnius, 1994; *Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje*. Vilnius, 1996; *Miknys R. Літва і Беларусь. Перышэтыі дзяржаўнасці у пачатку XX ст. // Беларусь паміж усходам і заходам, ч. 2, Беларусіка Albaruthenica 6, Мінск, 1997, с. 249–256; Miknys R. Wilno – miasto wielonarodowe i punkt zapalny w stosunkach polsko-litewskich // Tematy polsko-litewskie. Pod redakcją R. Traby. Olsztyn, 1999, s. 84–104; Miknys R. Tarp istorinės ir etnografinės Lietuvos: ar buvo bandyta ieškoti Lietuvos autonomijos formulės 1905 metais // Parlamento studijos, Vilnius, 2005, Nr. 5, p. 48–64. Kaip istoriografinė apžvalga: *Botyrius V. Lietuvių tapatybė: bajoriška kontreformacija // Naujasis Židinys-Aidai*, 1995, Nr. 5, p. 391–397.*

⁴⁰ Žr. str. rinkinį: *Gudavičius E. Lietuvos europėjimo keliais: Istorinės studijos*. Sud. Bumblauskas A., Petrauskas R. Vilnius, 2002. Taip pat: *Gudavičius E. Lietuvos pritaipimo prie Europos istorinė perspektyva // Lietuvos mokslas*, 1995, t. 3, kn. 6, p. 4–17.

pavertęs LDK kultūrą „antrą lenkų civilizacijos laidą“⁴¹. Visa tai leidžia teigti, kad būtent E. Gudavičius pirmasis Lietuvos istoriografijoje nuosekliai perėjo nuo istorinės politinių įvykių istorijos prie struktūrų ir procesų arba visuomenės istorijos, nuo baltofilijos ir lituanocentrizmo prie LDK ir Lietuvos istorijos tipologijos Europos kontekste paieškų. Tai jau akivaizdi paradigminė permaina. Šiame modelyje seniesiems naratyvams vietos nebuvo. Būtent pastarasis aspektas ir tapo pagrindiniu fundamentalioms E. Gudavičiaus koncepcijos vertinimų prieštaroms – nuo „istorijos juodintojo“⁴² iki „perversmo mūsų galvose“⁴³. E. Gudavičiaus permaina yra jau pastebėta ir konstruktyviai įvertinta Lenkijoje⁴⁴ bei Baltarusijoje⁴⁵.

Panašiai pastaruoju metu buvo sutiktos ir Lietuvos tapatybės modelius permąstančios N. Putinaitės idėjos – paaiškėjo, kad romatinės ir baltofilinės dingusios pagoniškosios „atlantidos“ paieškos tebėra vieno iš tradicinių lietuvių tautinio identiteto modelių ir net dalies humanitarinių mokslų viltis. Taigi lietuviškasis identitetas ne tik tebeturi etnocentrinę prigimtį, bet jis ir skiriasi nuo kitų nacionalizmų (kad ir lenkiškojo) selektyviniu požiūriu į savo istoriją.

E. Gudavičiaus koncepcija, esmingai atmetusi etnocentrinę antilenkišką Lietuvos istorijos naratyvą, padėjo pagrindus kitaip traktuoti LDK paveldą ir tradiciją, kurtą lenkų ir rusėnų kalbomis. Tai atvėrė naujas prielaidas šiandieninių Lietuvos lenkų ir baltarusių istorinės sąmonės perspektyvoms. Tol kol tradiciškai 1387 m. ar 1569 m. buvo laikomi Lietuvos nelaimių pradžia, tol integralios vietos Lietuvos kultūroje ir pagrindo pripažinti „savais“ nebuvo. Nors lietuvių istoriografija turbūt ir ateityje LDK ir Lietuvos kultūros lenkėjimo procesus vertins negatyviai, tačiau šio proceso suvokimas kaip Lietuvos ėjimo į Europą kaina jau nebeis vertinti jo kaip „klastingos lenkų politikos“ rezultato ir nebeis taip jautriai reaguoti į Lenkijos „civilizacinės misijos“ koncepcijas.

⁴¹ *Gudavičius E.* Lietuvių tautos ankstyvieji amžiai // *Gudavičius E.* Lietuvos europėjimo keliais. Vilnius, 2002, p. 60–68; *Gudavičius E.* Lenkijos vaidmuo europeizuojantis Lietuvai // *Ten pat*, p. 211–226; *Gudavičius E.* Lenkų kultūrinio fenomeno užuomazgos Lietuvoje // *Ten pat*, p. 203–210; *Gudavičius E.* Jak pojawił się model europejskiej kultury Litwinów // *Lithuania*, 1999, Nr. 1/2 (30 / 31), s. 47–50. Taip pat: *Bumblauskas A.* Polonizacja Litwy jako problem w historiografii // *Lithuania*, 1999, Nr. 1/2 (30/31), s. 44–46.

⁴² Yra ir kitokių pareiškimų: E. Gudavičiaus modelis – tai Lietuvos istorijos kaip savarankiško mokslinio objekto menkinimas. Žr.: *Merkys V.* Mintys apie istoriją ir istorikus // *Mokslas ir gyvenimas*. 2002, Nr. 10, p. 8–10.

⁴³ Žr., pvz., „Būtovės slėpiniai“ ir intelektualas RTV (L. Vanago pokalbis su S. Geda) // *Kalba* Vilnius. 1994, Nr. 8, p. 5.

⁴⁴ Žr., pvz., *Siemienowicz Z.* Stereotypy i historia: Czego nie pamiętają Litwini // http://www.najmici.org/stereotypy_i_historia.htm (žiūrėta 2002.01.02). Tiesa, šios permainos iš esmės vertinamos iš tradicinių Lenkijos istoriografijos naratyvų pozicijų.

⁴⁵ *Смалянчук А.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917. выданне 2-е, дапрацава. Санкт-Пецярбург, 2004, с. 29–30 (1 leid. Гродна, 2001).

1.3. Lenkijos istoriografija: nuo LDK paveldo nacionalizacijos prie LDK istorijos subjektiškumo ir Lenkijos kaip Britanijos idėjos

Lenkijos istoriografijoje LDK istorijos tyrimų apžvalgų būta ne viena, tačiau jos matė tik kumuliatyvistinį procesą ir nefiksavo galimų kokybinių permainų. Šiandien G. Blaszczykas kuria fundamentalią ir reljefišką Lenkijos-Lietuvos santykių istoriją⁴⁶, regis, tapsiančią parankine LDK istorikų knyga. Vis dėlto susikontcentravimas į konkrečius santykių epizodus dažniausiai įgalina autorių grupuoti istoriografinės koncepcijas tik pagal tautines mokyklas, sustatant į vieną gretą Oswaldą Balzerį ir Juliusą Bardachą lenkų istoriografijoje ar Adolfą Šapoką ir Edvardą Gudavičių lietuvių istoriografijoje. O juk dažnai ir konkrečių istorijos klausimų sprendimas tiesiogiai priklauso nuo bendrosios istoriko koncepcijos ir pripažįstamų teorinių bei ideologinių prielaidų. Komplikuotų Lenkijos – LDK santykių vertinimai lietuvių istoriografijoje G. Blaszczyko stebimi per stabilią, permainų nereikalaujančią ir „objektyvią“ Lenkijos istoriografijos prizmę, kurioje evoliucionuoti privalo tik Lietuvos istoriografija. Turint galvoje paramokslines Lietuvos istoriografijos tendencijas, tai iš dalies teisinga. Tačiau jau minėjome, kad E. Gudavičiaus koncepcija Lietuvoje kartais pavadinama „perversmu galvose“. Žinant XX a. I trečdalis A. Brücknerio⁴⁷ pažiūras į Lietuvos vaidmenį LDK, J. Mieroszewskio ir J. Giedroyco, J. Bardacho ir H. Wisnerio koncepcijos atrodys taip pat kaip perversmas. Taigi, ar įmanoma išvelti konceptualias slinktis Lenkijos istoriografijoje LDK atžvilgiu?

Juk negalime nematyti, kad senoji lenkų istoriografija, pradedant romantizmo epocha ir J. Leleweliu⁴⁸, daug ir gražiai rašė apie lietuvių pagonybę, tačiau vėlesnėje LDK istorijoje tematė tik lenkų civilizaciją Lietuvoje. J. Lelewelio „Lietuvos ir Rusijos istorija“ (1839) labiau laikytina ne atskira Lietuvos istorija, o vienu iš Lenkijos istorijos tomų, jau nekalbant apie tai, kad ir šis tomas pasibaigia Liublino unija. Lietuvos Statutai jam yra kieno tik nori, bet tik ne lietuvių civilizacijos produktas⁴⁹.

⁴⁶ *Blaszczyk G. Dzieje stosunków polsko-litewskich. T. 1: Trudne początki. Poznań, 1998; T. 2: Od Krewa do Lublina. Cz. 1. Poznań, 2007.*

⁴⁷ Iškalbingiausias tekstas: *Brückner A. Polacy a Litwini. Język i literatura. – Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków, 1914, s. 343–393.* Taip pat: *Brückner A. Wpływ polskie na Litwie i w Słowiańszczyźnie wschodniej. Polska w kulturze powszechnej, t. 1. Kraków, 1918, s. 153–166; Brückner A. Promieniowanie kultury polskiej na kraje sąsiednie. Kultura staropolska. Kraków, 1932, s. 705–726.* (Pastarieji perspausdinti: *Brückner A. Kultura, piśmiennictwo, folklor. Warszawa, 1974; Brückner A. Dzieje kultury polskiej, t. 1. Kraków, 1931, s. 641–649; T. 2, s. 368–372, 653–656.*

⁴⁸ *Lelewel J. Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polska. Paryż, 1839. Naujas leidimas: Lelewel J. Dzieła, t. 10. Warszawa, 1969.*

⁴⁹ *Lelewel J. Dzieła, t. 10. Warszawa, 1969, s. 196.* Dar įdomiau, kad šis „margumynas“ reiškias Lenkijos įtaką: „Co bądź będąc zlewkiem praw różnych wpływ, jaki Polska na Wielku Księstwo Litewskie wywierala“.

Jei visiems romantizmo epochos atstovams pagoniškoji Lietuva ir jos kultūrinė tradicija buvo žavėjimosi objektas, tai lenkų mokslininkas A. Brückneris⁵⁰ čia temą tik barbarybę. Net su tam tikru pasimėgavimu jis iš aukšto aprašinėjo lietuviškąją pagonybę, tik ją ir laikydamas lietuviškąja kultūra arba net nekultūra. Juk, anot A. Brücknerio, viskas, kas yra kultūra, Lietuvoje yra tik lenkų kultūros skeveldra (odprysk), pagoniškoji Lietuva jokios kultūros nesukūrė.⁵¹ Pasak jo, reikia skirti nuo šios Lietuvos kabutėse rašomą „lietuvių“ valstybę arba „Lietuvą“, t. y. LDK, kurioje kultūrą turėjo tik rusai. Jų kultūros poveikis reikėsi dar ilgai, nes Lietuvos Statutas esąs tik rusų paprotinė teisė.⁵² „Tikroji“ Lietuva iš Vakarų civilizacijos, atėjusios per Lenkiją, nieko nepaėmė ir apatiškai vegetavo toliau. A. Kulvietį, S. Rapolionį, M. Mažvydą A. Brückneris išvelgia, tačiau net šie esą tik lenkų kultūros auklėtiniai. A. Brücknerio koncepciją galėtume apibendrinti net taip: tik lietuvių elitas buvo priaugęs perimti lenkų kultūrą, o lietuvių liaudis buvo tiek barbariška, jog nesugebėjo net sulenkėti ir liko aborigenais.

Perėjimas nuo romantinės Lelevelio paradigmos prie pozityvizmo ir radikalaus polonocentrizmo (pvz. A. Briukneris) yra pakankamai plačiai fiksuotas⁵³. Lenkų istoriografijos istorikai paprastai šį virsmą vadina perėjimu iš romantizmo į pozityvizmą, kas, tiesą sakant, laikytina kultūros istorijos epochom, be to, trikdančiom Lietuvos istoriografijos istorikus, kuriems romantizmas nuo Z. Ivinskio laikų yra tai, ką galima pavadinti ikimoksline pragmatizmu. Todėl, istoriografijos paradigmės raidos požiūriu, Lelewelis kaip tik priskirtinas istorizmo genezei, kurio vėlyvoji stadija kartais ir pavadinama pozityvizmu. Šį metodologinį aspektą reikia turėti galvoje, nes tiek Lelewelis, tiek Brückneris, regis, priklauso to paties lenkų „didžiojo naratyvo“ autoriams. Šioje vietoje reikėtų didesnių apmąstymų – kol kas pasitenkinkime Brücknerį įvardindami klasikinio nacionalistinio naratyvo atstovu, kuris, kaip žinia, Lenkijoje yra tiesiogiai susijęs su tautinių demokratų („endecijos“) ideologija. Joje, nors kalbėta apie Jogailos ir Jadvygos vedybas kaip „šventų szlub“, tačiau perkeltą šią sampratą į Lenkijos-Lietuvos unijų suvokimą, vienas

⁵⁰ *Brückner A.* Polacy a Litwini. Język i literatura. Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków, 1914, s. 343–393. Taip pat: *Brückner A.* Wpływy polskie na Litwie i w Słowianszczyźnie wschodniej. Polska w kulturze powszechnej, t. 1. Kraków, 1918, s. 153–166; *Brückner A.* Promieniowanie kultury polskiej na kraje sąsiednie. Kultura staropolska. Kraków, 1932, s. 705–726. (Abu pastarieji perspausdinti: *Brückner A.* Kultura, piśmiennictwo, folklor. Warszawa, 1974); *Brückner A.* Dzieje kultury polskiej, t. 1. Kraków, 1931, S. 641–649; T. 2, s. 368–372, 653–656.

⁵¹ *Brückner A.* Polacy a Litwini. Język i literatura. Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków, 1914, s. 390: „Kultūra litewska jest mimo wszelkiej rozniczy etnicznej i językowej tylo odpryskiem polskiej“.

⁵² *Brückner A.* Promieniowanie kultury polskiej na kraje sąsiednie // *Brückner A.* Kultura, piśmiennictwo, folklor. Warszawa, 1974, s. 371.

⁵³ *Grabski A. F.* Zarys historii historiografii polskiej. Poznań, 2006, s. 84–153, 165–184.

iš santuokos partnerių lenkų istorinėje minty dingdavo: Abiejų Tautų Respublika virto Lenkijos Respublika, skyrėsi tik sampratos nuo kada LDK nebelaikoma istoriniu subjektu – nuo 1385 m. ar nuo 1569 m. Tapo įprasta sakyti (kartais netgi šiandien) apie laikotarpį iki Liublino unijos – „Polska Jagiełłonów“, o po Liublino unijos – „Rzeczpospolita Polska“ ar net tik „Polska“.

Tačiau šiame kontekste reikia atkreipti dėmesį į senokai J. Bardacho fiksuotą unitarinės ir federalistinės kryptį (nagrinėjančių Lenkijos-Lietuvos uniją) koreliaciją su politinėmis ideologijomis: R. Dmowskio vadovaujama „tautine demokratija“ ir J. Pilsudskio „federalizmu“. Nesunku pamatyti, kad būtent „endecijai“ unijų problematikoje koreliuoja Oskaras Balzer ir kiti „unitarai“ arba „inkorporacionistai“, siekę pagrįsti „Kresų“ koncepciją, ginčydami LDK subjektiškumą, jei ne nuo Krėvos, tai bent jau tikrai nuo Liubino. Federalistai, pradedant Stanisławu Kutrzeba⁵⁴ ir juo sekusiu Oskaru Haleckiu bei kitais, Liubline matė realią uniją ir federacinę Abiejų Tautų Respubliką, taigi išliekantį LDK subjektiškumą iki 1791 gegužės 3 d. O. Haleckis, bene iškiliausias „federalistinės“ koncepcijos atstovas, ne tik matė LDK valstybingumą ir tikslią jos etnopolitinę struktūrą, bet net pasigedo federacinėje valstybėje trečiojo nario – Rusios⁵⁵. Vis dėlto O. Haleckio apibendrinta formulė buvo tokia: „Monarchiją, vėliau respubliką stipriausiai ir sėkmingiausiai sulydžiusi kultūra, kaip ir patrauklios laisvių santvarkos jėga, buvo specifiškai lenkiška“⁵⁶. Tai tarsi klasikinė federalizmo formulė: matyti mažuosius brolius – Lietuvą ar Rusiją – lenkų kultūros namuose. Nepaisant to, O. Haleckis gana anksti pastebėjo naujus niuansus požiūrio į LDK civilizacijos procesus: siūlė nesuprasti visų problemų vien kaip polonizacijos, o matyti lotyniškosios civilizacijos persvarą prieš Rytus, siūlė atkreipti dėmesį į lietuvių ir rusų kultūrų integraciją Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, į Vokiečių ordino įtaką Lietuvos santvarkai bei LDK kultūrinį poveikį Lenkijai⁵⁷. Esame konstatavę, kad ryškiausiai federalistų stovykloje LDK subjektiškumą įrodinėjo Feliksas Koneczny⁵⁸, netgi su juo siejės lietuvių

⁵⁴ Anot Kutrzebos S., LDK buvo savarankiška valstybė iki 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijos. Nors istorikas mini „Abiejų Tautų savitarpio įsipareigojimą“, visgi „[įsipareigojimas“ neturėjęs reikšmės valstybių susiliejimui. Žr.: *Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie*, t. 2: Litwa. Lwów, 1914; *Kutrzeba S. Unja Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków, 1914.

⁵⁵ *Halecki O. Dzieje unii Jagielonskiej*, t. 2. Kraków, 1920, s. 340–341.

⁵⁶ *Halecki O. Idea Jagielonska*. Lwów, 1937, s. 26.

⁵⁷ *Halecki O. Zagadnienia kulturalne w dziejach Unji Jagiellonskiej // Przegląd Historyczny*. T. 6. Zesz. 3, s. 398–399.

⁵⁸ *Koneczny F. Dzieje Rosji od najdawniejszych do najnowszych czasów*. Poznań, etc, 1921, s. 54: „Bezpośredni wpływ prawa polskiego na państwo litewskie trwał tylko sześć lat (1386–1392), gdyż tylko tak krótko było ono wcielone do Korony Polskiej. Od r. 1392 aż do 1792 przechodził stosunek Litwy do Polski przez rozmaite zmiany, ale zawsze, bez najmniejszej przerwy, stanowiło wielkie księstwo Litewskie oddzielne państwo, nie podlegające żadnym polskim prawom, żadnemu urzędowi polskiemu“.

tautinio atgimimo genezės faktus⁵⁹ (tiesa, kaip pamatysime, pastarąją idėją vėliau netikėtai radikalčiai atmetęs).

Federalizmo idėjos dažnai siejamos su konservatyvia mintimi⁶⁰, tačiau šioje stovykloje būta ir demokratinės krypties, kuri, nors XVII–XVIII a. Lietuvą laikė lenkų civilizacijos dalimi, vis dėlto prielankiai žiūrėjo į tautinį lietuvių atgimimą ir į Lietuvos Respublikos susikūrimą. Iš šių demokratinių pažiūrų kildintinos atskiros, tiesa, nedidelės B. Limanowskio, L. Wasilewskio, J. Jakubowskio Lietuvos istorijos sintezės⁶¹, kuriose kartais (B. Limanowskis) Lietuvos lygiateisiškumas buvo išvengiamas net po 1791 m. Gegužės 3 Konstitucijos, kas siejama su 1791 m. spalio „Išipareigojimu“. L. Wasilewskis buvo bene vienintelis iš lenkų politinės geografijos minties atstovų, kuris net 1923 m. nepretendavo į Vilnių⁶². Visa tai leistų manyti, kad LDK istorijos atžvilgiu lenkų istoriografijoje jau prieš karą formavosi alternatyvi nacionalizmui – liberali ir demokratinė istoriografijos ideologinė paradigma.

Plati ir turtinga lenkų istoriografija santykinai žymiai lengviau išgyveno komunizmo epochą, jau nuo „atšilimo“ iš esmės atsisakiusi komunistinio doktriniskumo⁶³, kas liko būdinga kitoms mūsų regiono istoriografijoms. Paprastai fiksuojama, kad jau nuo 6-ojo dešimtmečio pabaigos lenkų istoriografija atsivėrė Analų mokyklos įtakoms, vėliau vokiečių Socialinei istorijai. Zalejko fiksuoja neskaitlingus, bet kūrybingus bandymus marksizmą traktuoti kaip metodologiją. Natūralu, kad tokiomis sąlygomis turėjo gyvai funkcionuoti tradiciniai naratyvai, alternatyvūs komunistiniam⁶⁴, juo labiau, kad egzistavo net santykinai savarakiškos alternatyvios mokslinės institucijos, susijusios su katalikų bažnyčia (visų pirma Liublino katalikiškasis universitetas su J. Kloczowskio mokykla). Turbūt liberaliajai stovyklai reiktų priskirti tas tendencijas, kurias iškėlė Abiejų tautų respublikos tolerancijos arba daugiakonfesiškumo fenomenus (J. Tazbir ir kiti). Tai pa-

⁵⁹ *Koneczny F.* Dzieje Rosji od najdawniejszych do najnowszych czasów, Poznań etc. 1921, s. 54–61; *Koneczny F.* Polskie Logos i Ethos: Roztrząsanie tezy o znaczeniu i celu Polski, t. 2. Poznań–Warszawa, 1921, s. 122.

⁶⁰ *Szpoper D.* Sukcesorzy Wielkiego Księstwa: Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939. Gdańsk, 1999.

⁶¹ *Limanowski B.* Historia Litwy. Warszawa, Kraków, 1917. (Pirmas leidimas – 1895); *Wasilewski L.* Litwa i Białoruś. Warszawa, 1912 (Antras leidimas – 1925); *Jakubowski J.* Dzieje Litwy w zarysie. Warszawa, 1921.

⁶² Tokiai tendencijai priskirtini tik šiek tiek ankstesni B. Wyśółuch, A. Janowski, E. Starczewski, Cz. Jankowski. Žr. *Eberhardt P.* Polska i jej garnice: z historii polskiej geografii politycznej. Lublin, 2004, s. 158–167.

⁶³ Žr. *Zalejko G.* Marksistowski paradygmat badań historycznych: powojenna historiografia ZSSR o powstaniu kapitalizmu. Toruń, 1993; *Švedas A.* Sovietinė lietuvių istoriografija: oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944–1985). Vilnius, 2006. [Disertacijos mašinraštis].

⁶⁴ Apie lenkų istoriografijos gyvybingumą: *Aleksandravičius E., Kulakauskas A.* Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 44–45.

tvirtintų akivaizdus šio diskurso nebuvimas ne tik sovietinėje lietuvių, baltarusių ar rusų, bet ir išeivijos lietuvių istoriografijoje⁶⁵. Tiesa, tolerancija paprastai buvo laikoma „lenkų tolerancija“, ignoruojant tolerancijos ištakų ir kiekybinių charakteristikų daugiakonfesiškumo požiūriu LDK faktus⁶⁶. Liberaliajai stovyklai reikėtų priskirti visus tuos iškilus lenkų istorikus, kuriuos lietuvių istorikai pavadindavo objektyviais: J. Bardachas, H. Wisneris, H. Samsonowiczius, S. Alexandrowiczius ir kiti. Komunizmo laikais kai kas iš lenkų istorikų perėjo į proletuviškas „tautines“ pozicijas, tačiau draugiškumas nebuvo prielaida pamatyti nesupaprastintą vaizdą: jau esame fiksavę, kad J. Ochmanskis nekėlė polonizacijos problemos – jam XIX a. lietuvių nacionalinis judėjimas išplaukė iš LDK istorijos, o LDK bajorų deklasacija ir etnokultūrinės alternatyvos XIX a. suvestos į lenkų-lietuvių santykių problemą⁶⁷.

Fiksuotas lenkų istoriografijos gyvybingumas – didelis pozityvas, bet kartu ir minusas – jam buvo sunkiau transformuotis. Nors federalistai jau seniai pagrindė, kad LDK savarankiškumas išliko ir po Liublino unijos, nors, regis, plačiai žinoma, kad dar XVIII a. LDK ir Karūna buvo vaizduojamos Karalių pilyje Varšuvoje kaip savarankiškos ir atskiros valstybės, o to meto šaltiniai ATR vadina „*un état confédéré*“, vis dėlto LDK istorijos ir paveldo nacionalizacijos tendencijos išlieka.

Ir šiandien tebegyvos, ir net susidaro įspūdis, kad tebedominuoja „endekinio“ nacionalizmo pozicijos – užtenka žvilgtelėti į atlasus⁶⁸, kad pamatytume, jog LDK

⁶⁵ Šiuo požiūriu išimtimi laikytini Kavolio V. darbai. Žr. *Kavolis V. Žmogus istorijoje*. Vilnius, 1994.

⁶⁶ Išsiskiria ir Kosmano M. darbai; *Kosman M. Protestanci i kontrreformacja: z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*. Wrocław etc., 1978, s. 43–69; *Kosman M. Tolerancja wyznaniowa na Litwie do XVIII wieku* // ORP, t. XVIII, 1973), šios tolerancijos ištakų ieškoma LDK ir net pagoniškoje Lietuvoje. Jie iškalbūs ir empirine, ir teisine prasme – tiek konfesijų skaičiumi, tiek daugiakonfesiškumo teisiniu įforminimu (1434 ir 1563 m. privilegijos), tiek bažnytinės unijos genezės procesų dominavimu LDK erdvėje. Tuo tarpu naujausia istoriografija sudeda akcentus kitaip, pvz., H. Grala tolerancijos idėjos įkūnijimą mato jau pounijinėse realijose (1573 m. Varšuvos konfederacija), kurias nulėmė Lenkijos bajoriškosios demokratijos tradicijos – žr.: Интервью с Иеронимом Гралей „Не-империя“.: Великое Княжество Литовское в польской исторической памяти // *Ab Imperio: Исследование по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*, 2004, 4, с. 491–506.

⁶⁷ *Ochmański J. Historia Litwy* (wyd. 2-ie). Wrocław i inni, 1982. Kad joje „draugiškai“ atsisakyta polonizacijos jau esame pastebėję – *Bumblauskas A. Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės civilizacijos pobūdžio* // *Lietuvos istorijos studijos*, 1996, Nr. 3. Jau pastebėta, kad tai priminė lenkakalbės Lietuvos bajorijos (Mykolas Riomeris) koncepcijas bei kai kurias sovietinės lietuvių istoriografijos koncepcijas, kurių alternatyva buvo iš tarpukario ateinanti antilenkiška ir antibajoriška katastrofinė „užmigimo-atgimimo“ koncepcija – žr.: *Aleksandravičius E., Kulauskas A. Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje*. Vilnius, 1996, p. 46–47.

⁶⁸ Nors naujausioje lenkų istoriografijoje (pvz., *Ilustrowany atlas Polski: nasza ojczyzna, mapy, informacje, krajobrazy*. Warszawa, 2002, s. 74–77) pripažįstama, kad Lenkiją ir Lietuvą iki 1569 m. sieja tik personalinė unija, žemėlapis vadinamas „Jogailaičių Lenkija“ – „Polska Ja-

kaip „šventos santuokos“ partnerio užmarštis yra tapusi automatiškai pakartojamu stereotipu apie „Jogailaičių Lenkiją“ iki Liublino unijos ir Lenkijos Respubliką (pirmąją!) po Liublino unijos (abiem atvejais po šiomis sąvokomis patalpinant ir LDK). Tebėra plačiai išplitusios endekinės „Kresų“ koncepcijos ir stereotipai apie Vilnių, kaip „seną lenkų miestą“. Gyvos yra ir tradicinio patronažinio federalizmo idėjos, ypač kalbant apie brolišką santarvę Liubline kaip pavyzdį šiuolaikinei Europai, tačiau apeinant tylom klausimą, kodėl Jono Matejkos „Liublino unijoje“ ašaroja Jonas Chodkevičius, o paskui jį iki šiol dažnai ir lietuvių bei baltarusių istorikai. Federalistų idėją apie LDK pabaigą Gegužės 3-osios epochoje yra pakartojęs ir „paskutinis LDK pilietis“ Czesław Miłosz⁶⁹. Netgi iš esmės teisingai kritikuojančią dominuojantį etnocentrizmą lietuvių⁷⁰ ir baltarusių⁷¹ istoriografijose, kritikoje vis dėlto skamba „unitarinės“ gaidos, priekaištaujant dėl Lenkijos istorinio vaidmens ignoravimo, o kartu dėl per mažo entuziazmo ir optimizmo unijų atžvilgiu. Tokia situacija leistų daryti išvadą, kad lenkų istorinėje kultūroje tebeegzistuoja (tebedominuoja?) senoji nacionalistinė „endekinė“ paradigma.

Tokiu atveju, prisimenant istoriografinių tendencijų ir politinių ideologijų koreliacijas, iškalbinga tampa Jerzy Giedroyc'o pozicija: jis 1999 m. duotame interviu tegė, kad Lenkijoje tebedominuoja „du karstai“ – R. Dmowskio ir J. Piłsudskio⁷². Aiškiau apie tradicinių ideologijų dominavimą net pokomunistinėje epochoje

giełonów”, o 1569–1795 m. skirtame žemėlapyje Lenkijos-Lietuvos valstybė vadinama tiesiog „Rzeczpospolita Polska”.

⁶⁹ Miłosz Cz. Tėvynės ieškojimas. Vilnius, 1995, p. 28: „Lenkija pamažu absorbavo Didžiąją Kunigaikštystę, kol Gegužės 3-osios konstitucija panaikino jos atskirumą. Iš jo beliko tik „esu lenkas, bet lietuvis“.

⁷⁰ Žr. Siemienowicz Z. Stereotypy i historia: Czego nie pamiętają Litwini // http://www.najmici.org/stereotypy_i_historia.htm (žiūrėta 2002 01 02). Autoritetu čia tebėra A. Brückneris: polonizacija ir Liublino unija – absoliutus gėris, o Vilnius yra ne etnografinėje Lietuvoje – šiais aspektais autoriui toloka iki Juliuszo Mieroszewskio, bandžiusio praturtinti lenkų vaizduotę klausimu, ar džiaugtųsi lenkai, jei Slowackis būtų surusėjęs ir rašęs tik rusiškai. Taigi visiškai nesvarstomas klausimas: ar galėjo būti kitoks lietuvių tautinis atgimimas, jei lenkų pusėje dominavo endekai, ar turėjo teisę Lietuva ginti lietuvių kalbos pozicijas, ar apskritai ji būtų sukūrusi nepriklausomą valstybę, jei ji nebūtų siekusi išspręsti socialinį klausimą, apribojant bajorijos dominavimą, o kartu ir lenkų kalbos bei kultūros vaidmenį? Jei ne – ar būtų Lietuva šiandien Lenkijos dialogo partnerė?

⁷¹ Žr.: Winnicki Z. J. Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości. Wrocław, 2003: po Liublino unijos Abiejų Tautų Respublikos idėja neturėjo prasmės, todėl turi būti vadinama Rzeczpospolita Polska (s. 153, 173, 175), o po 1791 Gegužės 3 lieka tik Lenkija (s. 147, 179, 187). Žr. taip pat recenziją šiam darbui: Смалянчук А. У пошуках ворага польскай нацыі // Беларускі Гістарычны Агляд, Том 10, Спытак 1–2 (18–19), Снежань 2003. (<http://autary.iig.pl/smalanchuk/artikuly/recenzii/winnicki.htm>)

⁷² „Wielokrotnie podkreślaliśmy w „Kulturze“, że Polską wciąż rządzą dwie trumny Piłsudskiego i Dmowskiego“ – Sto lat polskiego losu: z Jerzym Giedroyciem rozmawia Krzysztof Masłoń, in: Plus Minus, 53/1999, Warszawa, 31 grudnia 1999. Internet.: <http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje21/text18p.htm>

nepasakysi. J. Giedroycas darė didelę įtaką antikomunistinei Lenkijos visuomenei, todėl jo autoritetas yra nekvestionuojamas. Vis dėlto šiandien prisipažįstama, kad jo koncepcijos Lenkijoje nėra iki galo permąstytos⁷³. Beje, J. Giedroycas jau nuo 1951 m. Lenkijai siūlė įsivaizduoti pokomunistinę ateitį be sentimentų, su nepriklausomomis Lietuvos, Baltarusijos ir Ukrainos valstybėmis bei su joms priklausančiais Vilnium, Gardinu ir Lvovu. Neatsisakius lenkiško kultūrinio imperializmo į šį regioną, nebus išvengta priešpriešos su rusiškuoju imperializmu. Senąsias imperializmą, tiek rusiškojo, tiek lenkiškojo, užvaldytas erdves reikia įtraukti į vakarietiškosios demokratijos arealą ir čia suformuoti savarankiškas Lenkijai draugiškas Ukrainos, Lietuvos ir Baltarusijos valstybes (konceptija taip ir buvo pavadinta – ULB). Be šių valstybių saugumas nėra užtikrintas. J. Giedroycas mintys buvo skirtos pokomunistinės Lenkijos užsienio politikos vizijai, todėl jis kartais pavadinamas geopolitiniu pranašu, o iš jo kūrybos idėjų sėmėsi ir Zbigniewas Brzezynskis. Viso to pakanka, kad šiuolaikiniai autoriai Jerzys Giedroycas, J. Mieroszewskis ir jų „Kultura“ laikomi paradigminiu fenomenu regiono „nacijų rekonstravimo“ procese⁷⁴. Kaip žinia, J. Giedroycas neturėjo jokių sentimentų R. Dmowskio atžvilgiu, o save kildino iš federalistų stovyklos. Tačiau ir federalizmo koncepcijos, tiek politinės, tiek istoriografinės, buvo sukritikuotos Juliuszo Mieroszewskio: „Negalime laikytis pozicijos, kad kiekviena didžiarusiška programa yra imperializmas, o lenkų rytų programa – ne imperializmas, o tik pakili „Jogailaičių idėja“. Kitais žodžiais, galime reikalauti Rusijos imperializmo atsisakymo tik su ta sąlyga, kad mes patys visiems laikams išsižadėsime savo tradicinio istorinio imperializmo, jo visų formų ir apraiškų. „Jogailaičių idėja“ tik mums neturi nieko bendro su imperializmu. Tačiau lietuviams, ukrainiečiams ir baltarusiams tai yra gryniausia lenkų tradicinio imperializmo forma. Abiejų Tautų Respublika užsibaigė visišku lietuvių bajorijos sulenkinimu ir karščiausias meilės Lietuvai prisipažinimas („Tėvyne Lietuva, tu man brangesnė už sveikatą...“) buvo parašytas lenkiškai. Lenkas negali net įsivaizduoti panašios situacijos. Ar galima įsivaizduoti Slovakiją rašančią tik rusiškai?“⁷⁵

⁷³ „Jak pisze Maria Janion, że „choć niemał wszyscy się mianują uczniami „Kultury“ i Giedroycia, nie doszło tak naprawdę do przemyślenia jego koncepcji Rzeczypospolitej“. Źr. *Lazari A. de Jerzego Giedroycia wołanie na puszczy: Polska polityka wschodnia w rozumieniu Redaktora „Kultury“* // Przegląd, Nr. 30, 2006 07 30. Internete: <http://www.przegląd-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=11026>;

⁷⁴ *Snyder T.* Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999. Sejny, 2006 (Yale, 2003). p. 247–262.

⁷⁵ *Mieroszewski J.* Rosyjski „kompleks Polski“ i obszar ULB // *Kultura*, Nr. 9 (324), 1974. (perleista: *Mieroszewski J.* Finał klasycznej Europy. Lublin, 1997, p. 352–361). Internete: http://www.abcnet.com.pl/pl/artykul.php?art_id=1184&token; Taip pat – J. Giedroyc'o: „Polacy nie zdają sobie sprawy z tego, że koncepcja jagiellońska jest odbierana przez naszych sąsiadów

Šiose mintyse akivaizdžiai matome, kad tradicinių politinių programų atsiskyrimas yra neatskiriamas nuo ideologinių programų permainų siekio. Tai ir verčia iš naujo žvilgteltėti, ar matyti lenkų istoriografijoje šios programos koreliacijos. Čia visų pirma žvilgsnis krypta į tą patį Juliuszą Bardachą. Apie jo koncepciją, pamatančią LDK subjektiškumą ir po Gegužės 3-osios, esame ne kartą rašę. Būtent šis istorikas sureikšmino XVIII a. pabaigos Lietuvos savarankiškumo siužetą – Gegužės 3 d. konstitucijos pataisą – „Isipareigojimą“. J. Bardacho manymu, Lietuvos 1791 metų karta ir jos veikla tapo atspirties tašku Lietuvos savarankiškumo aspiracijoms per visą XIX a. ir net Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimui 1918 m.⁷⁶. Atrodo, plačiau pasidairius J. Bardacho šalininkų rastume ir daugiau – užtekėtų paminėti H. Wisnerio pavardę. Liublino unija net J. Bardachui yra didelis dalykas, o H. Wisneris mato Chodkevičiaus ašaras. Seniai teigęs LDK savarankiškumą, šiandien H. Wisneris kalba apie dvi Lietuvos tautas XIX–XX a. sandūroje, kas, regis, turi didelę mokslinę ir idėjinę perspektyvą⁷⁷. Paprastai J. Giedroyco ir J. Mieroszewskio lenkų tradicinės Rytų programos įvardijimas kultūriniu imperializmu labai skausmingai priimamas Lenkijoje, tačiau A. Sulima Kamiński kalba apie lenkų „istoriografinį imperializmą“⁷⁸, apie tai, kad Lenkijos niekada nebuvo prie Dniepro ir Nemuno, apie tai, kad nuo XVI a. Lenkijos sąvoka turėjo dvi prasmes – etninę ir plačiąją⁷⁹, kad pastarosios pagrindu formavosi „sarmatiškoji“ savimonė. Autorius bene labiausiai lenkų istoriografijoje priartėja prie daugiaperspektyvaus

jako imperialna. Musimy się z tym liczyć. Jeśli chcemy mieć z tymi krajami normalne stosunki, musimy traktować je jako równorzędnych partnerów.” Žr. Sto lat polskiego losu: z Jerzym Giedroyciem rozmawia Krzysztof Masłoń // Plus Minus, 53/1999, Warszawa, 31 grudnia 1999. Internetu: <http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje21/text18p.htm>

⁷⁶ *Bardach J.* Konstytucja 3 maja a unia polsko-litewska // *Przegląd historyczny*, 1991, t. 82, zes. 3–4, s. 383–410; *Bardach J.* Konstytucja 3 Maja a Zareczenie Wzajemne Obojga Narodów z 20 X 1791 roku // *Lithuania*, 1991, Nr. 3 (4), p. 23–32; *Bardach J.* Konstytucja 3 Maja a Zareczenie Wzajemne Obojga Narodów 1791 roku // *Studia iuridica*, 1992, t. 24, p. 26; *Bardach J.* Keletas pastabų apie Gegužės 3-iosios Konstituciją // *Šiaurės Atėnai*, 2000 m. gegužės 6, nr. 17 (507), p. 10.

⁷⁷ *Wisner H.* Litwa: dzieje państwa i narodu. Warszawa, 1999, s. 132–147. Žr. taip pat: *Buchowski K.* Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. Białystok, 2006.

⁷⁸ *Sulima Kamiński A.* Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505–1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. Lublin, 2000, s. 9–19, 238–240.

⁷⁹ Dviejų Lenkijų koncepcijos pradininku laikoma: W. Sukiennicki. Polityczne konsekwencje błędów semantycznego // *Zeszyty Historyczne*. Paryž, nr. 72: 1985, s. 19–33. (Pirmą kartą tekstas spausdintas: *Studies in Polish Civilization: Selected papers presented at the first congress of the Polish Institute of Arts & Sciences in America*, November 25, 26, 27, 1966 in New York, ed. D.S. Wandycz. New York, 1971). Už šias nuorodas esu dėkingas Andrzejui Zakrzewskiui. Plg. su buvusio Lenkijos ambasadoriaus Lietuvoje teisės istoriko Jano Widackio priekaištais lenkams, kam jie vieni savinasi Abiejų Tautų Respublikos paveldą, ir apgailestavimu, kad plačioji Lenkijos sąvoka neišvirto į analogišką Britanijai (kaip priešstata Anglijai) – *Widacki J.* Lietuva, Tėvyne... mano? // *Degutienė E.* Lenkijoje apie Lietuvą: Santarvės link. Vilnius, 2004, p. 166.

žvilgsnio į Abiejų Tautų Respublikos (arba „Lenkijos Karūnos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Respublikos“) istoriją, šią valstybę nuosekliai vadindamas „daugelio tautų Respublika“, matydamas Rusios (prie kurios pavadinimo visada nuosekliai priduriama – „baltarusių ir ukrainiečių“) istorinę projekciją. Jai realizuoti buvo praleistas šansas ir Liublino unijos metu, ir XVII a. viduryje. Vis dėlto Lietuvos ir Baltarusijos istorikams (ypač tiems, kurie unijos ir Lenkijos faktoriaus LDK istorijoje nepiešia juodomis spalvomis) teks nuosekliai permąstyti šią koncepciją, nes joje LDK yra iš esmės tik oligarchijos bazė⁸⁰, kurią turėjo įveikti Lenkijos bajorų nešama bajoriškų laisvių santvarka ir pilietiškumo bei tolerancijos idėjos⁸¹. Regis, dėl to „daugelio tautų“ Respublikos istorijoje paskęsta LDK savarankiškumo idėja, ir autorius (skirtingai nei J. Bardachas) nė žodžiu neužsimena apie 1791 m. „Isipareigojimą“ – LDK (lietuvių ir baltarusių) integracijos, o kartu ir savarankiškumo nuo Lenkijos išlaikymo procesas autoriui lieka už dėmesio ribų.

Trumpai apibendrinant, lenkų istoriografijoje permainos vyksta didžiulės – ULB istorikams teks permąstyti jos iššūkius. Tačiau įvykęs lūžis pripažinti LDK istorinį subjektiškumą nebeleis lenkų savimonėje XX a. pirmosios pusės Lietuvos valstybingumą laikyti nauju, „žemaitišku“ reiškiniu (arba Lietuvos, Baltarusijos ir Ukrainos XX a. pabaigoje valstybingumą laikyti tik politine konjunktūra ir išskaičiavimu, istorinės savimonės klausimus paliekant tik istorikams) ir kartu pripažinti lietuviams, kaip ir baltarusiams, teisę jaustis autochtonais Vilniuje ir Gardine.

1.4. Rusijos istoriografija:

nuo imperialistinės LDK paveldo nacionalizacijos prie idėjos apie LDK kaip demokratinę Rusijos istorijos alternatyvą?

Rusijos istoriografija galinga ir turtinga – ji bene vienintelė iš mūsų regiono dalyvavo istorijos mokslo sociologizacijoje XIX–XX a. sandūroje (N. Karejevas,

⁸⁰ Autorius akcentuoja, kad Liublino uniją lėmė ir Ukrainos ir Palenkės bajorų pozityvią laikyseną inkorporacijos į Karūną atžvilgiu. Liublino unijoje autorius mato prievartinį LDK valstybingumo ir teritorijų apkarpyimą, tačiau tai jis laiko priemone palaužti oligarchijos pasipriešinimą. Jo manymu, to nebūtų buvę, jei unija būtų buvusi sudaryta 1564 ar iš Liublino seimo 1569 m. pavasarį nebūtų pasitraukusi LDK delegacija. LDK bajorų laikysena nulėmė unijos ilgaamžiškumą, juo labiau, kad ji būtų po Liublino unijos gavo Trečiąją Lietuvos statutą (p. 48–58).

⁸¹ A. Sulima Kamiński pilietiškumo paieškos Respublikos bajoriškojoje santvarkoje yra suprantamos, atsižvelgiant į šiuolaikines pokomunistines realijas Vidurio Rytų Europoje ir apskritai Europos Sąjungoje. Tačiau negi Respublika iš tikro nuo 1573 m. yra konstitucinė monarchija (p. 62–63)? Pirmoji Europoje?

M. Kovalevskis)⁸², sovietinės epochos istoriografijoje galima rasti kūrybingo marksizmo (Neusychino medievistikos mokykla), joje anksti prasidėjo Analų mokyklos „kritika“ (o iš tiesų recepcija, J. Afanasevas⁸³), joje susiformavo net alternatyvios istorinės antropologijos ir kultūros istorijos tendencijos (M. Bachtinas, L. Batkinas, A. Gurevičius)⁸⁴. Ši atsinaujinimo potencialą reikia turėti galvoje, ypač kai pokomunistinėse istoriografijose atsiranda nusigręžimo nuo Rusijos istoriografijos tendencijos. Vis dėlto tai, kas pasakyta, vyko vadinamųjų „visuotinėlių“ stovykloje, o tarp „tėvyninėlių“ tai beveik neišžvelgiama. Ji visada buvo žymiai labiau priklausoma nuo autokratiškosios režimų (tiek carizmo, tiek sovietų) politinio ir ideologinio diktato ar užsakymo, todėl maskvocentrizmas tapo šios krypties norma, kas buvo ypač akivaizdu LDK istorijos tyrimuose⁸⁵. XIX–XX a. Rusijos lituanistinės istoriografijos priklausymą tai pačiai paradigmai pastaruoju metu giliai pagrindė A. Filiuškinas. Tiesa, jis šią istoriografiją suskaido į tris diskursus: rusų žemės – lietuvių okupacijos auka, LDK – istorinis nesupratimas bei LDK – rusų valstybė. Tačiau tiek šių diskursų (ypač pirmojo ir trečiojo) ištakose, tiek galutinėse fazėse matome tuos pačius istorinius ir istoriografinius reiškinius. Ankstyvoje fazėje – tai garsusis N. G. Ustrialovas⁸⁶, o taip pat M. Kojalovičius bei E. F. Šmurlo⁸⁷, o

⁸² Žr.: Norkus Z. Historismus und Historik in Russland 1866–1933 // Historismus in den Kulturwissenschaften. Geschichtskonzepte, historische Einschätzungen, Grundlagenprobleme / Hrsg. O. G. Oexle u. J. Rüsen. Köln (Böhlau), 1996.

⁸³ Афанасьев Ю.Н. Историзм против эклектики: Французская историческая школа „Анналов“ в современной буржуазной историографии. Москва, 1980. Taip pat: Соколова М.Н. Современная французская историография. Основные тенденции в объяснении исторического процесса. Москва, 1979.

⁸⁴ Žr. bendriausias Rusijos istoriografijos apžvalgas: Шапиро А.А. Русская историография с древнейших времен до 1917 г., 2 изд. Москва, 1993; Данилов В.П. Современная российская историография: в чем выход из кризиса? // Новая и новейшая история, 1993, № 6; Балашов В.А., Юрченко В.А. Историография отечественной истории (1917 – начало 90-х гг.). Саранск, 1994; Советская историография. Под общей ред. Ю. Н. Афанасьева. Науч. ред. А.П. Логунов. Москва, 1996; Историческая наука России в XX веке / Отв. ред. Г. Д. Алексеева. Москва, 1997.

⁸⁵ Lituanistikos tam tikras atgimimas, prasidėjęs su V. Pašuta (Паушто В. Образование русского государства. Москва, 1959), šiandien kai kada baltarusių istoriografijoje kaltinamas turėjęs slaptą tikslą parodyti Lietuvą kaip priešišką valstybę rytų slavams ir tuo pagrįsti maskvocentrines laikysenas. Kaip ten bebūtų tolesnė sovietinė lituanistika išvirto į savo priešybę – LDK vaidmens ignoravimą: Паушто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.А. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. Москва, 1982.

⁸⁶ Устрялов Н.Г. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское. Санкт-Петербург, 1839.

⁸⁷ Коялович М.П. Люблинская уния, или Последнее соединение Литовского княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 году. Санкт-Петербург, 1863; Коялович М.П. Лекции по истории Западной России. М., 1864 (išėjo keli leidimai, paskutinis pavadinimu: Чтения по истории Западной России: Прил. этногр. карта. Новое изд., перераб. и доп. с изд. 1864 г. Санкт-Петербург, 1884); Шмурло Е.Ф. Курс русской истории. Т. 2: Русь и Литва. Санкт-Петербург, 1999.

baigiamojoje – jau minėti V. Pašuto, A. Chorškevič ir B. Floria. Iš vienos pusės tai signalizuotų rusų didįjį ar didžiavalstybinį nacionalinį naratyvą, antra vertus – liudytų jo prieštaringumą: sunku įsivaizduoti vienu metu būnant ir lietuvių vergu, ir šeiminku lietuvių aneksuotose žemėse. N. G. Ustrialovas jau 1839 m. kalbėjęs ir apie „jungą, užmestą rusų tautai“⁸⁸, ir apie tai, kad negalima žiūrėti į Lietuvą kaip į Lenkijos provinciją – tai tikros rusų žemės, nes „lietuvius dingo milžiniškoje rusų tautos masėje, negalėjo perduoti jai nei savo tikėjimo, nei savo kalbos, nes pats perėmė iš jos ir viena, ir kita. Ten [LDK] viskas buvo rusiška – ir tikėjimas, ir kalba, ir visuomenės įstatymai, lietuvių kunigaikščiai pagimdyti rusių kunigaikštienių, vedę rusų kunigaikštes, pakrikštyti stačiatikių tikėjimu, amžininkams atrodė kaip šv. Vladimiro palikuonys“⁸⁹. Šis prieštaringumas, matyt, ir buvo nulemtas to, ką galima pavadinti vieno ar kito meto politine konjunktūra. A. Filiuškinas daro svarbią išvadą: „Naujųjų ir naujausių laikų istorikai supaprastintai žiūrėjo į praeitį, ją traktuodami kaip amžiną kovą už rusų žemių sugrąžinimą į Rusijos glėbį iš lietuvių agresorių. Šio vienijimo proceso charakteristikos didele dalimi buvo išvedamos ne iš viduramžių šaltinių, o iš XIX–XX a. politinės praktikos, susijusios su lenkų sukilimų numalšinimu 1831 m. ir 1863 m. bei Vakarų krašto integracija į imperiją, SSRS respublikų „broliškos šeimos“ ideologiniu pagrindu“⁹⁰.

Vis dėlto vienas neaiškusmas lieka: visuose trijuose diskursuose minimas ir autoritetingasis M. Liubavskis⁹¹. Paprastai būtent jis yra laikomas lūžiu nuo didžiavalstybinės rusų istoriografijos prie liberaliosios⁹². Iš tikro M. Liubavskis fundamentaliai aprašė LDK luominės visuomenės formavimosi procesą, tačiau iš esmės tai laikė klystkeliu, iš kurio į teisingą kelią buvo sugrįžta 1795 m.⁹³ Ne-

⁸⁸ Устрялов Н.Г. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское. Санкт-Петербург, 1839, с. 37–38, 42.

⁸⁹ Устрялов Н.Г. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское. Санкт-Петербург, 1839, с. 16–17.

⁹⁰ Филишкин А. Вглядываясь в осколки разбитого зеркала: Российский дискурс Великого Княжества Литовского // *Ab Imperio: Исследование по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*, 2004, 4, с. 591.

⁹¹ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Москва, 1892; Любавский М.К. Литовско-русский сейм: опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. Москва, 1900; Любавский М.К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1910.

⁹² Stačiatikių padėties LDK visuomenėje klausimu: Chodynicky K. Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska. Warszawa, 1934, s. 4–11; Jablonowski H. Westrussland zwischen Wilna und Moskau. Leiden, 1961, s. 1–7; Грицкевич А.П. Историография истории православной церкви в Белоруссии (XIV–сер. XVI в.). Из истории книги в Белоруссии. Минск, 1976, с. 122–138.

⁹³ Любавский М.К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1910.

tikslus Liubavskis buvo ir aprašydamas LDK stačiatikių emancipacijos procesą: jis laikė, kad stačiatikių padėtis tapo lygiateisė jau 1434 m. ir stačiatikiai masiškai užėmė LDK dignitorijas. Kaip parodė seni (W. Czermak) ir naujausi tyrimai (G. Kirvienė), tai buvo akivaizdūs pritempimai, kas paaiškintina ne tiek objektyvia laikysena, kiek siekiu suteikti naujų argumentų LDK kaip rusų valstybės idėjai. Vadinasi, M. Liubavskis laikytinas lūžiu tik tiek, kiek pakeitė dominavusias XIX a. rusų istoriografijoje koncepcijas (vaizdavusias lietuvius arba kaip silpnus agresorius, ištirpusius Lenkijos įtakose, arba kaip jėgingus agresorius, pavertusius „vakarų rusus“ stačiatikius vergais⁹⁴) į rusų stačiatikių, kaip LDK šeiminių ar lygiaverčių partnerių, koncepciją⁹⁵. A. Filiuškinas pokomunistinėje Rusijoje išskiria ir dar vieną diskursą – LDK kaip demokratinė alternatyva Rusijos despotijai. Jo atstovais laiko iškilus Rusijos LDK istorijos tyrinėtojus S. Dumina, A. Dvorničenko, M. Kroma, M. Byčkovą ir kitus⁹⁶. Šio diskurso ištakas A. Filiuškinas įžvelgia M. Liubavskio kūryboje. Jeigu taip, tai gal tektų pripažinti, kad šiam demokratiniam diskursui būdinga „antrosios Rusios“ koncepcija gali priminti „liberalią“ M. Liubavskio LDK paveldo nacionalizacijos tendenciją. Tokiu atveju tektų kelti klausimą, ar šis žymiai objektyvesnis istorijos vaizdiny yra iki galo išsivadavęs iš LDK kaip rusų valstybės koncepto, ar matoma ukrainiečių ir baltarusių istorijos genezė ir LDK vaidmuo šiame procese? Vis dėlto, atrodo (priešingai nei kai kas galvoja Lietuvo-

⁹⁴ Be Ustrialovo, Kojalovičiaus ir Šmurlo, reiktų paminėti Beliajevą ir Briancevą: *Беляев П.Д.* Очерк истории Северо-Западного края России. Вильно, 1867; *Беляев П.Д.* История Полоцка или Северо-Западной Руси от древнейших времен до Люблинской унии. Москва, 1872; *Брянцев П.Д.* История Литовского государства с древнейших времен. Вильна, 1889; *Брянцев П.Д.* Очерк древней Литвы и Западной России. Вильно, 1891.

⁹⁵ *Макарий*, архиепископ Литовский и Виленский, История русской церкви, IX. Санкт-Петербург, 1879; *Чистович П.* Очерк истории западно-русской церкви, ч. 1. Санкт-Петербург, 1882; *Дашкевич Н.П.* Борьба культур и народностей в Литовско-русском государстве в периодах династической унии Литвы с Польшею // Университетские Известия. Киев, 1884, XXIV, 10, с. 269–316; 12, с. 317–330; *Антонович В.Б.* Очерк отношений Польского государства к православию по истории Западной и Юго-Западной России, 1. Киев, 1885; *Папков А.А.* Положение православия и русской народности в Литве до XVII века. Свято-Троицкая Сергиева Лавра. Киев, 1899; *Голубинский Е.* История русской церкви, 2. Москва, 1900.

⁹⁶ *Думин С.В.* Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения / Сост. Мирошенко С. В. Москва, 1991; *Дворниченко А. П., Кривошеев Ю. В.* «Феодалные войны» или движения масс? Чтения памяти В.Б. Кобрин. Проблемы отечественной истории и культуры периода феодализма. Москва, 1992; *Бычкова М.Е.* Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г. Москва, 1996; *Крам М. М.* Россия и Великое княжество Литовское: два пути в истории // «Английская набережная, 4»: Ежегодник С.-Петербургского научного общества историков и архивистов. 2000. Санкт-Петербург, 2000, с. 73–100. Šiame kontekste reiktų pridurti ir svarbiausius kai kurių šių autorių veikalus: *Дворниченко А.П.* Русские земли Великого Княжества Литовского. Очерки истории общины, государственности (до начала XVI в.). Санкт-Петербург, 1993; *Крам М.М.* Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV–первой трети XVI в. Москва, 1995.

je), šio diskurso su M. Liubavskiu tapatinti negalima – net „antrosios Rusios“ koncepcijos autorius S. Duminas laiko LDK daugiataute valstybe⁹⁷, pastaruoju metu alternatyviai istoriografijai priskirtinas I. Kurukinas apskritai formuluoja alternatyvą kitaip – didžioji Lietuva ar alternatyvi Rusia⁹⁸ bei mato jau nuo XVI a. LDK istorijoje baltarusius⁹⁹. Būtent šio istoriko darbai reikalauja dar įdėmiau analizuoti šiuolaikinius Rusijos istorikų darbus ir viltis, kad A. Filiuškinas paskubėjo su išvada ir kad šis diskursas buvo trumpalaikis¹⁰⁰. Juk čia nepaminėtas liko nepaprastai plataus horizonto ir gilių įžvalgų istorikas A. Mylnikovas,¹⁰¹ įžvelgęs LDK reiškinius plačiausiame pietų, vakarų ir rytų slavų etninės savimonės raiškos kontekste ir bene tiksliausiai atskleidęs Rusijos, Rusios, Rutenijos, Maskovijos, Baltosios Rusios, Raudonosios Rusios, Juodosios Rusios, Mažosios Rusios sąvokų kontraversijas XVI–XVIII a.¹⁰² Visa tai teikia optimizmo. Rusijos istoriografijoje pirmą kartą istorijoje, regis, tikrai susiformavo liberalioji ideologinė paradigma, o „sudužusio veidrodžio“ idėjos autorius A. Filiuškinas žengia dar toliau: jo manymu, būtinas daugiaperspektyvinis požiūris. Aišku, optimizmas galimas, jei neturėsime galvoje, kad šiandieninėje Rusijoje į oficialųjį diskursą kartais vėl pretenduoja senos paradigmos: laikyti ne tik Lenkiją, bet ir Lietuvą pavojų Rusijai keliančia civilizacine erdve¹⁰³ arba, priešingai, ginčyti senąsias Lietuvos valstybingumo tradicijas ir laikyti LDK istoriniu nesusipratimu¹⁰⁴.

⁹⁷ Думин С.В. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения / Сост. С.В. Мироненко. Москва, 1991, с. 126.

⁹⁸ Курюкин И. Великая Литва или «альтернативная» Русь? // Вокруг света, №1 (2796), Январь 2007.

⁹⁹ Apie atskirą LDK rusų etnosą („белорусцы“) užsimena: Карацуба И.В., Курюкин И.В., Соколов Н.П. Выбирая свою историю: «Развилки» на пути России: от рюриковичей до олигархов. Москва, 2005, с. 9–70.

¹⁰⁰ Šiai išvadai prieštarautų: Широкопад А.Б. Русь и Литва. Рюриковичи против Гедиминовичей. Москва, 2004; Широкопад А.Б. Давний спор славян. Россия. Польша. Литва. Москва, 2007.

¹⁰¹ Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, прототипотезы XVI–начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1996; Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI–XVIII вв. Санкт-Петербург, 1999. Pastaruoju metu šią kryptį Lenkijos istoriografijoje solidžiai tęsia: Łatyszonek O. Od Rusinów Białych do Białorusinów: u źródeł białoruskiej idei narodowej. Białystok, 2006.

¹⁰² Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI–XVIII вв. Санкт-Петербург, 1999, с. 45–86.

¹⁰³ Žr. pvz.: Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва, 1997. (Глава 5: Угроза Запада) (<http://www.cprf.ru/library/3654.shtml>). Ypač iškalbi citata: «... этническая напряженность в польско-литовских отношениях является чрезвычайно ценным элементом, который следует использовать и, по возможности, усугублять».

¹⁰⁴ Žr. pvz.: Платонов О.А. Прибалтика // Большая энциклопедия русского народа / Институт Русской Цивилизации. <http://www.rusinst.ru/articletext.asp?rzd=1&id=3032&tm=8>, 2007-05-17.

1.5. Baltarusių istoriografija:
nuo LDK „nacionalizacijos“ ir dalybų Nevėžio linija
iki lietuvių-baltarusių valstybės idėjos

Baltarusių istoriografija yra susilaukusi išskirtinio tyrinėtojų iš kitų šalių dėmesio¹⁰⁵ (aišku, tai visų pirma sąlygoja specifinė šiuolaikinė politinė ir kultūrinė situacija Baltarusijoje bei jos dinamika), jau nekalbant apie pačių Baltarusijos istorikų studijas¹⁰⁶. Iš jų aiškėja išvada, kad nacionalinės baltarusių istoriografijos ištakų (kaip ir visame regione) reikia ieškoti XIX–XX a. sandūroje. Tiesa, nacionalinės baltarusių istoriografijos pradžia dažnai laikomas V. Lastouskio 1910 m. „Trumpa Baltarusijos istorija“¹⁰⁷ bei šią tradiciją tęšęs M. Ignatovskis¹⁰⁸. Tačiau kartais prisimenamas akademinėi istoriografijai iš fundamentalių tyrimų¹⁰⁹ gerai žinomas M. Dovnar-Zapolskis, jau 1888 m. pradėjęs nagrinėti „baltarusių praeitį“¹¹⁰, vė-

¹⁰⁵ *Lindner R.* Historiker und Herrschaft: Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrußland im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1999 (*Линднер Р.* Гісторыкі і ўлада: Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. Мінск, 2005); *Zejmis J.* Belarusian national historiography and the Grand Duchy of Lithuania as a Belarussian state // *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 1999, 48, H. 3, s. 383–396; *Winnicki Z. J.* Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości. Wrocław, 2003; *Хорошкевич А.А.* Постсоветская белорусская историография (1991–2004) о развитии страны в XVI столетии // http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/pdf_seminar/050920belarus.pdf; *Ioffe G.* Understanding Belarus: Belarusian Identity // *Europe-Asia Studies*, Vol. 55, No. 8, December 2003, 1241–1272 (<http://gioffe.asp.radford.edu/Part%20Two%20Final.pdf>)

¹⁰⁶ *Žr.: Сагановіч Г.* Дзесяць гадоў беларускай гістарыяграфіі // *Беларускі гістарычны агляд*, т. 8, сшыткі 1–2 (14–15), 2001; *Карев А.В.* Белорусская и украинская историография конца XVIII–начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. Вильнюс, 2007.

¹⁰⁷ *Власт (Ластоўскі Вацлаў).* Кароткая гісторыя Беларусі. 3 40 рысункамі. Вільня, 1910. (*Ластоўскі В.Ю.* Кароткая гісторыя Беларусі. Мінск, 1993). *Žr. Линднер Р.* Гісторыкі і ўлада: Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. Мінск, 2005, с. 85–88 (*Lindner R.* Historiker und Herrschaft: Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrußland im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1999).

¹⁰⁸ *Ігнатюўскі У.М.* Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Віляня, 1919; *Ігнатюўскі У.М.* Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX ст. Лекцыі чытання студэнтам Беларускага Дзяржа ў нага ўніверсітэту. 2-е выд. Менск, 1926.

¹⁰⁹ *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901. Kartais šiuo kampu prisimenamas iš etninės Baltarusijos kilęs, tačiau tradiciškai Rusijos istoriku laikomas I. Lappo: *Ланно III.II.* Великое Княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Степана Батория (1569–1581). Опыт исследования политического и общественного строя. Санкт-Петербург, 1901; *Ланно III.II.* Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Санкт-Петербург, 1911.

¹¹⁰ *Довнар-Запольский М.В.* Белорусское прошлое. По поводу статей А. Пыпина помещенных в «Вестнике Европы» прошлого года // *Довнар-Запольский М.В.* Исследования и статьи. Киев, 1909, с. 317–342. (Pirmą kartą spausdinta dar 1888 m. laikraštyje „Минский листок“ – *žr.: Линднер Р.* Гісторыкі і ўлада: Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. Мінск, 2005, с. 70–71).

liau (1919, 1926 m.) sukūręs baltarusių valstybingumo pagrindų ir istorijos koncepciją¹¹¹. Kartais tarp šių tendencijų skirtumo nematoma (M. Dovnar-Zapolskis taip pat grindė koncepciją, kad LDK buvo pirmiausia baltarusių valstybė), tačiau pastaruoju metu V. Nasevičius radikaliają baltarusių istoriografijos liniją kildina iš V. Lastovskio, o M. Dovnar-Zapolskio koncepciją siekia legalizuoti ir lietuvių auditorijoje, nes šioje koncepcijoje pripažįstama LDK kaip lietuvių ekspansijos rezultatas. Akivaizdu, kad baltarusių istoriografijos genezės sampratos formuluotes dar reiktų tikslinti, juo labiau kad amžių sandūroje solidžius akademinis veikalus kūrė kalbininkas ir kultūros istorikas E. Karskis¹¹².

Svarbu prisiminti, kad Baltarusijos istoriografija, kaip nė viena kita regione, neturėjo sąlygų susiformuoti į sistemingą tautinę mokyklą, gretintiną ne tik su lenkų ar rusų, bet ir su lietuvių. Nacionalinė mokykla neišsirutuliojo, baltarusių emigrantinė istoriografija, regis, toliau XX a. pr. koncepcijų nepažengė. Komunistinės maskvocentrstinės paradigmos spaudimas Baltarusijoje reikėsi stipriau, todėl visa dinamika prasidėjo tik po 1990 m. Bet čia laikotarpis nacionalinės mokyklos susiformavimui buvo neilgas. Kai kas suspėjo sukurti LDK, kaip baltarusių valstybės, koncepciją, pagal kurią į LDK paveldą ir Lietuvos vardą neteisėtai pretenduoja žemaičiai. Šią situaciją dar labiau sukomplikavo, kad po 1995 m. Baltarusijoje akivaizdžiai pastebimas antivakarietiško prosovietinio diskurso atgimimas. Todėl kai kalbame apie visos Vidurio Europos šalių istoriografijų raidos netolygumą, reikia matyti Baltarusijos istoriografijos specifiką net šiame kontekste. Baltarusijos istoriografijai tebėra aktualu suformuoti nacionalinę mokyklą, o tame esmingą, jei ne svarbiausią, vietą užima Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos, kaip baltarusių valstybės, interpretacija. Galima iškart pareikšti skeptišką požiūrį šios koncepcijos atžvilgiu, vis dėlto turėsime pripažinti, kad naujai iškilęs ilgai tylėjusios tautos žvilgsnis egzistuoja ir egzistuos nepriklausomai nuo kitų šalių akademinų sluoksnių skepsio. Tiesa, jau pastebėta, kad oficialiame diskurse dominuoja prezentizmas ir eklektika, kartais pavadinama „dialektika“ („mes už ir netgi prieš“): katalikiška LDK orientacija – blogis, tačiau katalikybė, o juo labiau graikiškoji katalikybė yra baltarusių kultūros dalis; polonizacija – blogis, bet sulenkėję bajorai yra baltarusiai etc.¹¹³ Tačiau tai oficialiojo diskurso dalis, o mums

¹¹¹ *Доўнар-Запольскі М.В.* Основы государственности Белоруссии. Гродна, 1919 (Perleista: *Асновы дзяржаўнасці Беларусі.* Менск, 1994); *Доўнар-Запольскі М.В.* Гісторыя Беларусі. Менск, 1994 (першае выданне працы, забароненай для друку ў 1926 г.)

¹¹² *Карский Е.Ф.* Белоруссы, тт. 1–3. Варшава. Москва, Петроград, 1903–1922.

¹¹³ *Plg. Winnicki Z. J.* Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości. Wrocław, 2003, s. 194–195. „Jak zatem było z uniami polsko-litewskimi („białoruskimi“) i ich wpływem na kondycję substratu WXL „po Lublinie“ trudno precyzyjnie

aktualiau yra nuoseklesnės provakarietiškos nacionalinės mokyklos koncepcija, kurią visuotiniu pripažinimu išjudino N. Jermalovičius, įvedęs LDK kaip baltarusių etnoso kūrinio bei „licviny / litoucy“ distinkcijos koncepcijas. Taigi visa tai turint galvoje, o taip pat istorinių tradicijų nulemtų Baltarusijos tapatybių margumą, neįtikina teiginys, kad šiuolaikinė akademinė baltarusių istoriografija gali sutilpti į vieną paradigmą ir kad šioje nacionalinėje mokykloje „nėra esmingų skirtumų“¹¹⁴. Juk šalia M. Jermalovičiaus¹¹⁵ ir A. Kraucevičiaus¹¹⁶ darbų, tebesisavinančių LDK paveldą, egzistuoja ir tokie autoriai kaip V. Nasevičius¹¹⁷, H. Sahanovičius¹¹⁸, G. Galenčenko¹¹⁹, I. Marzaliukas¹²⁰, D. Karevas¹²¹, A. Smalenčiukas¹²² ir kiti. Baltarusijos istoriografijos reljefas atrodo tada žymiai sudėtingesnis ir teikiantis vilčių „LDK-istiniam“ dialogui.

określić, studiując piśmiennictwo białoruskie. Gdyby pokusił się o ton bardziej popularny w tym zakresie, możnaby powiedzieć, że współcześni uczeni i politycy białoruscy mają stosunek do unii w Wałęsowskim stylu – „jesteśmy za a nawet przeciw” – Ten pat, p. 171.

¹¹⁴ Салей С.М. Великое княжество Литовское в исторической памяти современных белорусов // Европейский университет в Санкт-Петербурге. Работы участников 2006 // <http://www.eu.spb.ru/reset/workpapers2006.htm>

¹¹⁵ Ермаловіч М. Па слядах аднаго міфа. Менск, 1989. (Ермаловіч М. Па слядах аднаго міфа. Мінск, 1991); Jermalovičiaus „propagandinis katekizmas“ (A. Dubonio sąvoka): 100 pytanń i adkazaў z гісторыі Беларусі. Менск, 1993; Ермаловіч М. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды. Менск, 1990; Ермаловіч М. Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд. Мінск, 1994. Paskutinis, Jermalovičiaus veikalas – Ермаловіч М. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. Мінск, 2000.

¹¹⁶ Краўцевіч А. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Мінск, 1998. (Краўцевіч А. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага, ч. 1 Rzeszow, 2000; Краўцевіч А. Возникновение Великого княжества Литовского. Речев, 2000; Krawcewicz A. Powstanie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Białystok, 2003).

¹¹⁷ Насевіч В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы. Мінск: Польша, 1993, с. 5–6. Daug Nasevičiaus straipsnių yra dvitomisė baltarusių LDK enciklopedijoje: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 тамах. Т. 1–2. Мінск, 2005–2006.

¹¹⁸ Sahanowicz H. Historia Białorusi: Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku. Lublin, 2002; Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. Менск, 2001; Сагановіч Г. Очерк истории Белоруссии от древности до конца 17-го столетия. Минск, 2001; Сагановіч Г. Дэсяць вякоў беларускай гісторыі (в соавторстве с В. Орловым). Вільня, 1999.

¹¹⁹ Galenčenko G. «Шляхетская демократия» в Великом княжестве Литовском XVI–XVIII вв. // Белоруссия и Россия: общества и государства, Ред.-сост. Д.Е. Фурман. Москва, 1998.

¹²⁰ Marzaliuk I. A. Людзі даўнай Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVIII стст). Магілёў, 2003.

¹²¹ Karev A. V. Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. Вильнюс: ЕГУ, 2007.

¹²² Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917. Гродна, 2001. (vydanie 2-е, дапрацав. Санкт-Пецярбург, 2004.); Смалянчук А. Палякі Беларусі і Літвы XIX – пачатку XX ст. як этнакультурны і сацыяльны феномен // Беларускі гістарычны агляд, т. 7, спытак 1 (12), 2000.

2. RADIKALUSIS „DALYBŲ“ VARIANTAS: „LITVA / LETUVA“ DISTINKCIJA

2.1. Žemaičių ar „letuvisų“ okupuoto Vilniaus koncepcija

Viskas, kas anksčiau išdėstyta, mūsų manymu, rodytų štai ką: viso „LDK regiono“ istoriografijose ryškėja tendencija išsivaduoti nuo vėlyvojo istorizmo smulkiatemiškumo bei nuo komunistinių ir nacionalistinių stereotipų – siekiama pamatyti LDK istorinius procesus Vidurio Europos regione ir einama prie liberalių ar net postmodernių naratyvų. Šio proceso konkrečiausia forma yra suvokimas, kad „nacionaliniai“ požiūriai primena tik „sudaugyto veidrodžio“ šukes, kad LDK fenomenas nepaaiškintinas be daugiaperspektyvaus požiūrio.

Tiesa, čia reikia suvokti baltarusių istoriografijos specifinę situaciją – XX a. pirmojoje pusėje ji vienintelė nesuspėjo užbaigti nacionalinės istoriografijos formavimosi stadijos¹²³. Vadinas, ji šią stadiją logiškai turėtų pereiti dabar, ir šio proceso natūrali esmė turi būti etnocentrinio naratyvo formavimas kaip priešata sovietiniam maskvocentriniam¹²⁴. Tuo, regis, reiktų aiškinti priežastis, kodėl būtent joje šiandien skleidžiasi radikaliausias LDK dalybų projektas, kurį įvardijame „Litva / Letuva“ distinkcija. Viešojoje opinijoje šiandien Baltarusijoje šis projektas yra įgijęs dar radikalesnę formą – naują mitologemą apie „žemaičių okupuotą“ Vilnių, paliekančią šiuolaikinei Lietuvai teisę iš LDK paveldo pretenduoti tik į istorinę Žemaitiją, ribą brėžiant Nevėžiu¹²⁵.

¹²³ Карев А.В. Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. Вильнюс, 2007, с. 259.

¹²⁴ Липинер Р. Гісторыкі і ўлада: Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. Мінск, 2005, с. 400–483.

¹²⁵ Čia plačiau nesustosime prie kai kurių Rusijos istorinės sąmonės tendencijų – 2004 m. viena Rusijos televizija išmetė tiradą apie „žemaitišką“ Lietuvos valstybingumą XX a. bei LDK rusišką pobūdį. Tokia pozicija, beveik pažodžiui pakartojanti aukščiau cituotus N. Ustrialovo 1839 m. teiginius (*Устрялов Н. Г. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское. Санкт-Петербург, 1839, с. 16–17*), nors juose žemaitiškumo idėjos, natūralu, dar nebuvo. Ši tirada buvo paleista Lietuvos prezidentą Valdą Adamkų absurdiškai apkaltinus talkininkavimu Beslano teroristams. Neturime galimybės dokumentuoti šio televizijos kanalo teiginių, todėl duodame nuorodą į labai analogišką tekstą viename Rusijos internetinių forumų: «На юго-востоке, включая старинный город Вильно, ныне именуемый Вильнюсом, преобладали белорусы, русские, поляки и евреи. Доля литовцев составляла 3–4 процента. Именно здесь и на прилегающих районах между Каунасом и Гродно сложилось ядро одного из крупнейших славянских государств Восточной Европы – Великого Княжества Литовского. Прочие территории населяли потомки балтийского племени жемайтов или жмудин, жульнически объявившие себя подлинными литовцами и наследниками Великого Княжества. В реальности в эпоху ВКЛ, Жмудь была его глухой окраиной постоянно переходившей от кресто-

Ši koncepcija netolimoje praeityje buvo suformuluota M. Jermalovičiaus¹²⁶, o jos iracionaliausius aspektus pašalino ir akademinį apipavidalinimą suteikė A. Kraucevičius¹²⁷, šiandien šią koncepciją įtraukiantis į diskusijų darbotvarkę kaip „objektyvų“ terminologinį klausimą¹²⁸. Aišku, yra ką šios koncepcijos šalininkams diskutuoti, nes pretenduodami į LDK paveldą jie tiek save, tiek lietuvius įvardija prieštariningai ir įvairialypiai¹²⁹. Taigi, į litvinų (licvinų) vardą pretenduojantys baltarusiai šiandieninius lietuvius vadina litoucais, letuvisais ar letuvinciais. Tiesa, egzistuoja ir švelnesnės formos: licvinai – tai ir baltarusiai, ir lietuviai (litoucy), ir ukrainiečiai¹³⁰. Egzistuoja ir dar radikalesnės: baltarusiai – tai litoucai, o lietuviai – tai žmudzinai arba žomoitai.

M. Jermalovičiaus ir A. Kraucevičiaus koncepcijos yra susilaukusios dalykiškos Lietuvos istorikų E. Gudavičiaus¹³¹ ir A. Dubonio¹³² kritikos. M. Jermalovi-

носцев к великим князьям и обратно. Её роль в политике и хозяйстве державы была ничтожна». – Продолжение цикла про маленькие гордые республики // <http://www.diary.ru/~kulebrin/?from=20>. Tokia pozicija šiuolaikinėje Rusijos istoriografijoje laikytina marginaline, nors LDK „rusiškųjų“ aspektų interpretavimas kaip maskvietiškųjų yra gana paplitęs. Tuo kartais grindžiamas siūlymas šiuolaikinei Rusijai dalyvauti LDK dalybose (žr. pvz., «Литературная газета», форум Великое княжество Литовское, <http://forum.lgz.ru/viewtopic.php?t=10122&view=next&sid=a16424f81155cde7976102efc71d72fa>

¹²⁶ Ермаловіч М. Па слядах аднаго міфа. Мінск, 1989. (2 leidimas 1991); Ермаловіч М. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды. Мінск, 1990; Ермаловіч М. Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд. Мінск, 1994; Ермаловіч М. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. Мінск, 2000. Žr. dar Jermalovičiaus koncepcijos „katekizmus“ (A. Dubonio vertinimas): 100 pytanńаў і адказаў з гісторыі Беларусі. Менск, Звязда, 1993; 150 pytanńаў і адказаў з гісторыі Беларусі. Менск, 1999; 150 pytanńаў і адказаў з гісторыі Беларусі / Уклад. Санько З., Саверчанка І. Вільня, 2002.

¹²⁷ Краўцэвіч А. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага, Мінск, 1998. Žr. taip pat kitus leidimus: Краўцэвіч А. Возникновение Великого княжества Литовского. Речев, 2000; Краўцэвіч А. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага. Rzeszow, 2000; Krawcewicz A. Powstanie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Białystok, 2003.

¹²⁸ Žr.: Краўцэвіч А. Тэрміны „Літва“ і „Летува“ ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі // Гістарычны альманах, т. 9. Гародня, 2003. Plg.: Дубавец С., Сагановіч Г. Старажытная Літва і сучасная Летува // 3 гісторыі на «ВВ». 2 выпуск. Менск, 1994.

¹²⁹ Tai nebūdinga V. Nasevičiui, manančiam, kad LDK laikais sąvoka „litvinai“ paprastai turėjo etninę reikšmę (ir apibūdintini kaip šiandieninių „lituonų“ protėviai) tais atvejais, kai jie buvo priešpastatomi рускім, русінам, apibūdintiems kaip šiandieninių baltarusių (беларусы) protėviais – Žr.: Насевіч В. Літвіны // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў двух тамах, т. 2. Мінск, 2006, с. 206.

¹³⁰ Pvz., P. Łojko sąvokų korpusas – žr.: Winnicki Z. J. Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości. Wrocław, 2003, s. 158–160.

¹³¹ Gudavičius E. Vieno mito pėdsakais // Atgimimas, 1994, Nr. 30–32; Gudavičius E. Dar kartą vieno mito pėdsakais // Liaudies kultūra, 1994, Nr. 5, p. 25–33; Gudavičius E. Following the Tracks of a Myth // Lithuanian historical studies, 1996, Nr. 1, pp. 38–58.

¹³² Dubonis A. Naujosios baltarusių istoriografijos aklaivietė. Rec. kn.: Краўцэвіч А. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага, Мінск, 1998 // Мūsų praeitis, т. 6. Vilnius, 1999, p. 207–213;

čiaus koncepciją „antimokslinę“ yra pavadinęs V. Nasevičius¹³³, kritikuojantis ir A. Kraucevičiaus koncepciją¹³⁴. Naujausiame seminare V. Nasevičius grindė mintį, kad visa minėta baltarusių istoriografijos koncepcija remiasi dviem aksiomomis: istorinė Lietuvos žemė ir besiformuojančios LDK epicentras buvęs ne etninių lietuvių teritorijoje (Naugarduko regionas – M. Jermalavičius; etniškai mišrus regionas tarp Minsko ir Vilniaus – A. Kraucevičius). Iš šio regiono kilusi LDK užvaldžiusi kitas baltarusių ir ukrainiečių žemes savanoriško prisijungimo, o ne prievartos būdu. Iš šių aksiomų bandoma konstruoti tolesnę loginę konstrukciją. Antra vertus aiškėja, kad net minėtos dvi „aksiomos“, kartais aiškinamos šaltinių stoka ir prieštaravimu, neatlaiko kritikos, nes nutyli neįtinkančius šaltinių duomenis (pvz., VO šaltiniai jau XIII a. pradžioje žino, kur yra lietuviai – Žemaitijoje ir šiaurės Lietuvoje – kuriuos ten M. Jermalovičius pavadina „neaiškiu etnosu“, vėlesni vokiečių šaltiniai aiškiai skiria Lietuvos ir Gardino ar Naugarduko žemes), painioja istorinės geografijos duomenis (LDK seniausi istoriniai centrai Kernavė, Trakai ir Vilnius buvo tolokai nuo etninio lietuvių-rusėnų paribio), lengva ranka atmeta istoriografijos klasika tapusius O. Haleckio, H. Lowmianskio ir J. Ochmanskio veikalus, skirtus LDK genezei ir etnopolitinei struktūrai etc. Antroji aksioma baltarusių istoriografijoje kartais teisinama, kad lietuvių ekspansijos tezė buvo sukurta Stalino interesais, tuo siekiant pagrįsti idėją apie LDK „svetimumą“ slavų tautoms, o baltarusių maskvocentrinę orientaciją. Aišku, šiuo atveju reikėtų papildyti, kad lietuvių, kaip okupantų, tezė plaukia iš XIX a. Rusijos istoriografijos, tačiau iš šios, kaip minėta, galima kildinti ir priešingą koncepciją – kad rusų istoriografijai XIX a. reikėjo ir savanoriško rusų žemių prisijungimo prie LDK tezės, grindžiant valstybės rusišką pobūdį. Štai kodėl kai kada ir taikaus prijungimo koncepcija yra laikoma antilietuvišku rusų istoriografijos mitu. Vis dėlto galima žvelgti dar giliau, kaip daro I. Marzaliukas¹³⁵, kuris šių diskursų genezę mato jau XVI a. (okupacinės koncep-

Dubonis A. Saldus lietuvių gyvenimas „svetimu pasu”: baltarusių istoriografija apie baltarusišką Lietuvos valstybės ištakas // *Naujasis Židinys*, 2005, Nr. 11–12, p. 520–525.

¹³³ *Насевіч В.* Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы. Мінск, 1993, с. 5–6. *Žr. taip pat:* Працэс утварэння Вялікага княства Літоўскага (XIII–XIV стст.) // *Аktуальныя пытанні гісторыі Беларусі ад старажытных часоў да нашых дзён: Зб. артыкулаў.* Мінск, 1992, с. 54–63. *Daug V.* Nasevičiaus straipsnių, skirtų ankstyvajam LDK periodui yra dvitomisėje baltarusių LDK enciklopedijoje: *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 тамах*, тт. 1–2. Мінск, 2005–2006.

¹³⁴ *V. Nasevičiaus polemika su A. Kraucevičium: Насевіч В.* Пытанні больш чым адказаў // *Беларускі гістарычны агляд*, т. 5. Сп. 1 (8). Мінск, 1998, с. 210–226; *Краўцэвіч А.* Да праблемы генезісу ВКЛ // *Беларускі гістарычны агляд*, т. 5. Сп. 2 (9). Мінск, 1999, с. 448–454; *Насевіч В.* Няма сутнасных разыходжанняў // *Беларускі гістарычны агляд*, т. 5. Сп. 2 (9). Мінск, 1999, с. 455–456.

¹³⁵ *Марзалиук ІІ.* Великое Княжество Литовское в исторической памяти белорусов-русинов от средневековья к модерну // *Ab Imperio: Исследование по новой имперской истории*

cijos šalininkas Michalonas Lietuvis ir savanoriško prisijungimo – Motiejus Strijkovskis). Vis dėlto Lietuvoje dirbantis britų istorikas S. C. Rowell, kurio veikalą apeina baltarusių koncepcija, nepatikėjo nė vienu iš mitų ir pateikė reljefingą lietuvių ekspansijos į rusų žemes vaizdinį, matydamas joje ir vedybų kelią (tačiau, jau pagal viduramžių Beovulfo autorių, „nuotaka gali trumpam atnešti taiką“), ir nukariavimo kelią, plačiai kalbėdamas apie Gedimino ekspansiją į Kijevą¹³⁶.

Taigi, išvada labai paprasta: kol kas baltarusių radikaliojoje „mitologinėje“ istoriografijoje nematyti bent kiek solidesnės H. Lowmianskio, J. Ochmanskio, E. Gudavičiaus, A. Dubonio, S. C. Rowello koncepcijų kritikos. Ne mūsų tikslas atkartoti argumenatciją. Čia tik pridursime, kad ant minėtos aksiomatikos konstruojama idėja niekaip neapima vėlesnių, ypač po Krėvos, realiųjų¹³⁷, parodžiusių pagoniškojo elito, virtusio katalikais, akivaizdų dominavimą valstybėje. Neapima ir XV a. prasidėjusios stačiatikiškos-rusėniškos kilmės giminių lėtos ir palaipsnės integracijos į politinį elitą (perdėtai optimistiškai pavaizduotos M. Liubavskio), ką naujai tyrinėjimai (G. Kirkienė¹³⁸) sieja su katalikiškom konversijom ir bažnytinės unijos geneze XV a. Minėta baltarusių konstrukcija neapima ir dar bendresnio integracinio LDK politinės tautos formavimosi proceso, nes etninė baltarusiška „lietuviškumo“ koncepcija negali paaiškinti sudėtingų dvilypių savimonės formulių (pvz., „Ліцвіны грэцкага закону людзі“ arba „Ліцвіны русскага рода“, į kurias atkreipė dėmesį baltarusių istorikas G. Sahanovičius¹³⁹). Antra vertus, be šios koncepcijos laisvai apsieina V. Nasevičius, pateikdamas įtikinantį šiuolaikinio baltarusių etnoso genezės procesą, siedamas jį su politinėmis XVI a. LDK realijomis¹⁴⁰, o taip pat kartu su Spiridonovu, tikslindamas O. Haleckio koncepciją¹⁴¹.

и национализму в постсоветском пространстве, 2004, № 4, с. 539–560; *Марзалюк І. А. Людзі давняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVIII стст)*. Мажэў, 2003.

¹³⁶ Rowell S.C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345. Vilnius, 2001, p. 88–126 (*Rowell S. C. Lithuania Ascending. A pagan empire within east-central Europe, 1295–1345*. Cambridge, 1994).

¹³⁷ *Кацев А.В. Белорусская и украинская историография конца XVIII–начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев*. Вильнюс, 2007, с. 23–24.

¹³⁸ *Kirkienė G. Chodkevičių vaidmuo LDK politinio elito struktūroje XV–XVI a.* Vilnius, 2005 [disertacijos mašinraštis]; *Kirkienė G. Dėl Chodkevičių konfesinių orientacijų XVI a. (The Confessional Orientations of Chodkevičiai in the 16th Century)* // Lietuvos katalikų mokslų akademijos metraštis, 1998, t. XII, p. 341–346.

¹³⁹ *Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст.* Мн., 2001, с. 179; *Sahanowicz H. Historia Białorusi: od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*. Lublin, 2002, с. 188.

¹⁴⁰ *Носевич В. Белорусы: становление этноса и «национальная идея»* // Белоруссия и Россия: общества и государства. Москва, 1997, с. 11–30.

¹⁴¹ *Насевич В., Спірыдонаў М. «Русь» у складзе Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст.* // 3 глыбіі вакоў. Наш край: Гіст.-культуралаг. зб. Вып. 1. Мінск, 1996, с. 4–27.

Paprastai baltarusių LDK dalybų projekte, kaip minėta, matomas nacionalizmo diskursas. Tačiau akylesni šiuolaikinio politinio proceso stebėtojai yra atkreipę dėmesį, kad M. Jermalovičiaus koncepcija buvo „ištraukta iš stalčiaus“¹⁴² lemtingais Lietuvai vadavimosi iš sovietinės imperijos metais ir kad ši „letuvisų“ koncepcija ypač eskaluojama tapo 1990–1991 m.¹⁴³ Kaip žinia, ryškėjant Lietuvos Nepriklausomybės apsisprendimui ne kartą iš Maskvos buvo girdimos pretenzijos dėl Klaipėdos ir Vilniaus, Kremliaus emisarai visokeriopa rėmė vadinamosios Vilniaus lenkų autonomijos klausimą ir net siūlė kurti sovietinę lenkų respubliką SSRS sudėtyje.¹⁴⁴ Vadinas, šalia Kremliaus lenkiškos kortos galėjo būti ir baltarusiška. Minėtų publikacijų autoriai atkreipė dėmesį, kad būtent 1991 m. Maskvos aerokosminių nuotraukų ir kartografinės informacijos specialistas Jevgenijus Širijevas išleido kartografuotą traktatą¹⁴⁵ apie galimas Baltarusijos SSR pretenzijas Lietuvos respublikai. Įdomiausia, kad panašiu momentu šis autorius išleidžia analogišką veikalą apie įvairių valstybių teises į Moldovos teritoriją¹⁴⁶, kuriame labiausiai pagrįstomis, savaime suprantama, laikomos Rusijos teisės, taigi J. Širijevas iškyla kaip stambaus masto teritorinių klausimų SSRS kontroliuotuose kraštuose pagrindimo specialistas. Maskvos scenarijus išlaikyti Lietuvą SSRS sudėtyje, kaip žinia, nepavyko, tačiau Lietuvos-Baltarusijos santykiams šie dalykai pakenkti galėjo ir gali, nes kuriamas įvaizdis, anot minėtų autorių, leidžia atsirasti „Makedonijos“ problemai. Taip „letuvisų“ užimto ir „baltarusiško“ Vilniaus koncepcija tapo norma tiek Baltarusijos diplomatų leksikone, tiek baltarusių publicistikoje Baltarusijoje, Lietuvoje ir Vakaruose.

Galima nesutikti su Lietuvos dešiniosios politinės orientacijos spaudoje pareikštais būgštavimais, tačiau tam reikia tvirtų argumentų, kurie išsklaidytų teiginius apie galimas to meto Maskvos klastas ir jų koreliaciją su LDK paveldo dalybų konceptu. Baltarusių spaudoje į šiuos tekstus, atrodo, buvo sureaguota be kritikos, tik su dviprasmišku teiginiu, jog „kaimynai stebi mus pro mikroskopą“¹⁴⁷. Antra

¹⁴² Anot V. Nasevičiaus, M. Jermalovičius savo koncepciją bandė pateikti jau XX a. 8-ojo dešimtmecio pradžioje.

¹⁴³ *Vainius T.* Naujausi baltarusių istorijos mokslo atradimai ir geopolitika // *Amžius*, 1993, Nr. 25–26; *Astikas A., Vainius T.* Vilnių ir Vilniaus kraštą grąžinti Baltarusijai: Rusija į Lietuvą eis per Baltarusiją? // *Amžius*, 1993, Nr. 27, p. 49–51.

¹⁴⁴ *Spurga S.* Rytų Lietuvos klausimas derybų su Kremliumi išvakarėse // *Atgimimas*, 1992 m. kovo 2–9 d., Nr. 9 (174). Apie SSKP CK funkcionieriaus Olego Šenino misiją žr. LTSR KGB pirmininko S. Caplino tarnybinių pranešimų: *Tremtinys*, 1992 sausio mėn. Nr. 2 (59).

¹⁴⁵ *Ширяев Е.Е.* Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. Минск, 1991. Žr. dar: *Ширяев Е.Е.* Виленский край или Белорусско-литовский? // *Независимая газета*, 21 01 1992. Plg.: *Сосно В.А.* Виленский край как перекрёсток этнических и культурных влияний // *Контактные зоны в истории Восточной Европы*. Москва, 1995, с. 146–153.

¹⁴⁶ *Ширяев Е.Е.* История Приднестровья в картах. Москва, 1993.

¹⁴⁷ A. Astiko ir T. Vainiaus tekstą persispausdino baltarusių spauda – „У паход за Вільню“: Як у Летуве выкрылі нашу „стратэгію“ // *Свабода*, № 2, студзень, 1994. Čia įžanginiame žodyje ir yra pasakyti cituojami žodžiai.

vertus, į minėtas klastų išvalgas nebuvo tuo metu įtraukta pačioje Lietuvoje vykstantys procesai – matyt buvo laikoma atsitiktinumu, kad tais pačiais 1991 m. (N. Širijajevio ir M. Jermolovičiaus opusų leidimai) Lietuvoje su aplombu buvo perleista Lietuvos istorijos falsifikacija – labai mįslingos biografijos C. L. T. Pichelo „Samogitia“¹⁴⁸, tiesiogiai orientuota į Žemaitijos/ Lietuvos priešstatą. Ji tapo šiuolaikinių žemaičių radikalių separatistinių tendencijų ideologiniu pagrindu. Jau pradėta svarstyti, kad tai gali būti ne vien romantinių fantazijų nulemti dalykai, o ir tam tikros ideologinės, politinės manipuliacijos¹⁴⁹. Šį aspektą būtina toliau gvildinti juo labiau, kad regionalizacijos šalininkai apeliuoja į Europos Sąjungos bendrąsias regioninės politikos tendencijas. Vis dėlto Pichelo knygos naujausias 2007 m. perleidimas su tokia reklama, kurios nėra regėjęs joks kitas su Lietuvos istorija susijęs veikalas, rodytų, kad tolesnis svarstymas yra aktualus. O jo kontekste, reigis, reiktų matyti ir Rytų muzikantų koncertus per Vasario 16-osios ar Kovo 11-osios šventes, o ką jau bekalbėti apie specialius kaimyninės šalies televizijos ir radijo kanalus, skirtus Lietuvai. Gali čia būti daug atsitiktinių sutapimų ar nesąmoningų ir nepiktavališkų žaidimų. Tačiau visiems LDK ir jos tradicijos tyrinėtojams ir istorinės politikos ir kultūros formuotojams verta išgirsti Maskvoje atviru tekstu formuluojamas idėjas: „Lenkijoje ir Lietuvoje pagrindiniu Eurazijos partneriu turi tapti jėgos, siekiančios šių šalių nekatalikiškos orientacijos politikos, pasaulietinės „socialdemokratijos“ šalininkai, „neopagonys“, „etnocentristai“, protestantų ir stačiatikių religinės grupės, etninės mažumos. Be to, etninė įtampa lenkų-lietuvių santykiuose yra ypač vertingas elementas, kurį reikia išnaudoti ir pagal galimybes gilinti“¹⁵⁰.

Čia kalbama apie tradicinį lenkų ir lietuvių antagonizmą. Naujai gimstanti ar gimdoma lietuvių ir baltarusių priešstata tokias užmačias tik papildoma.

2.2. „Litva/ Letuva“ distinkcijos genezė

M. Jermalovičiaus koncepcija neatsirado 1990 ar 1970 m. Ji pastebima baltarusių išeivijos istoriografijoje¹⁵¹. V. Nasevičius nurodo, kad šios koncepcijos ištakos ar

¹⁴⁸ Pichel Ch. L. T. Žemaitija. Kaunas, 1991. Kiek vėliau, 1994 m., pasirodė ir vienos politinės jėgos stumiami kita, dar fundamentaliau kvailumą ugdomi „istorija“ – Gedgaudo Č. Mūsų praeities beiškant.

¹⁴⁹ Ivinskis A. „Žemaičių klausimas“ ir nūdienos politiniai vėjai // Naujasis Židinys – Aidai. 2004, Nr. 1–2, p. 32–36.

¹⁵⁰ Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М., 1997 (Глава 5: Угроза Западу). Žr. internete: <http://www.cprf.ru/library/3654.shtml>

¹⁵¹ Урбан П. Пра нацыянальны характар Вялікага Княства Літоўскага й гістарычны тэрмін «Літва» (у парадку дыскусіі) // Запісы. Мюнхен, 1964. No. 3, с. 35–89 (<http://knihi.com/urban/charaktar.html>); Урбан П. У сьвятле гістарычных фактаў. Мюнхэн, Ню-Ёрк, 1972

netgi visai suformuotas pavidalas (M. Jermalovičius prie jos tezių iš esmės nieko nepridūręs) glūdi tarpukario ir karo metais Vilniuje gyvenusio ir kūręsio baltarusių veikėjo Mikolos Škalionako 1938 m. pažiūrose – jau tada buvo teigiama, kad Mindaugo valdos plytėjo Naugarduko, Gardino, Slonimo ir Volkovysko žemėse, iš ten jis su baltarusiškais kariaunomis užkariavo Auštaitiją ir Žemaitiją¹⁵². Šiame kontekste reikia matyti ir V. Pičetą, XX a. 3-ajame dešimtmetyje savo darbuose nubrėžusį etnografinę baltarusių liniją, apimančią Vilniaus kraštą¹⁵³, o taip pat A. Luckevičių, 1939 m. rugsėjį, po sovietinės armijos įžengimo į Vilnių, naiviai (tuojau sovietų buvo suimtas) tikėjusį, kad susijungę rytų ir vakarų Baltarusija bei Vilnius, o 1935 m. Vilniuje vykusiame VI-ajame visuotiniame lenkų istorikų suvažiavime, savo sveikinimo kalboje išreiškusį viltį, kad į istorijos mokslo sceną įžengus baltarusiams, išsisklaidys LDK istoriją supančios miglos ir pagaliau bus teisingai įvertinta didžiausią indėlį į šios valstybės kultūrinį gyvenimą ir fizinę galybę įdėjusi nacija¹⁵⁴. Tačiau ir čia ne pradžia – A. Dubonis į svarstymų kontekstą įvedė Z. Butkaus atrastą faktą – paaiškėjo, kad ne kas kitas kaip V. Lastovskis, vienos iš Lazdynų Pelėdos moteriškių – Marijos Lastauskienės vyras, „Litvos / Letuvos“ distinkciją propagavo jau 1926 m., ir ne bet kur, o SSRS pasiuntinybėje Kaune. Tų metų spalio 21 d. jis pristatė koncepciją, kurioje įrodinėta, kad tikri lietuviai tėra žemaičiai, o baltarusiškos valstybės palikimą nelegaliai yra pasisavinusi Lietuva, gyvenanti „su svetimu pasu“¹⁵⁵. Šiuo pagrindu jau daroma išvada, kad „Litvos / Letuvos“ distinkcijos kilmėje yra akivaizdus Sovietų Rusijos faktorius. Tačiau reikalas yra sudėtingesnis. Visų pirma, minėtą faktą reikia įvertinti visų Z. Butkaus atradimų kontekste¹⁵⁶, iš kurių matyti Sovietų Rusijos „skaldyk ir valdyk“ strategija ir net taktika – tiesioginis radikalių nacionalistinių lietuvių jėgų papirkinėjimas, nukreipiant jas prieš lenkus. Už antilenkiškus straipsnius tautininkų spaudoje buvo mokama „poštučno“, o pinigus mielai ėmė visiems žinoma Zofija. Tiesa, lietuviams išmokėtos sumos

(<http://knihi.com/urban/fakty.html>). Žr. taip pat: *Урбан П.* Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцьвіноў. Мінск, 1994.

¹⁵² *Шкалёнак М.* Падзел гісторыі Беларусі на перыяды // Запісы беларускага навуковага таварыства. Вільня, 1938 (Спадчына. 1993. № 3, с. 4–5).

¹⁵³ *Dubonis A.* Saldus Lietuvių gyvenimas „svetimu pasu“. Baltarusių istoriografija apie baltarusiškas Lietuvos valstybės ištakas. 2005 m. Konferencijos medžiaga, p. 7.

¹⁵⁴ *Смаланчук А.* Антон Луцкевіч на VI Усеагульным з’ездзе польскіх гісторыкаў у Вільні (17–20 верасня 1935 г.) // <http://autary.iig.pl/smalanchuk/artvku/v/histariagrafia/luckievicz.htm>

¹⁵⁵ *Butkus Z.* Jei opozicija gauna paramą iš svetur... Tarpukario prosovietinės ir antilenkiškos propagandos kreditoriai // Kultūros barai, 1995, Nr. 8–9, p. 84.

¹⁵⁶ Žr.: *Butkus Z.* Jei opozicija gauna paramą iš svetur...// Kultūros barai, 1995, Nr. 8–9, p. 80–84; *Butkus Z.* SSRS intrigos Baltijos šalyse 1920–1940 m. (Intrigues of the USSR in the Baltic States in 1920-1940) // Darbai ir dienos, 1998, Nr. 7, p. 140–161; *Butkus Z.* Išorės faktorius vidaus politikoje. Diskusijos // Lietuvos sovietinės istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai. Sud. A. Bumblauskas, N. Šepetys. Vilnius, 1999, p. 37–55.

toli gražu neprilygo baltarusių finansiniam rėmimui („atėjo baltarusiai ir ištuštino kasą“, kaip teigia rusų diplomatas¹⁵⁷). Tačiau šioje vietoje iškyla ir A. Voldemaro figūra, seniai dėl ekstraordinariųjų ir nepaaiškinamų veiksmų įtarinėjama esanti Sovietų Rusijos įtakos agente¹⁵⁸. Aišku, teisingai nurodoma, kad toks teiginys lieka hipoteze, paremta tik loginiu protavimu ir šalutinėm nuorodom, o ne kokiu nors dokumentu, tačiau darosi suprantamiau, kodėl Augustinui Voldemarui bolševikai buvo artimesni negu antikomunistas Juzefas Pilsudskis, kodėl jis buvo priešiškas bet kokiam susitarimui su Lenkija, manydamas, kad jeigu Lietuva neišsilaikytų kaip nepriklausoma valstybė ir vėl grįžtų į svetimos valdžios jungą – Lenkijos ar Rusijos, tai geriau būtų rusų valdžia, turinti tokį pranašumą, kad yra pažįstama. Darosi suprantamiau ir kaip prie 1920 m. liepos 12 d. Rusijos ir Lietuvos sutarties 2-ojo straipsnio atsirado slaptasis protokolas, praleidžiantis per Lietuvos teritoriją bolševikų kariuomenę kare su Lenkija, kurį ne kas kitas, o Rusijos diplomatijos šefas G. Čičerinas sveikino kaip lietuvių ir rusų armijų „bendrus veiksmus prieš lenkų imperialistus“¹⁵⁹. Taigi Lietuvai M. Tuchačevskis rodėsi mažiau pavojingas nei J. Piłsudskis.

Vadinasi, galime daryti išvadą: jau 3-ajame dešimtmetyje du nacionalizmai varžėsi dėl bolševikų pinigų ir lietuviai yra ne ką šventesni už baltarusius, o bolševikai žinojo, ką finansuoti. Tačiau klystume manydami, kad svarstoma problema yra tik lietuvių, baltarusių ir bolševikų trikampio reikalas – tiksliai „Litvos / Letuvos“ distinkcijos formuluotė yra „lenkiškos“ prigimties. 1922 m. žymusis LDK istorinio subjektiškumo teigėjas (šiuo požiūriu išsiskiriantis visoje to meto lenkų istoriografijoje), vėliau pasaulinio masto istoriosofu tapęs Feliksas Koneczny spausdina tekstą, taip ir pavadintą „Letuwa a Litwa“¹⁶⁰. Terminas „Letuwa“, anot jo, gali būti taikomas tik grynai to meto etnografinėms lietuvių teritorijoms, o šiuo terminu apibrėžiamos žemės sudaro gana nedidelę dalį „visos Lietuvos“ (aišku, turima galvoje istorinė Lietuva – LDK), kurią istorikas įvardija kaip „Litwa“, o tarp „litwinų“ reikia išsiskirti „letuwinus“ arba „letuwisus“¹⁶¹. Tiesa, pastarieji nėra tik vėlyvas, XIX–XX a. istorijos produktas (kaip teigia šiuolaikiniai baltarusių radikalai), jie egzistuoja ir LDK

¹⁵⁷ Butkus Z. Jei opozicija gauna paramą iš svetur... Tarpukario prosovietinės ir antilenkiškos propagandos kreditoriai // Kultūros barai, 1995, Nr. 8–9, p. 84.

¹⁵⁸ Žr.: Kasperavičius A. Reakcja litewskich władz i opinii społecznej // Czas, 25–31 stycznia, 2001, s. 8–10.

¹⁵⁹ Laurinavičius Č. Lietuvos-Sovietų Rusijos taikos sutartis (1920 m. liepos 12 d. sutarties problema). Vilnius, 1992, p. 149–152.

¹⁶⁰ Koneczny F. Letuwa a Litwa // Przegląd Powszechny, 1922, Nr. 463.

¹⁶¹ Koneczny F. Letuwa a Litwa, s. 38. Plg. su talpia, šiek tiek vėlesne formule: „Nie każdy Litwin jest Letuwinem. Letuwa jest częścią tyłko Litwy i to częścią znacznie mniejszą. Pośród ludności Litwy stanowili Letuwini od początku drobną tyłko mniejszość“. Žr.: Dzieje administracji w Polsce. Wilno, 1924. Skyrius „Pierwszy okres wpływów polskich na Litwie“ // http://www.nonpossumus.pl/biblioteka/feliks_koneczny/adm/

laikais, tačiau „litwinų“ susiformavimo esmingiausią sandą sudaro atsikėlėlių iš Karūnos palikuonys¹⁶². Antra vertus, „letuwinai“ sulenkėjo, tapdami „litwinais“ savanoriškai, taip atsakydami į Rusijos prievartą, kuria M. Muravjovas „pakėlė“ lenkų pasipriešinimo judėjimo vertę apsišvietusių „letuwinų“ veikėjų akyse. Apskritai lenkiškoji tradicija jau nuo Krėvos ir Liublino laikų turėjo ne „kenkėjišką“ nusistatymą „letuwinų“ kultūros atžvilgiu, o saugojo nuo rusų pradų įtakos¹⁶³. Vėliau F. Koneczny net nustojo Lietuvą vadinti Letuva, pradėjo teigti etnografinės Lietuvos tapatumą Žemaitijai bei kalbėti apie lenkų misiją „žemaičių liaudies atžvilgiu“¹⁶⁴.

Ši 1922 m. F. Koneczny pozicija, neigiamai žiūrinti į naujosios Lietuvos kūrimąsi yra akivaizdžiai pasikeitusi, nes ankstesniuose darbuose F. Koneczny, kaip retas kitas lenkų istorikas, ne tik gynė, kaip minėta, LDK istorinį subjektiškumą, bet matė lietuviakalbę tradiciją¹⁶⁵ ir prielankiai stebėjo lietuvių tautinį atgimimą. Tačiau 1922 m. data nėra atsitiktinė – juk būtent tais metais „Vidurio Lietuva“ tapo Lenkijos dalimi, o „litwinai“ galutinai atsisakė Lietuvos idėjos, kas kartais ir laikoma LDK tradicijos pabaiga. „Vidurio Lietuva“ gimė kaip L. Želigowskio akcijos padarinys, o šioje akcijoje ne kartą skambėjo, kad konfliktas vyksta dėl „žemaičių užimto Vilniaus“¹⁶⁶. Taigi, radikaliosios „Litva / Letuva“ distinkcijos varianto konkrečios formulės (t. y. žmudzina / litvinai) gimimas yra labai konkretus.

Antra vertus, galėtume įtarti, kad F. Koneczny pozicijos pasikeitimas yra ne tik politinis užsakymas, bet ir nekilniaširdiškas pyktis ant Lietuvos tautininkų už kalbinį radikalizmą, kultūrinį ir politinį antilenkiškumą bei koketavimą su bolševikais, juo labiau kad, kaip rodo K. Buchowskio tyrimai, „Litvos / Letuvos“ distinkcijos ištakos glūdi šiek tiek ankstesnėje XX a. 2-ojo dešimtmečio publicistikoje (W. Sukien-

¹⁶² Koneczny F. Letuva a Litwa // Przegląd Powszechny, 1922, Nr. 463, s. 40.

¹⁶³ Ten pat, s. 42, 43.

¹⁶⁴ Koneczny F. Państwo i prawo w cywilizacji łacińskiej, 2001, s. 155 (veikalas užbaigtas 1941 m.): „Obszar państwa letuwskiego powinien ulec prostemu wcieleniu do Polski. Natenczas może spostrzeżemy nareszcie, że to nic innego nie jest, jak znana nam doskonale z historii polskiej Żmudź, zaludniona w znacznej części przez Polaków. Letuva była tu właściwie od początku fikcją.” (http://www.nonpossumus.pl/biblioteka/feliks_koneczny/panstwo/XV.php)

¹⁶⁵ Konecznas F. žino S. Rapolionį, M. Mažvydą, M. Daukšą, K. Sirvydą, D. Kleiną, K. Donelaitį. Apie tai rašyta: Bumblauskas A. Dėl Lietuvos DK civilizacijos pobūdžio // Kultūros barai, 1994, Nr. 10, p. 63–69; Bumblauskas A. Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės civilizacijos pobūdžio // Lietuvos istorijos studijos, 1996, Nr. 3, p. 91–28 – papildytas ir pakoreguotas variantas; Bumblauskas A. Kolizje historiograficzne w kwestii charakterystyki Wielkiego Księstwa Litewskiego // Lithuania: Kwartalnik poświęcony problemom Europy Środkowo-Wschodniej Warszawa, 1995, Nr. 1 (14), p. 29–46; Bumblauskas A. Polsko – litewskie stosunki cywilizacyjne. Przemiany w stanowiskach historiograficznych obu narodów. Przegląd Wschodni, 1999 t. 5, zesz. 4 (20), s. 757–762.

¹⁶⁶ Anušauskas A. Pikiškių Pilsudskis // Atgimimas, 2003 m. spalio 30 d. (<http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=3079245>)

nicki, B. Dybowski, L. Janowski, J. Obst)¹⁶⁷, o šių idėjų ištakos savo ruožtu – dalies Lietuvos bajorijos tapatybės formulėse¹⁶⁸. O tai reiškia, kad jos priežastys yra ne tiek politiniai bolševikų, lenkų, lietuvių, baltarusių konfliktai, kiek nacionalistiniai XIX–XX a. sandūros sąjūdžiai. Lietuvių istoriografija paprastai konflikto įžiebimu kaltina sulenkėjusius Lietuvos dvarininkus, tačiau formaliai žiūrint, būtent „grynos“ tautinės, etnografinio pagrindu kuriamos Lietuvos projektas natūraliai vedė prie prieštaringo santykio su LDK tradicija, o toks kodas buvo būdingas visam lietuvių tautiniam atgimimui¹⁶⁹ – buvo atmetama lenkakalbių litvinų tradicija (kad lietuvių tautiniam atgimimui nereikia „Adomo Mickevičiaus sanklodos lietuvių“ – yra pasisakę ir A. Smetona, ir A. Voldemaras¹⁷⁰, nors J. Basanavičiui kai kurių tokių lietuvių reikėjo¹⁷¹). Jei iki to lenkų ir rusų istorinėje kultūroje santykius su LDK tradicija ir paveldu galima tiksliau apibūdinti kaip „nacionalizacijos“ projektus, tai būtent XIX–XX a. sandūros projektus jau galima pavadinti „dalybomis“. Ir čia ne paskutinė vieta tenka lietuvių tautiniam atgimimui, kuris kukliai atsisakydamas pretenzijų į istorinę Lietuvą ir formuodamas modernųjį tautinį valstybingumą buvo priverstas ieškoti ribų, ir ieškoti ten, kur jų aiškių (dėl visiems plačiai žinomų etnokultūrinių LDK istorijos realių) nebūta jau nuo Mindaugo ar Vytauto laikų. Ypatingai „dalybų“ ribos skaudžiai karpė LDK bajorišką kultūros erdvę, kas taip priešiška buvo sutikta lenkakalbėje ir „litviniškoje“ Lietuvos visuomenėje. Tai natūraliai privedė prie dviejų Lietuvos etnokultūrinių bendrųjų išsiskyrimo, kas

¹⁶⁷ *Buchowski K.* Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. Białystok, 2006, s. 31, 81–82. Žr. dar: *Kvietkauskas M.* Tapatybės virsmo istorija: Vaižganto Pragiedruliai ir 1918–1920 m. konfliktas dėl Vilniaus // *Literatūra*, 2006, 48(5), p. 81.

¹⁶⁸ W. Meysztowicz liudija vieno XX a. pr. bajoro formulę: „Lietuviai – [...] tai Jogaila, Chodkevičius, Mickevičius, Pilsudskis ir aš; o jūs – tai *lietuvisai*“. Žr. *Meysztowicz W.* Pašnekesiai apie laikus ir žmones. Vilnius, 2004, p. 40.

¹⁶⁹ Žr., pvz.: *Kasperavičius A.* Dziedzictwo Rzeczypospolitej w ideologii litewskiego ruchu narodo-wego końca XIX – początku XX wieku i niepodległej Litwy międzywojennej // *Polacy i sąsie-dzi – dystance i przenikanie kultur*, cz. 3, pod red. R. Wapińskiego, Gdańsk, 2002, p. 90–102; *Kulakauskas A.* Nuo Didžiosios Kunigaikštystės iki Respublikos: Lietuvos etnopolitinės raidos XIX amžiuje bruožai // *Kultūros barai*, 1995, Nr. 1; *Kulakauskas A.* Lietuvos bajorija ir lietu-vių tautinis bei valstybinis atbudimas // *Literatūros teorijos ir ryšių problemos. Etnosocialinė ir kultūrinė situacija XIX amžiaus Lietuvoje*, Vilnius, 1989; *Kulakauskas A.* Šaka, atskilusi nuo tautos... // *Sietynas*, Nr. 3, Vilnius, 1988, p. 75–98.

¹⁷⁰ A. Voldemaro manymu, lietuviams reikia tokios politinės organizacijos ir etnografinės teri-torijos, kurioje jiems būtų užtikrinta vyraujanti, o ne tautinės mažumos padėtis. Žr. pvz.: *Voldemaras A.* Lenkija ir Lietuva // *Voldemaras A.* Raštai. Chicago, 1973, p. 207.

¹⁷¹ *Basanavičius J.* „Aušra“ ir Dziennik Poznanski's // *Basanavičius J.* Rinktiniai raštai. Vilnius, 1970, p. 703; „Adomas Mickevičius, L. Kondratovičius, J.I. Kraševskis, T. Lenartavičius, Kot-kis (Chodžko), Adinčius (Odyniec), Asnykis ir daugel daugel menkesnių dainių – turi lietu-viškas, ne lenkiškas, pavardes, yra lietuviai, pareina iš Lietuvos, ir jų gyslose teka lietuviškas krajas“.

H. Wisneriui leido iškelti klausimą dėl „dviejų lietuvių tautų“ („dwa narody li-tewskie“) egzistavimo XIX–XX a. sandūroje.

Vis dėlto šiame kontekste dar reiktų paminėti nestiprų, tačiau vertą išgirsti baltarusių tautinio atgimimo balsą su jau mūsų minėtais E. Karskiu ir M. Dovanar-Zapolskiu. Akivaizdu, kad bent jau akademinio lygmeniu baltarusių tautinis atgimimas nebuvo jau toks silpnas – lietuvių tautinio atgimimo patriarchų (J. Basanavičiaus ar J. Šliūpo) veikalai pastarųjų darbų kontekste atrodo, švelniai tariant, labai naivūs. Taigi baltarusių tautinio atgimimo silpnumo (lyginant su lietuvių) samprata glūdi ne ideologiniame pagrįstume, o socialiniame potenciale. Būtent tai, regis, turėjo galvoje vienas iš baltarusių atgimimo lyderių A. Luckievičius dar 1907 m., lietuvius apkaltinęs tautinio atgimimo lituanocentrizmu ir lietuvių kalbos diktatūros akcentu, todėl A. Smetonai pareiškęs, kad baltarusiai dabar silpni, bet kai sustiprės, lietuviai turės problemų dėl Vilniaus¹⁷². Ši prognozė po šimtmečio ir išsipildė. Lietuvių istoriografijai, kartais pasipuikuojančiai savo teisuoliškumu, reikėtų matyti, kiek lietuvių tautinis atgimimas prisidėjo prie LDK paveldo dalybų genezės, o tuo pačiu įvertinti, kad Lietuva šiandien ne tik žemaitiškumu, bet ir monoperspektyviu tautiniu požiūriu į LDK istoriją prisideda prie Litvos / Letuvos distinkcijos potencialaus gyvybingumo.

2.3. Lietuvių tautinis atgimimas, carizmo politika ir Žemaitija

Lietuvių tautinį atgimimą prorusiškumu kaltino ne tik lenkų „grynieji“ nacionalistai – endekai, bet ir dalis federalistų bei „starolitvinų“¹⁷³. Šiandien ir lietuvių istorikai mato Rusijos pareigūnų siūlymus perimti etnolingvistinį lietuvių sąjūdį XIX a. antrojoje

¹⁷² Pagrindinis šio proceso stebėtojas istoriografijoje yra R. Miknys. Žr. jo darbus baltarusių aspektu: *Miknys R.* Літва і Беларусь. Перыпытты дзяржаўнасці у пачатку XX ст. // Беларусь паміж усходам і заходам, ч. 2 (Беларусіка Albaruthenica, 6). Мінск, 1997, с. 249–256; *Miknys R.* Historiografia litewska wobec problemów narodowościowych w pierwszej połowie XX w. // Historycy polscy, litewscy i białoruscy wobec problemów XX wieku. Historiografia polska, litewska i białoruska po 1989 roku, pod red. K. Buchowskiego i W. Ślęczyńskiego. Białystok, 2003; *Miknys R.* Das Dilemma der Grenzen Litauens am Ende des 19 und Anfang des 20 Jahrhunderts // Landschaft und Territorium. Zum Literatur, Kunst und Geschichte des 19 und Anfang des 20 Jahrhunderts im Ostseeraum: Finnland, Estland, Lettland, Litauen und Polen, Hg. Von Y. Varpio und M. Zadenska. Stockholm, 2004 (Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Baltica Stockholmiensis; 25), s. 196–215; *Miknys R.* Tarp istorinės ir etnografinės Lietuvos: ar buvo bandyta ieškoti Lietuvos autonomijos formulės 1905 metais // Parlamento studijos, 2005, Nr. 5, p. 48–64.

¹⁷³ *Buchowski K.* Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. Białystok, 2006, p. 89–91. Žr. dar: *Górski K.* Divide et impera. Białystok, 1995; *Lossowski P.* Po tej i tamtej stronie Niemna: stosunki polsko-litewskie 1883–1939. Warszawa, 1985, s. 23–25, 28.

pusėje bei carizmo depolonizacinę politiką, siekiant sunaikinti Vilnių, kaip LDK tradicijų politinį centrą, kas pakeitė kultūrinių erdvių parametrus¹⁷⁴. XIX a. antrojoje pusėje lietuviakalbės kultūros, o kartu ir tautinio atgimimo epicentru tampa Užnemunė. Paprastai akcentuojama šio regiono specifika, nulemta XIX a. pirmojoje pusėje skirtingos priklausomybės nei kiti Lietuvos regionai: priklausomybės Prūsijai (nuo 1795), Varšuvos kunigaikštijai (nuo 1806) bei autonominei Lenkijos karalystei (nuo 1815). Taip pat paprastai įsivaizduojama, kad gyvenimo „užtemimas“ po 1863 m. apėmė visus Lietuvos regionus, kartu ir Užnemunę, 1867 m. virtusią Suvalkų gubernija (padalijus Augustavo guberniją). Čia tik iškelsime klausimą, ar šis teritorinis pertvarkymas nėra susijęs su Rusijos regionine ir administracine politika, nulėmusia visiškai skirtingą laikyseną šio regiono lietuviakalbės kultūros požiūriu. Tokį klausimą kelti įgalina D. Staliūno tyrimai¹⁷⁵, iš kurių matyti, kad įvairiais administracinių pertvarkymų projektais Rusijos buvo tiesiogiai siekiama mažinti Vilniaus, kaip „lenkiškumo“ bastiono regione, vaidmenį, pasiremiant etnokultūriniu lietuvių sąjūdžiu, kuris turėjo tapti Rusijos valdžios atrama prieš lenkus. Būtent šiame kontekste suprantame ir 1863 m. N. Muravjovo planus iš Augustavo gubernijos išskirti lietuviakalbę dalį (Suvalkiją), kuri esanti labiau „žemaitiška“ nei lenkiška¹⁷⁶, priskirti ją prie Lietuvos, o ne prie Lenkijos. Kaip žinia, Suvalkų gubernija ir buvo suformuota 1867 m., kas užbaigė reikšmingų, bet lietuvių istorinėje sąmonėje dar per mažai sureikšmintų faktų grandinę. Išvardinkime juos¹⁷⁷: 1864 m. – projektai dėl „depolonizacijos“ politikos Lietuvoje ir „rusų pradų“ atkūrimo programa; 1864 09 11 – Lenkijos karalystėje (t. y. Užnemunėje) leidžiama steigti lietuviškas mokyklas, tiesa, realiai leista lietuvių kalbos mokyti skaityti ir rašyti tik rusiškomis raidėmis; 1864 m. – į Kauną perkeliama Žemaičių vyskupijos kurija; lietuvių spaudos draudimo pradžia Vilniaus ir Kauno gubernijose; 1866 m. – Veiveriuose mokytojų kursai Užnemunės pradžios mokyklų mokytojams ruošti; 1867 m. – Marijampolės ir Suvalkų gimnazijose, Seinų progimnazijoje kaip fakultatyvą leidžiama dėstyti lietuvių kalbą, be to, dešimčiai Suvalkų gubernijos abiturientų, turin-

¹⁷⁴ Kulakauskas A. Nuo Didžiosios Kunigaikštystės iki Respublikos: Lietuvos etnopolitinės raidos XIX amžiuje bruožai // Kultūros barai, 1995, nr. 1.

¹⁷⁵ Сталюнас Д. Проблема административно-территориальных границ в национальной политике имперской власти: Ковенская губерния в середине XIX века // Российская империя: стратегии стабилизации и опыты обновления. Воронеж, 2004, с. 147–166; Staliūnas D. An Awkward City: Vilnius as a regional centre in russian nationality policy (ca 1860–1914) // Rosja i Europa Wschodnia: „imperiologia“ stosowana. Red. A. Nowak. Warszawa, 2006, s. 222–243.

¹⁷⁶ Staliūnas D. An Awkward City: Vilnius as a regional centre in russian nationality policy (ca 1860–1914) // Rosja i Europa Wschodnia: „imperiologia“ stosowana. Red. A. Nowak. Warszawa, 2006, s. 227.

¹⁷⁷ Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 92–94, 273–282.

čių atestate lietuvių kalbos pažymį, skiriamos stipendijos Maskvos universitete; 1867 m. – Suvalkų gubernijos įkūrimas.

Taigi šių faktų grandinėje Suvalkų gubernijos įkūrimas tarsi užbaigia sąmoningą Rusijos politiką čia išnaudoti etnokultūrinius procesus Užnemunėje (beje, išvirsiančius į jaunalietuvių sąjūdį), siekiant Lietuvos depolonizacijos. Tai ir leistų kalbėti apie Rusijos faktorių, nulėmusį Lietuvos tautinio atgimimo „suvalkietiską“ pobūdį, o tuo pačiu sudariusį objektyvias prielaidas „litvinų / letuvisų“ distinkcijos atsiradimui. Vis dėlto išplito „Lietuvos“ sutapatinimas ne tiek su Suvalkija, kiek su Žemaitija. Ir tai ne žemaičių bajorų sąjūdžio nuopelnas, o Žemaičių vyskupijos išplėtimo iki Šventosios, Zarasų, Daugpilio ir Breslaujos realija. Prisiminkime, tai buvo susiję su šios vyskupijos pertvarkymu, perkeliant jos centrą iš Varnių arčiau carinių prievaizdų į Kauną, bei Žemaičių vyskupijos ribų sutapatinimas su 1843 m. suformuotos Kauno gubernijos ribomis. Kauno gubernijos, o drauge „žemaičių“ regiono išplėtimą D. Staliūnas tiesiogiai sieja su siekiu silpninti „lenkiško“ Vilniaus ir stiprinti „žemaitiško“ elemento vaidmenį. Svarbu tai, kad šis administracinis pertvarkymas užbaigė po 1831 m. sukilimo pradėtą seniai žinomų Rusijos politikos faktų grandinę¹⁷⁸. 1831 m. rudenio – Rusijos „Vakarų krašte“ pradedama „lenkų pradų“ naikinimo politika; Lietuvių kalba įrašyta į valdiškų mokyklų programą; 1832 05 13 – Vilniaus universiteto uždarymas; 1834 – universitetas Kijeve, švietimo apygarda iš Vilniaus trumpam perkeliama į Vitebską; 1839 – likviduojama graikų katalikų Bažnyčia; 1840 – naikinamas Lietuvos Statuto veikimas, Lietuvos vardas išbraukiamas iš Vilniaus ir Gardino gubernijų pavadinimų; 1841 – lietuviškos pradinės mokyklėlės prie Žemaičių vyskupijos bažnyčių, sekuliarizuojamos katalikų bažnyčios žemės; 1842 – uždaroma Vilniaus medicinos ir chirurgijos akademija, Vilniaus katalikų dvasinė akademija keliama į Peterburgą; 1843 – sudaroma Kauno gubernija.

Jau 1857 m. „žemaičiai“ dominuoja prieš „lietuvius“ ne tik Telšių, Raseinių ir Šiaulių apskrityse, bet net Kauno apskrityje ir sudaro reikšmingą dalį Panevėžio apskrityje¹⁷⁹. Tiesa, 1897 m. Rusijos gyventojų surašyme viskas tarsi atsistoja į savo vietas ir, nors akcentuojama, kad tautinė priklausomybė buvo tiesiogiai siejama su kalba, žemaičių–lietuvių riba iš esmės sutampa su istorinės Žemaitijos ribomis – pvz., Kaunas jau iškrenta iš „žemaičių“ regiono, o Šiaulių kryptimi riba eina ne pagal tradicinį stereotipinį įvaizdį Tilžės gatvę Šiauliuose, o tarp Šiaulių ir Šedu-

¹⁷⁸ Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 69–78.

¹⁷⁹ Žr.: Petrulis V. Žemaitijos etninės savimonės regiono erdvinė struktūra // Geografijos metraštis, Nr. 38(1), 2005, p. 163–175. Šaltinis, kuriuo autorius rėmėsi – Ковенская губерния. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. А. Афанасьев (сост.). Санкт-Петербург, 1861.

vos, Radviliškiui liekant žemaičių pusėje¹⁸⁰. Tiesa, 1864 m. Žemaičių vyskupijos ribas sutapatinus su Kauno gubernijos ribomis, natūralu, kad žemaičių riba (bent jau rusakalbiuose ir lenkakalbiuose diskursuose) galėjo atslinkti iki pat Šventosios, kuo vėliau ir galėjo būti remiamasi konfliktuojant dėl Vilniaus. O juk tada, kaip minėta, galutinai susiformavo „Litvos / Letuvos“ distinkcija.

Tačiau ir to nepakanka. Verta atkreipti dėmesį į kartografinę klaidą, kurios ištakos yra 1613 m. T. Makovskio arba Radvilų žemėlapių vėlesniuose perleidimuose. T. Makovskio žemėlapyje administracinės ribos, einančios upėmis buvo nežymimos, todėl Žemaičių kunigaikštijos rytinė riba buvo paženklinta tik trumpu fragmentu šiaurinėje dalyje. Šis fragmentas vėliau „pražiopsotas“, todėl Žemaičių kunigaikštijos rytinė riba pradėta tapatinti su Trakų kunigaikštijos rytine riba. Taip išplėsta Žemaitija įsitvirtino XVII–XVIII a. kartografijoje ir neretai tampa šiandien „pavaizdumo priemone“ baltarusiškose „Litva / Letuva“ distinkcijose. Jeigu įsivaizduosime, kad Lietuvos valstybė XX a. atsikūrė (ar susikūrė – turint galvoje prieštarinę santykį su LDK tradicija) ne ką platesnėje erdvėje nei ši klaidinga ar XIX a. dirbtinokai išsiplėtusi Žemaitijos erdvė, pamatysime, kad Žemaitijos / Lietuvos distinkcija galima manipuluoti labai įvairiai. Ypač kai į šias manipuliacijas įjungiamo kartografija, fiksuojanti etnolingvistines permainas (polonizacijos, baltarusizacijos procesai Vilniaus regione).

Taigi aptariamos distinkcijos kilmė yra labai įvairialypė. Čia būtina matyti carinės Rusijos vaidmenį naikinant LDK ir Vilniaus idėją, manipuliavimo aspektus lietuvių tautinio atgimimo atžvilgiu, siekiant atkirsti nuo pagrindinio priešo – „Lenkijos pradų“. Taip pat reikia matyti jaunalietuvių–senalietuvių distinkciją ir konfliktą: pirmųjų koketavimą su bolševikais ir slaptuosius protokolus 1920 metų sutarty, o antrųjų siekį pagrįsti Lietuvos idėjos atsisakymą. Matyti lietuvių, baltarusių ir potencialiai lenkų tautininkų santykius su Rusijos ambasada bei Maskvos bandymus 1990–1991 m. kurti Vilniuje sovietinę lenkų respubliką SSRS sudėtyje, šiandieninių Rusijos „eurazistų“ atviravimus dėl naudingo Maskvai lenkų-lietuvių tradicinio antagonizmo. Prisiminti tiesmukišką baltarusių radikalų grasinimą: „Pamatysit baltarusių tankus, kai Vilnia išsivaduos iš žmudzinų okupacijos“.

¹⁸⁰ Žr.: Petrulis V. Žemaitijos etninės savimonės regiono erdvinė struktūra // Geografijos metraštis, Nr. 38(1), 2005, p. 163–175. Šaltinis, kuriuo autorius rėmėsi – Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г., т. 17. Ковенская губерния. Н. А. Тройницкий (ред.). Санкт-Петербург, 1904.

2.4. Distinkcijos įveikos prielaidos: LDK ir jos tradicijų etnopolitinės ir etnokultūrinės struktūros tyrimai

Net į objektyvumą linkstantys baltarusių istorikai pasigenda lietuvių istoriografijoje „kito“ matymo, o lietuviai paprastai čia problemų neižvelgia. O derėtų – nes tiek, kiek nereflektuojama paradigminė permaina ir tebesekama A. Šapoka, tiek LDK ir Vilniaus kultūros ir paveldo pavidaluose tebedominuoja lituanocentristinis žvilgsnis. Užtenka žvilgtelėti į išėivijoje leistą A. Šapokos „Senasis Vilnius“¹⁸¹, kad be didesnio vargo pamatytume tradicinį „lietuviškąjį“ požiūrį, kuriame „amžinosios sostinės istorija“ automatiškai yra laikoma lietuviška. Tiesa, kai kurios mažumos (žydai) A. Šapokos darbe retsykiais fiksuojamos, tačiau šie pastebėjimai neliečia stambiųjų istorinės sąmonės įtampų zonų, t. y. Vilniaus lietuviškumo-lenkiškumo-rusiškumo problematikos. Prie sudėtingos LDK etnokultūrinės ir etnopolitinės struktūros lietuvių istoriografija plačiau ir giliau prieina tik dabar.

E. Gudavičius atgaivino A. Šachmatovo idėją apie LDK vaidmenį perskeliant senųjų rusų arba Kijevo Rusios masyvą, kas buvo esminga sąlyga LDK rusėnų ir Maskvos rusų atskirčiai, o taip pat Liublino unijos nubrėžtų ribų vaidmenį rusėnų masyve išsidiferencijuojant būsimąsias ukrainiečių ir baltarusių tautas. Iš esmės tokiai idėjai pritaria ir V. Nasevičius¹⁸², nors Liublino unijos nubrėžtų ribų nelaiko pagrindu baltarusių-ukrainiečių skirties atsiradimui (Ukrainos ir Baltarusijos žemių bajorijos skirtinga laikysena prisijungimo prie Karūnos atžvilgiu, o taip pat vėlesnis kazokų faktorius), tačiau pripažįsta, kad šiandieninės Lietuvos ir Baltarusijos ribos iš esmės sutampa su LDK ribomis po Liublino unijos. Kaip pavadinti neišsidiferencijavusį (tačiau nuo Maskvos atskirtą, dar N. Kostomarovo įvardintą „antrąją rusų tautą“) LDK rytinių slavų masyvą tebėra didžiulė problema, nes, išskyrus lenkų istoriografiją, turinčią nuoseklią ruski / rosyjski distinkciją, visos kitos istoriografijos tokios aiškos sąvokų skirties neturi. Rusų istoriografijai kol kas ši problema nekyla, ukrainiečiai ir baltarusiai tuos pačius reiškinius vadina „senbaltarusiškais“ arba „senukrainietiškais“, lietuvių istoriografija dirbtinokai nuima etninį klausimą vartodama „LDK slavų“ sąvoką, tuo parodydama neįautrumą baltarusių ir ukrainiečių istorinės sąmonės perspektyvai. Taigi būtinos tolimesnės nuoseklios diskusijos, nes nesusipratimų, ypač verčiant iš vienos kalbos į kitą, čia daug.

¹⁸¹ Šapoka A. Senasis Vilnius: Vilniaus miesto istorijos bruožai iki XVII a. pabaigos. New York, 1963. Apie A. Šapokos Vilniaus istorijos tyrimus žr. plačiau: Ragauskas A. Adolfo Šapokos darbai apie Vilniaus miesto istoriją // Mūsų praeitis, 1997, Nr. 5, p. 125–140.

¹⁸² Носевич В. Белорусы: становление этноса и национальная идея // Белоруссия и Россия: общество и государства, 1998 год. (<http://www.yabloko.ru/Themes/Belarus/belarus-33.html>)

Tebėra neišspręsta „*Lituania propria*“ problema. O. Haleckio pasiūlytas sprendimas remiasi loginio atmetimo metodu: „*Lituania propria*“ yra viskas, ko neapima iš LDK valdovų titulatūros žinoma „*Rusia*“ (kuria O. Haleckis laiko vadinauosius aneksus arba sritis: Polocką, Vitebską, Smolenską, Kijevą, Podolę ir Voluinę). Vis dėlto „*Lituania propria*“ lokalizavimas net prie Dniepro lyg ir paaiškina Padnieprės valsčių „dualistinį“ valdymą iš Vilniaus ir Trakų, tačiau tai neįtikino nei J. Ochmanskio¹⁸³, nei V. Nasevičiaus bei M. Spiridonovo¹⁸⁴, kurie argumentuoja, „Lietuvos Rusią“ prasidedant rytų kryptimi nuo Minsko. Tai rodytų, kad būtent tarp Vilniaus ir Minsko yra etninė lietuvių ir rusėnų riba, tačiau ji negali būti griežtai išvedama (kaip bandė daryti su Lenino ir Stalino pagalba lietuviai 1920 m.). Regis, visiems teks pripažinti antrines skirtingų krypčių kolonizacijos bangas šiame regione XIV–XVI a.: lietuvių bajorų ir net valstiečių kolonizaciją, kurios ratilai pietuose peržengia Nemuną (Zietelą), o rytuose nueina iki Obolčių prie Dniepro, antra vertus, rusėnų (eventualiai baltarusių) atsiradimą prie Vilniaus ar net pačiame Vilniuje („russkaja storona“).

Pamažu priartėjama prie sudėtingų integracinių procesų tyrimų, kurių reikalingumą kėlė dar O. Haleckis. Rusėniškos visuomenės elito patekimas į LDK valdantįjį elitą buvo sudėtingas, evoliucinis procesas. Nors istoriografijoje tebedominuoja M. Liubavskio ir K. Chodynckio koncepcija apie rusėniškosios visuomenės lygiavertę padėtį jau nuo 1434 m., tačiau, atrodo, teks sugrįžti prie W. Czermarko¹⁸⁵ koncepcijos apie Horodlės draudimų galią iki pat 1563 m. Naujausi G. Kirkienės tyrimai¹⁸⁶ parodė, kad M. Liubavskio ir kitų XX a. pr. rusų istorikų duomenis apie stačiatikius LDK politiniame elite teks analizuoti iš naujo, nes paaiškėjo, kad stačiatikių patekimo į elitą sąlyga buvo arba katalikiška konversija (Iliničiai, Vėževičiai, Alšėniškiai), arba neformali bažnytinė unija, savo ištakomis siekianti XV a. vidurį (Chodkevičiai, Sapiegos). Apskritai graikiškosios katalikybės LDK studijos tebėra

¹⁸³ Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Poznań, 1981.

¹⁸⁴ Насевіч В., Спірыдонаў М. «Русь» у складзе Вялікага княства Літоўскага ў 16 ст. // 3 глыбі выяў. Наш край. Мінск, 1996. Вып. 1. С. 4–27; Спірыдоў М.Ф. «Літва» і «Русь» в Беларусі в 16 в. // Наш Радавод, ч. 7. Гродна, 1996, с. 208–209.

¹⁸⁵ Czermak W. Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432–1563). Kraków, 1903.

¹⁸⁶ Kirkienė G. Chodkevičių vaidmuo LDK politinio elito struktūroje XV–XVI a. Vilnius, 2005 [disertacijos mašinraštis]; Kirkienė G. Dėl Chodkevičių konfesinių orientacijų XVI a. // Lietuvos katalikų mokslų akademijos metraštis, 1998, t. XII, p. 341–346; Kirkienė G. Korzenie rodu Chodkiewiczów // Białoruskie Zeszyty Historyczne, Nr. 17, 2002, s. 34–56. Plg. „optimistinius“ požiūrius: Sahanowicz H. Historia Białorusi: od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku. Lublin, 2002, c. 193–195; Suchocki J. Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza // Zapiski historyczne, 48, 1983, s. 31–78.

gožiamos stačiatikiškos istoriografijos stereotipų, todėl O. Haleckio pradėta inovacija¹⁸⁷ (kurią tęsia lenkų istorikas J. Maroszek'as¹⁸⁸) dėl bažnytinės unijos atgimimo dar XV a. viduryje tebelaukia tolimesnių įprasminimų ir tyrimų. Toliau reikia tirti lenkų istoriko J. Suchockio iškeltą LDK politinės tautos koncepciją. „Baltarusiško prado“ augimas XV–XVI a. politinėje tautoje nestebina, tačiau analizė pateikta tik pagal teritorinį principą, neatsižvelgiant į giminių etnokonfesinę kilmę ir laikyseną, atrodo vienpusiška. Vis dėlto politinės tautos ir jos savimonės tyrimai, sudėtinga savimonės dvilaispė struktūra (H. Wisnerio surasta formulė „gente polonus, natione lituanus“ bei G. Sahanovičiaus „Ліцвіны рускага рода“¹⁸⁹) yra viena aktualiausių problemų – tai gali dar labiau išryškinti radikalius ir nesutaikomus požiūrius. Ypač jei tai bus traktuojama kaip baltarusių lituanizacijos (moderniosios lietuvių tautos prasmė) rezultatas – lietuvių istoriografijoje, arba kaip patvirtinimas, kad „LDK lietuviai“ ir yra baltarusiai, – baltarusių istoriografijoje. „Politinės tautos“ formulė, atsisakius jai suteikti moderniosios tautos turinį, šių radikalizmų leidžia išvengti. Tačiau tokiu atveju tiek lietuviams, tiek baltarusiams teks abipusiai pripažinti, kad dingusios LDK imperijos metropolis Vilnius primena antikinę Romą, kurioje italai dabar yra ne tas pat, kas romėnai. Vadinas, šiuolaikiniai lietuviai negali veinpusiškai susitapatinti su LDK politine lietuvių tauta ir vieni pretenduoti į Vilniaus paveldą, o turi surasti savimonės formules, kuriose būtų vietos Vilniui ir kaip baltarusių, o taip pat lenkų bei ukrainiečių idėjinio ir kultūrinio paveldo miestui. Antra vertus, ir baltarusiai turėtų neužmiršti, kad jei Vilnius ir buvo „lietuvių-baltarusių“ valstybės sostinė, tai tie senieji baltarusiai buvo irgi kokybiškai kiti nei šiuolaikiniai. Lietuviai turės pripažinti, kad LDK branduolys yra ne tik Lietuvoje, bet ir dabartinėje Baltarusijoje (ir ne vien 1920 m. apibrėžtose, tačiau neįgytose „etninėse“ žemėse, o žymiai erdviau). Teks pripažinti, kad LDK iki krikšto bizantinės kultūros tradicija dominavo prieš pagoniškąją, kad rusėnų kalba ir raštija net oficialiai dominavo iki pat 1697 m. Šis kultūrinio rusėnų dominavimo LDK pripažinimas neleidžia užmiršti ir politinio lietuvių dominavimo (produktyvi E. Gudavičiaus idėja apie „frankų Galijoje“ analogiją). Tai nereiškia, kad Lietuva

¹⁸⁷ Ypač reikšmingas veikalas Oskaro Haleckio, kuris įžvelgė bažnytinės unijos procesą nuo 1458 m., (tai pavadinęs Florencijos bažnytinės unijos atgimimu) ir kurio apraiškas pastebėjo XVI a. pirmojoje pusėje: Od unii Florenckiej do unii Brzeskiej, pod red. J. Kłoczowskiego, 1–2. Lublin, 1997. (Originalus leidimas: *Halecki O. From Florence to Brest.* Roma, 1958)

¹⁸⁸ J. Maroszek'o darbai: *J. Maroszek. Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta: z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią.* Białystok, 2000; Idem. *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia: 1596–1996.* Białystok, 1996.

¹⁸⁹ *Сазанович Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст.* Мінск, 2001, c. 179; *Sahanowicz H. Historia Białorusi: od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku.* Lublin, 2002, s. 188.

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje reikėsi tikrai valdančiąja dinastija: tai ir baltų paprotinės teisės įžvalgos Lietuvos statutų šaltiniuose, tai ir alodinio ūkio sistemos epicentro etninėje Lietuvoje ir šios sistemos sklidimo rytų kryptimi pripažinimas (einantis jau nuo W. Conze veikalo), pagaliau tai ir suvokimas, kad lietuvių politinio elito kultūriniu užsakymu nulemtas katalikybės priėmimas iš esmės atsverė stačiatikiškos kultūros persvarą LDK ir išlygino situaciją.

Žemaičių istorinės savimonės ugdytojams, užuot kartais tebeieškantiems peno Pichelo svaichiojimuose, reiktų skatinti akademinius Žemaitijos istorinius tyrimus, kuriuose akis teberėžia didžiulės spragos. Tebėra neišspręsta žemaičių genezės problema, nes Lietuvoje tebedominuoja tarminės, o ne istorinės Žemaitijos paieškos, o šiuolaikinio tarminio branduolio žemaičiai „dounininkai“ (labiausiai ir linę žaisti priešstatos lietuviams korta) sunkiai priima kalbininkų įrodytą tiesą apie jų kuršišką substratą. Tai natūraliai verčia grįžti prie to, kad Žemaitijos ištakų reikia ieškoti „žemai“, ten, kur nurodė 1420 m. Vytautas. Tas „žemai“ turėtų reikšti upių (visų pirma Neries) žemupius, taigi – Kauno regioną, į kur žemyn teka ir Neris, ir Šventoji, ir Nevėžis. Šiame regione dabartinės žemaičių tarmės nebūta ir nėra, tačiau XVII a. šiuolaikinei vakarų aukštaičių tarmai priskirtini raštai, pradėti kurti M. Daukšos, kilusio nuo Kėdainių, irgi buvo vadinami žemaitiškais¹⁹⁰. XIII a. viduryje Mindaugo klausančius žemaičius, kaip ir jų pirmtako Gerdvilo valdas, E. Gudavičius lokalizuoja Raseinių, Ariogalos ir Betygalos žemėse, t.y. iš esmės ten, kur šiuolaikinių žemaičių tarmių nebūta¹⁹¹. Kaip žinia, E. Gudavičius XIII a. pirmosios pusės Lietuvos kunigaikščių valdas lokalizavo taikydamas toponimikos analizės metodą, remdamasis prielaida apie kunigaikščių asmenvardžių ir vietovardžių atitikimą. Šiuo požiūriu svarbu, kad „klusniųjų“ žemaičių pirmtako Gerdvilo vietovardinius atitikmenis E. Gudavičius aptinka Šeduvos ir Truskavos apylinkėse (taigi, ir į rytus nuo Nevėžio) ir būtent šiuo argumentu grindžia teiginį, kad šios vietovės galėjo būti Gerdvilo valdų rytiniame pakraštyje ir kad jis galėjo būti Ariogalos ir Betygalos žemių kunigaikščiu. Kaip ten bebūtų, akivaizdu, kad „pirmajam žmogui Žemaičiuose“ (kaip vadinamas Gerdvilas 1219 m.) priskirtini vietovardžiai yra vakarų aukštaičių šiauliečių tarmės areale ir istorinės Žemaitijos rytų paribyje¹⁹². Vadinasi, istorinės Žemaitijos genezė pačiu ankstyviausiu periodu yra tame areale, kurį dalis lietuvių archeologų kildina iš Vidurio Lietuvos plokštinių kapinynų kultūros ir vadina „Aukštaičių“ kultūra, supriešinama ne tik su „Žemaičių“ pilkapių kultūra, bet ir su lietuviams priskiriama brūkšniuotosios

¹⁹⁰ Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija, t. III: Senųjų raštų kalba. Vilnius, 1988, p. 194–195.

¹⁹¹ Gudavičius E. Mindaugas. Vilnius, 1998, p. 174–176.

¹⁹² Gudavičius E. Bandymas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija. 1984, t. 3 (88), p. 76.

keramikos kultūra¹⁹³. Vadinasi, tokios išvados jau savaime yra paruošusios priešlaidas M. Jermolovičiaus koncepcijai. Kodėl tada ant jo pykstama? Kokie bebūtų tolesni tyrimo rezultatai, reikės turėti galvoje ir jau seniai pareikštą ir niekaip neplėtotą O. Haleckio idėją¹⁹⁴ apie dirbtinokai atrodančią ir tik XV a. pirmojoje pusėje susiformavusią Žemaičių seniūnijos rytinę ribą, nubrėžiančią Žemaitiją, kaip iškarpą iš Trakų vaivadijos, kurios šiaurinės dalies forma sunkiai motyvuotina bet kokiais administraciniais kriterijais. O gal iš Trakų ir turėjo idealiom sąlygom būti administruojami žemaičiai, tik Mindaugo, Jogailos ir Vytauto Žemaitijos užrašymai vokiečių Ordinams nulėmė Žemaitijos rytines ribas palei Nevėžį, Žemaitijos etnonimo persikėlimą nuo šios ribos į vakarus, galų gale Žemaičių administracinį atskirumą, savimonės savarankiškumą ir specifiką.

Pamažu įsitvirtinant ir lenkų istoriografijoje LDK subjektiškumo sampratai (J. Bardacho, H. Wisnerio ir kitų inovacijos), tiek baltarusių, tiek lietuvių istoriografijos pradeda pripažinti, kad rusėnų-lietuvių dilemą pakeitė savaiminės polonizacijos XVI–XVIII a. faktorius, tačiau išliko LDK politinės tautos savimonė, kuri pasireiškė dar ir 1791 m. epochoje¹⁹⁵. Vis dėlto XVII–XVIII a. atsiradusios ir „lenkiškos“ LDK visuomenės savimonės formulės verčia šios krypties svarstymus laikyti svarbiausiais siekiant „istoriografinio imperializmo“ įveikos – naują impulsą jai gali suteikti vokiečių istoriko M. Niendorfo studija¹⁹⁶. E. Gudavičius yra pasiūlęs LDK, kaip „antrosios lenkų civilizacijos laidos“, koncepciją (analogija ispanų, portugalų, prancūzų ar anglų civilizacinės laidos Pietų ir Šiaurės Amerikoje)¹⁹⁷,

¹⁹³ Dar griežčiau aukštaičiai, lokalizuojami į vakarus nuo Šventosios, priešpriešinami lietuviams: Baltų gentys XIII a. pradžioje // Lietuvos istorijos atlasas vidurinei mokyklai. V., b. m. P. 4. Plg. žemėlapi: Baltai XII a. II pusėje – XIII a. pradžioje // Lietuvos istorijos atlasas. Sud. P. Gaučas, K. Manelis, G. Pošius. V., 2001. P. 10, su gretimais (P. 11) esančiu visiškai skirtingos koncepcijos žemėlapiu „Lietuvos žemių konfederacija XIII a. 2-ajame dešimtmetyje“, kuriame žemaičiams priskiriamas regionas iki Šventosios. Specialiai nesigiliname į specialius archeologų tyrimus, apeliuojame tik, kad bent didaktiniame lygmenyje ši bendruomenė susitartų, kokį rezultatą nori pristatyti visuomenei.

¹⁹⁴ Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe wielkiego księstwa litewskiego. Kraków, 1916, s. 25–31.

¹⁹⁵ Žr. Bardach J. Konstytucja 3 maja a unia polsko-litewska // Przegląd Historyczny, t. 82, 1991, Zesz. 3–4, s. 383–410; Žr. dar: Bardach J. O Rzeczypospolitej obojgu Narodów: dzieje związku Polski z Litwą do schyłku XVIII wieku. Warszawa, 1998; Raila E. Gegužės 3-iosios epocha // 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija. Sud. E. Raila. Vilnius, 2001, p. 61–76; Mulevičius L. Lietuvos savarankiškumas ir Abiejų tautų savitarpio garantijos įstatymas // Lituanistica, 1992, Nr. 4 (12), Vilnius, 1993, p. 70–78. (<http://www.laborunion.lt/memorandum/ru/modules/news/article.php?storyid=10>)

¹⁹⁶ Niendorf M. Das Großfürstentum Litauen: Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–1795). Wiesbaden, 2006.

¹⁹⁷ E. Gudavičius rašo: „Antroje XVII a. pusėje lietuvių bajorai pasivadino lenkais, tačiau dar 1673 m. jie išikovojo Respublikos seimų šaukimo Lietuvoje alternatyvą. Jie buvo ir lietuviai, o Lietuva neprilygo Mozūrijai ar Mažajai Lenkijai, ji prilygo visai Lenkijai. Kas gi jie buvo?

o naujausioje lenkų istoriografijoje yra keliama idėja apie dvi Lenkijos sampratas XVII–XVIII a.: etninę (Karūna) ir imperinę, kas neišvarto į sąvokų distinkciją analogišką Anglijos-Britanijos¹⁹⁸. Pritariant tokiam apgailestavimui teks pripažinti, kad šios distinkcijos nebuvimas daug prisidėjo prie Lenkijos konfliktų nacionalizmo epochoje su kitomis buvusios Abiejų Tautų Respublikos tautomis. Paprastai šis konfliktas interpretuojamas kaip lenkų-lietuvių (ev. baltarusių) konfliktas. Tačiau šiuolaikiniai tyrimai lietuvių istoriografijoje¹⁹⁹ (visų pirma – A. Kulakauskas, E. Aleksandravičius, R. Miknys ir kiti), naujausi solidūs darbai lenkų (K. Buchowski²⁰⁰), baltarusių (A. Smaliančiuk²⁰¹) bei amerikiečių (T. Snyders²⁰²) istoriografi-jose rodo, kad kuriasi bendras komplikuo-tų istorinių realiųjų nevengiantis tyrimų diskursas. Jau minėta H. Wisnerio koncepcija apie dvi lietuvių tautas XIX–XX a. sandūroje leidžia iškelti klausimą, ar tradiciškai lietuvių ir lenkų konfliktu dėl Vilniaus vadinamas reiškinys neturi pilietinio karo elementų, kadangi Vilniaus klausimas yra ne tiek lenkų ir lietuvių, kiek Lietuvos lenkų – lietuvių ar, dar tiksliau, senalietuvių ir jaunalietuvių problema. Tai jau, aišku, atskirų svarstymų ir tyrimų

Lietuviai buvo Lietuvos lenkai, o lenkai – Karūnos (Lenkijos) lenkai arba koroniarai. Lenkų tauta buvo suvokiama kaip didžtautė (makronacija), panašiai kaip šiandien anglosaksai, apimantys anglų, amerikiečių, kanadiečių, australų tautas. Lietuva buvo „antroji (ne ta) Lenkija“ lietuviai – „kita lenkų tauta“. – *Gudavičius E.* Kas sa va ir kas skolinta mūsų kultūroje // *Kultūros barai*, 1993, Nr.11, p. 68.

¹⁹⁸ *Žr. Sulima Kamiński A.* Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505–1795. Obzwatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. Lublin, 2000. Plg. su buvusio Lenkijos ambasadoriaus Lietuvoje teisės istoriko Jano Widackio išvėgiamomis dviem istorinėmis Lenkijos sąvokos sampratomis: Lenkija kaip Karūna ir Lenkija kaip Abiejų Tautų Respublika. Pastaruoju atveju Lenkijos sąvoka laikoma analogiška Britanijos sąvokai, tik praeityje šiai analogijai nesirealizavus, XX a. ji prisidėjo prie Lenkijos ir kitų buvusios Abiejų Tautų Respublikos tautų konfliktų (žr. *Widacki J.* „Lietuva, Tėvyne... mano? // *Degutienė E.* Lenkijoje apie Lietuvą: Santarvės link. Vilnius, 2004, p. 166).

¹⁹⁹ *Kulakauskas A.* Lietuvos bajorija ir lietuvių tautinis bei valstybinis atbudimas // *Literatūros teorijos ir ryšių problemos. Etnosocialinė ir kultūrinė situacija XIX amžiaus Lietuvoje.* Vilnius, 1989; *Aleksandravičius E., Kulakauskas A.* Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996; *Aleksandravičius E.* XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993; *Aleksandravičius E.* Lietuvių atgimimo kultūra. XIX a. vidurys. Vilnius, 1994; *Kulakauskas A.* Nuo Didžiosios Kunigaikštystės iki Respublikos: Lietuvos etnopolitinės raidos XIX amžiuje bruožai // *Kultūros barai*, 1995, Nr. 1; *Aleksandravičius E., Kulakauskas A.* Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996. Kaip istoriografinė apžvalga: *Botyrius V.* Lietuvių tapatybė: bajoriška kontreformacija // *Naujasis Židinys-Aidai*, 1995, Nr. 5, p. 391–397.

²⁰⁰ *Buchowski K.* Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. Białystok, 2006.

²⁰¹ *Смеляничук А.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917. Гродна, 2001 (выданне 2-е, дапрацав. Санкт-Пецярбург, 2004).

²⁰² *Snyders T.* Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999. Sejny, 2006 (Originalus leidimas: *Snyder T.* The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus. 1569–1999. London, 2003).

objektas. Čia pastebėsime tik tiek, kad visų to meto į LDK paveldą pretenduojančiųjų laikysenoms toli buvo iki dialogo pozicijų. Senalietuviai nesuprato jaunalietuvių siekių susigrąžinti lietuvių kalbą ir spręsti moderniosios visuomenės socialines problemas, todėl dėdamiesi su Lenkija atsisakė Lietuvos idėjos. Vadinasi, Liucijanas Želigovskis laikytinas ne tiek okupantu, kiek suklydusiu ir išdavusiu Lietuvos idėją. Apie tai jau senokai yra rašęs Stanislawas Mackiewiczus Catas: „Manau, kad tuo momentu lietuvių bajoriją apgavo politinis jausmas. Jai nereikėjo nepalankiai ar priešišškai nusiteikti kalbos atgimimo atžvilgiu, nereikėjo dalyvauti įžiebiant lietuvių ir lenkų konfliktą. Juk anų laikų visuomenės struktūroje nebuvo tikresnių lietuvių už Radvilas viršuje ir Mickevičius apačioje. Tie, kurie Lietuvoje sakėsi esą lenkai ir tautinė mažuma, nebuvo kokie kolonizatoriai, kaip anglai Indijoje ar vokiečiai Latvijoje, jie buvo kaip tik lietuvių tautos elitas. Susitapatinimas su to krašto tautine mažuma buvo savęs nužeminimas. O tai, kad bajorija nesidomėjo atgimusia tautos kalba ir visais su tuo susijusiais lietuvių tautiniais reikalais, buvo didelė klaida. Bet dabar jau per vėlu atnaujinti tuos ginčus“²⁰³. Gal ne per vėlu pasakyti, kad neideali buvo ir jaunalietuvių pozicija. Jie, atmesdami senalietuvių rūpesčius dėl jų lenkų kalbos, rinkdamiesi griežtą antilenkišką poziciją, stūmė juos į lenkų glėbį, paversdami „svetimais“, o ne Lietuvos autochtonais, t. y. Lietuvos lenkais. Be to, dėdamiesi su bolševikais, nesuprato J. Piłsudskio vaidmens sustabdant bolševikus, be ko vargu ar būtų išlikusi Lietuvos valstybė ir, Cz. Miłoszo žodžiais, Vilnius būtų tapęs dar vienos sovietinės respublikos sostine²⁰⁴. Vilniečiams, susidūrusiems su bolševikais jau 1919 m. pavasarį ir 1920 m. vasarą, lietuvių tautininkų linija buvo svetima. Tokiame kontekste lenkų tautininkų – endekų pozicija laikytina tautiniu egoizmu, įsivieliant į jaunalietuvių ir senalietuvių ginčą dėl Vilniaus, dėl lietuvių ir lenkų kalbų ateities vizijų ir tuo paaštrinant konfliktą²⁰⁵. Visas šias nacionalizmą nulemtas klaidas turės persvarstyti ir lenkai, ir lietuviai, drauge su Lietuvos lenkais. Bent jau lietuvių pusei derės prisiimti gėdos jausmą dėl kocketavimo su bolševikais, atsigręžti ne tik į Mykolą Riomerį, ne tik į lietuvių signataro Stanislovo Narutavičiaus brolių Gabrielių – pirmąjį Lenkijos prezidentą, nužudytą endekų. Reikės naujai įvertinti ir antibolševiką Józefą Piłsudskį, kitaip supratęs Lietuvos ateitį ir pamatyti, kad jis ne šiaip lenkas, ne šiaip vilnietis, o be-

²⁰³ Mackiewicz S. Erezijos ir tiesos, 1962. Cit. pagal: Miłosz Cz. Tėvynės ieškojimas. Vilnius, 1995, p. 49–50.

²⁰⁴ Miłosz Cz. Išvyka į Dvidešimtmetį. Vilnius, 2003, p. 19.

²⁰⁵ A. Kulakauskas yra taikliai tautinius egoizmus apibendrinęs: „Politiškai stipresnis lenkų nacionalizmas nepajėgė įveikti savo egoizmo [...], neparodė kilnumo jaunesniajam broliui, lietuvių nacionalizmui, kuris taip pat ne visada išmintingai elgėsi“ (žr. Kulakauskas A. Nuo Didžiosios Kunigaikštystės iki Respublikos: Lietuvos etnopolitinės raidos XIX amžiuje bruožai // Kultūros barai, 1995, Nr. 1, p. 59–62).

veik visomis geneologinėmis linijomis ne tik iš istorinės, bet ir iš tarminės Žemaitijos. O šiaip reiktų konstatuoti, kad „starolitvinių“ arba „senalietuvių“ paveldas yra savaime sunkiai lenkų, lietuvių ir baltarusių dalyboms pasiduodantis objektas. Lietuviams, matyt, teks permąstyti, kad be „senalietuvių“ tradicijos sunkiai galima pretenduoti į žymią dalį net „lietuviško“ (katalikiško ar su etniniu lietuvių elementu tradiciškai siejamo) LDK paveldo.

Čia nužymėjome tikrai punktyrines ir iš lietuvių istoriografijos „varpinės“ ryškiausiai matomas tyrimų kryptis, kurios leistų plėtotis dialogams tarp regiono istoriografijų. Neabejojame, kad tokių tyrimų krypčių randasi ne viena, kaip pavyzdį paminėsime tik naujausius „Baltosios Rusios“ sąvokos kilmės ir geografijos tyrimus rusų²⁰⁶ ir lenkų²⁰⁷ istoriografijoje. Viliamės, kad pamažu plėtosis bendra LDK regiono istoriografijoms informacinės kultūros erdvė, o aukščiau aptartos ideologinės, metodologinės ir teorinės permainos neeis perspektyviems tyrimams užsidaryti siaurų specializacijų ir tik kolegoms atveriamuose stalčiuose.

IŠVADOS

Visose LDK regiono istoriografijose vyksta procesas, kurį galima pavadinti judėjimu nuo etnocentristinių nacionalinių istoriografijų paradigmu prie liberalių ir daugiaperspektyvinių paradigmu.

Ryškiausi pavyzdžiai: Lietuvos istoriografijoje – E. Gudavičiaus LDK europėizacijos ir savaiminės polonizacijos koncepcija; lenkų istoriografijoje – J. Bardacho LDK subjektiškumo koncepcija, H. Wisnerio – „dviejų lietuvių tautų“ koncepcija ir kitos „antiimperialistinės“ istoriografijos tendencijos, ištakomis siekiančios J. Giedroycio geopolitines ir geokultūrines koncepcijas; Rusijos istoriografijoje – A. Filiuškinio LDK dalybų įveikos projektas; Baltarusijos istoriografijoje – V. Nasevičiaus ir kt. dialogiškos laikysenos.

Išeities pozicijų požiūriu radikaliausia permaina vyksta Lietuvos istoriografijoje, nes, skirtingai nei Rusijos, Lenkijos ir net Baltarusijos istoriografijose, kurių tautinis naratyvas susiformavo istorinės metodologijos pagrindu, Lietuvoje šiame naratyve esmingu komponentu išlieka „baltofilinė“ paradigma, t. y. ikimokslinė pragmatizmo paradigma.

²⁰⁶ Мельников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI–начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1996; Мельников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI–XVIII вв. Санкт-Петербург, 1999.

²⁰⁷ Łatyszonek O. Od Rusinów Białych do Białorusinów: u źródeł białoruskiej idei narodowej. Białystok, 2006.

Komplikuočiausia permainų galimybės požiūriu yra Baltarusijos istoriografijos situacija. Iš vienos pusės, ji tik šiandien pergyveno „nacionalinės“ paradigmos formavimosi stadiją, iš kitos – šis procesas vyksta tebedominuojant komunistinės kilmės maskocentrinei paradigmai. Tuo galima paaiškinti nacionalinio baltarusių naratyvo radikalizmą.

Tačiau vien nacionalizmu paaiškinti „Lietuvos / Litvos“ distinkcijos neįmanoma. Būtina aiškintis toliau šios distinkcijos sąsajas su 1990–1991 m. politiniais įvykiais bei Rytų geopolitiniais strateginiais tikslais ir taktika, žinoma iš 1920–1926 m. realybių, būtina aiškintis sąsajas su 1920–1922 m. politiniu konfliktu dėl Vilniaus, apskritai konfliktais tarp LDK regione gimstančių modernių tautų, o taip pat sąsajas su Rusijos depolonizacine ir administracine politika.

ZJEDNOCZENIE
JAKO CZYNNIK
PRZESĄDZAJĄCY
ROZPAD
RAZ JESZCZE
O DZIEJACH LITEWSKICH
I POLSKICH • *Henryk Wisner*

Wspólne i odrębne dzieje Polaków oraz Litwinów, najpierw zbliżania się, potem rozejścia, zostały zdeterminowane przez dwa procesy: jednoczenia państw i zatrącanie odrębności przez warstwy czynne politycznie.

Jednoczenie zapoczątkował układ z roku 1325 przypieczętowany przez małżeństwo królewicza Kazimierza z księżniczką Aldoną Anną, córką Giedymina, uwolnienie przez stronę litewską jeńców i wspólne działania przeciw Brandemburczykom, Czechom i Krzyżakom. W 1385 został wystawiony przez Jagiełłę dokument, który w Polsce był i jest nazywany aktem unii krewskiej, a w Litwie tylko umową przedślubną¹. Następstwem aktu było przyjęcie przez litewskiego władcę chrztu w obrządku łacińskim (to należy podkreślić, bo możliwe było w obrządku greckim, czyli związanie się z Moskwą), poślubienie królowej Jadwigę oraz objęcie rządów w obu państwach. Kolejne układy, już bez wątplenia unijne, zawierano w wiekach XV i XVI: radomsko-wileński (1401), horodelski (1413), mielnicki (1501), ale ten został przez możnych litewskich odrzucony, i, zasadniczo różny od poprzednich, lubelski (1569). Gdy tamte opierały się na zasadzie współdziałania państw, które przeważnie miały wspólnego władcę, ten mówił o jednym państwie dwu narodów tworzących stan szlachecki Rzeczypospolitej. I jeszcze jedno, układ lubelski, a zwłaszcza poprzedzające go decyzje inkorporacyjne króla i wielkiego księcia Zygmunta Augusta, zostały przyjęte w Litwie jako ukoronowanie pasma porażek, których doznała po związaniu się z Koroną. Mówił o tym w styczniu 1588 roku, podczas audycji udzielonej przez Zygmunta Wazę poselstwu Wielkiego Księstwa, wojewoda trocki Mikołaj Hlebowicz: nie prowincja, a państwo, a zgoła królestwo i Rzeczpospolita Wielkie Księstwo Litewskie było... póki nas wielebna unia nie nadwątlila. I wymieniał utracone na rzecz Moskwy: Nowogród Wielki, Psków, Smoleńsk, Ziemię Siewierską. A po nich niemal trzecią część państwa litewskiego, którą w roku 1569, wykorzystując trudną sytuację Litwy, zyskali Polacy. Gdy nieprzyjaciół [to jest Moskwa] już [Litwę] dobrze poszarpał, na miejsce uzalenia się nas, czego on nie dobrał, Ichmościowie sobie nullo jure przysądzili:

¹ 1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos aktas, sudarė Jūratė Kiaupienė; parengė Rūta Čapaitė, J. Kiaupienė, Stephen Christopher Rowell, Edmundas Rimša, Eugenija Ulčinaitė. Vilnius: Žara, 2002.

ziemię wołyńską, bractawską i kijowską². Pogląd ten, o szkodliwym wpływie unii, nadal zresztą dominuje w społeczeństwie litewskim. Aż miršiu čia, kad Lietuva ne mirštu, powie, gdy możni litewscy przystępowali do zaprzysiężenia aktu lubelskiego, jeden z bohaterów Unii Juozo Grušo (1977). I podobnie znakomity dramaturg pisał w *Rekviem bajorami* (1978): Nauja Žečpospolita jaučiamą tik kaip blogybė. Paradoksem jest, że także w Polsce, w której decyzje lubelskie generalnie wzbudziły radość, to w wieku XIX, kiedy zaczęto zastanawiać się nad powodem słabnięcia aż po utratę niepodległości, pojawił się i trwa pogląd, że była nim unia. Jak głoszono, gdyż umożliwiła emigrację ludzi najbardziej aktywnych, a jednocześnie spowodowała, że ton życiu politycznemu Rzeczypospolitej mogli nadawać mało wyrobieni politycznie magnaci i szlachta ziem litewskich i ruskich. Tyle, że dowodów, które potwierdzałyby tezę, nie ma.

Wreszcie należy wspomnieć konstytucję 3 maja 1791 roku, która proklamowała jedno państwo jednego, polskiego, narodu. Trzeba tylko zastrzec, najpierw, że w tym wypadku: polski, znaczyło szlachecki Rzeczypospolitej. Następnie, że gdy sejm przystąpił do realizacji Ustawy, do tworzenia ministerstw i komisji, sprzeciw Litwy spowodował uchwalenie Zareczenia wzajemnego obojga narodów (20 października 1791), które przywracało dualizm.

Rekapitułując tę część rozważań, należy powiedzieć, że do końca istnienia Rzeczypospolitej trwała odrębność jej państw oraz, szczególnie w wypadku Wielkiego Księstwa Litewskiego, odrębność narodu politycznego wyrażająca się w obronie własnej państwowości.

Drugi z procesów, które zdeterminowały dzieje, to przekształcenie się narodu Rzeczypospolitej tworzonego przez funkcjonujące narody szlacheckie Polski i Litwy w naród polski Polaków i, najpierw, Litwinów, a potem Polaków litewskich.

Schyłek wieku XVIII przyniósł Rzeczypospolitej Obojga Narodów rozbiory, upadek powstania kościuszkowskiego, na koniec utratę niepodległości. Początek XIX, wkroczenie wojsk napoleońskich do Wilna, utworzenie przez cesarza Komisji Rządu Tymczasowego, czy też, jak będzie się sama nazywać, Komisji Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ta podjęła uchwałę o przystąpieniu ziem litewskich do Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego, o połączeniu się na nowo w jedno polityczne ciało, co nie zyskało aprobaty Napoleona, a zatem pozostało bez skutków administracyjnych. Kilka miesięcy później cesarz poniósł klęskę, która między innymi spowodowała ponowne wcielenie ziem litewskich w granice Rosji, a z polskich (choć także z części dawnego Wielkiego Księstwa) utworzenie Królestwa Polskiego Romanowych. Za tym zaś poszła zasadnicza, niezmiernie szybka, bo za

² Poselstwo do króla ... Zygmunta III od Rady i Wszech Stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kraków, 1588. Mowa wojewody trockiego Jana Hlebowicza.

życia jednego pokolenia, przemiana świadomości litewskiej. Nastąpił zanik wiary w możliwość istnienia własnego, odrębnego państwa. Jako przykład można zacytować słowa absolwenta Uniwersytetu Wileńskiego i członka kół patriotycznych, że Litwa jest już całkiem w przeszłości. Mowa, oczywiście, o Adamie Mickiewiczu i opublikowanym w roku 1828 poemacie Grażyna. Podobnie, zresztą w latach 40-tych, ale już wieku XX, oceniał stan umysłów Liudas Gira:

*A Litwa moja – nie ta z Tadeusza –
W Rzeczpospolitą, by w ołtarz wpatrzone,
Ulęgła Polsce, by mężowi żona,
Co sama kroku jednego nie ruszy...*

Szlachcic litewski, który jeszcze niedawno był równy obywatelowi Korony i razem z nim tworzył naród Rzeczypospolitej, teraz, szukając nowej tożsamości państwowej, a potem i narodowej, przyjął polską. Poczul się Polakiem. Nazwa: Litwin, stała się podrzędna w stosunku do: Europejczyk i Polak, co znakomicie wyraził Adam Mickiewicz w wierszu adresowanym do Joachima Lelewela:

*A tak, gdzie się obrócisz, z każdej wydasz stopy,
Żeś z nad Niemna, żeś Polak, mieszkaniec Europy.*

Według późniejszego określenia, bodajże Bolesława Prusa, Litwini stali się Litwinami polskimi. Sytuację zmienił dopiero Lietuvos atgimimas, litewskie odrodzenie. Pojawienie się u schyłku wieku XIX na scenie społecznej, kulturalnej i politycznej Litwy inteligencji, która wywodziła się ze wsi litewskiej. Inteligencji pozostającej litewską, to jest, szczycącą się litewskością i wierzącą w przyszłość Litwy – litewskiej. Inteligencji uznającej, że szlachta spolonizowawszy się zatraciła poczucie więzi z ludem, a tym samym stała się niezdolna do przeprowadzenia odrodzenia. Sama uważając wieś za jedyną skarbnicę kultury narodowej, dążyła do odtworzenia i tworzenia kultury litewskiej, ale odrębnej od polskiej i litewskojęzycznej. Ba, czasem, traktowała język jako kryterium patriotyzmu. Za prawdziwych Litwinów uważamy tylko tych, którzy używają mowy litewskiej – pisał w roku 1902 Aleksandras Dambrauskas, autor Głosu Litwinów do młodej generacji magnatów, obywateli i szlachty na Litwie. I to samo, pięć lat później, w zbiorze Litwini w Litwie, powie Otto Zawisza:

*Kto się swojej mowy wstydzii;
Tylko polską włada;
Kto w swem sercu z swoich szydzi,
Ten w swym kraju – zwada.*

Wówczas budziło to czasem niezrozumienie, częściej sprzeciw. Po dziesięcioleciach pośrednio uznał zasadność kryterium autor Doliny Issy, poeta tworzący

po polsku i angielsku, Czesław Miłosz: Gdybym ja ogłosił się Litwinem, to jakież ja Litwin, jeśli ja po polsku piszę!

Na koniec, w roku 1902 Partia Demokratyczna Litwinów (Lietuvių demokratų partija) umieściła w programie hasło Litwy wolnej od związków z innymi narodami. W 1905 narodowe środowiska litewskie wystąpiły do władz carskich domagając się autonomii dla ziem, które określały jako etnicznie litewskie. W dobie I wojny światowej wysunęły hasło niepodległości.

W przeciągu kilkudziesięciu lat wytworzyły się i stanęły naprzeciw siebie dwa narody litewskie, Młodej Litwy oraz Litwinów polskich, czy, jak powie Jan Paweł II, Polaków litewskiego pochodzenia. Nurt, który tworzyli tak zwani krajowcy stawiający za wzór dawne Wielkie Księstwo Litewskie, gdzie zgodnie współżyli ludzie różnych narodowości, pozostawał bez poważniejszego wpływu zarówno na poglądy większości, jak i bieg zdarzeń.

Ona narodu miały tych samych bohaterów przeszłości: Mindowe, Giedymina, Kiejstuta, także Witolda. Ten ostatni dla jednych był jednak symbolem patriotyzmu i oporu przeciw naporowi polskiemu, a dla drugich rycerskości. Oba zresztą mają wątpliwe uzasadnienia w faktach. Ponadto, litewska gloryfikacja księcia miała, prócz budzenia miłości Ojczyzny, jeszcze jedną przyczynę. Konfrontowaną Litwę rosnącą w siłę oraz upadającą, Litwę litewską i Litwę polską, rozdzielała bowiem cezura chrztu. To zaś budząc skojarzenia z unią, zatem i porażkami, przesądzało początkowo niechętną, a nawet wrogą ruchowi Odrodzenia postawę Kościoła. Wyśłudzy Śliupasa, którzy czytacie jego dzieła, wszyscy zginiecie w ogniu piekielnym zapisał wypowiedzi księży litewski pamiętnikarz Maciej Vagonis³. Na przeszkodzie eksponowaniu walczącego z Polską Świdrygiełły, choć czasem miało i ma miejsce (vide Juozas Grušas, Švitrigaila, Vilnius 1976) stało, że był proruski i pokonany. Witold był i katolikiem, i odniósł niewątpliwe sukcesy.

Wzajemnego zrozumienia między rozdzielonymi nie było i być nie mogło, ale do zasadniczej konfrontacji doszło w czasie I wojny światowej, gdy odradzało się państwo litewskie i polskie. Jak zauważał pisarz i działacz Jan Michał Rozwadowski, to, że obie strony uważają kraj za swój, to by jeszcze nic nie było, ale bieda w tym, że obie strony ... mówią lub myślą: to jest tylko nasz kraj⁴. Jeśli zaś do tego dodać koncepcje strategiczne, sentymenty i resentymenty ludzi przesądzających postawę państw, nie może dziwić, że konflikt, u którego podstaw leżał spór między samymi Litwinami, rozdzielił także Republikę Litewską i Rzeczpospolitą Polską. Jak głęboki to zaś był konflikt świadczy fakt, że pomijając dramatyczne i mało chlubne wydarzenia roku 1938, wzajemne stosunki dyplomatyczne przywrócił

³ Vagonis M. Wspomnienia i refleksje Litwina. Warszawa, 1929.

⁴ Rozwadowski J. My a Ruś i Litwa. Kraków, [1917].

traktat, który państwa zawarły dopiero w roku 1991. Różnie bywa z jego realizacją na różnych szczeblach władzy. Trwa przecież zjawisko znane od stuleci, to jest mieszanych w aspekcie narodowym małżeństw i osobistych przyjaźni. Zawijają się i umacniają kontakty środowisk artystycznych, gospodarczych, naukowych i sportowych. W okresie między wojnami Konstanty Balmont, jak się określał, Rosjanin a Polsce przyjazny, zwracając się do polskiego poety Jana Lechonia:

*Niech tym, co Polskie, Polska w dziejach słynie
I niech zostanie Litewskim, co z Litwy.*

Być może dojdzie jednak do zrozumienia przez społeczeństwa, a zwłaszcza jego elity, że mogą być rzeczy własne, a jednocześnie dzielone z drugą stroną i mimo to nie tylko nie osłabiające dumy z przeszłości, ale ją wzbogacające. Mowa o dorobku twórców wyrosłych w Litwie i z nią związanych, którzy, bo pisali po polsku, nie weszli do kanonu literatury odrodzonej Litwy.

Teraźniejszość, a zatem przyszłość, wymaga chęci wsłuchania się w racje drugiej strony i gotowości do aprobaty płynących z nich wniosków. W 1940 roku przemawiający na zjeździe tautininków minister spraw zagranicznych Republiki Litewskiej Juozas Urbšys mówił, iż obie strony ... muszą pamiętać, że od wieków narody: litewski i polski, żyją w sąsiedztwie i że sąsiedztwo to w tej lub innej formie pozostanie w przyszłości. Rozsądne by więc było, byśmy wszyscy starali się nareszcie to sąsiedztwo uczynić spokojnym i opartym na wzajemnym zaufaniu⁵. Dziesięciolecia, jakie upłynęły od wypowiedzenia tych mądrych słów, nie pozabiają ich – aktualności.

⁵ Cyt. za: Gazeta Codzienna. Kaunas, 10 I 1940.

ВЕЛИКОЕ
КНЯЖЕСТВО
ЛИТОВСКОЕ
В СОВРЕМЕННОЙ
БЕЛОРУССКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ ⦿ *Генадз Саганович*

О белорусской историографии как чем-то концептуально самостоятельным, особенно по отношению к истории Великого княжества Литовского (далее – ВКЛ), следует говорить, видимо, лишь со времен распада Советского Союза, так как в советскую эпоху белорусские историки не демонстрировали какой-либо особенности своих национальных позиций. Им приходилось следовать за известными «Тезисами об основных вопросах истории БССР»¹, разработанными под руководством ЦК КПБ. Выражая идеологические основания марксистско-ленинского понимания прошлого, эта партийная разработка к числу «наиболее антинаучных и вредных концепций» относилась, среди прочего, «отрицание постоянного стремления белорусского народа к единству с русским народом», а столетия вхождения Белоруссии в состав ВКЛ и Речи Посполитой называла «наиболее мрачным периодом в ее историческом развитии»². Другой не менее важной директивой для белорусской историографии советской эпохи стали «Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией», в которых было сформулировано положение о единой древнерусской народности, сразу же получившее статус теории³. Принятыми в качестве главных исходных установок тезисами 1948 и 1954 гг. историки руководствовались при написании всех учебников по отечественной истории и обобщающих академических трудов. Неудивительно, что все они были похожи один на другой как две капли воды, при этом собственно белорусской истории в них было менее всего. Как точно подметил американский историк Освальд Бакус, говоря об одном из таких учебников, в них доминировала «манифестация основных тенденций истории России»⁴.

¹ Тезисы об основных вопросах истории БССР. Часть 1: История белорусского народа до Великой Октябрьской революции // Известия АН БССР, № 3. Минск, 1948.

² Там же, с. 14.

³ «...русский, украинский и белорусский народы происходят от единого корня – древнерусской народности, которая создала древнерусское государство Киевскую Русь» (Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954). Москва, 1954, с. 5).

⁴ *Backus O. The History of Belorussia in Recent Soviet Historiography // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. NF. Bd., 1961, p. 79.*

Лишь с середины 1980-х гг., благодаря «перестроечной» либерализации в СССР, в исторической науке Белоруссии впервые начали вызревать перемены. Концептуальное переосмысление отечественной истории и пересмотр ее основных положений происходили, правда, лишь в узких интеллигентских кругах и среди молодежи. Позиции официальной историографии стали меняться только после фактического распада Советского Союза и провозглашения государственного суверенитета Республики Беларусь. Уже в 1991 г. в Минске появился проект новой (первой собственной!) концепции исторической науки и образования, получившей название национально-государственной⁵. На ее основе вскоре были разработаны программы для средней⁶ и высшей⁷ школы, а также созданы первые учебники по истории суверенной Белоруссии. Писались они авторитетными «практикующими» историками, так что их содержание в целом отразило те основные тенденции, которые определялись новыми веяниями в исторической науке этой бывшей советской республики. Именно в этих учебниках появилось то, в чем можно усматривать позиции собственно белорусской современной историографии.

Поскольку в царской, а потом и советской исторической науке Белоруссия всегда рассматривалась как провинция, а белорусы – как народ несамостоятельный, никогда не имевший государственности и видевший свое будущее только в составе России, то национальная историография молодого суверенного государства естественной целью видела создание такого образа прошлого, который легитимировал бы существование белорусской нации и своей государственности. Поэтому одним из ее приоритетов стал демонтаж великодержавной исторической мифологии и поиск традиций собственной государственности, миф о которой занял в новой исторической литературе Беларуси особое место.

Истоки белорусской государственности просматривались в древнерусских княжествах, и, прежде всего, в Полоцком как самом древнем и сильном из расположенных на нынешней территории Белоруссии. Оно определялось как «раннебелорусская» или «древнебелорусская» держава, первое государс-

⁵ Касцюк М. Нацыянальная канцэпцыя гісторыі Беларусі // Беларусь: шляхі абнаўлення і развіцця. Матэрыялы навуковай сесіі Адазялення гуманітарных навук АН Беларусі, 3–4 лістапада 1993 г. Мінск, 1993, с. 12–23; Біч М. Аб нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь // Беларускі гістарычны часопіс, 1993, № 1, с. 15–24.

⁶ Праграма па гісторыі для базавых агульнаадукацыйных школ. Мінск, 1995.

⁷ Ігнаценка А., Цяглова В., Несцяровіч Я., Сосна У. Праграма курса «Гісторыя Беларусі» для студэнтаў ВНУ Рэспублікі Беларусь па спецыяльнасці «Гісторыя». Мінск, 1996.

тво на землях Белоруссии⁸. То есть в Полоцком княжестве виделось начало древней традиции белорусской государственности. Установление того факта, что она возникла тысячу лет назад, вскоре было представлено в качестве одного из достижений белорусских историков и археологов⁹.

Положение о едином древнерусском государстве и особенно теория древнерусской народности как общего корня восточнославянских народов, давно вызывавшие возражения, теперь были открыто поставлены под сомнение или объявлены ненаучными¹⁰. Историческое наследие Киевской Руси в новой учебной литературе оставалось практически без внимания¹¹. Такой ракурс позволял не связывать начала истории Белоруссии с «единым корнем». Различие исторических судеб восточнославянских народов уже на стадии происхождения выразительно подтверждалось и идеей об определяющей роли балтского субстрата в этногенезе белорусов. Сформулированная еще в 1960-х гг. российским археологом В. В. Седовым¹², но раскритикованная советскими учеными, в независимой Белоруссии она обрела второе рождение и подкреплялась все новыми публикациями археологов¹³. Различие истори-

⁸ Заяц Ю. У истоков белорусской государственности // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь. Ч. 1. Мінск, 1994; Тапасаў С. Узнікненне дзяржавы і царквы на Беларусі ў X–XIII ст. // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь. Ч. 1. Мінск, 1994, с. 34–38; Штыхаў Г. Вытокі беларускай дзяржаўнасці // Беларускі гістарычны часопіс, 1993, №1, с. 25–33.

⁹ Касцюк М. Асноўныя вынікі і задачы даследавання гісторыі Беларусі // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: стан і перспектывы развіцця. Матэрыялы II Усебеларускай канф. гісторыкаў, 10–11 красавіка 1997 г. Мінск, 1999, с. 5.

¹⁰ Наиболее авторитетными по этой проблеме были публикации Г. В. Штыхова, считавшего древнерусскую народность по крайней мере несформировавшейся (см.: Штыхаў Г. Насельніцтва зямель Беларусі ў IX–XIII ст. (вытокі беларускай народнасці) // 3 глыбі вёскаў. Наш край: Гісторыка-культуралагічны зборнік. Мінск, 1992, с. 34–35; Штыхаў Г. Народнасць, якую прыдумалі гісторыкі // Беларуская мінуўшчына, № 1. 1997, с. 25–28). Одним из самых последовательных защитников теории древнерусской народности оставался археолог Э. М. Загорюльский (см.: Загорюльскі Э. М. Из истории возникновения древнерусской народности // Веснік БДУ, 1991, сер. 3, № 2, с. 16–20; Загорюльскі Э. Заходняя Русь: IX–XIII ст. Вучэб. дапаможнік. Мінск, 1998).

¹¹ См.: Штыхаў Г., Пляшэвіч У. Гісторыя Беларусі. Старажытныя часы і сярэднявечча. Вучэбны дапаможнік. Для 5–6 кл. Мінск, 1993; Нарысы гісторыі Беларусі. Ч. 1. Мінск, 1994; Гісторыя Беларусі. Дапаможнік для паступаючых у ВНУ, пад рэд. Ю. Казакова і інш. Мінск, 1998.

¹² См., например: Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Москва, 1970.

¹³ См., например: Дучыц А. Роля балтаў у этнагенезе беларусаў (па матэрыялах вывучэння касцюма XI–XII стст.) // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: Новыя канцэпцыі і падыходы: Усебел. канф. Гісторыкаў, Мінск, 3–5 лютага. Ч. 1. Мінск, 1994, с. 14–19; Зайкоўскі Э. Балты цэнтральнай і ўсходняй Беларусі ў сярэднявеччы // Спадчына, 1999, № 1, с. 61–72; Дучыц А. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тысячагоддзя // Беларускі Гістарычны Агляд. 1995, т. 2, сш. 1, с. 15–29; Свяжынскі У. Балты і балцкія гаворкі ў старажытнай Беларусі // Кантакты і дыялогі, 1999, № 2/3, с. 11–16.

ческих судеб восточнославянских народов уже на стадии их возникновения подчеркивалось также тезисом о том, что Белоруссия – в отличие от России и Украины – в XIII в. не извела монголо-татарского нашествия¹⁴.

Однако несравнимо больший интерес белорусских историков вызвало ВКЛ, в состав которого на протяжении более пяти столетий входили земли нынешней Белоруссии. Если заметное пробуждение внимания к его яркой истории началось еще в середине – второй половине восьмидесятых годов, то в начале девяностых, сразу после провозглашения государственного суверенитета Республики Беларусь, наступил период его самого резкого подъема. В то время количество научных и особенно популярных публикаций о ВКЛ ежегодно возрастало почти вдвое¹⁵. История этого государства, нередко отождествлявшаяся с «Золотым веком» Белоруссии¹⁶ стала важным направлением научных исследований в академическом Институте истории¹⁷, темой больших конференций¹⁸ и была вскоре включена в учебные программы исторического факультета БГУ¹⁹.

В обобщающих изданиях позиция постсоветской белорусской историографии в отношении ВКЛ отличалась, прежде всего, новой (в сравнении с подходами советской эпохи) трактовкой путей создания этой державы и ее национального характера. Тезис о завоевании территории Белоруссии литовскими князьями отрицался, а вместо этого утверждалась версия их в основном добровольного присоединения к Литве²⁰. Перед опасностью пограбощения Немецким орденом и татарской ордой такое объединение будто бы должно было соответствовать интересам как православного населения

¹⁴ Гасевіч В. Ці была на Беларусі мангола-татарская няволя? // 100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі, уклад. І. Саверчанка, З. Санько. Мінск, 1994, с. 21–23.

¹⁵ См. Bibliografia Europy Wschodniej. T. XIII: Bibliografia białoruska 1992–1994. Warszawa, 2002. Увлечение белорусских историков Великим княжеством Литовским в те годы отметил и автор солидной работы о белорусской историографии Райнер Линднер (см. *Линднер Р. Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст.* Мінск, 2003, с. 454–455).

¹⁶ Лойка А., Лойка Т. Сучасны погляд на гісторыю Беларусі // Крыжовы шлях. Дапаможнік для вывучаючых гісторыю Беларусі. Мінск, 1993, с. 14–18.

¹⁷ Это засвидетельствовала, в частности, международная конференция «Беларусь в Великом княжестве Литовском» (см. Беларусь у ВКЛ. Круглы стол. Стэнаграма пасяджэнняў міжнароднага круглага стала. Мінск, 1992).

¹⁸ Наиболее значительные конференции проходили в Гродно, где их организовывал Д. В. Карев, издававший материалы форумов в «Нашем Родоводе».

¹⁹ Шутляк П. Вывучэнне Вялікага Княства Літоўскага на гістарычным факультэце БДУ // Наш Радавод. Кн. 4, ч. 1. Гродна, 1992, с. 142–146.

²⁰ См., например: Грыцкевіч А. Вялікае Княства Літоўскае. Гістарычны нарыс // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т. Т. 2. Мінск, 1994, с. 387; Нарысы гісторыі Беларусі. Ч. 1. Мінск, 1994, с. 115–116.

Белоруссии, так и язычников литовцев. Впрочем, тезис о ненасильственном вхождении славянских земель в ВКЛ, как и многое другое²¹, не являл собой совершенно новый подход. В российской историографии еще М. К. Любавский, И. И. Лаппо, Ф. И. Леонтович и А. Е. Пресняков подчеркивали, что государство Гедиминовичей нельзя считать продуктом завоевания литовцами земель раздробленной Руси.

Упомянутая теория «двух врагов» (немцев и татарской орды), восходящая еще к высказыванию Фридриха Энгельса²², широко использовалась белорусской историографией как в период ее становления²³, так и в последние десятилетия. Несмотря на то, что при специальном исследовании проблемы этот тезис не представляется состоятельным, в некоторых работах 1990-х гг. он получил статус аксиомы²⁴ или даже научного вывода²⁵. То, с какой легкостью эта теория распространилась в историографии, связано с тем, что она предоставляет собой удобное объяснение ненасильственного вхождения земель Белоруссии в ВКЛ. В исторической литературе постсоветской эпохи это положение обрело особенное значение, поскольку соответствовало представлению о ВКЛ как об общем с литовцами государстве, «своем» для белорусов, в то время как в советских учебниках говорилось о «чужой власти литовских и польских панов», как воплощении иноземного господства²⁶.

При повышенном интересе широких слоев общества к истории ВКЛ проблемами его возникновения и характера в Белоруссии специально занимались несколько историков. Первым еще до распада СССР со своей оригиналь-

²¹ Так, например, определение ВКЛ как «литовско-русского государства» принадлежало М. К. Любавскому, оказавшему огромное влияние на белорусскую историографию.

²² Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 22. Москва, 1960, с. 18–19.

²³ Следует отметить, что эти внешние факторы упоминались и в советской концепции создания ВКЛ, но в ней им отводилась обычно второстепенная роль (см.: История Белорусской ССР. В 2-х т. Т. 1, под ред. А. С. Абецедарского и др. Минск, 1961, с. 64; Гісторыя Беларускай ССР. У 5 т. Т. 1. Мінск, 1972, с. 124; История БССР, под ред. В. В. Чепко. Ч. 1. Минск, 1981, с. 70 и др.).

²⁴ Гісторыя Беларусі: Вучэбны дапаможнік, пад рэд. А. Ігнаценкі, Я. Несцяровіча. Мінск, 1994, с. 24–25; Штыхаў Г., Глязіловіч У. Гісторыя Беларусі ў сярэднія вякі. Падручнік для 6 кл. Мінск, 1996, с. 91–99; Юхо Я. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мінск, 1992.

²⁵ См., например, Краўцэвіч А. Наваградак і ўтварэнне Вялікага княства Літоўскага // Наваградскія чытанні. Вып. 4. Мінск, 1996, с. 13.

²⁶ На этом противопоставлении неоднократно акцентировалось внимание в начале 1990-х гг., когда и формировались позиции национальной историографии Белоруссии. См. выступления известных белорусских историков А. Грицкевича и М. Бича: Беларусь у ВКЛ. Круглы стол. Стэнаграма пасяджэнняў міжнароднага круглага стала. Мінск, 1992, с. 33, 43, 124.

ной концепцией выступил Николай Ермолович. Построив ее на радикальном отрицании существующих в советской историографии представлений о пути создания ВКЛ (прежде всего о подчинении Руси литовскими князьями), он, в частности, разместил летописную Литву на территории нынешней Белоруссии – между землями Полоцкой, Турово-Пинской и Новогрудской²⁷, и утверждал, что в середине XIII в. создание ВКЛ началось с подчинения этой Литвы боярством Новогрудка, нанявшим князя Миндовга²⁸. Упрощенно отождествляя Белоруссию со средневековой Литвой, Н. Ермолович считал, что в полном названии государства «Великое княжество Литовское, Русское и Жемойтское» определение «литовское» относилось к белорусским землям, «русское» – к украинским, а территория современной Литвы – к Жемайтии²⁹.

К сожалению, многие положения эклектичной концепции Н. Ермоловича были некритически позаимствованы им из российской царской историографии³⁰, а также из популярных изданий белорусских национальных будителей первой половины XX в. Но если мнение о «белорусском» характере ВКЛ и отождествлении собственно Литвы с Жемайтией неоднократно высказывалось в публицистике Западной Белоруссии, а потом в белорусской эмиграции³¹, то идея о подчинении Литвы белорусскими княжествами казалась новой и стала весьма привлекательной для неискушенных читателей. Объявив «мифом» прежнюю концепцию создания ВКЛ и сконструировав свою собственную, противоположную советской, Н. Ермолович сам предложил ничем научно не подтверждаемую версию о белорусских началах ВКЛ и его белорусской сущности, которая обрела в Белоруссии огромное количество сторонников.

²⁷ Ермолович М. Па слядах аднаго міфа. Мінск, 1989, с. 21–35.

²⁸ Там же, с. 57–67.

²⁹ Там же, с. 58.

³⁰ Известно, например, что еще Н. Г. Устрялов в своем учебнике по истории России, выпущенном в 1837 г. конкурсом Министерства народного просвещения, пытался доказать, что Литва входила в «Западную Русь», которая составляла часть российского государства. В его книге литовские князья представлялись по сути как «русские», а Великое княжество Литовское «было чисто русское» (см.: Устрялов Н. Русская история. Часть 1: Древняя история. Изд. 3-е. Санкт-Петербург, 1845, с. 162–178 и др.). Вторя Устрялову, основатель «западноруссизма» Михаил Коялович, непримиримо боровшийся против белорусского национального возрождения, тоже относил к «Западной России» или «Западному краю» не только Белоруссию и Украину, но и саму Литву «в собственном племенном смысле» (см. Коялович М. О. Лекции по истории Западной России. Санкт-Петербург, 1864, с. 1–2).

³¹ См.: Шкялёнак М. Да мэтодалёгіі гісторыі Беларусі. Берлін: «Раніца», 1942 (переиздание – Беласток, 2003); Станкевіч Я. Курс гісторыі Крыві –Беларусі. Прага, 1941; Станкевіч Я. Нарысы зь гісторыі Вялікалітвы–Беларусі. Нью-Джэрзі, 1978.

Крайность и необоснованность большинства положений концепции Н. Ермоловича встретила критику не только в Литве³², но и в самой Белоруссии. В противовес подобным декларациям о ВКЛ как «белорусском» государстве, но не соглашаясь и с его исключительно литовским характером, историк Вячеслав Носевич предпринял попытку осторожного и взвешенного освещения путей создания ВКЛ³³. Он подошел к генезису этого государства как к многофакторному и сложному процессу, отнюдь не отбрасывая наработок старой историографии и лишь отказываясь от ее крайностей. В указанной работе В. Носевича, которая оказалась гораздо более научной, признавалось, в частности, что земли Белоруссии включались в ВКЛ преимущественно по доброй воле, и что их принадлежность к этому государству имела важнейшее значение для формирования белорусов как отдельного этноса.

Третьим, кто в 1990-х гг. специально исследовал проблему возникновения ВКЛ, был гродненский историк А. Кравцевич, который тоже критиковал Н. Ермоловича за ошибочную локализацию летописной Литвы и приписывание Миндовгу роли изгоя. Сам А. Кравцевич размещал ее между Крево и Тракай³⁴ и в отличие от «конфронтационной» концепции предлагал в качестве одного из главных положений тезис об отсутствии конфронтации между славянами и балтами в Понеманье, где он и размещал ядро ВКЛ. Отрицая наличие литовской государственности до создания монархии Миндовга (до середины XIII в.), А. Кравцевич принципиально не признавал приоритета балтов в формировании этого государства и утверждал, что ВКЛ возникало как балто-славянский симбиоз с доминированием славянского элемента³⁵.

Как и следовало ожидать, монография А. Кравцевича вызвала не только полемику в Белоруссии³⁶, но и острую критику со стороны литовских историков, в частности рецензию А. Дубониса, который назвал эту концепцию «разновидностью царской российской теории *русско-литовского государства*», и даже «более реакционной», чем последняя³⁷. Иронически-издевательский

³² Наиболее известным примером критики М. Ермоловича в Литве стала статья Эдвардаса Гудавичюса: *Gudavičius E. Following the Tracks of a Myth // Lithuanian Historical Studies. V. 1. Vilnius, 1996, pp. 38–58.*

³³ *Носевич В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы. Мінск, 1993.*

³⁴ *Краўцэвіч А. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Мінск, 1998, с. 197.*

³⁵ Там же, с. 172–174.

³⁶ *Краўцэвіч А. Да праблемы генэзісу ВКЛ // БГА, 1998, т. 5, с. 448–454; Носевич В. Пытаннў больш, чым адказаў // БГА. 1998, т. 5, с. 210–226; Носевич В. Няма сутнасных разыходжанняў // БГА. 1998, т. 5, с. 455–446.*

³⁷ *Dubonis A. Rec. // Mūsų praeitis, № 6. Vilnius, 1999, p. 207–213; Lithuanian Historical Studies. Vol. 4. Vilnius, 1999, pp. 151–157; в пер. на бел. яз. см. Гістарычны альманах. 2001, т. 5, с. 162–167.*

стиль рецензии дал повод А. Кравцевичу заключить, что «литовские историки не хотят диалога»³⁸.

Огромный рост внимания к историческому наследию ВКЛ в Белоруссии в 1990-е гг. объясняется, прежде всего, тем, что молодая историография суверенной республики стремилась легитимировать наследование традиций государственности ВКЛ. В целом в попытках утвердить свое право на традиции государственности ВКЛ белорусская историография 1990-х гг. допускала немало упрощений и преувеличений, особенно в исторической публицистике. Стоит, однако, подчеркнуть, что как «белорусское государство» ВКЛ было представлено, похоже, лишь в публикациях Н. Ермоловича³⁹, да в самых радикальных популярных изданиях национальных будителей⁴⁰. В научной историографии и учебной литературе укрепилось название «белорусско-литовское государство»⁴¹ («беларуска-літоўская дзяржава», «беларуска-літоўскае гаспадарства») ⁴². Этим был сделан шаг вперед после определения, утвержденного белорусской историографией еще в 1920-х гг. В свое время Вацлав Ластовский, первым написавший синтез отечественной истории «с положения пользы и вреда для белорусского народа», следом за дореволюционными российскими историками чаще называл ВКЛ «литовско-русским», чем «литовско-белорусским» государством⁴³. Впервые же постоянно называть ВКЛ «литовско-белорусским» государством начал Всеволод Игнатовский, создавший в 1919 г. первый официальный учебник по белорусской истории⁴⁴. Кстати, следует заметить, что авторы первой вузовской программы по истории Белоруссии (самой независимой из существующих по сей день) выбрали более взвешенную позицию: они вообще не касались проблемы национальной

³⁸ Краўцэвіч А. Дыскусія ці сварка? // Гістарычны альманах, 2001, т. 5, с. 172.

³⁹ Само название завершающей книги этого историка красноречиво говорило о его главном постулате: Ермолович М. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. Мінск, 2000.

⁴⁰ Так, например, в одном таком популярном издании филолог Иван Саверченко называл ВКЛ даже «белорусской империей» (см. Саверчанка І. Што такое Вялікае Княства Літоўскае? // Сто пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі. Мінск, 1994, с. 62–66).

⁴¹ См.: Беларусь у ВКЛ. Круглы стол. Стэнаграма пасяджэнняў міжнароднага круглага стала. Мінск, 1992; Грыцкевіч А. Вялікае княства Літоўскае // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 2. Мінск, 1994, с. 387–423; Нарысы гісторыі Беларусі. Ч. 1. Мінск, 1994, с. 69, 103, 114–116; Дзмітрачкоў П. Ф. Беларусь у складзе ВКЛ. Другая палова XIII – першая палова XVII ст. Магілёў, 2003, с. 25–26 и многие др. издания.

⁴² В академической среде последовательным противником такого подхода оставался М. Ф. Спиридонов, критиковавший всякую национализацию истории ВКЛ. Ср. его позицию: Круглый стол «Великое княжество Литовское» // Родина. 1993, № 3, с. 86.

⁴³ Ластовскі В. Кароткая гісторыя Беларусі. Вільня, 1910 (репринтное переиздание – Мінск, 1993), с. 5.

⁴⁴ Ігнатаўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. 5-е выд. Мінск, 2002.

принадлежности этого государства, а просто вписали период ВКЛ в отечественную историю, используя лишь его историческое название⁴⁵.

Популярная в широких кругах паранаучная версия Н. Ермоловича о белорусском происхождении ВКЛ, хотя и подвергшаяся критике в самой Белоруссии (в том числе, со стороны обоих авторов специальных трудов о началах ВКЛ – В. Носевича⁴⁶ и А. Кравцевича⁴⁷), явилась главным раздражителем, приведшим к серьезной конфронтации с литовской историографией⁴⁸. Эта конфронтация коснулась не только вопроса о путях создания ВКЛ и его характера, но также вопросов разграничения этнических территорий, «принадлежности» Вильно⁴⁹, а в публицистике – даже названия «Литва»: подчеркивая разницу между историческим значением этого термина и современным, некоторые авторы предлагали называть балтскую Литву «Летувой» – «как она сама себя называет по-литовски», а исторический термин употреблять в отношении прошлого Белоруссии и славянской части ВКЛ вообще. Это «изобретение», использованное когда-то польскими национал-демократами, а потом белорусской эмиграцией, воспринималось литовцами как оскорбительное, и в Минске вскоре от него отказались, хотя некоторые историки и поныне стремятся вводить его в обращение⁵⁰.

Попыткой выхода из конфронтации и решения белорусско-литовских споров вокруг наследия ВКЛ на компромиссно-договорной основе стало несколько встреч историков Белоруссии и Литвы, организованных по инициативе Международной ассоциации белорусистов во главе с профессором Адамом Мальдисом в 1992 г., однако ожидаемого результата они не принесли. Хотя

⁴⁵ *Ігнаценка А., Цяглова В., Несцяровіч Я., Сосна У.* Праграма курса «Гісторыя Беларусі» для студэнтаў ВНУ Рэспублікі Беларусь па спецыяльнасці «Гісторыя». Мінск, 1996, с. 5–9.

⁴⁶ *Насевіч В.* Працэс утварэння Вялікага Княства Літоўскага (XIII–XIV ст.) // Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі ад старажытных часоў да нашых дзён: Зборнік артыкулаў. Мінск, 1992, с. 54–63; *Насевіч В.* Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы. Мінск, 1993.

⁴⁷ *Краўцэвіч А.* Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Мінск, 1998.

⁴⁸ О сути конфликта см.: Беларуско-літоўскі канфлікт. Гутарка гісторыкаў літаратуры // Наша Ніва, 22 сакавіка 1996.

⁴⁹ В периодике много писалось о раннем присутствии и доминировании белорусов в Вильне (см., например: *Зайкоўскі Э.* Беларусы ў старажытнай Вільні // Спадчына, 1993, № 1, с. 17–24; *Зайкоўскі Э.* Крывіцкая Вільня // Беларускі гістарычны часопіс, 1994, № 1, с. 10–16), а Николай Ермолович прямо называл Вильно «извечно белорусским городом» (см. *Ермолович М.* Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд. Мінск, 1994, с. 5, 84).

⁵⁰ В последнее время эта полузабытая идея снова культивируется, причем в серьезных изданиях: *Краўцэвіч А.* Тэрміны «Літва» і «Летува» ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі // Гістарычны альманах, т. 9. Гродна, 2003, с. 104–105.

считалось, что успехом переговоров явилось соглашение о том, чтобы ВКЛ с белорусской стороны называть «белорусско-литовским», а с литовской – «литовско-белорусским», употребляя их как равнозначные⁵¹, литовские историки никогда таким определением не пользовались. Последней такой попыткой стал научный семинар «Культурное наследие ВКЛ и его значение для современных Беларуси и Литвы, взаимопонимания в Европе», проведенный весной 2001 г. в Римдюнах благодаря польско-белорусской инициативе, однако и после этой встречи стороны остались на своих позициях.

Следует отметить, что претензии Минска на ВКЛ меньше всего касались самой государственности. При взвешенном подходе белорусские историки, в той или иной степени признавая доминирование литовцев в сфере политической, обычно подчеркивали факт демографического и территориально-экономического превосходства белорусов, господство старобелорусской культуры и, прежде всего, языка, использовавшегося в качестве государственного (знаменитые Статуты, документы государственной канцелярии и др.). Это тоже предоставляло достаточные основания для того, чтобы считать княжество «белорусско-литовским». Включение земель Белоруссии в ВКЛ признавалось существенным фактором, способствовавшим формированию белорусского народа и развитию его культуры⁵².

Представляя ВКЛ в качестве «своего» государства, белорусским историкам трудно было удержаться от идеализаций и преувеличений в его характеристиках. Так, например, государственный строй ВКЛ они характеризовали как весьма демократический, а его внутреннюю политику – как вполне толерантную⁵³, тем самым, прежде всего, подчеркивая разницу между ВКЛ с одной стороны, и Московским государством – с другой. В отличие от утверждений старой историографии о постоянных притеснениях православной церкви в ВКЛ, в новой литературе акцентировалось внимание на ее вполне нормальном положении и на фактах участия православного населения Белоруссии в защите своего государства против войск единой Москвы. Своеобразным символом этого противостояния стала битва под Оршей (1514), которой в первой половине 1990-х гг. в Белоруссии было

⁵¹ Беларусь у ВКЛ. Круглы стол. Стэнаграма пасяджэнняў міжнароднага круглага стала. Мінск, 1992, с. 124.

⁵² Пилипенко М. Ф. Возникновение Белоруссии: новая концепция. Минск, 1991, с. 129; Навесніч В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы. Мінск, 1993, с. 139–140; Нарысы гісторыі Беларусі. Ч. 1. Мінск, 1994, с. 194–195; Дамітрачкоў П. Ф. Беларусь у складзе ВКЛ. Другая палова XIII – першая палова XVII ст. Магілёў, 2003, с. 38, 201, 268.

⁵³ Гісторыя Беларусі: Вучэбны дапаможнік, пад рэд. А. Ігнаценкі, Я. Несцяровіча. Мінск, 1994, с. 22.

посвящено больше публикаций, чем какому-либо другому событию средне-вековой и новой истории⁵⁴.

Надо заметить, сюжетам, связывающим Белоруссию с западно-католическим миром (таким, например, как само создание ВКЛ, борьба с крестоносцами, Кревская и Люблинская унии, распространение магдебургского права, Реформации, Брестская церковная уния и т. д.), в исторической литературе 1990-х гг. уделялось несравнимо больше внимания, чем когда-либо раньше. В связи с этим не удивительно, что и Люблинская уния, считавшаяся в старой историографии концом самостоятельности ВКЛ⁵⁵, в 1990-х гг. многими белорусскими историками стала оцениваться в меру положительно⁵⁶. При этом необходимость ее заключения обосновывалась в первую очередь потребностью в защите от армии царя Ивана IV, а плюсы виделись также в активизации связей с Западом⁵⁷. Юридически оформленное в Люблине объединение ВКЛ и Польской Короны характеризовалось как федерация двух государственных организмов, государство многих народов, в котором надлежащее место занимал и белорусский народ⁵⁸.

Правда, у многих историков-популяризаторов (а специальные научные исследования обстоятельств заключения унии и ее последствия для населения Белоруссии до последнего времени в Минске не проводились) по-прежнему доминировала отрицательная оценка подписанной в Люблине унии⁵⁹. Это было характерно не только для вузовских учебников по истории Белоруссии, написанных с позиций президентского курса на интеграцию с Россией⁶⁰,

⁵⁴ Большинство появившихся тогда публикаций носило публицистический характер, к источникам обращались лишь немногие (ср.: *Грыцкевіч А., Трусаў А.* Битва пад Оршай // *Мастацтва Беларусі*, 1990, № 8; *Грыцкевіч А.* Битва пад Оршай 8 верасня 1514 г. // *Спадчына*, 1992, № 6, с. 2–11; *Грыцкевіч А.* Аршанская бітва 1514 г. // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*. Т. 1. Мінск, 1993, с. 187–188).

⁵⁵ Именно так она рассматривалась, к примеру, в классическом учебнике В. Игнатовского (см. *Ігнатоўскі У.* Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. 5-е выд. Мінск, 1992, с. 114–115).

⁵⁶ Как пример радикально положительной оценки унии см. *Трусаў А.* Прыйшоў час збіраць камяні // *Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 1999, с. 57–59.

⁵⁷ *Грыцкевіч А.* Гісторыя геапалітыкі Беларусі // *Спадчына*, 1994, № 3, с. 40–41.

⁵⁸ *Лойка А., Лойка Т.* Сучасны погляд на гісторыю Беларусі // *Крыжовы шлях. Дапаможнік для вывучаючых гісторыю Беларусі*. Мінск, 1993, с. 18–25; *Дапаможнік па гісторыі Беларусі*, пад рэд. А. Кахановіча і інш. Мінск, 1995, с. 60–61; *Гісторыя Беларусі. Дапаможнік для паступаючых у ВНУ, пад рэд. Ю. Казакова і інш.* Мінск, 1998, с. 87–90.

⁵⁹ *Чаронка В.* «Братэрская любоў» // *Беларуская мінуўшчына*, 1995, № 1, с. 7–10; *Чаронка В.* Люблінская унія // *Беларуская мінуўшчына*, 1995, № 2, с. 31–34; *Дзмітрачкоў П. Ф.* Беларусь у складзе ВКЛ. Другая палова XIII – першая палова XVII ст. Магілёў, 2003, с. 103–104.

⁶⁰ *Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч. 1: Ад старажытных часоў – па люты 1917 г., пад рэд. Я. Новікава, Г. Марцуля.* Мінск, 1998, с. 169–170. На тенденциозность этого учебника

или для национально ангажированных историков-популяризаторов, но и для представителей неполитизированной академической историографии. К примеру, в докладе директора Института истории НАН Беларуси, обобщающем многолетние исследования историков, говорилось о «систематическом наступлении на белорусский этнос» в Речи Посполитой, о проведении политики полонизации⁶¹ и т. д. Видимо, стереотип советской историографии, которая с заключением Люблинской унии связывала только отрицательные для Белоруссии последствия, не находя в объединении ни одного плюса⁶², оказался слишком устойчивым в историческом сознании белорусов.

И все же в белорусской исторической литературе образ Речи Посполитой становился в целом если не привлекательным, то достаточно амбивалентным. В первую очередь подчеркивалось, что Люблинский акт не завершал прежнюю историю белорусско-литовского государства; ВКЛ превращалось в часть федеративной Речи Посполитой, которая представлялась демократическим многонациональным государством, более двух веков являвшимся историческим домом белорусского народа. Это государство больше не ассоциировалось с анархией и постоянным усилением национально-религиозного угнетения, о котором последовательно говорилось в учебниках советской эпохи⁶³.

Стоит заметить, что, несмотря на откровенно иной «заказ» нынешней власти, в научной литературе Белоруссии положительное или нейтральное представление Речи Посполитой в основном сохранялось до последнего времени⁶⁴. При всех внутренних проблемах этого государства (полонизация, дискриминация православия при распространении католичества и т. п.) в белорусской учебной литературе образ Польши не получил такой негативной окраски, как в украинских учебниках 1990-х гг.⁶⁵ Более того, в белорусской

обрашали внимание даже журналисты (см. *Бобоев У.* Вместо истории Беларуси – история дружбы с Россией? // *Комсомольская правда* (в Беларуси), 5 января 2001 г., с. 8.

⁶¹ *Касцюк М.* Асноўныя вынікі і задачы даследавання гісторыі Беларусі // *Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: стан і перспектывы развіцця*. Матэрыялы II Усебеларускай канф. гісторыкаў, 10–11 красавіка 1997 г. Мінск, 1999, с. 6.

⁶² Как характерный пример см. *Гісторыя Беларускай ССР*. У 5 т. Т. 1. Мінск, 1972, с. 230–231.

⁶³ *История Белорусской ССР*. В 2-х т. Т. 1, под ред. А. С. Абецедарского и др. Минск, 1961, с. 120–134; *Гісторыя Беларускай ССР*. У 5 т. Т. 1. Мінск, 1972, с. 231–234, 242–254, 350–352; *История Белорусской ССР*, ред. И. М. Игнатенко и др. Минск, 1977, с. 63–85.

⁶⁴ *Грыцкевіч А.* Рэч Паспалітая // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*. Т. 6. Кн. 1. Мінск, 2001, с. 178–179.

⁶⁵ О различиях белорусского и украинского образов Польши см.: *Партноў А.* Беларусь і беларусы ў украінскіх падручніках па гісторыі // *Беларускі Гістарычны Агляд*, 1998, т. 5, сп. 2, с. 437; *Гончаренко Н., Кушнарёва М.* Школа іншування // *Критика*, 2001, № 4; *Сагановіч Г.* Вобраз суседа ў беларускіх і украінскіх падручніках па гісторыі (1990-я гады) // XIII Міжнародны з'езд славістаў (Львобляна, 2003). Даклады беларускай дэлегацыі. Мінск, 2003, с. 383–385.

историографии постепенно произошло, с одной стороны, развенчание героической роли в белорусской истории украинских казаков⁶⁶, изображавшихся ранее освободителями от польского угнетения, а с другой – реабилитация литовского гетмана Януша Радзивилла⁶⁷, называвшегося в советские времена «душителем белорусского народа».

Не менее разительно изменилось и отношение историков суверенной Белоруссии к Брестской церковной унии 1596 г. Хотя ни о каком единстве взглядов говорить не приходится⁶⁸, для большинства публикующихся историков было характерно стремление исправить тот негативный образ унии, который в прошлом утвердила за ней российская и белорусская советская историография⁶⁹. Постановления Брестского собора рассматривались как выход православной церкви из глубокого кризиса, в котором она оказалась в Речи Посполитой, т. е. как естественное и целесообразное событие. При этом внимание обращалось на позитивные результаты заключения унии, а о негативных предпочиталось не упоминать. Примечательно, что если в советской историографии уния представлялась важнейшим фактором полонизации русинов, то историки суверенной Белоруссии, наоборот, стали видеть в ней преграду ополячиванию⁷⁰. Роль в этнокультурном развитии белорусского народа преувеличивалась настолько, что греко-католицизм иногда даже назывался национальной религией белорусов⁷¹ или попыткой создания таковой⁷². Эти

⁶⁶ Соніч А. Пра пінскі бунт, «страшную камету» і казацкую палітыку // Беларуская мінуўшчына, 1997, № 3, с. 20–26.

⁶⁷ Гісторыя Беларусі. Дапаможнік для паступаючых у ВНУ, пад рэд. Ю. Казакова і інш. Мінск, 1998, с. 136–140; Дапаможнік па гісторыі Беларусі, пад рэд. А. Кахановскага і інш. Мінск, 1995, с. 86–88; Чаронка С. Адносіны насельніцтва Беларусі да казакоў пад час вайны 1648–1651 г. // Славянскі мир і славянскія культуры в Еўропе і свеце: месца і значымысць у развіцці цывілізацый і культур, ч. 1, гл. рэд. В. А. Космач. Віцебск, 2002, с. 97–99; Чаронка С. Беларуско-украінскія адносіны ў час вайны 1648–1651 г. у Беларусі // Менталітэт славян і інтэграцыйныя працэсы: гісторыя, сучаснасць і перспектывы, пад рэд. В. В. Кірыенка. Гомель, 2003, с. 267–268.

⁶⁸ Дажэ ў вучэбнай літэратуры абразца 1992–1995 гг. захоўвалася адрыццельная ацэнка царквоўнай уніі (як прымер см. Гісторыя Беларусі: Вучэбны дапаможнік, пад рэд. А. Ігнаценкі, Я. Несцярковіча. Мінск, 1994, с. 36).

⁶⁹ Асабліва паказальна ў гэтым плане пазіцыя аўтараў першага акадэмічнага выдання «Гісторыі Беларускай ССР» (Гісторыя Беларускай ССР. В 2-х т. Т. 1, пад рэд. В. Н. Перцава. Мінск, 1954, с. 128). Справядлівасці рады надо адзначыць, што адрыццельна ацэніваў царквоўную унію і В. Ігнатовскі, лічыў яе, як і Люблінскі акт, сродствам ліквідацыі незалежнасці ВКЛ (см. Ігнатюскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. 5-е выд. Мінск, 1992, с. 125).

⁷⁰ Грыцкевіч В. П. Гісторыя і міфы. Мінск, 2000, с. 150.

⁷¹ Примечательно, что такое определение унии в свое время дал Максим Богданович (см. Богданович М. Беларуское возрождение // Багдановіч М. Збор твораў. У 2 т. Т. 2. Мінск, 1968, с. 219).

⁷² Марозава С. Уніяцкая царква ў культурна-гістарычным развіцці Беларусі (1596–1839).

и подобные им тезисы⁷³, хотя они зачастую недостаточно аргументированы, не лишены интереса как свидетельство ориентации определенной части представителей современной историографии Белоруссии.

Естественно, в национальной концепции истории Белоруссии ликвидация Речи Посполитой не могла считаться прогрессивным и справедливым актом, отвечавшим, как утверждалось в советской историографии, интересам «широких масс белорусского народа» и являвшимся «исторической необходимостью»⁷⁴. Во многих работах и учебниках отмечалось как раз противоположное значение разделов⁷⁵, а антироссийское восстание во главе с Тадеушем Костюшко, направленное на спасение Речи Посполитой, называлось «трагической и славной страницей» белорусской истории⁷⁶. На фактах показывалось, что Речь Посполитая сама начала выходить из кризиса, успешно проводя экономические и общественные реформы, и ее ликвидация явилась несправедливым «актом насилия»⁷⁷.

В целом белорусская национальная историография уже в первой половине 1990-х гг. выработала такой образ прошлого своей страны, который принципиально отличался от его советской версии, и важнейшее место в нем заняло ВКЛ – государство, в котором сформировался и с которым много веков связывал свои судьбы белорусский народ. В исторической литературе тех лет появились контраргументы, выдвинутые практически против всех ключевых положений советской москвоцентричной доктрины объяснения прошлого страны⁷⁸. Исключением стала разве что сугубо негативная оценка Немецко-

Гродна, 1996, с. 105; *Саверчанка* І. Канцлер Вялікага Княства: Леў Сапега. Мінск, 1992; *Смяховіч* М. Брэсцкая унія: сацыяльна-палітычны аспект // Брэсцкая унія 1569 г.: гісторыя і культура, рэд. С. А. Яцкевіч. Брэст, 1996, с. 6–8.

⁷³ Подробно о современных взглядах белорусских историков на унию см. *Верниковская* Е. Роль унии в этнокультурном развитии Белоруссии конца XVI–XVII в. современной белорусской историографии // *Белоруссия и Украина. История и культура*. Ежегодник, 2003. Москва, 2003, с. 254–281.

⁷⁴ История Белорусской ССР. В 2 т. Т. 1, под ред. В. Н. Перцева. Минск, 1954, с. 25; История Белорусской ССР. В 2-х т. Т. 1, под ред. А. С. Абецедарского и др. Минск, 1961, с. 249; История Белорусской ССР, ред. И. М. Игнатенко и др. Минск, 1977, с. 90.

⁷⁵ Специально разделами Речи Посполитой занимался Е. Анищенко (см.: *Анішчанка* Я. Генеральнае межаванне на Беларусі. Мінск, 1996; *Анішчанка* Я. Беларусь у часы Кацярыны II (1772–1796). Мінск, 1998 и др. работы этого автора; ср.: *Лойка* А., *Лойка* Т. Сучасны погляд на гісторыю Беларусі // Крыжовы шлях. Дапаможнік для вивучаючых гісторыю Беларусі. Мінск, 1993, с. 20, 25; *Філатава* А. Тры падзелы Рэчы Паспалітай // Крыжовы шлях. Дапаможнік для вивучаючых гісторыю Беларусі. Мінск, 1993, с. 97–117).

⁷⁶ *Грыцкевіч* А. Паўстанне 1794 г.: перадумовы, ход, вынікі // Беларускі гістарычны часопіс, 1994, № 1, с. 39–47; *Емльянчык* У. Паланэз для касінераў. Мінск, 1994; *Юхо* Я., *Емльянчык* У. «Нарадзіўся я ліцвінам». Мінск, 1994.

⁷⁷ Дапаможнік па гісторыі Беларусі, пад рэд. А. Кахановіча і інш. Мінск, 1995, с. 108.

⁷⁸ Имеются в виду «Тезисы об основных вопросах истории БССР», являвшиеся главным

го ордена и немцев, утвердившаяся и в национальной концепции истории Белоруссии⁷⁹. Отвергая основные положения великороссийской и советской историографии, белорусские историки вводили новую ценностную ориентацию: они экспонировали в основном западные параметры своей истории и культуры, и как раз история ВКЛ давала для этого прекрасные возможности. Иными словами, в историографии суверенной Белоруссии возобладали прозападные трактовки. Эту ее особенность точно подметил немецкий ученый Райнер Линднер, написавший, что в этом плане интеллектуалы Белоруссии и России смотрят в противоположных направлениях⁸⁰.

Характеризуя взгляды белорусской историографии 1990-х гг. на ВКЛ и Речь Посполитую, нельзя не представить позиций совсем иного лагеря, который оформился и занял влиятельное положение в результате укрепления президентской власти и смены политического курса страны. Как известно, начиналось все с установления контроля над учебной литературой по истории. В 1995 г. президент А. Лукашенко распорядился изъять из системы школьного и вузовского образования учебники образца 1992–1995 гг., созданные на основе национальной концепции⁸¹. Как утверждалось – за «русофобию», очернение России и советской эпохи, а так же за «симпатии к Западу». Ответственность за содержание новой учебной литературы возлагалась на специально созданную Государственную комиссию по учебникам. Фактически, с этого началось возвращение к советским и пророссийским образцам интерпретации прошлого⁸². Влиятельные члены этого органа открыто объявили, что их ориентиром освещения прошлого Белоруссии стала «политика президента»⁸³.

В создаваемых под контролем упомянутой комиссии школьных и университетских учебниках образ ВКЛ и особенно Речи Посполитой стал практически противопоставляться всему, что писалось историками национального

руководством по истории Беларуси вплоть до конца 1980-х гг. (см. Тезисы об основных вопросах истории БССР. Часть 1: История белорусского народа до Великой Октябрьской революции // Известия АН БССР, № 3. Минск, 1948).

⁷⁹ Сагановіч Г. «Дранг нах остэн» у сучаснай беларускай гістарыяграфіі // Сучасныя праблемы гістарыяграфіі гісторыі. Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, 28 лістапада 2003 г. У 3 ч. Ч. 1. Мінск, 2003, с. 24–27.

⁸⁰ Лінднер Р. Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. Мінск, 2003, с. 482–483.

⁸¹ Новый учебный год начнется по старым учебникам // Советская Белоруссия, 1995, 17 августа, с. 1.

⁸² Подробнее о замене учебников и введении цензуры на исторические издания см.: Сагановіч Г. Вайна з беларускай гісторыяй // Архэ – Скарына. 2001. № 3, с. 11–18.

⁸³ Петрыкаў П. Туман русафобіі ахутаў Беларускаю Энцыклапедыю // Беларуская думка. 1996, № 3.

лагеря⁸⁴. Прошлое Белоруссии в них стало связываться исключительно с православием, а значение связей с Россией всячески гипертрофировалось; постулировалось изначальное национальное единство Руси, нарушенное татарским нашествием и силовым подчинением ее западных земель литовцами; вновь говорилось о бесправном и угнетенном положении белорусского народа в государстве литовских феодалов и тем более польских панов, из которого выводилось стремление белорусов к «воссоединению» с Россией⁸⁵. Естественно, все то, что мешало последнему, оценивалось отрицательно и осуждалось. С такой перспективы сам факт вхождения Белоруссии в состав ВКЛ или Речи Посполитой воспринимался с сожалением⁸⁶, а ликвидация Речи Посполитой в результате трех разделов категорически оправдывалась⁸⁷.

С конца 1990-х гг. руководство Республики Беларусь взялось последовательно проводить устаревшие постулаты «западноруссизма» и в сфере высшего образования. Значимой вехой в этой кампании можно считать выход в свет двухтомного университетского учебника, объявленного ответом на «русофобские» измышления оппозиционных историков⁸⁸. В этом образце новой исторической политики, авторы которого открыто признавались в следовании президентскому курсу на интеграцию с Россией, исходящим принципом объяснения прошлого Белоруссии стала идея общерусского единства. Эпоха ВКЛ с такой перспективы не могла видаться естественным этапом отечественной истории, но странным образом в эклектике взглядов большого коллектива авторов этого учебника сохранились еще более-менее взвешенные и положительные характеристики ВКЛ, которое определялось как «литовско-белорусское государство» до середины XV в., и как «белорусско-литовское» на вторую половину XV–XVI вв.⁸⁹. Зато все связи с Польшей начиная с Кревской унии получали самые отрицательные оценки – точно как у

⁸⁴ Один из первых примеров открытого противопоставления позиций см. Очерки военной истории Беларуси. Минск, 1995; ср. *Асіноўскі С.* «Очерки» супраць «Нарысаў», або што такое «матэрыялістычнае разуменне гісторыі» // Беларуская мінуўшчына, 1995, № 6, с. 38–41.

⁸⁵ *Загарульскі Э. М.* Гісторыя Беларусі: з сярэдзіны I тыс. да Люблінскай уніі 1569 г.: Падручнік для 6 кл. Мінск, 1999, с. 56, 101, 111, 189 и др.

⁸⁶ Там же, с. 88, 111.

⁸⁷ *Мілаванаў В.* Гісторыя Беларусі. Канец XVIII–1917 г. Падручнік для 8 класа. Мінск, 1998.

⁸⁸ Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч. 1: Ад старажытных часоў – па люты 1917 г., пад рэд. Я. Новікава, Г. Марцуля. Мінск, 1998. Критику этого учебника см.: *Сатановіч Г.* Вяртанне ў «Северо-Западный край?» // БГА, 1998, т. 5, сп. 2 (9), с. 457–488; *Біч М.* Гістарычныя навацыі ў навучальнай літаратуры // БГА, 1998, т. 5, сп. 2 (9), с. 489–522.

⁸⁹ Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч. 1: Ад старажытных часоў – па люты 1917 г., пад рэд. Я. Новікава, Г. Марцуля. Мінск, 1998, с. 101.

царских историографов XIX в. Так, например, Люблинскую унию, в советское время упоминавшуюся лишь как малозначительное событие, негативное значение которого виделось только в расширении влияния католицизма и полонизации⁹⁰, авторы называли «трагической страницей истории Белоруссии»⁹¹, а свойственную Речи Посполитой ограниченную монархию и шляхетскую демократию – «наихудшей формой управления государством»⁹².

Чтобы покончить с остатками «вольномудства» в интерпретациях прошлого, государственной властью Республики Беларусь в 2001–2002 гг. было инициировано внедрение в систему исторического образования «общегосударственного стандарта»⁹³ в виде «новой концепции исторической науки», разработанной могилевским доцентом Яковом Трещенком. В его двухтомном учебнике для студентов, написанном по поручению президента А. Г. Лукашенко, в самом концентрированном виде были актуализированы взгляды имперской российской историографии на ВКЛ⁹⁴. В этом издании воскрешены все основные идеи из наследия М. О. Кояловича. Во главу угла исторических интерпретаций в нем поставлен тезис о генетически обусловленном «единстве трех ветвей русского народа» – великороссов, украинцев и белорусов. Главным здесь объявлен фактор религиозной принадлежности, при котором Белоруссия связывается только с православием, а сам факт существования белорусов-католиков категорически отрицается. Негативно оценивая включение земель Белоруссии в ВКЛ, Я. Трещенок утверждает, что многочисленные войны между Московским государством и ВКЛ в XVI–XVIII вв. были справедливой борьбой первого за «воссоединение» захваченных земель Руси в одном государстве. Эти войны, в которых не могло не участвовать и население Белоруссии, согласно Я. Трещенку, «нельзя представлять как белорусско-русские столкновения», ибо это будет «злонамеренная фальсификация»

⁹⁰ Баранова М. П., Загарульскі Э. М., Паўлава Н. Г. Гісторыя БССР. Падручнік для 8–9 класаў сярэдняй школы. Мінск, 1989, с. 63.

⁹¹ Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч.1. Ад старажытных часоў – па люты 1917 г. Пад рэд. Я. Новіка, Г. Марцуля. Мінск, 1998, с. 170.

⁹² Там же, с. 261.

⁹³ О необходимости принятия «государственных стандартов и общей концепции исторического образования» как о неотложной задаче недавно заявлял на международной конференции в Минске ректор Могилевского университета (см. Матэрыялы круглага стала «Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь» // Беларускі гістарычны часопіс. 2006, № 11, с. 17–18).

⁹⁴ История Беларуси. Учебное пособие для студентов. В 2-х ч., под ред. Я. Трещенка. Ч. 2. Могилев, 2005; Трещенок Я. История Беларуси. Ч. 1: Досоветский период. Могилев, 2003; см. критическую рецензию: Смалянчук А. Навошта Лукашэнка Трашчанок? // ARCHE, 2006, № 3, с. 56–64.

истории⁹⁵. Все прошлое Белоруссии в его концепции определяется противостоянием Востока и Запада, при этом с Запада (из Польши) в Белоруссию шло только зло и моральное разложение, тогда как из России – только добро. Заключенная Ягайлой в Крево уния с Польшей (1385) принесла «неисчислимые страдания белорусскому народу», потому что, будто бы с нее начались «непрекращавшиеся гонения на православие», а Люблинская и Брестская унии представляются ему еще большим злом. Саму Речь Посполитую, частью которого являлось ВКЛ, Я. Трещенок называет неспособной к жизни «исторической химерой»⁹⁶ и т. п.

Печальнее всего то, что изложенные в учебнике Я. Трещенка постулаты не раз высказывал и его бывший студент – нынешний глава государства. К примеру, парламентаризм Речи Посполитой президент А. Лукашенко охарактеризовал как «говорильню и болтовню», которая привела «к параличу власти» и «ликвидации самого государства»⁹⁷, а история ВКЛ у него ассоциируется только с «угнетенным и зависимым положением белорусов»⁹⁸.

Несмотря на такую откровенно антиисторическую политику в сфере исторического образования и науки, властям пока не удалось сформировать в широкой общественности отношение к ВКЛ как к чужеземному государству. Кажется, наоборот, белорусские историки еще интенсивнее занялись исследованием его богатой истории, и наконец начали издавать Метрику ВКЛ⁹⁹. При подготовке первого обобщающего труда по истории и культуре ВКЛ «Энциклопедия Великого княжества Литовского»¹⁰⁰, вызвавшего огромный интерес общественности, впервые применилось на практике сотрудничество белорусских историков с литовскими коллегами, что само по себе доказало принципиальную возможность диалога.

⁹⁵ Трещенок Я. История Беларуси. Ч. 1: Досоветский период. Могилев, 2003, с. 65.

⁹⁶ Трещенок Я. История Беларуси. Ч. 1: Досоветский период. Изд. 2-е. Могилев, 2004, с. 57.

⁹⁷ Лукашенко А. Г. Исторический выбор Беларуси: Лекция Президента Республики Беларусь в БГУ, 14 марта 2003 г. Минск, 2003, с. 42.

⁹⁸ См. Комсомольская правда в Беларуси, 24 ноября 2005 г.

⁹⁹ На сегодняшний день в Минске вышло шесть книг Метрики ВКЛ. Подробно об этой работе см. Дзярновіч О. Деятельность по изучению и изданию Метрики Великого Княжества Литовского в Беларуси // Новости Литовской Метрики, № 5. Вильнюс, 2002, с. 27–34.

¹⁰⁰ Вялікае княства Літоўскае: Энциклапедыя. У 2 т. Т. 1. Мінск, 2005; Т. 2. Мінск, 2006.

«ДРУГАЯ РУСЬ»
В РУССКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ

© Александр Филюшкин

Хотя Россия и не обременена претензиями на роль наследника Великого княжества Литовского (далее – ВКЛ), последнее занимает важное место в русской исторической памяти. Она видит в этом литовском «зерцале исторической памяти» саму себя. Как писал Н. Г. Устрялов:

«...Мы следим, по ее (истории ВКЛ – А. Ф.) указаниям, за постепенным развитием государственного организма, чтобы постигнуть основные начала своей народности... мы ищем в ней ответа на великий вопрос, что такое Россия?»¹.

На первый взгляд, причины востребованности русской мыслью дискурса ВКЛ лежат на поверхности. Они напрямую зависели от политической конъюнктуры. Предполагается, что российской имперской историографии нужно было подвести историческое обоснование под разделы Речи Посполитой (1772, 1793, 1795), подавление польских восстаний 1830 и 1863 гг., вторжение на территории Западной Украины и Белоруссии, а также в Прибалтику в 1939–1940 гг. Этим и был вызван всплеск интереса к истории ВКЛ и в 1830–1840-е гг., и после 1863 г., и после окончания Второй мировой войны. Перечисление работ, содержащих данные идеологические установки (хотя и с разной степенью искренности), заняло бы слишком много места, поэтому ограничимся названием имен наиболее значительных авторов. Это Н. Г. Устрялов, Г. Ф. Карпов, М. В. Довнар-Запольский, Е. Ф. Шмурло, В. Б. Антонович, М. О. Коялович, С. Ф. Платонов, А. Е. Пресняков, В. Т. Пашуто, Б. Н. Флоря и др. А когда в постсоветское время обнаружилась «какая-то в державе нашей гниль», российская мысль, в том числе, обратилась к опыту «западных русских». В ВКЛ стали искать «истинную», «правильную» систему организации государственной жизни русского народа (статьи С. В. Думина, М. М. Крома и др.).

Несомненно, на уровне обслуживания историками пропагандистских задач дело обстояло именно таким образом. Однако стоит заметить, что про-

¹ Устрялов Н.Г. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское? Сочинение Н. Устрялова, читанное на торжественном акте в Главном педагогическом институте 30 декабря 1838 г. Санкт-Петербург, 1839, с. 5–6.

цессы осмысления роли и места ВКЛ в русской истории протекали значительно сложнее. Их нельзя сводить только к простому обслуживанию экспансионистских устремлений властей или поиску обществом своего демократического идеала в несостоявшейся средневековой альтернативе «русской судьбы». Более перспективным представляется изучение взаимосвязи генезиса дискурса ВКЛ с теми моментами в развитии российской историографии, когда образ ВКЛ оказывался востребован для подтверждения результатов каких-то собственных интеллектуальных и духовных исканий, иными словами, когда дискурс ВКЛ мало интересовал русскую мысль сам по себе, а являлся вторичным, производным, иллюстративным по отношению к более глобальным и собственно российским дискурсам. Таких дискурсов можно выделить четыре:

- Дискурс агрессивности ВКЛ: «Россия как жертва литовской оккупации»;
- Дискурс исторической обреченности ВКЛ: трактовка ВКЛ как «исторического недоразумения», слабо развитого государства, пытавшегося «восхитить» у России ее гегемонию в Восточной Европе;
- Дискурс необходимости завоевания ВКЛ: «Наши земли!», ВКЛ как случайно отколовшаяся часть «всея Руси»;
- Дискурс «правильной Руси»: трактовка ВКЛ как более совершенной и удачной модели социально-политического развития по сравнению с «московской деспотией».

Коротко рассмотрим каждый из обозначенных дискурсов.² Для русской исторической памяти характерна концепция «*translatio servilium*» – «длящегося рабства». Со времен средневековья Россия осознавала (и осознает) себя как страна, которую постоянно кто-то либо тайно или явно хочет поработить: от монголо-татар и немецких рыцарей до многочисленных «тайных агентов влияния» и «пятых колонн». Этим перманентным переживанием или самой иноземной агрессии, или ее ожидания, или необходимости бесконечной траты сил на организацию отпора реальным и потенциальным захватчикам часто оправдывался догоняющий тип развития России. Мол, созидать и совершенствоваться оказывалось некогда, надо было выживать и обороняться... Согласно данному дискурсу, именно внешняя угроза не дала России проявить в мировой истории весь свой потенциал.

² Более подробно об этом см. мою статью в рамках круглого стола по «дискурсу ВКЛ», организованному журналом «*Ab Imperio*» (Филошкин А.И. Вглядываясь в осколки разбитого зеркала: Российский дискурс Великого княжества Литовского // *Ab Imperio: Теория и история национальностей и национализма в постсоветском пространстве*, 2004, № 4, с. 561–601).

Мы не беремся судить, насколько такая парадигма сформировалась в русском менталитете под воздействием действительных исторических обстоятельств, а насколько являлась дискурсом, использовавшимся для самооправдательных практик. Нам представляется, что в любом случае русский исторический проект мыслился его носителями как периодическое самоощущение России под иноземным (а также и социальным) гнетом разного характера, борьба с которым оказывалась основным содержанием истории русского народа и его главной миссией. Состояние порабощенности в памяти народа сочеталось с постоянной готовностью к бунту, как против засилья иностранных врагов, так и эксплуатации простых людей «богатыми и сильными».

При осмыслении места ВКЛ в русской истории отечественными мыслителями XIX–XX вв. Литва была вписана в этот контекст «*translatio servilium*». В истории ВКЛ историки нового времени не видели ничего, кроме

«...тягостного ига, которое досталось в удел целой половине Русского народа и около четырех веков, как лютая язва, терзало страну, где возникла и в полном блеске развилась Русская жизнь, где было истинное наше отечество, где покоятся и бранные останки наших князей, прославивших Русское имя в странах отдаленных, и нетленные мощи Св. угодников, хранителей Русского народа. Видеть, как страдала Русь под ярмом польским, как боролась она со своими гонителями, как изнемогала, падала, изобразить все бедствия наших иноплеменников, отторгнутых от лона общей матери случайным сцеплением обстоятельств, и снова возвращенных под кров родимый, представить все это, — есть, без сомнения, одна из важнейших задач для Русского бытописателя... пусть же покажет нам и злосчастную долю единойверной, единоплеменной нам Руси западной... он обязан непременно показать, каким образом в западной Руси, под игом поляков, постепенно исчезали главные черты ее народности, как она боролась со своими гонителями, чтобы спасти свою веру, свой язык...»³.

При таком ксенофобном восприятии ВКЛ (атрибутируемого как «Польско-литовское государство») Литва мыслилась не столько самостоятельным агрессором, сколько агентом европейской экспансии на славянские территории. ВКЛ не просто захватила исконно русские земли, но и насильно насаждала на них чуждую католическую или униатскую религию, иноземную культуру, извращенные, отличные от Московской Руси социально-экономические и политические отношения.

Важно подчеркнуть следующий принципиальный аспект, ставший одним из несущих элементов конструкции российской исторической памяти о ВКЛ. Прямым следствием попадания потомков населения Киевской Руси в состав

³ Устрялов Н.Г. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское? Сочинение Н. Устрялова, читанное на торжественном акте в Главном педагогическом институте 30 декабря 1838 г. Санкт-Петербург, 1839, с. 37–38.

ВКЛ стало их экономическое, классовое угнетение с национальной окраской. Кровопийцами, панам и магнатами в ВКЛ, а затем в Речи Посполитой выступали литовцы и поляки, которые мучили крестьян-славян. Последние же спали и видели приход своих освободителей из России. Поэтому ликвидацией Речи Посполитой и объединением под своей властью бывших земель ВКЛ Россия восстановила историческую справедливость сразу на нескольких направлениях.

Главным криминалом в истории ВКЛ российские ученые видели ее сближение с Польшей. В свете формирования в империи в XIX в. в результате польских восстаний 1830 и 1863 гг. устойчивого образа поляка как инсургента, бунтовщика и врага России по определению, унии литовцев и русинов с поляками, действительно, смотрелись явным пятном на репутации «русско-литовского народа». Например, Е. Ф. Шмурло, в принципе признававший возможность и Москвы, и Вильно быть центром объединения русских земель, писал, что как только Литва сблизилась с Польшей, она утратила моральное право быть собирателем русских земель, и оно однозначно перешло к Москве:

«Польша настолько заслонила собой Литву, что и самое соперничество получило теперь иной смысл: прежний спор о том, которому из двух русских государств удастся захватить больше земель, кто в собственной среде захватит гегемонию и объединит все русские земли, – превратился в распрю двух национальностей, от исхода которой будет зависеть: Москва ли поглотит Польшу или Польша Москву»⁴.

Вытеснение образа недруга-литовца фигурой врага-поляка, который полностью затмевал все литовские элементы при слиянии ВКЛ с Королевством Польским в XVI в., хорошо видно на примере взглядов М. О. Кояловича. Он считал литовцев не самостоятельным этносом, а частью («племенем») западнорусского народа, наряду с белорусами и малороссами. Облик литвинов у Кояловича не ксенофобен, а благороден: это «сторожевой полк Русский», защищавший Русь от прусских и ливонских рыцарей. Врагов, приходящих из ВКЛ, Коялович видел в «поляках и жидах». Слияние с Польшей в результате Кревской (1385) и Люблинской (1569) уний, по его мнению, стало роковым – «сейчас же стали подготавливаться элементы к разложению Русско-Польского государства». Русский народ не захотел жить с поляками – и последние получили Хмельнитчину: «дело народное перешло в руки народа» – западнорусского казачества⁵.

Впрочем, восстание Богдана Хмельницкого в 1648 г. было лишь завершающим актом вековой борьбы населения ВКЛ против иноземных поработите-

⁴ Шмурло Е. Ф. Курс русской истории: Русь и Литва. Санкт-Петербург, 1999, с. 10–11.

⁵ Коялович М. Лекции по истории Западной России. Москва, 1864, с. 48, 63, 65, 253.

лей и за воссоединение с Москвой. История ВКЛ в конце XIV–XV вв. виделась Кояловичу как серия прорусских мятежей против союза Литвы с Польшей и католической церкви: это восстания Андрея Полоцкого и Святослава Смоленского (ок. 1386), Глеба Смоленского, Корибута Северского, Владимира Волынского, Федора Подольского и Свидригайлы (все – после 1393). А в XV в. на Люблинском (1447), Парчевском (1451), Стородском (1452), Парчевском и Петроковском (1453) сеймах русские и литвины, объединившись против польского засилья, требовали исключить из государственных актов слова: «оба государства являют один народ, одно тело, оба государства сливаются в одно». При Александре Казимировиче главным государственным деятелем Литвы Коялович объявил Михаила Глинского, «лидера Русской партии», не побоявшегося поднять мятеж в ее защиту. Причиной восстаний исследователь видел всю ту же идею «*translatio servilium*»: «литвины-латиняне поставлены – в положение господ, Русские-православные – в положение рабов». Дальше – больше: «При Сигизмунде I, обыкновенно называемом «Справедливым», положение Русских православных очень походило на положение христиан в Турецкой империи»⁶.

Идея о том, что ВКЛ высасывала все соки из поработленного славянского населения для собственных нужд, чуждых русскому народу, мысль о «похищении» Литвой у русских княжеств их «исторической силы», жизненного потенциала, были общим местом многих работ, исповедующих в отношении Литвы концепцию «*translatio servilium*». Например, процитируем мнение по этому поводу М. К. Любавского:

«...Но еще важнее были потери внутреннего характера. Племя, населявшее древнюю Полоцкую землю, потеряло много жизненных сил, которые ушли в Великое княжество Литовское на строительство чужой государственности и общественности, на создание иной, не чисто русской культуры»⁷.

Этот тезис о «восхищении» ВКЛ у русских жизненной силы повторил А. Е. Пресняков. Его курс был прочитан в 1908–1910 гг., и издан в СССР в 1939 г. (к печати текст готовил Б. А. Романов). Курс начинался с описания распада Киевской Руси и ситуации в Галицко-Волынских землях⁸. И только потом из отношений с Галицией, Волынью, а также Полоцком выводилась история возникновения ВКЛ. Тем самым ВКЛ воспринималась читателем как нечто случайное,

⁶ Он же, с. 147, 156, 160–161, 174–175, 178, 183–184, 186.

⁷ Любавский М. К. Основные моменты истории Белоруссии. Москва, 1918, с. 17.

⁸ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т. II. Вып. 1: Западная Русь и Литовско-русское государство. Москва, 1939, с. 22–43.

мелкомасштабное, которое начало расти, лишь благодаря потреблению питательных жизненных соков древнерусских княжеств:

«Западной Руси готовилась судьба пойти материалом на строение нового политического здания – великого княжества Литовского... к которой области русские примкнули, как аннексы»⁹.

В популярной брошюре Ф. Еленев утверждал:

«Все, что поддерживало еще в западной Руси стройность и единство народной жизни и гражданскую свободу большинства жителей, все это было русского происхождения; все, что полагало в ней начало разъединения, вражды и рабства, пришло к нам из Польши».

В 1569 г., заключив Люблинскую унию, Польша достигла двухвековой мечты, несмотря на протесты русских и литовских депутатов, покинувших сейм. Польша «не только обезоружила своего самого опасного врага, западную Русь, но сделала ее основой своего наружного могущества»¹⁰. Но через 300 лет, писал Ф. Еленев, для польских оккупантов пришла расплата.

Примерно такую же оценку польской политики на русских землях ВКЛ дал М. В. Довнар-Запольский:

«Почти полтора столетия истрачено было поляками на то, чтобы в государственном смысле осуществить унию, задуманную в 1385 г., и осуществить эту идею пришлось им среди воплей и проклятий значительной части западно-русского общества».

Но и это был не конец, прошло еще три четверти века, «когда поляки, наконец, могли чувствовать себя в Литве и северо-западной Руси, как у себя дома. Но это уже было время агонии обоих государств»¹¹. Таким образом, у Довнар-Запольского появляется применительно к ВКЛ один из принципиальных элементов концепции «translatio servilium» – победа не идет поработителям впрок. Оккупация русских земель может означать лишь временное торжество неприятеля и является точкой отсчета процесса, неизбежно ведущего супостатов к гибели.

Очень показательна лексика сочинений, посвященных проблематике русско-литовского противостояния. Авторы, возможно, не всегда отдавая себе в этом отчет, активно использовали архетипичные компоненты «дискурса врага» в русской мысли. Литовцы по бывшим землям Киевской Руси «рыскают», «как по своим собственным», «наводняют» их. Они «хозяйничают» в русских городах, «чинят насилие», прежде всего священникам, женщинам, детям и

⁹ Он же, с. 45.

¹⁰ Еленев Ф. Польская цивилизация и ее влияние на Западную Русь: Издано в пользу народных школ западно-русского края. Санкт-Петербург, 1863, с. 22–24.

¹¹ Довнар-Запольский М.В. Польско-литовская уния на сеймах до 1569 года. Москва, 1897, с. 1–2, 6.

старикам. Отряды воинов ВКЛ именуются не иначе, как «шайками». Законных правителей русских княжеств литовцы «выгоняют». Зато отдельные князья ВКЛ называются «фанатическими пропагандистами католицизма и вместе с тем тиранами»¹². Довнар-Запольский презрительно отзывался о православных князьях в Литве, служивших полякам, называя их «русское удельное княжье»¹³. Захваченные литовцами древнерусские территории Пресняков именовал «землями-аннексами», и насчитывал шесть таких земель – это Полоцкая, Витебская, Смоленская, Киевская земли, Волынь и Подолия¹⁴.

Естественно, что справедливой реакцией на литовскую оккупацию мог быть только ответный удар, русский «марш на Запад». И здесь дискурс ВКЛ был востребован как важнейшая компонента русского геополитического мышления. В российской ментальной картине мира в новое время память о существовании ВКЛ приводила к некоторым проблемам. Начиная с реформ Петра I и провозглашения известного лозунга Екатерины II, что Россия «есть европейская держава», для россиян довольно остро звучал вопрос, где начинается Европа. Скажем, европейцы ли казанские татары? А донские казаки? А запорожцы? Ответ на эти вопросы можно было дать, рассматривая проблему только в историческом ключе, через призму памяти о былом единстве восточнославянского мира, который тогда легко вписывался в Европу по праву происхождения. Но в прошлом носителями данного единства выступали одновременно две державы – ВКЛ и Российское царство...

Однако куда в таком случае надлежало помещать ВКЛ? В Европу на равных (или – неравных) правах с Россией? В число суверенных локальных государств, преградивших путь Московии на Запад? Или относить территории ВКЛ и РП к особой буферной, промежуточной зоне между мирами, империями, цивилизациями?

Чтобы убрать ВКЛ как препятствие между Россией и Европой, в российской имперской историографии довольно рано возникает концепция, что само существование ВКЛ являлось временным историческим недоразумением, что эта этногосударственная общность не имела оправдания своему существованию. Необходимо было максимально возможно дискредитировать в глазах россиян историю ВКЛ и РП, чтобы ненароком не закралась мысль о неправомерности их поглощения: слабое и нелепое государство, тем более тяжело ви-

¹² Любавский М. К. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно: С приложением текста хартий, выданных Великому княжеству Литовскому и его областям. Москва, 1915, с. 19, 20, 30.

¹³ Довнар-Запольский М. В. Польско-литовская уния на сеймах до 1569 года. Москва, 1897, с. 4.

¹⁴ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т. II. Вып. 1: Западная Русь и Литовско-русское государство. Москва, 1939, с. 109–110, 129.

новатое перед русским народом, было бы ничуть не жалко... Получает развитие идея об исторической и социальной неполноценности ВКЛ как державы, просто обреченной на присоединение к более высокоразвитой России.

Начиная с первых российских работ, специально посвященных ВКЛ, в них неизменно присутствует указание на тот или иной аспект ущербности средневековой Литвы по сравнению с Московским царством и тем более с империей. Практически все позитивное, что было в истории ВКЛ, объявлялось либо плодами трудов русского православного населения ВКЛ, либо – результатом обучения жителей ВКЛ у русских.

Наиболее обстоятельное и раннее обоснование данной концепции было предложено в 1867 г. в монографии Г. Ф. Карпова. В ней Литовское государство изображено как абсолютно неспособное справиться даже со своими внутренними проблемами: «Ссоры князей литовских не разрешал их государь, и за это дело взялся Иван Васильевич... Литовско-польский государь, как Государь многих самостоятельных народов, не мог руководить разнообразными их интересами, поэтому предоставил своим народам самим заботиться о себе»¹⁵.

Соединение этих брошенных на произвол судьбы народов ВКЛ под пастырским скипетром российского царя под пером Карпова выглядело для них истинным спасением. Данные идеи были подхвачены и развиты в дальнейшем. М. К. Любавский писал: «В русской общественности литовские князья, по всем признакам, могли почерпнуть более сил и средств для утверждения государственности, чем в общественности литовской»¹⁶.

Еще более резко высказывался В. Б. Антонович:

«Несмотря, однако, на видимое внешнее могущество, на обширную и многолюдную территорию, вошедшую в его состав, на энергию господствовавшего племени и на старую культуру племени подчиненного, великое княжество Литовское также быстро ослабевает и разрушается, как быстро возникло. Внутреннее бессилие поражает этот, по-видимому, могучий политический организм; едва он успел сложиться, он ищет уже посторонней точки опоры, подчиняется влиянию соседнего государства... Литовское княжество замирает, укладываясь в бытовые и общественные формы, выработанные на совершенно чуждых ему началах...»

Причиной гибели ВКЛ ученый видел борьбу разнородных этнографических и бытовых начал, которые так и не смогли найти способы слияния в рамках Литовского государства¹⁷.

¹⁵ Карпов Г.Ф. История борьбы Московского государства с Польско-Литовским. Москва, 1867, с. 13, 21, 28.

¹⁶ Любавский М.К. Основные моменты истории Белоруссии. Москва, 1918, с. 15; также см. Малиновский П. Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России. Ч. II: Рада Великого княжества Литовского. Томск, 1904, с. 3.

¹⁷ Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Вып. 1. Киев, 1878, с. 1–3.

Для многих российских историков XIX – начала XX вв., писавших о ВКЛ, было совершенно не ясно, что же литовского было в ВКЛ. Поэтому они не видели в данном государстве своего, а не заимствованного у России внутреннего стержня. У ВКЛ, с их точки зрения, не было мононациональных корней, своего «государственного народа» (если исключить трактовки, когда таковым народом в ВКЛ изображался русский народ). Литовцам отказывалось в способности создать полноценные исторические произведения, способные адекватно отразить свою же национальную историю: «... во всяком случае, Литовская Метрика, в сравнении со [московскими] Статейными списками, не имеет никакого права равняться с ними по достоинству: она отличается ничтожностью сообщаемых ею известий и чрезвычайно дурной редакцией. Литовская Метрика, при существовании Статейных списков, может служить только некоторым, но весьма незначительным дополнением к ним»¹⁸.

Причину краха ВКЛ наиболее четко обозначил Антонович, хотя та же мысль звучит и у других российских исследователей: не надо было так чрезмерно расширяться, собирать в себе столько земель, стран и народов. Не трогали бы древнерусские земли, не братались бы с Польшей, не аннексировали бы Ливонию, не удерживали бы насильно Украину – глядишь, ВКЛ и уцелело бы... То есть признается право литовской государственности на создание локальной национальной державы. А вот прерогатива собирания земель Восточной Европы может принадлежать только Российской империи.

Эти взгляды, в общем-то, разделяла и советская литуанистика. Так, А. Л. Хорошкевич писала, что перелом в сознании крупных литовских феодалов наступил в 1484 г., когда полки ВКЛ не смогли отразить крымского нашествия. «Неспособность войска Великого княжества Литовского противостоять набегам крымцев подрывала веру в целесообразность пребывания крупнейших феодалов в этом политическом образовании». И они стали отъезжать в Москву¹⁹. По мнению историка:

«К концу XV в. Великое княжество Литовское являло собою некоторый анахронизм, подобный, пожалуй, Священной Римской империи германской нации. В ту эпоху, когда в остальных странах Европы формировались национальные централизованные государства, Литовское княжество, как и Германская империя, оставалась нецентрализованным полиэтничным образованием... Широкие полномочия феодалов сужали сферу деятельности господаря. Его политика была направлена лишь на сохранение в пределах княжества «русских» земель. Ради этого великокняжеская власть предавала интересы собственного народа (Клайпедский край и Зане-

¹⁸ Карнов Г.Ф. История борьбы Московского государства с Польско-Литовским. Москва, 1867, с. 13, 21, 28.

¹⁹ Пащутю В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.А. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. Москва, 1982, с. 142.

манье по-прежнему оставались в руках Ливонского ордена) и шла на союз с враждебными и ей, и широким массам населения Литвы Орденским государством и Крымским ханством»²⁰.

Для России, начиная с Н. М. Карамзина, особую роль играла парадигма «воссоединения русских земель», которые Россия периодически утрачивала из-за агрессии иноземных супостатов, но затем неизменно находила в себе силы вновь собрать воедино. Потом опять теряла, потом вновь обретала – и так несколько раз. Увлечение в историческом нарративе подобными построениями даже породило афоризм «Россия – государство пульсирующее». Положение Россией ВКЛ под лозунгом возврата бывших земель Киевской Руси явилось идеальной рефлексией данного дискурса в политической практике. Отечественной исторической памятью оказались востребованы именно те страницы истории ВКЛ, которые были связаны с парадигмой «воссоединения территорий»: войны, дипломатические споры, положение в ВКЛ православного населения и т. д. При этом российский дискурс ВКЛ как «Русской земли» на протяжении XV–XX вв. менялся. Его содержание претерпело эволюцию от толерантной идеи духовно-религиозной общности (в средневековье) до конфронтационной (со второй половины XVI – XVIII вв.) и даже националистической (XIX–XX вв.) идеологии. Строго говоря, по крайней мере публичное артикулирование намерения вооруженной борьбы Москвы за объединение русских земель, находящихся под властью ВКЛ, стоит относить не ко времени Ивана III (если не считать проекта русско-имперского договора 1489 г.), а к правлению его внука Ивана IV. Хотя здесь политическая практика опережала идеологию – первые захваты территорий ВКЛ были все же осуществлены еще при Иване III (1462–1505) и Василии III (1505–1533). Но осмысление их значения и подведение концептуальной основы произошло позже²¹. Генезис этой идеи занял первую половину XVI в. А в середине столетия Москва уже была готова объяснить и самой себе, и окружающему миру, почему часть территории ВКЛ на самом деле должна принадлежать русскому царю.

Таким образом, на протяжении XIV–XVI вв. значение концепта «всея Руси» менялось, и его влияние на русско-литовские отношения тоже. Историки же нового и новейшего времени часто не учитывали динамики и характера этих изменений, а упрощали прочтение прошлого, трактуя его как вековую борьбу, начиная с XIV в., с Ивана Калиты, за возврат русских земель в лоно родной России из-под власти литовских агрессоров. При этом характеристики

²⁰ Хорошкевич А.Л. Великое княжество Литовское // История Европы. Т. 2: Средневековая Европа. Москва, 1992, с. 436–437.

²¹ Подробнее см. Филошкин А.П. Титулы русских государей. Москва-Санкт-Петербург, 2006, с. 152–193, глава «Титул всея Руси».

объединительного процесса во многом выводились не из средневековых источников, а из политической практики XIX–XX вв., связанной с подавлением польских восстаний 1830 и 1863 гг., интеграцией в империю Западного края, подведением идеологической основы под существование «братской семьи» республик СССР.

В советской историографии, разделявшей и развивавшей вышеприведенные трактовки, они были дополнены тезисом о классовом характере борьбы за национальное освобождение русских земель в составе ВКЛ. В трудах советских историков была предложена классическая схема: народ ВКЛ, то есть крестьянство, горожане, мелкая и средняя православная шляхта выступали за воссоединение с Московским государством. Против же была крупная шляхта, а также магнаты – латифундисты, опасавшиеся в России лишиться своих огромных вотчин. Поэтому эти средневековые «олигархи» и тянули к Польше с ее дворянскими вольностями. Как писал Б. Н. Флоря, «украинские и белорусские феодалы ради защиты своих прав и привилегий заняли по существу антинациональную позицию», при этом обманывали свой народ, и ему «было нелегко» понять, кто его истинный друг, а кто враг²².

В постсоветское время в России приобрела определенную популярность концепция ВКЛ как «другой Руси», усвоившей, в отличие от Руси Московской, культурные, демократические и правовые конвенции европейского мира, сумевшей реализовать демократическую модель развития, альтернативную московскому авторитаризму²³. По словам С. В. Думина:

«Опыт Великого княжества Литовского и Русского показывает, что на восточнославянских землях было возможно создание не только азиатской деспотии Ивана Грозного, но и доста-

²² Пацуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.А. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. Москва, 1982, с. 174–175. См. блестящую критику искусственности подобных построений в работе: Крам М.М. Меж Русью и Литвой: Западно-русские земли в системе русско-литовских отношений конца XV–первой трети XVI в. Москва, 1995.

²³ См. такого рода концепции и их критические оценки в работах: Думин С.В. Другая Русь: (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: Люди, идеи, решения: Очерки истории России IX – начала XX в., сост. С. В. Мироненко. Москва, 1991, с. 76–126; Дворниченко А.Ю., Кривошеев Ю.В. «Феодальные войны» или демократические альтернативы? // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. Сер. 2: История. Языкознание. Литературоведение. Вып. 3. Санкт-Петербург, 1992, с. 3–12; Крам М.М. Россия и Великое княжество Литовское: два пути в истории // Английская набережная, 4. Ежегодник, 2000. Санкт-Петербург, 2000, с. 73–100; Бычкова М.Е. Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя. Москва, 1996; Могилевский К.И. Отношения Тверского великого княжества с Литовским государством (середина XIII – конец XV века) // Дни славянской письменности и культуры. Вып. 3. Тверь, 1997, III, с. 29–49; Александров Д.Н. Полицентризм объединительных тенденций в Южной, Юго-Западной, Юго-Восточной и Западной Руси (XIII–XIV века): Автореферат дис. ... д-ра ист. наук. Москва, 2001; etc.

точно эффективное функционирование демократических институтов многонационального государства, в течении длительного периода довольно успешно решавшего свои многочисленные проблемы»²⁴.

Другой институт, привлекавший в ВКЛ – федерализм, обычно противопоставляемый российской имперскости и унитарности. Хотя в своих оценках федеративного устройства ВКЛ российские авторы опирались в основном на классические труды дореволюционных историков, добавив к ним мало нового²⁵.

В постсоветской историографии ВКЛ наблюдается следующая картина. Внимание исследователей (среди которых, прежде всего, следует выделить А. Л. Хорошкевич) привлекла прежде всего Литовская метрика. Здесь как вводились в оборот новые документы²⁶, обсуждались проблемы подготовки документов к публикации²⁷, так и были опубликованы некоторые материалы из творческого наследия В. Т. Пашуто²⁸, хотя большинство его замыслов так и осталось нереализованными²⁹. Главным достижением стало издание в 1989 г.

²⁴ *Думин С.В.* Другая Русь: (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: Люди, идеи, решения: Очерки истории России IX – начала XX в., сост. С. В. Мироненко. Москва, 1991, с. 123.

²⁵ Определение ВКЛ как федеративного государства наиболее полно в отечественной историографии было дано в работах: *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901, I, с. 800–802; *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута: Исторические очерки. Москва, 1892; *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно: С приложением текста хартий, выданных Великому княжеству Литовскому и его областям. Москва, 1915, с. 82–94. Из значительных отечественных трудов стоит выделить только исследование Н. Б. Шеламановой, относящееся еще к советскому времени – *Шеламанова Н.Б.* Образование западной части территории России в XVI в. В связи с отношениями с великим княжеством Литовским и Речью Посполитой: Автореферат дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1971. В постсоветский период изучением федеративного устройства ВКЛ занимаются в основном белорусские, польские, литовские историки.

²⁶ *Флоря Б.Н.* Прерогатива Сигизмунда III смоленской шляхте. К истории религиозной нетерпимости в Речи Посполитой первой половины XVII века // Славяне и их соседи. Вып. 7. Москва, 1999, с. 138–142; *Флоря Б.Н.* Сведения о землевладении русских дворян конца XVI – начала XVII века в материалах Литовской Метрики // *Антонов А.В.* (отв. ред.) Русский дипломатарий. Вып. 7. Москва, 2001, с. 403–414.

²⁷ *Думин С.В.* О Литовской метрике // Вопросы истории, № 10. 1988, с. 181–183; *Топалова Т.В.* Задачи изучения истории великокняжеской канцелярии Жигимонта I Старого периода канцлерства О. М. Гапшольда: (По материалам книг-копий Литовской Метрики, 1522–1539 гг.) // Вопросы историографии и источниковедения дооктябрьского периода. Москва, 1992, с. 5–27.

²⁸ *Пашуто В.Т.* Исследования по истории Литовской метрики: В 2-х вып., авт. предисл. А. Л. Хорошкевич. Москва, 1989.

²⁹ Об этом: *Думин С.В.* Об изучении истории Великого княжества Литовского // Советское славяноведение, № 6. 1988, с. 97–101; *Хорошкевич А.А.* Последние публикаторские начинания В. Т. Пашуто и их судьба // *Джаксон Т.Н., Мельникова Е.А.* (ред.) Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто. Москва, 1999, с. 294–298.

научного сборника в 385 страниц по Литовской метрике³⁰ и участие российских историков в межреспубликанских конференциях. Однако за последние десятилетия так и не состоялось никаких крупных публикаторских проектов в сфере метрикианы. Несмотря на то, что подлинники большинства книг хранятся в Москве, в Российском государственном архиве древних актов (РГАДА), ни одна книга метрики российскими историками за последние почти сто лет не была издана. К середине 1990-х гг. активность ученых в изучении метрики приутихла и сейчас сводится к утилитарному привлечению отдельными исследователями конкретных материалов из фондов РГАДА или из публикаций зарубежных коллег.

В конце 1980-х гг. стал развиваться интерес к литовским юридическим памятникам, особенно в сравнительно-историческом аспекте, в сравнении с российским законодательством³¹. Здесь надлежит отметить исследования И. П. Старостиной³². Изучались и издавались целые комплексы актового материала, архивные коллекции и их описания – например, связанные с именами Радзивиллов³³, Сигизмунда II Августа³⁴. Были изданы указатели к Полоцким грамотам³⁵. В оборот также был введен целый ряд переводных памятников, до того малоизвестных в российской историографии, например, сочинения Н. Мархоцкого³⁶, Г. Бреретона³⁷, или же заново переведенных и откомментированных

³⁰ *Пацутто В.Т.* и др. (редкол.) Исследования по истории Литовской метрики, ч. 1–2. Москва, 1990.

³¹ *Сахаров А.Н.* (ред.) Судебник 1497 г. в контексте истории российского и зарубежного права XI–XIX вв. Москва, 2000. Стоит также выделить статью: Кучкин В.А. Московско-литовское соглашение о перемирии 1372 года // *Древняя Русь*. Москва, 2000, № 1, с. 11–39; № 2, с. 1–14.

³² *Старостина И.П.* К вопросу о сходстве и различии законодательных памятников Великого княжества Литовского и Русского государства в XV в. // *Новосельцев А.П.* (отв. ред.) Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. Москва, 1989, с. 9–99; *Старостина И.П.* Право великого княжества Литовского XV в. в контексте культурно-исторических связей Польши, Литвы и Руси // *Джаксон Т.Н., Мельникова Е.А.* (ред.) Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пацутто. Москва, 1999, с. 237–244.

³³ *Крам М. М.* (сост.) Памятники истории Восточной Европы: Источники XV–XVII вв. Т. VI: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: Первая половина XVI в. Москва-Варшава, 2002.

³⁴ *Савельева Е.А.* (сост.) Книги из библиотеки польского короля Сигизмунда II Августа: Каталог, б-ка РАН. Санкт-Петербург, 1994; *Савельева Е.А.* Книги польского короля Сигизмунда II Августа // *Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги*, 1985. Ленинград, 1987, с. 223–246.

³⁵ Полоцкие грамоты XIII–начала XVI вв.: Указатели. Москва, 1989.

³⁶ *Мархоцкий Н.* История Московской войны, подг. публикации, пер., вводн. ст., комм. Е. Куксиной. Москва, 2000.

³⁷ *Бреретон Г.* Известия о нынешних бедах России, происходивших в результате последней войны между нынешним королем Польши Сигизмундом, бывшим королем

(дневник Марины Мнишек³⁸, сочинения Михалона Литвина³⁹, А. Гваньини⁴⁰ и др.). В тематическом аспекте среди публикаций источников исследователи чаще всего обращались к источникам по истории посольских и военных отношений ВКЛ с Московским государством в XVI–XVII вв.⁴¹

Последнее, на чем необходимо остановится при обзоре публикаций источников – это выход в свет подготовленных В. И. Матузовой западноевропейских раннесредневековых источников, которые дают дополнительные материалы по проблеме возникновения ВКЛ и отношений древних литовцев с крестоносцами⁴².

Швеции Карлом, императором России Дмитрием, последним из этой династии, сост. Г.М. Коваленко. Санкт-Петербург, 2002.

³⁸ Дневник Марины Мнишек, пер. В.Н. Козляков, отв. ред. Д.М. Буланин. Санкт-Петербург, 1995.

³⁹ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян, пер. В.И. Матузовой, вступ. ст. М.В. Дмитриева, комм. С.В. Думина и др., отв. ред. А.Л. Хорошкевич. Москва, 1994.

⁴⁰ Гваньини А. Описание Московии, пер. с лат., вводн. ст. и комм. Г.Г. Козловой. Москва, 1997.

⁴¹ Антонов А.В., Крам М.М. Списки русских пленных в Литве первой половины XVI века // *Архив русской истории*. Вып. 7. Москва, 2002, с. 149–196; Воскобойник Н.П. Английский источник о правлении и гибели Ажедмитрия // *Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода*. Москва, 1991, с. 45–52; Шмидт С.О. (ред. тома), Морозов Б.А. (сост.) Памятники истории Восточной Европы: Источники XV–XVII вв. Т. II: «Выписка из посольских книг» о сношениях Российского государства с Польско-Литовским за 1487–1572 гг. Москва-Варшава, 1997, с. 33–330; Граля П., Демидова Н.Ф., Флоря Б.Н., Эскин Ю.М. (сост.) Памятники истории Восточной Европы: Источники XV–XVII вв. Т. III: Документы Ливонской войны (подлинное Делопроизводство приказов и воевод) 1571–1580 гг., Москва-Варшава, 1998; Флоря Б.Н. (подг. к печати) Памятники истории Восточной Европы: Источники X–XVII вв. Т. I: Документы Разрядного приказа о походе А. Лисовского (осень–зима 1615 г.). Москва-Варшава, 1995, с. 99–124; Иван Грозный – претендент на польскую корону (публ. подгот. Б. Н. Флоря) // *Исторический архив*. 1992. № 1, с. 173–182; Лыкова Е.Е., Кулецкий М. (сост.) Памятники истории Восточной Европы: Источники XV–XVII вв. Т. IV: Крестоприводная книга шляхты Великого княжества Литовского 1655 г. Москва-Варшава, 1999; Литва и Русь в 1534–1536 гг. (публ. подгот. И. Граля, Ю.М. Эскин) // *Вестник Московского государственного университета*. Серия 8: История. 1999. № 4, с. 65–76; Сметанина С.П. Новый документ о пребывании рязанского князя Ивана Ивановича в Литве // Антонов А.В. (отв. ред.) *Русский дипломатический архив*. Вып. 6. Москва, 2000, с. 14–16; Эскин Ю.М., Граля П. «Новины Московские». Два донесения пограничных старост эпохи Бориса Годунова // Турилов А.А. (сост.) *Florilegium*. К 60-летию Б. Н. Флория: Сборник статей. Москва, 2000, с. 454–478; etc.

⁴² Матузова В.П. Грамота вице-магистра Тевтонского ордена в Пруссии Бурхарда фон Хорнхаузена галицкому князю Даниилу и мазовецкому князю Земовиту (1254 г.) // *Восточная Европа в древности и средневековье: Международная договорная практика Древней Руси*. IX Чтения памяти В. Т. Пашуто. Материалы к конференции, отв. ред. Е. А. Мельникова. Москва, 1997, с. 33–35; Матузова В.П. Английская знать в крестовых походах на Пруссию и Литву (XIV в.) // *Восточная Европа в древности и средневековье*. Спорные проблемы истории. Чтения памяти В. Т. Пашуто: Тезисы докладов, отв. ред. А. П. Новосельцев. Москва, 1993, с. 50–51; Матузова В.П. Древние пруссы глазами

На сегодняшний день это самые полные публикации источников по роли крестоносцев в Прибалтике, изданные на русском языке.

Констатируя повышение внимания ученых к источниковедческой проблематике, все же стоит отметить, что этот интерес не вылился в организацию значительных исследовательских центров или коллективов, возникновение научных школ, а ограничился воплощением в частных инициативах отдельных историков. Обращение к Литовской метрике проходило во многом под лозунгом реализации всех задумок и идей покойного В. Т. Пашуто и его учеников, публикации его неизданных исследований. Однако когда идеи самого В. Т. Пашуто закончились, то последователей, которые смогли бы обеспечить работу научных школ или направлений по изданию источников по истории ВКЛ, по разным причинам не нашлось.

Исключением здесь, пожалуй, стало только основание в 1995 г. серии «Памятники истории Восточной Европы», связанное с работой польского историка И. Грали, российских специалистов Б. Н. Флори, Б. М. Эскина и сотрудников Российского государственного архива древних актов. Создатели серии поставили перед собой задачу введения в оборот ранее неизвестных или неопубликованных документов по истории отношений России, ВКЛ и РП, хранящихся в русских и польских архивохранилищах. Благодаря этой инициативе почти через сто лет возобновилась публикация текстов, связанных своим происхождением с посольскими книгами. Особо хотелось бы выделить издание уникальных комплексов документов походных воинских канцелярий времен Ливонской войны и Смуты. В серию также вошел ряд комплексов актового материала XVI–XVII вв.⁴³ Необходимо подчеркнуть вы-

хрониста немецкого ордена (об одном фрагменте «Хроники земли Прусской Петра из Дусбурга» // Восточная Европа в древности и средневековье. X Чтения памяти В. Т. Пашуто. Материалы к конференции, отв. ред. Е. А. Мельникова. Москва, 1998, с. 66–67; Матузова В.И. Создание исторической памяти (Ранние исторические сочинения Тевтонского Ордена в Пруссии) // Восточная Европа в древности и средневековье: Историческая память и формы ее воплощения. XII Чтения памяти В. Т. Пашуто: Материалы конференции, отв. ред. Е. А. Мельникова. Москва, 2000, с. 10–14; Матузова В.И. Борьба за Полоцк в «Новой прусской хронике» Виганда Марбургского // Джаксон Т.Н. (отв. ред.) Норна у источника Судьбы: Сборник статей в честь Е. А. Мельниковой. Москва, 2001, с. 254–258; Матузова В.И., Назарова Е.А. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г.: Тексты, перевод, комментарий, отв. ред. В. А. Янин. Москва, 2002.

⁴³ Серия была открыта публикацией: Станиславский А.А., Мордовина С.П. (подг. к печати) Памятники истории Восточной Европы: Источники XV–XVII вв. Т. I: Книга сеунчей 1613–1619 гг. Москва-Варшава, 1995, с. 13–98. Об остальных изданиях серии, имеющих отношение к истории ВКЛ см.: Флоря Б.Н. (подг. к печати) Памятники истории Восточной Европы: Источники X–XVII вв. Т. I: Документы Разрядного приказа о походе А. Лисовского (осень–зима 1615 г.). Москва-Варшава, 1995; Шмидт С.О. (ред. тома), Морозов Б.А. (сост.) Памятники истории Восточной Европы: Источники XV–XVII вв. Т. II: «Выписка из посольских книг» о сношениях Российского государства с Польско-

соких уровень археографической работы составителей данной серии, но, к сожалению, сегодня она является единственным в России продолжающимся изданием, посвященным истории ВКЛ и РП.

В связи с ростом интереса в постсоветской России к истории религии и духовной жизни в современной российской историографии ВКЛ сложилось, пожалуй, единственное в современной российской литуанистике динамично развивающееся научное направление, связанное с изучением церкви и, прежде всего, церковных уний в ВКЛ и РП. Его лидерами выступают Б. Н. Флоря, М. В. Дмитриев и др.⁴⁴

В результате развития вышеназванных тенденций к середине 1990-х гг. в российской историографии сложилась ситуация, характеризующаяся наличием особого поля научных поисков, связанного с историей ВКЛ и РП. Это выразилось в появлении ряда диссертационных работ и серьезных монографий по данной проблематике. Историки также отдали дань модному в эти

Литовским за 1487–1572 гг. Москва-Варшава, 1997; *Гралья П., Демидова Н.Ф., Флоря Б.Н., Эскин Ю.М.* (сост.) Памятники истории Восточной Европы: Источники XV–XVII вв. Т. III: Документы Ливонской войны (подлинное Делопроизводство приказов и воевод) 1571–1580 гг., Москва-Варшава, 1998; *Аыкова Е.Е., Кулеукий М.* (сост.) Памятники истории Восточной Европы: Источники XV–XVII вв. Т. IV: Крестоприводная книга шляхты Великого княжества Литовского 1655 г. Москва-Варшава, 1999; *Крам М.М.* (сост.) Памятники истории Восточной Европы: Источники XV–XVII вв. Т. VI: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: Первая половина XVI в. Москва-Варшава, 2002.

⁴⁴ *Дмитриев М.В., Флоря Б.Н., Яковенко С.Г.* Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и Белоруссии в конце XVI–начале XVII в. Ч. I: Брестская уния 1596 г. Исторические причины события, отв. ред. Б. Н. Флоря. Москва, 1996; *Дмитриев М.В.* Генезис Брестской унии 1596 г.: Очерки по истории Украины. Пособие к курсу лекций. Вып. 1. Москва, 1993; *Дмитриев М.В.* К истории реформационной проповеди в восточнославянских землях во второй половине XVI в. // Советское славяноведение, № 2. 1989, с. 15–26; *Дмитриев М.В.* О религиозно-культурных задачах Брестской унии 1596 года // Славяне и их соседи. Вып. 3. Москва, 1991, с. 76–95; *Дмитриев М.В.* Православная проповедь в Речи Посполитой во второй половине XVI–первой половине XVII века (по материалам рукописных учительных Евангелий и четких сборников) // *Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI–XX w.) / Католицизм в России и Православие в Польше (XI–XX вв.).* Warszawa, 1997, с. 99–107; *Лукашева С.С.* Взаимоотношения клира и мирян в восточных землях Речи Посполитой во второй половине XVI в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2002; *Донченко Н.Ф.* Григорий Цамблак и антилатинская полемика XIV–XV вв. // Герменевтика древнерусской литературы. Сборник 10, отв. ред. М. Ю. Люстров. Москва, 2000, с. 215–230; *Заборовский А.В.* Религия и политика в кризисный период конца 40-х–60-х гг. XVII в. в Восточной и Центральной Европе // Вестник Российского гуманитарного научного фонда, № 3. Москва, 1997, с. 67–75; *Флоря Б.Н.* Брестские синоды и брестская уния // Славяне и их соседи. Вып. 3. Москва, 1991, с. 59–75; *Флоря Б.Н.* Попытка осуществления церковной унии в Великом княжестве Литовском в последней четверти XV–начале XVI века // Славяне и их соседи. Вып. 7. Москва, 1999, с. 40–81.

годы направлению – историографическим работам, в которых освещались вопросы научного творчества того или иного дореволюционного историка. Однако появилась и новая тематика. Во-первых, специальному изучению подверглись отдельные, достаточно обширные сюжеты из истории ВКЛ. На некоторых из работ этого времени стоит остановиться подробнее.

Прежде всего, делались попытки вписать историю ВКЛ в уже имеющиеся концептуальные схемы. Примером подобного подхода могут быть исследования А. Ю. Дворниченко⁴⁵, который в своей докторской диссертации и монографии применил к изучению истории земель ВКЛ XIV–XV вв. методику и теоретические положения концепции, обнародованной в его совместной монографии с И. Я. Фрояновым о существовании в средневековой Восточной Европе городов-государств по типу самоуправляющихся городских коммун⁴⁶. А. Ю. Дворниченко исследовал также социальные структуры ВКЛ. В центре его внимания находились служилая и общинная системы. Через эти институты автор поставил перед собой задачу раскрыть важнейшие стороны становления литовской государственности. Монография содержит обширный фактический материал и очень подробный обзор российской историографии XIX в.

Попытка показать тенденции развития городов ВКЛ на примере истории одного центра – Полоцка – в XII–XVI вв. была предпринята в научно-популярной книге Д. Н. Александровым и Д. М. Володихиным⁴⁷. Судьба этого населенного пункта рассматривается в контексте перманентного московско-литовского противостояния. Д. Н. Володихин также вступил в полемику с белорусскими историками, отстаивая традиционную «москвоцентричную» точку зрения в оценках российского продвижения на территорию ВКЛ и РП.

Фундаментальным и в значительной степени эталонным является историко-географическое исследование В. Л. Янина и Л. А. Бассалыго⁴⁸, содержащее реконструкцию системы населенных пунктов между Новгородской, Псковской землями и Литвой в XIII–XV вв. Издание сопровождается подробными картами и анализом спорных историко-географических сюжетов.

Большую популярность у читателей получила монография М. М. Крама⁴⁹, посвященная истории социально-политических процессов в ВКЛ в кон-

⁴⁵ Дворниченко А.Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Санкт-Петербург, 1993.

⁴⁶ Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. Ленинград, 1988.

⁴⁷ Александров Д.Н., Володихин Д.М. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XIV вв. Москва, 1994.

⁴⁸ Янин В.Л. Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII–XV вв. Москва, 1998.

⁴⁹ Крам М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI вв. Москва, 1995.

це XV – первой трети XVI вв. Как и Д. Н. Володихин и Д. М. Александров, М. М. Кром анализирует эти процессы в контексте противостояния Московского государства с Королевством Польским и Великим княжеством Литовским. В центре внимания исследователя оказались две основные проблемы, обращение к которым во многом было вызвано необходимостью корректировки существующей историографической ситуации. Это, во-первых, вопрос о «украинных» и православных князьях в ВКЛ и степени их связей с Москвой. Автор пришел к выводу, что часто встречающееся в историографии мнение о взаимообусловленности православного вероисповедания князей и их политической ориентации на сотрудничество с московскими властями далеко не всегда оправданно. Источники свидетельствуют о гораздо более разнообразной конфессиональной принадлежности как союзников, так и противников Московской Руси. Во-вторых, в монографии отдельно разбирается вопрос о политической ориентации городских слоев ВКЛ и проблеме выбора между Москвой и Литвой, стоявшей перед ними. Поскольку автор убедительно показал, что, в отличие от утверждений советской историографии, этот выбор далеко не однозначно решался в пользу Москвы, то его книга вызвала немалый резонанс, особенно среди белорусских и литовских историков.

Последней монографией этого времени, на которой хотелось бы остановиться, была книга М. Е. Бычковой, на основе которой ею была защищена докторская диссертация⁵⁰. Работа посвящена сравнительному анализу институтов власти, политической идеологии и социального строя Литвы и Московии. В предисловии к книге автор заявляет, что «при современном состоянии исторических исследований политической истории России, Литвы и Польши в средневековый период вскрыть поставленные вопросы практически невозможно... поэтому в ряде случаев наблюдения автора носят скорее постановочный характер, направлены на то, чтобы стимулировать дальнейшие исследования, а не претендуют на окончательное решение проблемы». Однако М. Е. Бычкова выполнила эту установку как-то уж очень буквально: ее труд содержит очень краткий фрагментарный обзор главных вопросов социально-политического строя ВКЛ, которые освещены на 173 страницах. К сожалению, практически все они при этом остались открытыми.

В России не сложилось периодического издания, целиком посвященного исследованию ВКЛ. Наиболее часто связанные с данной проблематикой вопросы поднимались на ежегодной научной конференции «Славяне и их соседи», проводящейся в Москве при участии специалистов Института все-

⁵⁰ Бычкова М.Е. Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя. Москва, 1996.

общей истории РАН и Института славяноведения РАН. Тезисы и материалы конференций неоднократно издавались.

Со второй половины 1990-х гг. исследовательский интерес к истории ВКЛ и РП в России начал спадать. Думается, главных причин было две. Во-первых, в российской науке так и не возникли значительные научные центры в виде кафедр, секторов академических институтов и т. д., посвященные изучению ВКЛ. История ВКЛ и РП оказалась, образно выражаясь, «бомжем» в русской научной жизни – ни одно учреждение ею специально не занималось. Во-вторых, защиты докторских диссертаций, как это ни печально, не привели к складыванию научных школ, появлению когорты учеников, которые могли бы впоследствии сформировать «литовское» направление в отечественной науке. Поэтому с конца 1990-х гг. по настоящее время ситуацию с историографией ВКЛ в Российской Федерации определяет ряд тенденций, которые мы попытаемся раскрыть ниже.

Во-первых, изучение истории ВКЛ и РП в большинстве случаев является результатом чьего-то частного интереса, отдельных творческих инициатив исследователей, занимающихся конкретными вопросами прошлого Восточной Европы.

Во-вторых, история ВКЛ все реже является предметом специального изучения, а чаще исследуется в контексте более глобальных проблем: истории международной политики, восточноевропейских войн, культурной, литературной и религиозной жизни региона. Так или иначе, вопросы, связанные с Литвой, затрагиваются в трудах по русской истории.

В-третьих, поскольку изучение истории ВКЛ и РП сегодня не является «модным», то его почти совсем не коснулись новые методологические веяния, которые так или иначе начинают проникать в российскую науку. На данном направлении господствуют позитивистские школы. Период увлечения поиском исторических альтернатив и моделирования путей государственного развития прошел, да и, строго говоря, его надлежит относить не к истории, а к влиянию на историю политологических веяний. Другие же методологии исторической науки, которые сегодня осваиваются в России – историческая герменевтика, историческая антропология, историческая феноменология и т. д. пока не распространились на изучение ВКЛ. Это свидетельствует о низком градусе интереса наиболее активных представителей русской исторической науки к литовской проблематике.

В-четвертых, подобная ситуация во многом порождена неопределенностью дисциплинарной принадлежности истории ВКЛ в современной российской науке и высшей школе. Вместе с курсом «истории СССР» исчез раздел

«история народов СССР», и в современных вузовских курсах по истории России, равно как и в академических секторах по специальности «история России» ВКЛ и населявшие его народы не являются предметом изучения. Однако кафедры и центры по средневековой и новой истории европейских стран эту проблематику также не подхватили. В результате история ВКЛ осталась «за скобками» образовательного процесса в российской высшей школе, а, следовательно, нет потребности в специалистах по ней – почти отсутствуют аспирантуры и т. д.

Это породило в некотором смысле парадоксальную ситуацию. Сегодня в российской науке гораздо плодотворнее, причем с применением современных методов гуманитарного знания изучается история земель ВКЛ и РП в составе Российской империи, то есть в XIX – начале XX вв. В этой связи можно назвать работы А. И. Миллера, М. Д. Долбилова, Л. Е. Горизонтова и др.⁵¹ Предыдущий же период, несмотря на большое количество работ, оказывается изученным позитивистскими методами и весьма фрагментарно. В современной российской историографии ВКЛ мало фундаментальных исследований, и много «белых пятен», особенно при изучении XVII–XVIII вв.

⁵¹ Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). Москва, 1999; Долбилов М.Д. Конструирование образов мятежа: Политика М. Н. Муравьева в Литовско-Белорусском крае в 1863–1865 гг. как объект историко-антропологического анализа // Actio Nova 2000. Москва, 2000, с. 338–408; Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000.

II

Naujos Lietuvos
Didžiosios
Kunigaikštijos
integracinių
procesų
tyrimų problemos

TAUTINĖS
LIETUVIŲ
SAVIMONĖS
LYGIS XIV A.
PABAIGOJE © *Edvardas Gudavičius*

Keturių ar net penkių šimtmečių Lietuvos ir Lenkijos sanglauda buvo istorinis reiškinyss ir, žinoma, procesas, vykęs įvairiais lygiais ir srautais. Kažkuriais jo etapais tenka kalbėti apie dvi Lietuvas ar apie dvi Lenkijas (beje, konceptualiai pirmiausia dvi Lietuvos buvo įvardytos lenkų, o dvi Lenkijos – lietuvių istoriografijoje). Tai bendriausias įvardijimas, taikytinas civilizacinės problematikos plotme. Tačiau bendriausią įvardijimą galima atskleisti tik gerai įvardijus sudėtinės reiškinio dalis, t. y. parodžius istorinę visuomenių (tautų, valstybių, jų ekonominių ir kultūrinių vertybių, jų interesų) sanglaudą ir jos kitimą. Pirmiausia reikia išsiaiškinti, ką jautė pačios šios visuomenės šiai sanglaudai atsiradus ir kaip šios visuomenės matė pačios save. Pradėti tenka nuo jų savimonės.

Ryškiausiai savimonę atskleidžia priešybė *mes – jie*. Ji veikia įvairia apimtimi ir įvairiais lygiais. Atsižvelgiant į temą, reikia kalbėti apie tai, kaip lietuvių etninė savimonė iš gentinės virto tautine. Vadinasi, reikia kalbėti apie tą laiką, kai gentis (ar gentys) virto tauta. Kaip kiekvienam istoriniam reiškiniui susiklostyti ar išsilaikyti reikalingos istorinės sąlygos, jos buvo yra ir bus reikalingos tiek savimonei, tiek tam tikrai jos kategorijai. Tautinės savimonės atsiradimo situacijoje svarbiausia, nors ir ne vienintelė sąlyga yra valstybė. Iš to išplaukia, kad atsiradus ankstyvajai valstybei tautinės savimonės dar nėra – ji atsiranda vėliau. Tai svarbu, bet svarbu ir tai, jog nuo šios chronologinės gairės prasideda tautinės savimonės atsiradimo procesas. Šis procesas XIII a. išskyrė lietuvius iš kitų baltų. Baltų bendros kilmės solidarumo – gentinio antagonizmo priešybių vienybėje išsiskyrė du tolesnės raidos keliai. Valstybės susikūrimo išvakarėse ryškėja bent du baltų visuomenės etninės savimonės lygiai: gentinės diduomenės ir eilinių žmonių. Tai savaime parodo, kad dilemoje *mes – jie* pirmasis komponentas jau tapo sudėtinis: ne šiaip sau *mes*, o kokie *mes*. Šie *mes* virto ar, tiksliau, ėmė virsti socialinio prestižo – socialinio antagonizmo priešybių vienybe. Ji atsirado tuomet, kai genties vadus ėmė supti pastovi kariauna, perauganti į periodiškai egzistuojančią socialinę terpę, o patys vadai tapo socialinę hegemoniją ir aukštą padėtį paveldinčiais žmonėmis. Bet tik lietuvių vadų socialinė hegemonija virto politine, aukšta padėtis išskirtine, o jų kariaunų periodiška egzistencija įsitvirtino negrįžtamai. Tai ir buvo valstybės mechanizmo

atsiradimas. Atsitiktinis pridėtinio produkto nusavinimas virto pastoviu ir pradėjo klostytis jį įteisinanti tradicija, šio produkto gavimas ar davimas tapo gyvenimo būdu. Kai Mindaugo laikais lietuvių *mes* jau akivaizdžiai išsiskyrė į gaunančiuosius ir duodančiuosius, kitose baltų gentyse tai dar nebuvo taip akivaizdu (bene toliausiai šia linkme buvo pažengusi žemgalių visuomenė). Ir lietuvių visuomenėje dar nebuvo aiškios ribos – buvo tik aiški ir stiprėjanti poliarizacija. Kitur ji dar tik pradėjo ryškėti. Lietuvių visuomenėje tai įvyko, kitur tik vyko. Taigi ten ir *mūsų* gaunantysis komponentas nebuvo toks skaitlingas, negavo tiek pridėtinio produkto, neturėjo tokio socialinio prestižo, o apie jo politinį prestižą nebuvo ko ir kalbėti.

Valstybės atsiradimą žymėjo vadų virtimas kunigaikščiais, jų kariaunų viršūnių – administratoriais, daugumos kariauninkų – karo prievolinkų padėtį užsitikrinusia terpe, pastarajai pasipildant turtingiausiais eiliniaais žmonėmis. Šitas socialinis elitas pridėtinį produktą, tiek kuriantis valstybei, tiek jai susikūrus, nusavindavo ir viduje, ir išorėje. Viduje tai buvo dovanos ir vaisės, išvirtusios rentą; išorėje – plėšimais įgyjamos gėrybės (kiek ir kur tai jau spėjo tapti kontribucija, šaltiniai, deja, beveik nieko nepasako). Šis *išorinis gavimas* darė lietuvių elito ir kitų eilinių baltų gentinį antagonizmą labiausiai socialiniu, o šių baltų gentinio elito – labiausiai politiniu antagonizmu. Greta to, atsirado lietuvių elito politinis prestižas kitų baltų elito akyse. Viduje galima ir reikia kalbėti apie atsiradusį lietuvių elito ir eilinių žmonių socialinį antagonizmą bei elito socialinį prestižą šių žmonių akyse. Nedrįsčiau teigti, kad kitų baltų genčių eiliniai žmonės puoselėjo kokius nors socialinio prestižo jausmus lietuvių elito atžvilgiu: ir lietuvių diduomenę, ir eilinius lietuvius jie vertino paprastai – gentinio *mes* požiūriu. Nemanau, jog eiliniai žmonės (tiek lietuviai, tiek kiti baltai) vertino kieno nors apskritai politinį prestižą. Tiesa, lietuvių diduomenė, kaip ir užkariautojai vokiečiai, be abejo, naudojo socialiniu prestižu, perkamu socialinio antagonizmo kaina. Taip baltų bendros kilmės solidarumo – atskirų genčių antagonizmo priešybių vienybė vienu aspektu virto lietuvių elito ir kitų baltų eilinių žmonių socialiniu antagonizmu, kitu aspektu – lietuvių elito politiniu prestižu kitų baltų elito akyse, tiek socialiniu prestižu eilinių lietuvių akyse. Greta to, atsirado visų baltų nelietuvių ir vokiečių socialinis antagonizmas bei lietuvių elito ir vokiečių politinis antagonizmas. Žinoma, stiprėjo lietuvių ir vokiečių politinio prestižo konkurencija baltų nelietuvių elito akyse. Užtat politinis prestižas nedomino nei lietuvių, nei kitų baltų eilinių žmonių. Tačiau jų akyse iškilo lietuvių elito ir vokiečių socialinio prestižo konkurencijos priešybė su socialiniu antagonizmu tiek lietuvių elitui, tiek vokiečiams. Baltų erdvėje dėsningai vyko tai, kas jau anksčiau buvo įvykę germanų ar slavų etninėje erdvėje.

Kur reikėtų, aptarus šias istorines sąlygas, ieškoti lietuvių tautinės savimonės pradinių pasireiškimų XIII a. antroje pusėje – XIV a.? Kur buvo ta dirva, kur ši savimonė galėjo ir turėjo atsirasti? Pirmiausia reikia pamatyti konkrečius prestižo pokyčius, kuriuos lėmė Lietuvos valstybės susidarymas. Iki jai susidarant, socialinio prestižo beveik apskritai nebūta. Gyvavo tik vadų ir artimiausios jų aplinkos individualus ar grupinis prestižas, kurį galima laikyti tik socialinio prestižo užuomazga. Valstybei susidarius, socialinio prestižo – antagonizmo priešybių vienybė tapo gyvenimo norma. Lietuviai tapo socialiai ir politiškai organizuota visuomenė, pasiskirstė valdymo ir prievolių atlikimo funkcijos, šių funkcijų pagrindu gyvenimo sampratoje susiklostė socialinė hierarchija ir privilegijų turėjimo – neturėjimo būklė, o visa tai įformino papročių teisė. Kiti baltai tokia visuomene netapo. Įtraukus juos į užkariautojų kolonijines valstybes, jiems atiteko eilinių lietuvių padėtis, tik socialinį antagonizmą su valdančiaisiais čia papildė etninis antagonizmas. Tarp jų ir vokiečių buvo griežtas ir vienareikšmiškas *mes* – *jie*. Lietuvių visuomenėje valdančiuosius ir valdomuosius skyrė socialinis *mes* – *jie* ir jungė etninis *mes*. Politiškai organizuotas lietuvių elitas pajuto savo politinį prestižą, kurį galėjo priešinti rusų, lenkų ir naujai atsiradusiam vokiečių politiniam prestižui. Liko rusų ir lenkų ekonominio ir kultūrinio prestižo persvara, bet ypač skaudžiai ši prieprieša buvo jaučiama vokiečiams. Bendra apimtimi lietuvių elitas užsitikrino sau paritetinę padėtį kaimyninių politinių darinių tarpe. Ekonominis kaimynų pranašumas jau negimdė nepilnavertiškumo jausmo, nes ir lietuvių elitas pradėjo gyventi iš surenkamos rentos. Be to, karinis jo pajėgumas buvo gera priemonė šiam savo būties trūkumui atsverti. Kita vertus, ekonominis atsilikimas iš karto dar neleido susikurti prestižinę lietuvių elito padėtį atitinkantiems poreikiams, bet kultūrinis atsilikimas, kaip kenkianti politiniam prestižui aplinkybė, nebuvo gerai suvoktas. Maža to, karinis ir politinis kaimynų (ypač susiskaldžiusių rusų) silpnumas kėlė lietuvių politinę organizaciją jų pačių akyse. Šiuo požiūriu, lietuviu apsimokėjo būti. *Mes* lietuvių elito akimis buvo neblogesni už *juos*. Visa ši būklė siejosi su tarnavimu valdovui, kuris ją užtikrino, su šalimi, kurioje ši būklė reikėsi. Tai ir buvo tautinė savimonė, siejanti žmogų su šalimi, o ne vien su kažkurio lygio bendruomene. Kokiais lygiais, kokia apimtimi ir kuriuo metu ji atsirado?

Šaltiniai gana gerai mums parodo Mindaugo savimonės pokyčius. Livonijos ordino magistrui Andriui Štirlandui nužudyti Tautvilą siūlė dar genties ir kariaunos vadas, siųsdamas brangias dovanas ir žadėdamas pridėti antra tiek. Tačiau šis pasiūlymas buvo padarytas žmogui, išsiskiriančiam proto galia savo visuomenėje, ir tai lėmė Mindaugo kontaktus su dvasinio riterių ordino nariais ne vien karo lauke. Įvykių eiga atsitiktinį susidūrimą pavertė tęstiniu bendravimu, ir Mindaugas pažino lietuviams svetimą, priešišką ir paslaptinę Europos civilizacijos pasaulį.

Jis pasimokė iš jo žmonių labai daug ir, svarbiausia, susipažino su jų politinių vertybių samprata. Mokinys pranoko savo mokytojus: Mindaugo prašomas popiežius patvirtino krikščioniškos Lietuvos karalystės, kaip šv. Petro leno, politinę programą. Lietuvos karalius per porą metų pasiekė tai, kam Lenkijos valdovai sugaišo kelis dešimtmečius, o Čekijos – porą šimtmečių. Per šiuos porą metų Mindaugas išmoko mąstyti kaip Vidurio Europos monarchas.

Mindaugas pasiekė daug, bet daug ir mokėjo. Žemaitija buvo perleista Livonijos ordinui. Šis žingsnis paliudija antrą lūžį Mindaugo politinių vertybių sampratoje. Iki tol Mindaugo politika buvo lietuvių ir kitų baltų vienijimas, priverčiant paklusti lietuvių kunigaikščius ir kitų baltų vadus, aukščiausią lietuvių kunigaikščių ešeloną išžudant arba išvežant. Kito kelio nebuvo, ir Mindaugas geriau už kitus mokėjo eiti šituo keliu. Stambiausieji žemaičių kunigaikščiai pasitraukė iš šio kelio, pakluso skalviai, nadruviai, jotvingių dalis. Mindaugo kariuomenė pasirodė Kurše. Mindaugas darė tai, ką Piastai ir Premislaičiai darė vakarų slavų, o Arpadai madjarų gentyse. Silpnesnių genčių elitui buvo suteikiama galimybė įsiliesti į stipresniosios genties kuriamo valstybės mechanizmo žemesniašias grandis, tapti tokio lygio gaunančiųjų socialine terpe. Silpnesnių genčių duodantiesiems jų pridėdamo produkto nusavinimas pakeitė jų turto plėšimą ir jų pačių išsivarymą į vergiją. Visa tai vyko tarp žmonių, kurių kalba buvo suprantama, gyvenimo samprata ir mentalitetas tokie patys. Plačiąja (etnine) prasme ir vieni, ir kiti buvo tie patys *mes*. Siaurąja prasme *mus* ir *juos* dabar ėmė skirti ne etniniai, o socialiniai kriterijai, ir šioje plotmėje silpnesniųjų genčių elito viršūnė jau atsidūrė vienoje terpėje su valdančiosios genties elitu. Iki krikšto Mindaugas ėjo būtent šituo keliu, vadovavo šiam vyksmui ir įsitvirtino kuriamo naujo socialinio, politinio ir etninio modelio viršūnėje.

Visu tuo lietuvių tautos kūrimasis sutapo su čekų, vengrų, lenkų tautų kūrimusi, tik vėlavo 3-4 šimtus metų. Išoriškai sutapo čia ir krikšto žingsnis: Lietuvoje, kaip ir kitur, jį padarė šalies suvienytojas. Tačiau skyrėsi šio žingsnio sąlygos: lietuviai susidūrė su kitokiais Europos reprezentantais negu minėtos tautos, o atotrūkis tarp jų ir toliau pažengusios Europos buvo kur kas didesnis. Todėl už krikštą reikėjo mokėti brangiau ir šita kaina buvo ne tik Žemaitija, bet ir daugelis kitų baltų. Antrasis Mindaugo sampratų lūžis buvo ne vien tėvų tikėjimo ir papročių pakeitimas: Mindaugas turėjo keisti visą politinę ir valstybės kūrimo koncepciją. Krikščioniškoji Lietuvos karalystė nebebuvo baltus vienijanti valstybė. Vietoje to, Mindaugas, išsirūpinęs popiežiaus patvirtinimą prijungiamoms rusų žemėms, ėmė vienyti ir ne baltų etnosą ten, kur tai galėjo padaryti.

Lietuvos valdančiosios dinastijos požiūris į rusus buvo sudėtingas. Kunigaikščiai, ateinantys į jų žemes, kaip rodo Vaišelgos pavyzdys, primdavo stačiatikių

tikėjimą. Viduramžių – tikėjimo epochos – sąlygomis ideologinė orientacija reiškė labai daug: ir rusų metraščiai, ir vokiečių kronikos savo tautiečius dažniausiai vadina krikščionimis, t.y. apibrėžia ne etniniais, o konfesiniais kriterijais. Taigi, tapęs stačiatikiu, lietuvių kunigaikštis suartėdavo su savo naujais valdiniais, bet atitol-davo nuo savojo etnos. Kita vertus, Mindaugas nepritarė Vaišelgos tapimui stačiatikiu. Tai buvo požiūris į užvaldytų žmonių tikėjimą kaip neprestižinę religiją. Ir sugrįžę į pagonybę, Lietuvos valdovai stačiatikiško krikšto nepriėmė, nors jų stačiatikių valdinių skaičius ilgainiui pranoko lietuvių skaičių. Tai rodo, kad Lietuvos valdovų akyse lietuvių etnosas išsaugojo savo prestižinę valdančiojo etnos padėtį, kad šie valdovai tam tikra plotme turėjo skaitytis būtent su lietuvių socialinio elito nuomone. Tai buvo nauja, lyginant su gentine epocha. Tokie buvo pirmieji lietuvių tautinės savimonės požymiai: buvo norima būti tokiems, kokiais būta ne genčių, o tautų apsuptyje, t.y. būti lietuviais tokia kokybe, kokios buvo kitos lietuviams žinomos tautos. Valdovai, dinastija ir socialinio elito viršūnė turėjo tokią savimonę, kuri reiškėsi feodalinės socialinės sampratos ryšiais: karvedžiai, vietininkai ir artimiausia jų aplinka laikė save valdovo valdiniais, ištikimybė jam buvo jų aukščiausia gyvavimo vertybė. Valdovas protegavo juos, reiškė per juos savo valią ir atlygino jiems už jų tarnybą. Jis buvo savas valdovas, šnekantis ta pačia kalba, besilaikantis tų pačių papročių, priklausantis *mums*, o ne *jiems*. Tik dabar šią *mūsų* sampratą ikūnijo valstybiškai organizuota šalis ir socialinio elito gerbūvis šioje šalyje. Ši gerbūvį užtikrino ištikima tarnyba savajam valdovui. Tokia buvo Lietuva ir tokie buvo tautinę savimonę įgiję lietuviai. Jie tokie tapo dėl jų politinės ir socialinės organizacijos. Ji labiausiai juos vienijo kaip *mus* ir skyrė nuo *jų*. Nuo jos kitimo priklausė ir sampratos *mes* – *jie* kitimas.

Eiliniai žmonės, kuriuos dabar galime vadinti valstiečiais, etniškai irgi buvo lietuviai, tačiau jau XIII a. pabaigos šaltiniai liudija, kad valdančiųjų lietuvių požiūriu tai buvo antrarūšiai lietuviai. Juos skyrė dar aiškiai nenusibrėžusi, bet parodanti labai akivaizdžią socialinę poliarizaciją riba. Visi tarnavo valdovui, bet jau žymiai išsidiferencjavusių karo ir darbo tarnybų pagrindu, arba, kaip tai sužinome iš XV a. šaltinių, tarnyba ginkluote bei žirgu ir tarnyba žagre bei dalgiu (kirviu, bučiu ir pan.). Traidenis net darbo prievolinkų viršūnę – pirklius – įvardijo kaimiečiais ir šunimis. Karo ir administracinė tarnyba pasidarė socialinė privilegija. Ši privilegija užtikrino kažkurią rentos dalį (jos negavo karo prievolinkų dauguma, bet ji neturėjo atlikti ir darbo prievolės). Gaunama rentos dalis leido pasiekti gerovę, skiriančią valdančiosios terpės viršūnę nuo kitų žmonių. Ši gerovė ir tapo materialiu tautinės savimonės pagrindu. Valdančiosios viršūnės ekonominės ir socialinės privilegijas XIV a. pradžioje, kaip liudija šaltiniai, jau ėmė išreikšti kilmė. Ją apibrėžė iš rusų pasiskolinta *bajoro* sąvoka. *Bajoras* tuo metu reiškė tik kilmingąjį

karo prievolinką. Didžiosios karo prievolinkų dalies socialinę padėtį lėmė jų ekonominis pajėgumas, taigi nebuvo aiškos ribos tarp jų ir darbo prievolinkų. Nebuvo tokios aiškos ribos tarp turinčiųjų tautinę savimonę ir jos neturinčiųjų, nes valstiečiai išlaikė etninę gėtinę savimonę, kur atitinkamai pakitusi plačioji samprata *mes* jungė juos su privilegijuotąja terpe, o šioje sampratoje jau nebebuvo vietos kitiems baltams. Naujas reiškiny buvo valdovo vaizdiny valstiečių akyse. Šiuo atveju ir jie, ir valdančioji terpė buvo valdovo valdiniai. Jėgos sankaupa valdovo rankose artino jį prie dievų – tų jėgų, kurios buvo nepasiekiamos ir nuo kurių daug kas, galbūt net viskas, priklausė. Jis buvo savas, nes jo klausė ir socialinį prestižą turintys savi valdantieji. Pastarieji buvo ir socialiniai antagonistai, bet negalima pamiršti, kad to meto skurdaus gyvenimo sąlygomis ne tik giminaičiams, bet ir šeimos nariams neturėta švelnių jausmų, o giminės ar šeimos solidarumas buvo aktualus tik svetimųjų apsuptyje.

Vidurio Europos šalyse valdovų europinio akiračio įgijimas ir visuomenės sukrikščioninimas vyko senąsias gyvenimo sampratas pašalinant brutalia prievarta, ką liudija šv. Vaitiekaus konfliktai su savo tautiečiais ar Boleslovo Narsiojo negailastingos bausmės nesilaikantiems Dievo ir Bažnyčios įsakymų. Ši prievarta ir šios bausmės valė kelią ir tautinei savimonei, kuriant ją pagal europinį modelį. Į tokį procesą įžengė ir Mindaugo valdoma Lietuva, bet pačioje pradžioje jis nutrūko. Valdovo europinis mąstymas nespėjo paveikti net jį supančios valdančiojo elito viršūnės. Vargu ar buvo nors kiek suvokta krikščioniškojo tikėjimo praktinė dogmatika, nors kažkiek susipažinta su jo apeigomis. Apie Boleslovo Narsiojo bausmes, kurias aprašo kronikininkai, pasakojama, kai jau pusė šimto metų buvo praėję nuo oficialaus šalies krikšto. Lietuvoje galima kalbėti tik apie vieną dešimtmetį. Bet čia ir sąlygos buvo kur kas blogesnės. Livonijos ordino dvasiškija nebuvo taip suinteresuota kaip ankstyvųjų viduramžių taikiųjų misijų vykdytojai, o svarbiausia – lietuvių elito viršūnė tokiomis sąlygomis visai nebuvo linkusi atsisakyti Lietuvos valstybės, kaip baltų vienytojos, vaidmens ir tokio jos raidos kelio. Jeigu kitose Vidurio Europos šalyse krikščionybės priėmimas vyko kaip ideologinė ir socialinė kolizija, Lietuvoje šią koliziją papildė politiniai ir etniniai komponentai, valdančiojo elito viršūnės akyse virtę bene svarbiausiu veiksniu. Tuo ir skyrėsi Mindaugo įgytoji tautinė savimonė nuo atsirandančios šios viršūnės tautinės savimonės. Livonijos eiliuotoji kronika viską vaizduoja karalienės Mortos ir Treniotos konfliktu, bet šis konfliktas atskleidžia ir tai, kad Mortos pozicija didele dalimi tebuvo Mindaugo požiūrį atspindintis veidrodis. Kaip ten bebūtų, galų gale laimėjo Treniotos nurodytoji kryptis, ir Lietuvos valdovų politinė samprata nesirėmė Europos krikščioniškąja ideologija. Didysis Lietuvos kunigaikštis nebuvo Dievo vietininkas šalyje, nes šio Dievo lietuvių visuomenė nepriėmė ir nežinojo. Tai buvo priešų Dievas

ir lietuvių kariai, progai pasitaikius, išniekindavo Jo altorius, o Vytenis vokiečių belaisvių akivaizdoje trypė ostiją kojomis. Tai netrukdė jam derėtis dėl krikšto, kas gerai rodo, jog Lietuvos valdovų politinė samprata vis dėlto neprarado europietiškojo akiračio. Tačiau jai reikėjo skaitytis ir su valdančiojo elito nuostatomis. XIV a. I pusėje lietuvių tautinė savimonė akivaizdžiai egzistuoja ir funkcionuoja, lemia reikšmingus ir smulkius įvykius, pasireiškia santykiaujant su kitomis tautomis. Nekeltinas klausimas, ar ji jau yra, ar jos dar nėra, o keltinas, kiek jos yra ir kokiais lygiais ji reiškiasi. Valdovo lygį mums neblogai nušviečia Gedimino laišškai ir vienaip ar kitaip su jais susiję kiti šaltiniai. Gediminas laiko save mažiausiu kitų karalių tarpe, bet savo valdomame krašte turinčiu tokią pačią galią kaip ir jie. Tai, ką jis leidžia, yra daroma jo karališkąja malone, ši jo teikiama malonė saugo nuo bet kokių jo valdinių kėslų. Su krikščionimis kariaujama ne dėl to, kad būtų sunaikintas jų tikėjimas, o siekiant atsiginti nuo jų daromų skriaudų. Visa tai yra puikiai suvokiamo savo valdomos šalies egzistavimo tarp kitų šalių išraiška. Lietuvos valdovas parodo save tarp kitų šalių valdovų. Ar tai Mindaugo, ar Treniotos požiūris? Manychiau, kad Gediminas sujungia abu šiuos požiūrius. Jo titulo ceremoniale yra ir Žemgala, tačiau jis pabrėžia, kad siekia apsikrikštyti ir tikėjimo reikaluose yra pasiruošęs paklusti popiežiui, kaip tai daro krikščionių valdovai. Tai dar ne viskas. Titulo ceremonias vardija ir daugelį rusų. Lietuvos monarcho valdžia siekia lietuvių ir rusų žemes, Gedimino prekybos sutartis sudaroma ginant lietuvių ir rusų pirklių interesus. Didžiojo kunigaikščio broliai ir sūnūs rusų žemėse priėmė jų tikėjimą, tačiau Gediminas pasirūpino gauti atskirą Lietuvos stačiatikių metropolitą. Apie Gedimino stačiatikišką krikštą nebuvo ir kalbos. Didžiojo kunigaikščio akimis jo valdoma valstybė buvo daugelio etnosų šalis, bet tai buvo Lietuvos valstybė. Visa tai, kas aptarta, buvo jau žinomų komponentų derinys, bet Gedimino etninės politikos sampratoje atsirado dar naujas komponentas – vokiečių kolonistų veiksnys. Savo laiškais jis paskelbė ištisą kolonizavimo programą, kuri per porą šimtmečių praktiškai susiklostė krikščioniškose Vidurio Europos šalyse. Šių šalių valdovai šitaip įgydavo kur kas daugiau pajamų duodančius valdinius. Ekonomiškai šios šalys stiprėjo, bet jose atsirado ir etninio sugyvenimo ar net išgyvenimo problema, nes ekonomiškai ir kultūriškai pranašesnis vokiečių elementas nenorėjo tenkintis antraeilio etnosu padėtimi. Kur jo nebuvo daug, jam teko su tuo susitaikyti (taip buvo didesnėje Lenkijos ir Vengrijos dalyje), kur susidarė gausesnė jo terpė, ten iškilo jo kolizija su vietiniu etnosu (Čekijoje ir Moravijoje), kur atsirado santykinė jo dauguma, tas sritis vietinis etnosas prarado (Silezija ir Vakarų Pamarys). Pastarosiose srityse suvokietėjo net jų valdovai. Kadangi apie vokiečių kolonizaciją, kaip šalies raidą veikiantį reiškinį, bent jau Gedimino laikais kalbėti netenka, nelengva pasakyti,

kaip etniniu požiūriu jis ją vertino. Šiaip kviesti vokiečius jį, žinoma, skatino ekonominiai, galbūt ir kultūriniai motyvai, kurių nereikėtų atmesti, žinant jo europietiską akiratį.

Vokiečių kolonizacijos ir platesnio masto prekybos sutarčių veiksnys svarbus dar vienu požiūriu: čia galima išvelgti socialinės miestų politikos pradus. Ir šiuo atveju Gediminas prilygsta Vidurio Europos monarchams, nes miestiečių socialinės terpės susidarymas ir augimas teigiamai veikė šalies raidą ir stiprino jos valdovą. Vakarų Europoje miestiečių luomo susiklostymas išreiškė tautinės savimonės sustiprėjimą ir jos naujos, platesnės, šalinančios regionalizmą, sampratos atsiradimą. Vidurio Europoje marga etninė miestiečių terpės sudėtis ne per daugiausia pasireiškė šia plotme, bet asimiliuojant vokiečius ten, kur jų buvo negausu, vis dėlto irgi plėtė tautinę savimonę į platesnius ir šalies raidai labai reikšmingus sluoksnius. Apie Gedimino ketinimus šioje srityje galima kalbėti tik „neįvykusios istorijos“ požiūriu, bet net ir šiuo atveju turime pažymėti kažkiek atsirandantį miestiečių etninės (savos ir svetimos) savimonės reiškinį su išplaukiančiais iš to padariniais. Gedimino laiškuose rašoma tik apie jo valdinius. To meto šaltiniuose tie jo valdiniai dar beveik neprabyla. Yra tik išlikęs jo pasiuntinio Liesio pareiškimas, kuriame kalbama apie „karaliaus ir visų mūsų lietuvių gerą vardą“. Šiame posakyje – tautinės savigarbos išraiškos pavyzdys. Liesis, be abejo, buvo lietuvių elito viršūnės atstovas, bet turime akivaizdų faktą, kad bent jau tuo lygiu lietuvių tautinė savimonė tikrai egzistavo. Ji, žinoma, rėmėsi platesnio karo prievolinkų sluoksnio ištikimos valdinystės jausmais. Kiek šioje savimonėje buvo išlikęs bendraltitiškasis *mes*?

Kalbą apie tai galbūt geriausia būtų pradėti nuo žemaičių autonomijos – kompromiso tarp jų diduomenės ir didžiojo kunigaikščio. Dar laimėję Durbės mūšį, žemaičių kunigaikščiai kreipėsi į Mindaugą, prašydami, kad juos priimtų į savo valdinystę. Daugiau už kitus lietuvius susidūręs su vokiečių puolimais, žemaičių elitas sugebėjo suprasti, jog neturi kito pasirinkimo. Vokiečių spaudimas didėjo ir bendralietuviškas žemaičių nusiteikimas nuo to tik stiprėjo, valstybinių ryšių aplinkoje tai buvo ne tik kiekybinis, bet ir kokybinis poslinkis. Lietuviška žemaičių gentis darėsi potaute, žinoma, visų pirma jų elito lygiu. XIV a., ypač pirmoje jo pusėje, ne tiek jau daug buvo pažengta šia kryptimi. Socialinė žemaičių elito raida gerokai atsiliko. Vargu ar galima kalbėti apie jo gaunamą iš valstiečių rentą, juo labiau pastebimą žemėvaldos stiprėjimą. Vadinasi, trūko ekonominio šios raidos pagrindo. Etninį žemaičių nusiteikimą labai veikė priešiškus vokiečiams, kas buvo visiškai suprantama, esant jiems dešimtmečiais trunkančio karo forpostu. Būtent šis nusiteikimas bene labiausiai nulėmė Gedimino krikšto programos sužlugdymą. Pradedant Treniota, lietuvių elito aplinkoje niekad netrūko žmonių,

pritariančių žemaičių nusiteikimui, todėl lietuvių tautinės savimonės išskirtiniu bruožu tapo jos antivokiškas kryptingumas. Pastarojo nereikėtų laikyti apibendrinta antikrikščioniška nuostata. Lietuvių diduomenė ir karo prievolinkų sluoksnis nenorėjo pritarti savo valdovo vokiškajam krikštui, bet visiškai nesipriešino, kai jis pasirinko lenkiškąjį krikšto variantą. Su žemaičiais buvo sudarytas kompromisas todėl, kad diduomenė tarėsi su diduomene. Lietuvių diduomenė turėjo pasitenkinti tik politinėmis žemaičių diduomenės nuolaidomis, žemaičių valstiečiams nereikšdama socialinių pretenzijų, kurios buvo paliktos jos žemaitiškajam kontrahentui. Panašiai galima pasakyti apie žemgalius, kur spėjo išaugti po lietuvių toliausia pažengusi diduomenė. Jai buvo pripažinta jos užimama padėtis ir Lietuvos valstybėje, o Žemgalos kunigaikštis Nameisis netgi galėjo vadovauti lietuvių kariuomenei. Dėl to nemaža žemgalių dalis pasitraukė į Lietuvą, kai tapo nebeįmanoma atsiginti nuo Livonijos ordino. Priešingas pavyzdys – menkesnė jotvingių ir skalvių diduomenė. Vieni jos atstovai pripažino Vokiečių ordino valdžią, kiti pasitraukė į Lietuvą, bet vargu ar jais pasekė didesnis eilinių gyventojų skaičius. Su silpnu Pietų Kuršo elitu žemaičiai mažai ir tekalbėjo: tiesiog užvaldė ir kolonizavo šį kraštą.

Vystantis Lietuvos valstybei, lietuvių atotrūkis nuo kitų baltų didėjo. Lietuvoje elito viršūnė išaugo iki kilmingųjų bajorų. Lietuvių karo prievolinkų požiūriu karo tarnybininkai Kurše ar Latgaloje nesiskyrė nuo paprasčiausių tarnų ar valstiečių. Puolant Vokiečių ar Livonijos ordino žemes, latgaliai, kuršiai, skalviai ar prūsai buvo žudomi, plėšiami ir išsivaromi į vergiją kaip ir gentiniais laikais. Jei XIII a. dar gyvavo kažkokios baltų antivokiško solidarumo reminiscencijos, tai XIV a. jos buvo pamiršamos. Perbėgantys į lietuvių pusę skalviai, kaip darbo prievolinkai, buvo kažkur apgyvendinami, bet net į antivokiškus valstiečių viršūnių politinius siekius buvo žiūrima įtariai ar net priešiška. Apie staigų Bajerburgo pilies pastatymą pranešusį prūsų vitingą lietuvių bajorai sukapojo kalavijais, išliedami savo pyktį, nors visai ne dėl jo kaltės sužlugo jų kontrpuolimas. Sukilusių lyvių seniūną, siūliusį Algirdui padėti kovoti prieš Livonijos ordiną, didysis kunigaikštis išvadinio kaimiečiu ir liepė jam nukirsti galvą. Viena svarbiausių bendrabaltiškojo *mes* nykimo priežasčių buvo skirtinga socialinė raida. Vokiečių užkariautiems baltams likus valstiečių etnosu, o atsiradusią lietuvių tautą reprezentuojant tautiniam elitui, šis etnosas ir buvo suvokiamas kaip valstiečiai. Beje, tai nesiskyrė nuo požiūrio į savus lietuvių valstiečius.

XIV a. vidurio ir antrosios pusės Lietuvos valdovų požiūryje kitiems baltams jau nebebuvo vietos, bet to negalima pasakyti apie baltų žemes. Čia išliko bendrabaltiškos reminiscencijos, nes jos buvo kilusios iš kažkada turėtos valdžios šioms žemėms. Beje, šios reminiscencijos nebuvo tikslios: pretenzijos buvo reiškiamos

ir ten, kur tokios valdžios nebuvo (bent mes nieko apie tai nežinome). Ir priešingai – buvo pamirštos (o gal nutylėtos) kažkada valdytos vietos. Labai galimas atvejis, kad buvo žiūrima patogiausių realijų. Šiaip ar taip, derėdamasis su imperatoriumi, Algirdas pareikalavo Dauguva ir Prėgliumi einančių sienų. Kiek tai buvo realu, jau kitas klausimas, bet visa tai buvo sakoma. Gal jau ne tiek daug ir būta bendrabaltiškųjų reminiscencijų net ir teritorijų požiūriu. Nepamirškime, jog tose pačiose derybose Algirdas pareiškė, kad ir visa Rusija turi priklausyti lietuviams. Pusę jos jis jau buvo prijungęs, o dėl kitos pusės bent jau žadėjo Konstantinopolio patriarchui priimti ir stačiatikių tikėjimą. Į kur tuo atveju būtų nukrypusi lietuvių tautos ir jos tautinės savimonės raida, turbūt geriausiai pasakė Tomas Venclova: tuomet Gorbačiovas gyventų Gedimino pilyje.

Bet tai jau vėl „neįvykusi istorija“. Taigi galima baigti šia išvada: XIV a. antroje pusėje egzistavo lietuvių tauta. Tautinę savimonę buvo įsisavinęs kilmingasis karo prievolininkų elitas. Jo požiūris, be abejo, veikė eilinius karo prievolininkus, tačiau ši poveikį riboja menka pastarųjų materialinė bazė. Jie dar neturėjo sau pavaldžių ūkininkų, t.y. Lietuvoje dar nesusiklostė dvarais paremta riterių tipo terpė. Tokia terpė jau buvo susiklosčiusi Lenkijoje. Tai buvo esminis socialinės struktūros bruožas, skyręs Lietuvos ir Lenkijos visuomenes. Tautinę savimonę Lenkijoje turėjo kur kas didesnis valdančiosios mažumos sluoksnis.

BAŽNYTINĖS KNYGOS
RUSŲ KALBA
IR RELIGINIAI
IDENTITETAI SLAVIŠKOSE
LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAİKŠTIJOS ŽEMĖSE
XIV–XVIII A.: STAČIATIKIŲ
TRADICIJA ☉ *Sergejus Temčinas*

ĮVADINĖS PASTABOS

Po 988 m. oficialaus Kijevo Rusios krikšto šios šalies raštijoje pradėta vartoti pietų slavų (bulgarų) kilmės bažnytinė slavų kalba, perimta iš Pirmosios Bulgarijos carystės, pakrikštytos dar 864 m. ir puoselėjusios slaviškąją raštiją nuo 886 m. (Bulgarijoje bažnytinė slavų kalba tapo oficialiąja 893 m.)¹. Kijevo Rusioje bažnytinė slavų kalba buvo fonetiškai ir iš dalies morfologiškai adaptuota naujoje (rytų slavų) kalbinėje aplinkoje², bet išliko vienintelė knyginio rašto kalba, stipriai susijusi su krikščioniškąja kultūra. Šalyje susiklostė specifinė kalbinė situacija, kai rytų slavų tarmėmis (senąja rusų kalba) kalbantys žmonės rašė kita – bulgarų kilmės bažnytinė slavų kalba³. Rytų slavams reikėjo nemenkų pastangų, norint išmokti rašyti kalba, kuri, nors ir buvo gimininga jų gimtajai šnekai, bet gerokai skyrėsi nuo pastarosios. Kalbų skirtumą demonstruoja klasikinis pavyzdys: bažnytinis slavų posakis *оустами младенца глаголетъ истина* perteiktas rytų slavų kilmės formomis skamba kaip *Ртом ребенка говорит правда*. Tačiau daug žodžių ir gramatinių formų abiejose kalbose buvo panašūs arba identiški.

Tokia kalbinė situacija, kai toje pačioje visuomenėje lygiagrečiai funkcionuoja dvi kalbos, turinčios skirtingas ir nepersidengiančias vartojimo sferas (šiuo atveju senoji rusų kalba dažniausiai vartota žodžiu, o bažnytinė slavų kalba – raštu)⁴,

¹ Savo ruožtu į Bulgariją bažnytinė slavų raštija ir kalba perimtos iš Didžiosios Moravijos, kur apie 863 m. jos buvo įdiegtos slavų švietėjų šv. Kirilo ir šv. Metodijaus. Apie bažnytinės slavų raštijos istoriją Bulgarijoje iki 971 m. žr.: *Темчин С.Ю.* О развитии письменной культуры Восточной Болгарии до 971 года // *Slavistica Vilnensis* 2000 (Kalbotyra 49 (2)), c. 61–77.

² Žr.: *Успенский Б.А.* История русского литературного языка (XI–XVII вв.). Budapest, 1988, c. 102–154.

³ Apie Kijevo Rusios specifinės kalbinės situacijos prieštarą tyrimo istoriją žr. *Климаў І.П.* Кваліфікацыя літаратурна-пісьмовай мовы Кіеўскай Русі (гістарыяграфія аднаго забытага пытання) // *Беларускі гістарычны агляд*, т. 11, сш. 1–2 (20–21), 2004 [internetinė publikacija (prieita 2007 m. sausio 22 d.), <http://knihi.com/bha/11/kli11.htm>]

⁴ Autochtonine senąja rusų kalba būdavo kuriami tik kultūrinio statuso neturintys tekstai – ant beržo tošies rašyti asmeniniai ir dalykiniai laišakai (žr.: *Зализняк А.А.* Древненовгородский диалект. Москва, 1995). Tokie tekstai niekada neturėjo knygos formos, taigi senoji rusų kalba buvo *neknyginio* rašto kalba, priešpastatyta *knyginei* bažnytinėi slavų kalbai.

vadinama *diglosija*. Tai stabili situacija, galinti egzistuoti labai ilgą laiką, nes skirtingose sferose vartojamos kalbos tarpusavyje nekonkuruoja. Nuo jos aiškiai skiriasi *dvikalbystė* – dinamiška kalbinė situacija, kai abiejų vienoje visuomenėje vartojamų kalbų funkcijos visiškai ar bent iš dalies sutampa. Tuomet kalbos pradeda tarpusavyje konkuruoti, ir viena jų galų gale išstumia kitą – visiškai (jei abiejų kalbų funkcijos visiškai sutapo) arba iš savo vartojimo sferos (jei jų funkcijos sutapo iš dalies). Pirmuoju atveju pralaimėjusi konkurenciją kalba liaujasi funkcionavusi visuomenėje, o antruoju atveju – jos vartojimo sfera susiaurėja, susiformuoja naujos (griežtesnės) jos vartojimo taisyklės, ir tarp abiejų kalbų vėl susiklosto diglosijai būdingi santykiai (nors dabar, palyginti su ankstesne situacija, nugalėjusios kalbos vartojimo sfera išplitusi, o nugalėtosios – susiaurėjusi). Ryškiausiu diglosijos ir dvikalbystės skiriamuoju bruožu laikomi vertimai iš vienos kontaktinės kalbos į kitą. Esant diglosijai jie nereikalingi ir net neįmanomi, nes tokioje kalbinėje situacijoje dalyvaujančios kalbos išlaiko funkcinį pasiskirstymą: ką galima ir reikia rašyti ar sakyti viena kalba, negalima išreikšti kita. Dvikalbystės situacijoje vertimai galimi, ir būtent jie rodo lygiagrečiai toje pačioje sferoje vartojamų kalbų lygiateisiškumą ir tarpusavio konkurenciją⁵.

Skirtingai nuo Kijevo Rusios, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje (toliau – LDK) šalia bažnytinės slavų kalbos pradėjo funkcionuoti iš senosios rusų kalbos kilusi rusėnų rašytinė kalba⁶. Taigi Kijevo Rusios neknyginė kalba virto Lietuvos valstybės oficialiaja kalba, ir diglosiją pakeitė dvikalbystė, kurioje prasidėjo dviejų giminingų slavų kalbų konkurencija: naujoji knyginė (rytų slavų kilmės) rusėnų kalba pradėjo konkuruoti su tradicine (pietų slavų kilmės) bažnytine slavų kalba.

Valstybinį statusą įgijusia rusėnų kalba rašyti kūriniai, daugiau ar mažiau susiję su Lietuvos valstybingumo idėja ir perteikiantys viršbendruomeninio, bendravalsstybinio gyvenimo faktus ir ideologiją (Lietuvos Statutas, Lietuvos metrika, LDK

⁵ Apie diglosijos ir dvikalbystės skirtumą žr.: *Успенский Б.А.* История русского литературного языка (XI–XVII вв.). Budapest, 1988, с. 18–24; *Успенский Б.А.* Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.). Москва, 1994, с. 4–8.

⁶ Rusėnų kalboje yra tiek ukrainiečių, tiek baltarusių tarmių elementų (*Анічэнка У.В.* Беларуская-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. Мінск, 1969, с. 45–119, 273–274), todėl pasitelkiant vien tik kalbinius kriterijus sunku atskirti baltarusiškuosius rankraščius nuo ukrainietiškujų (*Огієнко І.* Розмежування пам'яток українських від білоруських. Жовква, 1934 (Бібліотека „Записок Чину св. Василя Великого“, ч. 14). Perspausdinta leidinyje: *Пам'ятки України: історія та культура*, 2002, № 3–4, с. 170–188; *Аниченко В.В.* Вопросы разграничения белорусских и украинских памятников письменности // *Советское славяноведение*, 1965, № 6, с. 25–34). Rusėnų kalba buvusi ne nacionalinė, o regioninė kalba, nors ir nepakankamai kodifikuota (*Мозер М.* Что такое «простая мова»? // *Studia Slavica Hungarica*, vol. 47/3–4, 2002, с. 240–250. Sutrumpinta versija: *Мозер М.*, О «простой мове» // *Будфайтис Ю.* и др. (ред.) Этнокультурные и этноязыковые контакты на территории Великого княжества Литовского: Материалы международной научной конференции. Москва, 2006, с. 112–130).

metraščiai, aktų knygos ir pan.). Bažnytinė slavų kalba liko Stačiatikių (o vėliau ir Unitų) Bažnyčios liturginė kalba, tradiciškai vartojama bažnytinėse knygose, kur ir vyko abiejų kalbų konkurencija. Tačiau, kaip matysime, bažnytinei slavų kalbai, nuo Kijevo Rusios laikų glaudžiai susijusiai su stačiatikių raštija, nebuvo visiškai abejingi ir kitų krikščioniškų konfesijų atstovai: katalikai, protestantai ir net judėjai.

Skirtingose LDK konfesinėse raštijose dviejų slavų kalbų konkurencijos rezultatai buvo kiek skirtingi, todėl tiriant rusėnų ir bažnytinės slavų kalbos vartojimą tenka atsižvelgti į rašytojo religinę identifikaciją. Šiame straipsnyje atskirai aptariamas rusėnų ir bažnytinės slavų kalbos vartojimas stačiatikių rašytose bažnytinėse knygose, atskirai aprašant judėjų bei katalikų indėlį į rusėniškąją bažnytinę raštiją.

Norint tiksliai nustatyti bažnytinės slavų ir rusėnų kalbos vartojimo ribas, reikia imti domėn bažnytinėse knygose rašytų tekstų vidinę hierarchiją, kurią aptaria žemiau pateikiamos pastabos.

1. Kai kuriuose tekstuose esama tiek rusėnų, tiek bažnytinės slavų kalbos formų, tad būna nelengva nustatyti, kokia būtent kalba tekstas rašytas. Tokiais atvejais padeda statistinis abiejų kalbų formų įvertinimas: pavyzdžiui, būtent taip nustatyta, kad Pranciškaus Skorinos leidinių kalboje aiškiai dominuoja bažnytinė slavų kalba, kurios anaip tol neužgožia rečiau vartojamos rusėniškos formos⁷. Statistinė formų analizė patvirtino A. Sobolevskio pateikto Skorinos leidinių kalbos apibūdinimą⁸.
2. Keli rusėnų rašytojai koregavo ir keitė savo religines pažiūras. Šis faktas atspindi intensyvias asmenines tikėjimo paieškas ir jų rezultatą, tačiau apsunkena autoriaus religinę identifikaciją. Tokiais atvejais tenka itin akylai stebėti rašytojų dvasinės raidos chronologiją ir imti domėn tą religinę orientaciją, kuri buvo aktuali autoriui aptariamo kūrinio rašymo metu. Žinoma, vienu veikėjų religinės pažiūros smarkiai veikė jų rašomų kūrinių turinį ir formą (kaip pat ir kalbinę), o kitiems rašytojams, pavyzdžiui, tam pačiam Pranciškui Skorinai, tai nebuvo lemiamas kūrybos veiksnys. Vis dėlto visais atvejais religinės identifikacijos tenka paisyti, apibendrinant dinamiškai besivystančią raštijos raidą. Mus dominanti tema – rusėnų kalbos vartojimas *bažnyti-*

⁷ Журавський А.І. Мова друкованих виданняў Ф. Скарыны // *Атраховіч К.К.* (ред.) 450 год беларускага кнігадрукавання. Мінск, 1968, с. 277–304; Журавський А.І. Важнейшие особенности языка изданий Франциска Скорины // *Владимиров А.П.* (ред.) Франциск Скорина и некоторые вопросы развития книги в Советском Союзе. Вильнюс, 1979 (Кнуготыра 7 (14)), с. 44–53.

⁸ *Соболевский А.П.* Рецензия: Владимир П.В., Доктор Франциск Скорина: Его переводы, печатные издания и язык. Санкт-Петербург, 1888 // *Журнал Министерства народного просвещения*, 1888, кн. 9 (сентябрь), с. 321–322.

nėse knygoje – daro religines autoriaus pažiūras tikrai aktualiu dalyku, koks bebūtų jo realus ryšys su autorine kūryba.

3. Kai kurių kūrinių autoriai tiksliai nežinomi, kartais kyla abejonių dėl vieno ar kito veikalo parašymo laiko arba lieka neišsakytos religinės autoriaus pažiūros (visų pirma tai pasakytina apie vertimus), tuomet panašius klausimus tenka spręsti pasitelkiant labiausiai tikėtinas rekonstrukcijas: neužtikrindamos šimtaprocentinio patikimumo, jos leidžia maksimaliai sumažinti tyrimo rezultatų paklaidą.
4. Daugiakalbėje situacijoje svarbu nustatyti atskirų kalbų (ir jomis rašytų kūrinių) funkcijas, retai eksplikuojamas pirminiuose šaltiniuose. Tiriant bažnytinę raštiją, reikia skaitytis su ją sudarančių tekstų hierarchija. Aukščiausią rangą, be abejo, turi Šventojo Rašto tekstai, nepriklausomai nuo to, kaip jie funkcionuoja: kaip savo integralumą išlaikantys kūriniai, kaip savarankišką statusą turintys fragmentai (pavyzdžiui, kilmės atžvilgiu malda *Tève mūsų tėra Evangelijos dalis*) arba kaip citatos kituose kūriniuose. Vidutinį registrą sudaro visi kiti liturginiai tekstai (skaitomieji ir giedamieji), naudojami per bažnytines mišias. Demokratiškiausias sluoksnis susideda iš tikintiesiems skirtų kūrinių: tai pamokslai ir katechetiniai tekstai. Galimos ir smulkesnės klasifikacijos, tačiau ši patogi tuo, kad remiasi svarbiausiais – teksto autoriaus ir adresato santykio – bruožais: Šventasis Raštas yra žmonėms skirtas Dievo žodis; kiti liturginiai kūriniai yra Dievui skirtas žmonių žodis; pamokymai yra žmonėms skirtas žmonių žodis apie Dievą.

Visi kiti knyginiai tekstai ir jų rinkiniai (teisės ir kiti aktai, metraščiai, oficialūs laišakai, dienynai ir t. t.) lieka už bažnytinės sferos ribų, tačiau tai nereiškia, kad jie indiferentiškai religinėms idėjomis: mus dominančiu laikotarpiu pasaulietiškų tikrąja šio žodžio prasme kūrinių nebūta, nes žmonės save ir kitus matė visų pirma tikėjimo šviesoje. Žemiausią statusą turėjo tekstai, kuriems nebuvo būdinga knygos forma: dalykinė raštija, privatus susirašinėjimas, buitiniai užrašai, grafiti ir t. t. Jie būdavo orientuoti į trumpalaikes visuomeninės reikšmės neturinčias problemas ar momentinę vidinės žmogaus būsenos išraišką ir todėl neturėjo kultūrinio statuso ir išliekamosios kultūrinės vertės⁹. Hierarchiškai žemiau už šiuos tekstus būdavo tik tai, kas nerašoma, o pasakoma žodžiu.

Taigi turime tokią galutinę tekstų hierarchiją: sakralinė raštija (Šventasis Raštas); liturginė raštija (per mišias skaitomi ar giedami tekstai); bažnytinė raštija (neliturginiai bažnytiniai tekstai – pamokymai ir pan.); nebažnytinė raštija (teisės ir kiti aktai, metraščiai, oficialūs laišakai, dienynai ir t. t.); neknyginė raštija (išliekamosios

⁹ Žinoma, dabar mes, skirtingai nuo šių tekstų autorių, galime ir turime laikyti šią raštiją (ypač jeigu ji labai sena) kultūros paveldo dalimi.

kultūrinės vertės neturėję tekstai – dalykinė raštija, privatus susirašinėjimas, buitiniai užrašai, grafiti ir t.t.); sakytiniai tekstai (viskas, kas pasakoma žodžiu). Mus domins tik pirmieji trys tekstų tipai.

5. Pabrėždami vertimų svarbą dvikalbystės nustatymui¹⁰, tyrėjai linkę netiksliai traktuoti diglotas ar poliglotas, t.y. kūrinius, kuriuose tas pats tekstas surašytas dviem ar keliomis kalbomis. Dažniausiai visi jie traktuojami kaip dvikalbystės skiriamasis bruožas, nes akivaizdžiai rodo skirtingų kalbų taikymą tam pačiam tekstui. Tačiau taip yra ne visada: jei funkcinė prasme kalbinės versijos būtų visiškai identiškos, diglotos ar poliglotos neturėtų prasmės – pakaktų pateikti tik kurį nors vieną to paties teksto kalbinį variantą, o jei pateikiami du ar keli, vadinasi, jie turi daugiau ar mažiau *skirtingas funkcijas*.

Pastarosios gali būti lygiavertės arba hierarchiškai struktūruotos. Lygiavertės kalbinės versijos pateikiamos lygiagrečiai todėl, kad kiekviena jų turi atskirą kultūrinę ar pažintinę vertę, o jų tarpusavio lyginimas suteikia keliomis kalbomis rašyto teksto pažinimui stereometriškumo ir užbaigtumo. Taigi lygiaverčių tekstų leidimai leidžiami tyrimo tikslais ir todėl gali būti vadinami *kognityviniais*. Tik jie, o ne visos di- ir poliglotos liudija apie dvikalbystę.

Nelygiavertės kalbinės versijos pateikiamos lygiagrečiai todėl, kad viena jų turi pagalbinę funkciją: ją siekiama paaiškinti kitą, kuri ir yra tikrasis pažinimo objektas. Tokius leidimus galima vadinti *didaktiniais*¹¹. Jie liudija apie hierarchinius kontaktuojančių kalbų santykius, kurie būdingi ne dvikalbystei, o būtent diglosijai.

Žinoma, abiem atvejais lygiagrečiai gali būti leidžiamos to paties teksto versijos, surašytos ne kontaktuojančiomis, o skirtingose kalbinėse situacijose funkcionuojančiomis kalbomis. Tuomet nei kognityviniai, nei didaktiniai leidimai neturi nieko bendra nei su diglosija, nei su dvikalbyste.

6. Skirstymas į kognityvinius ir didaktinius leidinius taikytinas ne tik di- ir poliglotoms, bet apskritai *visiems vertimams*, kurių funkcijos laikui bėgant gali keistis. Pavyzdžiui, III–II a. prieš m. e. Egipte atliktas hebrajiškosios Biblijos vertimas į graikų kalbą (Septuaginta) buvo lygiavertis hebrajiškajam originalui ir galėjo būti naudojamas liturginiais tiksliais. Apie tai liudija Filono Aleksandriečio (20 m. prieš m. e. – 54 m. e. m.) išsakyta mintis apie tai, jog Septuaginta, kaip ir hebrajiškas Šventasis Raštas, turi dieviškąją prigimtį ir Aristėjaus laiškas Filokratui, kur pasakojama apie Septuagintos sukūrimą ir *aprobavimą* Aleksandrijos žydų bendruomenėje. Nors seniausios žinios apie

¹⁰ Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). Budapest, 1988, с. 18–24.

¹¹ Plg. Vasilijaus Tiapiniškio dviem – bažnytine slavų ir rusėnų – kalbomis 1570 m. leistos Evangelijos vertinimą (Мозер М. Что такое «простая мова»? // Studia Slavica Hungarica, vol. 47/3–4, 2002, p. 233, plg. dar p. 249).

graikiškosios Biblijos skaitymą sinagogose siekia IV–VI m. e. a.¹², manytina, kad liturginiais tikslais ji vartota dar abiejų erų sąvartoje. Net jei Septuaginta versta, kaip manoma, didaktiniais tikslais (siekiant padaryti sakralinę hebrajiškąją tekstą suprantamesnį visai helenizuotų Aleksandrijos žydų bendruomenei), vėliau ją pradėta naudoti liturgijoje, o tai reiškia hebrajų ir graikų kalbų konkurenciją liturginėje sferoje. Taigi didaktinis vertimas vėliau virto kognityviniu, ir būtent nuo to laiko galima kalbėti apie abiejų žydiškosios Biblijos kalbinių versijų lygiavertiškumą (ir atitinkamą dvikalbystės situaciją). Kita vertus, *targumai* žydų tradicijoje visada naudoti, taip pat ir liturgijoje, vien tik didaktiniais tikslais¹³.

RUSĖNIŠKOSIOS RAŠTIJOS KILMĖS PROBLEMA

LDK egzistavusios raštijos (įvairiomis kalbomis)¹⁴ daugiau ar mažiau koreliavo su konfesinėmis tradicijomis¹⁵. Visos jos buvo tarpusavyje vienaip ar kitaip susijusios, kartu sudarydamos sudėtingą literatūrinį ir kalbinį kompleksą. Kiekvienos atskiros tradicijos padėtis jame nebuvo pastovi ir kito laike.

Labiausiai buvo išvystyta rusėniškoji tradicija, reiškiamą valstybine LDK kalba: ja buvo sukurta turtinga pasaulietinė literatūra, be kita ko, ir teisinė, ir metraštinė.

¹² *Avi-Yonah M.* The Jews under Roman and Byzantine Rule: A Political History of Palestine from the Bar Kokhba War to the Arab Conquest. Jerusalem, 1984, p. 74; *Parkes J.* The Conflict of the Church and the Synagogue: A study of the origins of antisemitism. London, 1934, pp. 251–253, 392–393.

¹³ Apie šio skirsnio problematiką žr. *Алексеев А.А.* Текстология славянской Библии. Санкт-Петербург–Köln etc., 1999, c. 100–105 (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Neue Folge, Reihe A: Slavistische Forschungen, Bd. 24).

¹⁴ Žr. LDK funkcionavusių kalbų apžvalgą: *Reczek J.* Języki w dawnej Rzeczypospolitej // *Język Polski*, t. 69, nr. 1–2, 1989, s. 10–19 (pakartota: *Reczek J.* *Polszczyzna i inne języki w perspektywie porównawczej*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1991, s. 119–128); *Иванов В.В.* Языки, языковые семьи и языковые союзы внутри Великого княжества Литовского // *Ivanov V.V., Verkholantsev J.* (eds.) *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages*. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), pp. 93–122. Preliminari versija: Славянское языкознание: XIII Международная конференция славистов (Люблина, 2003 г.). Доклады российской делегации. Москва, 2003, c. 258–288; *Ivanov V.V., Dini P.U.* Languages/ Writings/ Linguistic Ideas/ Religions/ Cultures in the Grand Duchy of Lithuania and Neighbouring Areas in XIV–XVII c. a.d. (Sociolinguistic situation/Polyglossia) // *Назарова Е.А.* (ред.) *Балты и Великое княжество Литовское: Историко-лингвистический взгляд. Памяти Эгидиуса Банёниса*. Москва, 2007, c. 95–100 (preliminari versija: *Res Balticae*, vol. 7, 2001, pp. 199–203).

¹⁵ *Толстой Н.И.* История и структура славянских литературных языков. Москва, 1988, c. 52–87: Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI–XVII в.).

Dėl valstybinės rusėnų kalbos statuso ši raštija, dabar jau pakankamai gerai iširta, buvo daugiau ar mažiau žinoma visuomeniškai aktyviems valstybės piliečiams ir kontaktavo (skirtingais mastais) su kitomis LDK rašytinėmis tradicijomis. Kiekviena etnokonfesinė gyventojų grupė vartojo rusėnų kalbą ir naudojosi šia kalba rašytais teksta is visų pirma valstybės valdymo srityje ir toje visuomeninio gyvenimo dalyje, kuri buvo susijusi su tarpetniniais ir tarpkonfesiniais kontaktais valstybės viduje. Ši tradicija tenkino ir tam tikrus bendruomenių vidaus poreikius¹⁶, neretai pasidalydama funkcijas su specifinėmis atskirų etnokonfesinių grupių rašytinėmis tradicijomis. Įdomiausi buvo dviejų – rusėnų ir bažnytinės slavų – kalbų (ir atitinkamų literatūrų) santykiai.

B. Uspenskis smulkiai išanalizavo bažnytinės slavų ir rusėnų (jo terminijoje – *простая мова*)¹⁷ kalbų santykius LDK XVI–XVII a., apibūdinęs juos kaip dvikalbystę, susiklosčiusią po antrosios pietų slavų įtakos ir atkartojančią to paties laikotarpio lotynų ir lenkų kalbų dvikalbystę¹⁸. Tačiau kadangi rusėnų kalba pradėjo funkcionuoti gerokai anksčiau – jau XIV a. pabaigoje¹⁹, lieka neaiški jos kilmė bei santykiai su bažnytine slavų kalba iki to laiko, kai pradėjo formuotis vidurinioji lenkų literatūrinė kalba ir atsirado lotynų-lenkų dvikalbystė.

Reikia atkreipti dėmesį, kad rusėnų kalba buvo specifinis LDK bruožas, todėl jos atsiradimo priežasčių reikia ieškoti Lietuvos valstybės susidarymo istorijoje. Susiformavusi iki 1240 m. krikščioniškų valstybių apsuptyje, pagoniškoji LDK jau tė raštijos poreikį dar gerokai prieš oficialųjį 1387 m. krikštą pagal Vakarų krikščionių (katalikų) apeigas. Šio poreikio tenkinimo būdas buvo apspręstas pačios kunigaikštijos istorijos, kai iki XIV a. vidurio į valstybės sudėtį buvo įtrauktos plačios

¹⁶ Skirtingos LDK etnokonfesinės grupės turėjo skirtingų poreikių. Pavyzdžiui, iki XVII a. slaviškai kalbantiems Lietuvos totoriams rusėnų kalba buvo vienintele rašto kalba. XVI a. ji vartota (su ūkio tvarkymu susijusiuose raštuose) net Vilniaus katalikų vyskupijoje (История Литовской ССР: с древнейших времен до наших дней. Вильнюс, 1978, с. 104).

¹⁷ Žr. tebevykstančią diskusiją apie šio pavadinimo kilmę (Мозер М. Что такое «простая мова»? // Studia Slavica Hungarica, vol. 47/3–4, 2002, с. 223–227; Danylenko A. On the Name(s) of the Prostaja Mova in the Polish–Lithuanian Commonwealth // Studia Slavica Hungarica, vol. 51/1–2, 2006, pp. 97–121) ir įvairius bandymus semantiškai diferencijuoti terminus *простая мова* ir *русская мова* (Miakiszew W. Мовы Великого княжества Литовского в единстве своих противоположностей // Studia Russica, t. 18. Budapest, 2000, с. 165–172; Дискуссия (А. Котлярчук – В. Мякишев) // Studia Russica, t. 19. Budapest, 2001, с. 497–503; Мозер М. Что такое «простая мова»? // Studia Slavica Hungarica, vol. 47/3–4, 2002, с. 234). Turėtina galvoje, kad pastarasis pavadinimas kartais taikytas ir bažnytinei slavų kalbai (Bolek A. Rozwój poglądów na tak zwaną „mowę prostą“ w XVI i XVII wieku // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, DCXXXIII, Prace językoznawcze, z. 74, 1983, s. 27–28).

¹⁸ Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). Budapest, 1988, с. 304–322; Успенский Б.А. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.). Москва, 1994, с. 64–85.

¹⁹ Журавский А.П. Старобелорусский литературно-письменный язык // Шамякин И.П. (ред.) Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. Минск, 1990, с. 523.

rytų slavų teritorijos, turėjusios seną ir gerai išvystytą raštijos tradiciją (knyginę bažnytinę slavų ir neknyginę senąją rusų kalbomis). Lietuvos kunigaikščiai pradėjo rašyti raštus rytų slavų (matyt, ne rusėnų, o vis dar senąją rusų) kalba XIV a. viduryje²⁰.

D. Bulaninas ir V. Živovas atkreipė dėmesį į tai, kad kartu su krikščionybe į Kijevo Rusią perėjo vien tik asketiškoji Bizantijos kultūros tradicija, bet ir ji dėl naujų gyvavimo sąlygų buvo gerokai transformuota. Rusioje nebūta analogo humanistinei bizantiškosios kultūros srovei, derinusiai krikščioniškąją tradiciją su Antikos intelektualiu palikimu²¹.

Didžiajai Kijevo Rusios daliai įėjus į LDK, senoji rusų kalba pradėta vartoti didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje, tenkinant dinamiškai besivystančios pagoniškosios valstybės poreikius²². Greitas valstybės plėtimasis suteikė prestižo lietuviškajai kunigaikščių kultūrai²³, kuri nors ir gerokai veikiama rytų slavų kultūros, tačiau pakankamai efektyviai atsverdavo krikščioniškąją tradiciją. Ši aplinkybė galėjo suteikti senajai rusų kalbai (kuri kaip oficialioji Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarijos kalba nebuvo siejama su krikščionybe)²⁴ anksčiau (Kijevo Rusioje) neturėtą kultūrinį statusą ir atstatyti naujose istorinėse aplinkybėse kultūrinės situacijos poliariškumą, kuris buvo būdingas Bizantijai, tačiau prarastas adaptuojant bizantiškąją kultūrinį palikimą Kijevo Rusioje.

LDK kultūra heterogeniškumu priminė bizantiškąją, tačiau abiejų poliariinių tradicijų kalbinė raiška šiose valstybėse ne tik nesutapo, bet buvo tiesiog priešinga. Bizantijoje asketiškoji tradicija reikšta „žemojo stilistinio registro“ tekstais ir buvo

²⁰ Rowell S.C. A pagan's word: Lithuanian diplomatic procedure 1200–1385 // *Journal of Medieval History*, vol. 18, 1992, pp. 156, 158–159.

²¹ Буланин А.М. Античные традиции в древнерусской литературе XI–XVI вв. München, 1991 (*Slavistische Beiträge*, Bd. 278); Живов В.М. Особенности рецепции византийской культуры в Древней Руси // *Ricerche slavistiche*, vol. 42, 1995, с. 3–48; plg.: Темчин С.Ю. Интеллектуальное или философско-догматическое молчание Древней Руси? (по поводу книги Ф. Томсона *Рецепция византийской культуры в средневековой Руси*) // *Slavistica Vilnensis* 2001 (*Kalbotyra* 50 (2)), с. 31–56.

²² Čia peršasi analogija su pačia Kijevo Rusia, kur vietinėje kunigaikščio kanceliarijoje pradėta vartoti bažnytinę slavų kalbą dar iki oficialaus krikšto (*Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*. Budapest, 1988, с. 29–30).

²³ Apie pagoniškosios Lietuvos prestižą Rytų Slavijoje XIV a. viduryje praneša Bizantijos istorikas Nikiforas Gregoras (*Шевченко І.І.І. Некоторые замечания о политике константинопольского патриархата по отношению к Восточной Европе в XIV в.* // *Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время: Сборник статей к 70-летию академика Г.Г. Литаврина*. Москва, 1996 (*Славяне и их соседи*, вып. 6), с. 134).

²⁴ Oficialaus krikšto pagal katalikiškąsias apeigas (1387) metu Lietuvoje jau būta stabilios tradicijos vartoti rusėnų kalbą didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje. Būtent todėl, priėmus krikščionybę, lotynų kalba neištūmė iš vartojimo rusėnų kalbos (kas būtų įvykę, jei valstybė nebūtų turėjusi nusistovėjusią rašto tradiciją), kuri Lietuvoje dar ilgai vartota kaip valstybinė. Tai reiškia, kad rusėnų kalbos vartojimas LDK kanceliarijoje siekia dar pagoniškuosius laikus.

priešpastatyta antikines kalbines bei retorines tradicijas tęsusios humanistinės srovės kalbiniam elitiškumui. Lietuvos kunigaikščių kultūrai, priešingai, būdingas rusėnų kalbos demokratiškumas, priešpastatytas su Rytų krikščionybė tradiciškai susijusiai bažnytinei slavų kalbai.

Lietuvos kunigaikščių kultūros esminis skirtumas nuo rytų slavų stačiatikybės tradicijos (asketiškos pagal prigimtį)²⁵ iki tam tikro laipsnio suartina pirmąją su bizantiškosios kultūros humanistine srove, atsverdavusia vietinę asketinę tradiciją²⁶. Tai leidžia geriau suvokti ir tą aplinkybę, jog 1350 m. Konstantinopolio antipalaminiai sluoksniai siekė sąjungos su pagoniškąja Lietuva savo kovoje su palamitais, kurie savo ruožtu palankiai žiūrėjo į Maskvą, tęsusią Kijevo Rusios kultūrinės ir kalbines tradicijas²⁷.

LDK kultūrinės situacijos poliariškumas lėmė dviejų – bažnytinės slavų ir rusėnų – rašytinių kalbų funkcinius skirtumus. Išlaikydama savo viršnacionalinę prigimtį, bažnytinė slavų kalba LDK teritorijoje iš konfesiniu atžvilgiu neutralios tampa žymėta, nes vartota gausioje stačiatikių bendruomenėje, bet ne už jos ribų. Nesiaurindama iš pradžių savo vartojimo sferos ir tebebūdama stačiatikių bažnytinių apeigų ir religinės (Rytų krikščionybės) kultūros raiškos priemonė, bažnytinė slavų kalba Lietuvos valstybėje tapo funkciškai ribota lyginant su rusėnų kalba, atlikusia tuo pačiu metu skirtingas funkcijas: vartota LDK kanceliarijoje, taikyta pasaulietiškai kultūrai apskritai, buvo pagrindinė slaviškai kalbančio (ne būtinai stačiatikybę išpažįstančio) elito kalba ir pagaliau tarpkonfesinės ir tarpetninės komunikacijos priemonė valstybės viduje.

Vėliau bažnytinės slavų ir rusėnų kalbų santykiai konkrečiose konfesinėse tradicijose klostėsi skirtingai. Manoma, kad šių literatūrinių kalbų taikymas Šventojo Rašto tekstams ir jų tarpusavio konkurencija didžia dalimi susiję su protestantiškąja tradicija²⁸, o stačiatikių raštija ilgiausiai ir geriausiai išlaikė bažnytinės slavų

²⁵ Iki 1387 m. Lietuvos kunigaikščių kultūra ir rytų slavų stačiatikybė skyrėsi iš karto dviem bruožais: ne tik kaip pagoniškoji ir krikščioniškoji, bet ir kaip pasaulietinė ir bažnytinė tradicijos.

²⁶ Apie vėlyvosios Bizantijos intelektualinį gyvenimą žr.: *Makselienė S.* Intelektualinis vėlyvosios Bizantijos gyvenimas. Vilnius, 2007 (Bibliotheca Orientalia et Comparativa, t. 10).

²⁷ Шевченко И.И. Некоторые замечания о политике константинопольского патриархата по отношению к Восточной Европе в XIV в. // Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время: Сборник статей к 70-летию академика Г.Г. Литаврина. Москва, 1996 (Славяне и их соседи, вып. 6), с. 133–139.

²⁸ Bolek A. Rozwój poglądów na tak zwaną „mowę prostą“ w XVI i XVII wieku // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, DCXXXIII, Prace językoznawcze, z. 74, 1983, s. 28; Живов В.М. Язык и культура в России XVIII века. Москва, 1996, с. 52–53; Целунова Е.А. Культурная и языковая ситуация Великого княжества Литовского // Annali dell'Istituto universitario orientale di Napoli: Slavistica, vol. 5 (1997–1998). Napoli, 2000, p. 88; Німчук В.В. Сто літ першому повному перекладові Біблії українською мовою // Українська мова, 2004, № 4, с. 75–76.

kalbos prioritetą religinėje literatūroje. Faktai byloja, kad ankstyviausia rusėniškoji bažnytinė raštija sietina būtent su stačiatikių veikla.

RUSŲ KALBA STAČIATIKIŲ RAŠTIJOJE

1. Ankstyviausias rusėniškosios bažnytinės raštijos pavyzdys – tai XV a. paskutinio ketvirčio rankraštis (Ukrainos V. Vernadskio Nacionalinės bibliotekos Rankraščių institutas, F. 301, nr. 415), mokslinėje literatūroje netiksliai vadinamas „1489 m. Skaitomąja minėja“²⁹. Tai dviejų tuo pačiu metu rašytų dalių konvoliutas: pirmąją dalį (Minėjinis panegirikas, t.y. svarbiausioms kalendorinėms šventėms skirti tekstai) kažkokio Teodoro užsakymu rusėniškai rašė iš Naugarduko kilęs asmuo, vardu Berezka, kartu su dviem anonimais; antroji dalis (Zlatoustas, t.y. Jono Auksaburnio pamokslų rinkinys) rašyta bažnytine slavų kalba. Konvoliutas sudarytas ne vėliau kaip 1686 m., kai Jonas Sakovičius, Voinos miestelio (netoli Cholmo) šventikas, liepė jį įrišti.

Mus domina tik pirmoji rankraščio dalis, kurioje surašyti bažnytiniai (ne bibliiniai) tekstai rusų kalba. Šie rusėniški vertimai iš bažnytinės slavų kalbos atsirado anksčiau nei pats rankraštis, kurio pirmoji dalis yra anksčiau Galicijoje arba Voluinėje rašyto ukrainietiško originalo baltarusiškas nuorašas³⁰. Rusėniškosios bažnytinės literatūros atsiradimo laikas tiesiogiai priklauso nuo to, kaip datuosime šį neišlikusį ukrainietišką originalą. Nors pastarasis kartais įvertinamas kaip 1470–1480 m. kūrinys, rodantis stačiatikių pastangas atremti intensyvėjančią katalikų tikėjimo propagavimą LDK žemėse³¹, iš tikrųjų jis atsirado gerokai anksčiau:

²⁹ Pačiame rankraštyje jo parašymo metai nenurodyti. 1489 m. – tai tik vieno šiame rankraštyje esančio vandenženklio XIX a. nustatyto analogo data (Гнатенко А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Київ, 2003, с. 142, puoroda 1).

³⁰ Аріє її žr.: Петров Н.И. Рукописная «Четья» 1397 г. // Русский филологический вестник, № 3, Варшава, 1881, с. 54–57; Соболевский А.И. Очерки из истории русского языка, ч. 1. Киев, 1884, с. 72, 84; Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка. Киев, 1888, с. 52–53; Карпинский М. Западно-русская Четья 1489 года // Русский филологический вестник, т. 21, № 1. Варшава, 1889, с. 59–106; Петруч В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. IX: К изучению Четьи 1489 г. // Сборник по русскому языку и словесности. Ленинград, 1928, т. 1, вып. 1, с. 1–107; Симонова К.С. Українська мова у конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі „Четьї“ 1489 р.) // Єрмоленко С.Я. (ред.) Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ, 1989, с. 56–79.

³¹ Гунтуц А. Русское «некнижное» житие Николая Чудотворца в языковой ситуации Литовской и Московской Руси XV–XVII вв. // Ivanov V.V., Verkholantsev J. (eds.) Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), с. 74.

šioje dalyje nukopijuotas neišlikusio originalo kolofonas, iš kurio matyti jo atsiradimo metai ir vieta – Kamianecas (netoli Bresto) 1397 m.³²

Dabar neįmanoma nustatyti, ar neišlikęs 1397 m. rankraštis buvo savo ruožtu nurašytas nuo kokio nors dar ankstesnio. Tačiau objektyvūs duomenys leidžia teigti, kad rusėniškoji bažnytinė literatūra atsiradusi ne protestantų, o stačiatikių pastangomis ne vėliau nei XIV a. pabaigoje, t.y. vos ne šimtmečiu anksčiau nei įprasta manyti. Šios literatūros atsiradimas nesusijęs su katalikų tikėjimo propaganda slaviškose LDK žemėse: oficialusis krikštas įvykęs vos dešimtmečiu anksčiau, ir nauja lietuviška katalikybė tais laikais turėjusi aktualesnių uždavinių (pagonių krikštijimas ir naujo tikėjimo sklaida etninėse lietuvių žemėse) nei katalikybės propagavimas tarp seniai krikščionybę išpažįstančių rytų slavų.

2. Svarbų stačiatikių raštijos raidos etapą reprezentuoja 1556–1561 m. Voluinėje rašyta rusėniškoji Peresopnicos evangelija, versta, pasak jos kolofono, „iš bulgarų kalbos“ (t.y. iš bažnytinės slavų kalbos), naudojant kaip papildomą šaltinį Karaliaučiuje 1551–1552 m. liuteronų lenkiškai leistą Naująjį Testamentą³³. Vertimas atliktas vadovaujant Peresopnicos vienuolyno archimandrito Grigorijaus „paprastų krikščionių geresniam supratimui“. Evangelijos tekstas suskirstytas liturginiais skirsniais pagal stačiatikių tradiciją ir dar kitais skyriais – „Romos įstatymo žmonėms, tai yra katalikams“. Ilgas kolofonas (įskaitant į Dievą nukreiptus žodžius ir tradicinį Jo pašlovinimą pabaigoje) surašytas rusėniškai, tačiau vidurinė dalis, pasakojanti apie archimandritą Grigorijų rašyta bažnytine slavų kalba (su rusėniškais elementais). Tai rodo, kad rankraščio kūrėjų akyse bažnytinė slavų kalba išlaikė savo prestižiškumą.

Peresopnicos evangelijos rusėniškojo vertimo fragmentas įterptas į 1595–1600 m. Kijevo žemėse bažnytine slavų kalba rašytą Letkų evangeliją³⁴, kita Peresopnicos evangelijos teksto versija aptikta rankraštinėje 1571 m. Žitomiro evangelijoje³⁵.

XVI a. antrojoje pusėje rusėniškai sukurtas neišlikęs Niagovo pamokslų originalas, nurašytas 1758 m.³⁶ Tai *Mokomoji evangelija*, t.y. pamokslai per mišias skai-

³² Гнатенко Л. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Київ, 2003, с. 144.

³³ Ченіа І.П. (ред.) Пересопницьке Євангеліє: Дослідження. Транслітерованний текст. Словопоказчик. Київ, 2001.

³⁴ Грузинский А.С. Из истории перевода Евангелия в Южной России в XVI в.: Летковское Евангелие // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца, кн. 22, вып. 1–2, Киев, 1911, с. 42–79; кн. 22, вып. 3, 1912, с. 68–69; 81–124; кн. 23, вып. 1, с. 1–48; Shevelov G.Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg, 1979, p. 572 (Historical Phonology of the Slavonic Languages, vol. 4).

³⁵ Назаревский А.А. Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского. Киев, 1911, с. 13 [atspaudas iš leidinio: Университетские известия. Киев, 1911, кн. 8, 11, 12].

³⁶ Петров А.А. Материалы для истории Угорской Руси. VII: Памятники церковно-религиозной жизни угороруссов XVI–XVII вв. Поучения на Евангелие по Няговскому списку

tomų Evangelijos skirsnių temomis, tačiau pats Evangelijos tekstas šiame kūrinyje nepateiktas – matyt todėl, kad, autoriaus manymu, Evangelija turėjo būti skaitoma ne rusėniškai, o bažnytine slavų kalba³⁷. Kartais Niagovo pamokslai nepakankamai pagrįstai priskiriami kalvinistų tradicijai³⁸.

3. Naują rusėnų kalbos funkcionavimo etapą reprezentuoja 1616 metais Vievyje leista Meletijaus Smotrickio *Mokomoji evangelija*³⁹. Ši knyga, tikriausiai sumanyta kaip atsvara protestantų ir katalikų lenkiškai leistoms Postilėms⁴⁰, pateikė visiems suprantama rusėnų kalba ne tik biblinio teksto išaiškinimą, bet ir pačios Evangelijos liturginius skirsnius. Rusėniškasis Evangelijos tekstas verstas pažodžiui (su retomis leksemų substitucijomis) iš dviejų Simono Budno rengtų lenkiškų leidinių⁴¹. Tačiau būtų neteisinga manyti, kad Meletijui Smotrickiui rusėnų kalba visiškai prilygo bažnytinei slavų kalbai ir galėjo pakeisti ją bažnytinėje raštijoje: leidinio pratarnėje pabrėžiama ypatinga svarba suprantamai perteikti mintis *pamokant liaudi; klausytojams* nesuprantama bažnytinė slavų kalba visokeriopai išaukštinama, o rusėnų kalba vadinama prasčiausia ir paprasčiausia. Leidinio pabaigoje pateiktas

1758 г. // Сборник Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук, т. 97, № 2, Петроград, 1921, с. 1–226; *Дэже А.* Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ). Дебрецен, 1985; *Золтан А.* (ред.) Няговские поучения: Факсимильное воспроизведение текста по изданию А.А. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже. Ньиредьхаза, 2006.

³⁷ *Дэже А.* Няговские поучения и их автор // *Золтан А.* (ред.) Няговские поучения: Факсимильное воспроизведение текста по изданию А.А. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже. Ньиредьхаза, 2006, с. XXXIX–XL.

³⁸ *Петров А.А.* Отзвук реформации в Русском Закарпатьи XVI в.: Няговские поучения на Евангелие. Прага, 1923 (особый отгиск из Вестника Чешского королевского общества наук, Класс философский и историко-филологический, 1921–1922); *Любашенко В.І.* Реформаційний Рух // *Патон Б.С.* (ред.) Історія української культури, т. 2: Ісасвич Я.Д., (ред.), Українська культура XIII–першої половини XVII століть. Київ, 2001, с. 496–497.

³⁹ Apie Meletijų Smotrickį žr.: *Frick D.A.* Meletij Smotryč'kyj. Cambridge (Massachusetts), 1995 (Harvard Series in Ukrainian Studies). Jo veikalai fototipiškai perspausdinti (*Frick D.A.* (ed.) Collected Works of Meletij Smotryč'kyj. Cambridge (Massachusetts), 1987 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. 1); *Frick D.A.* (ed.) The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryč'kyj. Cambridge (Massachusetts), 1987 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. 2).

⁴⁰ *Frick D.A.* (ed.) The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryč'kyj. Cambridge (Massachusetts), 1987, p. XI (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. 2).

⁴¹ Kaip pagrindiniu šaltiniu naudotasi 1572 m. Nesvyžiaus Biblija, kaip papildomu – 1574 m. Naujuoju Testamentu (*Frick D.A.* Petro Mohyla's Revised Version of Meletij Smotric'kyj's Ruthenian Homiliary Gospel // *Schenker A.M.* (ed.) American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists (Sofia, September 1988): Linguistics. Columbus, 1988, pp. 109–110). Versdamas šių leidinių lenkiškąjį tekstą, atspindintį graikišką ir bažnytinę slavų tradicijas, Smotrickis papildomai taisė jį pagal graikiškus ir bažnytinius slaviškus šaltinius (*Frick D.A.* Petro Mohyla's Revised Version of Meletij Smotric'kyj's Ruthenian Homiliary Gospel // *Schenker A.M.* (ed.) American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists (Sofia, September 1988): Linguistics. Columbus, 1988, pp. 115–117).

tradicinis Dievo pašlovinimas bažnytine slavų kalba, aiškiai parodantis pastarosios prestižiskumą ir sakrališkumą.

Meletijaus Smotrickio rengtą *Mokomąją evangeliją* 1637 m. pakartotinai išleido Kijevo metropolitas Petras Mogila. Pamokymų tekstas naujame leidinyje nažymiai pakoreguotas (rašyba kiek archaizuota, pakeistos kelios lekšemos ir gramatinės formos), tačiau Biblijos tekstas kai kur (pamokymuose 10–39 iš 77)⁴² smarkiai taisytas pagal protestantiškąją 1632 m. Gdansko Bibliją ir (rečiau) katalikiškąją Jokūbo Vujeko 1599 m. Bibliją⁴³. Taigi 1637 m. leidinyje Evangelijos tekstas nevienalytis: vienuose skaitiniuose jis tęsia Simono Budno, kituose – Gdansko ir Vujeko Biblijų tradicijas.

Be minėtų Meletijaus Smotrickio ir Petro Mogilos leidinių, buvo ir kitų spausdintų ir rankraštnių Mokomųjų evangelijų, kur ne tik biblinio teksto išaiškinimai, bet kartais ir pačios Evangelijos liturginiai skirsniai pateikti rusėniškai⁴⁴. Vertinant juos reikia turėti galvoje, kad Mokomosios evangelijos skaitytos ne liturgijos metu (kur Evangelija skambėjo bažnytine slavų kalba), o per pamokslą⁴⁵.

Panašią funkciją turėjo taip pat rusėniški sinaksariniai tekstai Kijeve 1627 m. leistoje Pasninko triodėje⁴⁶ ir Kijevo Olų paterikas, verstas iš lenkų į rusėnų kalbą⁴⁷.

4. Vėliau LDK stačiatikiai bažnytinę slavų kalbą *neliturginiuose tekstuose* (bažnytinių knygų sudėtyje) vartojo veikiau kaip simbolį, nei kaip komunikacijos priemonę. Pavyzdžiui, Kuteinoje 1646 m. spausdintame Oktoiche **шкѣиухъ сѣречѣ шсмогласнѣи воскрьнѣи**⁴⁸ po antrašte **до чителника** pateikta trumpoji įžanga: **Бѣдомо бѣди кождомъ бл҃гочестивѣи читателю, ѿжѣ естесмы црквию бѣ живаго кождый з нас, в которой бѣмы мы пѣнѣи бѣдѣ ѿправовали емѣ, потреба на кождый чѣ ѡуказуетъ. А такъ справѣ собеѣ тѣю книжицѣ, бѣмы въ своѣи цркви вѣздѣ, ѿправѣючи на ней**

⁴² Pats Evangelijos tekstas smarkiai taisytas tik tuose skirsniuose, kurie skaitomi nuo Verbų sekmadienio iki pirmojo Naujųjų liturginių metų sekmadienio imtinai.

⁴³ Frick D.A. Petro Mohyla's Revised Version of Meletij Smotric'kyj's Ruthenian Homiliary Gospel // *Schenker A.M.* (ed.) *American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists* (Sofia, September 1988): Linguistics. Columbus, 1988, pp. 111–112.

⁴⁴ Житецкый П. О переводах Евангелия на малорусский язык // *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*, т. 10, кн. 4, 1905, с. 1–65.

⁴⁵ Мозер М. Что такое «простая мова»? // *Studia Slavica Hungarica*, vol. 47/3–4, 2002, с. 234. Sutrumpinta versija: Мозер М. О «простой мове» // *Будрайтис Ю.* и др. (ред.) *Этнокультурные и этноязыковые контакты на территории Великого княжества Литовского: Материалы международной научной конференции*. Москва, 2006, с. 112–130.

⁴⁶ Титов Х. Матеріали для книжної справи на Україні в XVI–XVII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. Київ, 1924, с. 180–182.

⁴⁷ Перетц В.Н. Киево-Печерский патерик в польском и украинском переводе // *Борковский В.П.* (ред.) *Славянская филология: Сборник статей на IV Международный съезд славистов*. Москва, 1958, с. 174–210.

⁴⁸ Книга Беларусі, 1517–1917: Зводны каталог. Мінск, 1986, с. 115, № 151.

КАНОНЫ, ЪГА ЖИВѦГО ХВАЛИЛЪ. ЗАЧИМЪ БЫСЪ СЪ ТАКОГО ПОЧАТКЪ ДОБРОДѢТЕЛІЙ БОАЖНИ
 ЪЖІА ОБЪУЧИВИСИА ВЪ НЕЙ, ПОСТЪПИЛЪ ВЪ СОВЕРШЕЕНЪЮ МАТКЪ ДОБРОДѢТЕЛЕЙ ЛЮБОВЬ,
 ІАЖЕ ЄСТЬ САМЪ ЪГЪ. ЄМЪЖЕ СЛАВА, ЧЕСТЬ, И ПОКЛОНЪ, ВО ЪЌКИ ЪЌКУМЪ. АМИНЬ. Verta
 pastebėti kalbinio kodo kaitą: antraštėje pavartotas rusėniškas žodis ЧИТЕЛНИКЪ, o
 pačioje teksto pradžioje – bažnytinė slavų leksema ЧИТАТЕЛЬ. Iš tikrųjų pradiniai ir
 baigiamieji įžangos žodžiai yra ne kas kita, kaip bažnytinės slavų kalbos tradicinės
 formulės, o tarp jų esantis tekstas parašytas rusėniškai. Tokie reiškiniai būdingi
 diglosijos situacijai ir liudija apie dviejų kalbų funkcinį pasiskirstymą⁴⁹. Kalbos
 simbolizavimas reiškia jos pasitraukimą iš aktyvios vartosenos.

XVII a. Ukrainos žemių stačiatikių tradicijoje irgi aptinkami bažnytinės slavų ir
 rusėnų kalbų funkcinio pasiskirstymo požymiai. Pavyzdžiui, Petro Mogilos Apei-
 gynas (1646) nustato, kad rusėnų kalba *stačiatikių liturgijoje* leistina tik jeigu nuo
 ištariamų žodžių prasmės priklauso tikinčiojo išganymas arba teisinis statusas, t.y.
 per išpažintį (ypač priešmirtinę), santuoką ir pan.⁵⁰

Įjungus 1654 m. Ukrainą į Maskvos valstybę, pastaroji perima ukrainiečių sta-
 čiatikių kalbines ir kultūrines nuostatas⁵¹, numatančias ypatingą bažnytinės slavų
 ir rusėnų kalbų pasiskirstymą. Pavyzdžiui, iš Kijevo į Maskvą nuvykusio ir ten
 Simono vienuolino archimandritu (1676–1690) buvusio Gavriilo Domeckio⁵² *Nu-
 rodytų vienuoliams* Vilniaus 1682–1683(?) m. nuorašo (F 22-82) l. 4–5 surašyta pra-
 tarmė, pavadinta **КО ЧИТАТЕЛЮ** ir prasidedanti šiais žodžiais: **ПРЕДЪ СА ВЪЗАТІЕ МОЕ,
 СИХЪ МАЛЫХЪ ТРЪДОВЪ ЗАКОННЫЙ И НАБОЖНЫЙ ЧИТЕЛНИКЪ, ДО ТОГЪ ЗМѢРИЛО ЖЕ
 БЫМЪ ЗЛОЖИЛЪ СІЮ КНИЖИЦЪ ПРОСТО И ІАВИЛЪ Ш ВОЗВАНІИ ДО ЗАКОНЪ...** Čia taip pat
 matome, kad rusėniškai parašytam tekstui suteiktas bažnytine slavų kalba para-
 šytas pavadinimas su būdinga žodžių ЧИТАТЕЛЬ – ЧИТЕЛНИКЪ priešprieša. Maskvos
 valstybėje rusėnų kalba neprijio.

⁴⁹ Reikia prisiminti, kad Kijevo Rusioje bažnytine slavų kalba surašyta teksto pradžia suteik-
 davo visam neknyginei rusų kalba rašytam kūrinii kvaziliteratūrinį statusą (Успенский Б.А.
 Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.). Москва, 1994,
 с. 52), o LDK XVII a. pirmojoje pusėje pradinės formulinės frazės valstybine rusėnų kalba
 suteikdavo tolesniam lenkiškai rašytam juridiniams tekstui oficialų teisinį statusą (*Лябынца*)
 Ю. Пачатае Скарынам: Беларуская друкаваная літаратура эпохі Рэнесансу. Мінск, 1990,
 с. 69).

⁵⁰ Naumow A. Wiara i historia: Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach pols-
 ko-litewskich (Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne: Seria poświęcona starożytnościom
 słowiańskim, t. 1). Kraków, 1996, s. 161–162; plg. Успенский Б.А. Краткий очерк истории
 русского литературного языка (XI–XIX вв.). Москва, 1994, с. 318–319.

⁵¹ Харламович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.
 Казань, 1914.

⁵² Белоброва О.А. Гавриил Домецкий // Лихачев А.С. (ред.) Словарь книжников
 и книжности Древней Руси, вып. 3 (XVII в.), ч. 1: А–З. Санкт-Петербург, 1992,
 с. 190–191.

JUDĖJŲ INDĖLIS Į RUSĖNIŠKĄJĄ RAŠTIJĄ

Rytų slavų raštijoje žinomi tekstai, įvairiais laikais tiesiogiai versti iš hebrajiškų originalų į bažnytinę slavų kalbą⁵³. Nėra patikimai įrodyta, kad tokie vertimai būtų daromi LDK teritorijoje, tačiau Lietuvos valstybėje versta iš hebrajų į rusėnų kalbą. Tokių vertimų esama Senojo Testamento Vilniaus sąvade.

Jis išliko iki mūsų dienų Supraslio vienuolyno rankraštyje (Lietuvos MA biblioteka, F 19–262), kuris susideda iš dviejų dalių⁵⁴. Pirmąją sudaro Pranciškaus Skorinos 1517 m. Prahoje leisto Psalmyno pratarmė ir Senojo Testamento Vilniaus Sąvadas – kelios Biblijos knygos, verstos (išskyrus Psalmyną) iš hebrajų kalbos. Antrojoje dalyje surašyta antijudėjiško turinio Aiškinamoji Palėja (Senojo Testamento krikščioniškoji interpretacija).

Rankraštis rašytas apie 1517–1530 m. nenustatytoje vietoje dirbusių nežinomų stačiatikių, kurie sujungė vertimus iš hebrajų kalbos su nukreiptais prieš judėjų poleminiais tekstais (tai tipiškas derinys). Senojo Testamento Vilniaus sąvado paraštėse kiekvieną dieną žymėta perrašyto teksto dalis: rašyta kasdien, taip pat šeštadieniais (ko negalėtų daryti judėjas) ir sekmadieniais. Šioje rankraščio dalyje surašyti skirtingos kilmės tekstai: a) aštuonios Senojo Testamento knygos (Jobo, Rūtos, Giesmių giesmės, Mokytojo, Patarlių, Jeremijo, Danieliaus ir Esteros knygos), verstos iš hebrajų į rusėnų kalbą⁵⁵; b) taisytas pagal Vulgatą, bet su Skorinos

⁵³ Алексеев А.А. Переводы с древнееврейских оригиналов в Древней Руси // Russian Linguistics, vol. 11, 1987, p. 1–20; Алексеев А.А. Русско-еврейские литературные связи до 15 века // Jews and Slavs, vol. 1, Jerusalem–St. Petersburg, 1993, c. 44–75; Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков: Библиографические материалы. Санкт-Петербург, 1903 (Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, т. 74, № 1), с. 396–428; Перетц В.Н. К вопросу о еврейско-русском литературном общении // Slavia, vol. 5/2, 1926, c. 267–276; Lunt H.G., Taube M. Early East Slavic Translations from Hebrew? // Russian Linguistics, vol. 12, 1988, pp. 147–187; Топоров В.Н. Святость и святые в русской духовной культуре, т. 1: Первый век христианства на Руси. Москва, 1995, с. 340–357; Алексеев А.А. Песнь Песней в древней славяно-русской письменности. Санкт-Петербург, 2002, с. 137–154; Taube M. The Fifteenth-Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers: Is There a Connection? // Ivanov V.V., Verkholtantsev J. (eds.) Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), pp. 188–189.

⁵⁴ Žr. šio rankraščio aprašymą: Добрянский Ф.Н. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. Вильна, 1882, с. 441–447.

⁵⁵ Beveik visi šie tekstai publikuoti. Žr.: Евсеев И.Е. Книга пророка Даниила в переводе жидовствующих по рукописи XVI в. // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1902, кн. 3, с. 127–164; Перетц В.Н. Книга Руфь в белорусском переводе XV в., 1908 [atspaudas iš nepublikuoto straipsnių rinkinio akad. A.I. Sobolevskio garbei]; Перетц В.Н. Новые труды о «жидовствующих» XV в. и их литературе // Университетские известия, г. 48, кн. 10. Киев, 1908, с. 1–42 (penkto-

leidiniais nesusijęs Psalmyno tekstas bažnytine slavų kalba (su rusėnų kalbos elementais); c) po Esteros knygos pakartotas Patarlių knygos baigiamasis fragmentas (ši kartą – bažnytine slavų kalba), taip pat taisytas pagal Vulgatą ir nesutampantis su Skorinos leistu tekstu.

Šio rankraščio rusėniškuosius vertimus iš hebrajų kalbos tyręs A. Archipovas konstatavo, kad čia surašytos Biblijos knygos verstos dar XV a. antrojoje pusėje ir nustatė vertėjo bruožus⁵⁶, leidžiančius mums manyti, kad jis veikiausiai buvo iš svetur atvykęs judėjas, priklausęs Provanso žydų kultūrinei tradicijai ir ilgesnį laiką gyvenęs LDK⁵⁷. A. Archipovas susilaikė nuo spėlionių apie konkrečią asmenybę, tačiau ją galima nustatyti.

Tikėtina, kad tai Zacharija ben Aaronas ha-Kohenas – mokytas žydas, 1454–1468 m. Kijeve perrašęs kelis žydiškus rankraščius⁵⁸. Juos identifikavęs M. Taubė argumentuotai manė, kad šis paliko Kijevą 1482 m., miestą užgrobus totoriams, ir apsilankęs Jeruzalėje nuvyko į Damaską, kur 1485 m. parašė dar vieną iki mūsų dienų išlikusį rankraštį.

Seniai nustatyta⁵⁹, kad Zacharija tikriausiai tapatus slaviškuose šaltiniuose minimam mokytam ir astronomiją išmanančiam žydui Scharijai, kuris 1471 m. rudenį kartu su Slucko kunigaikščiu Michailu Alekaičiu atvyko iš Kijevo prekybos reikais į Novgorodą, kur tapo žydaujančiųjų stačiatikių judėjimo pradininku⁶⁰.

Zacharija ben Aaronas ha-Kohenas laikytinas Supraslio rankraščio Biblijos vertimų autoriumi, nes jis: a) gyveno Kijeve būtent XV a. antrojoje pusėje; b) rašė ir pats komentavo žydiškus rankraščius, vėliau verstus į rusėnų kalbą; c) tiksliai atitinka A. Archipovo rekonstruotą vertėjo portretą (Zacharijo rankraščiuose surašyti tekstai, taip pat vertimai iš lotynų kalbos, buvo sukurti ar funkcionavo Provanse, taigi jis tikrai galėjo būti romanų kalbas mokantis žydas).

sios paginacijos); *Перетц В.Н.* До історії перекладу Біблії в Західній Русі: Книга Естери в перекладі кінця XV віку // Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. Київ, 1915, с. 23–45; *Altbauer M., Taube M.* The Five Biblical Scrolls in a Sixteenth-Century Jewish Translation into Belorussian (Vilnius Codex 262). Jerusalem, 1992.

⁵⁶ *Архипов А.А.* По ту сторону Самбатіона: Этюды о русско-еврейских культурных, языковых и литературных контактах в X–XVI веках. Berkeley, 1995, с. 147–240, plg. с. 248–250. (Monuments of Early Russian Literature, vol. 9).

⁵⁷ Plačiau apie tai žr.: *Темчин С.Ю.* Схария и Скорина: Об источниках Виленского ветхозаветного свода (F 19–262) // *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 21. Vilnius, 2006, p. 289–316.

⁵⁸ *Taube M.* The Kievan Jew Zacharia and the Astronomical Works of the Judaizers // *Moskovich W.* et al. (eds.) *ЮУДАЇКН АРХАЇОЛОГІА*: In Honour of Professor Moshe Altbauer. Jerusalem, 1995 (Jews and Slavs, vol. 3), pp. 168–198.

⁵⁹ *Brutzkus J.* Judaisierende // *Klatzkin J.* (ed.) *Encyclopaedia Judaica: Das Judentum in Geschichte und Gegenwart*, Bd. 9. Berlin, 1932, col. 520–522.

⁶⁰ Apie Schariją ir jam skirtą mokslinę literatūrą rusų kalba žr.: *Богуславский В.В.* (ред.) *Славянская энциклопедия: Киевская Русь–Москва*, т. 2. Москва, 2001, с. 456–457.

Galima pateikti implicitinį, bet gana aiškų įrodymą, kad Supraslio rankraštyje surašyti būtent Zacharijos versti Biblijos tekstai. 1564–1583 m. LDK gyvenęs kunigaikštis Andrejus Kurbskis kaltino Pranciškų Skoriną vertus Bibliją iš žydiškų originalų⁶¹. A. Archipovas aiškino šį faktinio pagrindo neturintį kaltinimą tuo, kad Kurbskis buvo matęs Supraslio rankraštį, kuriame iš hebrajų kalbos versti Biblijos tekstai sujungti su Skorinos Psalmyno pratarne, kurioje minimas vertėjo (= leidėjo) vardas⁶². Šis aiškinimas klaidingas, nes A. Kurbskis suformulavo savo kaltinimus Skorinai dar prieš atsikeldamas į LDK, kai negalėjo matyti Supraslio rankraščio⁶³. Tačiau vis tiek kyla naujas klausimas: kodėl Supraslio rankraštyje Skorinos pratarinė pridėta prie vertimų iš hebrajų kalbos? Tikriausiai tai atsitiko dėl Skorinos vardo panašumo į žydo Zacharijos vardą, kuris slaviškuose šaltiniuose rašomas įvairiai: *Scharina*, *Schorina*, *Skarina*.

Akivaizdu, kad Senojo Testamento Vilniaus sąvado perrašinėtojas bus supainiojęs du Senojo Testamento knygų vertėjus į slavų kalbą: rusėną Skoriną ir žydą Schariną. Jis pridėjo prie iš hebrajų kalbos verstų rusėniškų Biblijos tekstų Pranciškaus Skorinos leisto Psalmyno Pratarinę būtent todėl, kad žinojo šių rusėniškų vertimų iš hebrajų kalbos autoriaus vardą ir klaidingai sutapatino jį su žinomu spaustuvininku. Tam buvo objektyvių priežasčių: a) abiejų veikėjų vardai skambėjo panašiai; b) abu jie vertė į slavų kalbą būtent Senojo Testamento knygas; c) buvo tiesiogiai susiję su LDK; d) linkę vartoti (skirtingu mastu) rusėnų kalbą; e) jų vertimus skiria nedidelis laiko tarpas.

Versdamas Senojo Testamento knygas į rusėnų kalbą Zacharija turėjo progos pavartoti ir bažnytinę slavų kalbą. Kaip žinia, Danieliaus knygos originalas parašytas dviem artimai giminiškomis – hebrajų ir aramėjų – kalbomis: pirmąja kalba, kuri žydiškojoje tradicijoje visada laikyta prestižine, surašyti pirmieji ir paskutiniai šios Biblijos knygos skyriai, o antrąja – vidurinė knygos dalis. Norėdamas perteikti savo vertime kalbinę originalo kompoziciją Zacharija pavartojo abi LDK rašytines kalbas: hebrajiškąjį tekstą jis perteikė rusėniškai, o aramėjiškąjį – bažnytinę slavų kalbą, panaudodamas tam tradicinį stačiatikių vartotą vertimą, bet taisydamas jį pagal žydiškąjį originalą (taisymai daryti rusėniškai). Galimas daiktas, kad versdamas į rusėnų kalbą Giesmių giesmės knygą Zacharija kartais žiūrėdavo

⁶¹ Ж.г.: Курбский А. Сочинения князя Курбского, т. 1: Сочинения оригинальные. Санкт-Петербург, 1914 (Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссией, т. 31), с. 401–402.

⁶² Архипов А.А. По ту сторону Самбатона: Этюды о русско-еврейских культурных, языковых и литературных контактах в X–XVI веках. Berkeley, 1995, с. 150–154 (Monuments of Early Russian Literature, vol. 9).

⁶³ Голениченко Г.Я. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI–середине XVII в. Минск, 1989, с. 78–81.

į anksčiau (tikriausiai dar XIV a.) atliktą šios knygos vertimą iš hebrajų kalbos į bažnytinę slavų kalbą⁶⁴.

Taigi vertėjas daug geriau mokėjęs rusėnų nei bažnytinę slavų kalbą, kurios tikriausiai aktyviai nevartojo. Tačiau įdomiausia, kad jis labai savotiškai supratęs abiejų LDK rašytinių slavų kalbų funkcijas: prasilenkdamas su vietine tradicija, jis laikė prestižiškesne ne bažnytinę slavų, o rusėnų kalbą (būtent ją jis perteikė prestižine hebrajų kalba rašytus Danieliaus knygos fragmentus). Šiuo atžvilgiu Danieliaus knygos vertimas yra unikalus ir neturi analogų rytų slavų raštijoje. Šis kalbinis ypatumas leidžia manyti, kad Zacharija ben Aaronas ha-Kohenas nebuvo kilęs iš LDK, bet pakankamai ilgai čia gyvenęs, kad aktyviai išmoktų rusėnų ir pasyviai – bažnytinę slavų kalbą. Tačiau šių kalbų funkcinį skirtumą jis interpretavo priešingai nei LDK slavai.

Nors Zacharija, kaip galima manyti, buvo Provanso žydų kultūrinės tradicijos atstovas, jis pats arba jo tėvai (*protėviai*) tikriausiai atvyko į LDK ne iš Vakarų Viduržemio⁶⁵, o iš Bizantijos, kur 1391 m. iš Ispanijos ir aplinkinių regionų pradėjo keltis žydai sefardai ir kur netrukus pradėta versti į graikų kalbą Provanso žydų rašytus traktatus, vėliau verstus ir į rusėnų kalbą⁶⁶. Įdomu, kad XIV–XV a. sąvartojė Bizantijoje atliktas biblinės Danieliaus knygos graikiškas vertimas, atkartojantis kaip ir Senojo Testamento Vilniaus sąvadas dvikalbę žydiškojo originalo kompoziciją: hebrajiškosios knygos dalys perteiktos prestižine Atikos graikų kalba, o aramėjiškoji dalis – dorėnų tarme. Šis vertimas surašytas kartu su kitais Senojo Testamento knygų vertimais iš hebrajų į graikų kalbą, ir šio rankraščio sudėtis taip pat primena rusėniškąjį Senojo Testamento Vilniaus sąvadą⁶⁷.

Be Senojo Testamento knygų Zacharija ar jo artimi bendražygiai išvertė iš hebrajų į rusėnų kalbą dar kelis astrologinius ir filosofinius traktatus⁶⁸, nesusijusius

⁶⁴ Thomson F.J. The Slavonic Translation of the Old Testament // Krašovec J. (ed.) Interpretation of the Bible. Ljubljana–Sheffield, 1998, p. 878; Алексеев А.А. Песнь Песней в древней славяно-русской письменности. Санкт-Петербург, 2002, с. 141–142.

⁶⁵ Jei Zacharija į LDK atvyko pats, jis turėjo čia gyventi ilgesnį laiką, nes spėjo gerai išmokti rusėnų kalbą, kuri anaipol nebuvo svetima vietinei žydų bendruomenei (Бершадский С.А. Литовские евреи: История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388–1569 г.). Санкт-Петербург, 1883, с. 395).

⁶⁶ Gardette P. Judaeo-Provençal Astronomy in Byzantium and Russia (14th–15th c.) // Byzantinoslavica, vol. 63. Prague, 2005, pp. 195–209.

⁶⁷ Архунов А.А. По ту сторону Самбатрона: Этюды о русско-еврейских культурных, языковых и литературных контактах в X–XVI веках. Berkeley, 1995, с. 167–168 (Monuments of Early Russian Literature, vol. 9).

⁶⁸ Žr. jų apžvalgą: Taube M. The Fifteenth-Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers: Is There a Connection? // Ivanov V.V., Verkholtantsev J. (eds.) Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), p. 189.

su mus dominančia tema. M. Taube mano, kad visi šie tekstai versti Kijevo žydų, belaukusių (kaip ir krikščionys) Mesijo atėjimo 1492 m. ir siekusių šia proga atversiti vietinius stačiatikius į judaizmą⁶⁹. Šis aiškinimas kelia abejonių, nes žinoma, kad iš Kijevo į Novgorodą atvykę žydai patys sulaikydavo pirmuosius žydujančius stačiatikius nuo apipjaustymo apeigų, kad, vietinei valdžiai pradėjus tardymus, nebūtų faktinių įrodymų. O juk apipjaustymo apeigų neatlikęs vyras negali tapti judėju. Kaip bebūtų, rusėniškasis vertimo projektas negalėjo būti įgyvendintas be atitinkamo priimančiosios (slaviškos) pusės suinteresuotumo. Todėl verta dėmesio hipotezė, siejanti XV a. antrosios pusės Kijeve atliktus hebrajiškų tekstų vertimus į rusėnų kalbą su 1440–1471 m. egzistavusia Alekaičių valdoma autonimine Kijevo kunigaikštyste⁷⁰. Galbūt šie vertimai buvo skirti pačiam Kijevo kunigaikščiui Simonui I Alekaičiui (1454–1470)⁷¹. Reikia pridurti, kad 1441 m. jo tėvas Aleksandras Vladimirovičius įteikė žydiškais traktatais besidominčiam Kijevo metropolitui graikui Isidorui raštą, patvirtinantį pastarojo turtines, juridines ir finansines teises. Manytina, kad būtent tuomet Kijevo kunigaikščiai susidomėjo žydiškosios išminties tradicija.

Šiame kontekste minėtinas iš LDK kilusio ir į stačiatikybę tarp 1448 ir 1461 m. atsivertusio žydo Feodoro Psalmyno vertimas iš hebrajų į prastoką bažnytinę slavų kalbą (su rusėniškais elementais)⁷², atliktas Maskvoje Ivano III ir metropolito Filipo I (1466–1473) užsakymu. Šis Psalmynas yra ne tradicinė biblinė knyga, o liturginių žydiškų giesmių rinkinys (Mahzoras), paties vertėjo pertvarkytas ir sudagduotas taip, kad neprieštarautų krikščioniškajai teologijai⁷³. Feodoras dar yra

⁶⁹ *Taube M.* The Fifteenth-Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers: Is There a Connection? // *Ivanov V.V., Verkholantsev J.* (eds.) *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages*. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), pp. 202–203.

⁷⁰ *Любашенко В.І.* Єретичні течії // *Патон Б.Є.* (ред.) *Історія української культури*, т. 2: Ісаєвич Я.Д., (ред.), *Українська культура XIII–першої половини XVII століть*. Київ, 2001, с. 375–379; *Паславський І.В.* Філософська та науково-природничка думка // *Патон Б.Є.* (ред.) *Історія української культури*, т. 2: Ісаєвич Я.Д., (ред.), *Українська культура XIII–першої половини XVII століть*. Київ, 2001, с. 466–476.

⁷¹ *Romanchuk R.* The Reception of the Judaizer Corpus in Ruthenia and Muscovy: A Case Study of the Logic of Al-Ghazzali, the „Cipher in Squares“, and the Laodicean Epistle // *Ivanov V.V., Verkholantsev J.* (eds.) *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages*. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), pp. 146–147.

⁷² Žr. šio vertimo publikaciją: *Сперанский М.Н.* Псалтырь жидовствующих в переводе Феодора еврея. Москва, 1907 (Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1907, кн. 2, отд. II).

⁷³ *Zuckerman C.* The „Psalter“ of Feodor and the Heresy of the „Judaizers“ in the Last Quarter of the Fifteenth Century // *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 11, nr. 1/2, 1987 [published 1988],

parašęs judėjams skirtą laišką⁷⁴, raginantį juos atsiversti į stačiatikybę. Šio kūrinio kalboje taip pat yra rusėniškų elementų. Neseniai atsivertusio Feodoro kūrini nėra susiję su žydaujančiųjų judėjimu⁷⁵, bet neabejotinai priklauso stačiatikių raštijai. Abu išlikę Mahzoro vertimo nuorašai nuo XV a. pabaigos funkcionavo Rusijos šiaurėje esančiame Kirilo Belozerskio vienuolyne⁷⁶.

Mahzoro vertimas leidžia manyti, kad į krikščionybę atsivertę LDK žydai sąmoningai siekė rašyti ne rusėniškai, o bažnytine slavų kalba. Tačiau turėtina galvoje, kad šis Psalmynas buvo skirtas ne LDK, o Maskvos valstybės skaitytojams, kuriems rusėnų kalba tais laikais buvo ne tik visiškai svetima, bet ir praktiškai nesuprantama. Feodoro vertimas nepriklauso LDK raštijai, o interpretuotinas kaip iš LDK kilusių (žydu kilmės) stačiatikių indėlis į maskvietišką raštiją⁷⁷.

Taigi Kijevo žydu iš hebrajų kalbos versti bibliniai ir filosofiniai rusėniškieji tekstai buvo skirti stačiatikiams – pasaulietinės valdžios atstovams. Šis vertimo projektas, unikalus dėl rusėnų kalbai suteikto prioriteto prieš bažnytinę slavų kalbą, vertintinas kaip svarbus LDK slaviškosios raštijos raidos etapas: rusėnų rašytinė kalba pirmą kartą pavartota sakraliniams tekstams užrašyti. Tačiau šis pasauliečiams skirtas rusėniškasis Biblijos vertimas laikytinas didaktiniu, nes nėra objektyvaus pagrindo manyti, kad jis kada nors naudotas liturginiais tikslais⁷⁸.

KATALIKŲ INDĖLIS Į RUSĖNIŠKĄJĄ RAŠTIJĄ

Katalikų veikla rytų slavų bažnytinės raštijos srityje skirstytina į keturis etapus. Ne visi jie susiję su rusėniškąja kalbine tradicija.

pp. 77–99; *Рогачевская Е.Б.* Из наблюдений над «Псалтырью» Федора еврея // *Заборовский Л.В.* (ред.) *Славяне и их соседи: Еврейское население Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. Средние века – начало нового времени.* Москва, 1993, с. 76–78.

⁷⁴ *Соколов М.И.* Послание Федора Жидовина // О ереси жидовствующих: Новые материалы, собранные С.А. Белокуровым, С.О. Долговым, И.Е. Евсеевым и М.И. Соколовым. Москва, 1902 (Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1902, кн. 3, отд. II), с. 97–109.

⁷⁵ *Лурье Я.С.* Феодор // *Лихачев Д.С.* (ред.) *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. 2 (вторая половина XIV–XVI в.), ч. 2. Ленинград, 1989, с. 451–452.

⁷⁶ *Лурье Я.С.* Литературная и культурно-просветительская деятельность Ефросина в конце XV в. // *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. 17. Ленинград, 1961, с. 130–168.

⁷⁷ *Plg. Харламович К.В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914.

⁷⁸ *Архипов А.А.* По ту сторону Самбатона: Этюды о русско-еврейских культурных, языковых и литературных контактах в X–XVI веках. Berkeley, 1995, с. 157, nuoroda 55.

1. Anksčiausiai, dar XV a., pasirodė kelių religinio turinio veikalų – *Aleksejaus gyvenimo aprašymo*⁷⁹, *Kristaus kančių*⁸⁰ ir *Apysakos apie tris karalius*⁸¹ – rusėniškieji vertimai iš lenkų kalbos, atlikti, kaip galima manyti, LDK katalikų⁸². Šie verstiniai tekstai nebuvo labai paplitę, iki mūsų dienų išlikę vos keli nuorašai.

2. Antrasis šios veiklos etapas susijęs su Krokuvoje veikusia vokiečio spaustuvininko Švaipolto Fiolio tipografija, 1491–1493 m. išleidusia keturias kirilines bažnytines knygas: *Oktoichą*, *Horologioną*, *Pasninko triodę* ir *Verbų triodę*⁸³. Taip prasidėjo kirilinių tekstų spausdinimo istorija⁸⁴. Manoma, kad rankraštiniai originalai šiems leidiniams gauti iš Maskvos valstybės: tekstai išspausdinti bažnytine slavų kalba (rusėnų kalba juose nevartojama). Didžioji tiražo dalis pateko į Maskvos Rusią⁸⁵, tad yra pagrindo manyti, kad šie pirmieji kiriliniai leidiniai buvo skirti būtent Maskvai pavaldžių žemių skaitytojams.

3. Trečiuoju etapu laikytina Pranciškaus Skorinos veikla⁸⁶. Gimęs stačiatikių šeimoje LDK priklausiusiame Polocke, jis 1504–1506 m. studijavo Krokuvos universitete, kur įgijo bakalaurą laipsnį, o 1512 m. gavo medicinos daktaro laipsnį Paduvos universitete. 1517–1519 m. Prahoje Skorina išspausdino 23 Senojo Testa-

⁷⁹ *Свяжынскі У.М. Жыццё Аляксея, чалавека Богага // Міхневіч А.А. (рэд.) Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мінск, 1994, с. 206–208.*

⁸⁰ *Туников Н.М. «Страсти Христовы» в западнорусском списке XV в. Санкт-Петербург, 1901 (Памятники древней письменности и искусства, № 140).*

⁸¹ *Перетц В.Н. Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV в. Санкт-Петербург, 1903 (Памятники древней письменности и искусства, № 140).*

⁸² *Свяжынскі У.М. Жыццё Аляксея, чалавека Богага // Міхневіч А.А. (рэд.) Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мінск, 1994, с. 206–208.*

⁸³ Visos jos paskelbtos internete: Память России: Славянские издания кирилловского шрифта XV–XVI веков [internetinė publikacija (prieita 2007 m. sausio 22 d.), http://orel.rsl.ru/projects/1_1.html]

⁸⁴ *Немировский Е.А. Начало славянского книгопечатания. Москва, 1971.*

⁸⁵ *Немировский Е.А. Распространение краковских изданий Швайпольта Фиоля в Русском государстве XV–XVII вв. // Рыбаков Б.А. (ред.) Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. Москва, 1976, с. 187–191.*

⁸⁶ Literatūra apie Skoriną lietuvių kalba negausi (*Vladimirovas L. Pranciškus Skorina: Pirmasis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaustuvininkas. Vilnius, 1992; Liegutė E. Pranciškus Skorina: palikti šlovė ir atminimą savo: esė. Vilnius, 2001*). Iš gausios literatūros kitomis kalbomis žr.: Францыск Скарына: Зборнік дакументаў і матэрыялаў. Мінск, 1988; *Шпамякин П.П. (ред.) Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. Минск, 1990; Немировский Е.А. Франциск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя. Минск, 1990; Галенчанка Г.Я. Францыск Скарына – беларускі і усходнеславянскі першадрукар. Мінск, 1993. Išsamią Skoriniano bibliografiją žr.: *Неміроўскі Я.А., Осипчык Л.А. Францыск Скарына: Жыццё і дзейнасць. Паказальнік літаратуры. Мінск, 1990; Галенчанка Г.Я. Францыск Скарына: Спадчына і пераемнікі. Анатаваны бібліяграфічны паказальнік. Мінск, 2002.**

mento knygas⁸⁷, o vėliau Vilniuje – *Mažąją kelionių knygą*⁸⁸, t.y. Psalmyną su liturginių tekstų priedais (apie 1522 m.), ir *Apaštų darbus ir laiškus* (1525)⁸⁹. Vilniuje Skorina buvo Vilniaus katalikų vyskupo Jono (1499–1538; Vilniaus vyskupas 1519–1536 m.) asmeniniu daktaru ir sekretoriumi⁹⁰, vėliau (nuo 1535 m.) tarnavo karaliui Ferdinandui I Prahoje, kur mirė anksčiau nei 1541 m. birželio 2 d.

Skorinos leisto Senojo Testamento pagrindą sudarė tradicinis Biblijos tekstas bažnytine slavų kalba ir 1506 m. Venecijoje čekų kalba nuosaikiųjų posthusitų leista Biblija (versta iš Vulgatos; vėliau naudota ne tik protestantų, bet ir katalikų)⁹¹. Dar kelios Skorinos parengtos Senojo Testamento knygos žinomos tik iš rankraštinių nuorašų: vieną tokį rinkinį 1569 m. parašė Lukas iš Ternopolio⁹², kitą – 1575–1577 m. Dmitras iš Zinkovo (šio rankraščio dalys saugomos Lvove ir Sankt-Peterburge). Skorinos parengti Biblijos tekstai palydėti originaliomis pratarmėmis ir pabaigos žodžiais⁹³, kuriuose leidėjas tarp kitų minėjo: šv. Jeronimo verstą Vulgatą, Nikolo de Liros ir Piko della Mirandolos darbus⁹⁴.

⁸⁷ Šešių tarp 1517 m. rugpjūčio 6 d. ir 1518 m. sausio 19 d. Prahoje leistų leidinių kai kuriuose egzemplioriuose ranka prirašyta, kad jie spausdinti Vilniaus miestiečio Bogdano Onkovo lėšomis (*Nemirovskij E.L.* Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift, Bd. 3: Die Prager Druckerei von Francisk Skorina. Baden-Baden, 1998, S. 23 (Bibliotheca bibliographica Aureliana, vol. 155). Skorinos leistos Senojo Testamento knygos publikuotos (*Кузьмін С.В.* (ред.) Біблія: Факсимальне ўзнаўленне Бібліі, выдадзенай Францыскам Скарынаю ў 1517–1519 гадах, т. 1–3. Мінск, 1990–1991); paskelbtos internete: Память России: Славянские издания кирилловского шрифта XV–XVI веков [internetinė publikacija (prieita 2007 m. sausio 22 d.), http://orel.rsl.ru/projects/1_1.html]; Jos susilaukė ir mokslinių komentarų: *Rothe H., Scholz F.* (eds.) Biblia ruska, vyložena doktorom Franciskom Skorinoju (Prag, 1517–1519): Kommentare; Apostol (Wilna, 1525): Fascimile und Kommentar. Paderborn etc., 2002.

⁸⁸ Žr.: Память России: Славянские издания кирилловского шрифта XV–XVI веков [internetinė publikacija (prieita 2007 m. sausio 22 d.), http://orel.rsl.ru/projects/1_1.html]

⁸⁹ Žr. faksimilės publikaciją leidinyje *Rothe H., Scholz F.* (eds.) Biblia ruska, vyložena doktorom Franciskom Skorinoju (Prag, 1517–1519): Kommentare; Apostol (Wilna, 1525): Fascimile und Kommentar. Paderborn etc., 2002. Taip pat internete: Память России: Славянские издания кирилловского шрифта XV–XVI веков [internetinė publikacija (prieita 2007 m. sausio 22 d.), http://orel.rsl.ru/projects/1_1.html]

⁹⁰ *Гячаускас Э.* Франциск Скорина – секретарь вильнюсского епископа Иоанна из князей литовских // Федоровские чтения 1982. Москва, 1987, с. 60–67.

⁹¹ *Мыльников А.С.* Библия чепская в Венеции напечатанная // *Шамякин И.П.* (ред.) Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. Минск, 1990, с. 258.

⁹² Varšuvoje saugotas rankraštis veikiausiai žuvo Antrojo pasaulinio karo metu. Apie jį žr.: *Тиховский З.Ю.* Южнорусский библейский кодекс Луки из Тернополя (1569) и его отношение к трудам Скорины и южнорусскому библейскому кодексу 1575–1577 гг. // Труды 12-го Археологического съезда в Харькове, т. 3. Москва, 1905, с. 337.

⁹³ Mūsų laikais publikuoti tik tie iš jų, kurie aptikti leidiniuose (žr. Франциск Скарына: Прадмовы і пасляслоўі. Мінск, 1969). Tik iš rankraščių žinomi tekstai dar nepublikuoti.

⁹⁴ *Кондреева Т.Н.* Франциск Скорина и русская рукописная книжная традиция XV в. // *Сидоров А.А.* (ред.) Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. Москва, 1979, с. 61–70.

Vienokių ar kitokių šaltinių naudojimas nerodo autoriaus religinės orientacijos: pavyzdžiui, žinomi LDK stačiatikių rankraštiniai Psalmyno tekstai bažnytine slavų kalba, taisyti pagal šv. Jeronimo verstą Vulgatą, tačiau pastarasis autorius (tekste minimas šv. Gerasimo vardu, kaip įprasta rytų slavams) įvardijamas juose kaip „ne mūsų tradicijai priklausantis“⁹⁵. Iš Vulgatos verstų biblinių tekstų ir šv. Jeronimo pratarinių jiems esama Novgorodo metropolito Genadijaus rengtame 1499 m. Biblijos sąvade⁹⁶.

Skorinos parengti Biblijos tekstai rašyti bažnytine slavų kalba, kurioje aiškiai jaučiama rusėnų kalbos įtaka⁹⁷. Autoriniuose tekstuose (pratarinėse ir baigiamuosiuose žodžiuose) rusėnų kalbos įtaka dar didesnė, tačiau anaip tol neužgožianti bažnytinio slaviško pagrindo⁹⁸. Skorina mokėjo abi kalbas – bažnytine slavų kalba jis rašęs originalius stačiatikių liturginės poezijos kūrinius (akatistus), įrašydamas į jų akrostichus savo vardo *lotyniškąją formą* (tai svarbiausias ir autentiškiausias Skorinos katalikiškumo įrodymas) kartu su slaviškuoju patronimu: **писал доктор скоринич францискус** ir **делал доктор скоринич францискоус**⁹⁹. Šiuose trumpuose akrostichuose nėra bažnytinės slavų kalbos formų: jie rašyti rusėniškai. Taigi ne vienos, o dviejų knyginių slavų kalbų vartojimas Skorinos tekstuose aiškinamas sąmoninga nuostata, kad bažnytinė slavų kalba (nors ir su rusėniškomis priemonėmis) skirta bažnytiniais (ne tik sakraliniams), o rusėnų kalba – pasaulietiškiems tekstams, kokiais jis, skirtingai nei įprasta stačiatikių tradicijoje, laikė akrostichus.

Skorinos leidinių funkcionavimą iki tam tikro laipsnio atskleidžia visų iki mūsų dienų išlikusių egzempliorių suvestinis katalogas¹⁰⁰, į kurį neįtraukti du pasta-

⁹⁵ Žr. rusėniškai rašytos tokio teksto pratarinės publikacija: *Перетц В.Н.* Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и по палеографии: Приложение 1 // Университетские известия, г. 46, кн. 12. Киев, 1906, с. 106–109 (penktosios paginacijos).

⁹⁶ *Лурье Я.С.* Геннадий // *Лихачев А.С.* (ред.) Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 2 (вторая половина XIV–XVI в.), ч. 1. Ленинград, 1988, с. 145–146.

⁹⁷ *Журавский А.П.* Язык изданий Ф. Скорины // *Шамякин П.П.* (ред.) Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. Минск, 1990, с. 578–580; *Журавский А.П.* Важнейшие особенности языка изданий Франциска Скорины // *Владимиров Л.П.* (ред.) Франциск Скорина и некоторые вопросы развития книги в Советском Союзе. Вильнюс, 1979 (Книготыра 7 (14)), с. 44–53.

⁹⁸ *Журавский А.П.* Язык предисловий Франциска Скорины // *Сидоров А.А.* (ред.) Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. Москва, 1979, с. 85–93; *Журавский А.П.* Язык предисловий Ф. Скорины // *Шамякин П.П.* (ред.) Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. Минск, 1990, с. 580–581.

⁹⁹ *Турилов А.А.* Акrostихи // *Шамякин П.П.* (ред.) Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. Минск, 1990, с. 232.

¹⁰⁰ *Nemirovskij E.L.* Gesamtkatalog der Frühdruche in kyrillischer Schrift, Bd. 3: Die Prager Druckerei von Francisk Skorina. Baden-Baden, 1998 (Bibliotheca bibliographica Aureniana, vol. 155); *Nemirovskij E.L.* Gesamtkatalog der Frühdruche in kyrillischer Schrift, Bd. 5: Die Druckerei von Francisk Skorina in Wilna. Baden-Baden, 1999 (Bibliotheca bibliographica Aureniana, vol. 171).

raisiais metais naujai aptikti egzemplioriai: 1996 m. Christie's aukcione parduotas konvoliutas (Jobo, Patarlių, Siracido, Koheleto, Išminties knygos) ir Vokietijos Herlico miesto bibliotekos egzempliorius (Penkiaknygė, Jozuės, Karalių knygos). Tačiau iš tikrųjų Skorinos leistų tekstų funkcionavimas buvo dar platesnis, nes žinoma nemaža jo leidinių ar atskirų jų dalių rankraštinų nuorašų¹⁰¹.

Skorina taip apibūdino savo skaitytojus: **братия моя, русь**. Pastaruoju terminu vadinti ne tik rusėnai, bet apskritai visi rytų slavai, taip pat ir maskvėnai. Be jokios abejonės, Skorinos leidiniai skirti stačiatikiams. Tai liudija, pavyzdžiui, tokie faktai: jo leistas Psalmynas stačiatikiškas (150 psalmių suskirstytos į 20 katizmų, pridodant papildomą 151 psalmę)¹⁰², *Mažajoje kelionių knygoje* išspausdintas *Tikiu* tekstas neturi žodžių *filioque*, o bažnytinis kalendorius mini stačiatikių, bet ne katalikų šventuosius; akatistų žanras taip pat labiau susijęs su stačiatikių, negu katalikų tradicijomis¹⁰³.

4. Ketvirtąjį etapą reprezentuoja iš lotynų į rusėnų kalbą verstas ir 1585 m. Vilniuje leistas Petro Kanizijaus *Mažasis katekizmas*¹⁰⁴, turėjęs būti atsvara protestantiškajam Simono Budno 1562 m. *Katekizmui*¹⁰⁵. Šis popiežiaus legato Abiejų Tautų Respublikoje jezuito Antonijaus Posevino (1533–1611) iniciatyva parengtas leidinys laikytinas plačios stačiatikiams skirtos katalikybės bei bažnytinės unijos idėjų propagavimo programos dalimi. Prastokas rusėniškas *Katekizmo* vertimas parengtas Branevo (Varmijoje) jezuitų seminarijoje ir išspausdintas tikriausiai Vilniaus jezuitų akademijos spaustuvėje, naudojant Mamoničių spaustuvės kirilines raides. Teksto rinkėjai nesuprato slaviškai, todėl savo darbą atliko prastai: leidinyje daug klaidų¹⁰⁶.

1585 m. *Katekizmo* kalboje esama bažnytinės slavų ir rusėnų kalbų bruožų, tačiau pirmieji aiškiai dominuoja, o leksika ir ypač fleksija beveik visiškai sutampa su

¹⁰¹ Галенчанка Г.Я. Францыск Скарына: Спадчына і пераемнікі. Анатаваны бібліяграфічны паказальнік. Мінск, 2002, с. 7–51.

¹⁰² Šiaip biblinių tekstų forma nėra patikimas konfesijos rodiklis: katalikų ir protestantų rengti Biblijos vertimai į lenkų kalbą būdavo suskirstyti į stačiatikiams būdingus liturginius skirsnius, kad šie vertimai būtų ir stačiatikių naudojami. Галенченко Г.Я. Симон Будный: Книгоиздательская деятельность в Белоруссии // Стриженок П.М. (ред.) Из истории книги, библиотечного дела и библиографии в Белоруссии. Минск, 1970, с. 173–174; Frick D.A. Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation: Chapters in the History of the Controversies (1551–1632). Berkeley, 1989, p. 114).

¹⁰³ Уляхин М. Полная биография Георгия (доктора медицинских и свободных наук Франциска) Скорины. Полоцк, 1994, с. 9–10 (su kita interpretacija).

¹⁰⁴ Fałowski A. Język ruskiego przekładu Katekizmu jezuickiego z 1585 roku. Kraków, 2003 (Studia Ruthenica Cracoviensia, 2).

¹⁰⁵ Frick D.A. Meletij Smotryč'kyj and the Ruthenian Language Question // Harvard Ukrainian Studies, vol. 9, 1985, p. 28.

¹⁰⁶ Зернова А.С. Типография Мамоничей в Вильне XVII века // Книга: исследования и материалы, т. 1. Москва, 1959, с. 181.

Skorinos leistų tekstų normomis¹⁰⁷. A. Fałowski aiškina tai sąmoningu *Katekizmo* vertėjų pasirinkimu: Skorinos kalba (bažnytinė slavų su rusėniškais elementais) geriausiai tikusi visiems rytų slavams skirtai katalikų propagandai. Tačiau labiau tikėtina, kad *Katekizmo* vertėjai orientavosi į Skorinos leidinių kalbą todėl, kad pastarieji naudoti 1570 m. įsteigtoje Vilniaus jezuitų akademijoje, kur nuo 1579 m. dėstytas Šventojo Rašto ir *Katekizmo* vertimas į rusėnų kalbą. Skorinos leidinių turėjusiems jezuitams trūko tik *Katekizmo* slaviško vertimo, kuris ir buvo parengtas 1585 m.

Išsamumo dėlei pridursime, kad pirmoji rusėnų kalbos gramatika parašyta (lotyniškai) kataliko, Krokuvos ir Paryžiaus universitetų absolvento Jono Uževičiaus¹⁰⁸. Nėra visiškai aišku, ar ši rankraštinė gramatika (du – 1643 ir 1645 m. – autografa) saugomi Prancūzijoje) susijusi su mūsų tema (rusėniškoji bažnytinė raštija). Šiam veikalui būdingas gretinamasis metodas: šalia rusėniškų formų kartais pateikiama informacija apie bažnytinę slavų ir kai kurias kitas slavų kalbas. Malda *Tėve mūsų* pateikta šioje gramatikoje keliomis kalbomis: rusėniškai, bažnytine slavų kalba ir kroatiskai (glagolicos raidėmis).

J. Uževičiui patikimai priskirtas taip pat Prancūzijoje saugomas N. Balermonto pasikalbėjimo knygelės anoniminis vertimas, atliktas lygiagrečiai į rusėnų ir bažnytinę slavų kalbą¹⁰⁹. Jame rusėniškas tekstas įvardytas kaip *Popularis*, o bažnytinis slaviškas – *Sacra*. Tad autorius nemanęs, kad rusėnų kalba tinka bažnytiniais (ir ypač sakraliniams) tekstams, nors savo gramatikoje ir pateikė rusėniško sakralinio teksto (maldos) pavyzdį. Pateikdamas paralelinius tekstus dviem slavų rašytinėmis kalbomis autorius norėjo akivaizdžiai parodyti jų struktūrinius skirtumus, o jų funkcijų santykį įvardijo pasinaudodamas *Popularis*–*Sacra* priešprieša. Todėl J. Uževičiaus veikalai tikriausiai nėra anksčiau aprašytos (į bažnytinę raštiją orientuotos) katalikų veiklos tąsa.

Apibendrinant katalikų veiklą slaviškosios bažnytinės raštijos srityje, galima konstatuoti jos orientaciją visų pirma į spausdintą produkciją, kuri buvo skirta visiems rytų slavams, todėl rašyta dažniausiai ne rusėniškai, o bažnytine slavų kal-

¹⁰⁷ Fałowski A. Język ruskiego przekładu Katekizmu jezuickiego z 1585 roku. Kraków, 2003 (Studia Ruthenica Cracoviensia, 2), s. 57–58, 85–87, 101–102.

¹⁰⁸ Dingley J. The two versions of the Gramatyka Slovenskaja of Ivan Uževič // The Journal of Byelorussian Studies, vol. 2.4, 1972, pp. 369–384; Білодід І.К., Кудрицький Є.М. Граматика слов'янська І.Ужевича. Київ, 1970 (Пам'ятки української мови XVII ст.); Жовтобрюх М.А. „Граматика словенская“ Івана Ужевича – пам'ятка староукраїнської літературної мови // Слово і труд: До сімдесятиріччя академіка Івана Костянтиновича Білодіда. Київ, 1976, с. 167–179; Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ, 1985, с. 155–198.

¹⁰⁹ Keipert H. „Rozmova/Besěda“: Das Gesprächsbuch Slav. № 7 der Bibliothèque nationale de France // Zeitschrift für Slavische Philologie, Bd. 60.1, 2001, S. 9–40; Bunčić D. Die ruthenische Schriftsprache bei Ivan Uževič unter besonderer Berücksichtigung seines Gesprächsbuchs Rozmova/Besěda. Mit Wörterverzeichnis und Indizes zu seinem ruthenischen und kirchenslavischen Gesamtwerk. München, 2006 (Slavistische Beiträge, Bd. 447).

ba (gryna arba su rusėniškais elementais). Beveik visa aptariamoji veikla susijusi su Lenkijos karalystės ir LDK sostinėmis: Krokuva (1491–1493), Praha (1517–1519; tačiau tiražo dalis finansuota iš Vilniaus), Vilnius (apie 1522–1525 m. ir 1585 m.). Rusėnų kalbos elementų yra tik tekstuose, tiesiogiai susijusiuose su LDK.

IŠVADOS

Kijevo Rusioje susiformavusi knyginės bažnytinės slavų ir neknyginės senosios rusų kalbos diglosija pagoniškoje LDK transformavosi į dviejų knyginių – bažnytinės slavų ir rusėnų – kalbų diglosiją. Pirmoji kalba tapo konfesine prasme žymėta ir taikyta tik Rytų krikščionių kultūrai, o pastaroji suvokta kaip pasaulietiška (konfesiškai neutrali) ir naudota valstybės reikmėms. Rusėnų kalba, tapusi knygine ir susieta su Lietuvos kunigaikščių pagoniška kultūra, tiek savo pavadinimu, tiek struktūra buvo tiesioginis senosios rusų kalbos tęsinys¹¹⁰, įgijęs naujas funkcijas¹¹¹. Lietuvos krikštas pagal katalikiškąsias apeigas nepakeitė bažnytinės slavų ir rusėnų kalbų jau susiklosčiusių santykių.

Stačiatikių bažnytinė raštija rusėnų kalba egzistavo jau 1397 m. Tuomet ir vėliau į rusėnų kalbą versti įvairūs bažnytiniai tekstai: Evangelijos, Senojo Testamento knygos, Šventųjų gyvenimo aprašymai, Minėjinis panegirikas, Mokomoji Evangelija, Triodiniai sinaksarai, Kijevo Olų paterikas. Verta pastebėti, jog visi šie tekstai skirti bažnytiniam skaitymui, bet ne giedojimui.

XVI–XVII a. sąvartoje nuoseklus stačiatikis Ivanas Višniškis reikalavo laikant mišias vartoti ne rusėnų, o bažnytinę slavų kalbą: „Evangelijų ir Apaštalų darbų ir laiškų bažnyčioje per mišias rusėniškai nekraipykite; tačiau po liturgijos rusėniškai aiškinkite ir verskite, kad liaudis suprastų. Visas bažnytines knygas ir tipikonus bažnytine slavų kalba spausdinkite“¹¹². Šis pasisakymas rodo, kad per stačiatikių mišias Šventasis Raštas kartais skaitytas ir rusėniškai. Tačiau taip daryta retai ir ne dėl kalbinių nuostatų, o iš bėdos, kaip rodo Kijevo Olų vienuolyno archimandrito Varlaamo Jasinskio 1689 m. Maskvos patriarchui Joakimui rašytas laiškas, kur skaitome: „Daug čia yra šventikų, kurie per Dievo šventiesiems skirtas šventes, neturėdami iš kur perskaityti cerkvėje esantiems žmonėms vieno ar kito šventojo gyvenimo aprašymo <...>, įpratę jį iš stačiatikių cerkvei nederamų ir labai su ja prasilenkiančių lenkiškų knygų skaityti, versdami žodžiu į rusėnų kalbą ir dažnai

¹¹⁰ Plg. Мозер М. Что такое «простая мова»? // *Studia Slavica Hungarica*, vol. 47/3–4, 2002, c. 228–231.

¹¹¹ Kijevo Rusioje senoji rusų kalba, vartota dalykinėje raštijoje ir teisiniuose tekstuose (Rusų tiesa, kunigaikščių įstatai), savo ruožtu tęsė dar pagoniškų laikų vietines kalbines tradicijas.

¹¹² Вишневский И. Сочинения, изд. И.П. Еремич. Москва–Ленинград, 1955, c. 23.

suklysdami“¹¹³. Kataliko (buvusio stačiatikio, o vėliau unito) Kasijano Sakovičiaus 1642 m. teigimu, panašiai, versdamas iš lenkų į rusėnų kalbą, susirinkusiems cerkvėje parapijiečiams skaitė kalvinisto Mikalojaus Rėjaus leidinį stačiatikių šventikas netoli Lvovo, prieš skaitydamas homiliją taręs rusėniškai: „Paklausykite, krikščionys, šventojo Rėjaus pamokymo“¹¹⁴. Beje, kartais Rėjaus *Postilę* bažnyčioje skaitė ir katalikai kunigai¹¹⁵, tik jiems nereikėjo versti teksto iš vienos kalbos į kitą.

LDK stačiatikiai visada laikė bažnytinę slavų kalbą prestižine¹¹⁶, būtent todėl vien tik ja buvo giedama cerkvėse. Rusėnų kalba bažnytiniame kontekste vartota tik norint padaryti skaitomą tekstą suprantamą parapijiečiams. Šiais tikslais per mišias skaitytas ir Šventojo Rašto rusėniškas vertimas, kuris nebuvo lygiavertis tekstui bažnytine slavų kalba, o turėjo didaktinę funkciją. Normali praktika buvo tokia: per stačiatikių mišias Šventasis Raštas skaitytas bažnytine slavų kalba ir tik po to (dažniausiai per pamokslą) šventikas galėjo jį išversti rusėniškai parapijiečiams.

Tačiau ir pamokslo metu rusėnų kalba buvo priimtina ne visada ir ne visiems. Pavyzdžiui, XVII a. pradžioje pirmasis Vilniaus šv. Dvasios vienuolyno archimandritas Leontijus Karpovičius savo plačiai publikai skirtuose rusėniškuose pamokymuose Bibliją ir liturgines giesmes cituoja bažnytine slavų kalba, o Bažnyčios tėvų pamokymų fragmentus verčia į rusėnų kalbą¹¹⁷.

Galima teigti, kad dvi LDK cerkvėse skambėjusios slavų kalbos turėjo skirtingas funkcijas: bažnytinė slavų kalba funkcionavo kaip liturginė, o rusėnų kalba – kaip homiletinė. Panašiai kaip targumai žydų tradicijoje rusėniški tekstai buvo stačiatikių skaitomi per mišias, tačiau visada turėjo tik pagalbinę (didaktinę) funkciją. Kijevo Rusios diglosija, kai knyginė bažnytinė slavų kalba buvo priešpastatyta neknyginei senajai rusų kalbai, LDK stačiatikių raštijoje pakeista naujo tipo diglosija: abi kalbos pradėjo funkcionuoti kaip knyginės ir bažnytinės, bet buvo priešpastatytos kaip liturginė homiletinei.

Prie rusėnų bažnytinės raštijos raidos prisidėjo judėjai ir katalikai: pirmieji anksčiau šios raštijos gyvavimo laikotarpiu (XV a. antroji pusė) atliko kelių Senojo Testamento knygų vertimą iš hebrajų į rusėnų kalbą (kurią laikė net prestižiškesne už bažnytinę slavų kalbą); antrieji veikė kiek vėliau ir rinkosi bažnytinę slavų kalbą (dažnai su rusėniškais elementais). Beveik visais atvejais judėjų ir katalikų atlikti vertimai buvo skirti stačiatikių auditorijai.

¹¹³ Bolek A. Rozwój poglądów na tak zwaną „mowę prostą“ w XVI i XVII wieku // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, DCXXXIII, Prace językoznawcze, z. 74, 1983, s. 30.

¹¹⁴ Frick D.A. (ed.) The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryc'kyj. Cambridge (Massachusetts), 1987, p. XI (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. 2).

¹¹⁵ Ten pat.

¹¹⁶ Tik iš kitų kraštų į LDK atvykęs ir Kijeve iš hebrajų į rusėnų kalbą vertęs žydas Zacharija manė, kad pastaroji prestižiškesnė už bažnytinę slavų kalbą.

¹¹⁷ Žr. Leontijui Karpovičiui skirtą monografiją, kurioje jo originalūs rusėniški pamokslai išleisti kartu su vertimu į dabartinę rusų kalbą: Левишин А.В. Леонтий Карпович: Жизнь и творчество. Минск, 2001.

STAČIATIKIŲ
INTEGRACIJA
Į LIETUVOS
DIDŽIOSIOS
KUNIGAİKŠTIJOS
VISUOMENĘ
XV–XVI A. © *Genutė Kirkienė*

Viduramžiais ir ankstyvaisiais amžiais Europoje besikuriančių tautinių monarchijų integraciniai procesai apėmė regioninius ir iš dalies etninius segmentus. Visiems žinoma, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštija (toliau – LDK) ir iš dalies Lenkijos valstybėse egzistavo ne tik etniniai subjektai, bet, svarbiausia, konfesiniai visuomenės segmentai. Ši konfesinė segmentacija tapo netgi Europos istorinių regionų paieškos pagrindu ir ribų kriterijumi. Vienas iš Vidurio Europos, kaip istorinio regiono koncepto autorių Oskaras Haleckis rytinę šio regiono (Vidurio Europos) ribą sutapatino su katalikiškojo ir stačiatikiškojo regionų sandūros linija. Tokiu atveju Vidurio Rytų Europos regiono riba eina per LDK vidurį, t.y. dalija ją į dvi dalis. Šitoks apibendrintas vaizdinys išliko iki mūsų dienų, pvz. Samuelis Huntingtonas ne tik Vidurio Europos, bet ir Vakarų civilizacijos ribą brėžia pagal etninės Lietuvos rytinius pakraščius¹.

Tačiau O. Haleckis nesustojo savo apmąstymuose ir būtent į šį apibendrintą vaizdinį netilpo LDK ir iš dalies Lenkijos integraciniai procesai, kurių vienas iš svarbiausių buvo bažnytinė unija. Dėl to, specialiai tirdamas Bažnyčių unijos problematiką fundamentaliame veikalė „Nuo Florencijos iki Brastos“², jis Bažnyčių uniją traktavo kaip fenomenalią (neturinčią analogų kituose Europos kraštuose) Lenkijos ir Lietuvos, sujungtų dinastine unija, valstybių problemą, kurią jos visuomenei iškėlė Krėvos sutartis. O. Haleckio koncepcija grindžiama prielaida, kad būtent šios valstybės buvo vienintelės Europoje valstybės, kuriose katalikas valdovas turėjo itin gausų stačiatikių konfesijos būrį. Šis fenomenas, anot Haleckio, 1395–1396 m. ir 1415–1418 m. padarė Vytautą ir Jogailą europinio masto Bažnyčių unijos politikais, formulavusiais visuotinės unijos (tarp Konstantinopolio patriarcho ir Romos popiežiaus) idėją, kuri galėjo būti sudaryta Bažnyčių unijos susirinkime³.

¹ *Huntington S. P.* The Clash of Civilizations? // *Foreign Affairs*, vol. 72, no. 3, Summer 1993, pp. 22–49.

² *Halecki O.* Od unii Florenckiej do unii Brzeskiej, pod red.J. Kłoczowskiego, 1–2. Lublin, 1997.

³ Ten pat, t. 1, s. 33–46. Plg. *Trajdos T. M.* Metropolici kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak, bulgarscy duchowni prawosławni // *Balcanica Posnaniensia*, 1985, t. 2, s. 226–232; *Kłoczowski J.* Jagiełło i Witold wobec prawosławnych: próba ich dowartościowania w 1417 r. //

Kaip žinia, Florencijoje buvo susitarta dėl dogmų ir savos liturgijos išlaikymo⁴. Sudarius šią uniją ir jai žlugus (turkams užgrobęs Konstantinopolį, niekada daugiau neiškilo visuotinės unijos idėja), problema persikėlė į lokaliųjų arba regioninių unijų su atskiromis Rytų bažnyčiomis lygmenį. Tokia unija ir buvo realizuota 1596 m. Brastoje. Paprastai Brastos bažnytinė unija laikoma visos stačiatikių visuomenės integracija, tačiau iš esmės dalis stačiatikių visuomenės, tiksliau – aukščiausias jos sluoksnis jau buvo nuėjęs kitais keliais, vadinasi, integracinis stačiatikių diduomenės mechanizmas veikė žymiai anksčiau. Labiausiai paplitęs S. Kot'o integracinis modelis, jog stačiatikiai ėjo į reformaciją ir iš jos negrįžo į stačiatikybę, bet pasuko į katalikybę. Kitas modelis – stačiatikiai į katalikybę grįždavo prieš reformaciją. Tačiau, svarbiausia, būta ne bažnytinės unijos bandymų, o ištiso proceso, kurio istoriografija nematė. Čia verta grįžti prie O. Haleckio koncepcijos svarstymo.

O. Haleckis Lietuvos ir Lenkijos valstybėje 1458–1503 m. įžvelgė ne lokalinės, o visuotinės Bažnyčių unijos realizavimo variantą, kuris įvardinamas Florencijos unijos atgimimu⁵. Šį reiškinį jis ir siejo su naujai paskirtu (nominacija – 1458 m. rugsėjo 5 d.) unitinių pažiūrų naujos Kijevo metropolijos (atskirtos nuo Maskvos) metropolitu Grigaliumi Bulgaru⁶, kurį pašventino ir egzilinis Konstantinopolio patriarchas unitas – Grigalius Mamma pagal graikų apeigas.

Bažnyčių unijos procesas po Grigaliaus mirties, anot Haleckio, priklausė nuo to, kas bus jo pasekėjas ir ar jis bus pripažintas LDK rusėnų vyskupų⁷. Autoriaus manymu, taip pat buvo unitinių pažiūrų iki 1503 m. ir kiti metropolitai: Misaelis (1430–1476), Simonas (1480/1–1488), Jona (1488–1494), Makarijus (1495–1497), Bulgarinovičius (1498–1501). Juos rėmė pats valdovas. Šie metropolitai, būdami turkų valdžioje negalėjo laisvai reikšti savo įsitikinimų ir siekė likti vienybėje su katalikų bažnyčia ir popiežiumi, kartu visiškai nenutraukdami ryšių su Konstantinopolio patriarchu. Haleckis manė, kad metropolito Bulgarinovičiaus veikla buvo tarsi

Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedem-dziesiąt rocznicę urodzin, oprac. Z. H. Nowak. Toruń, 1992, s. 174–179.

⁴ Florencijos Bažnytinės Unijos esmė – pasiektas kompromisas pagrindiniais teologijos klausimais: stačiatikiai pripažino popiežių *Vicarius Christi* pagal visuomeninių susirinkimų nutarimus ir šventuosius kanonus. Popiežius buvo pripažintas hierarchiškai pirmas tarp penkių (po jo eilės tvarka sekė patriarchai: Konstantinopolio, Aleksandrijos, Antiochijos ir Jeruzalės); pripažinta abiejų Bažnyčių Eucharistijos tradicija (Vakarų – neraugintos duonos, Rytų apeigų – raugintos), patvirtinta abiejų Bažnyčių krikšto sakramento praktika; palikta teisė Rytų Bažnyčiai skaistykla interpretuoti savaip, svarstytas Filioque klausimas ir pagaliau, abiem Bažnyčioms buvo paliktos skirtingos apeigos.

⁵ *Halecki O.* Od unii Florenckiej do unii Brzeskiej, pod red. J. Kloczowskiego, t. 1. Lublin, 1997, s. 116–137.

⁶ Ten pat, s. 119–122.

⁷ Ten pat, s. 136.

tvirtas akordas, siekiantis įtvirtinti visuotinę Bažnyčių uniją Lietuvos ir Lenkijos valstybėje. Šio metropolito veikloje mes matome visus šios Bažnyčių unijos subjektus: LDK valdovą Aleksandrą, popiežių Aleksandrą VI, Vilniaus vyskupą Albertą Taborą, Konstantinopolio patriarchus Nifontą II ir Joachimą I, o taip pat patį metropolitą Bulgarinovičių. Kaip tik šių asmenų dalyvavimas ir buvo Haleckiui visuotinės Bažnyčių unijos apibūdinimo kriterijus (tiesa, autorius tokios griežtos definicijos nepateikė). Tuo tarpu regioninė arba lokalinė Bažnyčių unija, sukurta Breste 1596 m., jau neturėjo esminio visuotinės Bažnyčių unijos subjekto – Konstantinopolio patriarcho.

Po Bulgarinovičiaus veiklos daugiau bažnytinės unijos bandymų nebuvo, tad Haleckiui lūžis – 1503 m., kai nauju Kijevo metropolitu tapo Juozapas Soltanas. Nors nei šis, nei po jo buvę metropolitai nedeclaravo atsimetimo nuo bažnytinės unijos, tačiau ir neieškojo popiežių palaiminimo. Nematyti intensyvesnių ryšių ir su Konstantinopolio patriarchais⁸. Todėl O. Haleckis nuo šio momento įžvelgė Florencijos Bažnyčių unijos proceso nutrūkimą.

Vis dėlto šios problemos istoriografijoje novatoriškiausias Haleckio pastebėjimas yra tas, kad ir po 1503 m. būta Florencijos Bažnyčių unijos tradicijos⁹. Autorius pastebėjo keletą faktų, iš kurių svarbiausias LDK reiškiny – kunigaikščio Jurgio Sluckišio deklaracija apie vienybę su katalikų bažnyčia: viena, jis 1526 m. fundavo katalikų bažnyčią Veisiejuose, o antra, vedybų su katalike klausimu, kreipėsi į popiežių Klemensą VII, pripažindamas jo viršenybę, kartu teigdamas, kad gyvena pagal graikų apeigas, tačiau pripažįsta ir katalikų tikėjimą¹⁰. Šią Haleckio koncepciją būtų galima papildyti tiek kitų autorių, tiek naujai pastebėtais faktais. Tačiau Haleckio koncepcija, aiškinusi minėtą laikotarpį, paliko neaiškumą – nebuvo paaiškintas mechanizmas, kaip tie faktai gali egzistuoti, jeigu yra nutrūkęs bažnytinės unijos procesas. Taigi O. Haleckis neįvertino ar neplėtojo galimų kitų bažnytinės unijos sampratų ir fokusavo dėmesį tik į Kijevo metropolitų ryšį su Roma. Jis ir pats pripažino, kad galimi ir asmeniniai stačiatikių ryšiai su popiežiumi.

Atrodo, kad Haleckio pastebėtas visuotinės Bažnyčių unijos procesas 1458–1503 m. LDK buvo realizuojamas paraleliai ir ieškant naujo unijos modelio, kurio subjektais tapo katalikiškosios stovyklos atstovai. Ir tai sąlyginai būtų galima įvardinti lokalinės neformalios bažnytinės unijos procesu, kuriame dominuoja katališkiosios stovyklos subjektai: popiežius, valdovas, katalikų vyskupai ir bernardinai.

⁸ Šiuolaikinėje literatūroje ši situacija apibūdinama kaip Lenkijos ir Lietuvos stačiatikių bažnyčios palikimas likimo valiai. *Kumor Ks. B.* Historia kościoła, t. 4. Lublin, 2003, s. 223–227.

⁹ *Halecki O.* Od unii Florenckiej do unii Brzeskiej, pod red. J. Kłoczowskiego, t. 1. Lublin, 1997, s. 167–192.

¹⁰ Ten pat, s. 181–182.

Šis reiškiny s labiau išryškėjo po 1503 m., kada fiksuojamas pasyvus metropolitų vaidmuo. Prie šio klausimo dar grįšime. Tačiau anksčiau (kai visuotinės Bažnyčių unijos subjektai XV a. antrojoje pusėje buvo aktyvūs) lokalinės bažnytinės unijos reiškiniai buvo pridengti to proceso, kurį Haleckis pavadino Florencijos Bažnyčių unijos atgimimu. Bet ir tada būta specialių ar individualių (kaip pvz. Soltanai, Jonas Sapiega, Mykolas Glinskis) prozelitizmo atvejų, patvirtintų paties popiežiaus. Visa tai tarsi buvo visuotinės Bažnyčių unijos realizavimo formos, tačiau jos jau turėjo kitą konkretesnį turinį. Jos bet kuriuo atveju rodė „didesnį“ unitiškumą, nei patriarchų ir metropolitų propoguojamos bažnytinės unijos formos. Šio turinio kitoniškumas turėjo dar labiau matytis LDK bažnytinės unijos katalikiškųjų subjektų – valdovo ir vyskupų – akimis, juo labiau, kad šie demonstravo savarankiškas pozicijas bažnytinės unijos atžvilgiu. Čia turėjo daugiausia lemti valdovo laikysena.

Florencijos unija, kaip žinoma, palikdama teisę buvusiems stačiatikiams į jų graikiškas apeigas, o kartu reikalaujama perėjimo prie katalikiškos dogmatikos, vis dėlto paliko plačią šių dalykų interpretacijos skalę: nuo stačiatikius tenkinančio formalaus popiežiaus primato pentarchijos rėmuose pripažinimo iki dogmatinių subtilybių realizavimo. Tačiau liko visiškai neaišku, koks galimas kontrolės mechanizmas, kad nei vieni, nei kiti neperžengtų Florencijos unijos numatytos skalės, juo labiau, kad neaišku, ką konkrečiai reikia kontroliuoti, jei formulės yra kompromisinės. Ir čia atsiranda katalikų vyskupų siekis antrą kartą krikštyti stačiatikius.

Pastarasis katalikų reikalavimas, realizuojant bažnytinę uniją, net nebuvo svarstytas Florencijos suvažiavime, todėl stačiatikių atžvilgiu antro krikšto reikalavimas galėjo būti jų interpretuojamas kaip katalikų dvasininkijos savivalė. Antra vertus, būta skirtingų bažnytinės unijos sampratų ne tik tarp stačiatikių ir katalikų, bet ir pačioje katalikų stovykloje.

Istoriografijoje Viktoras Gidžiūnas, o taip pat R. Trimonienė yra atkreipę dėmesį, kad XV a. antrojoje pusėje Bažnyčių unijos įgyvendinimo procese būta dviejų stovyklų: vienoje pusėje buvo bernardinai, karalius Kazimieras bei stačiatikių metropolitas, nereikalavę antrojo krikšto iš stačiatikių, o kitoje – Lenkijos ir Lietuvos vyskupai, kurie reikalavo grįžtančius į Bažnyčių vienybę stačiatikius perkrikštyti.

Bernardinai, norėdami išvengti iš katalikų dvasininkijos pusės galimų kaltinimų, kam jie įsileidžia į savo bažnyčias stačiatikius, išsireikalavo iš popiežiaus 1475 m. liepos 12 d. bulę, kuri suteikė jiems teisę įsileisti į savo bažnyčias graikų apeigų krikščionis¹¹. Be to, norėdami stačiatikius įtikinti unijos efektyvumu, bernardinai pradėjo leisti liturgines knygas, kuriose „būtų pataisytos stačiatikių klaidos“ (Anot V. Gidžiūno, knygų serija bažnytine slavų kalba buvo net pradėta spausdinti Friolio

¹¹ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej* (toliau – KDKW), wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, Kraków, 1932–1948, Nr. 292, s. 340–341.

Švaipolto spaustuvėje Krokuvoje, tačiau tai iki galo nebuvo įgyvendinta)¹². Tačiau ši bernardinų iniciatyva katalikų vyskupų buvo sustabdyta. Nepaisant bernardinų pastangų atvesti stačiatikius į bažnyčių vienybę, gyvenime būta kitaip – katalikų dvasininkai kaip tik reikalavo iš stačiatikių antrojo krikšto arba šį faktą patvirtinančio dokumento. Tą parodė Aleksandro Soltano pavyzdys. Šis, norėjęs priimti Vilniaus katedroje komuniją, bet neturėjęs liudijimo, kad atsigrėžęs į katalikybę, buvo iškeiktas kunigo: „Šuo antrą kartą nepasikrikštijęs, išdrįso artintis prie Dievo stalo“¹³. Kita vertus, Trimonienė atkreipė dėmesį į Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro sekretoriaus Vilniaus klebono Erazmo Cioleko aiškinimą, kad „rusai, pripažinę bažnytinę uniją, bet nepriėmę Šv. Krikšto sakramento, tik sustiprina savo paklydimus. Mirties dieną jie šaukiasi brolių pranciškonų observantų, – jų ir buvo jie suklaidinti, – kad jiems patarnautų“¹⁴. Vadinasi, LDK katalikiškoji hierarchija savaip interpretavo, o kartu nepriėmė visuotinės Florencijos unijos nuostatų. Ji turėjo savo bažnytinės unijos modelį – stačiatikiai, grįžtantys į Bažnyčių vienybę, privalėjo iš naujo krikštytis. Taigi šios skirtingos bažnytinės unijos sampratos turėtų tilpti po O. Haleckio *visuotinės bažnyčių* unijos atgimimo sąvoka. Tačiau taip nėra. Būta paralelinio proceso – tai rodo Kazimiero ir bernardinų veikla: Misaelio laiško 1476 m. turinys atspindi to laikmečio vykdomą socialinę politiką, būtent bažnytinės unijos įgyvendinimą tarp stačiatikių. Laiško signatarai, prieštaraudamai dėl antrojo krikšto, siekia kokybiškesnės bažnyčių unijos.

XV a. antrojoje pusėje bažnytinės unijos iniciatyva buvo valdovo rankose, nes nuo jo priklausė metropolitų išrinkimas¹⁵. Aiškėja, kad nuo šio momento bažnytinė unija formavosi jau katalikiškų subjektų lygmenyje. Stačiatikių integracinį mechanizmą rodytų ir popiežių bulės. Popiežius Sikstas IV 1481 m. rugpjūčio 31 d. išleido bulę, nurodančią laikytis Florencijos unijos nutarimų¹⁶. Ją kartojo 1487 m.

¹² Žr.: *Gidžiūnas V.* Pranciškonų, observantų–bernardinų gyvenimas ir veikla Lietuvoje XV ir XVI a. // *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*, t. IX. Roma, 1982, p. 114.

¹³ *Kutrzeba J., Fijalek J.* Kopiarz rzymski Erazma Ciołka // *Archiwum Komisji Historycznej*, 1, ser. 2. Kraków, 1924, s. 77.

¹⁴ *Trimonienė R.* Katalikų bažnyčios politika bažnytinės unijos klausimu Kazimiero ir Aleksandro laikais // *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*, Metraštis, t. XII. Vilnius, 1998, p. 337.

¹⁵ Galima teigti, kad bažnytinės unijos likimas priklausė ne tik nuo to, kas bus jos įpėdinis ir ar jis bus pripažintas, bet visų pirma nuo valdovo pozicijos. Faktas, kad Kazimieras griežtai atmetė Konstantinopolio patriarcho „peršamą“ metropolitą Spiridoną ir išsirinko Kijevo metropolitą Polocko vyskupą Simoną, suprantama, lojalų sau, o tuo pačiu ir Romos popiežiui, rodytų, kad Kazimieras tuo metu turėjo būti akivaizdžiai perėmęs bažnytinės unijos iniciatyvą į savo rankas. Juk kitu Kijevo metropolitą stačiatikių vyskupų 1489 m. išrinktas Polocko vyskupas Jonas Glezna taip pat visų pirma buvo patvirtintas valdovo Kazimiero ir tik po to kreiptasi į Konstantinopolio patriarchą dėl jo įšventinimo.

¹⁶ KDKW, Nr. 319, s. 377–378; Apie tai žr.: *Gidžiūnas V.* Pranciškonų, observantų–bernardinų

birželio 19 d. ir popiežius Inocentas VIII, leidęs priimti bernardinų globon grįžtančius naujatikius bei suteikti jiems išrišimą ir nereikalauti antrojo krikšto¹⁷. Tokie patys pageidavimai buvo išreikšti 1501 m. rugpjūčio 23 d. popiežiaus Aleksandro VI bulėje Vilniaus vyskupui Albertui Taborui¹⁸.

Taigi ar negalėtume jau Kazimiero valdymo laikais įžvelgti lokalinės Bažnyčių unijos, realizuotos Brastoje, ištakų? Kita vertus, jeigu metropolitų unitinės orientacijos parėmė ne tik stačiatikių vyskupai, bet veikiausiai ir stačiatikių didikai, tad galbūt reiktų kalbėti apie bažnytinės unijos realizavimą tik aukščiausiojo stačiatikių sluoksnio lygmenyje?

Aleksandro valdymo laikotarpiu Kijevo metropolija Juozapui Bulgarinovičiui buvo pažadėta su ta sąlyga, kad šis dirbs unijos naudai¹⁹. Aiškėja, kad šio metropolito misija – įtvirtinti visuotinės Bažnyčių unijos modelį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje. Juo labiau, kad tuo metu buvo itin ryškūs tokios unijos subjektai. Iš vienos pusės – patriarchas, metropolitas ir stačiatikių vyskupai, iš kitos – katalikiškoji linija: popiežius, valdovas bei katalikų vyskupai.

Tačiau šiuo laikotarpiu išryškėjo žymiai radikalesnis bažnytinės unijos bandymas – stačiatikių diduomenės integracinis mechanizmas.

Lenkų istorikas Maroszekas²⁰ 1495–1503 m. laikotarpyje pamatė ištisą bažnytinės unijos realizavimo sąjūdį ir šiame procese įžvelgė radikaliausią bažnytinės unijos formą – vieningos dviejų apeigų bažnyčios kūrimą (tuo tarpu unitinė bažnyčia iš Brastos bažnytinės unijos taško suvokiama taip: unitinė Bažnyčia yra paklusni popiežiui, tačiau turi atskirus maldos namus). Gali būti, jog Maroszekas klydo ta prasme, kad bažnytine unija laikė radikaliąją kanoninę (o ne organizacinę!) unijos formą – vieningų maldos namų idėją, iškeltą Jono Sapiegos ir realizuojamą Ikaznėje²¹. Šią idėją Maroszekas įžvelgė vykdomą ir Aleksandro Chodkevičiaus

gyvenimas ir veikla Lietuvoje XV ir XVI a. // Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai, t. IX. Roma, 1982, p. 111; *Kantak K.* Bernardyni Polscy, (1453–1572), 1. Lwów, 1933, s. 163–165.

¹⁷ *Gidžiūnas V.* Pranciškonų, observantų - bernardinų gyvenimas ir veikla Lietuvoje XV ir XVI a. // Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai, t. IX. Roma, 1982, p. 110–112; *Kantak K.* Bernardyni Polscy, (1453–1572), 1. Lwów, 1933, s. 165–166.

¹⁸ KDKW, Nr. 503, s. 611–613; *Trimonienė R.* Katalikų bažnyčios politika bažnytinės unijos klausimu Kazimiero ir Aleksandro laikais // Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai, Metraštis, t. XII. Vilnius, 1998, p. 337.

¹⁹ *Голубинский Е.* История русской церкви, т. 2. Москва, 1900, с. 447–448; *Никольский Н. М.* История русской церкви. Москва, 1991, с. 164–165.

²⁰ Apie tai žr.: *Maroszek J.* Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia: 1596–1996. Białystok: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, 1996, s. 1–15; *Maroszek J.* Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta: z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią. Białystok: Wydaw. Uniwersytetu w Białymstoku, 2000, s. 116–155.

²¹ V. Gidžiūnas pirmasis istoriografijoje atkreipė dėmesį į J. Sapiegos 1501 m. funduo-

funduotame Supraslyje, o vėliau Možeikove ir Synkovičiuose²². Tačiau minėtas autorius neatkreipė dėmesio, kad Jono Sapiegos projektas, kuomet tokie maldos namai tampa pavaldūs valdovui ir Vilniaus vyskupui, palieka nuošalyje stačiatikų bažnyčios hierarchiją²³. Tikėtina, kad tam negalėjo pritarti Bulgarinovičius, bažnytinės unijos projektą radikalizavęs kitu – organizaciniu aspektu: Bažnyčios lieka atskiros (suprantama, Florencijos unijos sąlygomis), tačiau metropolito pavaldumas popiežiui sąlygoja LDK stačiatikių autokefalinės bažnyčios sukūrimą ne tik *de facto* (tai visuotinai pripažįstama 1458 m.), bet veikiausiai ir *de jure*, o stačiatikių metropolitas įgyja kardinolo rangą (kaip kažkada Izidorius).

XV–XVI a. sandūroje žinome atsiradusius du bažnytinės unijos projektus, sudarytus pagal Venecijos graikų bendruomenės pavyzdį: vienas Jono Sapiegos, kai kuriama dviejų konfesinių bendruomenių bažnyčia tampa pavaldi Vilniaus vyskupui, antras Bulgarinovičiaus, kai jis, norėdamas tapti kardinolu, siekė sukurti atskirą unitišką LDK metropoliją²⁴. R. Černius) padarė išvadą, kad Bulgarinovičiaus projektas buvo nerealus ir sukėlė katalikų Bažnyčios nepasitenkinimą.

Tokia galima autokefalija (bažnytine prasme) lenktų jos dignitorių rangų katalikų bažnyčios hierarchiją, kas savaime atveria kelius pretenzijoms patekti į Ponų tarybą. Tuo ypač buvo nesuinteresuoti katalikų vyskupai. Dviejų bažnytinės unijos projektų – Juozapo Bulgarinovičiaus ir Jono Sapiegos – įžvalga leidžia kitaip įsivaizduoti bažnytinės unijos likimą vėliau, po Bulgarinovičiaus vadovavimo metropolijai. Jeigu Maroszekui su Bulgarinovičiaus mirtimi bažnytinė unija baigiasi,

tą bažnyčią Ikažnėje, skirtą dviejų konfesijų – katalikų ir stačiatikių – apeigoms. Žr.: *Gidžiūnas V.* Pranciškonų, observantų–bernardinų gyvenimas ir veikla Lietuvoje XV ir XVI a. // Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai, t. IX. Roma, 1982, p. 117. Plg. *Maroszek J.* Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia: 1596–1996. Białystok: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, 1996, s. 10; *Černius R.* Konfesinis ir politinis XV a. pabaigos Bažnytinės unijos aspektas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje // Tarp istorijos ir būtovės, studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui. Vilnius, 1999, p. 252.

²² Autorius atkreipė dėmesį į minėtų cerkvių architektūrą, kurioje jungiami bizantinio ir gotikos stiliaus elementai. Žr.: *Maroszek J.* Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta: z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią. Białystok: Wydaw. Uniwersytetu w Białymstoku, 2000, s. 137–138, 145–149.

²³ Lieka klausimas, ar J. Sapiegos programa vykdoma „raidė į raidę“, t. y., ar išlieka graikiškosios apeigos, ar pereinama į lotyniškas. Vieni tyrinėtojai gali tai traktuoti kaip tapimą kataliku, nereikalaujant krikšto, o kiti, kad tai tik paklusnumas katalikų bažnyčiai. Dar vienas klausimas – jei vis dėlto išlieka graikiškos apeigos, tai ar jos įsileidžiamos į katalikų bažnyčias? Ir atvirkščiai – o kaip yra cerkvėse, ar unitai privalo įsileisti katalikiškas apeigas? Šiuos klausimus paliekame ateities tyrinėjimams.

²⁴ *Černius R.* Konfesinis ir politinis XV a. pabaigos Bažnytinės unijos aspektas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje // Tarp istorijos ir būtovės, studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui. Vilnius, 1999, p. 256–257.

o Haleckiui ši bažnytinės unijos tradicija apnyko, tai todėl, kad abu istorikai kreipė dėmesį į metropolitų pozicijas Šv. Romos atžvilgiu.²⁵

Kaip ten bebūtų, atrodo, kad šios revoliucinės permainos išlaikė tokį pobūdį net nepritarus Bulgarinovičiaus projektui, priešingai, ir Aleksandras, ir Žygimantas Senasis, pasinaudodami šia permaina perėmė ne tik nominalaus, bet ir realaus LDK stačiatikių bažnyčios valdovo rolę, tuo palikdami LDK metropolitą Juozapą Soltaną (taip pat ir vėlesnius metropolitus) nuošalyje nuo bažnytinės unijos problemos. Tai kaip tik leistų paaiškinti, kodėl Supraslio fundacijos aplinkoje buvęs Smolensko vyskupas Juozapas Soltanas, tapęs metropolitu, yra laikomas bažnytinės unijos priešininku ar bent jau nieko nedarančiu dėl jos. Iš to išeitų, kad metropolitai tapo nereikalingi, nes valstybės valdovo funkcijos nepaprastai išaugo.

Antra vertus, tokiu būdu surandama puikiausia galimybė išspręsti stačiatikių pasaulietinio elito interesus ir „apeiti“ Horodlės draudimus. Esant tokiai situacijai, galėtume teigti, kad egzistuoja bažnytinė unija valdovo lygmenyje (arba jo dvaro lygmenyje), kuomet stačiatikių Konstantinopolio patriarchas tampa tik nominaliu LDK stačiatikių vadovu, o realiu stačiatikių valdovu tampa LDK valdovai katalikai²⁶.

Vadinasi, ši aplinkybė atiduoda bažnytinės unijos idėją į LDK katalikų hierarchų rankas ir ji visiškai nebesipriklauso nuo Konstantinopolio patriarchų laikysenos. Tai ir paaiškintų keletą klausimų. Kodėl toliau remiama Supraslio cerkvės statyba²⁷, nors egzistuoja cerkvių statybos draudimas ir leidimo turi prašyti ne tik K. Ostrogiškis²⁸, bet ir lietuvių katalikiškos giminės atstovas Jurgis Grigoraitis Astikas, kuris, be valdovo leidimo pastatęs Anykščių cerkvę, turėjo ją, kaip

²⁵ O iš R. Černiaus pastebėjimų išeitų, kad jei nei popiežius, nei Katalikų bažnyčios hierarchija nebuvo suinteresuoti metropolito Bulgarinovičiaus organizaciniu radikalizmu, tai jie kaip tik galėjo pritarti kanoniniam radikalizmui. Tiesa, šis kanoninis radikalizmas buvo neparankus stačiatikiams ir, priešingai, žymiai artimesnis katalikybei, kuri, nereikalaudama antrojo krikšto, priima stačiatikius savo globon. Plg. Černius R. Konfesinis ir politinis XV a. pabaigos Bažnytinės unijos aspektas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje // Tarp istorijos ir būtovės, studijos prof. E. Gudavičiaus 70-mečiui. Vilnius, 1999, p. 257.

²⁶ Tokią tendenciją skiriant metropolitus, kai XVI a. Kijevo metropolito institutas išgyveno nuopuolį ir patriarcho vaidmuo sumenko, o LDK valdovo valdžia išaugo, įžvelgė Borysas Gudziakas. Žr.: Gudziak B. A. Crisis and Reform, The Kijivan Metropolitate the Patriarche of Constantinople and the Genesis of the Union of Brest. 1998, pp. 59–62.

²⁷ J. Maroszekas mano, kad Supraslio cerkvės statybą veikiausiai rėmė ir dk Aleksandras, nes vienam Aleksandrui Chodkevičiui tokia statyba vargu ar ekonomiškai būtų įveikiama. Maroszek J. Dziedictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia: 1596–1996. Białystok: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, 1996, s. 6.

²⁸ Kaip žinia, K. Ostrogiškis Oršos mūšio lauke išprašė iš Žygimanto Senojo leidimą dviejų cerkvių statybai Vilniuje. Plačiau žr.: Fijalek J. Opisy Wilna ceż do polony wieku XII-go // Atheneum Wileńskie, r. Z., 1924, zscz. 5–6, s. 137–146.

neteisėtą, 1529 m. liepos 8 d. Žygimanto Senojo įsaku nugriauti²⁹? Kodėl tos pačios estetinės ir konfesinės programos rėmuose statomos bažnyčios Možeikove ir Synkovičiuose? Kodėl apie abiejų apeigų bažnyčios fundaciją kalbama Turosnėje? Svarbų šaltinį nurodė Maroszekas, suradęs Turosos bažnyčios 1515 m. balandžio 23 d. dokumentą, nurodantį, jog ši šventovė turėjo tarnauti visiems esantiems vienybėje su Romos katalikų bažnyčia³⁰.

Haleckis, formuluodamas hipotezę, kad bažnytinė unija ir jos šalininkai negalėjo pradingti iš šio proceso jau Žygimanto Senojo ir Žygimanto Augusto laikais (iš jo buvo pasitraukę tik metropolitai ir stačiatikių vyskupai), bažnytinės unijos procesą šiame laikotarpyje grindžia tik jos tradicijų tėsa (pvz., kn. Jurgio Slucko vedybos su katalike Elena Radvilaite)³¹. Haleckis jau nekalba apie bažnytinės unijos procesą. Ši Haleckio įžvalga leidžia manyti valstybėje egzistavus ne šiaip sau stačiatikius, bet ir stačiatikius unitus arba graikų apeigų katalikus.

Taigi šiame kontekste reiktų prisiminti unitu laikomą Pranciškų Skoriną³², kurio kūrybinė veikla, tiksliau – leidyba turėjo ne tik rusėnišką, bet ir katalikišką orientaciją, kas leidžia galvoti apie jo unitinę laikyseną. Be to, kaip tik 1526 m. kn. Jurgio Sluckio Veisiejų bažnyčios fundacijos akte tarp liudytojų minimas garsus „daktaras Pranciškus“³³. Tad ar bereikia didesnio sutapimo – unitas pas unitą!

Bandydami įžvelgti lokalinės neformalios bažnytinės unijos procesą Žygimanto Senojo laikais, prisiminkime, kad popiežiaus Aleksandro VI nuostatoms pasipriešino dvasininkai (ypač lenkų), kurie siekė išlaikyti perkrikštijimo reikalavimą. Todėl Aleksandro VI paskelbtą 1501 m. rugpjūčio 23 d. bulę, uždraudę popiežius Le-

²⁹ *Trimonienė R.* Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Vidurio Europa XV–XVI a. sandūroje. Šiauliai, 1996, p. 66.

³⁰ *Maroszek J.* Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia: 1596–1996. Białystok: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, 1996, s. 11. Autoriaus nuoroda į šaltinį – Centralne Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie, F. 31, op. 2, k. 273, k. 7–8.

³¹ Itin svarbu, kad autorius nurodo, jog kn. Jurgis Sluckis kreipiasi vedybų klausimu į popiežių Klemensą VII, kuris pažymėjo: „Šis (kunigaikštis Sluckis – G. K.) gyvena pagal apeigas ir papročius graikų ir Rytų bažnyčios, tačiau, be to, pripažįsta katalikų tikėjimą“. *Halecki O.* Od unii Florenckiej do unii Brzeskiej, pod red. J. Kloczowskiego, 1–2. Lublin, 1997, s. 182.

³² *Ištisa P. Skorinos epocha, jo gyvenimo, individualybės, kūrybinės veiklos aspektai atspindi specialiaame straipsnių rinkinyje: Спадчына Скарыны. Зборнік матэрыялаў першых Скарынаўскіх чытаньняў* (1986), Укл. Мальдзіс А. І. Мінск, 1989.

³³ Франціск Скарына. Зборнік дакумэнтаў і матэрыялаў. Мінск, 1988, с. 84–85: „Praesentibus uenerabilibus, honorabilibus et nobilibus d[omi]nis Iacobo Staszowsky, scholastico Uilnen[si] nec non Cra[oui]ensi, Sandomirien[si] ecclesiarum canonico, cancellario n[ost]ro Ioanne Syluio Amato, iuris utriusq[ue] doctore, canonico n[ost]ro Uilnensi et officiali generali, Georgio Chwalkowsky, in Ozie[r]sdy et Lintupie plebano, uicethesaurario n[ost]ro, nec non Petro Goznisky, curiae n[ost]rae marschalco et egregio uiro domino Francisco, medicinae doctore, testibus ad praemissa uocatis et rogatis“.

onas X 1515 m. Laterano suvažiavime³⁴. Tačiau, kas svarbiausia, prie šio klausimo buvo vėl sugrįžta 1521 m. vasario 2 d., kai popiežiaus legato Zacharijaus Ferreri dekrete įsakoma „laikytis popiežiaus Aleksandro VI bulės (1501 m. rugpjūčio 23 d.) instrukcijos, sugrąžinant jos visišką galiojimą“³⁵. Tuo pagrindu galime teigti, kad lokalinės neformalios bažnytinės unijos idėjos dvasia XVI a. trečiojo dešimtmečio pradžioje buvo gyva ir aktuali, nes kam reikėtų pakartotinai išleisti instrukciją, jei, tarkim, apskritai nėra unijos reiškinių ar proceso?

Atkreipkime dėmesį į platesnį neformalios lokalinės bažnytinės unijos realizavimo procesą, atvedusį stačiatikius ne tik į uniją, bet ir į katalikybę. Yra nemaža pavyzdžių, kai stačiatikiai pereidavo į Katalikų bažnyčios vienybę. Štai 1533 m. Chelmo žymiausias bajorų sluoksnius „perėjo iš rusų apeigų į Romos bažnyčią“³⁶. Tai aiškėja iš 1516 m. liepos 3 d. Gniezno arkivyskupo Jano Laskio notarinio akto, kuriuo jis patvirtino ir perteikė popiežiaus Leono X bulę Vilniaus vyskupui Albertui, – joje užsimenama ne tik apie indulgencijos suteikimą Žygimantui Senajam už jo nuopelnus katalikybei, bet ir apie stačiatikių atvertimą į katalikybę „ac sepius scismatici et Rutheni ad Catholica fide[m] reverterentur“ ir t. t.³⁷ Ši informacija dar kartą patvirtintų mūsų hipotezę, kad į bažnytinę uniją perėjo tik aukščiausias stačiatikių bajorų sluoksnius, todėl būtų galima kalbėti apie faktinę stačiatikių elito bažnytinę uniją.

Kita vertus, pažvelgus į „stačiatikių“ valdančiąjame elite korpusą ir empiriškai pagrindus jų konfesinę laikyseną, paaiškėja, kad stačiatikybei vietos valdovo aplinkoje tarsi nebelieka: Kazimiero laikais elite yra arba visi katalikai, arba tokie ryškiausi bažnytinės unijos šalininkai kaip Jonas Chodkevičius³⁸ bei Soltanai³⁹. Jau R. Trimonienė pagrindė Aleksandro Soltano unitiškumą. Informaciją, kad šis priėmė Katalikų bažnyčios globą be antrojo krikšto iš paties popiežiaus Pauliaus II, randame Erazmo Cioleko aprašymuose⁴⁰. Ten pat užsimenama ir apie Aleksandro

³⁴ *Fijalek J.* Pierwszy synod diecezji wileńskiej // Kwartalnik teologiczny Wileński, 1. 1923, s. 84.

³⁵ Ten pat. Plg. *Chodyncki K.* Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska, Zarys historyczny 1370–1632, Warszawa, 1934, s. 83.

³⁶ *Макаруй, История русской церкви*, т. 5, с. 165.

³⁷ Mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyrius, F. 6. dok. 107, 109; *Trimonienė R.* Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Vidyrio Europa XV–XVI a. sandūroje. Šiauliai, 1996, p. 68.

³⁸ Plg. *Mironowicz A.* Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów. Białymstok, 2003, s. 195–196.

³⁹ *Trimonienė R.* Aleksandras Soltanas – XV a. piligrimas // Mokslas ir gyvenimas, 1991, Nr. 2, p. 13. Plg. *Paravicini Anke und Werner.* „Alexander Soltan ex Lithuania ritum grecorum secans“. Eine ruthenisch-polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467–1469. Zwischen Christianisierung und Europäisierung: Beiträge zur Geschichte Osteuropas in Mittelalter und Früher Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag, hrsg. von Hübner E., Klug E. und Kusber J. Stuttgart, 1998, S. 367–401.

⁴⁰ *Kutrzeba S., Fijalek J.* Kopiarz rzymski Erazma Ciołka z początku wieku XVI-go // Archiwum

Soltano brolių Ivašką, kuriam popiežius Sikstas IV 1471 m. lapkričio 19 d. suteikė privilegiją, liudijančią jį tapus unitu⁴¹.

Aleksandro valdymo laikais politiniame elite iš esmės matome tuos pačius Kazimiero laikų veikėjus. Dokumentais patvirtintas yra Jono Sapiegos katalikybės pripažinimas ir perėjimas į uniją⁴². Žygimantų Senojo ir Augusto laikais bažnytinės unijos proceso avangarde buvo Chodkevičių giminė, patvirtinanti stačiatikiškos kilmės LDK visuomenės dalies (ypač jos aukščiausio sluoksnio) integraciją į LDK politinės tautos procesą. Taigi, nesant juridinio įteisinimo, vis dėlto galėtume teigti, kad LDK XVI a. egzistavo neformali lokalinė bažnytinė uniija. Jos įteisinimas, kaip žinia, buvo pasiektas tik Breste.

komisji historycznej, ser. II, 1, s. 75: „Soltan unus ex primoribus ducatus Lithuanie, frater germanus dicti Ivaszko, ad unionem suspectus per papam Paulum Rome sine baptismo, verum litteras non accepit, ubi abiuratis erroribus Grecorum et voto firmans, quod subiectus et fidelis Romane ecclesie esse debuit, manibus dicti pape communicatus est; iuramentum vero hoc circa baltei Jerosolimitani acquisitionem apud sepuchrum dominum repetivit“.

⁴¹ *Kutrzeba S., Fijałek J.* Kopiarz rzymski Erazma Ciołka z początku wieku XVI-go // Archiwum komisji historycznej, ser. II, 1, s. 73–74: „Soltanus quidam nomine a Paulo II et Iwasco germanu eisu ex Lithvania primores inter Rutenos, ambo a Sixto IV ambo suscepti et bulli patentibus in suopse ritu manerer“. Plg. *Halecki O.* Od unii Florenckej do unii Brzeskiej. Lublin, 1997, s. 140–141.

⁴² Be to, minėtų Ivaškos Soltano bei Jono Sapiegos perėjimo į bažnytinės unijos pusę atvejai primenami 1501 m. traktate „Elucidarius errorum ritus Rutheni“. 1492 m. popiežiaus Inocentijaus laiške Lenkijos karaliui Jonui Albrechtui rašoma: „Venit ad urbem Romam dilectus filius Ioannes Sapiha, familiaris tuus, qui abiurata haeresi el lius pravitate deposita, ad catholice fidem et unionem sanctae nostrae ecclesiae rediit, et nunc nostra benedictione habita, ad te reverti statuit...“. *Jaroszewicz J.* Obraz Litwy, t. 2. Wilno, 1844, s. 33, 181. Plg. *Макаруй История русской церкви*, т. 9. Санкт-Петербург, 1879, с. 95–96. Šį traktatą surado ir komentavo Rita Trimonienė. Žr.: *Trimonienė R.* Katalikų bažnyčios politika bažnytinės unijos klausimu Kazimiero ir Aleksandro laikais // Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai, Metraštis, t. XII. Vilnius, 1998, p. 338.

JEWISH
CULTURAL
CORRELATES
OF THE GRAND DUCHY
OF LITHUANIA ⊙ *Dovid Katz*

*for Alfredas Bumblauskas
on his 50th birthday*

1. THE CONCEPT OF LITHUANIA IN MODERN YIDDISH AND HEBREW LITERATURE

In modern Yiddish and Hebrew literature (both often dated from the mid or later nineteenth century onward), the term for Lithuania makes its appearance as a known quantity in the register of Jewish cultural concepts. Two *fin de siècle* examples can suffice to illustrate. When the Hebrew national poet Chaim Nachman Bialik (1873–1934) wrote his famous poem “Loy ba-yóym ve-lóy ba-láylo” (‘Neither by day nor by night’), around 1908, in the voice of a young woman fearful of being married off to an oldster, he included the question (among others) that she asks of a diviner: “Hami-Póylin im mi-Lító?” (‘[Will he, her future arranged husband be] from Poland or from Lithuania?’).

And, when the “grandfather of modern Yiddish literature,” Mendele Moykher Sforim (pseudonym of Sholem-Yankev Abramovitch, ±1836–1917), subtitled his “Shlóyme Reb-Kháymis” (‘Shloyme the son of Reb Chaim’): “A bild fun yídishn lebn in der Líte” (‘A picture of Jewish Life in Lithuania’ written around the turn of the century), there was no ambiguity. This autobiographical novel is set in the author’s home town Kapúle (now Kopyl, Belarus). It appears in the narrative as “K.”

2. A TRADITIONAL SPELLING AND ITS CULTURAL PREHISTORY

In Jewish cultural history, substantial importance is frequently attached to the precise choice of Jewish-alphabet spelling for a “new name” (and anything in the European period of Jewish history is “new” for this writing system). Ashkenazic Jewish trilingualism (Yiddish-Hebrew-Aramaic) included the two ancient “sacred languages” which were brought to Europe from the ancient Near East¹. These two

¹ Dovid Katz, *Words on Fire. The Unfinished Story of Yiddish*, second revised edition. New York: Basic Books, 2007, pp. 45–75.

non-vernacular (but studied, recited and creatively written) languages, Hebrew and Aramaic, had relatively standard conventions over a wide swath of Europe, in the absence of any governmental power or coercion. That was in good measure a function of the remarkable authority exerted by the rabbinic class of intellectuals, writers and legalists.

What is perhaps particularly noteworthy from the modern sociolinguist's perspective, is not so much the retention of graphic forms inherited from the ancient Near East into the European period of Jewish history (that was to be expected in the case of the standardized languages in which the literature of the Bible, Talmud and Kabbalah had been passed down), but in the overall constancy of forms adopted for names relating to the new European environment. And in more recent centuries, with the advent of anti-traditionalist radical movements, one of the potent forms of ideological and social protest in the remarkable stateless culture called Ashkenaz, was in fact spelling reform. All this comes into ample play in connection with the word for the geopolitical and geocultural concept of Lithuania.

In the early parts of the Old Testament, final silent alef [א] occurs in Aramaic-language names, for example Yegar-Sohadutha [Jegar Sahaduta],² while final silent hey [ה] is the norm in the (more frequent) Canaanite-Hebrew language place names, as in `Amorah,³ better known as Gemonra in English, or Shiloh.⁴ Many centuries later, after the various diasporas and expulsions, the two languages were reidentified with the two geographically differentiated branches of contemporaneous Jewry. The Hebrew convention was applied for the Land of Israel (with final hey for place and personal names, whether old or new), even after Aramaic eventually supplanted Hebrew as the Jewish vernacular in postexilic Palestine.

Conversely, Aramaic spelling conventions (including the final alef in proper names) became characteristic of the diaspora Jewish communities in Babylonia and its environs, and indeed, in the Persian empire (as amply attested in the biblical book of Esther). In this way, the choice of the "final silent letter" for place names acquired a geographic connotation that survived intact, even after Hebrew was dead as a vernacular, and Aramaic became the universal Jewish spoken language in the Near East (from late Old Testament times onward). In other words, to Aramaic speaking Jews in both regions, a word final hey latterly indicated that a place was in the historic Land of Israel, a word final alef — that it was in Babylonia or Persia.

It is characteristic of Jewish cultural history that an ostensibly tiny orthographic detail, that started out in the realm of etymology, underwent various metamor-

² Genesis 31: 47.

³ Genesis 13: 10.

⁴ Genesis 49: 10.

phoses. In stage 1, we have Hebrew vs. Aramaic derivation within Canaan-Israel. In stage 2, there is the shift to characterization of the (Hebrew speaking) Land of Israel vs. (Aramaic speaking) Babylonia. And then, in stage 3, when Aramaic became the Jewish language in both places, the difference became emotive as well as geographic; the hey-final names acquired a “sanctity of the lost homeland” ambiance for the exiles. These spellings contrasted with the more prosaic and non-emotive names ending in alef. Cumulatively and via evolved mechanisms of intricate interaction, the sum total of such devices can be tantamount to a hefty component of the national psyche of a culture in which writing plays a compelling role.

In the European period in Jewish history (dated in broad terms from around 1000 AD onwards), the “sanctity quotient” of the spelling of place names with word final vowels changed yet again. By now, the Aramaically spelled place names featured in the Babylonian Talmud, and ending in alef, had acquired their own status of emotional and psychological sanctity. These alef-ending place names were now themselves imbued with the aura of a romantically yearned-for far-away past. For example, the cities where much of the Babylonian Talmud was written, Neherdea, Sura and Pumbeditha (the latter is Al-Anbar in today’s Iraq), became household Jewish names for generations of pupils of the Talmud, uninterruptedly. To this day their final alef gives them an aura of rarified romanticity.

In Europe, the inherited Semitic writing system was retained but its functioning principles radically remodeled for Yiddish. In a classic instance of the east-west synthesis characteristic of Ashkenazic civilization, the fashioners of Yiddish writing early on recycled some of the twenty-two classic Semitic consonantal graphemes (notably those that had lost a distinctive consonantal realization), and used them as vowels (though the tradition of using some to mark vowels began within the Near East).

In the case of word-final unstressed vowels, the early Yiddish usages were mixed, and one could find, for contemporary European place names and Yiddish personal names, a variety of letters, including yud, ayin, hey and alef. But over time, the Aramaic convention of final alef became standard in the Hebrew and Aramaic usage of Ashkenazic rabbinic literature for towns, cities and countries that were somehow being granted the emotive status of a holy Jewish community or land, albeit in the diaspora. One prominent example is the writing tradition for the Jewish concept that corresponds with the notion – Lithuania.

3. ONE CLASSIC SPELLING, THREE (CULTURALLY DETERMINED) PRONUNCIATIONS

From the earliest attestations through to modernity, the Jewish name for Lithuania was consistently spelled: lamed-yud-tes-alef (לִיטָא); the graphemes would be transliterated <lytʃ> by Semitic philologists to produce a one-to-one transliteration of the ancient graphemes).

This centuries-old spelling, לִיטָא, was theoretically, and in formal usage factually, pronounced *Lító* in the Ashkenazic lands, though in informal rabbinic usage, and in the vernacular, Yiddish, the final vowel would be reduced to a shewa-like sound, yielding *Lítə* [lítə] following the typical pattern of Ashkenazic formal vs. Yiddish informal usage⁵. Regionally, there would be variant realizations of both the Ashkenazic and Yiddish forms. In western Ashkenaz, the world final *o* might be closed [o]; in the east — open [ɔ]. Final shewa was for example [ɪ] in the Grodna region, yielding [lítɪ].

This spelling — and indeed the very word for Lithuania — is attested in a fifteenth century rabbinic reply (responsum) attributed to Israel Isserlin (1390–1460), in which he remarks that it is seldom that a German Jew travels to Lithuania. Beyond the spelling, we are informed by this sparse rabbinic mention that Lithuania is “off the beaten track” for the (then) central branch of Ashkenazic Jewry that was in those years still conceived to be in the Germanic speaking lands.

The word *Lító* for Lithuania, in that spelling, occurs repeatedly in the works of the generations of East (/ East Central) European rabbinic authors and codifiers of the sixteenth and seventeenth centuries, not as the name of some distant eastern backwater, but as one of the central Jewish homelands which itself emanates scholarship and boasts its distinct customs. Among the codifiers who cite *Lító* as a matter of course are the Ramó (acronym of Moyshe Isserles, 1520–1572); The Taz (“book acronymic” from the commentary of Dovid ha-Leyvi Segal, ±1586–1667); The Bach (Joel Sirkis, 1561–1640); The Shach (Shabsai ha-Kohen, 1621–1662); the Mogen Avrohom (Magen Avraham, Abraham Gombiner, ±1633–±1683).

With the rise of the modern Hebrew movement, and a shift to “Sephardic” (actually Middle Eastern / “Palestinian-Syrian”) pronunciation traditions in the early twentieth century in parts of that movement, there would be a conscious “forced” phonetic shift to *a*, giving *Líta* [lítə].

⁵ Dovid Katz, “The Phonology of Ashkenazic” in L. Glinert (ed) *Hebrew in Ashkenaz: A Language in Exile*. New York & Oxford: Oxford University Press, 1993, pp. 56–57, 76–78.

All three oral renditions (Yiddish [lító], formal Ashkenazic Hebrew [lító], and mideasternized modern “Sephardic” Hebrew [líta]) could painlessly be related to a single traditionally spelled name.

4. ONE SPELLING OF THE WORD FOR LITHUANIA SPLITS INTO THREE

But this “three pronunciations for one spelling” phenomenon, implicitly retained in many rabbinic, liturgical and other traditional books published or reprinted in the twentieth century, was consciously modified on ideological grounds within the realms of the two modernist (and often mutually antagonistic) trends within Lithuanian (and East European) Jewry. Each of these movements wanted “their” spelling of famous East European place names that ended in an unstressed vowel to be relatable to “their” pronunciation exclusively (or as exclusively as possible) rather than optionally depending on the degree of “initiation” of the reader, student, or reciter. In that spirit, in the early twentieth century, two brand new spellings appeared.

The Yiddishists shifted (unanimously after the First World War) to לײטע, with word final ayin, as per the norms of the phonetically-not-historically spelled Germanic and Slavic components of Yiddish, yielding word-final shewa, hence Lító [lító], which could be pronounced no other way. The Hebraists, wanting a look-and-feel that would set themselves apart from both the traditional Talmudic environment (whose word final alef would still habitually be rendered [א] or [אײ] by folks in Eastern Europe), turned to the biblical-style final-hey spelling, לײטה, a kind of semi-obvious “signal” that it was meant to be read in the modern “Sephardic” mideasternized way as [líta] (even if, in real life, the native pronunciations of formal [lító] and informal [lító] would creep through more than occasionally, to the chagrin of ideologically stout Hebraist educators and cultural leaders).

In the parallel case of the Jewish name for the city now called Vilnius, the same orthographic trichotomy is much more obvious, because of the standard practice of printing on the title page of books the city of publication. In the interwar period, for example, when the official name of the city was *Wilno* under Polish rule, Jewish books published in the city featured all three spellings (and potentially, all three pronunciations) on their title pages. A traditional Talmudic tome published by the Romm Publishing House would stick to ווילנא (formally *Vilno* [vılno]) but inherently capable of informal realization as Yiddish *Vılno* [vılno]); a more Zionist-Hebraist educational book, and even a Talmudic tome published by a more Hebraist firm,

would have ווילנע (ווילנע), which was meant theoretically at least to be read according to the Middle Eastern, Zionist-preferred “Sephardic” rendition *Vilna* [vılna].

At the same time, virtually the entire interwar Yiddish movement, which was very strong in the city, used, as a matter of principle, the phoneticized Yiddishized spelling ווילנע with final ayin, which could *only* be rendered *Vılṇə* [vılṇə]. This spelling symbolized the new cultural legitimization of the vernacular form, ergo the rise of Yiddish to the status of a national language suitable for highbrow cultural, academic and literary endeavors, suitable for the city name on the symbolically potent title page of prestigious books. To some observers, it remains remarkable that “minor” spelling details become salient cultural and political symbols in Jewish cultural history. It is a topic of substantial interest to the cultural historian and the sociologist of language alike.

Incidentally, the greater phonetic congruity of the traditional Hebrew and Aramaic with Polish *Wilno*, and of modern Hebrew with Russian and German *Vılna*/*Wilna*, is completely coincidental in origin (the same dichotomy, applied to *Lito* vs. *Lita* and other names, has no such Polish vs. Russian/German parallel). Like many coincidences in social and cultural history, these too occasionally attracted various associations and interpretations. That, however, is a topic for another day.

5. THE *LITVAK* IN MODERN TIMES

Any frequent use of *Litə*, *Lito* or *Lita* is nowadays limited to those special-interest circles who are for one reason or another concerned with the topic of “historic Jewish Lithuania.” A rather wider popular use is however accorded the ethnonym *Litvak*, which has survived into the twenty-first century and has been borrowed from Yiddish into English, Hebrew, and other languages that are used extensively by Jewish people. Moreover, it is quite widely known among educated people in Lithuania.

The broadest sense of the word, in both Yiddish and the recipient languages into which it has been accessioned, is “a person of Lithuanian-Jewish background,” entailing in the first instance descent from the “Lithuanian lands” of the northern regions of the erstwhile Pale of Settlement, in stark contrast to scions of the southern lands, which include Ukraine, Poland, Galicia, Hungary, Romania and more. In terms of Jewish cultural history, the differentiation is broadly congruent with the classic concepts of Yiddish dialectology. Litvaks are folks who hail from the territory of Northeastern Yiddish, the dialect of Yiddish commonly called *Litvish* (literally ‘Lithuanian’).

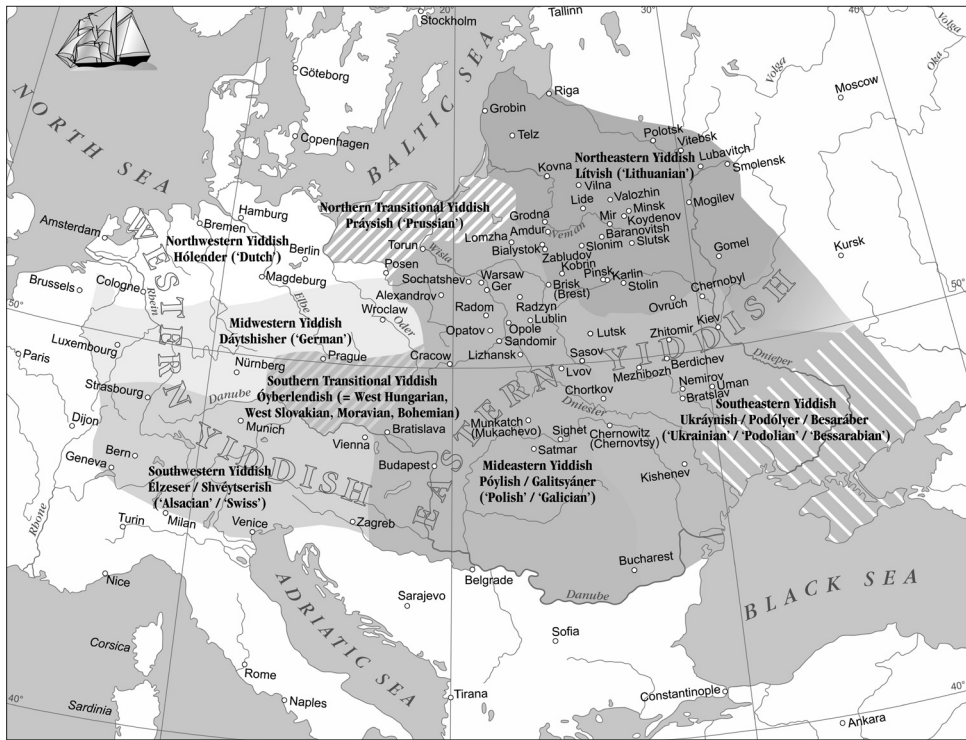

IMAGE I

Northeastern Yiddish, the territory of the Litvaks, is held up in contrast to the southern dialects: Mideastern Yiddish, popularly *Pöylish* ('Polish'); and Southeastern, sometimes called *Ukräynish* ('Ukrainian'), but more frequently broken down into subregions, including *Padölish* or *Podölish* ('Podolian') in the north and *Besaräbish* ('Bessarabian') in the south. All three areas collectively constitute Eastern Yiddish, in contradistinction to the now defunct dialects of Western Yiddish. The areas are illustrated in image 1⁶.

6. DIALECT OF THE *LITVAKS*

Within Eastern Yiddish, the northern dialect, *Litvish*, stands out starkly against the two much more mutually similar southern dialects, leading modern Yiddish scholars to talk about "Northern" (= Litvish, Lithuanian) vs. "Southern" (= non-Litvish). This most salient present-day consciousness is illustrated in image 2⁷.

⁶ From Dovid Katz, *Lithuanian Jewish Culture*. Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 49.

⁷ From Dovid Katz, *Words on Fire. The Unfinished Story of Yiddish*, second revised edition. New York: Basic Books, 2007, p. 150.

IMAGE 2

The dialect of the Litvak is evident “as soon as he opens his mouth” because so many of the stressed vowels are distinct. The following chart summarizes the major differences. English-based transcriptions are followed where necessary by phonetic transcription in square brackets.⁸

⁸ For a more technical linguistic treatment see Dovid Katz, “Zur Dialektologie des Jiddischen” in W. Besch et al (eds) *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 1983, pp. 1018–1041, esp. 1028–1031.

NORTHERN (LITVAK)	SOUTHERN (POLISH DIALECT)	MEANING OF SAMPLE
o [ɔ] krókə matónə nosn zogn	u (long or short) krúkə matúnə nusun zugn	"Cracow" "gift" "Nathan" "say"
u hunt mútsh(ə)n púrim shvúəs [švúəs]	i (long or short) hint mítsh(ə)n pírəm shvías [švías]	"dog" "nag, torture" "Purim" "Shavuoth"
ay ([aj], [ai]) gáyvə dáygəs haynt vayn	ā gávə dágəs hānt vān	"arrogance" "worries" "today" "wine"
e ([ɛ]) betn krétshmə makhaténəstə zélík	ey ([ej], [ei]) béytn kréytsmə makhatéynəstə zéylik	"ask" "inn, pub" "in-law" (female) "Selig" (m. name)
ey ([ej], [ei]) léyanən meydl péysəkh zéyda	ay [aj], [ai] laynen maydl páysəkh záyda	"read" "girl" "Passover" "grandfather"
ey ([ej], [ei]) teyb téyrə véynən géyləm	oy ([ɔj], [ɔi]) toyb tóyrə vóynən góyləm	"deaf" "Torah" "live, reside" "golem; dope"
oy ([ɔj], [ɔi]) froy kloyz shoyb toub	ou ([ō], [ou], [ou]) frou klouz shoub toub	"woman" "synagogue" "window pane" "pigeon, dove"

On all but one of these points (the exception being Litvish *ey* for standard *oy*, as in the chart's sample words *teyb*, *téyrə*, *véynən*, *géyləm*), the Litvaks' vowel is the standard in both spoken Yiddish and liturgical Ashkenazic Hebrew and Aramaic. The how-and-why of that is closely related to the prestige of Lithuanian Jewish culture over centuries, a prestige that coincided with a phonological history conservative in the preservation of older vowel qualities, and a writing system which conveniently (for Litvaks...) marked vowel quality rather than quantity. These circumstances in turn provided for a converging factor of psy-

chological congruence with both the inherited writing system and the cognate languages⁹.

The southern dialect itself is split into two primary components, a “Polish” part in the west (called Mideastern [or Central] Yiddish in Yiddish dialectology) that differs from the “Ukrainian” (Southeastern Yiddish) variety to the east. One main difference is to be heard in the many cases where “Ukrainian” goes with the “Lithuanian *ey*” but Polish has *ay*. Most forms of Ukrainian Yiddish lack distinctively long vowels. But by and large, the two southern dialects are closer to each other. Taken together, they constitute The South of modern Yiddish, in contrast to the Litvaks’ language which is of The North.

There is, however, a consonantal divide in which the Litvaks’ dialect is decidedly not standard at all. That is the frequent conflation of *sh* [š] and *s* [s] into a single consonant, leaving the impression of a single extra-hissing *s* type sound, or quite frequently, an impression of “confusion” or “semi-consistent substitution” between *sh* and *s*, sometimes a result of the speaker’s attempt to be rid of this much-mocked feature of the dialect. This is known in Yiddish folklore as *sábesdiker losn* (“Sabbath language” with *šábəs* rendered as *sábəs*), and it was presented to the world of general linguistics in a brilliant paper by Uriel Weinreich in the middle of the last century¹⁰. The same phenomenon is often reflected in [ž] vs. [z] and [č] vs. [c]/[ts].

7. SEMANTICS OF THE WORD *LITVAK*

The geographic, cultural and social dialectology of the word *Litvak* would in fact merit a separate study. These remarks are intended to delineate only some of the major features, and inter alia to comment on the complexity, a linguistic complexity absent, say, when the word and its anglicized plural *Litvaks* is used in English. In Yiddish the plural of *litvak* is *litvakəs*; the feminine is *litvitshkə* ([lítvičkə]), pl. *litvičkəs*. That is only the beginning.

In non-Litvak dialects, the unusual-for-Yiddish ending, unstressed *-ak*, is often reduced to the frequent suffix *-ik*, yielding *litvik* (widely documented in Ukraine), though most Yiddish *-ik*’s are adjectives (e.g. *likhtik* [líchik] ‘illuminated’, ‘with light’). This development can be semantically neutral.

⁹ Dovid Katz, “Náye gilgúlim fun álte makhlóykesn: di lítvishe nórmė un di sikhśúkhim vos arúm ir” [New incarnations of older disputes: the *Litvish* standard and the conflicts around it] in *Yivo bleter*, n.s. 2, 1994, pp. 205–257.

¹⁰ Uriel Weinreich, “*Sábesdiker losn* in Yiddish. A problem of linguistic affinity” in *Word* 8, 1952, pp. 360–377.

Other dialect forms (invariably hailing from non-Litvak country) are distinctively pejorative. For example, the singular masculine can be stressed ultimately, giving *litvák*, pl. *litvákəs*; fem. *litvátshkə* ([litváčkə]), pl. *litvátshkəs* ([litváčkəs]). This mechanism derives from the circumstance that stressed Yiddish suffix *ák*, from the Slavic component in the language, is inherently pejorative (e.g. *foilyák* ‘lazy person’ or ‘good for nothing’; *khitrák* ‘cunning person’, ‘schemer’). These forms are used when referring contemptuously to Litvaks.

The most famous contemptuous form is however *lútvak*, where the Litvak’s *u*, corresponding with southerners’ *i* (as in northern *kúmən* vs. southern *kímən*, ‘come’) is “incorrectly” used in this word which has *i* in all dialects. It is used to highlight all the negative folkloristic characteristics in the assumed personality of the Litvak.

8. THE NOTION LITHUANIA IN THE MODERN YIDDISH CULTURE MOVEMENT

It is instructive to fathom the conceptualization of Lithuania by the modern Yiddishist movement (the Yiddish culture movement). During the interwar period, the de facto capital of the Lithuanian Republic was Kaunas (Yiddish *Kóvnə*), with massive swaths of historic Jewish Lithuania incorporated into the Polish Republic, including such famous Lithuanian Jewish centers as Grodna (Haródnə, Gródnə), Brest (Brisk d’Lítə), Pinsk and of course, Vilna itself.

During the interwar period, the territory of Jewish Lithuania was dispersed among four states: Poland, Lithuania, Latvia, and the relevant parts of the Soviet Union (all of the Belorussian SSR and some adjacent areas of Ukraine and Russia). In the free states, the various forms of Lithuanian Jewish culture developed further, with differing emphases, for example, modern Hebrew culture in the Lithuanian Republic, modern Yiddish in Vilna and other parts of the Lithuanian regions of the then Polish Republic¹¹. In the Soviet Union, there were tight cultural controls, but the Minsk center exuded a particular Litvak flavor within Soviet Yiddish culture.

Some of the more fascinating attempts to “resurrect” a Jewish Grand Duchy of Lithuania tradition that would be tied to modern Yiddish culture were made in the early years of the twentieth century, particularly in Vilna, through World War I. These were parallel (and sometimes in direct partnership) with Lithuanian intel-

¹¹ See Dovid Katz, *Lithuanian Jewish Culture*. Vilnius: Baltos lankos, 2004, pp. 317–329.

ligentsia who were culturally paving the way for a revived twentieth century state¹².

One prominent example is the anthology *Lito* (*Litā* in popular pronunciation) which appeared in Vilna in 1914 (see image 3).¹³

The anthology was published by the most elite of Yiddish publishers, Boris Kletskin (born in Haroditsh, now in Belarus, in 1875; died in Vilnius, then Wilno, in 1937). It was edited by Uriah Katzenelenbogen (1885–1980), a native of Vilna, and A. Y. Goldshmid (1882–1941/42), a native of Kreytsburg in the Latgalia region of Latvia (now Krustpils). None of them came from places that would end up in the new Lithuanian

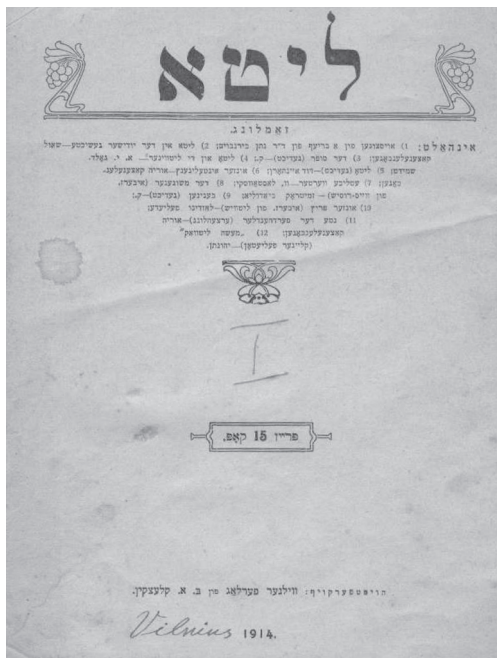

IMAGE 3

Republic several years later. Nevertheless this was a project about Jewish Lithuania and the editors' and authors' attempts to construct a Lithuanian-Belarusian-Jewish alliance that would echo the inclusiveness of the old Grand Duchy. Its contents include articles about the actual Lithuanian people, poems to Lithuania, historical pieces, and not least, translations from the modern Lithuanian and Belarusian languages, intended to forge a coalition for recognition of a historical-cultural territory and its proposed reincarnation. There is an attempt to deal with the borders of the historical and proposed Lithuania that is so enthusiastically embraced. One piece, by Goldshmid, demonstrates that Lithuania encompasses the Russian imperial provinces (gubernias) of Vilna, Vitebsk, Grodna, Kovna and Suvalk (Suwalki), largely mirroring the Jewish ethnographic conceptualization of the nineteenth and twentieth centuries.

¹² See Mindaugas Kvietkauskas, *Vilniaus literatūrų kontrapunktai. Ankstyvasis modernizmas, 1904–1915* [The Counterpoints of Vilnius Literature. Early Multilingual Modernism 1904–1915]. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2007.

¹³ Facsimile courtesy of the Menke Katz Collection.

9. FOLKLORISTIC CHARACTERISTICS OF THE *LITVAK*

There are a number of alleged characteristics of the Litvak that are encountered in folklore as well as in modern Yiddish and Hebrew literature. As ever, stereotypes and folklore may or may not have discernible (or postulable) relationships, howsoever oblique, with one or more lines of historicity.

(a) The Litvak is cold, heartless, a stickler for facts, and lacking in warmth, sympathy, and humor (except the sardonic, biting variety). The Litvak is hard to deal with, incessantly arguing for the sake of arguing, more interested in winning the argument than in getting his way in real life. This complex of alleged attributes is often implied by such Yiddish phrases as *a káltar trúkənar lítvak* ('a cold dry Litvak'); *a hártar lítvak* ('a hard-hearted Litvak'); one of the foregoing with a tack-on of *on a harts un on a nəshómə* ('without a heart and without a soul').

(b) The Litvak is given to rationalism and obsessive critical questioning; even when he or she is religious and a believer, the belief is not as pure and independent of the rational faculties as is the case for absolutely true believers, who do not allow logic to interfere with faith. This is alluded to in the insulting characterization applied by non-Litvaks: *lítvak tséyləm-kop*, literally 'Litvak with a cross in the head' i.e. not sufficiently Jewish for the non-Litvak.

(c) The Litvak is extremely honest and incapable of guile in business, hence he is usually poorer than his non-Litvak counterparts. On this particular point, the folklore would often mention in the same breath that the earth of Lithuania is quite poor, "specializing" in potatoes.

(d) The Litvak is more educated and erudite, and spends his entire life studying, and therefore makes a better teacher. This sometimes meshes into the more caricatured sense of "obsessed with getting to the bottom of something, just for the sake of knowing, whether or not it's of any importance." Yiddish has a phrase here too: *A lítvak leygt zikh in der leyng un in der breyt tsu dergéyn di zakh* ('a Litvak stretches himself out vertically and horizontally [or: goes to any length] to get to the bottom of it'). Some postulate a link to the shape of a cross.

Like *Lítə* or *Lító*, the concept of the Litvak is a known quantity in modern Hebrew and Yiddish literature. Excellent examples from the Yiddish classic short story writer, Y. L. Peretz (1852–1915), the Yiddish poet Moyshe Kulbak (1896–±1937) and the Hebrew poet Saul Tchernichovsky (1875–1943) are cited by Antony Polonsky¹⁴. If any one piece of literature is emblematic for the issue, it is Peretz's

¹⁴ Antony Polonsky, "What is the Origin of the Litvak? The Legacy of the Grand Duchy of Lithuania" (paper placed before the Seminar on the Grand Duchy of Lithuania, Faculty of History, Vilnius University, 6 October 2007, published in the present volume, pp. 265–291).

reworked Hasidic tale, *Oyb nisht nokh hékhār* (from around 1900). The title could be translated *If not higher still*, a reference to the belief in a Hasidic court down south, where the rebbe is believed to go to heaven during the high holidays to intercede with the Almighty on behalf of Jewish people. The Litvak refuses to believe it, but can't just leave matters there. He heads out there to disprove the Hasidic believers, hides under the rebbe's bed to follow him in the morning, and...¹⁵.

10. THE MEANING OF *LITVAK* IN RELIGIOUS COMMUNITIES

Folklore can be fun for all concerned; it is one of the symptoms of the precarious state of contemporary Yiddish culture, however, that it can on occasion (particularly in the literature in English) simply replace knowledge of a culturally crucial role played by various concepts in the actual lives of people. The reference here is primarily to religious (traditionalist, orthodox, haredi) Jewish people today, for whom a *Litvak* is often understood as a Jew who belongs to a traditionalist orthodox or haredi Ashkenazic but non-Hasidic tradition. Quite a mouthful for outsiders, but the synthesis of these ideas is crystal clear to modern Orthodox Jews from the single word *Litvak*. These include the communities that have grown up around "Lithuanian yeshivas" such as Lakewood, Mir or Telz in the United States; or Pon-evezh, Brisk and Hebron yeshivas in Israel; Gateshead yeshiva in England; and others. In Israel, where religion and politics are quite inseparable for the haredi minority, the Litvaks have their own political party, Degel Ha-Torah (Flag of the Torah); it was founded in 1988 by Rabbi Elozer (Elazar) Shach, when he broke away from the Hasidic dominated Agudas Yisroel (Agudath Israel).

But even far from politics in the Holy Land, the notion of "Litvakness" has numerous correlates in everyday religious Jewish life starting with the essential issue of the exact prayer book text used every day to pray from, and extending to many deeper theological issues. The religious differences, extraordinarily important in the eyes of the society in question — as ever, it is *those* eyes that count — hail from the Hasidic-Misnagdic controversy of the late eighteenth century¹⁶. In the generation after its founding in Podolia, Ukraine, by Israel Baal Shem Tov (±1700–1760),

¹⁵ One of the best renditions in English is by Eli Katz in his *I. L. Peretz: Selected Stories*. New York: Zhitlovsky Foundation for Jewish Culture, 1991, pp. 270–281.

¹⁶ On the history of that conflict, see e.g. Simon Dubnov, *Toldoys ha-khasidus (Toledot ha-khasidut)* [History of Hasidism]. Tel Aviv: Dvir [3 vols]; Gershon Hundert (ed), *Essential Papers on Hasidism. Origins to Present*. New York and London: New York University Press, 1991; E. J. Schochet, *The Hasidic Movement and the Gaon of Vilna*. Northvale [New Jersey] & London: Jason Aronson, 1994.

Hasidism rapidly took over the hearts and minds, and in many cases the Jewish communal administration, of Jewish communities in Podolia, and then throughout Ukraine, and slightly later, in Poland, Romania, Hungary and elsewhere.

The Hasidic movement, however, ran into a brick wall in the Lithuanian lands, where the rabbis of Vilna issued the first of a number of edicts of excommunication in 1772, and where one of them, Elijah the Gaon of Vilna (Eylióhu ben Shlóyme-Zálmen, ±1720–1797), had justly acquired the reputation of the greatest rabbinic scholar in centuries. His followers became known as *Misnágdim* (literally ‘opponents’ or ‘protestants’ though they are perhaps a better analogy to the Catholics of Christianity as the older form of a religious tradition that rejected a reformation). The details of the prayer book, or of the knife used for kosher slaughtering might strike moderns as minor, but nothing to do with fulfilling the laws believed to be given by God in His Torah could be “minor” for the traditionalist sector of Ashkenazic Jewry.

There are also major theological differences between the Hasidic movement of the south, and its northern opponents of Lithuania, even as “being a major issue” might be conceded by moderns in the West. The Hasidic movement believed — and believes — in the special superhuman sanctity afforded to the *rebbe* ([rəbə]) or *tzadik* ([cádik]), whose status within a Hasidic court or group is dynastic, and who is believed to have the power to intercede in Heaven. *Misnágdim* are offended both by the (to them) slightly (or not so slightly) idolatrous worship of the *rebbe*, and the disrespect for learning that results in their view when Hasidim reserve the highest adulation for purported genetic (or divinely granted) privilege, rather than for what scholars attain in their learning by hard work. And that leads to a second major difference. For *Misnágdim*, Torah studies are on the highest pedestal; for Hasidim, it is prayer and ecstatic cleaving to God. Many forms of Hasidism also entail a kind of pantheism that is likewise anathema to the *Misnágdim* for whom the distinction between Creator and Created may never be blurred.

The “terminology of Litvakness” in Jewish religious circles is well developed, both in Yiddish and in Israeli Hebrew. The corresponding Yiddish adjective is *lítviš*, which declines as a regular Yiddish adjective (*lítvišər*, *lítvišə*, *lítvišən*). When used in these circles, the reference is to institutions, communities, rabbis and individuals committed to the “Litvak’s way of life.” Modern Israeli (Israeli Hebrew) has a fully parallel set of words which mirror their Yiddish etymons: for *lítvak* – masculine *litaí*, pl. *litaím*; feminine *litaít*, pl. *litaíyót*. For *lítvish*, Israeli has the adjectives: *litaí*, *lita(i)ím*; *litaít*, *litaíyót*. There are various colloquial variants, for example the use of Hebrew pluralizing *-im* suffixed to Yiddish *lítvak*, giving such (sometimes humorous) hybrids as the nominal plural *lítvakim* (‘Litvaks’) and the abstract noun *lítvakiyút* (‘Litvakness’).

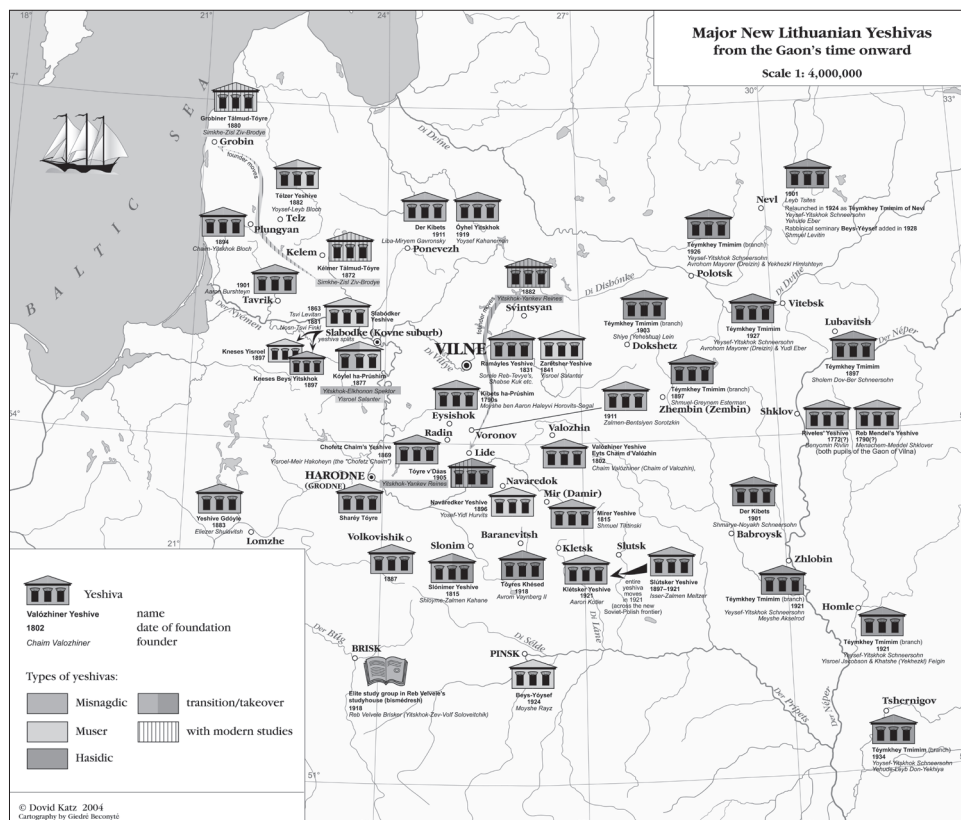

IMAGE 4

Today's religious Litvaks look for inspiration at the network of Lithuanian yeshivas that started to develop right after the death of the Gaon of Vilna (and at their successor institutions today). The “mother of Lithuanian yeshivas” was Valózhin.¹⁷ The *Valózhiner yeshivá* was founded in 1802. The map in image 4 shows the major Misnagdic yeshivas in blue and the those of its nineteenth century offshoot, the Lithuanian mussar (“ethical living”) movement, in green¹⁸.

11. WHERE CULTURE AND GEOGRAPHY DISCONNECT

It is also evident from the map of yeshivas, that the territory of Lithuanian Jewry is not perfectly congruent with the territory of Misnagdism. That is because much

¹⁷ On the development of the Lithuanian yeshiva, see Shaul Stampfer, *Hayeshivá halitáit be-bithavutá* [Emergence of the Lithuanian Yeshiva], Jerusalem: Zalman Shazar Center for Jewish History, 1995.

¹⁸ from Dovid Katz, *Lithuanian Jewish Culture*. Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 147. Online color version at: http://www.dovidkatz.net/LJC_sample.htm.

of traditional Eastern *Litā* (today's central and eastern Belarus) was in fact "taken over" rather early on by the special brand of Hasidism known as "Lithuanian Hasidism."¹⁹ Its yeshivas are marked in red on the map. The major branch of the Hasidism that arose and thrived on the territory of historic Lithuania is of course Chabad, an acronym for three of the more "intellectual" emanations from among the sephiroth of the Kabbalah: *khókhmo* (wisom), *bíno* (understanding) and *dáas* (knowledge). The Chabad movement was established by Shneur-Zalmen of Lyadi, whose treatise known as *Tanya* (Yiddish *Tányā*) remains a central text for the movement today. It was in effect a Third Way movement, fusing the Lithuanian insistence on learning and education with basic Hasidic ideals of the *rebbe* (or *tsádik*), a kind of pantheism, emphasis on joyousness, and more. Born in Lyozna, not far from Vitebsk, Shneur-Zalmen (1745–1813) moved his court southward to Lyadi, and became known as Shneur-Zalmen of Lyadi. But since the days when his son Dober (Dov-Ber), the second Chabad rebbe, moved the group's court halfway back northward to Lubavitch, the movement, now one of the best known in modern Judaism, has been called Lubavitch or Chabad-Lubavitch. The town incidentally, is today Lubavichy in Russia, not far from the border with Belarus.

Traditional Chabad Hasidim are Litvaks in many senses of the word: their dialect of Yiddish and of liturgical Hebrew and Aramaic; to some extent their dress and demeanor; traditional emphasis on Talmudic learning. However, they are *not* Litvaks at all in the sense that is paramount to traditionally orthodox Jewish groups in the past and to the same extent today: they are Hasidim.

During expeditions to Ukraine in 2004, 2005 and 2006, informants were asked what the word *litvak* means in Yiddish. The replies spanned the expected gamut – everything from 'non-hasidic Jew' to 'very difficult person' to 'someone who speaks *that* kind of Yiddish' and more. What was unexpected was the sporadically encountered answer: "A Litvak is a Lubavitcher!"²⁰ For these Ukrainian Jews of Hasidic ancestry, the Lithuanian-Yiddish speaking Jews of Belorussia to their north are quite simply, Litvaks! The "for X, it is Y who are the Litvaks" revelation from these recent expeditions is instructive in a number of directions. The interlocking complexities of (a) northernness, (b) dialect definition, (c) religious definition, and (d) character stereotypes may lead to sharp divergences in the empirical issue of "Who is a Litvak?" while keeping touch, so to speak, with one or more of the historical attributes.

¹⁹ See W. Z. Rabinowitsch, *Lithuanian Hasidism from its Beginnings to the Present Day*. London: Vallentine Mitchell, 1970.

²⁰ See Dovid Katz, "Vos meynt af yidish 'a litvak?'" [What does "a Litvak" mean in Yiddish?] in *Algemeyner Zhurnal*, 16 Sept. 2005, pp. 1, 7–8.

While many of the yeshivas in the east of historic Lithuania were Chabad-Hasidic (non-Misnagdic and in the religious sense, non-Litvak), there are a few Misnagdic “Lithuanian” yeshivas that were on non-Litvak (non-Northeastern Yiddish) Yiddish territory. The most famous was the yeshiva in Lomzhe.

Far from debunking the popular notion of “Litvakness = Misnagdicness,” the yeshiva map demonstrates its essential accuracy, in the nuanced sort of way in which cultural configurations exist in the real world, rather than in the purist minds of partisans of any one side in a debate (or, among academics, in retrospective conceptualizations). Nearly all the classic Misnagdic yeshivas were on deep Northeastern Yiddish (Litvak speaking) territory (just one major exception in a neighboring region of Poland in the southwest). The non-Misnagdic yeshivas (of Chabad-Lubavitch) in the east are all part of a quintessentially Lithuanian type of Hasidism that is “Hasidic” for “Litvaks-classic” while being “Litvak” for “proper Hasidim down south.”

12. LINGUISTIC EVIDENCE FROM RECENT EXPEDITIONS

A project initiated by the author in 1990 (more systematically in 1992) entails ongoing in-situ investigations of the last generation of prewar speakers of Yiddish. The project is entitled *Litvish: an Atlas of Northeastern Yiddish*. It aims to document facts on the ground to the extent possible in a time when the last of the last mohicans are “also” disappearing. By early 2008, sixteen draft maps were placed online,²¹ with a large amount of data collected waiting to be collated and cartographed in the future.

One of the best known linguistic litmus tests for “Litvakness vs. Southernness” is not at all part of the usual patterns of consistent vowel correspondences, but a single variation in a frequent “grammatical word.”²² Unlike the usual correspondences, where one spelling simply corresponds to different dialect realizations (for example *vov* usually signifying *u* for the Litvak and *i* for the southerner), this single-word North vs. South variation is expressed in two competing spellings, which are equally acceptable in standard literary Yiddish. The verb in question is part of the verb for ‘to be’. The Litvak form *záynən* ([zájənən] for ‘(they) are’ contrasts in Yiddish

²¹ Dovid Katz, *Litvish. An Atlas of Northeastern Yiddish* (ongoing internet project with the goal of eventual hard-copy publication). Maps to date posted at: www.dovidkatz.net/WebAtlas/AtlasSamples.htm.

²² See Mordkhe Schaechter, “Four schools of thought in Yiddish language planning” in *Michigan Germanic Studies* 3.2, 1977, pp. 34–66.

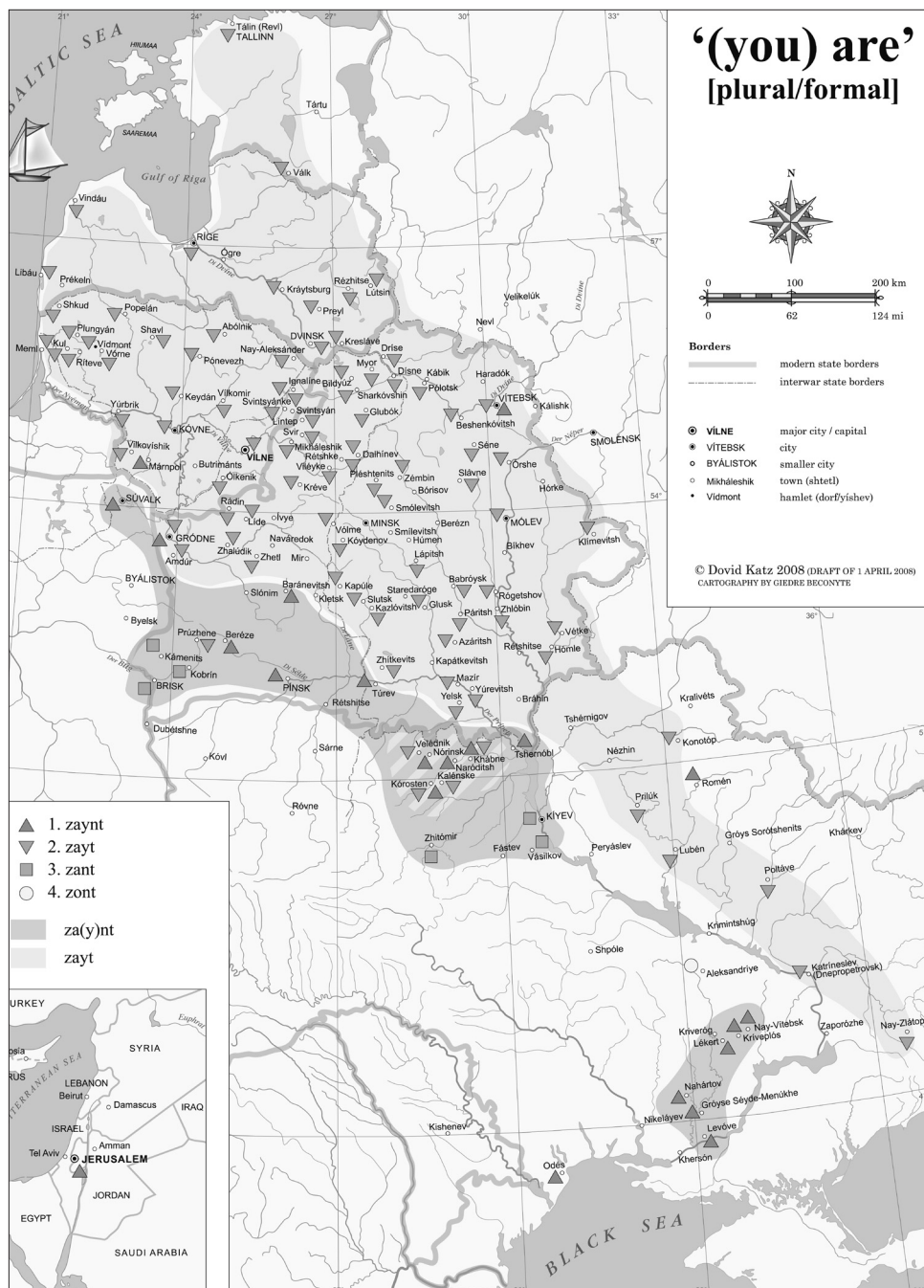

IMAGE 5

writing with the southern form *zénən* ([zénən]) in the non-Lithuanian dialects of the south. This is equally evident in the second person plural (and formal) Lithuanian *ir zayt* [zajt] vs. non-Lithuanian *ir zent* [zent] for 'you are' (plural or formal). The downfacing triangles on the map in image 5 are the classic Lithuanian Yiddish forms; the upfacing triangles represent the southern Lithuanian form *zaynt* [zajnt], documented in a strip from Suvalk (now Suwalki, Poland) in the west to Chernobyl in the east, and best known from the Pinsk area. It is also characteristic for Jerusalem Yiddish.²³ What has been most surprising in our results is the uncovering of traces of a layered buffer zone of transitional forms between north and south. On this version of the map, these include *zant* (represented by squares) and even *zont* (circle).²⁴

13. THE TERRITORY OF *LITVISH*

As summarized above, fieldwork in Lithuania, Belarus, Latvia, Ukraine and Poland has elucidated a complex sociolinguistic patterning of the nuances of the Yiddish word *litvak*. Results were even more variegated than among the connotations of *Litvak* in the modern Jewish world in the west, in Yiddish, Hebrew, English and other languages. For these reasons, *Litvak* is a colorful, folkloristic term whose many connotations have myriad roots.

What *has* become clear in the course of nearly two decades of expeditions is the realization that the in-situ native-speaker-used word *Litvak* simply cannot define any "pan Lithuanian Jewish territory" without violating the cardinal principle of ethnographic identification, which is to give primacy to the opinion of the folks who "are kindly being offered a designation by the friendly ethnographer who rides into town for a day." A few examples. Some Yiddish speakers in western Latvia (Courland) insisted they are not *litvakəs*, because their high culture was German. Some in eastern Latvia refused the term because *their* high culture had been Russian. Some whose formative years were spent in interwar Wilno, Grodno or Brest insisted they were "Polish Jews" based on their childhood citizenship and the official government culture of those days. Many informants in eastern Belarus, whose dialect is "ultra Litvak" (as it would seem to outsiders), know they hail from Lubavitch families and reject the term *Litvak* (even if they are themselves very far from any kind of religious observance). Survivors in some parts of Belarus

²³ On Jerusalem and Palestinian Yiddish see Mordecai Kosover, *Arabic Elements in Palestinian Yiddish*. Jerusalem: Rubin Mass, 1966.

²⁴ A color version of the map appears at http://www.dovidkatz.net/WebAtlas/8_YouAre.htm.

IMAGE 6

sometimes know that their families came from other Lithuanian Hasidic groups, such as Amdur, Koydenov, Lekhevitsh, Slonim and more. And they insist they are not Litvaks with the explanation: “lítvakės záynən misnágdim” (‘Litvaks are Misnágdim’).

Furthermore, in wholly non-Lithuanian Yiddish regions, for example in Ukraine, informants recall that in the old days, the minority of non-Hasidim among their town’s Jews, the local Misnágdim, were simply called *lítvakės*, and they continue to understand the term in a strictly religious sense.

There *is* however a Yiddish word that is used by native speakers throughout the territory of Northeastern Yiddish to refer to their kind of speech, both in everyday Yiddish and in Hebrew and Aramaic prayers or quotations remembered. And, it is used just as emphatically by those of other regions to refer to *them*, in other words a term that “does exactly what the ethnographer wants” in fulfilling the request to provide self-definition. But it is a linguonym and an adjective referring to the form of language, not a classic nominal ethnonym.

That word is *Litvish* ([lítviš]). Image 6 is a working map for the new atlas of the territory of *Litvish*, as ascertained by field expeditions between 1990 and 2008.²⁵ The territory of *Litvish*, even as recoverable by empirical study of survivors in the early twenty-first century, is a vast swath of territory, from the Baltic to the Black Sea, that has obvious roots in the Grand Duchy of Lithuania.²⁶ Note that the smaller core area illustrated above in image 1 is the “classic cultural area” of Jewish Lithuania; the narrower strip in the southeast that extends to the Black Sea is part of the “annex” that is assumed to have arisen from the early nineteenth century onward, with the advent of agricultural colonies and other settlement projects.

14. ORIGIN OF THE WORD *LITVAK*

The age of the word *Litvak* remains unproven. An older vintage could be established by attestation in a hitherto unknown source, and such discoveries are always possible. It seems certain that it arose among *non*-Lithuanian Jews as a derogatory epithet for their northern coreligionists. As noted above (§7), the stressed Yiddish suffix *ák* is intrinsically pejorative. Most likely the shift to penultimate stress oc-

²⁵ This version is 1 Feb. 2008; online at http://www.dovidkatz.net/WebAtlas/0_TerritoryLitvish.htm.

²⁶ See Dovid Katz, *Lithuanian Jewish Culture*. Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 19 for comparisons with various stages of the Grand Duchy. The internal borders of the 1569 Lublin Union should be added in a future edition.

curred after this epithet was internalized and “accepted” in the language of the described folks. This often happens in the history of derogatory epithets that are subsequently claimed with pride by those who have thereby been signified. In the delicate patterning of Yiddish suffixal accentuation, it is not insurmountably difficult for neutral or positive *litvak* (pl. *litvakəs*) to be “re-insultified” to *litvák* (pl. *litvákəs*). (Incidentally, among present-day linguistically russified Yiddish speakers, even in Lithuania, it is possible to hear *litvákəs* instead of *litvakəs* even when the intentions are absolutely positive. This is apparently a postwar phenomenon.)

How then did the word *Litvak* originate? Just possibly, in the early seventeenth century (or earlier...). After all, the Lithuanian Jewish *váad* (council) split away from the Councils of the Lands back in 1623.²⁷ The underlying tensions – the North-South fault line within Eastern European Jewry – would have been considerably older, and the negative epithet *litvák* would have been nothing more than the Yiddish word for Lithuania plus the pejorative person-marking suffix *ák*. In other words, we are claiming that at first it was not “a special ethnographic term” as we know it today, but simply a frequent pejorative agentivizing suffix tacked on to a country’s name, perhaps with a touch of backhanded humor. But in the absence of dated attestations, this is no more than an educated guess.

The earliest known datable explicit traditions go back to the later eighteenth century. The first generations of Hasidim down south would have been singularly enthusiastic about hurtling this word at their northern coreligionists who had suddenly become theological and societal opponents. In the newly arisen situation, an epithet of southerners against northerners would have moved “overnight” from the realm of folklore and fun into the realm of all too serious religious and economic strife, the realms, so to speak, of God and money (the latter because the early disputes centered on community control as well as basic tenets of the Jewish faith). A slightly pejorative humor-laden term can rapidly transform into an insult proper.

It is no small irony that the earliest presently known attestations of the word, going back to eighteenth century traditions, are in *Hasidic*, explicitly anti-Litvak tracts. But there is a twist to the plot. These attestations occur in nineteenth century manuscripts and printed editions of stories about the founder of the archetypal *Lithuanian* brand of Hasidim, Shneur-Zalmen of Lyadi. He was of course born a Litvak in the sense of being a Lithuanian Jew from the Lithuanian dialect area of Yiddish. As a young man, this Litvak went down south to Ukraine to study with Hasidic masters, and of course, he went on in later years to found his Third Way movement, Chabad, which synthesized northern academic standards with south-

²⁷ See Simon Dubnov, *Pínkes ha-medino* (*Pinkás ha-mediná*), Ajanoth: Berlin, 1925, pp. 278–289; Dovid Katz, *Lithuanian Jewish Culture*. Vilnius: Baltos lankos, 2004, pp. 73–78.

ern theology. In various Lubavitch-Hasidic tales, those around the young Shneur-Zalmen during his Ukrainian years call him “that Litvak!” Although the oldest written versions are from decades later, the stories date from the period of his life that started around 1764 when he relocated down south.

One tale recounts Leyvi-Yitskhok of Berdichev (1740–1810), a leading personality of the “third generation” of Hasidism, recalling how the young “Litvak” Shneur-Zalmen would take the best from the pot, even when all were sharing it together. Versions of this story have appeared in various forms over the years.²⁸ Another, told in the name of the court of the Kozhnitser Magid, tells of this upstart Litvak rushing to take for himself certain holy deeds before another could move forward to carry them out.²⁹ And there are similar tales of Shneur-Zalmen being called this in the court of Dov-Ber the Magid (‘preacher’) of Mezritsch (d. 1772), one of the primary founders of Hasidism.

The term *Litvak* occurs repeatedly in nineteenth century Hasidic tracts (both moralistic and hagiographic). One famous anti-Litvak sentence, containing one of the oldest datable attestations, is from the period 1820 to 1825, in the collected mis-sives of Dov-Ber, the son of Shneur-Zalmen and second dynastic rebbe of Chabad (known as *der miteler rébā* or Middle Rebbe). The statement, in Hebrew but with Yiddish *litvak* thrown in (Hasidic Hebrew style generally admits Yiddishisms), reads: “...because I know that it’s the nature of the Litvaks to value their money above their body and their soul.”³⁰

Professor Dov Levin however surmises that the term *Litvak* originated in the late eighteenth or early nineteenth century when poverty and the newly imposed czarist repressions led to migrations southward of Lithuanian Jews who were much poorer than their hosts, and often more learned, and were resented by some for the competition the scruffy newcomers were putting up for teaching jobs.³¹ Levin alludes to the possible relevance of the period between the first partition of Poland (1772) and the final partitions (1793 and 1795), when some Lithuanian Jews fleeing the just-occupied sectors tried to relocate to regions still in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

In addition to the Hasidic-Misnagdic rift and the “export of Litvaks” to other Jewish communities in Eastern Europe, Antony Polonsky (in this volume) adds the specific nineteenth century Haskalah movement in Lithuania. It had a distinct

²⁸ E.g. Menachem Mendel Schneerson (ed), *Sholom Dober, Toyras Sholom. Seyfer ha-sikhoys*. Brooklyn: Kehot Publication Society, 1946, p. 47.

²⁹ S. Y. Zevin, *Sippurei Hasidim. Mo’adim* [Tales of the Hasidim – Holidays]. Tel Aviv: A. Zioni, 1957, p. 208.

³⁰ Page 143 in the ms, Chabad Central Library. Courtesy Rabbi Sholom Ber Levine.

³¹ Dov Levin, Personal email communications, 12 Dec. 2006, 14 Nov. 2007.

character that harmonized with religious life rather more successfully than down south. This image of the northern Haskalah could have added fuel to the spread of the word in various southern regions.

All these factors played a role in the multifaceted evolution of the popular image of the Litvak since the nineteenth century. Two broadly relevant formation events still in the background were the splitting off of Lithuanian Jewry from the Councils of the Lands in the early seventeenth century, and the Hasidic-Misnagdic rift of the later eighteenth. Unless and until someone finds older documentations of the word, its dating will be open to speculation, but that is secondary to an appreciation of the cumulative picture provided by a variety of aspects: geography; dialect; council and power structure history; religious history; obvious cultural differences. All these and more conspire to make it clear that the *concept* of the Litvak is much older than the word, and given that the word started its life as an insult, that particular relative chronology is not much of a surprise.

It is in fact the normal rather than the exceptional course of events in cultural history that a web of popular attributes and stereotypes, each in various states of relationship to objective fact, ultimately coalesces into a composite image that eventually finds expression in a single term (whether a new term “coined to order” or, as we are claiming in the case of *Litvak*, a series of nuanced semantic evolutions from an older everyday word).

As far as we know, the first time the issue of northern Litvaks vs. their non-Litvak counterparts was brought up by the “modern Jewish chattering classes” was in the sharp polemic between Polish-born Alexander Zederbaum (1816–1893), and his Litvak opponent, Peretz Smolenskin (1842–1885). In addition to claims and counterclaims about the sharply differing pronunciation of both vernacular Yiddish and (for them more crucially) the different renditions of the sacred Hebrew texts, the “dirty laundry” is thrown in both directions with all the force that nascent journalistic Hebrew could muster. The debate was published in 1866 and 1867 in the weekly *Ha-méylits*, founded and edited by Zederbaum.³² Zederbaum, who called his *j'accuse* “Rule by the Priests,” delivers a broadside against the Litvak haughtiness that emanates from their superior abilities; also, against impoverished Litvaks who migrate elsewhere and continue to stick together and look down upon the locals.

³² The debate: (1) Erez [= Alexander Zederbaum], “Memshéles koyhánim” in *Ha-méylits* (*Hamelitz*), 21 Kislev, no. 44: 667–669 [part of the article published in 39: 588–590; 40: 606–611; 41: 625–629; 42: 638–643; 43: 652–654; 44: 667–669; 45: 683–684; 46: 698–702; 47: 714–719; 48: 730–734], 1866. (2) Peretz Smolenski[n], [letter to the editor in reply to Zederbaum 1866] in *Ha-méylits*, 4 Shvat, no. 50, pp. 765–766, 1867. (3) Zederbaum’s reply to Smolenskin – 4 Shvat, no. 50: 766–767, 1867.

The much younger Smolenskin struck back, claiming that Litvaks in their land give great respect to Polish merchants even if they are ignorant, and that all the animosity is initiated by southerners who resent the Litvak for not believing in their (Hasidic) rebbe. The editor usually gets the last word, and so Zederbaum struck right back, claiming that the Litvaks' truly fine welcome of southern merchants is irrelevant because so few Polish folks make it up there in any case. For Zederbaum the real issue is of teachers and scholars, and openness in accepting other teachers and scholars. There are Litvak teachers everywhere, Zederbaum complains, but no southern teachers are welcomed up north. This is equally true of the staff and students of the great yeshivas. In the (government run) rabbinical school in Zhitomir in Ukraine, half are Litvaks, but in the Vilna yeshivas up north you'd be hard pressed to find a single southerner. And so on and so forth.

The terminology for Lithuanian (as for other) Jews in this polemic is archetypal for this era of maskilic Hebrew, a language under construction that was known for experimentation with various blends of ancient, medieval and modern. They use biblical style *ish Lító* (literally, man of Lithuania) and *ben Lító* (son of Lithuania) for singular. For the plural, they use *bney Lító* (Children of Lithuania, in a construction invoking the Children of Israel of biblical times) and *anshey Lító* (the people of Lithuania). The same short text contains attempts to neologize on later, Mishnaic and Talmudic Hebrew models, including singular *Litay* or *Litói*, and plural *Litáyim* or *Litóim*.

15. AGE OF THE WORD *LÍTO* (*LÍTΘ*) AND THE ORIGINAL WAY OF REFERRING TO ITS PEOPLE

The history of the Litvaks must not be confused by the word Litvak! The term *per se* might be relatively recent, it may have arisen in the first place as a simple insult, and it may not actually be documented until the nineteenth century. All three of these things may be true.

But that need not impact upon our ability to fathom the antiquity of the *concept* of the Lithuanian Jew as an integral component and direct product of the Grand Duchy of Lithuania.

The empirical evidence garnered from expeditions in the late twentieth and early twenty-first centuries reveals that *one* word is both universally self-applied, and is used by Yiddish speakers in surrounding regions to refer to those who speak Lithuanian Yiddish: they are said to speak *Litvish*. Those who speak it say "Mir reydn lítviš." The literal translation would be "We speak Lithuanian" though they

are obviously not referring to the Lithuanian language. Translating this on-the-surface simple sentence into English is not so simple at all. It can mean (going from general to specific): “We speak in the way of Lithuania” or “We speak the language of Lithuania” or “We speak Lithuanian Yiddish.”

For the historical linguist, it is precisely this kind of universal phenomenon over a large and heterogeneous territory that points powerfully to derivation from a much earlier point in history. This is quite astounding, bearing in mind that documentations come from elderly twenty-first century citizens of (in alphabetical order) Belarus, Latvia, Lithuania, Poland, Russia and Ukraine. Most of these folks would (for one reason or another) never regard themselves as “Litvaks” (except in modern Lithuania, where it remains “convenient” and can have desired cultural kudos in Jewish and non-Jewish environments). By contrast, the linguistic designation for a certain kind of Yiddish has survived all the upheavals, massacres, migrations, and the falls and resurrections of an array of nation-states.

Verily, this universal reply, *Mir reydn lítviš* (We speak Litvish) harks back to a time, many centuries ago when *Litvish* — Lithuanian Yiddish — was the only language common to virtually the whole of various incarnations of the Grand Duchy of Lithuania.

Such evidence is particularly impressive for linguists, for whom the empirical documentation of spoken forms is a priori the best evidence.

But what of documentary attestations of the kind traditionally required by historians? *Litvish* as a traditional Yiddish linguonym could hardly be attested in centuries from which there are no presently known documents in the language from this territory. The written heritage of Lithuanian Jewry in earlier days was Hebrew and Aramaic. And that takes us back to the base noun from which we began this investigation: the traditional Jewish word for Lithuania, לִיטָא: *Litā* or *Lító*, and in modern times also *Lita*.

As noted above (§3), the earliest attestation occurs in a reply by the famed Ashkenazic rabbi Israel Isserlin (Isserlein, 1390–1460). It was noted by Herman Rosenthal, in his classic encyclopedia article on the Jews of Lithuania.³³ And, as noted, *Lító* / *Litā* occurs frequently in the works of the sixteenth and seventeenth century rabbinic codifiers and commentators. That the word is much older is obvious not only from its widespread occurrence in this first age of the great “Eastern” codifiers, but from the content and context of the mentions that occur in the various legalistic discussions. The word for Lithuania is often mentioned in connection

³³ Herman Rosenthal, “Lithuania” in *The Jewish Encyclopedia*, vol. 8. New York & London: Funk and Wagnalls, 1904, pp. 118–130; see p. 119.

with a tradition or Jewish law that is distinct from that of (the usual contrastor) *Poyln* (Poland). Such traditions and laws do not emerge overnight, least of all in the ultra-conservative legalistic culture of the legal codifiers among the rabbis. Such references occur repeatedly in the sixteenth and seventeenth centuries, concerning a wide range of customs and laws. It is not particularly risky to reconstruct that at least some of the customs referred to go back to a rather earlier date.

The Taz (Dovid Ha-Leyvi Segal, ±1586–1667), for example, a non-Lithuanian rabbi, in a complex discussion of the laws of kneading connected with the production of Passover matzah, explains that in most parts of Lithuania there are no water mills, and grinding is done with a hand mill operated by a non-Jew, and in those places it is considered perfectly permissible to use the product thereof.³⁴ In other words, a non-Lithuanian rabbinic codifier makes reference to well-known specificities of Jewish life and law in Lithuania.

In the *Khéلكas Mekhóykak*, by the Lithuanian scholar Moyshe ben Yitskhok Yehuda Lima (±1605–±1658) the author makes mention of a difference in the law of dowries given a girl: “One follows the custom of the place. It is the case that *Litá* and *Poyln* differ in custom. In *Litá* five hundred zehuvim [lit. ‘gold ones’] are given and in *Poyln* — four hundred. One doesn’t follow the country where the marriage takes place but rather the place of residence.”³⁵

The Maharshál (acronym of Shloyme ben Yechiel Luria, 1510–1574) refers to similarly valued coins being in fact worth more in Lithuania and less in Poland.³⁶

The many mentions of Lithuania in legalistic works of the sixteenth and seventeenth centuries amply demonstrate that the country’s Jewish name was widely known. Obviously it was widely known before the rise of the East European rabbinic codifiers of these centuries who left treatises; there is no indication that the concept is in any way more recent than *Poyln*.

In the Acts of the Council of the Lands, the celebrated quasi-parliament of Jewish autonomy in Poland and Lithuania, “The Five Lands” over which the Council has jurisdiction are spelled out in 1588: “*Poyln godl* [Great Poland], *Poyln kotn* [Little Poland], *Rusyo* [Russia], *Lito* [Lithuania], *Volin* [Volhynia].”³⁷ The number of Lands included changed with the vagaries of internal and external politics. As is

³⁴ Dovid Ha-Leyvi Segal [the Taz], *Turey zohov on Shulkhon orukh, Oyrakh khayim* (Shulkhan Arukh, Orach Chaim). Sabbethai Bass: Dyhernfurth, 1692, §460:1.

³⁵ Moyshe ben Yitskhok Yehuda Lima, *Khelkas mekhoykeyk*. Cracow: Yehuda Leyb Meizls, 1670, §66.

³⁶ Solomon Luria [the Maharshál], *Yam shel Shlóyme* (*Yam shel Shloymoy / Shelomo*) on tractate *Bovo Kamo* [*Bava Kama*]. Prague, 1616, §3:1.

³⁷ Israel Halperin, *Pinkes váad árba arótsyoyos* (*Pinkás váad árba aratsót*). Mossad Bialik: Jerusalem, 1945, p. 4; *The Records of the Council of the Four Lands. Volume 1: 1580–1792. Revised and edited by Israel Bartal. Introduction by Shmuel Ettinger*, Bialik Institute: Jerusalem, 1990, p. 4.

well known, the Lithuanian *Váad hamdino* (or *ha-mədino*) — Council of the State (or Land) — split away in 1623.

That means that the documentary evidence for the famous Jewish correlate of Lithuania takes us solidly to the sixteenth century, and without too much straining of the sources, to the fifteenth and much earlier. In the absence of documentary evidence to the contrary, it seems overwhelmingly likely that the same name ליטא, spelled with the Aramaic final alef, pronounced *Lito* formally and *Litā* in everyday speech was there long before the earliest datable attestations that happen to have survived and become known to us.

It is more difficult to surmise the timeframe for the popularization in Jewish lore of the various internal regions within Jewish Lithuania: for the western regions, *Zámət* (often spelled זאמט — *Zámūt*; modern Yiddish זאמעט), and for eastern Lithuania, *Raysn* (often spelled רייסין — *Ráysin*; modern Yiddish רייסן). *Zámət* is of course cognate with *Žemaitija* (Samogitia) and cognate *Žmut*. *Raysn* is cognate with the German Reussen; in Yiddish *Raysn* refers to various regions of the Belarussian and adjacent Russian speaking areas or simply to Eastern Lithuania. In addition to its *sensu largo* use (“Lithuania in general”), Yiddish *Litā* has the additional *sensu stricto* connotation of Central Lithuania located between western *Zámət* and eastern *Raysn*.

The borders of *Zámət* and *Raysn* are variable within Yiddish lore and dialect. The section that has attracted the most attention, in part because of its proximity to *Vilnā* (Vilnius) is the western extent of *Raysn*.³⁸ Note that the borders of *Zámət* too, have been historically variable³⁹. But what is most relevant to the discussion at hand is the antiquity of both terms. *Zámət* (in the older spelling transliterating to *Zámūt*), occurs in the *Pinkās* (Book of Records) of the Lithuanian Jewish Council,⁴⁰ as well as in other sixteenth and seventeenth century sources. The same is true of *Raysn*, for example in the responsa of the Bakh (Joel Sirkis), who lived from 1561 to 1640.⁴¹

But returning to the term and concept *Litā* and the methodology of historical linguistics: there are reconstructions that are logically compelling in the absence of

³⁸ Dovid Katz, “Vu iz Raysn?” [Where is Raysn?] in *Fórverts*, 2 February 1996, 13, 22; 16 February 1996, 13.

³⁹ See for example a twenty-first century definition by a survivor, in Dovid Katz, *Litvish. An Atlas of Northeastern Yiddish*, at: http://www.dovidkatz.net/WebAtlas/13_InterwarZamet.htm.

⁴⁰ Simon Dubnov, *Pinkes ha-medino* (*Pinkás ha-medinā*). Berlin: Ajanoth, 1925, p. 21 [§97, dated 1623], p. 356.

⁴¹ Joel Sirkis [the Bakh], *Sheeyloys utshuvoyts ha-Bakh bakhadoshoys* (*Sháyleys utshúveys ha-Bakh bakhadoshes / Sheelót uteshuvót ha-Bakh ha-khadashót*) [The New Responsa of the Bakh], Jerusalem, 1959, §60.

survival of “pieces of paper.” Very simply: For as long as there was among Jews the noun *Litā*, it is self-evident that there was a related noun to refer to a (Jewish) person from that certain place. Most probably it was the same stem that survives today both for the person and his or her adjectival attributes: masculine *litvishər*, feminine *litvishə*, plural *litvishə*, etc. The final-syllable consonant of the place name that occasionally disappears in Yiddish from the nominal form “returns” in the adjective; cf. for example base-noun *Vārshə* (Warsaw) contrasting with adjective *Vārshəvər*; *Krókə*, or local *Krúkə* (Cracow) vs. adjective *krókəvər*, local *krúkəvər*. It is our contention that long before the (originally pejorative) term Litvak saw the face of the earth, both Lithuanian and non-Lithuanian Jews referred to a Jew from Lithuania as a Litvisher (*litvishər* [lítvišər]), feminine Litvishe (*litvishə* [lítvišə]).

That term is ipso facto as old as the name *Litā*. To argue against this proposition is to argue, untenably, that Yiddish at one time had a name for a country but not for its inhabitants.

Litā and *Litvisher* (the second being comparable in its connotations to our present day “basic” understanding of *Litvak* in its simple, non-derivative senses, in other words minus the centuries of later-accumulated lore) are as old as the Jewish settlement of the Lithuanian lands. That is a time older than the late fourteenth century by which time sufficient critical mass was reached to eventuate the famed edicts of toleration of Vytautas (Witold) the Great.

It firmly follows that “the Lithuanian Jew,” whatever he or she is called, is deeply rooted in the period of the Grand Duchy of Lithuania. He might be called a *Litvak* and she a *Litvitshke* [lítvičkə] in late times, sometimes as an emotionally laden adjunct. He and she would have been a *Litvisher* [lítvišər] and a *Litvishe* [lítvišə] from earlier times and uninterruptedly to our time. One of the chief empirical consequences of that rootedness comes to light in recent fieldwork which elicits the adjective and linguonym *Litvish* (*litviš*) from elderly survivors, more than a half century after the Holocaust, on a territory that is congruent, by and large, with that of various phases of the Grand Duchy of Lithuania, and that stretches verily from the Baltic to the Black Sea.

At some point, to be determined in the history of Lithuanian Jewry, a *Litvínér* or *Litvin* (fem. *Litvínérin* or *Litvínérke* [lítvínərkə]) came to designate in Yiddish a person of non-Jewish, Lithuanian ethnicity. This too became a romanticized concept in (pre-Holocaust) modern Yiddish poetry, most famously in Moyshe Kulbak’s (1922) *Raysn*, where, in a romantic vision, a Lithuanian man (*Litvin*) rises from the moonlit River Nieman to embrace a dark-haired Slavic maiden who has risen from the Viliya (today called Neris in Lithuania, but retaining its historic name in

Belarus)⁴². For Kulbak, the two rivers are symbols of the Lithuanians and the Slavs, respectively.

16. THE OLD JEWISH WORD FOR *GRAND DUCHY OF LITHUANIA*

It follows on that there should be *some* Jewish language correlate for the *notion* Grand Duchy of Lithuania in the legalistic writings of the Polish and Lithuanian rabbis of the sixteenth and seventeenth centuries. These are the codifiers known as “early Acharonim” (Yiddish *akhróynim*; Litvish *akhréynim*, literally “later ones” signifying those came after the Sephardic Joseph Caro’s halachic code *Shulkhon orukh* / *Shulchan arukh*). They were the first generation of major rabbinic authors centered in Eastern and East Central Europe, and their authority quite rapidly outstripped that of the places, mostly in the German speaking lands of central Europe, that had earlier been seen as the rabbinic and legalistic center of Ashkenazic Europe.

It should be kept in mind that for all the legal authority the rabbinic elite held for the Jewish population in Europe, there was no known pressure from anywhere, neither internal nor from the powers that be, about formal nomenclature specifically or language standardization more generally. There was a generous measure of stylistic freedom in the works of rabbinic authors who wrote responsa (replies to questions submitted, sometimes real questions, sometimes used as a literary form), commentaries on other works, or codes of law. The same is true in the extant *Pínkəs* records of both the Council of the Lands, covering the period from 1580 to 1792,⁴³ and of the separate Council of Lithuania, covering 1623 (the year the Lithuanian Council declared its independence from the rest) to 1761.⁴⁴

It is little wonder therefore that we find several terms to describe the Grand Duchy of Lithuania. (In the following discussion, we will stick with *Lító* [Lító], because these sources are in Ashkenazic rabbinic Hebrew where that would have been the received pronunciation, with a concomitant “relaxed” pronunciation *Líta*.) Sometimes, for example, in the protocols of the Council of the Lands, *Lító*

⁴² Moyshe Kulbak, “Rayns” in *Tsúkunft*, New York (Feb. 1922). Reprinted in Khone Shmeruk (ed), *A shpigl af a shteyn. Poézye un próze fun tsvelf farshnitene yidishe shráyber in Rátnfarband*, compiled by B. Hrushovski, A. Sutzkever, Kh. Shmeruk. Tel Aviv: Goldene keyt, 1964, pp. 530–545.

⁴³ Israel Halperin, *Pínkes váad árba arótsyoys (Pinkás váad arbá aratsót)*. Mossad Bialik: Jerusalem, 1945; *The Records of the Council of the Four Lands. Volume 1: 1580-1792. Revised and edited by Israel Bartal. Introduction by Shmuel Ettinger*, Bialik Institute: Jerusalem, 1990.

⁴⁴ Simon Dubnov, *Pínkes ha-medíno (Pinkás ha-mediná)*, Ajanoth: Berlin, 1925.

appears on its own (“just Lithuania” so to speak), e.g. in the records for the years 1588, 1612, 1641, 1644, 1668, 1677, 1678, 1679, 1681, 1688. Sometimes, *Medinas Lito* (modern Israeli Hebrew *Mədinát Lita*), meaning “The State of Lithuania” is used, e.g. in the protocols for 1595, 1623, 1627, 1644, 1662, 1665, 1667, 1676, 1672, 1680, 1682, 1683, 1684, 1690, 1752. And there is a third common usage, using the Hebrew construct plural, *Medinoy Lito* (modern Israeli pronunciation would be *Medinót Lita*), which can be translated The States of Lithuania, e.g. in the protocols for 1644, 1650, 1655, 1668, 1681.

It can be enlightening to compare these results with the names for Lithuania in the protocols of the Council of Lithuania itself, turning as it were, from “how one’s neighbors refer to one” to “how one refers to oneself.” At first sight, the patterning from the Council of the Lands seems to be replicated in the Council of Lithuania. There are occurrences of just *Lito* (1637, 1638, 1670), of *Medinas Lito* (including minutes from 1633, 1634, 1647, 1655, 1664), and many cases of the plural *Medinoy Lito* (including 1623, 1626, 1628, 1631, 1633, 1634, 1639, 1664, 1670, 1676). There are, moreover, other variants. These include *Hamdino Lito* (The State, Lithuania), in entries for 1627, 1632, 1634, which might be regarded as a grammatical westernism in Hebrew (absolute instead of construct state), but which might also convey more emphasis on the aspect of statehood.

And, as would be expected in the record book of scholars and scribes talking about their own country, there are constructions that would be unlikely in the Council of the Lands minutes. These include *b’artséynu* ([bæarcéjnu], ‘in our country’) in 1650, and much more frequently, *bimdinóséynu Lito* ([bimdinəséjnu lítə], ‘in our State of Lithuania’ or ‘in our country Lithuania’), documented for 1628, 1637, 1650, 1652, 1655, 1664, 1670, 1676). There could be some emotive significance in the biblical style *érets Lito* ([érac lítə], ‘Land of Lithuania’) used inter alia in 1623 and 1627, and evocative of the classical term for the Land of Israel in Old Testament usage.

The formal terminology for the name of the country in the Hebrew language records of the Jewish Council, or *Váad*, of Lithuania, was a source of some obvious editorial tension. This is singularly evident from entry no. 566, from 1664. In preparing his critical (and now classic) edition of the records of the *Pínkas hamdino*, the record books of the Jewish Council of Lithuania, master Jewish historian Simon Dubnov (1860–1941) compared the copies of the protocols in Grodna with those he found in Vilna and Brisk (Brest). Vilna has *mədinóséynu d’Lito* — Our State of Lithuania. Brisk (traditionally called Brisk d’Lito in Lithuanian Jewish culture) has *mədínas Lito* — The State of Lithuania. Grodna goes with *Mədinoy Lito* — The States of Lithuania.

This last name, the States of Lithuania, the most frequently encountered in the annals of the Council of Lithuania, is in fact the Hebrew equivalent for the Grand Duchy of Lithuania (Lithuanian *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*; Belarusian *Вялікае Княства Літоўскае* / *Vialikaye Kniastva Litoŭskaye*; Russian *Великое Княжество Литовское* / *Velikoye Knyazhestvo Litovskoye*; etc.). The modern Yiddish word *firshtntum* for “Duchy” was not traditionally used in this context, as far as we are aware.

* * *

The Hebrew name for the Grand Duchy, elegant in its simplicity, was just: The States of Lithuania — *Mədinoyṣ Lito*. This is the standard Ashkenazic pronunciation — [mədiˈnoʏs liˈto] or [mədiˈnoʏs liˈto]. In deep modern Lithuanian Ashkenazic it would be [mədiˈneʏs liˈto] or [mədiˈneʏs liˈto], in older Ashkenazic perhaps [mədiˈnoʏs liˈto] or [mədiˈnoʏs liˈto]⁴⁵. The intricate and complex possibilities of Ashkenazic usage would also allow the combining of the foregoing versions of “States of” with the more homey and intimate sounding *Litə*. (It is unfortunate that it remains the habit of Jewish Studies, even East European Jewish Studies, to anachronistically and inaccurately “Israelicize” the Hebrew and Aramaic of Eastern Europe, thereby losing entire layers of cultural history and nuance.)

And so, *Medinoyṣ Lito* is the name by which Lithuania became famous abroad as a home of talented Jewish scholars. By way of example, the philosophical work *Gıvas ha-móyre*, published in Prague in 1611 (see image 7), advertises on its title page that its author is “the godly philosopher, a master of wisdom and young in years, Rabbi Joseph the son of Isaac the Levite, from The States of Lithuania.”⁴⁶

Medinoyṣ Lito — The States of Lithuania — is the formal name for the Grand Duchy, intended to incorporate its various provinces and components. It is also attested in the works of the first generation of Eastern (and East Central) European rabbinic codifiers of the sixteenth and seventeenth century, including the Taz (1586–1667)⁴⁷ and the Bakh (1561–1640)⁴⁸. One cannot now find earlier attestations

⁴⁵ For the history of these vocalic developments see Dovid Katz, “Zur Dialektologie des Jiddischen” in W. Besch W. et al (eds), *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 1983, pp. 1018–1041; Dovid Katz, “The Phonology of Ashkenazic” in L. Glinert (ed), *Hebrew in Ashkenaz: A Language in Exile*. New York & Oxford: Oxford University Press, 1993, pp. 46–87.

⁴⁶ This text corrects the editing error in the caption, in Dovid Katz, *Lithuanian Jewish Culture*. Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 67.

⁴⁷ Dovid Ha-Leyvi Segal [the Taz], *Turey zohov on Shulkhon orukh, Oyrakh khayim (Shulkhan Arukh, Orach Chaim)*. Sabbethai Bass: Dyhernfurth, 1692, §460:1.

⁴⁸ Joel Sirkis [the Bakh], *Sheeyloys utshuvoys ha-Bakh hakhdoshoys (Sháyles utshúves ha-Bakh hakhdoshés / Sheelót uteshuvót ha-Bakh ha-khadashót)* [The New Responsa of the Bakh], Jerusalem, 1959, §60.

because these scholars are of the first generation of eastern codifiers whose works have been preserved. The occurrence of the Hebrew name for the Grand Duchy in their various works, when referring to Lithuania, and in the *Pinkas* records of both the Council of the Lands and the Council of Lithuania, is ample evidence that this term was a common inheritance from earlier times.

Incidentally, there is an occurrence of a term for the Grand Duke (of Lithuania) in the protocols of the Council of the Lands. An entry for 1688, translating a royal edict, renders the ruler's title: *Yan hashlishi, bəkhésed*

IMAGE 7

Eloyhim, mélekh Poyln, hanósikh [or: *hanásikh*] *hagódl shel Lító* (Jan the Third, by the Grace of God the King of Poland and Grand Duke of Lithuania = John III Sobieski, 1629–1696). What is not apparent is whether *hanósikh* [or: *hanásikh*] *hagódl* (formal Ashkenazic *hanosíkh hagodóyl*) for Grand Duke was a standard term or an ad-hoc translation. The scribe used a biblical word for “prince” (e.g. Joshua 13:21, where it occurs in the plural), combined with with *hagódl* (“the great”) to yield ‘the great prince’ = The Grand Duke in the present context. The Hebrew word *dúkās* (*dúkas*, etc.), a borrowing from Latin that occurs in various stages of European Hebrew is not used, perhaps because it would imply a rather lower-level prince. Reaching right into the Bible provided a more elegant and appropriate approximation of the grand duke’s title.

17. CONCLUSIONS

The term *Litvak*, though centuries old, is quite secondary in Lithuanian Jewish cultural history. It arose as a pejorative epithet in non-Lithuanian Jewish communities. It was eventually modified and recast in positive terms from within, with various folkloristic and emotive connotations, within and without. But the concepts of Jewish Lithuania (*Lító, Lítə*), of its unique dialect of Yiddish, Hebrew and Aramaic (*Lítvish*) and the Lithuanian Jew (*a Lítvishər*) are deeply rooted in the Grand

Duchy of Lithuania and are as old as substantial Jewish settlement in the country. At some early stage, rabbinic Hebrew developed the term *Medinoy Lito* (The States of Lithuania) in the sense of: The Grand Duchy of Lithuania.

ACKNOWLEDGMENTS

During the preparation of this paper, I was generously assisted by colleagues who were happy to answer questions, including David Aberbach (McGill University, Montreal), Akvilė Grigoravičiūtė (Vilnius University), Alexander Beider (Oracle, Paris), Avremi Kievman (Liverpool Lubavitch), Dov Levin (Hebrew University of Jerusalem), Dov-Ber Levine (Central Lubavitch Library, Crown Heights), Šarūnas Liekis (Vilnius Yiddish Institute), Ludmila Petrovna Makedonskaya (Grodna), Antony Polonsky (Brandeis University), Grigorijus Potašenko (Center for Stateless Cultures, Vilnius University), Rūta Puišytė (Vilnius Yiddish Institute), Meir Shub (Vilnius University), Birutė Ušinskaitė (Ministry of Foreign Affairs, Lithuania), and Ghil'ad Zuckermann (Queensland University, Australia).

The maps reproduced herein were prepared by Giedrė Beconytė of Vilnius University, and are reproduced here with her gracious permission.

AR LIETUVOS
DIDŽIOJI
KUNIGAIKŠTIJA
BUVO IMPERIJA? ⊙ *Zenonas Norkus*

ĮVADAS

Teiginys, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštija (toliau – LDK) buvo imperija, daugeiui istorikų gali pasirodyti absurdiškas, t.y. toks pat, kaip, pavyzdžiui, „ši kvadratinė figūra yra apvali“. Ir vienu, ir kitu atveju predikatas prieštarauja subjektui. Kaip žinoma, Lietuvos valstybė netapo netgi karalyste (išskyrus trumpą Mindaugo Lietuvos laikotarpį), o ką jau bekalbėti apie imperiją! Taip į straipsnio antraštėje suformuluotą klausimą turėtų žiūrėti istorikas, nuosekliai besivadovaujantis hermeneutine (ideografinė, „emine“) metodologija. Šiuo požiūriu, imperija yra senovės romėnų išradimas bei jų paliktas paveldas¹.

Nors mokydami istorijos vidurinėje mokykloje turime įsiminti, kad Romos imperijos istorija pasibaigė 476 m., kai romėnams tarnavęs germanų karvedys Odoakras nuvertė „paskutinį“ vakarinės Romos imperijos imperatorių Romulą Augustulą, Romos imperija tebebuvo gyva siekusių pakrikštyti pagonis lietuvius krikščionių galvose. Vienas iš krikščioniškosios ir romėniškosios kultūrinių tradicijų sintezės senovės Romos imperijos laikais produktų buvo vadinamoji „imperijos teologija“, suteikusi Romos imperijai sakralinę reikšmę. Jos pagrindu Aurelijaus Augustino mokinys Orozijus (385–420 m.) sukonstravo Europos viduramžių istoriniam mąstymui itin didelę įtaką turėjusią visuotinės istorijos schemą. Orozijus atsispiria nuo Senojo Testamento Danielio knygoje aptinkamos pranašystės, kuri sako, kad iki pasaulio pabaigos egzistuos keturios visuotinės karalystės: aukso, sidabro, žalvario ir geležies: „ketvirtoji karalystė bus stipri it geležis, – lygiai kaip geležis triuškina ir griauna visa, taip ji sutriuškins ir sugriaus anas visas“². Šias

¹ Apie LDK imperinio pobūdžio ir lietuviškojo imperializmo klausimą tradicinėje istoriografijoje detaliau žr. (*Norkus Z.* Apie antrąjį Kijevą, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje // *Politologija*, 2007, Nr. 1, p. 3–78. „Politologijoje“ spausdinamas tekstas ir šiame leidinyje skelbiamas straipsnis yra dvi to paties teksto versijos, adaptuotos prie auditorijos specifikos. Deja, mūsų istorikai neskaito, ką rašo politologai, filosofai ir sociologai, kaip, beje, ir atvirkščiai. Čia pateikiama versija yra trumpesnė, nes rašydamas istorikams, autorius nemato reikalo dėstyti tam tikrų kiekvienam istorikui žinomų Lietuvos istoriografijos raidos faktų.

² Danielio 2, 40; žr. Šventasis Raštas. Senasis ir Naujasis Testamentas. Vilnius: Katalikų pasaulis, 1998, p. 1416.

karalystes Orozijus sutapatino su Babilono (Rytų imperija), Kartaginos (Pietų imperija), Makedonijos (Šiaurės imperija) ir Romos (Vakarų imperija) valstybėmis.

Būdama paskutinė, Romos imperija yra amžina – ji gali žlugti tik pasibaigus žmonijos istorijai, t. y. prasidėjus Jono evangelijoje išpranašautiems pasaulio pabaigos įvykiams. Ši istorijos schema implikuoja, kad Romos imperatoriaus valdžia yra aukščiausia pasaulietinė valdžia – Romos imperatorius yra aukštesnis už visus kitus valdovus krikščionis, kurių valdžia yra teisėta tik tuo atveju, jeigu ją tokia pripažįsta imperatorius. Ji taip pat implikuoja, kad Imperija yra tikrinis vardas. Jeigu daugiau negu vienas valdovas pretenduoja vadintis imperatoriumi, tai tik vienas iš jų gali būti pripažintas tikruoju – tas, kuris teisėtai paveldėjo Romos imperatoriaus titulą ir jo teises. Žinoma, ir kitose civilizacijose arba „kultūrų ratuose“ galima aptikti analogiškų reiškinių. Pavyzdžiu gali būti „kalifatas“ – pranašo Mahometo įpėdinio statusas, į kurį pretenduodavo galingiausi islamiškų šalių valdovai, arba „mikado“ – vyriausio sintoistinio kulto žynio rangas. Tačiau (istoristo požiūriu) „kalifas“ yra būtent „kalifas“, o tas, kas vadina kalifą „imperatoriumi“, nieko vertingo apie kalifatą nepasako, tik pademonstruoja savo hermeneutinį neaktą ir neįautrumą.

Rytų krikščionims (stačiatikiams ar ortodoksams) iki Konstantinopolio kritimo 1453 m. Romos imperijos išlikimas buvo visiškai akivaizdus ir neproblemiškas dalykas. Kitaip buvo Vakarų krikščionybės atveju, kur ilgainiui Romos popiežiai sukūrė Imperijos paveldėjimo (translatio imperii) doktriną³. Ši doktrina teigė, kad Romos imperatorius Konstantinas savo valdžią perdavė Romos popiežiams, kurie savo ruožtu ją turi teisę perduoti vienam iš krikščioniškų valdovų, kuris kartu paskiriamas vyriausiu pasaulietiniu „tikrosios“ krikščionybės gynėju, tapdamas viršesniu už kitus valdovus krikščionis, kurių valdžia geriausiu atveju reiškia „regnum“ (karalystę), bet ne „imperium“. Pirmuoju tokiu Romos imperatorių teisių paveldėtoju tapo Karolis Didysis, kurį 800 m. Romos popiežius karūnavo imperatoriumi. Karolingų imperijai pasidalijus į tris dalis, iš kurių ilgainiui atsirado šalys, dabar žinomos Prancūzijos, Italijos ir Vokietijos vardu, šias teises perėmė rytinės dalies, t.y. būsimosios Vokietijos valdovai. Taip atsirado politinis darinys, žinomas „Šventosios Vokiečių Nacijos Romos imperijos“ (vok. „Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation“; lot. „Sacrum Imperium Romanum Nationis Germanicae“) pavadinimu. Formalia šio darinio pradžia laikomas Otono II-ojo karūnavimas imperatoriumi 962 m. vasario 2 d. Nuo šiol kiekvienas naujas Vokietijos valdovas savo viešpatavimą paprastai pradėdavo kelione ar žygiu į Romą, kur karūnuodavosi „Romos imperatoriumi“.

³ Žr. Demandt A. Der Fall Roms. Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt. München: Verlag C. H. Beck, 1984, s. 71–89.

Dėl per visus aukštuosius viduramžius nusitęsusių popiežių ir imperatorių kovų, kurios vyko dėl to, kad popiežiai (kaip Popiežiaus srities Italijoje valdovai) pretendavo ir į pasaulietinę valdžią, o imperatoriai siekė įtakoti katalikų bažnyčios administravimą (visų pirma, naujų vyskupų paskyrimus), visiško sutarimo dėl tikslios Imperijos paveldėjimo doktrinos nebuvo, nes jos interpretacija ir buvo ideologinis tos kovos frontas. Tačiau ir ginčijama bei skirtingai interpretuojama ši doktrina nubrėžė viduramžių Europos tarptautinės visuomenės teisinį horizontą taip pat, kaip dabar tai daro žmogaus teisių ar valstybių suverenumo doktrina. „Vokiečių tautos“ paminėjimas Imperijos pavadinime sugestijavo, kad vokiečiai ar germanai pretenduoja į tokia pat viršenybę kitų krikščioniškų tautų atžvilgiu, kokią turėjo romėnai „imperium populi Romani“ laikais. Kadangi romėnų jau nebebuvo, tai Imperijos paveldėjimą buvo galima interpretuoti ne vien dinastine prasme, bet ir ta, kad viena tauta paveldi kitos tautos išskirtinę padėtį.

Žinoma, vokiškoji Imperijos paveldėjimo doktrinos interpretacija niekada nebuvo visuotinai pripažinta Viduramžių Europoje. Prancūzijos ir Anglijos karaliai nepripažino Šventosios Romos Imperijos imperatorių pretenzijų į viršenybę, o jų juristai skelbė principą „rex est imperator in regno suo“⁴, anticipuojantį būsimą (modernųjį) kiekvienos valstybės suvereniteto principą, tarptautinėje teisėje įtvirtintą 1648 m. Vestfalijos taikos sutartimi. Tačiau su Imperijos paveldėjimo doktrina negalėjo nesiskaityti naujai į Europos krikščioniškų valstybių klubą (tuometinę Europos tarptautinę politinę visuomenę) įsijungiančių šalių valdovai. Valdovas krikščionis pats sau negalėjo užsidėti ant galvos karaliaus karūnos, – tokiu atveju jis būtų tik apsišaukėlis. Karaliumi galima buvo tapti tik gavus aukščiausios krikščioniško pasaulio dvasinės valdžios – popiežiaus, arba jos ir aukščiausios pasaulietinės valdžios – imperatoriaus sankciją. Pirmoje situacijoje buvo Mindaugas, kuris karūnavosi tuo viduramžių laikmečiu, kai popiežių galybė pasiekė apogėjų. Antrąją situaciją buvo Vytautas, kuris mėgino karūnuotis taip vadinamo konciliarinio sąjūdžio laikmečiu, kai popiežiaus institucija išgyveno krizę, o aukščiausią valdžią katalikų bažnyčioje mėgino perimti visuotinis bažnyčios susirinkimas.

Skirtingai nuo viduramžių Vokietijos valdovų, Maskvos carų ar netgi Napoleono I, LDK valdovai nepretendavo būti Romos paveldėtojais (nors, apskritai kalbant, romėniškos lietuvių kilmės teorija galėjo būti panaudota tokioms pretenzijoms pagrįsti), tai gali pasirodyti, kad nėra jokio pagrindo kelti klausimą, suformuluotą antraštėje⁵. Vis dėlto tas klausimas jau iškeltas. LDK imperija vadinama

⁴ „Karalius yra imperatorius savo karalystėje“ (lot.).

⁵ Autoriui žinomas tik vienas atvejis, kai LDK valdovas tituluojasi „imperatoriumi“. Tai 1371 m. Algirdo laiškas Konstantinopolio patriarchui (žr. *Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 107). Tačiau ir šiuo atveju galima abejojti,

jau pačiame 1994 m. išėjusios Stepheno C. Rowello knygos pavadinime, kuris šios knygos lietuviškame vertime skamba taip: „Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva: pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345“⁶. Su tam tikromis išlygomis LDK nuo Gedimino laikų imperija vadina ir Alfredas Bumblauskas⁷. Į plačiąją mūsų šalies intelektualinę apyvertą Lietuvos kaip imperijos Viduramžiais ir netgi jau tautų kraustymosi laikais įvedė Gintaras Beresnevičius, kuris savo publicistikoje ne tik priima imperinį LDK pobūdį kaip savaime suprantamą dalyką, bet ir teigia prigimtinių lietuvių polinkį į imperializmą bei pateikia didingą šiuolaikinės Lietuvos misijos Europoje viziją – mitą, kuris turėtų padėti nūdienos lietuviams išspręsti aktualias ir skausmingas tapatumo problemas⁸. LDK „imperija“ straipsnyje, kuriame įrodinėjama kur kas problemiškesnė pagoniškos lietuvių civilizacijos tezė, vadina ir Antanas Andrijauskas⁹. 2005 m. Lietuvos strateginėje apžvalgoje, kurią kasmet leidžia Strateginių tyrimų centras, veikiantis prie Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijos, ir Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas, Raimundas Lopata ir Nortautas Statkus paskelbė straipsnį „Imperijos, pasaulio tvarka ir mažosios“ valstybės, kurioje pirmą kartą Lietuvoje kai kurios šiuolaikinės imperiologinės koncepcijos (daugiausiai iš tarptautinių santykių teorijai skirtos literatūros) pritaikytos šiuolaikinės globalinės geopolitinės situacijos analizei¹⁰.

Iš tikrųjų, jeigu LDK nevalia vadinti imperija, nes jos valdovai nesititulavo imperatoriais, tai neturėtume imperija vadinti ir Sovietų Sąjungos, nes jos valdovai vadinosi „Generaliniais Sekretoriais“. Tiesa, esama svarbaus skirtumo: LDK „imperija“ nevadino nei jos pačios valdovai, nei kaimynai, bet Sovietų Sąjunga buvo imperija ir vidaus disidentų, ir jos užsieninių oponentų akyse. Tik prieš kokius 20 metų pasibaigusiame Šaltajame kare pavadinti tam tikrą šalį „imperija“ reiškė ją pasmerkti, pareikšti nepritarimą jos politikai ar net pačiam jos egzistavimui. Taip darė JAV prezidentas Ronaldas Reaganas, pavadindamas Sovietų Sąjungą „blogio imperija“, o sovietiniai propagandistai – vainodami „amerikinį imperializmą“. Di-

ar Algirdas gerai suvokė, kad taip tituluojantis raštininkas jį prilygina adresatui – Bizantijos imperatoriui, taigi jį sunkiai įžeisdamas.

⁶ Rowell S. C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345. Vilnius: Baltos lankos, 2001.

⁷ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 106.

⁸ Beresnevičius G. Imperijos darymas. Lietuviškos ideologijos metmenys. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003.

⁹ Andrijauskas A. LDK europėjimo tendencijos ir kultūrinio tapatumo paieškos tarp Rytų ir Vakarų // Andrijauskas A. (ats. red.) Lietuviškojo europietiško rida: dabarties ir ateities iššūkiai. Vilnius: Aidai, 2006, p. 18–48.

¹⁰ Lopata R., Statkus N. Imperijos, pasaulio tvarka ir mažosios valstybės // Lietuvos metinė strateginė apžvalga 2005. Vilnius: Lietuvos karo akademija, 2006, p. 27–84.

džiuojamės tuo, kad daugiausia prisidėjome prie tos „blogio imperijos“ sugriovimo. Anuo metu „imperija“ reiškė „tautų kalėjimą“. Ar vadindami LDK imperija, kartais nedarome politinės klaidos? „Vytautinė imperija nuėjo praeitin lyg šviesus meteoras“ – rašo Zenonas Ivinskis savo likusios nebaigta Lietuvos istorijos pratar-mėje¹¹. Jeigu imperijos – „tautų kalėjimai“, tai ar nerizikuojame apdergti to bran-gaus kiekvienam lietuviui „šviesaus meteorą“ atminties, vadindami jį „imperija“?

Ne tik žmonių ir knygų, bet ir atskirų socialinio-politinio žodyno žodžių liki-mas yra labai permainingas. Iš populiaraus firminio ženklo, dėl kurio vartojimo teisės bylinėjasi konkurentai, žodis gali pavirsti keiksmažodžiu, kaip antai atsitiko su žodžiais „fašistas“, „nacionalistas“, „komunistas“. Bet būna ir taip, kad pabu-vęs purvinu žodis ilgainiui „išsiprausia“ – išblėsta ir jo pozityvi, ir negatyvi verty-binė įkrova, ir jis tampa daugmaž neutraliu terminu, o paskui vėl pamažu pradeda akumuliuoti teigiamą vertybinę įkrovą. Taip yra atsitikę su žodžiu „kapitalizmas“; tokį neutralizacijos, o po to reabilitacijos procesą patiria ir žodis „imperija“ (bent jau taip atrodo šių eilučių autoriui).

Požiūrio į imperijas ir imperializmą pasikeitimą paskatino nacionalizmo ir etninių konfliktų protrūkis Rytų Europoje ir Balkanuose po SSRS ir Jugoslavijos iširimo. Viena vertus, SSRS iširimą daugelis stebėtojų įvertino kaip „paskutinės imperijos“ žlugimą – įvykį, kuris pagaliau leidžia pažvelgti į imperijas ir impe-rializmą *sine ira et studio*, kaip jau užsibaigusios epochos reiškinį.¹² Kai kurias imperijas buvo pradėta net nostalgiskai prisiminti – visų pirma, anksčiau „tautų kalėjimu“ vadintą Habsburgų imperiją. Dabar daugelis istorikų ir politologų ją su-vokia kaip gana sėkmingą daugelio tautų sugyvenimo vienoje valstybėje pavyz-dį, iš kurio gali pasimokyti dabartiniai ir būsimi vieningos Europos kūrėjai¹³. Šio

¹¹ *Ivinskis Z.* Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. Vilnius: Mokslas, 1991, p. 6.

¹² Su teiginiu, kad imperijos ir imperializmas yra jau vien istorija, sutinka toli gražu ne visi. Daugybė analitikų (ir ne vien tik kairiosios pakraipos) teigia, kad imperijos ir imperializmas po 1991 m. niekur nedingo. Jų požiūriu, mes tiesiog gyvename pasaulyje, kuriame (gal būt tik laikinai) liko tik viena imperija arba valstybė, pajėgi vykdyti imperialistinę politiką – Jungti-nės Amerikos Valstijos (žr., pvz.: *Pieterse J. N.* Globalization or Empire? London: Routledge, 2004; *Bacevich A.* American Empire: Realities and Consequences of US Diplomacy. Cambrid-gue, Mass.: Harvard University Press, 2002; *Ferguson N.* Colossus: The Price of America's Em-pire. New York: Penguin, 2004). Papildomo peno tokiamei situacijai vertinimui suteikė politiniai įvykiai pasaulyje po 2001 m. rugsėjo 11 d., o ypačiai – aplinkybės, kuriomis JAV pradėjo karą Sadamo Husseino režimui Irake nuversti. Kariaudamos taip vadinamą „karą su terorų“, JAV veikia ignoruodamos po II Pasaulinio karo nusistovėjusį tarptautinį teisinį režimą. Tačiau šie naujai tarptautinės politikos posūkiai lyginamiesiems imperijų ir imperializmo tyrimams suteikė papildomą aktualumą, netgi pavertė šiuolaikinės komparatyvistikos mada. Žr. taip pat: *M. Beissinger* Rethinking Empire in the Wake of Soviet Collapse // *Barany Z., Moser R.* (Eds) Ethnic Politics and Post- Communism: Theories and Practice. Ithaca, New York: Cornell University Press, 2005, pp. 14–45.

¹³ Pvz., *Gellner E.* Language and Solitude: Wittgenstein, Malinowski and the Habsburg Dilem-ma. Cambridge: Cambridge UP, 1998.

politinio projekto įgyvendinimo aktualijos skatina naujai, pozityviau pažvelgti į ankstesnių laikų imperinius „Europos vienytojus“, pradedant Karoliu Didžiuoju ir baigiant Napoleonu. Garsus indų kilmės amerikiečių ekonomistas Deepakas Lalas knygoje su išraiškingu pavadinimu „Pagiriamasis žodis imperijoms: globalizacija ir tvarka“ didžiausiu XX a. piktadariu laiko JAV prezidentą Woodrow Wilsoną, kuris paskelbė tautų apsisprendimo principą ir sugriovė Austrijos-Vengrijos bei Osmanų imperijas, taip sudarydamas sąlygas iškilti Adolfui Hitleriui, savo ruožtu tapusiam ledlaužiu stalinistinio totalitarizmo ekspansijai į Vakarus¹⁴. Na, o kai kurie šiuolaikiniai politologai, klausdami, koks bus tas politinis kūnas, į kurį evoliucionuoja Europos Sąjunga, atsako: tai bus (vėl) imperija¹⁵!

Kalėjimas kalėjimui nelygu. Kaip rodo Habsburgų imperijos arba net Jugoslavijos pavyzdys, kai kurie kalėjimai gali būti prisimenami netgi su nostalgija – ir ne vien tų, kas tuose kalėjimuose dirbo prižiūrėtojais. Laisvas ir nepriklausomas gyvenimas po kalėjimo griūties gali nenusisekti, ir tas kalėjimas tada prisimenamas kaip neapgalvotai sugriauti (susiplieskus su „broliais“ ir „seserimis“) „gimtieji namai“. Jeigu „kalėjimas“ lieka nesugriuvęs, tai pasikeitus kelioms kalėjimo gyventojų kartoms, jis iš kalėjimo gali tapti „tėvyne“, už kurią galima ir mirti. Be tokių kalėjimų nebūtų atsiradę daugelio didžiųjų tautų. Buvo laikai, kai Bretanės, Provanso ar Burgundijos gyventojai dar nelaikė savęs „prancūzais“, žiūrėdami į Prancūzijos karaliaus valdininkus maždaug taip pat, kaip XX a. kataloniečiai žvelgė į ispanus. Vokietija (trumpam ir ne visa) buvo „geležimi ir krauju“ suvienyta į Hohenzollernų imperiją, o Bavarijos ar Reino krašto nepriklausomybės atkūrimas jau po to ne kartą buvo pakankamai stiprių vietinių politinių jėgų šūkiu. Kaip „imperijos“ prisimenamos senųjų laikų didžiosios valstybės, kurioms šis „nacijos kūrimo“ (nation building) darbas nepavyko arba pavyko tik iš dalies; tų, kurioms tai pavyko, istorijos rašomos tiesiog kaip „feodalinio susiskaldymo“ ar „centralizacijos“ istorijos.

Taigi, „imperija“ nustoja būti purvinas žodis, o buvimas „imperija“ praeityje jau nebėra tai, dėl ko reikėtų gėdytis, atsiprašinėti ar bijoti susilaukti iš imperializmo aukų reikalavimo sumokėti reparacijas ar kompensacijas. Šiais „laiko dvasios“ pokyčiais galima bent iš dalies paaiškinti, kodėl Lietuvos istorinėje mokslinėje literatūroje bei visuomeninėje-politinėje publicistikoje pastaruoju metu ir buvo iškeltas klausimas: „Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo imperija?“

Akivaizdu, kad vienoks ar kitoks atsakymas į klausimą – ar LDK buvo imperija – priklauso ne vien nuo naujų istorinių faktų (tokių šiame straipsnyje nepa-

¹⁴ Lal D. In Praise of Empires: Globalization and Order. New York: Palgrave, 2004.

¹⁵ Zielonka J. Europe as Empire: the Nature of the Enlarged European Union. Oxford: Oxford University Press, 2006.

teikiama), bet ir nuo to, kaip apibrėžiama pati imperijos sąvoka. Šiam klausimui ypatingai daug dėmesio skiriama šiuolaikinėje lyginamojoje istorinėje sociologijoje, lyginamojoje politikoje, antropologijoje bei tarptautinių santykių teorijoje, kur lyginamieji imperijų ir imperializmo tyrimai jau keli dešimtmečiai yra atskira ir intensyviai plėtojama tyrimų sritis. Vargu ar imperinio LDK pobūdžio klausimas gali būti vaisingai svarstomas, neatsižvelgus į šiuos tyrimus. Įtraukti šių tyrimų rezultatus į LDK istorijos tyrinėjimų probleminį lauką ir yra vienas iš dviejų šio straipsnio tikslų. Jam skirtas pirmasis straipsnio skirsnis. Jame aptariamos imperijų ir imperializmo apibrėžimo strategijos šiuolaikinėje socialinių mokslų literatūroje ir pristatomos pagrindinės šių reiškinių koncepcijos. Jos nėra nagrinėjamos nei detalios, nei visapusiškai – autorių jos domina tik tiek, kiek gali būti vaisingos LDK istorijos tyrimuose, atverdamos conceptualinę erdvę kitam klausimui – kokia imperija buvo LDK? Atsakymas į šį klausimą yra antrasis straipsnio tikslas. Šis klausimas nagrinėjamas antrajame straipsnio skirsnyje. Pakeliui aptarsime porą su šiais pagrindiniais klausimais glaudžiai susijusių smulkesnių klausimų. Į ką transformavosi, kuo pavirto LDK? Kodėl LDK imperinio valstybingumo klausimas nebuvo keliamas anksčiau?

Nuo 1385 m. LDK istorija vis glaudžiau persipynė su Lenkijos istorija, o 1569 m. daugelis istorikų netgi laiko jos, kaip savarakiškos valstybės, istorijos pabaigą. Kadangi Lietuvos valstybingumo po 1569 m. problema temą pernelyg sukomplikuotų, straipsnio chronologiniai rėmai apsiriboja LDK istorija iki Liublino unijos. Klausimas – „ar Abiejų Tautų Respublika buvo imperija?“ – yra jau kitas, atskiros analizės reikalaujantis klausimas, nors dėl chronologinių ribų sąlyginio pobūdžio jo keblu išvengti, nagrinėjant senosios Lietuvos valstybingumo raidą.

1. KAS YRA IMPERIJA?

1.1. Dvi „imperijos“ sąvokos darybos strategijos

Nebelaikydami klausimo „ar LDK buvo imperija?“ absurdišku, tuo pačiu imame operuoti sąvokų darybos strategija, kuri skiriasi nuo hermeneutinės ir gali būti pavadinta generalizuojančia, sociologine, sociologizuojančia ar socialine mokslinė. Žinoma, nuoseklus „hermeneutinis“ (ar tradicionalistinis) istorikas tokią strategiją bei jos produktus vadintų loginiu absurdu, tačiau mes toliau į šį principų konfliktą nebesigilinsime¹⁶, o tiesiog pristatysime svarbesnius tokiu būdu sukurtų „loginių

¹⁶ Žr. plačiau: *Norkus Z.* Maxo Weberio feodalizmo samprata ir Lietuvos istorija // Lietuvos istorijos studijos, 1997, Nr. 4, p. 144–154.

monstrų“ (žiūrint tradicinio istoriko akimis) pavyzdžius. Vienas tokios strategijos produktų gerai žinomas vyresnės kartos istorikams.

Sovietinio laikotarpio – tiek rusų, tiek ukrainiečių, tiek baltarusių, tiek sovietinei lietuvių istoriografijai – privaloma buvo marksistinė-lenininė imperializmo samprata, kuriai būdinga socialinė-ekonominė jo redukcija į reiškinį, būdingą kapitalistinei formacijai. Ši imperializmo samprata dėstoma Vladimiro Lenino veikalė „Imperializmas kaip aukščiausia kapitalizmo stadija“¹⁷. Šio veikalo pavadinimas tuo pat metu ir išsako pagrindinę marksistinės-lenininės imperializmo sampratos idėją, ir nubrėžia marksistinio požiūrio ribas. Imperializmas – neišvengiamas kapitalizmo raidos padarinys, kuris pradeda reikštis, kai: 1) dėl kapitalo koncentracijos nacionalines rinkas užvaldo monopolijos; 2) bankinis kapitalas susilieja su pramoniniu kapitalu ir dominuojančia kapitalistų klasės grupe tampa finansinė oligarchija – „finansinis kapitalas“; 3) ypatingą reikšmę (palyginus su prekių eksportu) įgyja kapitalo eksportas; 4) atsiranda tarptautinės kapitalistinės monopolijos, kurios ekonomiškai pasidalija pasaulį tarpusavyje; 5) užbaigiamas teritorinis pasaulio pasidalijimas tarp galingiausių pasaulio valstybių. Imperijos V. Leninui visų pirma buvo kapitalistinės didvalstybės, turinčios užjūrio kolonijų bei „įtakos sferų“ – tokios, kaip XX a. pradžios Didžioji Britanija ir Prancūzija.

Imperializmas, V. Lenino požiūriu, yra toks tam tikros šalies politikos apibrėžtumas, kuris kyla iš ją vykdančios šalies socialinės-ekonominės santvarkos bei vietos pasaulinėje tarptautinių santykių sistemoje pobūdžio ir yra nepriklausomas nuo to, kaip tą politiką suvokia ir apibrėžia ją vykdančios politiniai veikėjai. Šiuo atžvilgiu, marksistinis požiūris yra priešingas hermeneutiniam, kaltindamas tradicinę istoriografiją apsiribojimu tais ideologiniais vaizdiniais bei iliuzijomis, kurias istorinės epochos apie save puoselėja. Didelė galinga kapitalistinė šalis, kurios ekonomikoje dominuoja monopolijos ir finansinis kapitalas, kuri eksportuoja kapitalą į kitas šalis ir varžosi su kitomis didvalstybėmis, negali būti neimperialistinė ir nevykdyti imperialistinės politikos. Tai reiškia, kad imperija gali būti laikoma ir tokia šalis, kurios vadovai ir ideologai (ar dalis jų) karštai ir galbūt nuoširdžiai neigia jos imperinį pobūdį, reprezentuodami tokią politiką kaip „vystymosi pagalbą“, „kovą prieš terorizmą“, „civilizacijos skleidimą“ ar „kovą prieš skurdą“. Tokiu požiūriu, JAV politika Irake yra tipiškas imperializmo pavyzdys, o šiuolaikinės JAV yra imperija, kad ir kokiomis idėjomis ji būtų grindžiama ar teisinama jos užsienio politika.

Šios imperializmo sampratos šviesoje antikos ar viduramžių imperijų ir imperializmo tyrimai turėjo atrodyti anachronistiški ir metodologiškai ydingi, nes „imperializmas“, marksizmo-leninizmo požiūriu, – tai tam tikra pasaulinės isto-

¹⁷ *Leninas V. I. Imperializmas, kaip aukščiausiaji kapitalizmo stadija. Vilnius, 1952.*

rijos, suprantamos kaip formacijų laiptai, epocha ar pakopa. Todėl kalbėti apie imperializmą iki kapitalizmo marksistui-leniniečiui yra toks pat įtartinas sumanymas, kaip ir kapitalizmo Senovės Romoje ar Senovės Graikijoje tyrimai. Žinoma, ir marksistas-leninietis neneigė, kad Romos imperija buvo imperija, o jos politika buvo imperialistinė. Tačiau jam kur kas svarbiau tai, kad tyrinėtojas, nagrinėjantis imperijas ir imperializmą už kapitalistinės formacijos ribų, rizikuoja „nepastebėti“ išoriškai panašių politikos, kaip „antstato“, reiškinių socialinės ekonominės skirtingos „esmės“, o kartu – ir „neistoriškai“ projektuoti tinkamas tik kapitalistinės formacijos kontekstui sąvokas į feodalinę ar vergvaldinę praeitį. Imperializmas marksistui-leniniečiui – tai reiškinys, susijęs su kapitalizmo globaline ekspansija, kurios eigoje labiausiai išsivysčiusios kapitalistinės šalys sprendžia savo vidaus problemas, pajungdamos savo socialinėje-ekonominėje raidoje atsilikusią periferiją, o užbaigus teritorinį pasaulio pasidalijimą dėl savo netolygaus vystymosi tam pačiam priverstos laikas nuo laiko susigrumti pasauliniuose karuose dėl pasaulio perdalijimo tokiu būdu, kad pasaulio padalijimas atitiktų pasikeitusi ekonominės ir karinės galios santykį. Nuosekliai marksistui-leniniečiui „imperialistinė“ galėtų būti ne LDK, bet „buržuazinė“ 1918–1940 m. Lietuva! Nenuostabu, kad imperializmo tuometinėje Lietuvoje klausimą rimtai diskutavo 1952 m. balandžio 1–3 d. Vilniuje vykusios konferencijos, skirtos Lietuvos istorijos periodizacijos klausimams, kuriuos reikėjo išspręsti, rengiant „žiugždinės“ „Lietuvos TSR istorijos“ maketą¹⁸.

Paradoksalu, bet ir nuoseklaus hermeneutinio istorizmo ir marksistinio-lenininio futurizmo išvados LDK valstybingumo klausimu sutampa: vadinti LDK imperija yra alogiška ir anachronistiška. Jungtinis abiejų šių koncepcijų poveikis ir paaiškina, kodėl LDK valstybingumo imperinio pobūdžio klausimas LDK istoriografijoje ligi šiol nebuvo iškeltas¹⁹. Vieniems istorikams jį neleido kelti ištikimybė klasiškai istorijos mokslo paradigmai – istorizmui, kuris reikalauja nenutolti nuo tų sąvokų, kurias aptinkame pačiuose šaltiniuose. Kitiems – baimė nusižengti oficialiems marksizmo-leninizmo kanonams. Treiems – ir viena, ir kita. Prie to prisidėjo ir politinis apdairumas. Jeigu sovietmečio laikų istorijos vadovėliuose būtų buvę įrašyta, kad Gediminas, Algirdas ir Vytautas yra imperialistai, sovietmečiu dar labiau būtų susiaurėjusi ir ta labai siaura laisvės džiaugtis LDK paveldu erdvė, kuri tuomet egzistavo. Lietuvis partietis, sumanęs savo atžalą pavadinti „Vytautu“, tada būtų daręs tokį pat keistą poelgį, kaip ir koks nors mūsų laikų Vardenis Pavardenis, nusprendęs pavadinti savo atžalą Sniečkumi Pavardeniu.

¹⁸ Žr. Švedas A. Sovietinė lietuvių istoriografija: oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944–1985). Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Vilnius: Vilniaus universitetas, 2006, p. 128.

¹⁹ Būta ir kitokių kliūčių, kylančių dėl sudėtingos Lietuvos ir Lenkijos santykių problematikos, kurios aptariamos skirsnyje 2.3.

Prisiminimai apie „Lietuvą nuo Baltijos iki Juodosios jūros“ bei raito Vytauto, žvelgiančio į Juodosios jūros platybes, fantazijos (panašu, kad istorinis Vytautas prie Juodosios jūros nebuvo) buvo itin populiarūs tarpukario Lietuvos bei pokario emigracijos istorinėje sąmonėje. Pakanka prisiminti Vinco Grybo sukurtą ir 1932 m. Kaune Panemunės parke pastatytą Vytauto Didžiojo skulptūrą, kurios kopija dabar puošia Laisvės alėją. Tačiau mažos valstybės, supamos galingų ir plėšrių kaimynų statusas neskatino žvelgti į Lietuvą kaip į šalį, kuri kažkada savo kaimynams darė tą patį, ko dabar mėgino išvengti – okupacijos ir aneksijos. Imperialistiniai siekiai to meto Lietuvoje buvo įžvelgiami visų pirma Lenkijos politikoje²⁰. Tarpukario Lietuvos respublika grindė savo teisę į nepriklausomą valstybinę egzistenciją ne apeliuodama į LDK egzistavimo faktą, bet pasiremmdama 1918 m. Woodrow Wilsono įtvirtintu tautų apsisprendimo principu, kuris yra nesuderinamas su imperializmu ir imperine ideologija.

Tačiau marksistinė-lenininė imperializmo samprata yra tik viena iš daugelio sociologinių koncepcijų, ir tarp jų gausu tokių, kurių požiūriu LDK imperinis pobūdis yra pakankamai akivaizdus dalykas. Šiuolaikiniai istorikai, antropologai, istoriniai sociologai be būdingų istoristinei istoriografijai skrupulų vadina imperijomis politines sistemas, kurios neturi nei tiesioginių, nei netiesioginių ryšių su Romos imperija bei jos paveldu²¹. Imperijomis vadinamos senovinės Akado²², Asirijos²³, Maurijų, Persijos, Guptų didvalstybės, inkų ir actekų valstybės ikikolumbinėje Amerikoje²⁴, Mogolų²⁵ ir Vijayanagaros valstybės Indijoje, Čingis chano ir

²⁰ Plg. *Krikštopaitis J. A., Rimaitė A.* Saugi valstybė: idėja ir tikrovė. Tarpukario Lietuvos patyrimo struktūrinė interpretacija. Vilnius: Versus aureus, 2004, p. 43.

²¹ Žr. *Oded B.* Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag, 1979; *C. M. Sinopoli* The Archaeology of Empires // Annual Review of Anthropology, 1994, vol. 23, pp. 159–180; *Larsen M. T.* Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires. Copenhagen: Akademisk Forlag, 1979; *Alcock S. E., D'Altroy T.N., Morrison K.D., Sinopoli C. M.* (Eds) Empires. Perspectives from Archaeology and History. Cambridge: Cambridge UP, 2001; *Garnsey P., Whittaker C. R.* Imperialism in the Ancient World. Cambridge: Cambridge UP, 1978; *Cox M., Dunne T., Booth K.* (Eds) Empires, Systems and States: Great Transformations in International Politics. Cambridge: Cambridge UP, 2001.

²² *Liverani M.* (Ed.) Akkad: The First World Empire. Padua: Sargon, 1993.

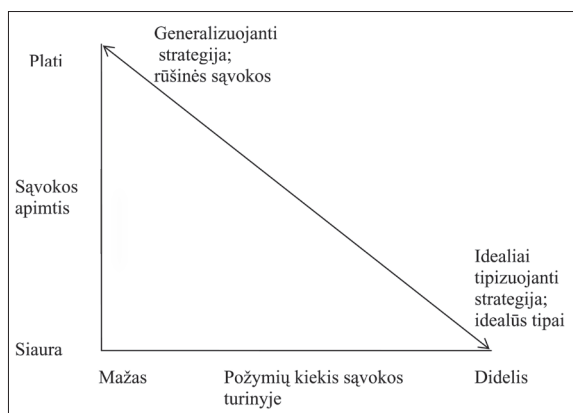
²³ *Postgate J. N.* Taxation and Conscription in the Assyrian Empire. Rome: Biblical Institute, 1974.

²⁴ *Conrad G. W., Demarest A. A.* Religion and Empire: The Dynamics of Aztec and Inca Expansionism. Cambridge: Cambridge UP, 1984; *Patterson Th. C.* The Inca Empire: The Formation and Disintegration of a Pre-Capitalist State. New York: Berg, 1991; *Demarest A. A., Conrad G. W.* (Eds.) Ideology and Pre-Columbian Civilizations. Santa Fe, NM: School Am. Res. Press, 1992; *Berdan F. F.* The Aztecs of Central Mexico: An Imperial Society. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1982.

²⁵ *Richards J.F.* The Mughal Empire. Cambridge: Cambridge UP, 1993; *Blake S.* The Patrimonial-Bureaucratic Empire of the Mughals // Journal of Asian Studies, 1979, vol. 39, pp. 77–94.

Čingizidų²⁶ bei Timūro Centrinėje Azijoje įkurtos valstybės, jau nekalbant apie Kiniją nuo Čin dinastijos laikų, o taip pat Osmanų, Habsburgų, Rusijos imperijas²⁷.

Pasigilinus, kaip šiuose darbuose implicitiškai ar eksplacitiškai apibrėžiama imperijos sąvoka, galima išskirti dvi strategijas – minimalistinę (generalizuojančią) ir maksimalistinę (idealiai tipizuojančią)²⁸. Pirmuoju atveju autoriai ieško imperijų „mažiausio bendro vardiklio“ – mėgina rasti bruožus, bendrus visiems politiniams dariniams, kuriuos kam nors knieti pavadinti „imperijomis“. Sąvokos turinys skurdus, o apimtis – plati. Antruoju atveju į imperijos sąvoką įtraukiami požymiai, kuriuos visus turi tik palyginti nedaug „klasikinių“ atvejų. Sąvokos apimtis turtiną, sąvokos apimtis siaura. Bet imperijomis galima vadinti ir atvejus, kurie neturi visų bruožų, būdingų „klasikiniais“, tačiau yra į juos panašūs. Tada imperijos įvardijamos su būdvardžiais, kur būdvardis nurodo, kuo konkretus atvejis skiriasi nuo klasikinio prototipo ar prototipų (dažnai tokio prototipo statusą turi senovės Romos imperija – todėl tokia strategija besinaudojantiems autoriams lengviausia rasti sąlyčio taškų su hermeneutine tradicija). Taikant pirmą strategiją, gauname rūšinę imperijos sąvoką. Antru būdu sukonstruota imperijos sąvoka yra idealus tipas. Šių dviejų sociologizuojančių imperijos sąvokos darybos strategijų skirtumą ir santykį vaizduoja pav. 1. Pateikta schema sugestijuoja, kad pati dviejų strategijų perskyra yra idealiai tipizuojanti – vienu autorių siūlomoms imperijos sąvokoms yra arčiau idealiai tipizuojančio, o kitų – arčiau rūšinio poliaus.

I PAV. GENERALIZUOJANTIS IR IDEALIAI TIPIZUOJANTIS SĄVOKŲ METODAS

²⁶ Allsen Th. *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qun Mongke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251–1259*. Berkeley: University of California Press, 1987.

²⁷ Верт П., Кабытов П.С. (сост.) *Российская империя в зарубежной историографии*. Москва: Новое издательство, 2005; Казань С.П. *Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика*. Москва: РОССПЭН, 2001; Миллер А. И. (ред.) *Российская империя в сравнительной перспективе*. Москва: Новое издательство, 2004.

²⁸ Plg. *Gerrig J. Social Science Methodology. A Criterial Framework*. Cambridge: Cambridge UP, 2001, pp. 65–86.

Idealiai tipizuojantis sąvokų darybos metodas yra labiau būdingas imperijų tyrinėtojų komparatyvistams, susijusiems su istorija kaip mokslo disciplina. Tyrinėtojai, disciplininiais saitais susiję su socialiniais mokslais, ją dažniau traktuoja kaip rūšinę sąvoką, kurios turinys apima tuos ir tik tuos bruožus, kuriuos turi turėti visi šiai sąvokai subordinuojami atvejai. Taip yra dėl to, kad jie siekia suformuluoti tam tikrus nomologinio arba kvazinomologinio pobūdžio apibendrinimus apie sąlygas, nuo kurių priklauso imperijų atsiradimas, ekspansija, ilgaamžiškumas, žlugimas. Kartais tokie apibendrinimai suprantami kaip statistiniai, – taigi tokie, kad atskiri jiems prieštaraujantys atvejai jų nepaneigia, o tik sumažina jais paaiškinamos priklausomų kintamųjų statistinės variacijos dydį. Tačiau tam, kad tą variaciją galėtume apskaičiuoti, reikia tiksliai atriboti atvejus, kurie priklauso „imperijų“ populiacijai, nuo tų, kurie jai nepriklauso²⁹.

1.2. *Du šiuolaikinės lyginamosios imperijų sociologijos pradininkai*

Ryškus generalizuojančios strategijos taikymo pavyzdys yra Shmuelio S. Eisens-
tadto, kurį galima laikyti lyginamosios imperijų sociologijos pradininku, dar-
bai. Jo veikale „Politinės imperijų sistemos“ pateikiama politinių sistemų, kurios
(pagal Talcottą Parsonsą) apibrėžiamos kaip socialinių sistemų tikslo pasiekimo
posistemės, klasifikacija. Pagal šią klasifikaciją skiriamos: 1) primityvios politi-
nės sistemos; 2) patrimonialinės imperijos (pvz., Karolingų, Achemenidų, Partų);
3) klajoklių arba užkariavimo imperijos (pvz., Mongolų imperija bei Arabų kalifatas
pirmųjų kalifų laikais), kurias jis apibūdina ir kaip „dualistines klajoklių-sėslųjų
imperijas“; 4) miestai-valstybės (pvz., Atėnai arba ankstyvoji respublikinė Roma);
4) feodalinės sistemos (Viduramžių Europoje, Japonijoje ir galbūt kitose vietose);
5) centralizuotos istorinės biurokratinės imperijos; 6) įvairių tipų modernios politi-
nės sistemos (demokratinės, autokratinės, totalitarinės, „neišsivysčiusios“³⁰.

Ši klasifikacija nėra išsami, nes sociologui labiausiai rūpi vienas iš šių politinių
sistemų tipų – centralizuotos istorinės biurokratinės imperijos, kurias jis vadina
dar ir „istorinėmis biurokratinėmis visuomenėmis“. S. N. Eisenstadtas nurodo ne-

²⁹ Tokia orientacija būdinga estų kilmės amerikiečių politologo Reino Taageperos darbams. Žr.: *Taagepera R. Expansion and Contraction Patterns of Large Polities: Context for Russia* // *International Studies Quarterly*, 1997, vol. 41, pp. 475–504; *Taagepera R. Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 600 b.c. to 600 a.d.* // *Social Science History*, 1979, vol. 3, pp. 115–138; *Taagepera R. Size and Duration of Empires: Systematics of Size* // *Social Science Research*, 1978, vol. 7, pp. 108–127; *Taagepera R. Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 3000 to 600 b.c.* // *Social Science Research*, 1978, vol. 7, pp. 180–196.

³⁰ *Eisenstadt S. N. The Political Systems of Empires*. New York: Transaction Publishers, 1993, p. 10.

mažai atvejų iš šio tipo imperijų populiacijos. Dėl kai kurių iš jų priklausomybės jis nėra tikras, ir klasifikuodamas nurodo, kad tai yra šio tipo imperija su išlyga (galbūt). Tai 1) tokios „senovinės“ imperijos, kaip Senovės Egiptas ir Babilonas bei (galbūt) Inkų ir Actekų imperijos; 2) Kinijos imperija nuo Han iki Cin (imtinai) dinastijos laikų; 3) Sasanidų imperija Irane ir „galbūt“ arba iš dalies Achemenidų ir Partų imperijos; 4) Romos imperija ir helenistinės imperijos; 5) Bizantijos imperija; 6) Guptų, Maurių ir Mogolų imperijos Indijoje; 7) Arabų kalifatas Abasidų ir Fatimidų valdymo laikais; 8) „Vakarų, Vidurio ir Rytų Europos valstybės absoliutizmo laikais po feodalinės sistemos žlugimo“³¹; 8) Užkariavimo imperijos – „politinės sistemos, įvestos neeuropietiškoje šalyje kaip Europos ekspansijos, kolonizacijos ir užkariavimo padarinys“³². Tai visų pirma Ispanijos ir Prancūzijos imperijos Amerikoje ir britų imperija Indijoje.

Pačią imperijos sąvoką sociologas apibrėžia taip: 'imperijos' terminu paprastai vadinamos politinės sistemos, apimančios palyginti stipriai centralizuotas teritorijas, kuriose centras, įkūnytas ir imperatoriaus asmenyje, ir centriniuose politiniuose institutuose, sudarydavo autonominių vienetą. Toliau, nors imperijos paprastai remdavosi tradicine legitimacija, jos dažnai panaudodavo kai kurias platesnes, potencialiai universalias politines ir kultūrines orientacijas, pranokstančias ribas to, kas būdavo būdinga kiekvienai iš imperijų sudarančių dalių“³³. Lyginant šį apibrėžimą su jo pateikiamais pavyzdžiais, galima konstatuoti, kad antroji apibrėžimo dalis labiau tinka biurokratinėms imperijoms, negu jų pirmtakėms – patrimonialinėms ir klajoklių imperijoms. Patrimonialinės imperijos ypatingos tuo, kad čia dar nėra valstybės, kaip viešos įstaigos, ir asmeninės valdovo ar jo giminės valdos („tėvonijos“) perskyros – ją galima dalyti, dovanoti kaip ir bet kokią kitą privatų turtą, nors dažnai (pavyzdžiui gali būti Gediminaičių LDK) tam gali būti reikalingas visų įtakingų giminės, kaip kolektyvinio savininko narių, pritarimas ar sutikimas. Tokią valstybės (ir patrimonialinės) sampratą išreiškia daugelio tautų pasakose pasikartojantis motyvas apie karalius, narsiems karžygiams kaip savo dukterų kraitį atiduodantiems pusę (ar mažiau) karalystės.

Tai, S. N. Eisenstadto nuomone, liudija apie palyginti žemą socialinio gyvenimo audinio išsidiferencijavimą, su kuriuo jis, kaip ir kiti struktūrinio funkcionalizmo atstovai, sieja visuomenės evoliucinę pažangą. Kitas tos evoliucinės pažangos rodiklis yra religinės sferos išsidiferencijavimas, kuris idėjų lygmenyje reiškia pasaulio sudvejinimą į šiaurinę ir anapusinę, o institucijų lygmenyje gali pasireikšti religi-

³¹ Eisenstadt S. N. The Political Systems of Empires. New York: Transaction Publishers, 1993, p. 11.

³² Ten pat.

³³ Eisenstadt S. N. Empires // International Encyclopedia of Social Sciences, vol. 5. New York: Macmillan, 1968, p. 41.

nės ir pasaulietinės valdžios atsiskyrimu. Imperijų iškilimą S. N. Eisenstadtas sieja su „laisvai plaukiojančių išteklių“, kuriuos gali mobilizuoti ir koncentruoti savo rankose jų valdovai, atsiradimu. Tai pinigai, rekrutai, darbininkai, mobilizuojami statyti pilis, piramides, šventyklas ir pan.; juos galima kilnoti iš vienos imperijos dalies į kitą. Patrimonialinėse imperijose valdovas valdo, remdamasis savo namų ar dvaro tarnais, vykdančiais jo proginis pavedimus. Biurokratinėse imperijose atsiranda perskyra tarp tokių tarnų ir valstybės tarnautojų, kurie specializuojasi atlikti tam tikras funkcijas (mokesčių rinkimo, karo, vidaus tvarkos palaikymo, teismo).

Prie lyginamųjų istorinių-sociologinių imperijų tyrimų pradininkų galima priskirti ir Immanuelį Wallersteina, taip vadinamos „pasaulio sistemos analizės“ kūrėją³⁴. Skirtingai nuo S. N. Eisenstadto, kuris remiasi struktūrinio funkcionalizmo teorinėmis prielaidomis, I. Wallersteinas pretenduoja į kūrybišką marksistinės teorijos išplėtojimą. Tas pritaikymas yra įdomus (ir tik dėl to čia aptariamas) tuo, kad kai kurie kito plačiausiai žinomo jos išplėtojimo – V. Lenino imperializmo teorijos – teiginiai apverčiami aukštyn kojomis. Jeigu lenininėje imperializmo analizėje imperijos ir imperializmas suprantamas kaip reiškiny, specifiškai būdingas kapitalizmui (kaip jo „aukščiausia stadija“), tai pagal I. Wallersteina imperijos yra politinės organizacijos forma, egzistavusi iki kapitalizmo atsiradimo (XVI a.) bei išliekanti tuose pasaulio regionuose, kurie dar neįtraukti į pasaulinę kapitalistinę sistemą. Marksistinių pobūdį I. Wallersteino teorijai suteikia ekonominis redukcionizmas – politinės organizacijos formų kaitos aiškinimas ekonominio gyvenimo permainomis.

Tos kaitos išeities tašku I. Wallersteinas laiko „minisistemas“ – lokales socialines sistemas, kurių ekonominis pagrindas yra natūralinis ūkis. Vystantis interlokaliniam prekių mainams, atsiranda tų mainų siejamos ekonominės erdvės, kurias I. Wallersteinas vadina iš prancūzų istoriko Fernando Braudelio pasiskolintu „ekonominio pasaulio“ vardu. Ekonominis bendrumas sukuria pagrindą politiniam bendrumui – minisistemos jungiasi į translokalinius politinius darinius, kurie tarpusavyje kovoja dėl viso ekonominio pasaulio politinio pajungimo. Kai tai vienam iš jų pavyksta, atsiranda Imperija, kurią I. Wallersteinas supranta kaip politinį junginį, apėmiantį visą ekonominį pasaulį (todėl rašoma iš didžiosios raidės). Tokio Imperijos kūrimosi pavyzdžiais I. Wallersteinas laiko Romos imperijos, aprėpusios

³⁴ Žr. *Wallerstein I. The Modern World-System. Vol. I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York: Academic Press, 1974; Wallerstein I. The Essential Wallerstein. New York: The New York Press, 2000; Chirot D., Hall Th. D. World-System Theory // Annual Review of Sociology, 1982, vol. 8, pp. 81–106; Chase-Dunn Ch., Grimes P. World-Systems Analysis // Annual Review of Sociology, 1995, vol. 21, pp. 387–417.*

visą Viduržemio jūros ekonominį pasaulį, ir Kinijos imperijos atsiradimą. Kol politinis junginys neapima viso ekonominio pasaulio, jis turi skaitytis su kapitalistų (sluoksnių, kontroliuojančio patį vertingiausią ir judriausią „laisvai plaukiojantį išteklių“ – pinigų) interesais: pernelyg dideli mokesčiai bei karinio-politinio elito savivalė skatina ekonominę elitą išplukdyti šį išteklių į konkuruojantį saugesnį kaimyninį politinį junginį.

Tačiau ekonominiam pasauliui tapus Imperija, piniginiam kapitalui išplaukti nebėra kur, ir karinis-politinis elitas gali fiskalinėmis priemonėmis eksproprijuoti kapitalistus. Karinio-politinio elito galios persvara ir ja paremta konfiskacinio apmokestinimo galimybė yra ta tamsioji „imperinės taikos“ („Pax Romana“ ir pan.) pusė, kurios nepastebi autoriai, iškeliantys Imperijos užtikrinamo vidaus saugumo didelėse teritorijose privalumus. Eksproprijavus kapitalistus, sunaikinamas ekonominis imperijos vienybės pagrindas – nunyksta prekybos ryšiai tarp atskirų ekonominių pasaulio dalių, stiprėja vietinis separatizmas, kuriam slopinti reikia papildomų išteklių. Didinant mokesčius, didėja ir apmokestinamų pakraščių pasipriešinimas, kurio nuslopinimas reikalauja papildomų sąnaudų: įsisuka ydingas ratas, kuris anksčiau ar vėliau suardo Imperiją iš vidaus arba daro ją nebeatsparią „barbarų“ ar „išorinių proletarų“, kuriuos anksčiau lengvai pavykdavo atremti, įsiveržimams.

Atsikūrus ekonominiam pasauliui, „imperinis ciklas“ gali pasikartoti iš naujo. Tokių ciklų kartojimas I. Wallersteinas ir laiko pasaulio istorijos turiniu iki pat XVI a., kai Europoje atsiranda pasaulinė kapitalistinė sistema. Jos skiriamasis bruožas yra kelių tarpusavyje dėl hegemonijos besivaržančių didžiųjų valstybių sistema, kurioje veikia pusiausvyros palaikymo mechanizmas: visi susivienija prieš stipriausią sistemos narį, kuris siekia paversti pasaulinę kapitalistinę sistemą Imperija. Lemtinga takoskyra pasaulio istorijoje I. Wallersteinas laiko XVI a. vidurį, kai toks Ispanijos karaliaus ir Šventosios Romos Imperijos imperatoriaus Karolio V Habsburgo siekis žlugo, susidūręs su Prancūzijos pasipriešinimu. Nuo to laiko kapitalistinė pasaulio sistema, kuri iš pradžių apėmė tik Vakarų, Pietų (bet ne Pietvakarių) ir Vidurio bei dalį Rytų Europos (jos tuometinė rytinė riba Wallersteinas laikė Lietuvos-Lenkijos valstybės sieną su Rusija), o taip pat Lotynų Ameriką, vis labiau plėtėsi, kol netapo globaline, kai XIX a. aprėpė visą Žemės rutulį. Tol, kol ji nevirsta Imperija, valstybė yra priversta tarnauti tarptautiškai mobilaus kapitalo interesams. Kiekvienu atskiru pasaulinės kapitalistinės sistemos egzistavimo momentu galima išskirti to kapitalo koncentracijos centrą.

Valstybė, kurioje tas centras yra lokalizuotas, yra pasaulinės kapitalistinės sistemos hegemonas. XVII a. tai buvo Nyderlandai, XIX a. tokiu tapo Didžioji Britanija, o po Antrojo pasaulinio karo – JAV. Šalių, kurios savo ekonominio išsivystymo

lygiu bei valstybės pajėgumo laipsniu gali lygintis su hegemonu, grupė sudaro kapitalistinės sistemos branduolį, nuo kurio I. Wallersteinas skiria pasaulinės kapitalistinės sistemos periferiją. Jai tarptautinio darbo pasidalijimo sistemoje tenka žaliavų tiekėjos vaidmuo, tuo tarpu kai branduolio šalys specializuojasi pažangiausių tam tikru laikmečiu technologijų taikymu pagrįstoje gamyboje, sukuriančioje didelę pridėtinę vertę. Būdingas periferinio kapitalizmo bruožas – priverstinio (vergų, baudžiauninkų) darbo naudojimas, o periferijos politinei organizacijai būdingas silpnas valstybingumas, kolonijinė ir pusiau kolonijinė priklausomybė.

I. Wallersteino teorija paradoksaliai implikuoja, kad nors kapitalizmui yra būdingas periferinių šalių ekonominis ir politinis pajungimas jos „branduolio“, o tam tikrais atvejais – ir „pusiau periferijos“ (jai priklauso pasaulinės kapitalistinės sistemos „vidurinioji klasė“) valstybėms, Imperija ir kapitalizmas yra nesuderinami dalykai. Kai kurių Europos kapitalistinių didvalstybių sukurtos taip vadinamos „kolonijinės imperijos“ yra ne tikros imperijos, o tik pseudoimperijos ar „istorinės pseudomorfozės“, kaip jas siūlo vadinti Stefanas Breueris³⁵. I. Wallersteino teorijoje išsaugoma ta pamatinė viduramžiškosios Imperijos sampratos išvalga, kad „Imperija“ gali būti (arba turi siekti būti, jeigu ji „tikra“ Imperija) tik viena, nors I. Wallersteino atveju imperijos universalizmas redukuojamas į ekonominio pasaulio politinės kontrolės monopoliją. I. Wallersteinas, ir V. Leninas – abu yra markсистai, nors pateikia diametraliai priešingas (V. Leninas – radikalčiai modernizuojančią, I. Wallersteinas – radikalčiai tradicionalizuojančią) imperijų ir imperializmo kaip istorinio reiškinių interpretacijas.

1.3. *Sąjunga, hegemonija, imperija*

I. Wallersteino imperijos sąvokos apibrėžimo strategija yra idealiai tipizuojanti. Jis imperijos sąvoką apibrėžia taip siaurai, kad net galima abejoti, ar be Senovės Romos ir Kinijos dar buvo visiškai atitinkančių jo imperijos sąvoką valstybinių darinų. Tokio priekaišto nėra pagrindo adresuoti vėlesnėms įtakingoms Michaelio W. Doyle'o³⁶ ir Aleksandro J. Motylio³⁷ koncepcijoms. Jos yra generalizuojančios strategijos produktai. Pagal M. Doyle „imperija yra formalus arba neformalus santykis, kuriame viena valstybė kontroliuoja efektyvų kitos politinės visuomenės po-

³⁵ Breuer S. Der Staat. Entstehung, Typen, Organisationsstadien. Hamburg: Rowohlt's Enzyklopädie, 1998, s. 134–136.

³⁶ Doyle M. Empires. Ithaca and London: Cornell UP, 1986.

³⁷ Motyl A. J. Revolutions, Nations, Empires: Conceptual Limits and Theoretical Possibilities. New York: Columbia UP, 1999; Motyl A. J. Imperial Ends: the Decay, Collapse, and Revival of Empires. New York: Columbia UP, 2001.

litinį suverenitetą. Tai gali būti pasiekta jėga, politiniu bendradarbiavimu, ekonomine, socialine, arba kultūrine priklausomybe. Imperializmas yra tiesiog imperijos sukūrimo ir palaikymo procesas“³⁸. Taip pat jis nurodo vieną iš galimų imperijų klasifikacijos kriterijų – imperijos gali būti arba formalios, arba neformalios, arba mišrios, būdamos sudarytos iš dviejų dalių: vienai priklauso tos politinės visuomenės, kurios yra kontroliuojamos formaliai, o kitai – tos, kurios kontroliuojamos neformaliai.

Pirmuoju atveju kontroliuojamos teritorijos turi protektoratų, kolonijų, provincijų statusą, būdamos inkorporuotos į kontroliuojančios valstybės sudėtį. Tokios imperijos buvo, pvz., Rusijos, Osmanų ir Austrijos-Vengrijos imperijos Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse. Tačiau ta kontrolė gali būti neformali – kontroliuojamos politinės visuomenės formaliai gali būti suverenios, nors faktiškai jų vidaus ir užsienio politiką kontroliuoja kita valstybė. Kaip pavyzdį M. Doyle’as nurodo Atėnų arche (V a. pr. m. e., kitaip dar vadinama Delo sąjunga), kuri formaliai buvo Atėnų vadovaujama nepriklausomų graikų polių karinė-politinė sąjunga. Dažniausiai imperinė valstybė turi ne tik formalią, bet ir neformalią imperiją. Pavyzdžiu gali būti XIX a. Didžioji Britanija, kuri turėjo plačią formalią imperiją ir tuo pačiu metu kontroliavo daugelio formaliai nepriklausomų Lotynų Amerikos šalių užsienio ir vidaus politiką. Nuo XIX a. pabaigos ją šiame vaidmenyje Lotynų Amerikoje pakeitė Jungtinės Amerikos Valstijos. M. Doyle’o pateikiamą neformalios imperijos apibrėžimą atitiko ir Sovietų Sąjungos santykiai su taip vadinamos „socialistinės stovyklos“ šalimis.

Pagrindinė problema, susijusi su neformalios imperijos sąvoka, yra klausimas, kaip atskirti santykį, siejantį imperinę valstybę su teritorijomis, priklausančiomis jos neformaliai imperijai, nuo sąjunginių santykių, kurie egzistuoja tarp nepriklausomų valstybių. M. Doyle’as į šį klausimą atsako teiginiu, kad imperinės kontrolės santykiai yra asimetriški, tuo tarpu sąjunginių santykių atveju valstybių įtaka viena kitos politikai yra simetriška ir apsiriboja užsienio politikos sritimi. Šis imperinio pavaldumo ir sąjunginių santykių skirtumo kriterijus nėra visiškai patenkinamas, nes, kai sąjungą sudarančios valstybės žymiai skiriasi savo galia, keblu kalbėti apie simetriją jų santykiuose. Galima pasitelkti tokius kriterijus, kaip savanoriškas arba nesavanoriškas tos sąjungos pobūdis, sąjungos atitikimas arba neatitikimas mažesnę galią turinčios šalies interesams ir pan.

Keblumas su šiais kriterijais yra tas, kad sąjungos savanoriškumo faktą bei šalies „tikruosius“ interesus gali būti sunku nustatyti. Nesavanoriškas sąjungos pobūdis yra daugiau ar mažiau akivaizdus, kai viena politinė visuomenė kitos „sąjungininke“ tampa po pralaimėto karo, kaip tai būdavo dar Romos respublikos

³⁸ Doyle M. *Empires*. Ithaca and London: Cornell UP, 1986, p. 45.

plėtimosi Italijos pusiasalyje VI–IV a. pr. Kr. laikais. Politinės visuomenės interesų apibrėžimas yra jos vidinių politinių kovų objektas, o šiose kovose dalyvaujančios grupuotės ar partijos gali nesutarti dėl tų interesų, o ir klausimu su kokiomis kito-mis užsienio valstybėmis sąjunga geriausiai tuos interesus atitinka. Vis dėlto bent jau tais atvejais, kai šiais klausimais tarp viešpataujančio elito ir juolab tarp jo ir plačiųjų masių egzistuoja platus konsensus (pvz., šaukte šaukiamasi galingosios kaimynės pagalbos ir apsaugos), galima kalbėti apie „tikrą“ sąjungą. Nesavanoriška arba neatitinkanti jos interesų silpnos šalies sąjunga su galinga valstybe reiškia jos įtraukimą į galingosios valstybės hegemonijos sritį, o ilgainiui ir į neformalią imperiją – tai galų gale gali užsibaigti ir buvusios sąjungininkės formaliu inkorporavimu.

Šio straipsnio autoriaus nuomone, tikrąjį politinio santykio tarp skirtingos galios valstybių pobūdį atskleidžia ribinės ar ekstremalios situacijos, kurių reikšmę politinių fenomenų esmei išryškinti parodė vokiečių politikos teoretikas Carlas Schmittas³⁹. Apie silpnos ir galingos valstybės santykių pobūdį dažniausiai galima spręsti tik retrospektyviai, kai susidaro situacijos, kuriose jų interesai išsiskiria, ir silpnesnioji šalis žengia žingsnius, kuriems jos kaimynė nepritaria. Ar galingoji partnerė turi pakankamai svertų, kad pakreiptų įvykių eigą sau reikalinga kryptimi? Jeigu taip, tai „ribinė situacija“ išryškina tą tiesą, kad sąjunga nebuvo „tikra“ sąjunga. Jeigu ne, tai paaiškėja, kad sąjunga buvo „tikra“ sąjunga – bet tik po to, kai ji pasibaigė. Tačiau tokios „ribinės situacijos“ gali ir nesusiklostyti, todėl tas santykis gali likti ambivalentiškas netgi ji retrospektyviai tyrinėjančių istorikų akyse.

Dviejų ar daugiau valstybių santykiai gali prasidėti kaip savanoriška sąjunga, ir transformuotis į imperinio pavaldumo santykį, nes jo raida kur kas mažiau priklauso nuo silpnesniosios valstybės interesų, nei nuo jos galingesnės partnerės interesų ir sprendimų. Suteikusi jai karinę arba ekonominę pagalbą, galingesnioji valstybė siekia sau naudos, mainais reikalaujama iš jos paramos prieš kitas valstybes netgi tada, kai silpnesnioji partnerė iš to negali tikėtis sau jokios naudos. Tai reiškia siekį kontroliuoti užsienio politiką. Siekiant, kad sąjungininkas būtų kuo patikimesnis, pradedama kištis į šalies vidaus politinį gyvenimą, remiant sau palankias politines jėgas norima užtikrinti jų nuolatinį buvimą valdžioje. Imperinė kontrolė apima šalies ne tik užsienio, bet ir vidaus politikos kontrolę. Vidaus politikos kontrolė visų pirma reiškia, kad ją vykdanči užsienio valstybė yra ta instancija, nuo kurios priklauso, kokia vyriausybė valdys kontroliuojamą šalį. Ji yra pajėgi jai nebeįtinkančią vyriausybę pakeisti kita, ir jokia vyriausybė negali įsitvirtinti valdžioje be imperinio „centro“ pritarimo bei priimti svarbesnių vidaus politikos sprendimų, iš

³⁹ Schmitt C. The Concept of the Political. Translated and with an introduction by Georg Schwab. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1996.

anksto jų nesuderinusi su tuo centru. Vykdydama kitos valstybės vadovų atranką, imperinė valstybė gali kontroliuoti ir jos svarbiausius sprendimus tiek vidaus, tiek užsienio politikos klausimais.

Nė vienas naujas Lenkijos, Vengrijos, Bulgarijos ar kitų „socialistinių“ šalių Rytų Europoje pirmasis sekretorius negalėjo būti paskirtas, negavus Maskvos pritarimo. Todėl šios šalys priklausė SSRS neformaliai imperijai. Imperinę Didžiosios Britanijos ir JAV santykių su Lotynų Amerikos šalimis pobūdį XIX–XX a. rodo jų dažnas ir sėkmingas kišimasis į šių šalių vidaus politinius procesus, nuverčiant nebeįtinkančius joms diktatorius ir iškeliant į valdžią naujus. Visais šiais atvejais imperinėje kontrolėje esančią šalį valdo jos vietiniai statytiniai, visus svarbesnius sprendimus derindami su centru arba jos atstovu vietoje, kuris savo formaliu statusu gali būti tik imperinės valstybės pasiuntinys ar net tiesiog jos kompanijų (pvz., „Gazpromo“) ar bankų, kuriems kontroliuojama šalis yra prasiskolinusi, atstovas (Centrinės Amerikos „bananų respublikų“ XIX a. antroje–XX a. pirmoje pusėje atvejais).

Tarpiniu atveju tarp dviejų valstybių sąjunginių santykių ir imperinės kontrolės M. Doyle'as laiko hegemoniją. Valstybė hegemonas kontroliuoja į jos hegemonijos sferą įeinančių valstybių užsienio politiką, tačiau nėra pajėgi arba nesiekia įtakoti jų vidaus politikos procesus. Aiškindamas skirtumą tarp (neformalios) imperijos ir hegemonijos, M. Doyle'as lygina Peloponeso karo laikų Atėnų Arche su Spartos vadovaujama antiatėniška koalicija. Atėnų santykis su sąjungininkais buvo imperinė kontrolė: Atėnai aktyviai kišosi į jų vidaus politines kovas, kuriose kovojančios pusės buvo demokratinė ir aristokratinė partija, iškeldama į valdžią ir joje išlaikydama demokratijos šalininkus. Tuo tarpu Sparta nemėgino keisti politinės santvarkos antiatėniškos koalicijos poliuose. Pokario metais Sovietų Sąjungos hegemonijos sferai (bet ne jos neformaliai imperijai) priklausė kapitalistinė ir demokratinė Suomija bei feodalinis Afganistanas, kuris tapo neformaliosios imperijos dalimi tik po to, kai vietiniai komunistai surengė Kremliaus nesankcionuotą valstybės perversmą ir paverė Maskvą arbitru savo vidaus kovose dėl valdžios, vis giliau įklampindami SSRS į šalies vidaus reikalus. To imperijos visai nebūtinai siekia, dažnai apsiribodamos jų įtakos sferai priklausančių šalių užsienio politikos kontrole.

1.4. Imperializmas ir federalizmas

Jeigu neformalios imperijos atveju didžiausias keblumas yra atskirti imperinės kontrolės santykį nuo sąjungos ir hegemonijos santykių, tai formalios imperijos atveju didžiausia problema yra imperijos ir federacijos, imperializmo ir federaliz-

mo skirtumai. Valstybė, kurią sudaro dvi ar daugiau politinės visuomenės nebūtinai yra imperija – ji gali būti neimperinė federacinė valstybė (pvz., šiuolaikinė Indija arba Kanada). Federacinėje valstybėje valdžia yra padalinta tarp centrinės vyriausybės ir regionų vyriausybių. Regionai joje yra ne tik administraciniai, bet ir politiniai vienetai, turintys savo atskirą teisę ir įstatymų leidžiamosios valdžios organus. Tuose politiniuose vienetuose gyvenančios žmonių grupės išsiskiria daugiau ar mažiau išreikšta savo bendrumo sąmone, kurios pagrindas gali būti istorinė tradicija, etnis, tautinis religinis bendrumas ar bendri regioniniai ekonominiai interesai, kylantys iš netolygaus gamtinių išteklių pasiskirstymo arba skirtingo ekonominio išsivystymo lygio. Jie gali sudaryti atskiras politines visuomenes. Federacinės valstybės priešingybė yra unitarinė valstybė, kurioje sprendimų priėmimas yra labiau centralizuotas. Konkretūs valdžios padalijimo tarp regioninių ir centrinės vyriausybės bruožai gali skirtis, tačiau bet kuriuo atveju centrinės vyriausybės rankose lieka užsienio politika bei gynybos reikalai. Tuo federacinė valstybė panaši į formalią imperiją, nes į formalios imperijos sudėtį įeinančios teritorijos tuo ir skiriasi nuo neformaliajai imperijai priklausančių kraštų, kad jos nevykdo užsienio politikos ir neturi savo ginkluotųjų pajėgų.

Kartais imperinės valstybės būna unitarinės. Tokia buvo carinė Rusija savo žlugimo išvakarėse. Tačiau imperijos struktūra gali būti ir federacinė, kaip tai buvo tuometinės Austrijos-Vengrijos atveju. Ikimoderniųjų laikų imperijų vyriausybės dažniausiai nei pajėgė, nei siekė unifikuoti teisę visoje jai formaliai pavaldžioje teritorijoje ar pajungti socialinį gyvenimą tose teritorijose tiesiogiai centro skiriamų ir jam atskaitingų valdininkų tinklui. Neskaitant atskirų išimčių, tokių unifikuotai ir centralizuotai administruojamų valstybių atsiradimas ir stabilus egzistavimas labiau būdingas moderniems laikams, nes jis priklauso nuo technologinių (visų pirma komunikacijų ir transporto srityje) ir ekonominių sąlygų, kurių anksčiau tiesiog nebuvo.

Todėl bent kiek išsiplėtusiose ikimoderniųjų laikų valstybėse dažniausiai būdavo taikoma taip vadinama netiesioginio valdymo sistema, kai valdžia vietose būdavo paliekama vietinio elito (dažniausiai – žemvaldžių) rankose ir buvo leidžiama tvarkytis pagal vietinius papročius ar iki prijungimo prie imperijos galiojusią teisę. Tokia valdymo filosofija buvo pagrįsta ir pati didžiausia modernioji – Didžiosios Britanijos imperija. Imperijoje, pagrįstoje netiesioginio valdymo sistema, aptinkame valdžios padalijimą, būdingą, artimą ar giminingą federacinei valstybės santvarkai. Vienas žymiausių šiuolaikinės lyginamosios istorinės sociologijos atstovų Charles Tilly (JAV) netiesioginį valdymą netgi laiko svarbiausiu skiriamuoju imperijų bruožu: „Imperija yra didelė sudėtinė politija, kurią su centrine valdžia sieja netiesioginis valdymas. Centrinė valdžia vykdo tam tikrą karinę ir fiskalinę kon-

trolę kiekviename didesniame savo imperinio domeno segmente, bet toleruoja du pagrindinius netiesioginio valdymo elementus: 1) išlaiko arba įveda atskiras sritis kiekvieno segmento valdymui; 2) vykdo valdžią per tarpininkus, kurie savo srityse naudojasi didele autonomija mainais už paklusnumą, duoklę ir karinį bendradarbiavimą su centru⁴⁰. Kai kurių nacionalizmo tyrinėtojų nuomone, nacionalizmas atsiranda, kai imperijų administracija mėgina pakeisti senovinę netiesioginio valdymo sistemą tiesioginio valdymo sistema, unifikuoti įstatymus ir valdymo tvarką, taip pažeisdama vietinio elito interesus⁴¹.

Kuo imperijos (ypatingai tos, kurios taiko netiesioginio valdymo sistemą) skiriasi nuo federacinių valstybių, kurios nėra imperijos? Vienas būdas atsakyti į šį klausimą – tai vadovautis ta pačia logika, kurią išryškinome, ieškodami skirtumo tarp valstybių sąjungos ir vienos valstybės imperinio pavaldumo kitai bei hegemonijos santykių. Federacija – tai savanoriška arba konsensuali kultūriškai skirtingų gyventojų grupių valstybinė sąjunga, o imperijoje aptinkame „nekonsensualią kultūriškai skirtingų populiacijų kontrolę“⁴². Valstybinis darinys yra imperija, jeigu jam priklausančios kultūrinės grupės laiko tą priklausomybę nelegitimiška, prievartine. Šis apibrėžimas iš esmės sako tą patį, ką ir „žurnalistinė“ ar „liaudiškoji“ (ypač būdinga mūsų lietuviškai kalbinei ir kultūrinei tradicijai) imperijos samprata – imperijos yra tautų kalėjimai, tik išreiškia šią mintį be metaforų.

Keblumai su šiuo atsakymu irgi panašūs į tuos, su kuriais susidūrėme, ieškodami skirtumo tarp sąjunginių valstybių santykių ir hegemoninio pavaldumo santykių. Tam tikra „kultūriškai skirtinga“ populiacija gali nesutarti priklausymo tam tikrai valstybei klausimu: viena dalis gali būti jo šalininkė, o kita – stoti už nepriklausomo valstybinio darinio sukūrimą ar prisijungimą prie kitos valstybės. Baskų nepriklausomybės šalininkai šiuolaikinę Ispaniją, kur baskams suteikta plati teritorinė autonomija, laiko tokia pat imperija, kokia Sovietų Sąjungą laikė lietuviai, svajoję apie nepriklausomybės atkūrimą. O Kašmyro separatistai imperija laiko Indiją. Skirtumas, žinoma, tas, kad už Baskų krašto nepriklausomybę pasisako tik mažuma, tuo tarpu Lietuvoje tai buvo daugumos valia.

Tačiau „daugumos valios“ kriterijus nelabai tinka, tyrinėjant net ir nelabai senus laikus. Viena vertus, tirdamas net ir nelabai tolimus laikus, istorikas daugumos valiai išaiškinti negali pasinaudoti apklausų ar referendumų duomenimis. Toliau –

⁴⁰ Tilly Ch. How Empires End // Barkey K., Hagen M. von (Eds) After Empire. Multiethnic Societies and Nation Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires. Boulder: Westview Press, 1997, p. 3.

⁴¹ Žr. pvz.: Hechter M. Containing Nationalism. Oxford: Oxford UP, 2000.

⁴² Beissinger M. Rethinking Empire in the Wake of Soviet Collapse // Barany Z., Moser R. (Eds) Ethnic Politics and Post-Communism: Theories and Practice. Ithaca, New York: Cornell UP, 2005, p. 17.

šiuolaikinių priklausomybės politinei visuomenei kriterijų, kurie nurodo tokiais laikyti visus suaugusius vyrus ir moteris, taikymas gali būti anachronistiškas ne tik dėl to, kad moterų lygiateisiškumo įtvirtinimas yra istoriškai naujas ir kultūriškai nevisuotinis reiškinys. Ikimoderniose visuomenėse asmeniškai nelaisvi žmonės nebuvo laikomi politinės bendruomenės („politinės tautos“) nariais. Straipsnio autoriaus nuomone, ir šią problemą galima spręsti, taikant C. Schmitto ekstremalistinę metodologiją: toje pačioje valstybėje gyvenančių skirtingų kultūrinių grupių santykių esmę geriausiai atskleidžia tų grupių elgesys ribinėse situacijose.

Tai visų pirma karo (ypatingai pralaimėto) ir politinės dezintegracijos situacija. Ar tam tikra „kultūriškai skirtinga“ populiacija lieka lojali valstybei, kai reikia kariauti prieš kitą – ypatingai tokią, kurioje daugumą sudaro gyventojai, kultūriškai net artimesni už bendrapiliečius? Ar pralaimėto karo ir valstybės žlugimo situacijoje „kultūriškai skirtinga“ populiacija siekia pasinaudoti proga ir atsiskirti, ar ji lieka lojali egzistuojančiam politiniam junginiui, į kurį įeina kitos „kultūriškai skirtingos“ populiacijos? Tol, kol tokios ribinės situacijos nesusidaro ir atsiskyrimo klausimas lieka abstrakčia galimybe, vienareikšmiškai atsakyti į klausimą apie imperinį tam tikro daugiataučio valstybinio darinio pobūdį gali būti keblu. Kiek kitokią to paties kriterijaus redakciją pateikia Jackas Donnelly: federacijos sukuriamos „iš apačios“, jos narių susitarimu; imperijos – „iš viršaus“, prievarta įjungiant vieną politinį kūną į kito sudėtį⁴³.

Taikant šiuos kriterijus, nevalia pamiršti, kad praėjus ilgesniam laikui ir kartoms pasikeitus, „svetima“ politinė visuomenė gali tapti „sava“, kaip jau nurodėme šio straipsnio įvade. Pasikeitus kelioms kartoms, priklausomybė valstybiniam dariniui iš nesavanoriškos gali pasidaryti savanoriška. Ar ji tokia jau tapo, geriausiai ir atskleidžia šmitiškiosios „ribinės situacijos“. Tiesa, netgi išlaikiusios išmėginimą „ribine situacija“ imperijos transformacija į federacinę valstybinę darinį nebūtinai jau yra negrįžtamas procesas. Antai Didžiojoje Britanijoje po daugiau nei porą šimtmečių trukusio, atrodytų, tobulai harmoningo škotų ir anglų bendro gyvenimo federacinėje valstybėje, ir petys petin daugybės drauge laimėtų karų (įskaitant ir abu XX a. pasaulinius karus), XX a. pabaigoje vėl atgimė škotų nacionalizmas ir separatizmas. Matyt, visišką minėtos transformacijos negrįžtamumą gali užtikrinti tik visiška kultūrinė „tautų kalėjimo“ gyventojų asimiliacija. Keblumas čia dar ir tas, kad kartais „užkariauti“ ir „pavergti“ kalėjimo gyventojai gali asimiliuoti savo užkariautoją, prižiūrėtoją, sargybinių. O būna ir tokių situacijų – kaip LDK atveju (apie tai detaliau kitame skirsnyje) – kad asimiliacijos agentas yra „svečias“ – kultūra tokios grupės, kuri nėra nei užkariautojas, nei pavergtasis.

⁴³ Donnelly J. Sovereign Inequalities and Hierarchy in Anarchy: American Power and International Society // European Journal of International Relations, 2006, vol. 12(2), p. 141.

Kiek kitaip skiriamuosius imperinių ir neimperinių daugiakultūrinių politinių junginių skirtumus nušviečia JAV politologas Aleksandras J. Motylis, kuris ieško tų skirtumų imperijos, kaip politinio kūno, struktūrinės sandaros ypatybėse. Jo pateikiamas apibrėžimas sako, kad imperija – tai „hierarchiškai organizuota politinė sistema su stebulę – ratą be ratlankio – primenančia struktūra, kurioje branduolio elitas ir valstybė viešpatauja periferinių elitų ir visuomenių atžvilgiu, veikdami kaip tarpininkai jų reikšmingose sąveikose ir nukreipdami išteklių srautus iš periferijos į branduolį ir atgal į periferiją“⁴⁴. Politinėje struktūroje, pagrįstai vadinamoje „imperija“, visada galima išskirti metropoliją ir periferiją, kurių gyventojai ir jų elitai suvokia vieni kitus kaip „kitokius“, „svetimus“, „atėjūnus“ ir „vietinius“. Be to, A. J. Motylis pabrėžia, kad į tokią struktūrą turi įeiti mažiausiai dvi periferinės politinės visuomenės, nes esminis imperijai (ir skiriantis ją nuo neimperinės federacijos) bruožas yra tiesioginių ryšių tarp tai pačiai imperijai pavaldžių periferinių politinių visuomenių nebuvimas. Neimperinėse federacijose nėra metropolijos ir periferijos perskyros, o centrinės valdžios įstaigos yra sutvarkytos taip, kad regionai gali tarpusavyje koordinuoti ir derinti savo interesus bei veiksmus santykiuose su centrine vyriausybe.

Priklausomai nuo metropolijos ir periferinių politinių visuomenių geografijos, imperijos gali būti tolydžios ir netolydžios. Pirmajam tipui visų pirma priklauso kontinentinės imperijos, antram – užjūrio. Žinoma, galimi ir mišrūs atvejai, kai dalis imperijos kontroliuojamų periferijų yra betarpiškoje metropolijos kaimynystėje, o kitos yra nutolusios, būdamos atskirtos kitų valstybių teritorijos sausumoje arba jūrų bei vandenynų.

1.5. *Imperijų dinamika*

Disponuojant imperijos apibrėžimu, kuris įgalina atskirti atvejus, priklausančius imperijų populiacijai, nuo atvejų, jai nepriklausančių, galima pamėginti suformuluoti tam tikrus apibendrinimus. Visų pirma reikia pažymėti, kad labai varijuoja imperijų gyvavimo trukmė. Kai kuriais atvejais imperijos nepergyvena savo įkūrėjo. Pavyzdžiais gali būti Čin imperija Kinijoje (221–207 m. pr. Kr.) ir Tamerlano imperija Vidurinėje Azijoje (1365–1405). Dar trumpiau egzistavo Adolfo Hitlerio imperija. Tačiau kitais atvejais imperijų gyvavimas gali trukti ilgus šimtmečius, ir tada jų raidoje galima išskirti kelis kritinius taškus, kuriuos M. Doyle vadina slenksčiais. Pirmasis jų – tai pats „imperijos slenkstis“, kurį tam tikras politinis da-

⁴⁴ Motyl A. J. *Imperial Ends: the Decay, Collapse, and Revival of Empires*. New York: Columbia UP, 2001, p. 4.

rinys peržengia, kai tampa imperija. Imperijos neatsiranda iš nieko – jų pirmtakas yra tam tikras neimperinis politinis darinys, kuris pradeda ekspansiją ir tampa naujos imperijos metropolija. Jeigu šį procesą matuosime „imperiškumo“ kriterijais, kuriuos implikuoja A. Motylio apibrėžimas, tai tas slenkstis yra peržengiamas, kai vykdanči ekspansiją politinė visuomenė pajungia neformaliai arba formaliai kontrolei mažiausiai dvi kitas jai etniškai, religiškai ar kultūriškai svetimas politines bendruomenes.

Daugelio naujų imperijų atsiradimui būdinga, kad jos pradžioje labai sparčiai plečiasi, per vieną-dvi kartas pasiekdamos tas sienas, kurios vėliau nebesikeičia arba siaurėja. Šis ekspansijos etapas dažnai būna susijęs su charizmatiško karvedžio ar valdovo veikla. Sprogstamąjį arba eksponentinį imperijos plėtimąsi paaiškina tai, kad imperija gali panaudoti savo tolimesnei ekspansijai jau pajungtų periferijų išteklius. Tačiau kuo labiau imperija plečiasi, tuo labiau didėja ir pajungtų teritorijų kontrolės kaštai. A. Motylis atkreipia dėmesį, kad imperijos susiduria su ta pačia problema, kuri buvo ir XX a. atsiradusių totalitarinių valstybių „Achilo kulnas“. Mėginimas kontroliuoti visą visuomenės gyvenimą iš vieno centro perkrauna tą centrą informacija, kurios jis nėra pajėgus adekvačiai įvertinti ir apdoroti, todėl to centro priimamų sprendimų kokybė tolydžio blogėja, kas didina klaidingų karinių bei politinių sprendimų tikimybę⁴⁵. Ikimoderniais laikais situaciją komplikuoja ir kartu su teritorija didėjančios komunikacijos problemos. Dėl ilgo laiko, kurio reikėdavo žinioms perduoti iš periferijos į centrą (ir atgal), iš centro buvo neįmanoma spręsti periferijos reikalų (ypač karinių), reikalaujančių greitos reakcijos. Tačiau valdžios delegavimas tolimoje periferijoje veikiantiems imperijos pareigūnams leidžia jiems ilgainiui konsoliduoti savo valdžią, ieškant atramos vietinėje politinėje visuomenėje, netgi tapti faktiškai nepriklausomais. Mėginimas atkurti buvusią padėtį reiškia vidaus karą, kuris gali baigtis imperijos suirimu.

Skirtingai nuo A. Motylio, M. Doyle'as šių problemų neišsprendžiamomis nelaiko. Jis išskiria imperijų raidoje taip vadinamą „Augusto slenkstį“. Senovės Roma, kaip klasikinė imperija, su šiuo slenksčiu susidūrė, kai po Viduržemio jūros šalių užkariavimo išryškėjo, kad jos kaip miesto-valstybės (polio) politinė struktūra neatitinka naujų sąlygų ir problemų. Šis neatitikimas I a. pr. Kr. sukėlė vidaus krizę – pilietinius karus, kurie vos nesugriovė ką tik sukurtos imperijos. Šį slenkstį pavyksta įveikti toli gražu ne visoms imperijoms, todėl kai kurių iš jų istorija yra

⁴⁵ Žr. Motyl A. J. *Imperial Ends: the Decay, Collapse, and Revival of Empires*. New York: Columbia UP, 2001, pp. 46–53. A. J. Motylis remiasi garsaus amerikiečių politologo Karlo W. Deutsch'o pateikta totalitarinių režimų informacinių problemų analize, kuria jis pagrindė jų neišvengiamo nuosmukio prognozę. Žr. Deutsch K. *Cracks in the Monolith: Possibilities and Patterns of Disintegration in Totalitarian Systems* // Eckstein H., Apter D. E. (Eds) *Comparative Politics: A Reader*. New York: Free Press, 1963, pp. 497–508.

tokia trumpa. Romos atveju ji buvo sėkmingai išspręsta pilietinio karo nugalėtojo Augusto Oktaviano valdymo laikais. Augusto reformos ne tik užtikrino Romos imperijos tvarumą, bet ir įgalino ją pratęsti išorinę ekspansiją.

Problemos, kurias sprendė Romos imperija, bei veiksniai, nubrėžę tos ekspansijos ribas, yra universalūs – su jais savo ekspansijoje susidūrė ir kitos imperijos. M. Doyle'as pabrėžia, kad imperijų iškilimo ir nuosmukio neįmanoma paaiškinti, analizuojant tik metropolinėse visuomenėse vykstančius procesus. Toks imperijų ir imperializmo aiškinimas būdingas klasikinėms imperializmo teorijoms, kurios imperijų iškilimą ir ekspansiją aiškina tuo, kaip metropolinės visuomenės sprendžia tam tikrus vidinius savo konfliktus ir kitokias problemas. Šią imperijų ir imperializmo aiškinimo kryptį reprezentuoja ne tik aukščiau pristatyta marksistinė-lenininė imperializmo teorija, bet ir jai oponuojanti Josepho A. Schumpeterio teorija, kuri teigia, kad XIX–XX a. pradžios Europos didžiųjų valstybių imperializmas neplaukė iš kapitalizmo prigimties (ją apibrėžias laisvos konkurencijos principas), bet buvo ikikapitalistinės epochos atavizmas. To atavizmo subjektas ar nešėjas buvo šiose valstybėse iš ikikapitalistinės epochos išlikę aristokratiniai elitai, monopolizavę karo tarnybą bei kai kurias prestižines tarnybas valstybės aparate (pirmiausia diplomatijoje) ir todėl išsaugoję neproporcingai didelę įtaką šių valstybių politikai⁴⁶.

Tokių metrocentrinių imperijų ir imperializmo aiškinimų alternatyva yra pericentrinės teorijos, kurios svarbiausia imperijų ekspansijos priežastimi laiko procesus, vykstančius pačiose periferinėse visuomenėse. Tie procesai gali būti endogeniški arba sukelti kultūrinių ar prekybinių kontaktų su kitomis visuomenėmis. Imperija pradeda formuotis, kai vidaus problemų turinčios politinės visuomenės pačios įvelia kitas visuomenes į savo vidaus reikalus. Tai gali būti pralaiminčių vidaus politines kovas politinių jėgų mėginimai gauti kaimyninės valstybės paramą; pabėgėlių srautai, kurie plūsta į kaimyninę metropolinę valstybę, sukeldami jai ekonominių, kultūrinių ir kitokių problemų; nusikaltėlių, banditų, piratų ir kitokių smurtautojų aktyvumas pasienyje su kita, žlugusia ar nusilpusia valstybe, keliantis pavojų savų pavaldinių saugumui. Net pati to nenorėdama, viena valstybė tokiu atveju yra priversta įsikišti ir „įvesti tvarką“ tokiose teritorijose, kuriose dar nėra arba nebėra agentūrų, pajėgiančių įgyvendinti teisėto prievartos panaudojimo monopolį.

Klasikinis pericentrinės imperijų ir imperializmo aiškinimo prieigos pavyzdys yra garsus Ronaldo Robinsono and Johno Gallagherio XIX a. Didžiosios Britanijos imperializmo aiškinimas, kuriame teigiama, kad savo imperiją Didžioji Britanija

⁴⁶ Schumpeter J. A. *Imperialism and Social Classes*. New York: A.M. Kelley, 1951.

sukūrė netyčia⁴⁷. Liberalizmo filosofija besivadovaujančio šios šalies politinio elito vykdomos užsienio politikos tikslas buvo ne kurti imperiją, bet užtikrinti prekybos laisvę. Tačiau kai britų komersantai nukentėdavo nuo vietinių banditų ar valdovų, kurie konfiskuodavo jų prekes arba tiesiog nemokėdavo skolų, šalies vyriausybė negalėdavo atsispirti viešosios nuomonės spaudimui panaudoti britų laivyną ir kariuomenę skriaudikams nubauti. Netrukdamo paaiškėti, kad taiką, reikalingą laisvai prekybai, neišmanoma palaikyti, kol nepajungti „neramūs“ ar „maištingi“ rajonai, iš kur puldinėdavo banditai ar piratai⁴⁸.

Tos kontrolės ribą dėl tų pačių priežasčių teko stumti vis toliau, kad nebeliktų „niekieno nekontroliuojamų“ teritorijų, kuriose galėtų rasti prieglobstį plėšikai, banditai ir kitos pavojingos laisvai prekybai jėgos. Nesunku pastebėti, kad panašioje situacijoje yra ir šiuolaikinių Vakarų valstybės, ištraukusios į „karą su teroru“. Nors pirmoji jų pirmenybė yra palikti atsilikusias ir smurtinių vidaus konfliktų krečiamas neišsivysčiusias šalis likimo valiai (nebent jose būtų didelių gamtos turtų), jos būna priverstos įsikišti į jų vidaus reikalus žlugus tų šalių valstybėms (nebelikus vyriausybių, pajėgių kontroliuoti savo teritorijas), nes tokios šalys tapo teroristų, kontrabandininkų, piratų ir kitokių nusikaltėlių veikimo bazėmis bei nelegalios migracijos šaltiniais.

1.6. Imperijos ir tarptautinė sistema

Trečiąją imperijų ir imperializmo aiškinimo prieigą M. Doyle'as vadina sistemine ir sieja su taip vadinamu „neorealizmu“ – teorine orientacija tarptautinių santykių teorijoje, kurios objektas yra tarptautinės sistemos, atsirandančios kartu su pirmosiomis valstybėmis⁴⁹. Valstybingumas yra socialinės tvarkos užtikrinimo būdas, kurį realistai tarptautinių santykių teorijoje kartu su garsioju britų socialiniu filosofu Thomasu Hobbes'u laiko „anarchijos“ antiteze. Valstybingumo principas yra hierarchija, tuo tarpu kai anarchija reiškia visų lygybę. Veikėjas, įtrauktas į hierarchiją, mainais už savo elgesio kontrolės perdavimą kitam įgyja saugumą arba pagalbos jį užtikrinti pažadą. Anarchijos sąlygomis kiekvienas gali pasikliauti tik savo jėgomis. Jis tuo saugesnis, kuo galingesnis. Kadangi visi nori būti saugūs, tai visi siekia įgyti kuo daugiau galios arba sužlugdyti tokį pat kitų siekį. Taip visuo-

⁴⁷ Gallagher J., Robinson R. E. The Imperialism of Free Trade // *Economic History Review*, Second Series, 1953, vol. 6, pp. 1–15; Gallagher J., Robinson R. E. *Africa and the Victorians. The Official Mind of Imperialism*. London: Macmillan, 1961.

⁴⁸ Žr. taip pat Thomson J. E. Samdiniai, piratai ir suverenai. Valstybės kūrimasis ir eksteritorinė prievarta ankstyvojoje modernioje Europoje. Vilnius: Homo liber, 2006.

⁴⁹ Žr. visų pirma Waltz K. *Theory of International Politics*. Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1979.

tinis saugumo siekis atveda į „visų karą su visais“, kurį Th. Hobbes'as tapatino su anarchijos būseną⁵⁰. Lokalinis problemos sprendimas yra „visuomeninė sutartis“, tačiau kad ji veiktų, reikalingas suverenas, pajėgus nubausti sutarties pažeidėjus. Tačiau globalinio tvarkos problemos sprendimo nėra – anarchija lieka tarptautinės sistemos tvarkos principas, kol ją sudaro daug suverenių nepriklausomų valstybių.

Apskritai paėmus, galima įsivaizduoti ir globalinį socialinės tvarkos problemos sprendimą. Tai būtų tokia pasaulio politinė organizacija, kurioje tėra tik viena – globalinė valstybė. Jai geriausiai ir tiktų „Imperijos“ pavadinimas. Tačiau tokiu atveju nebeliktų ir pačios tarptautinės sistemos kaip tarptautinių santykių teorijos objekto. Tarptautinei sistemai pavirsti visuotine Imperija kliudo kultūriniai bei civilizaciniai skirtumai, kartu su valstybės teritorija didėjančios jos valdymo iš vieno centro kaštai bei kitos išcentrinės jėgos, kaip jas vaizduoja, pvz., I. Wallersteinas aukščiau aptartoje pasaulio sistemos analizėje. Patys neorealistas svarbiausia kliūtimi tarptautinės sistemos savilikvidacijai laiko joje veikiančią galios pusiausvyros mechanizmą, kurio esmė ta, kad silpnesnės valstybės jungiasi į sąjungą prieš stipriausią. Kai galios santykis pasikeičia, pakinta ir tarptautinių sąjungų konfigūracija – buvę priešininkai tampa sąjungininkais, o stiprėjanti valstybė juos praranda.

Vis dėlto laikas nuo laiko galios pusiausvyra tarptautinėje sistemoje sutrinka. Ją pažeidžia egzogeniniai jos atžvilgiu poveikiai arba „šokai“. Tai gali būti vidinių priežasčių sukeltas vienos iš sistemą sudarančių valstybių nusilpimas arba kolapsas arba jos papildymas iš išorės nauju galingu nariu ir pan. Tokie išoriniai sukrėtimai ir sudaro sąlygas ekspansijai – kaimynės nusilpimu pasinaudoja stipresnės kaimynės, kad perimtų į savo kontrolę jos išteklius. Tokia ekspansija yra imperinė, kai pajungiamos teritorijos yra kultūriškai skirtingos, o jų pajungimas susiduria su jų gyventojų ar žymios jų dalies pasipriešinimu. Imperinę ekspansiją vykdančios valstybės ją vykdo, vadovaudamosi savo pačių saugumo sustiprinimo interesais, nes anarchijos sąlygomis vienintelis saugumo laidas yra didesnė galia. Valstybė, nepasinaudojusi proga ekspansijai, rizikuoja, kad tokia proga pasinaudos kita valstybė, o ji pati taps ekspansijos auka. Taigi imperinei vienos valstybės ekspansijai ribas nubrėžia tik tokia pat kitų imperinių valstybių ekspansija.

Valstybė, kuri su tokia kliūtimi savo ekspansijai nesusiduria, gali pajungti formaliai arba neformaliai imperinei kontrolei visą regioną, kontinentą ar subkontinentą. Susidūrusios su konkurentais, imperijos plečiasi mažiausio pasipriešinimo kryptimi. Nuo XVI–XVII a., išryškėjus Europos valstybių technologiniam prana-

⁵⁰ Su šiuo sutapatinimu, žinoma, nesutiktų anarchizmo, kaip politinės filosofijos, šalininkai, kuriems anarchija yra tobula visuomenės būklė, kurioje visi myli vienas kitą ir todėl gali be prievartos bendradarbiauti. Žr. *Norkus Z.* Apie meilę, prievartą, smurtą ir demokratiją // *Problemos*, 2006 priedas, p. 11–27.

šumui, jos ėmė plėstis užjūryje, taip „atsigriebdamos“ už tas siauras ribas, kurias Europos kontinente nubrėžė santykinė jų galios pusiausvyra. Vienoms Europos valstybėms (Portugalijai ir Ispanijai) išplėtus savo galios bazę užjūrio kolonijų sąskaita, kitoms teliko pasekti jų pavyzdžiu. Taip netrukus visas pasaulis tapo padalytas tarp Europos valstybių. M. Doyle'as teigia, kad bipoliarinėje tarptautinėje sistemoje dominuojančios joje valstybės teikia pirmenybę neformaliai jų įtakos zonomai priklausančių valstybių kontrolei, tuo tarpu kai multipoliarinė jos struktūra skatina galios centrus nubrėžti taip pat ir formalias jų įtakos sferų ribas, t.y. kurti formalias imperijas⁵¹.

M. Doyle'o siūloma trinarė hegemonijos, neformalios imperijos ir formalios imperijos perskyra nėra vienintelė galima. Su neorealizmu tarptautinių santykių teorijoje konkuruojančios taip vadinamos „Anglijos mokyklos“ atstovai kritikuoja „anarchijos“ ir „hierarchijos“ kaip dviejų diametraliai priešingų tarptautinės sistemos tvarkos principų supriešinimą, teigdami, kad pačioje anarchijoje gali būti hierarchija, kuri kyla iš ją sudarančių valstybių galios skirtumų, ir pabrėždami tarptautinės teisės reikšmę valstybių santykių reguliavimui. Pavaldumas teisės normoms daro individus visuomenės nariais. Pačių valstybių pavaldumas tarptautinės teisės normoms daro jas tarptautinės visuomenės nariais, kuriems priklauso ir gausėjančios tarptautinės organizacijos. Tiesa, tarptautinė teisė tuo ir skiriasi nuo įstatymų, veikiančių valstybės viduje, kad nėra teisėsaugos pareigūnų, įgaliojusių užtikrinti jų paisymą.

Jeigu privatus asmuo su kitu asmeniu sudaro sutartį, o vėliau jos nebesilaiko, tai galima kreiptis į teismą, kurio nuosprendžiai yra privalomi. Taip nėra tais atvejais, kai viena valstybė bylinėjasi su kita valstybe tarptautiniame teisme. Tačiau panašiai kaip negalintis pasinaudoti teismo paslaugomis privatus asmuo gali ieškoti galinčio apginti jo interesus „patrono“, tokių patronų ieško ir silpnesnės valstybės. Tarptautinė sistema primena dangaus kūnų sistemas, kurias sudaro skirtingos masės kūnai, į savo traukos laukus įtraukiančios palydovus („satelitus“), kurie patys gali turėti savo satelitą ir t.t. Net ir tais savo egzistavimo tarpsniais, kai tarptautinė sistema neturi vieno tokio „centrinio“ kūno, pretenduojančio atlikti globalinio tvarkdario ar policininko funkcijas, tokius tvarkdarius gali turėti atskiri regionai. Tokie tvarkdariai nėra nešališki – jiems pirmiausia rūpi savi interesai, tačiau jų veiksmai vis dėlto užtikrina tam tikrą tarptautinę teisinę tvarką.

Kitaip sakant, net jeigu tarptautinė sistema, kaip visuma, ir yra anarchiška (bent jau šiuolaikinės tarptautinės sistemos „Anglijos mokyklos“ teoretikai tokia jos nelaiko), ją sudarantys vienetai gali sudaryti hierarchijas, kurių viršūnė (arba, jeigu naudosisime „planetinį modelį“, – traukos centras) yra galingiausia regiono

⁵¹ Doyle M. *Empires*. Ithaca and London: Cornell UP, 1986, p. 136.

ar žemyno valstybė, užtikrinanti jame tam tikro tarptautinio teisinio režimo veikimą, o pagrindas – jos politinės įtakos zonoje esančios silpnesnės valstybės, kurios formaliai yra nepriklausomos ar netgi neutralios. Formalus tokių „palydovų“ inkorporavimas į centrinio darinio kūną – tai tik ribinis įtakos, kurią viena politinė visuomenė gali turėti kitoms politinėms visuomenėms, atvejis. Galimi ir silpnėsi tokios įtakos atvejai – dominija, siuzerenitetas, hegemonija, kuriuos skiria žymus „Anglijos mokyklos“ atstovas Adamas Watsonas⁵².

Panaudodami šią perskyrą, Barry Buzanas ir Richardas Little siūlo imperijų „tarptautinės struktūros“ schemą, kurioje skiriamas imperijos branduolys, jos dominija (politinės visuomenės, neturinčios teisės vykdyti užsienio politiką ir turinčios ribotą autonomiją), siuzereniteto sfera (politinės visuomenės, turinčios teisę vykdyti užsienio politiką, bet perdavusios tą teisę siuzerenui ir turinčios palyginti plačią vidaus autonomiją); hegemonijos sfera, sudaryta iš nominaliai nepriklausomų valstybių, kurių savarankškumas vykdant užsienio politiką yra suvaržytas⁵³. Skirtingai nuo M. Doyle'o, kuris hegemoniją skiria nuo imperinės kontrolės, B. Buzanas ir R. Little'as hegemoniją laiko imperinės kontrolės forma.

Svarbu pažymėti, kad ribos tarp metropolijos ir periferijos, tarp imperijos branduolio ir jos dominavimo, siuzereniteto, hegemonijos sričių yra paslankios. Periferinė politinė visuomenė, įtraukta į formalios imperijos sudėtį, ilgainiui gali susilieti su metropolijos visuomene. Greičiausiai tokie procesai vyksta elitų lygmenyje, tačiau ilgainiui gali išnykti ir „apačių“ kultūrinis atskirumas. Klasinis atvejis ir pavyzdys vėlgi yra Romos provincijų romanizacija. Praėjus tik šimtmečiui nuo Ispanijos užkariavimo, Romos senate jau posėdžiavo iš Ispanijos kilę senatoriai, o dar po 50 metų Romą valdė – iš Ispanijos kilęs imperatorius. II a. Romos soste jau įsitvirtino išeivių iš Ilirijos Severų dinastija. 212 m. imperatorius Karakala paskelbė ediktą, visiems laisviesiems Romos imperijos gyventojams suteikiantį Romos piliečio teises.

Suteikdamas šiai Romos imperijos raidai bendrinę prasmę, M. Doyle'as imperijų raidoje išskiria „Karakalos slenkstį“, kurį peržengusios imperijos nustoja būti imperijomis griežta ir tikslia to žodžio prasme, o pasidaro tiesiog didvalstybėmis. „Nuo šio momento imperija nebeegzistuoja, ir daugelis tautų tapo viena tauta. Romos atveju jos buvo asimiliuotos bendrame despotizme, bet išliekantis ir intriguojantis tarptautinio imperijos viešpatavimo, kuris šiaip jau yra atgrasus, moralinis patrauklumas glūdi galimybėje, kad visi gali būti asimiliuoti bendroje laisvėje“⁵⁴.

⁵² Watson A. *The Evolution of International Society*. London: Routledge, 1992; Watson A. *The Limits of Independence: Relations between States in the Modern World*. London: Routledge, 1997.

⁵³ Buzan B., Little R. *International Systems in World History. Remaking the Study of International Relations*. Oxford: Oxford UP, 2000, p. 180.

⁵⁴ Doyle M. *Empires*. Ithaca and London: Cornell UP, 1986, p. 137.

Verta dar kartą pakartoti aukščiau jau iškeltą klausimą, ar kartais visos didžiosios šių laikų valstybės (gal išskyrus tas, kurios atsirado baltųjų Naujaisiais laikais kolonizuotose teritorijose⁵⁵), neatsirado iš imperijų, peržengusių „Karakalos slenkstį“? Viduramžių burgundai ir bretonai, jau nekalbant apie Liudviko XIV užkariautos Lotaringijos ir Elzaso gyventojus, savęs toli gražu nelaikė vienos ir tos pačios tautos nariais. Ikimoderniaisiais laikais visos arba beveik visos didvalstybės buvo imperijos, o didelės tautos, kurios vėliau tapo nacionalinių valstybių pagrindu, buvo sukurtos imperinės valstybinės vienybės pagrindu – tais atvejais, kai asimiliaciniai procesai imperijose vyko sėkmingai arba istorija davė pakankamai daug laiko juos užbaigti. Būtent didelių politinių visuomenių (tautų) sukūrimą turėtume laikyti istorine imperijų ir imperializmo misija.

M. Doyle'as mano, kad trys aptartos imperijų ir imperializmo aiškinimo prieigos nėra nesuderinamos – jų sintezę jis laiko savo teorijos tikslu. Nors sąlygas imperijoms susidaryti sukuria pusiausvyros tarptautinėje sistemoje sutrikimai, be analizės, kuri gilinasi į procesus, vykstančius atskirų jos narių viduje, neįmanoma paaiškinti, kodėl vienos politinės visuomenės tokias nepusiausvyros situacijas panaudoja imperinei ekspansijai, o kitos ne; kodėl vienos politinės visuomenės, patekusios į tokios ekspansijos lauką, jai žūt būtinai priešinasi, o kitos pačios prašosi svetimos globos. Į šią sintezę amerikiečių tyrinėtojas įtraukia dar vieną veiksnių, kuris jo nuomone yra ignoruojamas visose trijose imperijų ir imperializmo aiškinimo prieigose.

Tai, anot jo, yra vadinamosios „transnacionalinės jėgos“, kurios kyla iš metropolinių visuomenių, dėl kurių kitos visuomenės patenka į jų traukos lauką ir yra parengiamos politiniam pajungimui. Europos imperinės užjūrio ekspansijos atveju tas jėgas visų pirma atstovavo privačios naudos sau ieškančios komersantai, kurių aktyvumo dėka periferinės visuomenės buvo įtrauktos į prekybos mainus su būsimosiomis metropolijomis. Naujos prekės pažeidė tose periferinėse visuomenėse nusistovėjusius galios santykius, sukūrė naujus elitus, tapusius europiečių atrama, bei įžiebė vidinius konfliktus, kurių išoriniai poveikiai skatino ar net vertė europiečius pajungti tas visuomenes taip pat ir politiškai. Tokių pat pasekmių turėdavo ir krikščionių misionierių, kurie rūpinosi ne privačia pinigine nauda, bet buvo vedami „idealių“ motyvų, veikla.

M. Doyle'o nuomone, visuomenės, kurios yra tokių „transnacionalinių jėgų“ židiniai, dažniausiai peržengia „imperijos slenkstį“, tapdamos imperijų metropolijomis. Kita vertus, galima pateikti daug imperinės ekspansijos pavyzdžių, kai metropolijos visuomenėje keblu aptikti kokias nors civilizuojančias „transnaciona-

⁵⁵ Pvz., JAV, Australija, Brazilija.

lines jėgas“ naujų religinių ar politinių idėjų, naujų prekių pasiūlos ir pan. pavidalu. Ta ekspansija gali remtis brutalia karine jėga. Bene svarbiausi pavyzdžiai gali būti nomadų – stepių klajoklių – imperializmas bei jo sukurti valstybiniai dariniai – tokie, kaip Hunų imperija, Avarų kaganatas, Čingis chano imperija bei Čingizidų valstybės, kaip ir LDK kaimynė bei varžovė Aukso Orda. Ar verta „imperijos“ sąvoką išplėsti taip, kad į ją tilptų ir šie valstybiniai dariniai, ir Romos imperija, ir Sovietų Sąjunga?

1.7. *Th. J. Barfieldo imperijų klasifikacija*

Ypatingo dėmesio vertas atsakymas į šį klausimą, kurį pateikia žymus šiuolaikinis amerikiečių stepių klajoklių istorijos specialistas Thomas J. Barfieldas. Jo koncepciją galima laikyti ir pačiu sėkmingiausiu idealiai tipizuojančios imperijos sąvokos darybos pavyzdžiu. Jis siūlo skirti „pirmines imperijas“ ir „šešėlines imperijas“⁵⁶. Pirminės imperijos – tai modernųjų didvalstybių pirmtakės, nes būtent imperijos sukūrė kultūriškai homogeniškas gyventojų mases, kurių pagrindu šiuolaikinės tautinės didvalstybės ir galėjo susikurti. Be to, būtent jos išrado ir išstobulino tas biurokratinės valdymo technikas, be kurių neįmanoma bent paviršutiniškai kontroliuoti didelių gyventojų masių plačiose teritorijose. „Pirminių“ imperijų pavyzdžiais Th. J. Barfieldas laiko Asiriją, Achemenidų Persiją, Romą, Kiniją, Ispanijos, Osmanų imperijas bei (su išlyga, kad ispanų invazija nutraukė jų formavimąsi) Inkų ir Actekų imperijas. Tai klasikiniai arba paradigminiai imperijų atvejai, kuriems būdingi visi toliau nurodomi bruožai.

1. Jos yra tinkamai organizuotos suvaldyti ir administruoti ekonominę, politinę, religinę ar etninę įvairovę. Tas organizacijos „tinkamumas“ pasireiškia jų tvarumu – imperija nežlunga kartu su jos įkūrėju ar ja įkūrusia dinastija. Jos elitas sugeba asimiliuoti užkariautų tautų atstovus; netgi pasikeitus elito personalinei sudėčiai, išlieka valstybės struktūrų tęstinumas. Tokioms imperijoms būdingos praktikos yra ištisų gyventojų grupių perkėlimas iš vienos imperijos vietos į kitą (deportacijos), pakraščių kolonizacija ir pan.
2. Imperijos kuria transporto sistemas, užtikrinančias karinį ir ekonominį centro (metropolijos) ryšį su periferija. Klasikiniai pavyzdžiai yra senovės persų, romėnų, inkų sausumos kelių sistemos ir kanalai Kinijoje.

⁵⁶ *Barfield Th. J. The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier // Alcock S. et al. Empires. Perspectives from Archaeology and History. Cambridge: Cambridge UP, 2001, pp. 10–41. Žr. taip pat. Barfield Th. J. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China. Cambridge, Mass.: Basil Blackwell, 1989.*

3. Imperijos turi sudėtingas komunikacijos sistemas, įgalinančias tiesiai iš centro administruoti pavaldžius rajonus. Tai visų pirma reguliariai veikianti valstybinio pašto sistema, kokią turėjo jau senovės persai, archyvai, kanceliarijos, *lingua franca*, pastangos standartizuoti matų sistemą.
4. Teritorinės ekspansijos politika ir (pasibaigus ekspansijos fazei) palyginti stabilios sienos. Vienomis kryptimis sienos („limes“) stabilizaciją lemia susidūrimas su kitomis imperijomis ar stipriomis didvalstybėmis; kitomis – tam tikros ekologinės ribos (kalnų, stepių ir pan.) pasiekimas. Teritorinė ekspansija gali būti sustabdyta ir dėl „didžiosios strategijos“ sumetimų⁵⁷.
5. Tam tikra imperinė idėja ar projektas, ilgainiui tampantis lokaliniais skirtumais pranokstančiomis bendromis vertybėmis.

Pagaliau imperijos pranoksta kitus savo laiko ir vietos politinius darinius teritorija, gyventojų skaičiumi arba ir vienu, ir kitu atžvilgiu.

„Šešėlinės“ imperijos yra antriniai reiškiniai, atsiradamos kaip atsakymas į imperinių valstybių susiformavimą kaimynystėje arba jas vienaip ar kitaip pamėgdžiodamos. Tokios imperijos neturi dalies arba net daugumos ką tik išvardytų bruožų. Jos yra „šešėliai“, nes įgijo jų formą be viso jų turinio. Jos tam tikru būdu parazitavo didesnių sistemų atžvilgiu, nors išskirtinėmis sąlygomis galėjo transformotis į tvarias pirmines imperijas⁵⁸. Amerikiečių istorikas išskiria keturis šešėlinių imperijų tipus.

Pirma, tai „veidrodinės imperijos“. Šiam tipui priklauso stepių klajoklių Eurazijos stepėse nuo III a. pr. Kr. Kinijos pasienyje sukurtos imperijos. Jos buvo atsakymas į Kinijos imperijos susikūrimą ir egzistavo jos išteklių eksploatacijos sąskaita. Kai Kinijos imperija subyrėdavo, sugriūdavo ir stepių parazitas anapus Didžiosios kinų sienos. Tik viena iš daugelio šių veidrodinių imperijų transformavosi į tikrą (pirminę) imperiją. Tai buvo Čingis chano įkurta Mongolų imperija.

Antra, tai prekybinės jūrų imperijos, kurių pavyzdžiai yra finikiečių miestų-valstybių tinklas bei Atėnų arche antikos laikais, Portugalija XVI–XVII a. Šiam tipui artimos ir Viduramžių Venecija bei Genuja.

Trečia, tai „imperijos-maitvanagai“. Jos susikuria žlungančių imperijų pasienyje arba periferijoje, kai žlugusios imperijos pavaldiniai, klientai arba sąjungininkai satelitai pajungia sau dalį jos teritorijos (taip pat ir buvusią metropolinę sritį). Paprastai perimamas ir žlugusios imperijos kultūrinis paveldas bei administracinė

⁵⁷ Žr. *Luttwak E. N.* The Grand Strategy of the Roman Empire. Baltimore: John Hopkins Press, 1976; *Mann M.* The Sources of Social Power. Vol. 1. A History of Power from the Beginning to A.D. 1760. Cambridge: Cambridge UP, 1986.

⁵⁸ *Barfield Th. J.* The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier // *Alcock S.* et al. Empires. Perspectives from Archaeology and History. Cambridge: Cambridge UP, 2001, pp. 33–31.

struktūra. Kaip pavyzdžius Th. J. Barfieldas nurodo Senovės Egiptą, valdomą iš Nubijos kilusių dinastijų, bei kelis epizodus Kinijos istorijoje, kai imperijos vienybę atkurdavo nekiniškos kilmės dinastijos. Svarbiausia iš jų – paskutinioji (Čing) dinastija (1644–1912), kurios galios bazė buvo ligi tol kinų netiesiogiai valdyta Mandžiūrija.

Ketvirta, tai „nostalgijos imperijos“, kurios gyvena jau žlugusios imperijos prisiminimais, savindamosi jos tradicijas, simbolius, tačiau neturėdama aukščiau išvardytų būdingų tikrai imperijai bruožų. Kaip pavyzdžius Th. J. Barfieldas nurodo neturėjusią pastovios sostinės, transporto ir komunikacijų tinklo Karolingų imperiją bei politinius darinius Etiopijoje, kuriuos valdžiusios dinastijos pretendavo į imperatorių titulą netgi tais šalies istorijos tarpsniais, kai etiopiškasis valstybingumas būdavo ant išnykimo ribos. Nors pats Th. J. Barfieldas nemini nei Oswaldo Spenglerio, nei Arnoldo J. Toynbee pavardžių, galima pastebėti, kad jo pateiktas idealus „pirminės imperijos“ tipas primena tą, kurį aptinkame A. J. Toynbee veikaluose „visuotinės valstybės“ pavadinimu⁵⁹.

2. KOKIA IMPERIJA BUVO LDK?

2.1. Kodėl gi LDK buvo imperija?

Šioje vietoje lyginamųjų imperijų tyrimų apžvalgą galima baigti gal kiek paradoksalia ir netikėta išvada: matuodami Th. J. Barfieldo ir kai kurių kitų tyrinėtojų „imperijos“ ir „imperializmo“ sąvokomis XIV–XV a. viduramžių Europoje egzistavusius politinius darinius, aptinkame, kad taikyti šią sąvoką LDK turime netgi tvirtesnių pagrindų, negu tam politiniam dariniui, kuris pretendavo tokiu būti – Šventajai Romos imperijai. Jai tuo metu jau gerai tiko garsusis Voltaire'o posakis, kad ji nebuvo nei šventoji, nei Romos, nei imperija. Iš tikrųjų, visi arba beveik visi aukščiau aptarti imperijos apibrėžimai jai netinka, nes joje sunku išskirti periferiją ir metropoliją – nebent metropolija laikysime tam tikru metu joje valdančios dinastijos tėvonines žemes, kurios keitėsi kartu su pačiomis dinastijomis. Tai viena iš priežasčių, kodėl Šventoji Romos imperija neturėjo nuolatinės sostinės. Ji jos, tiesą sakant, ir negalėjo turėti, nes pagal jos egzistavimą pamatuojančią „imperijos paveldėjimo“ teoriją sostinė (bent jau formaliai) turėjo būti Roma. Tačiau Romoje buvo popiežiaus rezidencija, o popiežius pretendavo būti ne tik aukščiausia katalikiškai krikščioniško pasaulio dvasinė valdžia, bet ir siekusios būti nuo imperatoriaus nepriklausoma valstybės – Popiežiaus srities Italijoje su sostine Romoje – val-

⁵⁹ Toynbee A. J. A Study of History. Abridgement of Volumes VII–X by D. C. Somervell. Oxford: Oxford UP, 1957.

dovas. Šventoji Romos Imperija neturėjo transporto, komunikacijų sistemų bei kitų atributų, kuriuos Th. J. Barfieldas laiko „pirminių imperijų“ atributais.

Iš tikrųjų, Šventajai Romos Imperijai kur kas labiau negu jos pirmtakei – Karolingų imperijai – tinka „nostalgijos imperijos“ pavadinimas. Tuo tarpų Gedimino, Algirdo ir Vytauto laikų Lietuvos „nostalgijos imperija“ tikrai nepavadinsi. A. Bumblauskas, kuris yra vienas iš tų (nedaugelio) istorikų, kurie kėlė Lietuvos imperinio pobūdžio klausimą, teigia: „Vytauto laikų Lietuva labiausiai priartėjo prie valstybės, kurią galėtume pavadinti imperija“⁶⁰. Reikia tik pridurti, kad to meto Lietuva „prie valstybės, kurią galėtume pavadinti imperija“, priartėjo kur kas arčiau negu Šventoji Romos Imperija jau buvo nutolusi ir kad iš visų to meto Europos valstybių LDK prie imperijos buvo priartėjusi labiausiai. Pamėginsiu paaiškinti, kodėl taip galima teigti.

1. Jau nuo Algirdo laikų ji tapo pati didžiausia valstybė Europoje. Gal ne vien Lietuva XIV–XV a. Viduramžių Europoje nusipelnė „imperijos“ vardo, bet ar būtų teisinga „pagailėti“ jo pačiai didžiausiai?

2. LDK vykdė agresyvią ir ekspansyvią užsienio politiką, vykdydama karo žygius ir plėsdamasi visomis kryptimis, kur tos plėtros nesustabdė pranašesnių varžovų jėgos. Taiki Lietuvos kunigaikščių ekspansija Rytuose yra iš Rusijos istorikų nekritiškai lietuvių istorikų perimtas mitas. Rusų istorikai pabrėžė taikų LDK plėtimosi į Rytus pobūdį, nes jiems rūpėjo įrodyti, kad LDK buvo vakarinių rusų valstybė. Lietuvių istorikai atmetė tezę apie rusišką LDK pobūdį, bet perėmė teiginį apie iš esmės taikų ir savanorišką rusų žemių prisijungimą prie LDK, vykusį neva visų pirma dinastinių vedybų keliu. Kritikuodamas šią koncepciją, S. C. Rowellas taikliai pastebi: „Teorija, kad Lietuva plėtėsi Rusios kunigaikščių gera valia, yra rusų mitas, toks pat senas kaip ir Ivanas Žiaurusis. Tai populiarus antilietuviškas devyniolikto šimtmečio istoriografijoje sumaniai sukonstruotas mitas, vaizduojantis lietuvių, veikiančius pagal Maskvos planus (Ivano propagandininkai vaizduoja Gedimino ekspansiją į Kijevą kaip Ivano Kalitos nurodymo iš Maskvos vykdymą), arba Rusios apsisprendimą neva valdyti pagonis iš apačios, užuot patiems paklusęs mongolams“⁶¹.

Net tais atvejais, kai ta ekspansija nebuvo smurtinė, ji buvo savanoriška ne daugiau kaip 1940 m. SSRS įvykdyta Lietuvos okupacija. Taikus, nesmurtinis prijungimo pobūdis nereiškia, kad jis yra neprievartinis – paklūstama, kai pasipriešinimas jėga yra beviltiškas. Kaip tik taip paprastai ir būna imperinės ekspansijos atveju, kai didelė karinė galybė veržiasi į smulkių ir silpnų politinių darinių užpildytą

⁶⁰ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 164.

⁶¹ Rowell S. C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 101.

sritį. Sutriuškinus Makedoniją, romėnams nebereikėjo šturmu vieną po kito imti graikų miestų – graikai patys pasidavė mažiau „kultūringų“ romėnų „globon“, skatinami pažado negriauti senovės ir neįvedinėti naujovių. Tačiau tai nereiškia, kad graikų poliai prisijungė prie Romos imperijos savanoriškai ar buvo savanoriškai sudarytos federacijos nariai. Apie tai byloja kai kuriuose graikų poliuose kilę sukilimai ir po jų romėnų represijos.

Esame įpratę laikyti Lietuvą „kryžiuočių“ ar „vokiečių“ agresijos auka, nes jos karas prieš Ordiną Vakaruose buvo gynybinis. Tačiau jeigu į Prūsiją ir Padauguvį nebūtų atsikraustę kryžiuočiai ir kalavijuočiai, Prūsijos ir dabartinės Latvijos ar Estijos žemės būtų tapusios tokiu pat LDK kunigaikščių ekspansijos ir aneksijos objektu, koku buvo Polocko, Vitebsko, Smolensko ir kitos rusų žemės. Iš tikrųjų lietuviškasis Padauguvio nukariavimas XIII a. pradžioje jau vyko, o vokiečiams baltų gentis, tapusias dabartinių latvių etniniu substratu, taip greitai ir palyginti lengvai pavyko pajungti todėl, kad jos krikštą ir vokiečių valdymą laikė mažesniu blogiu už nesibaigiančius lietuvių plėšiamuosius žygius. Sunkiau LDK kunigaikščiams tikriausiai būtų sekęsi nukariauti karinguosius prūsus – jie tikriausiai lietuviams būtų priešinęsi taip pat nuožmiai, kaip žemaičiai gynėsi nuo vokiečių.

Apie tai, kad tokie imperiniai siekiai LDK valdovams nebuvo svetimi, liudija Algirdo ir Kęstučio 1358 m. imperatoriui iškeltos Lietuvos krikšto sąlygos, kuriose prie Lietuvos reikalaujama prijungti visą Sambiją, Kuršą, Žemgalą ir dalį Latgalos. Vakarinė LDK siena turėjo eiti nuo Mozūrijos Alnos upe iki Priegliaus, toliau Priegliaus upe iki Kuršių marių, po to Baltijos pajūriu iki Dauguvos žiočių. Šiaurinė LDK siena turėjo eiti Dauguvos upe iki Aiviekstės upelio, toliau Šiaurės Rytų kryptimi iki Lubano ežero ir Rusijos⁶². Kad tai nebuvo trumpas politinės fantazijos protrūkis, bet Gediminaičių galvose nuolatos buvusio jų valdų „mentalinio žemėlapis“ atskleidimas, liudija žinomas Vytauto 1413 m. derybų su kryžiuočiais Salyne prie Kauno epizodas, kai jis iš esmės pakartojo tuos pačius reikalavimus, pavadindamas savo tėvoniją beveik visas prūsų žemes iki dešiniojo Vislos intako Osos⁶³.

3. LDK buvo daugiaetninė valstybė, kurioje viešpataujančio elito branduolį sudarė vieno iš etnosų – senovės lietuvių – diduomenė. Lietuvių gyvenamų žemių dalis, kurią (jei tikėsime H. Lowmianskiu) galima apytikriai tapatinti su dabartine Dzūkija (įskaitant ir vėliau suslavėjusį rytinį ir pietrytinį jos pakraštį⁶⁴) ir Aukštaitija buvo šios valstybės formavimosi židiny, ir išliko jos branduoliu per visą LDK egzistavimo istoriją. Nors išsiplėtus LDK teritorijai šios žemės liko jos pakrastyje,

⁶² Jučas M. Lietuvos ir Lenkijos unija: (XIV a. vid. – XIX a. pr.). Vilnius: Aidai, 2000, p. 95.

⁶³ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 145.

⁶⁴ H. Lowmianskis šiame pakrastyje, dabar priklausančiame Baltarusijai, „įkurdina“ Našią, kurią dauguma šiuolaikinių istorikų lokalizuoja dabartinėje Šiaurės Rytų Lietuvoje bei su ja besiribojančioje Baltarusijos teritorijoje.

nė vienam iš jos valdovų nebuvo atėję į galvą padaryti jos sostine Minską, Polocką, Kijevą, Smolenską ar Lucką, nors kai kurios iš jų buvo saugesnės už XIV a. pabaigoje kryžiuočių dažnai puolamą etninę Lietuvą, o kitos – derlingesnės ir tankiau gyvenamos (Voluinė). Tik po Liublino unijos sudarymo „atsargine“ LDK sostine tapo arčiau Lenkijos esantis Gardinas, tačiau dar prieš tai Lenkija savo sostinę iš tolimos Krokuvos perkėlė į arčiau Lietuvos esančią Varšuvą. Trakų ir Vilniaus vaivadijų urėdai buvo patys garbingiausi, o juos gavę didikai – pirmieji asmenys valstybėje. Vadindami „Lietuvos“ vardu visą LDK, amžininkai tuo pačiu metu suvokė ir kitą – siauresnę to vardo reikšmę, kurią jis turėjo kaip jos „branduolio“ teritorijų pavadinimas. Tas teritorijas galime tapatinti su LDK „metropolija“.

Riba tarp LDK metropolijos ir periferijos liko pakankamai ryški per visą LDK gyvavimo laikotarpį – metropolijai priklausė sritys, kuriose dominuojanti (ne vien elito) religija buvo pagonybė, o vėliau – katalikybė. Šio regiono išskirtinę padėtį atspindi po metropolijos krikšto įsigalėję draudimai statyti jame naujas stačiatikių bažnyčias, o stačiatikiams – būti urėdais (su vienintele už asmeninius nuopelnus išimtimi, padaryta Konstantinui Ostrogiškiui). Tikyba nubrėžė ir pakankamai ryškią liniją tarp katalikiško metropolijos elito ir stačiatikiškų lokaliųjų (sritinių) periferinių elitų, kurių skaičių nuo XVI a. vidurio papildė ir protestantiškas Livonijos elitas. LDK metropolinės srities tiksli lokalizacija yra diskusijų objektas. Nenuostabu, kad Baltarusijos istorikai yra linkę nukelti jos rytinę ir vakarinę ribas kuo toliau į Rytus, ieškoti mindauginės Lietuvos branduolio Juodojoje Rusijoje.

Panaši tendencija būdinga Matvejaus K. Liubavskio darbams, kuris teigė, kad jau Mindaugo laikais „lietuvių kunigaikščiai rusų visuomenėje galėjo pasisemti daugiau jėgų ir priemonių savo valdžiai įvesti, negu lietuvių visuomenėje“⁶⁵, o rašydamas apie povytautinę Lietuvą, jos metropolinei sričiai priskiria tuometinių (XX a. pradžios) carinės Rusijos Vilniaus, Gardino, Minsko, Mogiliovo gubernijų ir rytinės Kauno gubernijos dalies teritoriją. „Ši sritis užėmė dominuojančią padėtį Lietuvių-rusų valstybėje. Ji buvo tankiausiai apgyvendinta ir turėjo daugiausia gyventojų. Čia buvo sukoncentruota daugiausia didžiojo kunigaikščio dvarų, čia buvo sutelkta ir daugiausia valdančios Lietuvos aukštuomenės – kunigaikščių Golšanskių, ponų Goštautų, Radvilų, Zaberezinskių ir kt. dvarų. Ši sritis skyrėsi nuo kitų savo valdymo ir teismo vidaus tvarka, savo papročiais, savo lietuviška teise“⁶⁶.

Klausimui apie LDK metropolijos ribas galima pritaikyti C. Schmitto ekstremalistinę metodologiją. Ribą tarp metropolinių ir periferinių LDK žemių apytikriai

⁶⁵ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Изд. 2. Москва: Московская художественная печатня, 1915, с. 16.

⁶⁶ Там же, с. 82.

atskleidžia XV a. 4-ojo dešimtmečio LDK vidaus karo įvykiai: teritorijos, kurios po 1432 m. Ašmenos perversmo liko ištikimos Švitrigailai, su tam tikromis išlygomis gali būti priskirtos LDK periferijai, o tos, kurios iš karto parėmė Zigmantą I – metropolijai (neskaitant Žemaitijos). Kartu reikia pažymėti (apie tai – kiek žemiau), kad dėl sparčios periferinių elitų integracijos į LDK valdantįjį elitą jau XVI a. pradžioje metropolijos rytinė riba pasistūmėjo į Rytus, daugmaž sutapdama su K. Liubavskio brėžiamomis ribomis.

4. Žvelgdami į XIV–XV a. LDK teritorinę struktūrą per šiuolaikiniuose lyginamuosiuose imperijų tyrimuose vartojamų sąvokų prizmę, galime jos sandaroje išskirti visus tipiška imperijai būdingus struktūrinius elementus. Be metropolijos, ji turėjo savo periferiją ar periferijas, kurios ir vadinosi žodžio „periferija“ vertiniu į rusenų kalbą – „ukrainomis“. LDK „ukraina“ buvo ne vien tos žemės, kurios ilgainiui tapo šalies, žinomos „Ukrainos“ vardu, teritoriniu branduoliu. XIV–XV a. atskira „politinė visuomenė“ visuomenė su savo valdžios elitu, savivalda, sritine savimone, egzistavo Žemaitijoje⁶⁷. Bent jau tuo laikotarpiu, kai Žemaitijos seniūnai buvo Kęsgailos, Žemaitija buvo „ukrainietiškas“, LDK netiesiogiai valdomas kraštas, dėl kurio galima kelti klausimą – ar jos santykiams su centru negalėtų tikti „dominijos“ (B. Buzano ir R. Little prasme) statusas? Atskirą politinę visuomenę galima aptikti ir to paties laikotarpio Voluinėje. „Ypatingą padėtį užėmė gausūs Voluinės didžiūnai ir bajorai, į kurių interesus centro valdžia turėjo atsižvelgti. Čia buvo mažiausiai kišamasi skirstant žemėvaldą ir vietines pareigybes, išliko vietinių rusų kunigaikščių, Gediminaičių ir Alšėniškių valdos“⁶⁸. Voluinę taip pat galėtume pavadinti LDK „dominija“ B. Buzano ir R. Little'o prasme.

Vietinėms politinėms visuomenėms XIV a. buvo keblu konsoliduotis nuolatos iš stepių puldinėjamose Kijevo ir Podolės žemėse, tačiau dar XV a. pradžioje tokiu atskiru vienetu išliko Smolensko žemė bei šiuolaikinės Baltarusijos teritorijoje tuo metu dar gausios Gediminaičių ir Riurikaičių valdomos kunigaikštystės, kurios ilgainiui iš teritorinės autonomijos vienetų transformavosi į stambiosios žemėvaldos vienetus⁶⁹. Černigovo žemė ir Okos aukštupio kunigaikštysčių konglomeratas gali būti priskirtas jau tik LDK „neformalios imperijos“ arba siuzereniteto sferai. Vienas pagrindinių rūpesčių, kurį tuo metu kėlė šios smulkios kunigaikštystės Vilniaus imperiniam centrui, buvo nesibaigiančių vaidų dėl paveldėjimo teisės tarp Riurikovičių giminių atžalų narpliojimas. Nors šių ginčų baigtis labiausiai

⁶⁷ Žr. *Saviščevas E.* Žemaitijos valdžios elitas nuo XV a. pradžios iki XVI a. vidurio. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Vilnius: Vilniaus universitetas, 2004.

⁶⁸ *Gudavičius E.* Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų s-gos leidykla, 1999, p. 389.

⁶⁹ Ten pat, p. 388.

priklausė nuo Vilniaus valdovo ar jo vietininko Smolenske žodžio, teisiniu požiūriu jų valdomos žemės buvo tėvonijos, o ne LDK valdovo duoti lenai.

Kaip tai apskritai būdinga ikimodernųjų laikų imperijoms, Rytuose LDK iki XV a. pabaigos aiškios sienos neturėjo – neformalios imperijos ar siuzereniteto sfera palaipsniui perėjo į hegemonijos sferą, kuriai įvairiais LDK istorijos laikotarpiais priklausė ne tik dalis Okos aukštupio kunigaikštysčių, bet ir Tverė, Riazanė, Pskovas, Naugardas, Moldova, Didžioji Orda ir net pati Maskva. Didžiausio išsiplėtimo LDK hegemonijos sfera pasiekė, žinoma, Vytauto laikais. „XV a. 3 deš. pabaigoje Vytautas pradėjo elgtis kaip savarankiškas didvalstybės vadovas. Vytauto įtakon pateko visa Rytų Europa. Siuzerenitetą pripažino Pskovas, Naugardas ir Riazanė, net Maskva atsidūrė jo protektorate (Vytautas tapo anūko, būsimo Baziliaus II globėju), Vytauto statytiniai buvo ir totorių chanai“⁷⁰.

5. Į svarbią LDK imperinio pobūdžio bylai spręsti aplinkybę dėmesį atkreipia S. C. Rowellas: LDK valdžia didelėse teritorijose užtikrino taiką – „Pax Lituanica“ – kuri atvėrė tolimo nuotolio prekybos kelius, kurie neveikia arba beveik neveikia politinės anarchijos sąlygomis. Šiuo atžvilgiu lietuvių vaidmuo Rytų Europoje lyginamas su tuo, kurį kadaise suvaidino romėnai su savo „Pax Romana“ ar netgi mongolai, kurių galybės laikais (antroje XIII–pirmoje XIV a. pusėje) pirkliai galėdavo saugiai keliauti iš Kinijos į Krymą per neaprepiamas stepių zonos, besidriekiančios nuo Mongolijos iki Karpatų ir Juodosios jūros, platybes. Tuo pat metu lietuviai kontroliavo senąjį „kelią iš variagų pas graikus“, nuo kurio gyvybiškai priklausė Naugardo gerovė, taip pat dalį jo atšakos, Dauguvos upe vedančios į Rygą. „Panašiai kaip osmanai bizantiškoje Mažonoje Azijoje, totoriai Rusioje ar kitos karinės bendruomenės lietuviai leisdavo savo valdiniais ramiai gyventi mainais už karinę tarnybą ir laiku sumokamus mokesčius. Galima kalbėti apie *pax lituanica*, apsaugantį prekybos kelius tarp Baltijos ir totorių valdomos Juodosios jūros, tarp Vokietijos ir Rusios“⁷¹.

Tiesa, nėra duomenų, kurie leistų teigti, kad LDK valstybingumas būtų turėjęs pagrindą atskirame ekonominiame pasaulyje, kad jo ribos nubrėžtų tam tikras „natūralias“ teritorinės ekspansijos ribas. „Ekonominio pasaulio“ sąvoka čia vartojama F. Braudelio ir I. Wallersteino prasme, juo vadinant teritoriją, kurią sieja teritorinis darbo pasidalijimas ir interlokaliniai prekybos mainai ne vien prabangos (prestižinio vartojimo) prekėmis. „Ekonominio pasaulio“ susidarymą indikuoja tokio tipo prekybos ir finansų centrų veikimas, kokiais viduramžių Europoje buvo Šampanės mugės, o vėliau – Briugės ir Antverpeno miestai. Per LDK teritoriją ėjo

⁷⁰ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 144.

⁷¹ Rowell S. C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 312.

svarbūs tranzito prekybos keliai, tačiau prekybos ir finansų centrų, kurie galėtų lygintis su Naugardu, Krokuva ar Ryga, joje nebuvo. Vilnius savo dydžiu XVI a. aplenkė ir Rygą, ir Taliną – tačiau būtent kaip politinis imperijos centras („*imperial city*“)⁷², o ne kaip ekonominio pasaulio centras.

2.2. LDK – „*barbarų karalystė*“ ar imperija-maitvanagis?

LDK ekspansijos ribas nubrėžė ne ekonominiai darbo pasidalijimo ir prekybos ryšių formuojami teritorijų tarpusavio traukos laukai, bet tarptautinė politinė situacija, kuri Rytų Europoje susidarė, kai XIII a. viduryje galios pusiausvyrą tuometinėje tarptautinėje sistemoje suardė išorinės jėgos – mongolų-totorių invazija, sukūrusi galios vakuumą Rytų Europoje. Tas galios vakuumas susidarė, mongolams suatriuškinus Galičo-Voluinės kunigaikštiją, kuri dar Mindaugo laikais dažniau pati puldavo Lietuvą negu būdavo jos puolama, o taip pat mongolams pajungus savo siuzerenitetui Vladimiro kunigaikščius. Aukso Orda buvo dualistinė klajoklių-sėslųjų imperija, kurioje klajoklių „raita metropolija“ pajungė ir ekonomiškai išnaudojo sėslią žemdirbių periferiją. Tokio tipo politinės struktūros iki pat naujųjų laikų dominavo Centrinėje Azijoje, Arabijos pusiasalyje ir daugelyje kitų Eurazijos sričių, kur stepių klajokliai ir dykumų beduinai imdavo duoklę iš oazių gyventojų už „apsaugą“ nuo kitų klajoklių ar beduinų genčių, tuo pačiu metu puldinėdami ir siekdami perimti savo „apsaugon“ kitų „saugomas“ teritorijas.

Čingis chanas sugebėjo tas kovas nutraukti, nukreipdamas suvienytų stepių genčių karinę jėgą išorinei ekspansijai. Tačiau po jo mirties mongolai-totoriai netruko įsitraukti į vidaus kovas, kurios iš pradžių įsipleksdavo tik Didžiojo chano sosto paveldėjimo krizių metu, o ilgainiui tapo nuolatine kelių Čingizidų imperinių valstybių tarpusavio santykių būkle. Kol Čingizidams dar pakako išteklių ne vien tarpusavio karams, bet ir išorinei ekspansijai, ji labiau kryo Pietų ir Pietvakarių, o ne Vakarų ir Šiaurės Vakarų kryptimi. Vakarinės Rusijos teritorijos (dabartinės Baltarusijos teritorijoje), nutolusios nuo stepių ir miškastepių juostos, juos domino mažiau. Jos ir tapo LDK hegemonijos, vėliau neformalios imperijos sfera, o ilgainiui buvo ir formaliai aneksuotos. Jas prisijungusi, nuo XIV a. vidurio LDK jau galėjo mesti karinį iššūkį totoriams, pretenduodama būti kažkuo daugiau negu „šakalu, einančiu paskui mongolų tigrą“ (E. Gudavičius)⁷³, ir ryjančiu tai, ko tas

⁷² Keene D. Cities and Empires // Journal of Urban History, 2005, vol. 32(1), pp. 8–21.

⁷³ Cit. iš: Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 106.

tigras nevaliojo ar nebenorėjo suėsti. Kai ką abu imperiniai plėšrūnai kurį laiką edė drauge – patekęs lietuvių valdžion Kijevas kurį laiką ir toliau mokėjo duoklę totoriams.

Savo sparčiausios teritorinės plėtros laikais (XIV a. viduryje) LDK turėjo daugiausia „imperijos-maitvanagio“ bruožų. Ji buvo maitvanagis Aukso Ordos atžvilgiu, plėsdamasi jos sąskaita ir naudodamasi jos nusilpimu. Tokia ir buvo pirminė LDK „imperinė idėja“ – užvaldyti visas rusų žemes, perimant iš totorių siuzerenitetą joms. „Lietuvos imperines pretenzijas aiškiausiai suformulavo Algirdas, pareiškęs, kad „savaime visa Rusia turėtų priklausyti lietuviams“⁷⁴. „Lietuviams“ čia reiškia „Gediminaičių giminei“. Tokia imperinė „idėja“ gali būti laikoma „idėja“ tik kabutėse. Tai „patrimonialinės imperijos“ (S. N. Eisenstadto prasme) „idėja“. Keblu sutikti su Antanu Andrijausku⁷⁵, kai jis projektuoja į LDK istoriją žinomas Oswaldo Spenglerio ir Arnoldo Toynbee⁷⁶ civilizacijų raidos schemas, kuriose „imperija“ ar „visuotinė valstybė“ traktuojama kaip tam tikra „kultūros“ (O. Spengleris) ar „civilizacijos“ (A. Toynbee) raidos fazė. Tokiu būdu atsiranda tik „pirminės imperijos“, ir tai ne visos. Jeigu „civilizacijos“ požymiu laikysime tam tikrą „potencialiai universalių politinių ir kultūrinių orientacijų“ arba tiesiog vertybių buvimą, tai pagonyms lietuviai jų neturėjo. Žinome, kaip lengvai ir greitai jie surusėdavo, sulenkėdavo, suvokietėdavo, bet nieko nežinome apie priešingos krypties procesus. Ir vis dėlto jie sukūrė ne šiaip sau ostgotiško ar normaniško tipo „barbarų karalystę“, kuriose karingi ateiviai yra plonas virštutinis viešpataujantis sluoksnis ir smulkios salelės labiau civilizuotų, užtat mažiau karingų „vietinių“ jūroje, bet sukūrė būtent imperiją, nes LDK ryškiai išsiskyrė metropolinis „centras“ (senosios, etniškai lietuviškos žemės) ir užkariauta bei prievarta priklausomybėje laikoma periferija.

Siekdami rusų žemių užvaldymo, lietuviai ėmė kištis ir į pačių totorių vidaus politiką, taip pradėdami traukti juos pačius į savo neformaliąją imperijos dalį. Toks kišimasis būdavo pačių totorių visuomenėje vykstančių procesų sukeltas, kai viena iš kovojančių pusių (iš pradžių pralaiminti) ieškodavo politinio prieglobsčio, o vėliau ir pagalbos LDK, taip tapdama „lietuviška partija“. Tokie pat vidinio skaidymosi ir fragmentacijos procesai, jau anksčiau vykę rusų žemėse, buvo kitas svarbus veiksnys, užtikrinęs lietuvių imperinės ekspansijos sėkmę. Būtent tie procesai ir sukuria optinę lietuvių „taikios ekspansijos“ iliuziją. Ta ekspansija buvo „taiki“ tik tiek, kad dėl vidinių krizių vietinėse rusiškose politinėse visuomenėse kartoda-

⁷⁴ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 107.

⁷⁵ Andrijauskas A. LDK europėjimo tendencijos ir kultūrinio tapatumo paieškos tarp Rytų ir Vakarų // Andrijauskas A. (ats. red.) Lietuviškojo europietiško rida: dabarties ir ateities iššūkiai. Vilnius: Aidai, 2006, p. 18–48.

⁷⁶ Toynbee A. J. A Study of History. Abridgement of Volumes VII–X by D. C. Somervell. Oxford: Oxford UP, 1957, pp. 4–75.

vosi situacijos, kai viena iš kovojančių partijų (dėl paveldėjimo teisių susipykusių vietinių kunigaikščių), pralaimėjusi kviesdavo į pagalbą lietuvius ir ieškodavo su jais sąjungos, tais laikais sutvirtinamus santuokos ryšiais. Tačiau be tokios „lietuviškos“ partijos, kuri galų gale laimėdavo, būdavo ir pralaiminti antilietuviška, apie kurią mes žinome mažiau, nes istoriją užrašo metraštininkai, kuriuos išlaiko nugalėtojai. Tačiau kartą „svetimuosius“ (šiuo atveju lietuvius) įpainiojus į vidaus reikalus, jų paprastai jau nebebūdavo įmanoma atsikratyti, ir taip lietuvių karinės-politinės ekspansijos banga iš etniškai lietuviškos metropolijos slinko į Rytus, Pietryčius ir Pietus. Pralaiminčiai antilietuviškai partijai, kurios buvimą galime spėti remdamiesi teoriniais pagrindais – netgi tais atvejais, kai jos buvimas nėra šaltinių paliudytas, – lietuvių ekspansija toli gražu neatrodė nei taiki, nei išganinga.

Nors lietuviai, kaip žinoma, negriaudavo senovės ir neįvesdavo naujovių, jų valdžia tikrai negalėjo vykdyti be labai skausmingų personalinių permainų vietiniams kunigaikščiams ir daliai diduomenės, kurių vietą užėmė ateiviai Gediminaičiai ir jų kariauninkai. Be to, pats patikimiausias būdas sugriauti senovę – permaitinti įvesti palaipsniui. Tai, kad jų nebūdavo lietuvių valdymo pradžioje, nereiškė, kad jų nebūdavo vėliau. Ne visi užkariautojai yra taip pat ir revoliucionieriai. Kai rusų dalinius kunigaikščius pakeitė lietuviai, tai buvo daugiau personalinio pobūdžio permaina. Tačiau Vytauto, panaikinusio senovinę dalinių kunigaikštysčių sistemą, reformos buvo radikaliai, matuojant taip pat ir tų laikų mastais. Po pakartotinio Smolensko užkariavimo 1404 m. „šalies vyriausybė persikirstė ir padidino bajorų žemėvaldą, suburdama ar net sukurdamą atsidavusių sau žmonių sluoksnį“⁷⁷. Kaip ir taikus lietuvių ekspansijos, taip ir konservatyvus (vietinės rusiškos „senovės“ atžvilgiu) jų valdymo pobūdis, yra rusiškos istoriografijos mitas.

Rusėniškajame LDK pasienyje, iki pat XV a. slinkusiame vis toliau į rytus, vykusių vidaus kovų, „suminkštinusių“ tas visuomenes iš vidaus ir parengusių jas lietuviškai aneksijai vaizdą pateikia gerai dokumentuota Naugardo vidaus politinių kovų istorija, kurioje stebime tai sustiprėjančią, tai susilpnėjančią „lietuvišką“ partiją. Ją remdama, LDK trumpesniems ar ilgesniems laiko tarpams pajungdavo Novgorodą savo hegemonijai netgi be karinių veiksmų, nukreiptų tiesiogiai prieš šį miestą pagalbos. Žinoma, vidinės politinės krizės, padarančios šalį pažeidžiama išorinei ekspansijai, kildavo ir Lietuvoje. Pavyzdžiu gali būti vidaus politinės kovos, kilusios po Mindaugo nužudymo bei Algirdo mirties. „Kai dinastija buvo vieninga, stipri būdavo ir Lietuva“⁷⁸. Lietuva nuo savo kaimynių skyrėsi tik

⁷⁷ Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999, p. 389.

⁷⁸ Rowell S. C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 312.

tuo, kad tokios krizės buvo ne nuolatinė, taigi normali, bet išimtinė ar ekstremali būseną, kuri palyginti greitai būdavo įveikiama. Todėl ji sėkmingiau puolė pati, negu buvo puolama.

Siekiant detaliau išsiaiškinti, kokie ekonominiai ir socialiniai vidaus procesai lėmė lietuvių ekspansijos proveržį nuo XII a. pabaigos, daugiausia turbūt galėtų padėti to meto Lietuvos visuomenės lyginimas su Skandinavijos vietinėmis visuomenėmis vikingų ekspansijos metu. Lietuviai ne be pagrindo vadinami „sausumos vikingais“⁷⁹. Pagal H. Lowmianskio Lietuvos valstybės atsiradimo koncepciją⁸⁰, nuo XII a. pabaigos suintensyvė lietuvių kariaunų grobiamieji žygiai į Rusiją sukurė pusiau profesionalių kariškių, nebenorėjusių būti žemdirbiais, sluoksnį. Juo buvo galima pasinaudoti revoliuciniam perversmui, kuriuo sukurama „valstybė“, išskylanti virš vis dar giminiais principais organizuotos „visuomenės“. Valstybė atsiranda, kai kariai mėgėjai, kuriems „svetimųjų“ plėšimo dėka nereguliariai gaunamas grobis yra tik šalutinis pragyvenimo šaltinis, tampa profesionalais, išlaikomais iš reguliarių „savųjų“ reketavimo (duoklių, mokesčių) įplaukų, renkamų valdovo, pretenduojančio į tam tikros teritorijos reketavimo (ir apsaugos nuo kitų plėšikų) monopolį.

Tokiu revoliucionieriumi Lietuvos istorijoje H. Lowmianskis laiko Mindaugą – nekokį karvedį, bet genialų politiką. Pasinaudodamas mongolų invazijos Rusioje sukeltu sąmyšiu, jis XIII a. penktame dešimtmetyje rusėnų žemėse, kur jau egzistavo ir veikė fiskalinė sistema (o ją H. Lowmianskis laiko svarbiausiu valstybės požymiu), senbuvių Riurikovičius „pastovios mitybos“ vietose pradėjo keisti lietuvių kariauninkais, kurie tokiu būdu iš „klajojančių banditų“, plėšimu prisidurdavusių prie žemdirbystės pajamų, virto „stacionariniais banditais“, t. y. valstybininkais⁸¹. Pasinaudodamas šia jėga bei Livonijos ordino parama, šeštojo dešimtmečio vidaus kare Mindaugas palaužė tuometinės etninės Lietuvos „visuomenės“ pasipriešinimą, apdėdamas ją mokesčiais (t. y. sukurdamas fiskalinę sistemą) ir taip tapdamas Lietuvos valstybės pradininku.

Tie Skandinavijos konungai, kuriuos tradicija laiko Danijos, Norvegijos, Švedijos valstybių įkūrėjais, taip pat remdavosi kariaunomis, į kurias įeidavo ir užjūrio žygiuose dalyvavę kariai. Vis dėlto šiais atvejais neaptinkame epizodų, primenančių H. Lowmianskio piešiamą scenarijų, kai konungas, sukūręs pavaldžią sau ka-

⁷⁹ Žr. Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 32–34; Rowell S. C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 312.

⁸⁰ Lowmianski H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego, t. 2. Wilno: Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1932, s. 346–370.

⁸¹ Plg. Olson M. Power and Prosperity. Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships. New York: Basic Books, 2000, pp. 1–24.

rinę jėgą užjūryje tenykščių, labiau išvystytų politinių struktūrų pagrindu (svetur nejudindamas senovės ir neįvesdamas naujovių, išskyrus „personalinius pakeitimus“), panaudotų šią jėgą bei sąjunginių užjūrio valstybių pagalbą Skandinavijos visuomenių pajungimui. Skandinavijoje susikūrusios valstybės netapo vikingų užvaldytų žemių (Pietų Italijos, Normandijos, Anglijos, Rusios) metropolijomis (dalinė išimtis yra Kanuto Didžiojo laikų Danija).

Jeigu tikėsimė Tomu Baranausku⁸², Lietuvoje įvykių eiga iš esmės skyrėsi nuo tos, kurią stebime Skandinavijoje: valstybės susikūrimas čia nebuvo išorėn nukreipto karinio aktyvumo grįžtamojo poveikio visuomenėms, iš kurių tas aktyvumas kilo, padarinyš. Priešingai, jos susikūrimas buvo to aktyvumo prielaida ir priežastis. T. Baranausko nuomone, valstybė Lietuvoje susikūrė jau XII a. pabaigoje, o Mindaugo laikų įvykius reikia traktuoti tik kaip kovą dėl valdžios jau seniai egzistuojančioje valstybėje. Paankstinant Lietuvos valstybės pradžią, būtų logiška ankstinti ir imperinės Lietuvos pradžią. Tačiau galima rasti ir svarių argumentų prieš tokį ankstinimą⁸³.

Apskritai „imperializmu“ keblu vadinti tokią karinę-teritorinę ekspansiją, kurios subjektas nėra valstybė. Kaip rodo vikingų pavyzdys, ekspansija gali vykti ir iš valstybiškai neorganizuoto židinio. Jos svarbiausia jėga, taip pat ir atsiradus Skandinavijos valstybėms, buvo ne kariaunas į užjūrio žygius siunčiantys karaliai, bet nuo susidorojimo bėgantys politiniai emigrantai. Tokie procesai („kariaunų emigracija“) būdingi ir Lietuvos santykiams su senovės Rusios žemėmis, bet lietuviško imperializmo agentai buvo ne kunigaikščiai pabėgėliai ir jų kariaunos, bet Lietuvos valstybės valdovai.

Klausimą, kada gi atsirado Lietuvos valstybė ir kaip tarpusavyje susijusios jos genezė bei Lietuvos imperinės ekspansijos pradžia, šiame straipsnyje tenka palikti atvirą, nes autorius, šiuo klausimu yra priklausomas nuo istorikų išvadų „Mindaugo problemų“⁸⁴ klausimais. Formuluodamas šeštąją problemą, Z. Ivinskis cituoja prof. Konstantino Jablonskio laišką (1959 02 10), kuriame formuluojami labai įdomūs šiame straipsnyje nagrinėjamiems klausimams pastebėjimai: „Visų pirma Mindaugas, jo krikščionybė, jo karaliavimas. Jo tikroji sostinė turbūt iš tikrųjų buvo Naugardėlis baltarusių krašte, jam tenai patogiau buvo laikyti pabėgusius nuo totorių jo priimtus į tarnybą rusų karius, ir jiems ten patogiau buvo pravoslaviška me krašte. Čia pat Lavrušovo vienuolyne gyveno jo sūnus Vaišelga, jį nužudžius lengvai galėjo užimti šitą sostą, o ne kur lietuviškose žemėse, surusėję ar rusiški kunigaikščiai, Mindaugo sūnus ir žentas (Švarnas), kurie rėmėsi ne lietuvių bajorų

⁸² Baranauskas T. Lietuvos valstybės ištakos. Vilnius: Vaga, 2000.

⁸³ Žr. Gudavičius E. Mindaugas. Vilnius: Žara, 1998.

⁸⁴ Ivinskis Z. Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. Vilnius: Mokslas, 1991, p. 154–157.

karine jėga. Tenai buvo prie Mindaugo ar pora katalikų vienuolių, ar tik vienas jo kapelionas, o daugiau katalikų dvasininkijos visoje Lietuvoje turbūt ir nebuvo. Europoje buvo „Lietuvos“ vyskupų, bet jie tebuvo tituliniai. Taigi jokios katalikiškos krikščionybės Mindaugo laikais Lietuvoje nebuvo. Iš viso Mindaugas tebuvo Ordino statytinis, rėmėsis savo krašte nelietuviška karine jėga, neutralus kryžiaus žygiuose prieš Lietuvos žemes, jis visai nebuvo joks tikras Lietuvos valdovas, o savanaudiškais tikslais daug prisidėjęs prie Lietuvos valstybinės organizacijos griovimo, bet nesugebėjęs jos sugriauti“⁸⁵. Net jeigu Mindaugas pirmasis nuo rusėnų žemių plėšimo perėjo prie jų aneksijos, „Ordino statytinį“ gana keblu būtų laikyti taip pat ir lietuviškojo imperializmo pradininku.

Kaip bebūtų išspręstas lietuvių išorinės karinės ekspansijos, valstybės genezės ir išorinės ekspansijos transformacijos į imperializmą procesų santykio bei sąveikos klausimas, Lietuvos karinė ekspansija savo viršūnę pasiekė, praėjus daugiau negu šimtmečiui (jeigu skaičiuoti nuo Mindaugo) ar net pusantro šimto metų (jeigu skaičiuoti nuo XII a. pradžios) nuo valstybės susidarymo metropolijoje. Galima diskutuoti, kada gi Lietuva peržengė „imperijos slenkstį“ – ar jau Mindaugo laikais, kai buvo prisijungtos Juodosios Rusios ir Polocko žemės, ar vėliau, kaip linkęs manyti A. Bumblauskas: „Ant Traidenio sutvirtintų valstybės pamatų jau kitame amžiuje išaugo imperija, nusidriekusi nuo Baltijos iki Juodosios jūros“⁸⁶. Gedimino valdymo laikais LDK jau be jokių išlygų galima vadinti „imperija“, tegul ir „su būdvardžiais“. „Lietuva Gedimino laikais tapo politinės sistemos centru, apie kurį telkėsi ne tik Mindaugo laikais prijungtos Juodosios Rusios ir Polocko žemės, bet ir Lietuvos politinėje įtakoje buvę Haličas-Voluinė, Kijevas, Pskovas. Tai leido Lietuvai tapti didelių politinių kombinacijų dalyve ir vyraujančia regiono jėga – didvalstybe“⁸⁷. „Lietuvių ekspansija Rusioje iki pat Gedimino buvo daugiausia plėšikiška ir chaotiška“⁸⁸.

Vikingų žygius galima laikyti paskutiniu Didžiojo tautų kraustymosi epizodu, kai migruodavo ištisos žemdirbių tautos, kurdamosi svetimuose kraštuose. Tuo tarpu „ankstyvojoje Lietuvos istorijoje nematome nieko panašaus į tautų krausty-

⁸⁵ Cit. pagal: *Ivinskis Z.* Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. Vilnius: Mokslas, 1991, p. 157.

⁸⁶ *Bumblauskas A.* Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 44.

⁸⁷ Ten pat, p. 70. Panašiai teigia ir Antanas Andrijauskas: „Gedimino ir jo sūnų valdymo laikais LDK įžengė į naują, civilizacijos istorikų vadinamą imperine, raidos fazę, kurioje jaunas dar nesutvirtėjęs civilizacinio organizmo genotipas susidūrė su naujais sudėtingais civilizaciniais iššūkiais bei tvirtumo išbandymais“ (*Andrijauskas A.* LDK europėjimo tendencijos ir kultūrinio tapatumo paieškos tarp Rytų ir Vakarų // *Andrijauskas A.* (ats. red.) *Lietuviškojo europietiško mado raida: dabarties ir ateities iššūkiai*. Vilnius: Aidai, 2006, p. 27).

⁸⁸ *Łowmiański H.* Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1983, s. 397.

mosi tipo karo žygius: jokia lietuvių grupė niekada nebandė įkurti savo kolonijos, nepriklausomos nuo metropolijos“⁸⁹. Šiuo atžvilgiu LDK tipologiškai skiriasi nuo „barbarų karalysčių“, kurias buvusiose Romos žemėse įkūrė ostgotai, vestgotai, vandalai, langobardai. LDK ir barbarų karalystės bei vikingų svetur (ne Skandinavijoje) įkurtos valstybės panašios tuo, kad abiem atvejais stebime, kaip mažiau civilizuoti ir karingi pagonyys pajungia labiau civilizuotą krikščionišką krašto gyventojų daugumą. Kai kurių lietuvių tarnybinių kunigaikščių (tokių kaip Daumantas Pskove) atvykimo į rusų žemes aplinkybės buvo panašios į tas, kurios nuo IX a. išvijo į užjūrį (įskaitant ir tokias atšiaurias vietas, kaip Islandija ir Grenlandija) daugelį vikingų. Ir vieni, ir kiti buvo politiniai emigrantai, pralaimėję vidaus politinėse kovose, kurios vyko formuojantis jų valstybėms arba gelbėdamiesi nuo jų valdovų rūstybės. Tačiau rusų kunigaikščiai Riurikovičiai neturėjo iš samdinių lietuvių sudarytų kariaunų, panašių į romėnų, o vėliau Bizantijos imperatoriui tarnaujančių germanų ir vikingų būrius, kuriems dažnai tekdavo savo šeiminkus ginti nuo kitų germanų ir vikingų. Į Rusios žemes emigravo tik gentinio ir besiformuojančio valstybinio elito atstovai (kunigaikščiai) su kariaunomis, bet ištisiais kaimais lietuviai ten nesikėlė.

Tiesa, apie LDK kunigaikščių į rusiškų žemių gilumą atkeltus ištisus lietuvių kaimus (pvz., Algirdo į Obolcų rajoną Vitebsko kunigaikštijoje) žinių yra⁹⁰. Tačiau tai buvo ne „tautų kraustymosi“ tipo migracija, bet tipiška imperinė deportacijų (priverstinio gyventojų perkėlimo iš vienos vietos į kitą) praktika, kurios dar ryškesnis pavyzdys buvo totorių ir karaimų apgyvendinimas etnografinėje Lietuvoje jau Vytauto laikais. Tokius rinktinius dalinius iš etniškai svetimų mažumų atstovų (plg. mameliukus ir janyčiarus), kokia LDK buvo iš „savų“ totorių sudaryta kavalerija, formuodavo ir Rytų imperijų valdovai, kad susikurtų jiems asmeniškai lojalią atsvarą prieš „savą“ diduomenę bei iš „saviškių“ sukomplektuotą kariuomenę. Tad nėra pakankamo pagrindo LDK prilyginti „barbarų karalystėms“, kuriomis gali būti laikomi ne tik jau minėtų germanų tautų buvusioje Romos imperijoje, bet ir vėliau vikingų svetur įkurtos valstybės. Viena jų buvo ir Kijevo Rusia Riuriko ir tiesioginių įpėdinių laikais. LDK buvo kitokio tipo valstybė – ji buvo imperija su metropolija ir periferija, kas „barbarų karalystėms“ nėra būdinga. Prasidėjusi kaip „imperija maitvanagė“, LDK ilgainiui įgijo daug bruožų, būdingų „pirminei imperijai“, nors vis dėlto tokia ir netapo.

Valdantysis lietuvių elitas ne asimiliavo vietinį elitą, bet pats asimiliavosi, – kaip būdavo ne tik barbarų karalysčių, bet ir „maitvanagių imperijų“ atveju. Tačiau ši

⁸⁹ Baranauskas T. Lietuvos valstybės ištakos. Vilnius: Vaga, 2000, p. 163.

⁹⁰ Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999, p. 143.

tendencija pasikeitė į priešingą po Lietuvos krikšto, kai prasidėjo vietinių stačiatikių LDK imperinėje periferijoje polonizacija ir perėjimas į katalikybę. Kartu, žinoma, lenkėjo ir ateiviai lietuviai (kaip ir tie, kurie liko metropolijoje). Tačiau etninio lietuvių diduomenės savitumo nunykinimas netrukdė iki pat Abiejų Respublikų pabaigos išlikti, o XVI a. pirmoje pusėje pasiekti literatūriškai išreikštų aukštumų savo, kaip atskiros politinės tautos elito ir atskiros LDK valstybingumo nešėjos, savimonei. Panašiai kaip Romos valdantįjį elitą (senatorių luomą) ilgainiui sudarė jau nebe lotyniškos kilmės giminės, bet romanizuoti provincialai, taip ir LDK valdančiajame elite didėjo asimiliuotų rusėniškos kilmės didikų (pvz., Chodkevičių, Sapiegu) lyginamasis svoris, kas jiems netrukdė savęs laikyti lenkiškai kalbančiais lietuviais.

Nei transporto, nei komunikacijos (ryšių) sistema LDK negali lygintis su klasikiais tokių pirminių imperijų, kaip Romos imperija ar Achemenidų Persija, pavyzdžiais. Iš Vytauto laikų žinome apie pastotės (kas iki tam tikro laiko reiškė tą patį, ką ir paštas) prievolę, ir tikriausiai tam tikros žemės pajungimas LDK valdovo valdžiai visur reikšdavo ir pastotės kaip tam tikros naujos prievolės (jeigu jos dar nebuvo) įvedimą. Bet kuriuo atveju, imperinė valstybė be daugiau ar mažiau reguliariai veikiančios pašto sistemos neišsivaizduojama, ir verta paklausti, ar istorikai tikrai jau išsamiai ištyrė šiaip jau žinomą ir ribotą LDK ankstyvosios istorijos šaltinių bazę, ieškodami informacijos, kaip buvo organizuota ir veikė Lietuvos imperijos komunikacijų sistema.

Daugiau žinome apie centrinių valdžios įstaigų sistemą, nes išliko jos veikimo produktas – Lietuvos Metrika. Centrinės LDK valdžios įstaigos dėl po Vytauto mirties prasidėjusios LDK federalizacijos liko neišplėtos. Kaip pažymi Egidijus Banionis, „LDK, užimdama didžiulę teritoriją, iš esmės liko necentralizuota“⁹¹. Tačiau kad ir nebūdama labai įspūdinga, reikalinga imperijai „centrinė kanceliarija“ egzistavo ir sėkmingai veikė, vartodama kaip kanceliarinę tą kalbą, kuria kalbėjo pigiausi tuometiniams LDK valdovams „žmogiškieji ištekliai“ – stačiatikių dvasininkai (spėju, kad lotyniškai rašiusių Gedimino raštininkų pranciškonų algos buvo dvigubai ar trigubai didesnės). „Svetimos“ ar net „mirusios“ kalbos vartojimas imperijai administruoti yra ne išskirtinis, o normalus LDK, kaip imperijos, bruožas: tokia praktika buvo būdinga ir daugeliui kitų senovinių imperijų, jau nekalbant apie visuotinę lotynų kalbos vartojimą viduramžių Europoje.

LDK, kaip imperija, anaiptol nebuvo trumpalaikis valstybinis darinys. Savo amžiumi ji pranoko daug žymiai garsesnių imperijų, nepergyvenusių savo įkūrėjų. Tai liudija, kad ji spėjo peržengti „Augusto slenkstį“ – surasti tą valstybinės organizacijos formą, kuri užtikrina politinio darinio tvarumą. Chronologiškai tą

⁹¹ Banionis E. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžiais. Vilnius: Diemedis, 1998, p. 36.

slenkstį galima sieti su dviem dešimtmečiais po Vytauto mirties. Iki tol LDK buvo tiesiog Gediminaičių giminės tėvoninė valda, kurią kunigaikščiai drauge valdė, paklusdami energingiausio ir autoritetingiausio giminės atstovo (ar jų dueto), savo asmeninėje valdžioje turėjusio metropolijos žemes, valiai. Užtrukus vidiniam dinastijos konfliktui dėl sosto paveldėjimo bei pradėjus savarankiškai politiškai reikštis ponams, atsirado valstybės kaip „viešos įstaigos“ ir lojalumo valstybei, skirtingo nuo lojalumo valdovo asmeniui ar netgi valdančiajai dinastijai, samprata. Nuo šios krizės iki pat Mykolo Glinskio maišto (1507–1508 m.) jokių vidinių konfliktų, keliančių valstybės žlugimo pavojų, nebuvo, o patį Glinskio maištą galima laikyti ekstremalia situacija, kuri pademonstravo (C. Schmitto paaiškinta prasme), kad LDK priartėjo ir prie „Karakalos slenksčio“ – LDK metropolijos ir periferinių politinių visuomenių elitai susiliejo į vieną elitą, nors „apačios“ liko padalytos etninių ir religinių skirtumų.

2.3. *Kuo pavirto LDK imperija?*

Pagrindinė povytautinės LDK raidos tendencija – jos transformacija iš patrimonialinės imperijos į federacinę luominę monarchiją. Šis procesas iš esmės itin intensyviai vyko jau Kazimiero, dosniai dalijusio privilegijas tiek visos LDK kilmingiesiems, tiek atskiroms jos sritims, laikais. „Ištisos Lietuvos valstybės mastu, prasidedant XVI a., susiklostė jaunos luominės struktūros žemių federacija su aiškia politinę hegemoniją turinčių trijų lietuviškųjų vaivadijų branduoliu. Valstybė nebuvo ištisai centralizuota, tačiau ją vienijo susidariusi vieninga teritorinio valdymo pareigybių sistema“⁹². Tai buvo specifiškai būdingas LDK (ir lyginamojoje perspektyvoje netipiškas) problemų, susijusių su „Augusto slenksčio“ peržengimo būdas. „Tipišku“ galima laikyti valdymo centralizaciją, kuriant stiprų biurokratinį centrinės valdžios aparatą. LDK jis liko rudimentinėje būsenoje, tad LDK taip ir netapo biurokratine imperija pagal S. N. Eisenstadtą. Valstybės vienybę užtikrino periferinių politinių visuomenių valdančiojo elito integracija į metropolijos elitą per kultūrinę homogenizaciją lenkiško kultūrinio importo pagrindu. Šis procesas vyko skirtingose imperijos vietose nevienodu greičiu (priklausomai nuo geografinio nuotolio nuo vakarinės sienos), o jam įsibėgėjant, ėmė stiprėti ir kylančios kitos – Maskvos imperijos – spaudimas iš Rytų.

Aptardamas Lietuvos ir dabartinės Baltarusijos žemių santykius XIV a., Vladimiras Pašuta juos jau tada vadina „nelygiateise federacija“⁹³. Kaip argumentą jis

⁹² Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999, p. 396.

⁹³ Pašuta V. Lietuvos valstybės susidarymas. Vilnius: Mintis, 1971, p. 232.

nurodo žinomus faktus apie rusėnų kilmingųjų panaudojimą didžiojo kunigaikščio tarnyboje, rusėnų kalbos naudojimą raštvedyboje ir pan. Toliau, prieštaraudamas sau, jis teigia: „Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės sustiprėjimas, Ivanui Kalitai valdant, buvo esminių pasikeitimų Rytų Europos politinėje situacijoje pradžia. Šiomis naujomis aplinkybėmis Lietuvos feodalų valdžia, pagrįsta prievarta, baltarusių, ukrainiečių ir rusų žemėse palaipsniui virto Lietuvos silpnumo šaltiniu“⁹⁴. Jeigu federacinių santykių ir imperinio pavaldumo santykių kriterijumi laikysime savanoriškumą (žr. aukščiau skirsnį 1.4), tai buvo kaip tik priešingai: „valdžia, pagrįsta prievarta“, egzistavusi XIV a., ilgainiui virto savanoriška naryste federacijoje. Federacinį (taigi savanorišką) rusėnų žemių priklausomybės pobūdį LDK XIV a. rusėnų kilmingųjų tarnyba LDK administracijoje įrodo ne daugiau, kaip kinų bei musulmonų valdininkų bei raštininkų tarnyba mongolų imperijos administracijoje bei mongolams pajungtų tautų karinių kontingentų dalyvavimas karo žygiuose – mongolų valstybės federacinį pobūdį.

Tikrai patikimas valstybinio junginio federacinio pobūdžio kriterijus yra etniškai ir kultūriškai savitų sričių gyventojų (ypatingai – lokalinių elitų) elgesys šmitiškose „ribinėse situacijose“, kai egzistuoja reali pasirinkimo galimybė, o lojalumas krizę išgyvenančiam valstybiniam dariniui reikalauja daugiau aukų, nei žada naudoti. Tikriausiai perdėti yra H. Lowmianskio teiginiai⁹⁵, kad ir XIV a. antroje pusėje LDK karinio-politinio elito svarbiausias pajamų šaltinis tebebuvo karo grobis – todėl karinės ekspansijos Rytuose „užstrigimas“ po nesėkmingų Algirdo žygių prieš Maskvą 1368–1372 m. kartu su prasidėjusiais kryžiuočių įsiveržimais į LDK metropolinę sritį buvusi pagrindinė Krėvos unijos priežastis. Tačiau svarbiausias motyvas, skatinęs rusėniškas žemes būti LDK sudėtyje iki pat XV a. buvo tai, kad tik tokiu būdu buvo galima išvengti chaotiško plėšimo ir išpirkų, pakeičiamų reguliariu apmokestinimu po prijungimo prie LDK. Lietuviai rusėnams tebuvo nekenčiami plėšikai pagonys.

XV a. pabaigos–XVI a. pradžios karuose su Maskva LDK prarado iki trečdaliao savo teritorijos. Kaip parodė Michailas Kromas⁹⁶, Maskvos agresija buvo sėkminga tik tose tuomet vis dar rusėnų žemėse, kurios buvo palyginti silpnai integruotos į LDK politinį kūną, išsiskirdamos bruožais, kurie būdingi neformalios imperijos sritims ir imperinei periferijai. Smolensko diduomenė, apačių spaudžiama, galų gale atvėrė vartus Maskvos kariuomenei. Tačiau Vitebsko, Oršos, Kričevo,

⁹⁴ Pašuta V. Lietuvos valstybės susidarymas. Vilnius: Mintis, 1971, p. 303.

⁹⁵ Lowmianski H. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1983, s. 393–403.

⁹⁶ Кром М. М. Меж Русью и Литвой: западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV-первой трети XVI в. Москва: Археографический центр, 1995.

Polocko ir kitų labiau į vakarus nuolusių miestų gyventojai įnirtingai priešinosi maskvėnams, o užkariauti sukildavo, siekdami grįžti į LDK sudėtį. Tik vietinio elito deportacijomis į Maskvos valstybės gilumą bei iš ten atgabentų tarnybininkų įkurdinimu jo vietoje Maskva pajėgdavo užsitikrinti tokių teritorijų lojalumą. Tad šių žemių priklausomybė LDK buvo jau ne prievartinė, bet savanoriška. Vietiniai elitai (nors vis dar daugiausia stačiatikiški) jau suvokė LDK kaip „savo“ valstybę, o save – kaip „lietuvius“. Taip Maskvos agresija sustojo ties riba, kuri dabar apytikriai sutampa su šalies, žinomos Baltarusijos vardu rytine siena. Ten ji ir išliko daugiau negu du šimtus metų, kuriam laikui (1618–1667 m.) dar ir vėl pasistūmėdama į rytus. Ši LDK rytinės sienos stabilizacija sudarė sąlygas baltarusių etnosu genezei. Sėkminga būsimųjų baltarusių žemių integracija į LDK metropoliją ir suteikia šiuolaikiniams baltarusiams svarų pagrindą laikyti LDK taip pat ir „savo“ valstybe. LDK paveldo „dalybų“ problema yra tipiška imperijų istorijos problema, savo kontūrais primenanti Romos ar Karolingų imperijų paveldo dalybų problemą. LDK imperinį pobūdį bei jos priartėjimą prie idealaus „pirminės imperijos“ tipo geriausiai parodo būtent jos gebėjimas kelti ainiams nostalgijos jausmus.

LDK praradus hegemonijos sferą, neformalią imperiją bei tas rytinio pakraščio sritis, kurios dėl nepakankamai toli pažengusios integracijos XV a. pabaigoje vis dar galėjo būti kvalifikuojamos kaip jos imperinė periferija, didžioji likusios jos teritorijos dalis, apytikriai sutampanti su dabartinės Lietuvos ir Baltarusijos teritorija, transformavosi į federacinę valstybę. Tiesa, pietinių „ukrainų“ integracija buvo pažengusi kur kas mažiau, ir jos iki jų atplėšimo nuo LDK ir prijungimo prie Lenkijos 1569 m. vis dar buvo ne dalis metropolijos, tik imperiškai kontroliuojamos periferinės sritys. Stiprėjant Maskvos valstybės spaudimui, pati LDK pasinaudodavo proga vykdyti ekspansiją tomis kryptimis, kai regioninės galios pusiausvyros sutrikimai sutapdavo laike su santykinai stabilia vidaus būkle.

LDK siekė įtakos Krymo ir Moldovos vidaus ir užsienio politikai. Didieji kunigaikščiai Jogailaičiai LDK išteklius mėgindavo panaudoti savo dinastiniais tikslais, konkuruodami dėl Rytų ir Centrinės Europos karalysčių sostų. Bet LDK valdantysis elitas gana sėkmingai tokius mėginimus neutralizuodavo, savo ruožtu mėginamas išnaudoti bendrus su Lenkija ir kitomis šalimis valdovus LDK interesais, ir siekė pasilikti sau paskutinį žodį tuos interesus artikuliuojant ir apibrėžiant. Paskutinis LDK imperinės ekspansijos epizodas buvo įsikišimas į Reformacijos destabilizuotos Livonijos vidaus reikalus, siekiant užbėgti už akių neišvengiamam Maskvos mėginimui pasinaudoti Livonijos dezintegracija savo pačios imperinės ekspansijos tikslais. 1561 m. lapkričio 28 d. sutartis su Livonija užfiksavo šio krašto pajungimą Lietuvos suzerenitetui. „Įvyko tai, ką brėžė lietuviai kariaunos dar

XIII a. pradžioje, ką kartkartėmis prisimindavo Lietuvos diplomatija vėlesniais amžiais“⁹⁷.

Tačiau paskutinis Lietuvos imperijos triumfas kartu buvo ir LDK kaip imperijos gulgės giesmė. Karą dėl Livonijos su Maskvos valstybe LDK pralaimėjo ir atsidūrė prieš dilemą: pripažinti šį pralaimėjimą ir prarasti ne tik naujai įgytas žemes, bet ir dalį savo pačios teritorijos, arba ieškoti Lenkijos paramos ir sumokėti lenkų reikalaujamą kainą – „įgyvendinti“ nuo XIV a. pabaigoje pasirašytus ir kelis kartus pakartotus, bet taip ir nepradėjusius veikti unijos aktus. Lietuvos ir Lenkijos santykių nuo Krėvos ir Liublino unijos istorija yra labai sudėtinga tema, į kurią šiame straipsnyje nėra nei laiko, nei galimybės gilintis.⁹⁸ Autoriaus nuomone, iki 1569 m. Lietuva liko atskira ir nepriklausoma valstybė. Nors atskirais laikotarpiais (pvz., Zigmanto I ir Švitrigailos karo laikais) Lenkijos įtaka Lietuvos vidaus politikai sustiprėdavo, vis dėlto unijų aktų teiginiai apie Lietuvos „suliejimą“, „priešliejimą“ prie Lenkijos arba inkorporavimą liko tušti žodžiai, nes nebuvo jokių bendrų valstybės institucijų, o Lietuvos valdantysis elitas savarankiškai formavo ir vykdė tiek vidaus, tiek užsienio politiką. Bendras Lietuvos ir Lenkijos valstybingumas įgijo realų turinį tik 1569 m. sudarius Liublino uniją.

Svarstyti, ar Lietuva liko imperija ir po 1569 m. yra keblu, nes ji nustojo būti nepriklausoma valstybė, tapdama jungtinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės dalimi. Šios valstybės pobūdis ir atsiradimo aplinkybės – atskira ypatinga tema, kurios neįmanoma išgildinti, neiškelus Lenkijos kaip imperijos, lenkų imperializmo (lietuviškoje istorinėje literatūroje dažniau vadinamas „hegemonizmu“) ir „ekspansionizmu“⁹⁹ bei jo santykių su lietuvišku imperializmu problemos, kurios į šio straipsnio erdvę nebesutelpa. Todėl apsiribosiu tik keletu pastabų.

Ne tik pirmos dalies pirmais skirsniais aptartais „metodologiniais stabdžiais“, bet ir labai savitu Lietuvos ir Lenkijos santykių pobūdžiu galima paaiškinti, kodėl imperijų tyrinėtojai-komparatyvistai Vakaruose dažniausiai vengia įtraukti vėlyvųjų viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų Lietuvą į nagrinėjamų atvejų skaičių. Viena vertus, į palaipsnio Lietuvos ir Lenkijos suartėjimo istoriją galima žiūrėti kaip į lenkų imperializmo istoriją, kuris lyginamajai imperiologijai yra įdomus tuo, kad parodo, jog imperinė ekspansija nebūtinai vyksta karinio užkariavimo būdu. Tokį požiūrį siūlo A. Motylis: „Istorija pateikia daug pavyzdžių, kai dinastinės sąjungos tarp galingų ir silpnų monarchų užsibaigė silpnųjų karalysčių inkorpora-

⁹⁷ *Gudavičius E.* Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų s-gos leidykla, 1999, p. 615.

⁹⁸ Nuodugnią literatūros šiuo klausimu apžvalgą žr. *Jučas M.* Lietuvos ir Lenkijos unija: (XIV a. vid. – XIX a. pr.). Vilnius: Aidai, 2000.

⁹⁹ *Gudavičius E.* Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų s-gos leidykla, 1999, p. 207, 292.

vimu imperijos sąlygomis. Lenkijos-Lietuvos atsiradimas ir Habsburgų imperijos iškilimas yra du tokie pavyzdžiai. Karalienės Jadvygos unija su didžiuoju kunigaikščiu Jogaila pastūmėjo Lietuvą dinastinės unijos, inkorporacijos ir imperijos slidžiu šlaitu¹⁰⁰. Šioje perspektyvoje Lenkija iškyla kaip tokios ekspansijos subjektas, o Lietuva – kaip jos objektas. Tačiau tokiu atveju Lietuvos ir Lenkijos santykių istorijoje turėtume aptikti fazes, kai Lietuva iš pradžių tampa Lenkijos hegemonijos (M. Doyle'o prasme), toliau neformalios imperijos dalimi ir galiausiai imperijos periferija. Taip Lietuvos ir Lenkijos santykių istoriją interpretuoti galbūt ir galima, tačiau tik su dideliais sunkumais.

Kaip jau buvo pabrėžta, Lietuva po unijos su Lenkija toliau vykdė savarankišką vidaus ir užsienio politiką – taip pat ir imperinę. Tiesa, tuo pačiu metu vyko LDK valdančiojo elito polonizacija, tačiau keblu šį procesą įtraukti į imperinės ekspansijos sąvoką, nebent išskirtume „kultūrinį imperializmą“ kaip atskirą imperializmo formą. M. Doyle'o koncepcijoje metropolijos visuomenės sukurtos kultūros sklaida suprantama kaip „transnacionalinė“ jėga, kuri sudaro prielaidas ir nutiesia tiltus imperialistinei ekspansijai, bet nėra jos dalis, kadangi imperializmas joje suprantamas būtent kaip tarptautinės politikos reiškiny. Veikdama jau egzistuojančios (karine prievarta sukurtos) imperijos viduje, metropolijos kultūros sklaida veikia kaip ją integruojantis (artinantis prie „Karakalos slenksčio“) veiksnys. Praplėtę imperializmo sąvoką „kultūriniu imperializmu“, galėtume teigti, kad be „kietosios“ ar „šiurkščiosios“ (angl. *hard*) galios, kurią joms suteikia ekonominiai ištekliai ir karinė jėga, imperijos turi dar ir „minkštąją“ ar „švelniąją“ galią, kurią joms suteikia patrauklios, gundančios, skleidžiančios „metropolinius“ kerus kultūros vertybės bei jų sostinėse kunkuliuojantis intensyvus kultūrinis, dvasinis gyvenimas, traukte traukiantis periferijų intelektualus.

Liublino unijos išvakarėse Lietuvos ponai buvo kur kas labiau sulenkėję negu LDK bajorija (šlėkta), tačiau būtent ponai buvo LDK nepriklausomybės gynėjai, tuo tarpu kai bajorija buvo unijos šalininkė. Kadangi būtent bajorija buvo tapati tuometinei Lietuvos politinei tautai, neišvengsime išvados, kad Liublino unija buvo savanoriškas dviejų politinių tautų susivienijimas, kurio prigimtį geriau nusako Lietuvos ir Lenkijos federacijos arba konfederacijos, o ne Lenkijos imperijos sąvoka. Taip pat ir federacinės valstybės gali būti imperijos – šiuo atveju federacija yra metropolijos valstybinės santvarkos forma, o periferijai, neformaliai imperijai bei hegemonijos sferai priklauso bendromis jėgomis federacijos subjektų pajungtos ar kontroliuojamos politinės visuomenės. XVI a. pabaigoje–XVII a. tokios buvo Livonija, Rytų Prūsija, o svarbiausia – Ukraina. Būtent politinės problemos,

¹⁰⁰ Motyl A. J. *Revolutions, Nations, Empires: Conceptual Limits and Theoretical Possibilities*. New York: Columbia UP, 1999, p. 135.

kilusios dėl lenkų vykdomos Ukrainos kolonizacijos bei Abiejų Tautų Respublikos nesugebėjimas jas išspręsti, laiku transformuojantis į Trijų Tautų Respubliką, buvo svarbiausioji priežastis karinės ir politinės XVII a. vidurio katastrofos, po kurios ji ilgainiui tapo jau tik kaimyninių valstybių imperinės ekspansijos objektu.

Ukrainos problemos sprendimą apsunkino ir ta *“Antemurale Christianitatis”* (krikščionybės bastiono) idėjos interpretacija, kuri nuo XVII a. pradžios įsiviešpatavo Lenkijos-Lietuvos valstybėje. Ta idėja buvo jungtinės Lenkijos-Lietuvos valstybės imperinė idėja ar projektas, kuris turėjo įkūnyti periferijos ir metropolijos skirtumus pranokstančias bendras vertybes. Nugalėjus Kontrreformacijai, „krikščionybė“ buvo sutapatinta su katalikybe, ir taip interpretuojama imperijos idėja tapo ne jungiančiu skliautu, bet skiriančiu barjeru, trukdančiu stačiatikiškos pietrytinės imperijos periferijos integracijai. Jeigu Reformacija LDK būtų pasibaigusi protestantizmo naudai, kitaip būtų galėjusi pakrypti ir Rytų Europos geopolitika, nes Abiejų Tautų Respublikai būtų reikėję atlaikyti tik Rusijos, o ne Rusijos ir XVII a. protestantiškosios Šiaurės Europos imperijos – Švedijos – puolimą, kurį sąlygojo ne tik dviejų imperijų interesų konfliktas dėl Livonijos, bet ir katalikiškosios Vazų dinastijos atšakos pretenzijos į Švedijos sostą, kurių realizacija būtų reiškusi jėzuitų pasirodymą Skandinavijoje.

2.4. Kuo LDK galėjo pavirsti, bet nepavirto?

„Antemurale Christianitatis“ buvo jau jungtinės Lenkijos-Lietuvos valstybės imperinė idėja arba projektas. Ar tokią idėją turėjo Gediminaičių ir Jogailaičių Lietuva? Būtent tokios idėjos stoka skatina ir tuos istorikus, kurie teigia LDK imperinį pobūdį, daryti išlygas. „Tiesa, paprastai imperijomis laikome valstybes su centruota monarcho ar kitokia centrine valdžia, kuri sugeba primesti pavaldiems kraštams kalbą, religiją ar net gyvenimo būdą. Gedimino ir Algirdo Lietuvai šie bruožai nelabai būdingi. Priešingai, Gediminaičiai, sėdę į prijungtų kunigaikštijų sostus, paprastai patys priimdavo stačiatikių tikėjimą ar net to krašto kalbą“¹⁰¹. Jau minėjome istoriniuose dokumentuose paliudytas Gediminaičių pretenzijas valdyti visas baltų genčių gyvenamas žemes. Tačiau net jeigu „panbaltiškas“ imperinis projektas kada nors egzistavo, XV a. jis jau buvo užmirštas, arba prisimenamas tik kaip „gryna istorija“. Apie tai galime spręsti iš to, kad Lietuvos valdžios elitas nerodė jokių pastangų pasinaudoti palankia situacija ir prisijungti Prūsijos žemes. Kai panašioje situacijoje Lietuva pajungė sau Livonijos žemes, šis paskutinis Lie-

¹⁰¹ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 106.

tuvos imperinės ekspansijos laimėjimas jau nieko bendra su panbaltiškąja idėja nebeturėjo. „Prie Lietuvos buvo prijungta ne Latvija, o būtent Livonija“¹⁰².

Praktiškai veiksmingesnė buvo kita – visų rusų žemių pajungimo idėja, apie kurią liudija istoriniai dokumentai nuo Algirdo laikų. Į siuzerenitetą šioms žemėms tuo metu pretendavo Aukso Orda bei nuo jos atsikylantys totorių politiniai dariniai, tad LDK valdovams atrodė, kad būtina sąlyga šiam tikslui pasiekti yra pajungti Lietuvos hegemonijai bent dalį totorių. Iš tikrųjų, sustiprėjus Lietuvos grėsmei, jų didžiausi varžovai Rusios žemėse – Maskvos kunigaikščiai – šaukdavosi būtent savo siuzerenų – totorių chanų pagalbos. Iš šios patirties Lietuvos valdovai ir pasidarė išvada, kad geriausias būdas pajungti Maskvą yra daryti įtaką jų siuzerenams – totoriams. Tokia idėja, kaip atrodo, ir buvo paremta su permaininga sėkme įgyvendinama Vytauto Rytų politikos „didžioji strategija“. Vytauto laikais netgi galėjo atrodyti, kad Rusios užvaldymo tikslas jau visai arti – Maskvos soste sėdint Vytauto anūkui (Baziliui II), belieka pajungti Lietuvos kontrolei totorišką stepę, nes be to Šiaurės Rytų Rusios kontrolė negalinti būti nei ilgalaikė, nei stabili.

Visų rusų žemių pajungimas – tai tokio tipo imperinė idėja, kokios būna būdingos „imperijoms-maitvanagiams“, kaip tam tikrai „šešėlinių imperijų“ atmainai. Joms stinga „minkštosios“ galios, t.y. galios savo kultūra žavėti, užburti, pakerėti, patraukti. Jų valdžios elitų užmojai nesiekia toliau pretenzijos būti teisėtai tam tikros anksčiau egzistavusios politinės (imperinės) arba civilizacinės tradicijos paveldėtojais. Tas paveldas, į kurį pretendavo Gediminaičiai, buvo Kijevo Rusios paveldas. Jeigu tą projektą būtų pavykę įgyvendinti, tai tas paveldas nebūtų buvęs padalytas tarp trijų Rytų slavų tautų, į kurias rusėnai suskilo dėl LDK imperinio projekto įgyvendinimo nesėkmės. Iš tikrųjų, baltarusių ir ukrainiečių etnosų išsiskyrimas iš rusėnų masės yra reikšmingiausias ilgalaikis LDK imperinės ekspansijos į Rytus padarinys. Tačiau to padarinio galėjo ir nebūti, jeigu Algirdui būtų pavykę sutriuškinti jo net tris kartus pultą ir du kartus sudegintą Maskvą, arba Vytautui – laimėti Vorsklos mūšį. Tuomet Maskva nebūtų gavusi šanso pamėginti tapti „trečiąja Roma“, nes Vilnius būtų tapęs „antruoju Kijevu“. „Vakarų rusų žemių suvienijimas aplink Lietuvą iš esmės buvo sugriautos Kijevo epochos politinės vienybės atkūrimas, prarasto politinio centro atradimas. Skirtumas buvo tik tas, kad dėl istorinių aplinkybių tas centras dabar įsikūrė prie Vilijos upės, o ne prie Dniepro, kaip tai buvo IX a. pabaigoje“¹⁰³. Tačiau tas centras taip ir netapo „antruo-

¹⁰² Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjunga leidykla, 1999, p. 615.

¹⁰³ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Изд. 2. Москва: Московская художественная печатня, 1915, с. 36.

ju Kijevu“, o liko Vilniumi, nes Maskva taip ir liko nenukariauta. Dėl to Vilnius tapo ne rusėnų „Kijevo epochos politinės vienybės“ atkūrimo centru, bet lėmė jų atsiskyrimą į atskiras baltarusių ir ukrainiečių tautas.

Panašiai imperinio LDK projekto „sėkmės“ geopolitinius padarinius vaizduoja istorikas iš Naujosios Zelandijos Samuelis Adrianas M. Adsheadas: „Vorskla galėjo turėti pasekmių (*may have made a difference*). Jeigu ji būtų pasibaigusi kitaip, Vytautas būtų galėjęs atsiskirti nuo savo pusbrolio Vladislovo Lenkijoje, nutraukti Krėvos uniją, ir vėl suvienyti rusus aplink Vilnių arba Kijevą, o ne aplink Maskvą“¹⁰⁴. S. A. M. Adsheadas sugestijuoja, kad alternatyvinėje Rusijos istorijoje (toje, kurioje Vytautas laimėjo Vorsklos mūšį) lietuviai būtų pakartoję tą patį vaidmenį ir patyrę tą patį likimą, kuris ištiko Kijevo Rusios valstybę sukūrusius normanus. Atkūrę Rusios politinę vienybę, lietuviai būtų neišvengiamai supravoslavėję ir ištirpę slaviškoje jūroje. Nors lietuvių suslavėjimo perspektyva Rusijoje su sostine Vilniuje didesnių abejonių nekeltų, kitaip yra supravoslavėjimo klausimu. Taip pat vargu ar galima sutikti su S. A. M. Adsheadu, kai jis laiko Krėvos unijos likvidaciją neišvengiama pergalės prie Vorsklos pasekme. Antai Georgijus Vernadskis, vienas kūrėjų Rusijos istorijos „eurazinės“ koncepcijos, kuri teigia, kad mongolų-totorių valdymas buvo ne „jungas“, bet vidinis Rusijos civilizacinio identiteto veiksnys, manė, kad „mongolai išgelbėjo Rusiją nuo katalikų, nugalėdami Lietuvos didįjį kunigaikštį Vytautą prie Vorsklos upės 1399 m.“¹⁰⁵. „Antrojo Kijevo“ Rusia nebūtų buvusi panaši nei į faktiškąją ir mums geriausiai žinomą Moskovijos Rusiją, nei į savo pirmtakę „pirmojo Kijevo“ bizantiškąją Rusiją. Atsimesti nuo katalikybės ir pereiti į stačiatikybę Vytautui tiesiog politiškai neapsimokėjo, nes tai būtų suteikę Vokiečių ordinui labai geidžiamą pagrindą tęsti karą prieš Lietuvą. Kita vertus, vargu ar jo ir įpėdinių politika „Vilniaus Rusijoje“ būtų apsiribojusi katalikybės skleidimu.

Po metropolijos krikšto LDK imperinio projekto jau nebeišsėmė visų Rusios žemių užvaldymas. Jam jau tiko tai, ką S. N. Eisenstadtas teigia apie imperijas, kai rašo, kad jos „panaudodavo kai kurias platesnes, potencialiai universalias politines ir kultūrinės orientacijas, pranokstančias ribas to, kas būdavo būdinga kiekvienai iš imperijų sudarančių dalių“¹⁰⁶. Grigaliaus Camblako epizodas antroje Vytauto valdymo pusėje, kai didysis kunigaikštis ne tik rūpinosi įsteigti atskirą Lietuvos stačiatikių bažnytinę provinciją, bet ir sujungti ją bažnytinės unijos saitais su Romos katalikų bažnyčia, nebuvo atsitiktinis. Unija ir jos sėkmė buvo raktas valsty-

¹⁰⁴ Adshead S. A. M. *Central Asia in World History*. New York: St. Martin's Press, 1993. <http://coursesa.matrix.msu.edu/~fisher/hst373/readings/tamerlane.html>. Žiūrėta 2006. 09. 30.

¹⁰⁵ Halperin Ch. J. George Vernadsky, Eurasianism, the Mongols, and Russia // *Slavic Review*, 1982, vol. 41 (3), p. 485.

¹⁰⁶ Eisenstadt S. N. *Empires* // *International Encyclopedia of Social Sciences*, vol. 5. New York: Macmillan, 1968, p. 41.

bės vientisumui užtikrinti per visą LDK, o vėliau ir jungtinės Lenkijos-Lietuvos egzistavimo laikotarpi.

Tuo metu susiklosčiusiomis sąlygomis priklausomybė stačiatikiams unitams lokaliųjų rusėniškų elitų atstovams tebuvo tarpstotė pakeliui į katalikybę ir įsijungimą į bajoriškąją lietuvių tautą kaip lenkų makrotautos dalį¹⁰⁷. Tos Lenkijos-Lietuvos valstybės sritys, kuriose bažnytinė unija šio savo vaidmens nesuvaidino, taip ir liko neintegruotos į jos politinį organizmą. Unijos galimybes šiam vaidmeniui atlikti visą laiką ribojė Maskvos parama tai stačiatikių daliai, kuri unijai priešinosi. Unija netapo savitą „minkštosios galios“ išteklių šaltiniu. Tačiau jeigu LDK po visos Rusios politinio pajungimo pagaliau būtų tapusi nepriklausoma nuo Lenkijos paramos gynybai prieš Maskvą, tai bažnytinės unijos vaidmuo būtų galėjęs būti ir kitoks. Stačiatikių ir katalikų bažnyčios uniją, o potencialiai – ir dviejų kultūrinių tradicijų (bizantinės-rusiškos ir vakarietiškos lotyniškos) sintezę galime laikyti ta LDK kaip imperijos idėja, kuri galėjo būti realizuota, jeigu LDK būtų pajungusi visas rusų žemes, ir tokiu būdu likvidavusi jėgą, politiškai suinteresuotas stačiatikybės atskirumo išsaugojimu.

Tarpukario laikais idėją apie Rytų ir Vakarų kultūrų sintezę, kaip Lietuvos istorinę misiją, plėtojo ir gynė Stasys Šalkauskis¹⁰⁸. Ir anais „Kauno Lietuvos“, ir dabartiniais „Vilniaus Lietuvos“ laikais ta idėja buvo ir yra utopiška ir politiškai žalinga¹⁰⁹. Tačiau ji atspindi istorines galimybes, kurios prieš daugiau nei 500 metų egzistavo kaip reali LDK transformacijos iš „imperijos maitvanagio“ į „pirminę imperiją“, o taip pat – galbūt ir į atskirą civilizaciją – perspektyva. Maždaug tiek pavėlavo gimti ir tie XX–XXI a. lietuvių autoriai, kurie laikė ar laiko „Vakarų ir Rytų kultūrų sintezę“ ar tapimą „tiltu tarp Vakarų ir Rytų“ tuometinės (dabartinės) Lietuvos istorine misija.

IŠVADOS

1. Nors hermeneutinės metodologijos požiūriu tezė, kad LDK buvo imperija, yra absurdiška, tą tezę galima pagrįsti socialine mokslinė metodologija besivadovaujančios istorijos ir lyginamosios sociologijos rėmuose.

¹⁰⁷ *Gudavičius E.* Bajoriškoji lietuvių tauta ir Didžioji Lietuvos kunigaikštija // *Gudavičius E.* Lietuvos europėjimo keliai. Istorinės studijos. Vilnius: Aidai, 2002, p. 187–188.

¹⁰⁸ *Šalkauskis S.* Dviejų pasaulių takoskyroje // *Šalkauskis S.* Raštai, t. 4. Vilnius: Mintis, 1995, p. 21–193; *Šalkauskis S.* Lietuvių tauta ir jos ugdymas // *Šalkauskis S.* Raštai, t. 4. Vilnius: Mintis, 1995, p. 197–441. Žr. taip pat: *Maceina A.* Kultūros sintezė ir lietuviškoji kultūra // *Maceina A.* Raštai, t. 1. Vilnius: Mintis, 1991, p. 396–524.

¹⁰⁹ Žr. *Jokubaitis A.* Stasys Šalkauskis ir Antanas Maceina kaip politikos filosofai // *Jokubaitis A.* Liberalizmo tapatumo problemos. Vilnius: Versus Aureus, 2003, p. 36–59.

2. LDK struktūroje ir raidoje galima aptikti būdingus imperinėms valstybėms sandaros ir raidos bruožus, kaip jie nušviečiami S. N. Eisenstadto, M. Doyle'o, A. J. Motylio, Th. J. Barfieldo koncepcijose.
3. Kebliausi imperijų sociologinės analizės klausimai yra susiję su valstybių sąjungos ir hegemoninio pavaldumo santykio atskyrimu bei imperinio pavaldumo ir federacinio ryšio skirtumu. Šias problemas galima išspręsti C. Schmitto ekstremalistinės metodologijos pagrindu.
4. LDK tipologiškai skirtinga nuo senovės germanų ir vikingų sukurtų „barbarų karalysčių“ – antrinė patrimonialinė imperija-maitvanagis, kuri transformavosi į vienaluomę luominę federacinę valstybę, vėliau tapusią (kon) federacinio politinio darinio dalimi.
5. Pagrindinė LDK „didžiosios strategijos“ idėja buvo didžiosios dalies totorių (kaip Rusios siuzerenų) pajungimas savo siuzerenitetui arba bent hegemonijai, tokiu būtu sukuriant sąlygas visų Rusios žemių pavertimu LDK hegemonijos, siuzereniteto sfera, o ilgainiui ir dominijomis.
6. LDK galimybės transformuotis į pirminę imperiją langas užsidarė po Vorsklos mūšio. Tokios galimybės realizavimo atveju LDK būtų atlikusi rusėnų žemių politinės vienybės atkūrėjos („antrojo Kijevo“) vaidmenį ir sukūrusi politines prielaidas bažnytinės unijos visos Rusios mastu įgyvendinimui, gal ir naujos civilizacijos atsiradimui.

III

Lietuvos Didžiosios
Kunigaikštijos tradicija
ir modernių valstybių,
tautų bei etninių mažumų
tapatybės istoriniuose
kontekstuose

WHAT IS THE ORIGIN
OF THE LITVAK?
THE LEGACY
OF THE GRAND DUCHY
OF LITHUANIA • *Antony Polonsky*

By the end of the nineteenth century, the concept of the „Litvak” had become well-established in the Jewish world. Let me give a few literary examples. I will begin with two by non-Litvaks. In one of his „hasidic tales”, „Tsvishn tsvey berg” (Between Two Mountains), Yitshak Leibush Peretz describes the conflict between the hasidim and their mitnagdic opponents. He gives both sides their voice but clearly comes down on the side of the former. The story recounts the clash between the Brisker *rov* and his best pupil, who has left him to found a hasidic court. He explains why:

Your Torah, Rabbi, is nothing but law. It is without pity. Your Torah contains not a spark of compassion. And that is why it is without joy, without air to breathe. It is nothing but steel and iron—iron commandments, copper laws. It is a very refined Torah, suitable for scholars, for the select few. The Brisker rov was silent, so the rebbe continued: „Tell me, Rabbi, what have you got for ordinary people? For the woodchopper, the butcher, the tradesman, the simple man? And, most especially for the sinful man? What do you have to offer those who are not scholars?...”.

To convince the Brisker *rov*, the Bialer *rebbe* takes him to see his followers on *Simkhat torah* when they are transformed by the festival. This does not convince the Brisker *rov*.

„We must say the afternoon prayer,” the Brisker rov suddenly announced in his harsh voice—and everything vanished.

Silence fell. The curtain closed again before my eyes. Above me, an ordinary sky, and below, ordinary pasture; ordinary hasidim in torn caftans murmuring old tattered fragments of song. The flames were extinguished. I looked at the rebbe. His face too was somber.

They did not reach an understanding. The Brisker rov remained a misnaged, just as before. And that was how he left Biala.

Yet their meeting did have some effect. The rov never again persecuted Hasidim.

The Hebrew poet Shaul Tchernichovsky in his late-nineteenth century account of a circumcision in a Jewish agricultural colony near the Black Sea has a mock-heroic description of a verbal duel between a Polish and a Lithuanian Jew. When they are served Carmel wine the Litvak objects:

*Shmerel, then, the melamed, raised his loud voice, saying
(being Lithuanian, he was learned in Torah, though also a radical):
— „Listen, my friends, to the words of a Lithuanian melamed!”*

*Thus did Shmerel begin, and then gave a brief review
of proletarian hardships as revealed in history:
straits and famine and bitterness of hopeless oppression, the workers
harder than rock, however, their many trials surviving;
looking for help to the people, all „Israel” everywhere
– „This red wine, what is it, if not the blood of our workers,
shed – being shed! – in the fields of Zion and hills of Judea?
On your heads be their blood, if you should still keep silent
before the ICA oppression, which is bringing all to destruction...*

*„Well, I swear” – said Shébsili, stroking his beard as he spoke
(he had just come from Poland – they called him „the Polish night hawk”,
since they called every Pole a night hawk, that is, a thief):
„Well, I swear, this Shmerel – he might be a man, if he weren’t
a Litvak. Pretty sharp customer. Are they Jews? I doubt it”.
Everyone heard, and they looked at Shmerel, to hear his answer,
waiting to hear, for they knew he was clever, though a melamed.
Shmerel shut his eyes, then, asking an „innocent” question:
„Wasn’t our Father Abraham a Lithuanian, Reb Shebsil?”
– „What?!” – the latter answered – How come? Father Abraham!”
Answered Shmerel: – „It’s written: And he called to Abraham sheynis¹.
If he had not been Lithuanian he’d have said Shayndel’s and not Shayne’s”.
The gathered guests all enjoyed these words, and their laughter
rang, as they relished the wisdom of the Lithuanian...*

Now let me give two Litvak accounts. The first is from Moshe Kulbak’s poem „Vilna” written in the 1920s. In it he gives a striking description of what Vilna meant in his eyes for the Litvak. The Vilna he loved was not a modern city, the home of such important Jewish cultural institutions as YIVO, the Strashun library the Yiddish Teachers’ Training College or the Tarbut gymnasium. Instead he evoked a city of the night, of mysticism and of poverty.

*... You are a psalm, spelled in clay and in iron.
Each stone a prayer; a hymn every wall,
As the moon, rippling into ancient lanes,
Glints in a naked and ugly-cold splendour.
Your joy is sadness – joy of deep basses
In chorus. The feasts are funerals.
Your consolation is poverty: clear, translucent
Like summer mist on the edges of the city.
You are a dark amulet set in Lithuania.
Old gray writing – mossy, peeling.
Each stone a book; parchment every wall.*

¹ That is, a „second time”, but also colloquially „the son of Sheyne”. Shmerel as a Lithuanian takes a Hebrew word and plays on the fact that in Yiddish there were marked differences in pronunciation among Lithuanian, Polish, and Ukrainian Jews.

He describes the poverty and piety of the city's inhabitants:

*Stiff men are like sticks; women, like loaves of bread.
The shoulders pressed. Cold, secretive beards.
Long eyes that rock, like rowboats on a lake –
At night, late, over a silver herring,
They beat their breasts. „God, we are sinful... sinful“.*

The city is the home of mystics:

*No sound. Houses are rigid – bales of rag.
A tallow candle flutters, dripping,
Where a cabbalist sits, tangled into his garret,
Like a spider, drawing the gray thread of his life.
„Is there anyone in the cold emptiness?...“
O city! You are the dream of a cabbalist,
Gray, drifting in the universe-cobweb in the early autumn.*

A key element of Jewish Vilna is its love of Yiddish, which is shared by the poet:

*Yiddish is the homely crown of the oak leaf
Over the gates, sacred and profane, into the city.
Grey Yiddish is the light that twinkles in the window.
Like a wayfarer who breaks his journey beside an old well,
I sit and listen to the rough voice of Yiddish.
Is that the reason why my blood is so turbulent?*

A very different view of what it was to be a Litvak is given by the Israeli writer, Amos Oz in his recent autobiography. His father was for most of his life an unreconstructed rationalist:

My father had a distinctly „Lithuanian temperament“...He was a sentimental enthusiastic man, but for most of his life he loathed all forms of mysticism and magic. He considered the supernatural to be the domain of charlatans and tricksters. He thought the tales of the Hasidim to be mere folklore, a word which he always pronounced with the same grimace that accompanied his use of such words as „jargon“, „ecstasy“, „hashish“ or „intuition“.

A number of different concepts are to be found here. The Litvak as a rigorous opponent of mysticism (although Kulbak takes a different position), a rationalist, a radical, an exponent of Yiddish, a person who spoke Yiddish in a specific way and the inhabitant of a cold, northern, impoverished country. George Orwell said that a cliché was the easiest way to convey complex information in a condensed manner. In this sense, all these characterizations, however clichéd, do have an element of reality. When did they emerge and how did they become established?

WAS THE SITUATION OF THE JEWS DIFFERENT IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA FROM THAT IN THE KINGDOM OF POLAND?

The fact that the Grand Duchy retained many specific legal and constitutional features after the Union of Lublin in 1569 is now well-established in historical study. What is less clear is whether the position of the Jews in the Grand Duchy differed significantly from that in the *Korona*. Certainly if we look at the legal position of the Jews and the nature of Jewish autonomous institutions we see very similar situations prevailing in the two areas.

This is apparent, firstly, in the general charters granted to the Jews. Of these the most important was that granted by Bolesław the Pious in Kalisz in 1264. It was modelled on the Austrian charter of 1240 and formed the basis for many subsequent enumerations of Jewish rights². It was confirmed in a slightly altered form by Kazimierz the Great (reigned 1333–1370) and extended to cover the whole of Poland. It was again confirmed in 1453 by Kazimierz IV (reigned 1446–1492), son of the first Jagiellonian king of Poland, and it became part of the legal statutes prepared for King Aleksander Jagiellończyk (reigned 1501–1506) by his chancellor Jan Łaski in 1506, which, although they were never formally adopted, were applied as if they had been. It also formed the basis for the charter issued in 1388 to the Jews of the Grand Duchy of Lithuania by Grand Duke Vytautas, the cousin of Jogaila which was confirmed in 1507 by Zygmunt I in his capacity of grand duke. In this sense, the legal situation of the Jews in the two parts of the Commonwealth was extremely similar³.

A similar situation can be found in relation to Jewish autonomous institutions. At the centre of the rights which the Jews enjoyed was that to administer their communities themselves. In Poland-Lithuania there was a three-tier structure of Jewish

² The charter of 1264 has not been preserved. But the introduction to the privilege granted by Kazimierz the Great in 1334 states that it is a confirmation of the earlier document: *Weinryb B.* Jews of Poland: A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800. Philadelphia, 1976, p. 339, n. 1. The privileges were collected by the Polish Chancellor Jan Łaski in 1506. For these general charters, see *Schorr M.* Krakovskii svod statutov i privilegii // *Evreiskaya starina*, volume 1 (1909), no. 1, pp. 247–264; no. 3, pp. 76–100; no. 4, pp. 223–245; id., *Zasadnicze prawa Żydów w Polsce przedrozbiorowej* // *Schipper I., Tartakower A., Haffika A.* (eds) *Żydzi w Polsce odrodzonej*, 2 vol. Warsaw, 1932–1933, s. 191–199; *Balaban M.* Pravovoi stroi Evreev v Polshe v srednie i novye veka // *Evreiskaya starina*, vol. 3 (1910), no. 1, c. 39–69; no 2, c. 161–191; no 3, c. 324–345 and 4 (1911), no. 1, c. 40–54; no. 2, c. 180–196; *Gumplowicz L.* Prawodawstwo polskie względem Żydów. Kraków, 1867; *Bloch P.* Die General-Privilegien der polnischen Judenschaft. Poznań, 1892.

³ For this, see *Lazutka S., Gudavičius E.* Privilege to Jews Granted by Vytautas the Great in 1388. Moscow, 1993.

self-government. The basic unit was the local community, the *kehillah* (Hebrew for a communal corporate body). The individual *kehillot* sent representatives to regional councils in the different parts of Poland and Lithuania. Above the regional councils were two national councils, the Council of the Lands in the Kingdom of Poland and the Council of Lithuania in the Grand Duchy.

The key unit in this structure was the local *kehillah*. Its significance in Jewish history has been well described by Lionel Kochan:

It is the institution of the kehillah ... that to each of these scattered settlements gives a degree of coherence and unity, over centuries of dispersion and migration. As an historical agent in its own right and as a sovereign power, the kehillah fulfils, relative to time and place, the Biblical promise that 'the sceptre shall not depart from Judah nor the ruler's staff from between his feet' (Genesis 49: 10). In all its multiple guises it originated in Talmudic times as a vehicle of self-government during the dispersion to Babylon and elsewhere and in this capacity evolved into the basic unit of Jewish history. It groups together the Jews of a specific locality. Amidst expulsion, migration and resettlement in Europe and the Americas, the kehillah strove to uphold some semblance of self-government⁴.

The kehillah was responsible for a whole range of both secular and religious functions. A comparison of the organization of the Kraków *kehillah* with that in Vilna (Vilnius) does not reveal any significant differences between the way they functioned. Above the *kehillot* were the provincial and national councils, which were initially established to apportion tax between different *kehillot*, while their other functions were added subsequently. We have good accounts of the two provincial councils, the Council of Wielkopolska and that of the Land of Russia (*va'ad medinat rusyah*)⁵. Here too what is remarkable is the similarity in the way the two bodies functioned.

The national councils, the Council of the Lands for the *Korona* and the Council of Lithuania for the Grand Duchy, emerged in the late sixteenth century, the first recorded meeting of the Council of the Lands occurring in 1580 and that of the Council of Lithuania in 1623⁶. Originally there was one national council for

⁴ Kochan L. *The Making of Western Jewry, 1600–1819*. Basingstoke, 2004, 1.

⁵ On this, see *The Jewish Encyclopedia*. New York, 1905–1916, X, p. 141; Fishman D. *Russia's First Modern Jews: The Jews of Shklov*. New York, 1995, pp. 2–3; Trunk I. *The Council of the Lands of Russia (Yid.)* // YIVO bleter, 40 (1956), pp. 63–85; Mstislavsky [Dubnow] Oblastnye kagal'nye seimy v voevodstve volynskom i v Belorussii (1666–1764) // Voskhod, 14 (1894), no. 4, c. 24–42; Dubnov S. (ed.) *The Minute Book of the Council of Lithuania* [Heb.]. Berlin, 1925.

⁶ For the minutes of the Council of the Four Lands, see Halpern I. *The Minute Book of the Council of the Four Lands: Compilation of Regulations, Notes and Resolutions* [Heb.]; 2nd rev. edn, ed. Israel Bartal. Jerusalem, 1990. In addition, see Rosman M. *A Minority Views the Majority: Jewish Attitudes towards the Polish-Lithuanian Commonwealth and Interaction with Poles* // Polin, 4 (1989), pp. 31–41; Goldberg J. *The Jewish Sejm: Its Origins and Functions* // Polonsky A., Basista J., Link-Lenczowski A. (eds) *The Jews in Old Poland*. London, 1993, pp. 147–164.

the whole of the Commonwealth and it is originally described as the Council of the Three Lands (*Va'ad Shalosh Aratsot*) – Poland, Rus, and Lithuania – or, more rarely, as the Council of the Five Lands – Wielkopolska, Małopolska, Rus, Lithuania and Volhynia. In Polish documents it is sometimes referred to as 'Congressus Judaeorum' (the Council of Jews). In 1613 Zymunt III Vasa (ruled 1587–1632) established separate tax assessments for the Jews of the *Korona* and those of the Grand Duchy, which led in 1623 to the establishment of a separate Council for the State of Lithuania (*Va'ad Medinat Lita*). This council was also sometimes referred to as the Council of the Three [Four or Five] Main Districts of Lithuania (*Va'ad Shalosh [Arba or Hamesh] Medinot Rashiyot Delita*)—Brest, Grodno, Pinsk, Vilna, and Slutsk.

The relationship between the two councils is not entirely clear. Before the formal establishment of the Council of Lithuania, the Lithuanian delegates usually held preliminary meetings at Brest before taking part in the deliberations of the Council of the Lands, but the decisions taken there may not have been binding. There are also cases where the Lithuanian delegates did not feel themselves bound by the decisions of the Council of the Lands. After 1623 the Council of Lithuania soon established its full independence but also seems to have accepted a subordinate position to the Council of the Four Lands and where differences occurred the authority of the latter seems to have prevailed. Thus, it was decided to place Tykocin, a town on the border of the *Korona* and the Grand Duchy, under the jurisdiction of the Council of the Four Lands, although formerly it had been regarded as part of Lithuania. Similarly, in a dispute between Tykocin and Grodno concerning the smaller neighbouring communities of Zabłudów, Gródek and Choroszcz, these were assigned by the Council of the Four Lands to Tykocin. In this case, however, the decision was not accepted as final by the Council of Lithuania⁷. However, there seems to be very little difference in way the two councils functioned as is evident from their minute books – that of the Council of Lithuania survived into the modern period and that of the *Korona* has been reconstructed by Israel Halpern and Israel Bartal.

There is also considerable similarity in the locations of Jewish life in the two areas. In Poland-Lithuania Jews lived in four types of location. Firstly, there were royal towns like Kraków, Vilna, Poznań, and Lviv, which were under the jurisdiction of the king or his governor and, in smaller towns, the *starosta*. Then there were the „suburbs“ (areas outside the town walls not formally under the jurisdiction of the municipality) and the *jurydyki* or *libertacje* (noble or clerical enclaves) of royal towns. Thirdly, there were the many towns established on the estates of the nobility; and finally there were the villages.

⁷ On these disputes, see *Dubnow S.* (ed.) *The Minute Book of the Council of Lithuania* [Heb.]. Berlin, 1925, pp. 278–289.

There seems to be little difference in the history of the Jews in the different royal towns in Poland-Lithuania. The long-drawn out conflict between the Jews and the burghers in Vilna, which was only finally resolved in 1783, in the last days of the Commonwealth, by a decision of the grand ducal court was paralled by the similar conflicts in Kraków, Lviv and Poznań. In all these towns the situation of the Jews was dependent on the complicated balance of power between the king and nobles, on the one side, who by and large supported the right of the Jews to establish themselves and to trade, and, on the other, the burghers and the Church, who were basically hostile to them. Nevertheless, the Jews succeeded in establishing permanent settlements in these towns, which, although small by modern standards, were the scene of intense religious and cultural activity.

Royal towns were adversely affected by the growing economic and social dominance of the nobility in the Polish-Lithuanian Commonwealth from the 1580s. The movement of Jews from royal to noble towns had already begun in the late sixteenth century so that, in the words of the Polish economic historian Andrzej Wyrobisz, the seventeenth century in Poland-Lithuania was „an age of small towns”, by which he meant noble towns⁸. In addition, economic decline began in Poland-Lithuania in the late sixteenth and early seventeenth centuries, well before the Khmelnytsky Uprising in 1648. There was a minor recovery during the reign of Jan Sobieski (1676–1696), but the nadir was reached in the first decades of the eighteenth century. From around 1720 a slow economic recovery began, which continued until the partitions.

Jews also settled in special enclaves or suburbs in those towns like Danzig, Lublin, and Warsaw, as well as many lesser commercial centres like Jarosław, which did not officially tolerate Jewish settlement within their town walls, having been granted by the king the right *de non tolerandis Judaeis*⁹. However, although they may

⁸ For his views, see Wyrobisz A. Materiały do dziejów handlu w miasteczkach polskich na początku XVIII wieku // Przegląd Historyczny, 62 (1971), s. 703–716; id, Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku // Przegląd Historyczny, 65 (1974), s. 19–45; Small Towns in 16th and 17th Century Poland // Acta Poloniae Historica, 34 (1976), pp. 153–163; and Functional Types of Polish Towns in the 16th–18th Centuries // Journal of European Economic History, 12/1 (1983), pp. 69–103. On the history of Polish towns, see also Bogucka M. Polish Towns between the Sixteenth and Eighteenth Centuries // J. K. Fedorowicz (ed.), A Republic of Nobles: Studies in Polish History to 1864. Cambridge, 1982, pp. 135–152; Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Wrocław, 1986; Gierszewski S. Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVII w. Gdańsk, 1966.

⁹ On this, see Schiper I. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich (1937, repr.). Kraków, 1990, s. 26–27, and Goldberg J. De non tolerandis Iudaeis // Yeivin S. (ed.) Studies in Jewish History Presented to Professor Raphael Mahler on his Seventy-Fifth Birthday. Merhavia, 1974, pp. 39–52. The issue is also discussed in Hundert G. The Role of the Jews in Commerce in Early Modern Poland-Lithuania // Journal of European Economic History, 16 (Fall 1987), pp. 253–254 and n. 18.

have been banned from establishing themselves within these towns, Jews were frequently allowed into them to trade and participate in fairs. In order to take advantage of this situation Jewish settlements developed in areas beyond the town walls (*sub urbe*). In addition, Jews settled in *jurydyki*, areas of the towns not under the jurisdiction of the municipality. Smaller enclaves were created in Antokol (today Antakalnis) and Shnipishok (today Šnipiškės) outside the walls of Vilnius, and on the outskirts of Kiev and Kamenets-Podolsky. Again the situation in the Grand Duchy and the *Korona* seems very similar

The principal locations of Jewish life in Poland-Lithuania from the mid-sixteenth century was in the „noble” town. In 1539 Zygmunt I withdrew his judicial authority over the Jews living in towns owned by nobles; however, he still collected taxes from the Jews on private estates and offered Jews some measure of legal protection¹⁰. From 1563 he lost all control over lands owned by members of the nobility. Nobles were able to make their own laws, set up their own courts, and dictate the conditions of settlement for anyone who lived on their property. By the end of the sixteenth century, with the development of the manorial system, towns under private jurisdiction accounted for more than 60 per cent of all the towns in Wielkopolska and Małopolska¹¹. The Jews began to move to private towns, particularly in Ukraine from the late sixteenth century. By the mid-seventeenth century probably three-quarters of the Jewish population lived in towns and villages owned by nobles¹².

These became the *shtetls* (small towns) of Jewish popular memory. In both the *Korona* and the Grand Duchy of Lithuania they were product the ‘marriage of convenience’ between the nobility and the Jews which developed from the mid-seventeenth century in pre-partition Poland-Lithuania. Jews began to manage the estates of the nobility through the *arenda* system of leasing and became the indispensable traders and craftsmen of the rural economy, locating themselves in the small towns and villages of the noble estates. By the middle of the eighteenth

¹⁰ Volumina Legum, i. 550–551; Halpern I. Jews and Jewry in Eastern Europe: Studies in their History [Heb.]. Jerusalem, 1968, pp. 25–26.

¹¹ The reasons for the development of the manorial system have been the topic of much historical debate; see Topolski J. Sixteenth-Century Poland and the Turning Point in European Economic Development // Fedorowicz J. K. (ed. and trans.) A Republic of Nobles. Cambridge, 1982, pp. 74–90. For a more complete breakdown of the percentage of royal *Wyrobisz A.* Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku // Przegląd Historyczny, 65 (1974), s. 19–24.

¹² Manikowski A. Zmiany czy stagnacja? Z problematyki handlu polskiego w drugiej połowie XVII wieku // Przegląd Historyczny, 64 (1973), s. 787, and Hundert G. Security and Dependence: Perspectives on Seventeenth-Century Polish-Jewish Society Gained through a Study of Jewish Merchants in Little Poland, Ph.D. thesis. Columbia University, 1978, pp. 1–5.

century less than a quarter of the 750,000 Jews in Poland-Lithuania lived in towns under royal authority. Nearly three-quarters lived in towns and villages controlled by the local nobleman. The work of Adam Teller on the towns of the Radziwiłł estate has demonstrated that the situation of the Jews in the Grand Duchy was very similar to that on the Czartoryski entail, mostly in the *Korona*, as examined by Gershon Hundert and Moshe Rosman¹³.

We have a less complete picture of the situation of Jews in villages in this period. According to the not wholly reliable census of 1764, nearly 27 per cent of the Jewish population lived in villages. Of these a significant proportion either maintained a house in a town or returned there when the lease they were administering ran out. Generally only one or two Jewish families were found in a village, and many villages in the western part of the country had no Jewish inhabitants. There seem to have been more rural Jews in Ukraine and in the Grand Duchy, but this still needs more examination.

Finally there was little difference in the relations between Jews and non-Jews over the Commonwealth as a whole. In Poland and Lithuania, Jews, as they were everywhere in western Christendom, were tolerated in an inferior position in order to confirm the truth of Christianity. At the same time, they constituted here a separate estate with guaranteed rights and performed specific economic functions which gave them an assured and fairly secure position. After 1648, their situation deteriorated in both the *Korona* and the Grand Duchy as the Commonwealth was prey to increasing domestic unrest, foreign violence and the growth of religious intolerance. The situation in the Grand Duchy was not, in this respect, different from that in the *Korona*. The sense of being under pressure here gave rise to the legend of the convert Walentyn Potocki, or Graf Potocki, of Vilna¹⁴. He is supposed to have converted to Judaism along with a noble friend, Zaremba, in Amsterdam. He eventually returned to Poland, where he was ultimately recognized and arrested. He refused to renounce Judaism, and in 1749, on the second day of Shavuot, was burned at the stake after his tongue had been ripped out, and his ashes were scat-

¹³ Teller A. Radziwiłł, Rabinowicz and the Rabbi of Świerż: The Magnates. Attitude towards Jewish Regional Autonomy in 18th Century Poland-Lithuania // Studies in the history of the Jews in old Poland: in honor of Jacob Goldberg ed. Adam Teller (Jerusalem, 1998), pp. 246–276; *id* The Legal Status of the Jews on the Magnate Estates of Poland-Lithuania in the Eighteenth Century // Gal-Ed, 15–16 (2000), pp. 41–63; *id* General Arenda and the General Arendarz in Eighteenth Century Lithuania // Aharonsohn R., Stampfer S. (ed.) Jewish Entrepreneurship in Modern Times: Eastern Europe and Erets Yisrael [Heb.]. Jerusalem, 2000, pp. 48–78; Rosman M. The Lords' Jews: Magnate–Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Eighteenth Century. Cambridge, Mass., 1990; Hundert G. The Jews in a Polish Private Town: The Case of Opatów in the Eighteenth Century. Baltimore, 1992.

¹⁴ On this see Teter M. The Legend of Ger Zedek of Wilno as Polemic and Reassurance // AJS Review, 29/2 (2005), pp. 237–263.

tered in the area. Those who took part in his execution were said to have suffered divine punishment and Potocki was received into heaven by angels, Abraham, and the righteous. His „remains” were re-interred in the mausoleum of the Vilna Gaon in the new Jewish cemetery in Šeškinė when his grave was among those destroyed by the closing of the old Jewish cemetery in Shnipishok (today Šnipiškės) in 1948–1950. There is no historical basis for the story, although it does echo the actual persecution of several converts to Judaism, most notably the burning of Rafal Sentimani for apostasy in 1753. What it does reflect is increased Jewish insecurity in the face of the intensified Catholic conversionary effort which occurred in the eighteenth century. It does not suggest significant differences with the rest of the Commonwealth.

RELIGIOUS DIFFERENCES BETWEEN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA AND THE REST OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH

What really led to the emergence of a specific and of a specific and distinctive „Litvak” identity were the religious conflicts engendered by the rise of hasidism. On his death in 1760 the Ba’al Shem Tov (Israel ben Eliezer) left behind what was not yet a movement but rather a circle of devoted followers. The Besht (the name is an acronym of Ba’al Shem Tov) was one of a number of charismatic mystics who emerged in Poland-Lithuania in the first half of the eighteenth century, but he differed from them in several ways. Although he was not solely responsible for the process by which the tsadik was transformed from a pious and God-fearing Jew into the leader of his community and an intermediary between the human and divine realms, he certainly played a major role in this development. There was a long tradition of mystics „ascending into heaven”. What was new about the Besht was that he did not do so primarily to contemplate the divine or receive celestial instruction but in order to intervene on behalf of his followers. Unlike other *ba’alei shem* he did this not through the use of spells, but by prayer and his ability to achieve union with the Divine (*devekut*).

In sharp contrast to the pessimistic and sin-laden atmosphere which characterized the religious culture of eighteenth-century Polish Jewry, the Besht’s message was resolutely optimistic. The path to repentance was always open, and even evil impulses carried within them the potential for good. The reform of the individual could be achieved through prayer. The goal was union with the Divine achieved through ecstatic enthusiasm (*hitlahavut*); what was important was intensity of

feeling rather than learning. This stress on the ability of any individual to achieve union with God was linked with another novelty of the Besht's teaching, his emphasis on the fact that, unlike other mystics who were only concerned with their own salvation and that of their small circle, he wished to act on behalf of all Israel. Both of these concepts also contrasted strikingly with the elitist character of traditional rabbinic Judaism. In addition, the Besht created around himself a circle composed of his family and close disciples which can be seen as the prototype of a hasidic court, something which was later to be such a characteristic feature of the movement.

Immediately after the death of the Besht, his disciple Dov Baer of Mezhirech assumed the leadership of the movement and began its institutionalization. Hasidism now became „a typical revival or revitalization movement, marked primarily by its charismatic leadership“, similar in character to the Great Awakening, Methodism, and southern United States revivalism after Reconstruction¹⁵. The disciples of Dov Baer spread out all over Poland-Lithuania, diffusing the message of the movement. They did so above all through preaching and, using the vernacular Yiddish, attracted significant audiences.

As a consequence, in the late eighteenth and early nineteenth century hasidism expanded rapidly into the rest of Ukraine and, more slowly into Galicia and the Kingdom of Poland. Its expansion was clearly the result of a combination of two factors: the attractiveness of the message contained in the movement and its success in establishing the tsadik as a charismatic leader capable of acting as the intermediary between his followers and the Divine, and the way the hasidim were able to take over the communal leadership or move into important positions in the *kahals* in individual communities. In the course of this process, the hasidic movement was transformed from a small number of elitist and self-sufficient mystical circles into a movement with a mass following and one which was much more in tune with traditional rabbinic Judaism.

It proved somewhat difficult to establish hasidism in Lithuania, where resistance to the movement was more effective than in the other areas of the former Polish-Lithuanian-Commonwealth with the exception of Wielkopolska. The conflicts caused by the attempts to establish hasidism in Lithuania had two consequences. The first of these was the emergence of a specifically Lithuanian version of hasidism and the second the establishment among those who resisted the expansion of hasidism and who were known as *misnagdim* (opposers) of a new form of Jewish religiosity.

¹⁵ Green A. Early Hasidism: Some Old/New Questions // *Rapoport-Albert A.* (ed.) *Hasidism Reappraised*. London, 1996, pp. 443.

Centres of hasidism were quickly established in the Vitebsk, Korets, Karlin, Pinsk, Amdur (Indura, near Grodno), Vilna and Shklov. These, and particularly that in Shklov, were marked by their extremism. The activities of its adherents were described by Shneur Zalman of Lyady (1745–1813), another disciple of the Maggid's, later to be the founder of Habad (Lubavitch) hasidism, and in a letter to Avraham Kalisker written in 1805:

My eyes saw and my ears heard how [the Maggid of Mezhibezh] spoke sternly to you concerning your poor leadership of our people in the land of Russia [the provinces of Mogilev, Mstislavl, and Vitebsk]... Their daily speech was full of wildness and buffoonery, scoffing at the scholars and scorning them, throwing off the yoke [of the Torah], and engaging in great levity. They also constantly performed somersaults (which are called kulyen zikh) in the market-places and streets, and the name of God was desecrated in the eyes of the gentiles...¹⁶

This led to their bitter condemnation by rabbinic Jews, who pronounced them 'total heretics' were able to enlist the support of Vilna Gaon, Elijah b. Shlomo Zalman (1720–96) and of the communal authorities in Vilna¹⁷. In May 1772 the Vilna authorities also persuaded the kehilah of Brody, the largest Jewish community in Poland-Lithuania, to excommunicate hasidim within its jurisdiction. In addition, a group of rabbis led by the Gaon organized the publication of a volume of all the denunciations of hasidism under the title *Zemir aritsim veharbot tsurim* (The Sounds of Oppression and Swords of Stone; Oleksiniec, 1772)¹⁸.

The severe persecution to which they were subjected drove most hasidim in Lithuania underground, and Maimon's assertion that „only small traces of the society” remained is probably accurate¹⁹. The movement began to revive with the partitions of Poland-Lithuania. As a result of the first partition in 1772, the voivode-ships of Mogilev, Mstislavl, and Vitebsk (Polotsk) came under tsarist rule. The new rulers not only recognized the authority of the *kehilot* but re-established provincial Jewish councils and confirmed the jurisdiction of Jewish courts over both religious and civil affairs. As a result in the province of Polotsk, an area where the hasidim were well established in 1772, Shneur Zalman of Lyady was persuaded to accept

¹⁶ *Shneur Zalman b. Barukh of Lyady* ... The Letters of the Old Admor of Great Sanctity [Igerot kodesh kevod kedushat admor hazaken], ed. S. Duber (Brooklyn, NY, 1980), quoted in *Fishman D.* Russia's First Modern Jews: The Jews of Shklov. New York, 1995, pp. 7–8. The letter can also be found in a slightly different form in *Wilensky M.* Hasidim and mitnagdim: The History of the Conflict between them 1772–1815 [Heb.]. Jerusalem, 1970, 2 vols, i., 40, n. 24.

¹⁷ *Wilensky M.* Hasidim and mitnagdim: The History of the Conflict between them 1772–1815 [Heb.]. Jerusalem, 1970, 2 vols, i., 40, n. 24, i., pp. 63–64.

¹⁸ On these polemics, see *Wilensky M.* Hasidic–Mitnaggedic Polemics in the Jewish Communities of Eastern Europe: The Hostile Phase // *Hundert G.* (ed.) *Essential Papers on Hasidism*. New York, 1991, pp. 244–271 and *id.* *Wilensky M.* Hasidim and mitnagdim: The History of the Conflict between them 1772–1815 [Heb.]. Jerusalem, 1970, 2 vols, i., 40 n. 24.

¹⁹ Salomon Maimon: An Autobiography, trans. J. Clark Murray. Paisley, 1888.

the leadership of the local hasidim and establish his court in Liozno in 1786. His form of hasidism was much moderate and he made a concerted if unsuccessful attempt to persuade the rabbinic establishment of his orthodoxy.

The hasidism of Shneur Zalman differed significantly from that of other hasidic leaders. It was based on respect for three principles—*hokhma* (wisdom), *binah* (understanding), and *deah* (knowledge)—and rested less on the tsadik as miracle-working intermediary and more on his role as leader and teacher, with a new respect for talmudic learning and the values of the rabbinic elite. The situation became still more favourable for the hasidim with the second and third partitions of Poland (1793 and 1795), which brought the whole of Lithuania under tsarist rule. The Russian authorities were now much less willing to uphold Jewish communal autonomy, and an imperial decree of 3 May 1795 laid down that the Jews were to be treated as an urban class, subordinate to the city magistrates. Provincial Jewish councils were „not authorized to deal with any matters other than religious rites and rituals” and were deprived of the right to issue binding decrees which could be enforced by the threat of excommunication²⁰.

Hasidism now began to spread in the province of Mogilev with the establishment of hasidic circles in Shklov, Orsha, Chausy, Dubrovno, and Kopys. In 1796 the hasidim of Karlin, now led by Asher, the son of Aaron, were able to establish their independence of the Pinsk *kahal*. The struggle continued in Vilna, where the mitnagdim enlisted the support of the now old and ill Gaon (he was to die in October 1797), who, in a letter of 22 June 1796, again called on all Jews to persecute and expel the hasidim because „in their breast lies sin and they (may their name be blotted out!) are like leprosy on the body of Israel”²¹. When the hasidim attempted to challenge the dominance of their mitnagdic opponents on the *kahal*, they responded in October 1797 by issuing a ban against them. The hasidim, provoked, reported this violation of Russian law to tsarist officials, who upheld their complaint, which de facto legitimized the hasidic presence in the town. This did not silence the mitnagdim, one of whom denounced Shneur Zalman in October 1798 for sending money to Turkey. After an investigation he was released, which encouraged the hasidim to try again to challenge their opponents’ control of the *kahal*. The cycle of denunciation and counter-denunciation led to the imprisonment of both the members of the *kahal* and Shneur Zalman, who was finally released on 29 March 1801, after the accession of Alexander I, and allowed to return home²².

²⁰ PSZ 1/xxiii, no. 17327, cited in *Gessen Y. K istorii religioznoi bor’by sredi russkikh evreev v kontse XVIII i v nachale XIX v.: (po arkhivnym dannym) // Voskhod*, 22 (1902) no. 1 (Jan.), c. 116–135; no. 2 (Feb.), c. 59–90.

²¹ Quoted in *Cohen I. Vilna*. Philadelphia, 1943, p. 244.

²² On this conflict, see *ibid*, pp. 244–252.

Tension also remained high in the provinces of Polotsk and Mogilev and resulted in an uneasy truce between the two groups. In Shklov itself the division was so intense that, even after the establishment of hasidic prayer circles hasidim were still buried in a separate section of the communal cemetery²³. The legal situation was definitively clarified by Alexander I's Statute Concerning the Organization of the Jews of 1804, which laid down that all Jewish communities were required to permit both hasidic and non-hasidic congregations to function, under the umbrella of a single, unified *kahal*. From now on Jewish religious life in Lithuania was to be divided between the adherents of the hasidim, and in particular of its habad branch, and those of their mitnagdic opponents.

The reasons for the mitnagdic opposition to hasidism are obvious. In the eyes of its critics, the similarities between the burgeoning hasidic movement and Shabateanism and Frankism were all too apparent. The practices to which they objected are also clear: the new emphasis on prayer, new methods of kosher slaughtering, somersaults during prayer, and neglect of Torah study. All of these must have seemed, in the eyes of the mitnagdim, to link the new movement with the radical religious manifestations in Jewish life in the last three generations whose remnants were still to be found. They also strongly objected to the movement's secessionist impulses, which involved separate prayer halls and the rejection of the communal slaughterer. In addition, some critics of the new movement attacked it for even worse excesses, and their propaganda resembles the demonization to which other revivalist movements have been subjected. Among its themes were the way in which the movement asserted the infallibility of the individual tsadik, its view of the role of sin in redemption, its aspiration to create a permanent schism in Jewish life, as well as its promotion of masturbation with ejaculation in prayer, wild and licentious gaiety, and its glorification of alcohol and tobacco²⁴.

Soon, however, it became apparent that it was not sufficient simply to oppose the new movement. The reasons for its attractiveness would have to be recognized and countered. The nineteenth century thus saw a very significant evolution in the character of the mitnagdic opponents of hasidism. In many respects this was a mirror image of the transformation of the hasidic movement. Whereas the hasidim moved away from the stress on the importance of the individual believer establishing a personal rapport with God through cleaving to Him and showed more concern for religious observance and talmudic argument, the later mitnagdim, par-

²³ Fishman D. *Russia's First Modern Jews: The Jews of Shklov*. New York, 1995, p. 21.

²⁴ On this, see Wilensky *Hasidic-Mitnaggedic Polemics in the Jewish Communities of Eastern Europe*; *id.* ... *Hasidim and mitnagdim* (Heb.); and Shochet E. J. *The Hasidic Movement and the Gaon of Vilna*. Northvale, NJ, 1994.

ticularly in the Musar movement began to stress moral attitudes and meditative techniques, while still insisting on the centrality of *halakhah*.

The mitnagdic tradition traces its roots to the Vilna Gaon²⁵. He resisted the growth of the new movement, despite his interest in mysticism and kabbalah, because he believed its followers gave precedence to mystical understanding over *halakhah*. The adoption of the Sephardi prayer book, with its Lurianic additions, seemed to him a clear sign that the movement was in danger of degenerating into Shabateanism or Frankism, while its stress on union with the Divine and service of God in joy would, he felt, lead to contempt for Torah. He was not a hidebound conservative. His awareness of the different way in which many *halakhot* were cited in different parts of the Talmud led him to attempt to establish a definitive text by comparing different sources, although he refused to accept emendations for which no source could be found. He also rejected the casuistic hair-splitting of traditional talmudic study and wanted the straightforward methods of biblical exposition favoured by Rashi ((Solomon ben Isaac, 1040–1105) to be applied to talmudic study. At the same time he was a bitter opponent of the Haskalah, imposing a severe punishment on the preacher Abba of Glusk for favouring the methods of biblical exposition advocated by the Berlin maskilim.

In his personal life the Gaon stressed modesty and refused communal office, and his saintly detachment was made into a cult by his followers, in what was a conscious attempt to provide a counterweight to hasidic hagiography. Indeed, his combination of personal humility with rigorous and extensive scholarship was to be the model for later mitnagdim. Not only was his reputation the result of his position as perhaps the leading talmudic scholar of the eighteenth century, but it was also sedulously fostered by his two sons.

Torah study was now given priority even over the observance of the Commandments. This stress on Torah study enabled his sons to claim obliquely that he embodied in his teachings the best values of both hasidism and the Haskalah. Through his single-minded devotion to study the Gaon was able „always to worship God through joy [the hasidic ideal] ... [and] every day to strengthen true enlightenment (*haskalah amitit*) through his hands”.

His most important disciple, Haim Ben Isaac Volozhiner (1749–1821), was much more of a practical organizer, and the yeshiva he founded in 1802 in Volozhin (today Valozhyn in Belarus), in spite of its use of the traditional name, was an institu-

²⁵ On the Vilna Gaon, see *Etkes I. The Gaon of Vilna: The Man and his Image*, trans. J. M. Green. Berkeley and Los Angeles, 2002; *Shochet The Hasidic Movement and the Gaon of Vilna. On mitnagdim generally, see Nadler The Faith of the Mithnagdim: Rabbinic Responses to Hasidic Rapture*. Baltimore, 1997.

tion of a new type which attempted to provide an institutional underpinning to mitnagdism. Indeed, Haim in his writings had criticized the decline of the traditional yeshiva, which was probably more the consequence of the loss of financial support caused by the abolition of the Council of the Four Lands and the Council of Lithuania than of the attractiveness of hasidism²⁶. The Volozhin yeshiva, „the place where the soul of the nation was formed”, to use Bialik’s phrase²⁷, became the model for subsequent institutions of this type. It drew students from a wide geographical area, selection was rigorous, and collegial study, usually in pairs (*havruta*), was favoured over solitary learning. Textual criticism within the limits laid down by the Gaon was also favoured. The goal was not so much to train rabbis or investigate problems of *halakhah* as to create a new type of scholar devoted to abstract investigation of the problems thrown up by Torah study. Critical investigation was encouraged. At the same time there were strict limits on what could be investigated, and in the course of the nineteenth century the openness of the Volozhin yeshiva and similar institutions modelled on it diminished, while hostility to the study of secular subjects, which was widely seen as *bitul torah* (disrespect of Torah), increased.

The Volozhiner also developed the theology of the Gaon. Making use of kabbalistic as well as rabbinic sources, he further elevated the study of Torah to a goal in itself. This Torah was to be identified with the mystical *Eyn sof*, the ultimate essence of the Deity. The goal of Torah study was understanding rather than ecstatic communion, and it should be accompanied by punctilious observance of the Commandments. This clearly marked off mitnagdism from the hasidic movement, but in his dealings with its adherents, the Volozhiner sought to convince rather than persecute, refusing to sign any of the decrees of excommunication.

It was from the work of the Gaon and the Volozhiner that the Musar movement emerged (*musar* means „ethics”, „instruction”, as in Prov. 1: 8: „Hear my son the instruction (*musar*) of your father and do not forsake the teaching (*torah*) of your mother”). The Volozhiner’s pupil Joseph Zundel b. Benjamin Benish Salant (1786–1866) did not remain long in Lithuania. He refused to accept a rabbinic position and moved to Jerusalem in 1837. Before he did so, he inspired his student Israel b. Ze’ev Wolf Lipkin (Salanter) (1810–1883), the founder of the Musar movement, with his ideals of humility and scholarship²⁸. In this way he sowed the seeds for its further expansion and the strong position it established in Lithuania.

²⁶ *Etkes* The Gaon of Vilna.

²⁷ Quoted in *Biale D.* A Journey between Worlds: East European Jewish Culture from the Partitions of Poland to the Holocaust // *Biale* (ed.) Cultures of the Jews: A New History. New York, 2002, p. iii: Modern Encounters, 86.

²⁸ On Salanter, see *Etkes* Rabbi Israel Salanter and the Musar Movement.

THE SPECIFIC CHARACTER OF THE HASKALAH IN LITHUANIA

A second factor which contributed to the development of the Litvak identity was the specific character of the Haskalah in Lithuania. Vilna remained a centre of traditional Jewish scholarship throughout the nineteenth century and it was at this time that it came to be described as the „Jerusalem of Lithuania,„. The *haskalah* here was rather conservative and saw its goal as the reform of Jewish life through a modernized version of the Hebrew language. When the government created two rabbinical schools in the Tsarist Empire in 1844 in order to create a rabbinate capable of carrying out its agenda of „reforming“ the Jewish community (a goal which these schools proved quite incapable of fulfilling), one was set up in Vilna. Like its counterpart in Zhitomir, it provided employment for the cream of the Russian Haskalah. The poet Abraham Dov Lebensohn taught Hebrew here; Wolf Tugendhold, who had also been associated with the Warsaw Rabbinic School, taught Jewish history; Samuel Joseph Fuenn and Judah Behak taught the Jewish religion; while Samuel b. Joseph Strashun (Zaskovitzer) and Hirsh Kliaczko taught Mishnah and Talmud. His son, Julian Klaczko, was to be one of the few exponents of a Polish orientation among the Jews of the area.

Abraham Dov Lebensohn (Adam Hakohen, 1794?–1878) was not the only Hebrew poet to establish himself in Vilna. It was also the home of his son Micah Joseph Lebensohn (1828–1852) a more significant talent and of the most important of the Hebrew poets of the Haskalah Judah Leib Gordon (1831–1892)²⁹. The most important of the Hebrew novelists of this period, Abraham Mapu (1808–1867), also made his home in Vilna. The town was also the seat of one of the most important of the Hebrew weeklies established in the 1860s, *Hakarmel* (Mount Carmel), which appeared from 1860 and was edited by Samuel Joseph Fuenn. *Hakarmel* expressed in somewhat platitudinous language the principal ideas of the original Russian maskilim: the importance of education in the vernacular of the country, the value of secular culture, and the importance of moderate Jewish religious reform. The town was also the birthplace of the first major Russian-Jewish novelist, Lev Levanda, whose novel *Goryachee vremya* (Seething Times, 1871) describes the conflict between the Polish and Russian orientations among the local Jewish elite in Vilna and Minsk.

The moderate character of the *haskalah* meant that it was able to coexist with the dominant misnagdic religious culture without the bitter conflicts which were

²⁹ On Gordon, see *Stanislawski* For Whom Do I Toil? Judah Leib Gordon and the Crisis of Russian Jewry. New York, 1988.

found elsewhere. As a result, there was a large group of men in the area who had both some religious and secular education which is one of the factors which explains why so many Lithuanian emigrants worked as melamdim or religious functionaries

EMIGRATION WITHIN AND FROM THE TSARIST EMPIRE

Certainly emigration was a further factor in the establishment of the concept of the Litvak both within the Tsarist Empire and beyond. Before the nineteenth century apart from exceptional periods such as that the Khmelnystky uprising, the Jewish population of Poland-Lithuania was relatively stable with relatively little local or international emigration, as seems to be confirmed by the the persistence of regional dialects in Yiddish up to the twentieth century, as well as local customs and foods³⁰. The nineteenth century was marked by large-scale migration of Jews both within the Empire and beyond its borders. Attention has been concentrated on the first which was certainly on a vast scale. Emigration was on an enormous scale. Between 1880 and 1930 a total of 1,749,000 Jews left Russia for the United States, while the total number of Jewish emigrants from the tsarist empire in this period reached nearly 2,285,000. As significant was internal migration within the Empire which began to expand greatly from the first half of the nineteenth century and led to the movement of tens of thousands of Jews to southern Ukraine, to benefit from the economic upswing there, or, on a much smaller scale, to participate in government schemes to settle them on the land. The number of Jews in the south-western provinces of the Empire increased from around 100,000 in the middle of the nineteenth century to nearly a million on the eve of the First World War and major Jewish settlements emerged here, above all in Odessa. As the industrial revolution began to take off in the Kingdom of Poland in the second half of the century, large numbers of Jews also moved to the rapidly growing industrial centres there, above all Warsaw and Łódź, both from the Kingdom of Poland and from the north-eastern provinces³¹. The areas which had been part of the Grand Duchy of Lithuania, in particular the provinces of Kovno, Vilna, Vitebsk, Mogilev

³⁰ See *Herzog M.* (ed.) *Language and Cultural Atlas of Ashkenazic Jewry*. Tübingen, 1992; *Bavisker V.* et al. *Yiddish Language in Northern Poland*. The Hague, 1965; *Weinreich M.* *History of Yiddish Language*. Chicago, 1980, esp. pp. 15–20, pp. 578–579.

³¹ *Corrsin S.D.* *Warsaw before the First World War*. Boulder: East European Monographs, 1989; For more discussion and references on the 'Litvak invasion' see *Garncarska-Kadow B.* *Helkam shel ha-yehudim be-hitpatbut ba-ta 'asia shel Varsba ba-shanim 1816/20–1914*. Tel Aviv: Tel Aviv University, 1985, p. 292; *Scott U.* *The Łódź Jewish community* (unpublished).

and Minsk saw relatively little industrial development in the nineteenth century and were one of the main sources both of internal and overseas emigration. This made the rest of the Jewish world much more conscious of the existence and characteristics of the Litvak.

THE IMPACT OF TSARIST POLICY

The areas which had formerly been parts of the Grand Duchy of Lithuania came under tsarist rule with the partitions of Poland and the Russian hold over this area was confirmed at the Congress of Vienna in 1815. The policies the tsarist authorities pursued in relation to their newly-acquired Jewish subjects were part of an attempt to transform the Empire into a „properly governed state“, following the example of the enlightened autocracies of the eighteenth century, Austria and Prussia. Two main principles underlay the actions of the government. In the first place there was its belief that the Jews were a harmful element. They were unjustly blamed for disrupting relations between landlords and peasants in the sensitive Western provinces of the Empire, and it was felt that action needed to be taken in order to limit their deleterious influence. In their prejudiced view, Jews despised non-Jews and kept themselves separate from gentile society, feeling no loyalty to the country in which they lived or its sovereign. They disdained physical labour, which they felt should be performed by the inferior peasantry, and were concentrated in unproductive and parasitical occupations which depended on the exploitation of the surrounding society.

Yet at the same time Tsarist bureaucrats, for the most part men of the Enlightenment, shared the general European view that the faults of the Jews were not innate, but the consequence of their unfortunate history. Although the negative behavior of the Jews had to be curbed, Jewish society could be made over by reforms which would transform them into useful subjects though not citizens. These policies were most aggressively pursued during the reign of Nicholas I who intervened actively in Jewish life attempting to break up Jewish „separatism“, conscripting the Jews and attempting to Russify them through special schools. Although in the 1860s these harsh measures had been rescinded, the promised abolition of the restrictions on Jewish civil rights had never been introduced. Only limited concessions were granted to the Jews during this period and the 1870s saw the widespread acceptance of Judeophobia among important sections of the bureaucracy.

These policies did lead to the emergence of a small Russian speaking Jewish elite, made up of both bankers and industrialists, on the one hand, and intellectuals, many the product of the Rabbinic schools on the other. In the north-western

provinces of the Empire, the administration was preoccupied with the developing conflict with Polish national aspirations which culminated in the significant support for the Polish uprisings of 1830–1831 and 1863–1864. Particularly after 1863, the authorities, above all Mikhail Muraviev took strong action against local Poles in the area, confiscating Polish landholdings and suppressing Polish cultural influence. There had been some limited Jewish support for the Polish insurrectionaries, but most Jews had attempted to remain neutral in the conflict and some had taken the Russian side, particularly in 1863. In the aftermath of this last uprising, there was some discussion within the tsarist bureaucracy as to whether the Jews could be used to advance the russification of the area, but by the 1870s this came to be regarded as undesirable.

This was at a time when, in the run-up to the 1863 uprising, the competition for the loyalty of the Jewish population between the Polish opposition which aimed to enlist them for the anti-tsarist insurrection they were planning and Alexander Wielopolski, the reforming head of the Civil Administration of the Kingdom and his Russian superiors, led to the introduction by Wielopolski on 4 June 1862 (O.S.) of effective legal equality for the Jews of the Kingdom. This legislation abolished all the main restrictions on Jewish activity and was not abrogated after the crushing of the insurrection. Indeed, Wielopolski's hope that by emancipating the Jews, they would become a significant element in an emerging Polish middle class, which could carry out the capitalist transformation of the Kingdom of Poland and give it a much more balanced and western social structure was shared Polish liberals. This group, which included Alexander Świętochowski and Eliza Orzeszkowa and who called themselves Positivists because of their admiration for the secular and pro-industrial ideas of Auguste Comte, were to dominate intellectual life in the Kingdom of Poland for much of the 1870s and 1880s.

Their views had little resonance among the Poles in the north-western provinces although the *Kurier Wileński* did give its support for Aleksander Wielopolski's establishment of legal equality for the Jews. After the 1863 uprising, support for a Polish orientation disappeared almost completely from the Jews of this area.

THE EMERGENCE OF THE NEW JEWISH POLITICS AND ITS CONSEQUENCES

A final factor in the emergence of the Litvak identity was the development of the „new Jewish politics”. In the aftermath of the pogroms of 1881–1882, the Tsarist government came to the conclusion that these had been the result of „Jewish exploitation” and that the integration of the Jews was not a desirable goal. This caused

a crisis for the integrationist Jewish elite in the Empire. A number still hoped for a change in the Tsarist regime which would make the establishment of Jewish equal rights possible, but support a „national” solution of the Jewish question and for the belief that only the replacement of the capitalist system by socialism would make possible Jewish integration gained ground. These ideologies were particularly attractive in the north-western provinces, because this was an area where neither Poles nor Russians formed the majority of the population.

TABLE 1. DISTRIBUTION OF THE POPULATION OF VILNA IN 1897 BY LANGUAGE (000s)

	Number	%
Total	154,500	
Polish	47,600	30.8
Yiddish	61,800	40.0
Russian	30,900	20.0
Lithuanian	3,200	2.1
Belarusian	6,500	4.2
Other	4,500	2.9

Sources: *Pervaya vseobshchaya perepis' naselenia Rossiiskoi Imperii*; *Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Litwie*, s. 46, 49.

TABLE 2. DISTRIBUTION OF THE POPULATION OF VILNA IN 1897 BY RELIGION (000s)

	Number	%
Total	154,500	
Roman Catholic	56,700	36.7
Russian Orthodox	28,600	18.5
Jewish	63,800	41.3
Other	5,400	3.5

Sources: *Pervaya vseobshchaya perepis' naselenia Rossiiskoi Imperii*; *Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Litwie*, s. 46, 49.

TABLE 3. DISTRIBUTION OF THE POPULATION IN THE VILENSKAYA GUBERNYA IN THE BOUNDARIES OF THE PRESENT LITHUANIAN REPUBLIC BY LANGUAGE (000s)

	Number	%
Total	738,900	
Polish	106,100	14.3
Yiddish	108,800	14.2
Russian	56,400	7.6
Lithuanian	252,300	34.1
Belarusian	207,600	28.1
Other	11,700	1.7

Sources: *Pervaya vseobshchaya perepis' naselenia Rossiiskoi Imperii*; *Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Litwie*, s. 46, 49.

TABLE 4. DISTRIBUTION OF THE POPULATION IN THE VILENSKAYA GUBERNYA IN THE BOUNDARIES OF THE PRESENT LITHUANIAN REPUBLIC BY RELIGION (000s)

	Number	%
Total	738,900	
Roman Catholic	542,200	73.3
Russian Orthodox	62,700	18.5
Jewish	111,000	15.0
Other	23,000	3.2

Sources: *Pervaya vseobshchaya perepis' naselenia Rossiiskoi Imperii*; Eberhardt P. *Przemiany narodowościowe na Litwie*, s. 46, 49.

TABLE 5. DISTRIBUTION OF THE POPULATION IN THE KOVENSKAYA GUBERNYA BY LANGUAGE (000s)

	Number	%
Total	1544,600	
Polish	139,600	9.0
Yiddish	211,900	13.7
Russian	73,000	4.7
Lithuanian	1,019,800	66.0
Belarusian	37,600	2.4
Other	62,700	4.2

Sources: *Pervaya vseobshchaya perepis' naselenia Rossiiskoi Imperii*; Eberhardt P. *Przemiany narodowościowe na Litwie*, s. 46, 49.

TABLE 6. DISTRIBUTION OF THE POPULATION IN THE KOVENSKAYA GUBERNYA IN THE BOUNDARIES OF THE PRESENT LITHUANIAN REPUBLIC BY RELIGION (000s)

	Number	%
Total	1,544,600	
Roman Catholic	1,180,400	76.4
Russian Orthodox	46,600	3.0
Jewish	213,000	13.8
Other	104,600	6.8

The new Jewish politics is usually described as based on the concept of „peoplehood” instead of „religion” as the marker for Jewish identity and as involving a rejection of the old Jewish elite’s claim to a political monopoly and the entry of new elements into political life, above all the intelligentsia. There is another element which should also be stressed. The new politics emerged at a time of the political mobilization in Tsarist Russia of previously passive political groups and, after 1905, to electoral politics, with the demagoguery this seemed to entail. It also compelled the practitioners of the new politics to look for allies in the wider political scene. Certainly, the search for allies had been a feature of Jewish politics from the beginning of the process of Jewish integration (and probably before). The

Maskilim had looked to enlightened autocrats to aid them in their transformation of the Jews, while Jewish integrationists had sought liberal and democratic allies, seeing Jewish emancipation as part of the wider process of the establishment of constitutional government. The practitioners of the new Jewish politics rejected the liberals (or felt they were rejected by them). Herzl was even prepared to negotiate with the Tsarist Minister of the Interior, Vyacheslav Plehve and sought the support of reactionary governments to assist in the creation of the Jewish state. This was also, later, the policy of Jabotinsky. The more radical Zionist groups, particularly after the Helsingfors Conference in 1906, sought to ally themselves with groups in the Tsarist Empire struggling for constitutional rule or with the rising national groups in the western parts of the Empire, above all the Lithuanians. For the Bund, the only possible allies could be other revolutionary socialist parties.

The new Jewish stress on peoplehood led to bitter disillusionment among most Polish supporters of Jewish integration and the transformation of the Jews into „Poles of the Jewish Faith“. When this concept began to make its impact in the Kingdom of Poland in the 1890s, Polish political life was in a state of flux. The Polish intelligentsia was divided between conservatives and positivist liberals, with a tiny group of socialists on the fringe of one side and radical anti-semites on the other. Antisemitism had already struck root in all parts of dismembered Poland, but had not yet gained respectability in the mainstream of Polish culture. The emergence of the new Jewish politics created a crisis for the Polish liberals. They believed their genuine offer of integration had been rejected by the Jews. In the words of one of their key spokesmen, Alexander Świątochowski in his memoirs, written somewhat later (in the 1920s):

I admit only to the name of evolutionist in philosophy and national humanist in sociology. Because of my views, I defended the Jews fifty years ago, when they wished to be Poles, and, because of the same views, I do not defend them today, when they wish to be Jews, enemies of the Poles³².

Not all Polish responses were as extreme as this. There were those who opposed the chauvinist tide. The most consistent opponent of the spreaders of racial hatred was Jan Baudouin De Courtenay who saw its roots in the national idea itself and who staunchly defended the inalienable right of every individual to choose his own way of life. The socialist ideologue, Kazimierz Kelles-Krauz had also somewhat earlier expressed his support for the Jewish national aspirations³³.

The emergence of a national concept of Jewish identity was much less threatening to the other nationalist movements in the former Commonwealth which were

³² Świątochowski A. Wspomnienia. Warszawa, 1966, s. 86.

³³ Snyder T. Nationalism, Marxism, and Modern Central Europe: A Biography of Kazimierz Kelles-Krauz (1872–1905). Cambridge, MA, 1997.

challenging the hegemony of the Polish noble class and Polish cultural influence. The representatives of the emerging Ukrainian national movement in Galicia saw the emergence of autonomous Jewish politics as a tool to undermine Polish hegemony and sought after the establishment of universal male suffrage in the Habsburg Empire to ally themselves with Galician Zionists. This reaction was even more apparent in the north-western provinces, where the emerging Lithuanian national movement felt more threatened by Poles than by Jews and where a degree of cooperation developed in the Duma elections of 1906 and 1907.

The First World War fundamentally transformed the situation of the Jews in Eastern Europe. It was accompanied by appalling devastation and the worst anti-Jewish massacres since the Khmelnytsky uprising. It saw the emergence on the ruins of the Tsarist Empire a revolutionary state committed to a new and more extreme version of the policy articulated by Stanislaus de Clermont-Tonnerre in 1791 of giving the Jews everything as individuals and taking away from them all semblance of communal autonomy. At the same time, as a transitional step, to aid Jewish integration, a specific form of socialist Jewish autonomy, expressed through a sovietized Yiddish language was established. From today's perspective, we know how the Soviet Utopia turned out, both in general and in its specifically Jewish aspects. But in the 1920s, it exerted a considerable attraction to many in the Jewish world.

At the same time the collapse of the Tsarist, Austro-Hungarian and German states made possible the creation of Polish and Lithuanian national states. The peacemakers at Versailles were determined to safeguard the rights of the national minorities in these states, and these guarantees were not only inserted in the respective Polish and Lithuanian constitutions, but were guaranteed by the Allied and Associated Powers in the peace settlement. This also gave international underpinning to the British promises in the Balfour Declaration to establish a Jewish National Homeland in Palestine. The Jewish delegations at Versailles were an uneasy mix of old-style integrationionists like Lucien Wolf and Louis Marshall and proponents of the new politics. But the final settlement seemed to fulfill the highest dreams of those who thought in terms of Jewish peoplehood, both in underpinning Zionist aspirations and in the establishment of conditions for the creation of a system of non-territorial national autonomy in Eastern Europe.

The autonomists focussed their highest hopes for the creation of such a system on Lithuania. According to Leo Motzkin, who represented the World Zionist Organization at the Second Jewish National Assembly in Lithuania held in Kaunas on 14 February 1922, „Fifteen million Jews are watching your experiment in the struggle for national rights”. In response, Dr Max Soloveitchik, Minister for Jewish

Affairs in the Lithuanian Government affirmed that „Lithuania is the source from which will flow ideas which will form the basis for new forms of Jewish life”³⁴.

By now, as I have tried to show Lithuanian Jewry had a very specific character derived from the the misnagdic and musar tradition, the absence of much acculturation, whether of the Polish or the Russian variety, and the strength in the area of a Hebrew-based *haskalah* and of Zionism. It seemed the ideal soil on which to establish a system of Jewish autonomy. This also seemed to be in the interests of both Jews and Lithuanians. The two groups had co-operated before the war in elections to the Duma and the Lithuanians hoped that the Jews would support their claims to Vilna. The seemed to be no fundamental economic conflict between the emerging Lithuanian intelligentsia and Jews and the Lithuanian nationalists were more comfortable with specifically Jewish cultural manifestations than with Jewish acculturation to Russian, Polish or German culture. Given the mixed character of the area, Jewish national autonomy would also make the state more attractive to Belarussians and Germans who might be incorporated into it.

The origins of the autonomous system lay in period of the emergence of Lithuania. In September 1918, as German rule in the area was collapsing, a Zionist Central Committee was established in Vilna which supported the Lithuanian claims to the town. Shortly afterwards, the German authorities set up a Lithuanian parliament (*taryba*) and called on it to respect minority rights. Three Jews represented the Jewish community in the new Lithuanian government, Dr Samson Rosenbaum, vice-minister for foreign affairs; Dr N. Rachmilevich, vice-minister for trade and industry and Dr Jacob Wygodzki, minister for Jewish affairs. This government was forced to move to Kaunas following the Polish capture of the city on 1 January 1919, to be followed five days later by the Bolsheviks, who were to be expelled by the Polish legionaries again on 19 April. Dr Max Soloveitchik replaced Wygodzki in the Lithuanian government.

What the Jews understood by autonomy was clearly set out in Point 5 of the memorandum submitted by the Committee of Jewish Delegations to the Paris Peace Conference, which demanded that the Jewish minority be recognised as an autonomous and independent organization with the right to direct its own religious, cultural, philanthropic and social institutions. In relation to Lithuania, the Jews asked for full rights for Jews in the spheres of politics, economics and language, for representation in parliament, administrative bodies and courts to be

³⁴ Proceeding of the Second Congress on the Jewish Communities and the Jewish National Assembly. Stenographic Reports, Yidishe shtime, Kaunas, February 1922, quoted in *Gringauz S. Jewish National Autonomy in Lithuania (1918–1925)* // *Jewish Social Studies*, 14, no. 3 (July 1952), pp. 225–246. See also *Liekis Š. A state within a state?: Jewish autonomy in Lithuania 1918–1925*. Vilnius, 2003.

based on the Jewish proportion of the population and for autonomy to be based on three sets of institutions; local *kehilot*, a National Jewish Council and a Ministry for Jewish Affairs³⁵.

As we know this experiment failed. The reasons are clear. The two sides had unrealistic expectations of each other. The Lithuanians believed that the Jews would aid them in acquiring Vilna and Memel and in attracting Belarussians to a multi-national Lithuania. They had much less need of the Jews in the fairly homogeneous Lithuania which actually emerged, while it soon became clear that Jewish would not be a significant factor in acquiring Vilna. The Jews, for their part, took too seriously assurances made by the leading Lithuanian politicians. Their commitment to Jewish autonomy was always dependent on their larger goals. There were other reasons for the failure of the experiment. It fell prey to the Lithuanian party conflict and the degree of consensus necessary for its success was absent on the Jewish community. It may be, too, that there is an inherent contradiction between the basic principles of the liberal state and the guaranteeing of *group* rights.

CONCLUSION

What is left of the Litvak identity today? Most Jews seem to see it, above all, as a reflection of religious differences. When I asked a leading reform rabbi, who was born in Sosnowiec, what he understood by „Litvak”, he replied, „I am a spiritual Litvak, because I believe in a rational approach to religious questions”. Certainly the consciousness of the division between Litvak, Polak, Ukrainian and Galizianer in the Jewish world seems to have faded greatly. At the same time the need to subject this phenomenon to a scholarly investigation remains pressing. There have been a few studies of the history of the Litvaks but there are still many unanswered questions. It is my hope that people from all the religious and national groups which made up the Grand Duchy of Lithuania will take part in this process.

³⁵ Gringauz S. Jewish National Autonomy in Lithuania (1918–1925), p. 234.

SIMONO DAUKANTO
STUDENTIŠKASIS
ETNINĖS TAPATYBĖS MODELIS.
PARADIGMINIŲ PARAMETRŲ
SUSIDARYMO APLINKYBĖS
IR IŠTAKOS DAUGIATAUTĖS
DIDŽIOSIOS LIETUVOS
KUNIGAİKŠTIJOS
TRADICIJŲ
RAKURSE © *Edvardas Gudavičius*

1. MAGISTRO STUDIJA

Pirmąjį savo Lietuvos istorijai skirtą darbą S. Daukantas parašė 1822 m.¹. Tais pačiais metais jis apgynė magistro laipsniui gauti traktatą (į universitetą įstojo 1816 m., laipsnis buvo patvirtintas 1825 m.)². Taigi darbas buvo parašytas autoriui baigiant Vilniaus universitetą. Jį reikia laikyti studijų laikotarpio apmatais, kurie buvo išplėtoti toliau³. 1822–1823 m. valdžios represijos, sąlygojusios didžiausią to meto Europos studentų politinį procesą⁴, didžiąja dalimi sunaikino ne tik šios aukštosios mokyklos, bet ir apskritai Vilniaus intelektualinį klimatą. S. Daukantui savo darbo apmatų teko plėtoti jau visai kitomis sąlygomis. „Vertindami Daukanto darbus šių dienų metodologijos požiūriu, privalome nuodugniai suvokti jo gyventą epochą, kuri daugybe saitų buvo susijusi su praeitimi ir ateitimi“⁵. Pakankamai didelis mūsų S. Daukantui skirtos istoriografijos įdirbis leidžia imtis smulkesnių jo kūrybos analizės klausimų.

„Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“ brandinti ir rašyti S. Daukantui būnant Vilniuje (1816–1825 m.)⁶, mokantis literatūros ir laisvųjų menų bei moralinių ir politinių mokslų fakultetuose⁷. Jį formavo Vilniaus universiteto humanitarų žiedas. Pirmasis Joachimo Lelevelio (Joachim Lelewel) profesoriavimo laikotarpis (1815–1818 m.)⁸ buvo kaip tik po rektoriaus Jano Śniadeckio (Jan Śniadecki) sukel-

¹ Darbas išleistas: *Daukantas S. Darbai senųjų Lituwui ir Žemaičių 1822*. Spaudai paruošė Vaclovas ir Mykolas Biržiškai. Kaunas, 1929. „Darbų“ rankraščių chronologija – atskiras klausimas, apie juos žr. *Bončkutė R. Pirmoji lietuviška istorija: du Simono Daukanto „Darbų“ rankraščiai // Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 5. Vilnius, 1993, p. 50–62.

² *Merkys V. Simonas Daukantas ir jo raštai // Daukantas S. Raštai*, t. 1. Vilnius, 1976, p. 8; *Merkys V. Simonas Daukantas*. Vilnius, 1991, p. 30, 32, 42–50.

³ *Merkys V. Simonas Daukantas ir jo raštai // Daukantas S. Raštai*, t. 1. Vilnius, 1976, p. 15.

⁴ Vilniaus universiteto istorija. 1803–1940. Vilnius, 1977, p. 30–31.

⁵ *Merkys V. Simonas Daukantas*. Vilnius, 1991, p. 5.

⁶ Ten pat, p. 32, 60.

⁷ Ten pat, p. 32–35. Plačiau žr. *Šidlauskas A. Istorija Vilniaus universitete XIX a. pirmojoje pusėje*. Vilnius, 1986 (atitinkamai pasakytina 37–45, 99–101 nuor.).

⁸ Vilniaus universiteto istorija. 1803–1940. Vilnius, 1977, p. 77.

to humanistikos „moratoriumo“ (be kita ko, 1805 m. pasitraukus Tomašui Husaževskiui [Tomasz Hussarzewski], vakavo visuotinės istorijos katedra)⁹. Visa ši proveržių ir dalykinių varžymų kaita vyko slegiant carinės administracijos priežiūrai. A. Piročkinas išvalgiai pažymėjo, kad pastarasis veiksnys galėtų būti specialios studijos tema¹⁰ ir šią išvalgą dabar yra galimybė išplėsti. Vienas tokių objektų gali būti pirmasis S. Daukanto darbas. Žinoma, tokiais atvejais nereikia pamiršti, kad kiekvienas žingsnis didesnės detalizacijos ar specializacijos link privalo prasidėti nuo literatūroje funkcionuojančių atitinkamų žinių atrankos bei apžvalgos¹¹, įgalinančios toliau detalizuoti gilesnius tyrimus. Visais tokios (taigi ir šios) apžvalgos atvejais iškyla kontekstų suradimo klausimas. Mūsų temai nurodytini bent du tokie kontekstai. Vienas – Vilniaus universiteto intelektualiosios veiklos erdvė ir jos poveikis. Kitas – XIX a. Lietuvos socialinio elito terpės etninės (įskaitant ir kalbą) jungtys ir skirtys.

Imperatoriškasis Vilniaus universitetas buvo Rusijos valstybės švietimo sistemos ir akademinių struktūrų sudėtinė dalis. Nuo šių struktūrų modelio recipavimo dar Petro I laikais santykinai plati dalykinės veiklos autonomija (be kurios buvo neįmanoma pati tokia recepcija) paradoksaliai buvo derinama su griežtai centralizuotu bei biurokratizuotu valdymu ir priekabia kontrole. Vilniaus universiteto įjungimas į minėtąsias struktūras buvo ne kas kita, kaip nauja tokios recepcijos dozė su visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis. Imperija ne tik išsaugojo jo dalykinį potencialą, bet ir sustiprino universiteto materialinę bazę, tačiau visa tai buvo duota už besąlyginio lojalumo kainą¹². Tačiau šis priverstinis lojalumas ir tebuvo jungtis tarp universiteto ir imperijos. Dalykinės veiklos erdvė siejo Vilniaus *almam matrem* su visos Europos akademinės terpės gyvenimu, jo tradicijomis ir kasdiene jų raiška. Imperinės erdvės riba skyrė universitetą nuo Europos. Caras valdė jo kūną, bet nevaldė sielos. Imperatoriškasis universitetas buvo perorganizuotas iš buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos Vyriausiosios mokyklos¹³, išliko jo ryšys tiek su gyvavusia Lietuvos valstybe, tiek ir su dabartine provincija. Kitaip sakant, išliko tas pats lietuviško ir lenkiško tautiškumo santykis. Ši tema čia liestina tik tiek, kiek tai siejasi su paties S. Daukanto politine ir etnine orientacija, tačiau to negalima padaryti nepažymėjus, kad XIX a. taikoma bendroji formulė

⁹ Piročkinas A., Šidlauskas A. Mokslas senajame Vilniaus universitete. Vilnius, 1984, p. 268; Merkys V. Simonas Daukantas. Vilnius, 1991, p. 34.

¹⁰ Piročkinas A., Šidlauskas A. Mokslas senajame Vilniaus universitete. Vilnius, 1984, p. 266–268.

¹¹ Tokiu pavyzdžiu gali būti: Biržiška M. Daukantas // Lietuviškoji enciklopedija, t. 6. Kaunas, 1937, p. 137–156.

¹² Vilniaus universiteto istorija. 1579–1994. Vilnius, 1994, p. 157–169.

¹³ Ten pat, p. 103–126.

gente lituanus, sed natione polonus šiuo atveju nieko nepasako. Kita vertus, nurodant vieni kitus, taip pat nepaaiškintume mūsų istoriko ir jo mokytojų santykių etninės pusės ir to pasekmių. Šis klausimas yra sudėtinė mūsų temos dalis.

2. ISTORIJOS MOKSLO SUSIDARYMO METAS IR SĄLYGOS. ISTORINĖ TEISĖS MOKYKLA

J. Sniadeckio konfliktai su humanitarais visų pirma yra XVIII a. pabaigoje – XIX a. pirmojoje pusėje vykusios kovos tarp mokslu tampančios istoriografijos ir nenorinčios jai užleisti savo pozicijų istoriosofijos¹⁴ konkretus epizodas. Ši kova diskreditavo visuotinę istoriją kaip istoriografijos žanrą, įtvirtino „vietos“, t.y. nacionalinę, istoriją kaip mokslinę istoriografiją¹⁵. Šitokio požiūrio konceptualius pradmenis suformulavo Justas Miozeris (Justus Möser) savo „Osnabriuko istorijoje“¹⁶. Žmogaus ryšius su jo gyvenamos vietos ar erdvės (*die Landschaft* – nuo namų ir bendruomenės iki tautos ir valstybės) konkretybę¹⁷ jis priešino Žano Žako Ruso (Jean Jacques Rousseau) skelbiamam apšvietos visuomeninės sutarties (*contract social*) idealui, užtikrinančiam žmogaus teises, ir „Emilyje“ iškeltam abstrahuotos nepatrauklios, bet teisingo gyvenimo vertybes įkūnijančios liaudies įvaizdžiui¹⁸. Pagal J. Miozerį vokiečių tautos branduolys ir ištakos buvo laisvieji valstiečiai – individualių ūkių savininkai¹⁹. Iš to kilo tradicijos lemiamos teisinės būklės ir žinybiškai savarankiškos teisėsaugos reikalavimas²⁰. Šių nuostatų pagrindu susiklostė tautinės teisės individualumą skelbianči istorinė teisės mokykla (vadinama dar teisės mokslo istorine mokykla)²¹. Jos ištakos labiausiai sietinos su Getingeno universitetu ir nuo 1782 m. (su pertraukomis) jame dėščiusiu Gustavu Hugo (Gustav von Hugo; svarbiausias jo veikalas „Civilinės teisės kurso vadovėlis“²²). Šiai-

¹⁴ Norkus Z. Istorika. Istorinis įvadas. Vilnius, 1996, p. 49.

¹⁵ Ten pat, p. 54.

¹⁶ Möser J. Osnabrückische Geschichte, 1768. Antroji laida (1780–1824) baigė išeiti S. Daukančiui kėlė tik apgynus savo magistrinį darbą.

¹⁷ Gebhardt B. Handbuch der deutschen Geschichte. Stuttgart, 1955, Bd. 2. Von der Reformation bis zum Ende des Absolutismus. 16. bis 18. Jahrhundert, s. 437.

¹⁸ Linton M. The Politic of Virtue in Enlightenment France. Palgrave, 2001 (Questia Online Library), pp. 90–93.

¹⁹ Косминский Е.А. Историография средних веков. V в. – середина XIX в. Лекции. Москва, 1963, с. 267.

²⁰ Henne am Rhy O. Kulturgeschichte des Deutschen Volkes. Berlin, b.m. (Dritte Auflage), Bd. 2, S. 334.

²¹ Косминский Е.А. Историография средних веков. V в. – середина XIX в. Лекции. Москва, 1963, с. 304; Historische Rechtsschule aus Wikipedia, der freien Enzyklopädie, p. 1–2, http://de.wikipedia.org/wiki/Historische_Rechtsschule.

²² Hugo G. von Lehrbuch eines civilistischen Cursus, 1792–1821, Bd. 1–7.

pjau mokyklos pagrindėjais laikomi Karlas Fridrichas Eichhornas (Karl Friedrich Eichhorn) ir Fridrikas Karlas Zavinji (Friedrich Karl von Savigny).

Šios dvi pavardės žymi istorinės teisės mokyklos ir vokiečių teisės istorijos mokslo įsitvirtinimą pasaulinėje arenoje, ką lėmė K. F. Eichhorno „Vokiečių valstybės ir teisės istorijos“²³, taip pat F. K. Zavinji „Nuosavybės teisės“ bei „Apie mūsų laikų įstatymų leidybos ir teisės mokslo pašaukimą“ pasirodymas²⁴. Pastarasis darbas buvo pamfletu pavidalo atsakas į Antono Fridricho Justo Tibo (Anton Friedrich Justus Thibaut) programinį pamfletą „Apie visuotinės civilinės teisės Vokietijai būtinybę“²⁵. Iš 100 metų sukakties (sutapusios su I pasaulinio karo pradžia) perspektyvos ši polemika buvo įvertinta kaip tautinės vokiečių teisės įtvirtinimo siekis, nukreiptas prieš svetimas ir todėl žalingas nuostatas (kas, beje, išryškėjo jau ir amžininkų atsiliepimuose)²⁶. Tai buvo ginčas ne dėl paties šio siekio (jį palaikė abi pusės), o dėl jo vykdymo būdo: A. F. J. Tibo reikalavo nedelsiant pradėti kodifikaciją, o F. K. Zavinji bijojo, kad dėl tokios skubos bus prarastas vokiečių teisininkų (labiausiai romėnų teisės tyrinėtojų²⁷) įdirbis, veikiant „tušties pri-
gimtinės teisės filosofavimams“²⁸. Pastarasis neiginys buvo konkrečiai taikomas filosofui Christianui Volfui (Christian Wolff – labiausiai jo darbui „Prigimtinės ir tautų teisės nuostatos“), tęsusiam Gotfrido Vilhelmo Leibnico (Gottfried Wilhelm Leibniz) filosofiją (pirminis būties elementas monada ir nenutrūkstama raida) iki Imanuelio Kanto (Immanuel Kant)²⁹. Galima sutikti, kad A. F. J. Tibo siekiai nuosekliausiai atitiko vokiečių teisės unifikacijos (kartu šalinant esminius luominius suvaržymus) principus³⁰, tačiau tokiam procesui iš esmės neprieštaravo ir F. K. Zavinji, nes jis

²³ *Eichhorn K.F.* Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte (1808–1823 m. išėjo pirmieji 4 tomai).

²⁴ *Savigny F.C. von* Das Recht des Besitzes, 1803; *Savigny F.C. von* Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 1814 // http://en.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Carl_von_Savigny

²⁵ Thibaut A.F.J. Über die Notwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts für Deutschland, 1814. // http://de.wikipedia.org/wiki/Anton_Friedrich_Justus_Thibaut

²⁶ *Thibaut und Savigny* Zum 100jährigen Gedächtnis des Kampfes um einheitliches bürgerliches Recht für Deutschland. 1814–1914. Die Originalschriften in ursprünglicher Fassung mit Nachträgen, Urteilen der Zeitgenossen und einer Einleitung. Herausgegeben von Dr. Jacques Stern. Berlin, 1914.

²⁷ Historische Rechtsschule aus Wikipedia, der freien Enzyklopädie, S. 1–2 // http://de.wikipedia.org/wiki/Historische_Rechtsschule; 2) Pandektenwissenschaft aus Wikipedia, der freien Enzyklopädie // <http://de.wikipedia.org/wiki/Pandektenwissenschaft>

²⁸ *Savigny F.C. von* Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 1814, S. 1–2 // http://en.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Carl_von_Savigny

²⁹ Christian Wolff (philosopher), p. 1–2; *Savigny F.C. von* Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 1814, S. 1–2 // http://en.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Carl_von_Savigny (Institutiones juris naturae et gentium, 1740–1749) // [http://en.wikipedia.org/wiki/Christian_Wolff_\(philosopher\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Christian_Wolff_(philosopher))

³⁰ *Косминский Е.А.* Историография средних веков. V в. – середина XIX в. Лекции. Москва, 1963, с. 297.

Vokietijoje buvo prasidėjęs jau XVIII a. antrojoje pusėje (*Bendroji krašto teisė*, 1792, Prūsijoje; austriškoji teisės reforma Galicijoje, 1797; atskirais elementais – *Codex Maximilianaeus bavaricus civilis*, 1756)³¹. Pažangusis Napoleono kodeksas, dalykiniu požiūriu skatindamas teisėjus interpretuoti įstatymą, kai kuriomis landomis nekaltumo prezumpcijai netaikyti ir pan.³², leido istorinei teisės mokyklai pabrėžti būtinumą mokslškai pagrįsti teisės normas³³. Taip buvo ginama organiškai besivystančios laiko tėkmėje teisės, kaip gyvuojančios tautos savimonės, analogiškos kalbai ir papročiams, samprata³⁴.

Iki 1816 m. filosofiją Vilniaus universitete dėstė I. Kanto sekėjas Johanas Heinrichas Abichtas (Johann Heinrich Abicht), o S. Daukanto mokymosi metai didele dalimi sutapo su nepopuliaraus Angelo Daugirdo (Anioł Dowgird) profesoriaviimu (1818–1823). Tai nebuvo palankus metas istorinės teisės mokyklos idėjoms. Universiteto teisininkai, kaip ir visur kitur, buvo įtraukti į prigimtinės teisės ir istorinės teisės mokyklų kovą. Vilniuje greta rokoku atmiesto klasicizmo³⁵ bei prigimtinės teisės švietėjiškų nuostatų tradicijos³⁶ vyravo pirmoji kryptis, nes vienaip ar kitaip reiškėsi, nors ir suvaržytas, baudžiamos panaikinimo siekis³⁷. 1817–1821 m. prigimtinės teisės kursą (apimančią etiką, politinę ir tarptautinę teisę) skaitė Ignacis Oldakovskis (Ignacy Ołdakowski), o 1805–1832 m. civilinę ir baudžiamąją teisę – Aloyzas Lodovikas Kapeli (Aloiso Lodovico Cappelli), išleidęs darbus „Kanonų teisės šaltiniai ir pagrindai“, „Apie apibendrintą romėnų teisės išdėstymą“³⁸. A. L. Kapeli sugebėdavo studentus supažindinti su luominius principus atmetančia Europos šalių teise³⁹. 1816–1818 m. S. Daukantas lankė literatūros ir laisvųjų menų fakultetą (čia jį bene labiausiai įtakojo eruditas filologas, Getingeno auklėtinis Gotfridas Ernstas Grodekas (Gottfried Ernst Groddeck)⁴⁰. Nuo 1818 m. rudens jis jau studijavo moralinių ir politinių mokslų fakultete, taigi „prasilenkė“ su J. Lele-

³¹ Napoleonic code, p. 1–2 // http://en.wikipedia.org/wiki/Napoleonic_Code

³² Ten pat, p. 2–3.

³³ *Savigny F.C. von Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, 1814, S.1 // http://en.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Carl_von_Savigny

³⁴ Historische Rechtsschule aus Wikipedia, der freien Enzyklopädie, S. 1 // http://de.wikipedia.org/wiki/Historische_Rechtsschule

³⁵ *Gineitis L.* Klasicizmo problema lietuvių literatūroje. Vilnius, 1972, p. 233–264.

³⁶ *Genzelis B.* Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje (XIX a.). Vilnius, 1972, p. 5–28.

³⁷ Ten pat, p. 27; *Piročkinas A., Šidlauskas A.* Mokslas senajame Vilniaus universitete. Vilnius, 1984, p. 278, 282; Vilniaus universiteto istorija. 1803–1940. Vilnius, 1977, p. 74.

³⁸ Vilniaus universiteto istorija. 1803–1940. Vilnius, 1977, p. 73–75. (Des sources et des bases du droit canon. Wilno, 1812; De l'enseignement du droit romain en general..., Wilno, 1827).

³⁹ *Merksys V.* Simonas Daukantas. Vilnius, 1991, p. 37.

⁴⁰ Ten pat, p. 32–34; *Piročkinas A., Šidlauskas A.* Mokslas senajame Vilniaus universitete. Vilnius, 1984, p. 284–285.

veliu pastarojo pirmaisiais profesoriavimo metais⁴¹. Ateidamas dėstyti (1815 m.), J. Lelevelis jau buvo parengęs istorijos metodologijai skirtą studiją⁴², o netrukus išleido G. E. Grodeko aukštai įvertintus senovės istorijai skirtus darbus⁴³. Mūsų atveju paminėtini jo „Eda“ ir „Žvilgsnis į lietuvių tautų senovę“⁴⁴. Ši „Žvilgsnį“ reikia gretinti su kitomis J. Lelevelio replikomis⁴⁵ į Pranciškaus Ksavero Mykolo Baužo referatą apie lietuvių kalbą⁴⁶. J. Lelevelio kritika, pareikšta paralingvistiniams P. K. M. Baužo išvedžiojimams, negalėjo S. Daukanto draugiškai nuteikti.

3. UNIVERSITETO MIESTO IR EMPIRIZMO SAMPRATOS KLAUSIMAI

A. Piročkinas, deramai įvertinęs M. H. Sereiskio (M. H. Serejski) mintis⁴⁷, įspėjo, kad glaustai sunku apibūdinti J. Lelevelio keliamų idėjų visumą, juo labiau išnagrinti jo kūrybos Vilniaus laikotarpiu ypatumus⁴⁸. Tą patį glima pasakyti ir apie visą XIX a. 1-ojo – 3-iojo dešimtmečio Vilniaus universiteto intelektualiosios terpės funkcionavimo lauką, kuriame brendo ir pradėjo kurti S. Daukantas ar bet kuri kita intelektualioji asmenybė. Šiam laukui leido gyvuoti to meto caro valdžios santykinis liberalizmas (siekęs atitraukti aneksuotos didžiosios Lietuvos kunigaikštijos visuomenę nuo Napoleono, tiek jo galybės viršūnėje, tiek ir tapus jam Šv. Elenos belaisviu) ir dėl tos priežasties dosnios investicijos, įgalinusios sukurti galingą universiteto mokslinį potencialą. Reikia kalbėti ne vien apie paskaitas ar atitinkamą literatūrą, bet ir apie visą universitetinės terpės gyvenimo būdą, apie šio būdo poveikį, apie tą atmosferą, kurios susidarymas kultūrinio gyvenimo požiūriu išskiria *universiteto miestą* iš kitų miesto tipo gyvenviečių. XIX a. pradžios–vidurio Vilniuje ne šiaip sau atsirado knygų skaitymo reiškinį atspindinti Konstanto Kukevičiaus (Konstanty Kukiewicz) litografija (1840 m.), vaizduojanti šio miesto bukinistą⁴⁹. Ir

⁴¹ *Merksys V. Simonas Daukantas*. Vilnius, 1991, p. 34–35.

⁴² Lelevel J. *Historyka tudziez o łatwym i pożytecznym nauczeniu historyi*. Wilno, 1815.

⁴³ *Piročkinas A., Šidlauskas A.* Mokslas senajame Vilniaus universitete. Vilnius, 1984, p. 271.

⁴⁴ Ten pat, p. 270: Edda, to jest księga religii dawnych Skandynawii mieszkańców. Wilno, 1807; Rzut oka na dawność litewskich narodów i związki ich z Gerulami. Wilno, 1808.

⁴⁵ *Lelevel J.* Uwagi nad dziełem „O początku narodu i języka litewskiego”, 1806; *Lelevel J.* Wzmianka o najdawniejszych dziejopisach polskich i uwagi nad rozprawą J.W.X. Bohusza, 1809 – *B(iržiš)ka M.* Baužas // *Lietuvių enciklopedija*, t. 3. Boston, 1935, p. 116.

⁴⁶ X. Bohusz. O początkach narodu języka litewskiego rozprawa (1806) – *B(iržiš)ka M.* Baužas // *Lietuvių enciklopedija*, t. 3. Boston, 1935, p. 115–116.

⁴⁷ Nurodoma: *Serejski M. H.* Koncepcja historii powszechniej Joachima Lelewela. Warszawa, 1958.

⁴⁸ *Piročkinas A., Šidlauskas A.* Mokslas senajame Vilniaus universitete. Vilnius, 1984, p. 272–273.

⁴⁹ *Kukiewicz Konstanty* // *Lietuvių enciklopedija*, t. 13. Boston, 1958, p. 299.

Vilniuje mezgėsi fenomenas, kuris bujojo Getingeno, Heidelbergo, Jenos ir daugelyje kitų universitetų turinčių miestų dar *audros ir proveržio* (*Sturm und Drang*) laikotarpiu. Istoriografijos raidos požiūriu tai buvo lūžis, šaltinio panaudojimą padaręs istorijos mokslo alfa ir omega. Empirizmas reiškė istorizmo atsikratymą meninio ir romantinio šleifo.

Rektoriaus J. Sniadeckio priešišumą G. E. Grodekui ir J. Leleveliui bei atsainumą humanitariniams mokslams⁵⁰ kažkiek skatino švietėjiško racionalizmo atsakas kylančiam jausmingajam romantizmui. XIX amžiaus 2-ojo dešimtmečio antroji pusė, sutapusi su J. Lelevelio pirmuoju profesoriavimu ir S. Daukanto studijų pradžia, pradėjo fiksuoti jau Jenos universiteto „diktuojamas madas“, susijusias su vokiečių filosofijos išėjimu į vyraujančias mokslų sistemos pozicijas. Anglijos karaliaus Jurgio II funduojamos Getingeno mokslų akademijos įsteigimas 1793 m. buvo bene paskutinis žymus šios mūzų buveinės įvykis⁵¹. Filosofijos lūžį Jenoje lėmė I. Kanto sekėjo⁵² Johano Gotlibo Fichtės (Johann Gottlieb Fichte) kritiškumo išplėtojimas, atitrukstant nuo kantiškosios *daikto savyje* (*Ding an sich*) idėjos⁵³. Tai paskatino istorijos skirstymą į aposteriorinę (faktų aprašymo) ir apriorinę (istorinės raidos tarpinių aiškinimo) dalis⁵⁴. J. G. Fichtės pasiekimų filosofijos moksle viršūnė tenka jo profesoriavimo Jenos universitete metams (1794–1799; atleistas už palaikytą ateistinių jo straipsnį „Apie mūsų tikėjimo tobula pasaulio sandara pagrindus“, 1798)⁵⁵. XIX a. 2-ąjį dešimtmetį jau tenka kalbėti ne apie jos, o apie skirtos Vokietijos išsivadavimo kovai J. G. Fichtės kūrybos poveikį (labiausiai apie „Žodžius į vokiečių tautą“, 1807–1808)⁵⁶. Tuo tarpu Jenoje J. G. Fichtę pakeitė Friderichas Vilhelmas Jozefas Šelingas (Friedrich Wilhelm Joseph Schelling; profesoriavo

⁵⁰ *Merksys V. Simonas Daukantas*. Vilnius, 1991, p. 34; *Pirockinas A., Šidlauskas A.* Mokslas senajame Vilniaus universitete. Vilnius, 1984, p. 270; Vilniaus universiteto istorija. 1803–1940. Vilnius, 1977, p. 76.

⁵¹ August'ui Ludwig'ui Schlözeriui priskiriamas priežodis: *Extra Gottingam non est vita, si est vita, non est ita*. Jo dukrė Dorothea 1787 m. pirmoji Vokietijoje Getingene gavo filosofijos daktarės laipsnį. Į teisės studijas čia 1788 m. įsimatrikuliavo Wilhelm'as von Humboldt'as. O savo poemoje „Tanhoizeris“ (1836 m.) Heinrich'as Heine jau rašė: *Zu Göttingen blüht die Wissenschaft, / doch bringt sie keine Früchte. / Ich kam dort durch die stockfinstre Nacht, / sah nirgendwo ein Lichte*.

⁵² Anonimiškas J.G. Fichtės straipsnis „Visuotinės pagavos kritikos bandymas“ (Versuch einer Kritik aller Offenbarung, 1791) buvo priskirtas I. Kantui – *S(e)z(emanas) V. Fichte Jonas Gotlibas* // Lietuvių enciklopedija, t. 8. South Boston, 1940, p. 137–138.

⁵³ Ten pat, p. 138.

⁵⁴ Ten pat, p. 141.

⁵⁵ Ten pat, p. 139 (Über den Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltordnung); Nemecká klasická idealistická filozofia – Johann Gottlieb Fichte (1762–1814), p. 1 // <http://referaty.atlas.sk/vseobecne-humanitne/nauka-o-spilocnosti/7023/nemecka-klasicka>

⁵⁶ *S(e)z(emanas) V. Fichte Jonas Gotlibas* // Lietuvių enciklopedija, t. 8. South Boston, 1940, p. 137–138. (*Reden an die deutsche Nation*).

čia 1798–1803 m.), iškėlęs gamtos, kaip pasaulio sielos, teoriją J. Leleveliui atvykus į Vilnių, jau buvo išėję F. V. J. Šelingo darbai „Gamtos filosofijos sistemos paskaitų pirmieji metmenys“, „Filosofija ir religija“⁵⁷. Tačiau 1807 m. pasirodė buvusio F. V. J. Šelingo bendraminčio⁵⁸, 1801–1806 m. profesoriavusio Jenos universitete, Georgo Fridricho Vilhelmo Hegelio (Georg Friedrich Wilhelm Hegel) prieštaraujantis jam darbas „Dvasios fenomenologija“, tapęs apskritai vienu svarbiausių filosofijos veikalų, kur buvo kalbama ne tik apie individo, bet ir apie visos žmonijos sąmonėjimo procesą. G. F. V. Hegelis gretino istoriją su logika, disciplinos teoriją su jos raidos procesu⁵⁹.

G. F. V. Hegelis vietoje XVIII a. apeliavimo į neistoriškai suvokiamą išmintį įvedė istorijos ir raidos paradigmas (centrinė jo mąstymo sąvoka – dialektika)⁶⁰. Šie istoriosofijos pasiekimai ne mažiau praturtino su ja konkuruojančios istoristinės historiografijos arsenalą ir sustiprino kritiką pačiam Hegeliui dėl apriorinių schemų bei empirinės šaltinių kritikos apribojimo vien tokių schemų iliustravimu⁶¹. XIX a. 2-ojo dešimtmečio pirmąją pusę žymėjo tokie įvykiai, kaip Bertoldo Georgo Niburo (Berthold Georg Niebuhr) „Romos istorijos iki 241 pr. Kr.“⁶² bei K. F. Eichhorno ir F. K. Zavinji įsteigto „Istorinio teisės mokslo žurnalo“ (ėjo 1814–1848/50 m.)⁶³ pasirodymas. G. Hugo mokinyš K. F. Eichhornas, studijavęs Getingene ir 1803–1805 bei 1817–1829 m. ten dėstęs, buvo gausiai paremtas šaltiniais kapitalinio darbo „Vokiečių valstybės ir teisės istorija“⁶⁴ autorius⁶⁵. Istorinė teisės mokykla viską kildino iš tautos savimonės ir jos raiškos per teisę, papročius, tradicijas ir pan.⁶⁶ „Istoriniame

⁵⁷ *Henne am Rhy* O. Kulturgeschichte des Deutschen Volkes. Berlin, b.m. (Dritte Auflage), Bd. 2, S. 409; *J(ucaiti)s F.* Schelling Friedrich Wilhelm, Joseph // Lietuvių enciklopedija, t. 27. South Boston, 1962, p. 71 (*Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie für Vorlesungen*, 1799; *Philosophie und Religion*, 1804).

⁵⁸ Žr. Georg Wilhelm Friedrich Hegel aus Wikipedia, der freien Enzyklopädie, S. 2 // http://wikipedia.org/wiki/Georg_Wilhelm_Friedrich_Hegel

⁵⁹ *Гулыга А.В.* Гегель // Советская историческая энциклопедия, т. 4. Москва, 1967, с. 159.

⁶⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel aus Wikipedia, der freien Enzyklopädie, S. 9–11 // http://wikipedia.org/wiki/Georg_Wilhelm_Friedrich_Hegel

⁶¹ *Norkus Z.* Istorika. Istorinis įvadas. Vilnius, 1996, p. 51.

⁶² *Niebuhr B. G.* Roemische Geschichte bis 241 v. Chr., 1811, Bd. 1; 1812, Bd. 2; trečias tomas išėjo 1832 m. po autoriaus mirties (1831) // Lietuvių enciklopedija, t. 20. South Boston, 1960, p. 327.

⁶³ *Косминский Е.А.* Историография средних веков. V в. – середина XIX в. Лекции. Москва, 1963, с. 304; *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, p. 1 // http://de.wikipedia.org/wiki/Zeitschrift_1%C3%BCr_geschichtliche_Rechtswissenschaft

⁶⁴ *Eichhorn K. F.* Deutsche Stats- und Rechtsgeschichte. Göttingen, 1808–1823, Bd. 1–4.

⁶⁵ *Косминский Е.А.* Историография средних веков. V в. – середина XIX в. Лекции. Москва, 1963, с. 303–313.

⁶⁶ Historische Rechtsschule aus Wikipedia, der freien Enzyklopädie, S. 1 // http://de.wikipedia.org/wiki/Historische_Rechtsschule

teisės mokslo žurnale" bendradarbiavo G. Hugo, žymiausias filologas Jakobas Grimas (Jakob Grimm), B. G. Niburas⁶⁷. Pastarasis įėjo į pasaulinę istoriografiją kaip lyginamojo istorinio tyrinėjimo metodikos, gimininės santvarkos ir genčių susivienijimo sąvokų pagrindėjas⁶⁸, populiarias jo paskaitas Berlyno universitete lankė F. K. Zavinij⁶⁹. B. G. Niburo, įrodžiusio Tito Livijaus naudotų šaltinių nepatikimumą, darbai užbaigė „legendų laikotarpį“ ir leido pereiti prie šaltinio susidarymo, kaip tam tikros objektyviosios istorijos, nustatymo⁷⁰. B. G. Niburas pradėjo, o Leopoldas Rankė (Leopold von Ranke) baigė sukurti šaltinių kritikos suderinimo su istorijos rašymu etaloną⁷¹. Labiausiai čia lėmė L. Rankės „Romanų ir germanų tautų istorija nuo 1494 iki 1514 m.“ (1824) bei jos priedas „Apie naujųjų istorikų kritiką“; L. Rankė baigė sukurti istoristinę valstybių politinę istoriją⁷². Šveicarų kultūros istoriko jakobo Burharto (Jakob Buckhardt) paskaitas „Apie istorijos studijas“ ir Vilhelmo Humbolto (Wilhelm von Humboldt) kalbą Berlyno universitete „Apie istoriko uždavinį“ (1824 m.) galima laikyti programiniais istorizmo dokumentais⁷³. Kaip matome, S. Daukanto „Darbų“ parašymo chronologija išpuola tarp B. Niburo „pradžios“ ir L. Rankės „pabaigos“. Suprantama, įtempto šaltinių skaitymo negalima lyginti su šiaip koku nors pasiskaitymu. Čia paminėtas L. Rankė ir toliau minimas Ogiustenas Tjeri (Augustine Thierry) apako; prie jų galime pridurti mūsų ir lenkų medievistus – Rimantą Jasą ir Tadeušą Voicechovskį (Tadeusz Wojciechowski). Tai, ko gera, panašus organo „nudėvėjimas“ nuo intelektualinės įtampos, kaip Liudvigo Bethoven (Ludwig van Beethoven) klausos. Kaip ten bebūtų, empirizmas paliudija, kad istorizmo paradigmos žmonės jau patyrė mokslo vertybių kūrimo kančias ir džiaugsmą.

4. MISTIKOS IR FALSIFIKACIJOS GNIAUŽTAI

Aiškliai išsidiferencijavus istoriosofijos ir istoriografijos mokslinėms vertybėms, G. F. V. Hegelio ir F. V. J. Šelingo filosofinės sistemos tapo patyčių objektu ir įsitvir-

⁶⁷ Косминский Е.А. Историография средних веков. V в. – середина XIX в. Лекции. Москва, 1963, с. 304.

⁶⁸ Sergejevas V. S. Senovės Graikijos istorija. Vilnius, 1955, p. 40.

⁶⁹ Косминский Е.А. Историография средних веков. V в. – середина XIX в. Лекции. Москва, 1963, с. 319.

⁷⁰ Ten pat.

⁷¹ Plg. Norkus Z. Istorika. Istorinis įvadas. Vilnius, 1996, p. 39.

⁷² Ten pat; Leopold von Ranke aus Wikipedia, der freien Enzyklopädie, p. 1–2 // http://de.wikipedia.org/wiki/Leopold_von_Ranke

⁷³ Norkus Z. Istorika. Istorinis įvadas. Vilnius, 1996, p. 55.

tino empirinio pažinimo kultas⁷⁴. Aukščiausiu lygiu toliau neišplėtojęs apšvietos epochos ir revoliucinio abstraktaus individo teisių conceptualumo, vokiečių istorizmas savo ruožtu išplėtojo šaltiniotyrą su visu jos pagalbinių disciplinų kompleksu. Iš daugelio L. Rankės mokinių ir sekėjų labiausiai pažymėtini Georgas Vaicas (Georg Waitz) ir jo mokykla. Svarbiausias G. Vaico darbas, iki šiol nepraradęs savo mokslinės vertės, yra siekianti XII a. vidurį „Vokietijos santvarkos istorija“⁷⁵. Nuo 1836 m. jis įsijungė į rengimą garsios leidžiamų šaltinių serijos, ėjusios nuo 1826 m., – „Vokietijos istorijos paminklai“ (*Monumenta Germaniae Historica*)⁷⁶. 1875 m. jis tapo redakcijos vadovu⁷⁷.

Glaustai įvertinus šiuos svarbiausius istorizmo paradigmos atsiradimo ir plėtotės iki XIX a. vidurio rodiklius, galima kalbėti apie Vilniaus universiteto humanistikos mokslinės minties puoselėjimo ir plėtojimo sąlygas. Suprantama, tai buvo Rusijos valstybės imperatoriškasis universitetas, integrali jos aukštojo mokslo sistemos dalis⁷⁸. Vilniaus švietimo apygardos (kartu ir universiteto) globėjas Adomas Čartoriskis (Adam Czartoryski), kaip asmeninis caro Aleksandro I draugas, naudojosi jo pasitikėjimu, bet buvo ir įpareigotas šį pasitikėjimą pateisinti. Todėl caro nusiteikimas slėgė globėjo ir paties universiteto veiklą. Liberalinius Aleksandro I svyravimus užgesino ne vien reakcijos triumfas, nugalėjęs revoliucinę Prancūziją, bet ir jos polinkis mistifikuoti savo siekius ir sprendimus. Pats Aleksandras I tapo adeptu vėlyvojo pietizmo, susiliejusio su F. V. J. Šelingo mokyklos epigonų Gothilfo Heinricho Šuberto (Gotthilf Heinrich von Schubert), į teosofiją pakrypusio Jakobo Bemo (Jakob Böhm) ar į magiją Augusto Ešenmajerio (August Eschenmayer) mokymais⁷⁹. Diriguodamas reacionierių „koncertui“ parbloškstame Paryžiuje, jis atkreipė dėmesį į Rusijos diplomato žmoną „aiškiaregę“ Barbarą Julianę Kriudener (Barbara Juliane von Krüdener, mergaut. von Vietinghoff), savo ruožtu įtakojamą „dvasių regėtoją“ Johano Heinricho Jungo-Štilingo (Johann Heinrich Jung-Stilling)

⁷⁴ Norkus Z. Istorika. Istorinis įvadas. Vilnius, 1996, p. 69.

⁷⁵ Waitz G. Deutsche Verfassungsgeschichte (1844–1878, 7 tomai; perdirbtas leidimas: 1865–1885, 4 tomai). Kiti darbai: Das alte Recht der salischen Franken. Kiel, 1846; Über die alt-deutsche Hufe. Göttingen, 1854; Jahrbücher des deutschen Reichs unter könig Heinrich I, neue Bearbeitung. Berlin, 1863 – Колесницкий Н.Ф. Георг Вайц (Waitz) // Советская историческая энциклопедия, т. 2. Москва, 1962, с. 926–927; http://de.wikipedia.org/wiki/Georg_Waitz

⁷⁶ Колесницкий Н.Ф. Monumenta Germaniae Historica // Советская историческая энциклопедия, т. 9. Москва, 1966, с. 669–670.

⁷⁷ Колесницкий Н.Ф. Георг Вайц (Waitz) // Советская историческая энциклопедия, т. 2. Москва, 1962, с. 926.

⁷⁸ Jučas M. Imperatoriškas Vilniaus universitetas (1803–1832) // Vilniaus universiteto istorija. 1579–1994. Vilnius, 1994, p. 128.

⁷⁹ Henne am Rhyn O. Kulturgeschichte des Deutschen Volkes. Berlin, b.m. (Dritte Auflage), Bd. 2, S. 374, 428.

ir „magnetizuotojo“ Franco Antono Mesmerio (Franz Anton Mesmer)⁸⁰. B. J. Kriudener (netrukus nuo Šveicarijos pradėjusi savo šarlatanais apsuptos ir apvaginėjamos „pranašės“ gastroles) atstovavo mistinių klidesių pasauliui, besireiškiančiam „žynių išmintimi“⁸¹, „gamtos mokslų“ misticismu⁸², galutinai sudievinata F. V. J. Šelingo gamtos filosofija⁸³ ir panašia „kūryba“⁸⁴.

Kalbėti apie tai tenka ne tiek aiškinantis mistikos poveikį caro nurodymams, kiek įvertinant gana sparčiai virstančio paramoksliniu vakarykščio marginalinio mokslinio poveikio ribas. *Audrą ir proveržį* lydėjo sentimentalizmas ir falsifikacija, ką vaizdžiai parodo garsi falsifikuotų škotiškųjų *Osiano dainų* istorija. Jas pats parašė jaunas dvasininkas Džeimsas Makfersonas (James Macpherson), neradęs tokios, kokios tikėjosi, tautosakos rinkimo entuziastas, literatūros kritikas Hiugas Bleras (Hugh Blair)⁸⁵. Keliais etapais išleistos 1760–1765 m., dainos sukėlė didelį susidomėjimą. Su jų patetika savo herojaus jausmus neatskiriamai sulydė „Jaunojo Verterio kančių“ finale Johanas Volfgangas Gėtė (Johann Wolfgang Goethe)⁸⁶, sukėlęs ištisą savižudybių audrą. Šių dainų poveikis pasiekė XIX a. dešimtmečius, apimdamas ir kitas meno šakas. Jų gerbėjais tapo Napoleonas, ponias de Stal (Stael), Valteris Skotas (Walter Scott)⁸⁷. Visa tai vyko nepaisant to, kad dar 1763 m. Samuelis Džonsonas (Samuel Johnson) ir 1764 m. Paryžiaus periodinis leidinys „Journal de Savants“ rimtai suabejojo šios „kūrybos“ autentiškumą; Osianas buvo paskelbtas „Šiaurės Homeru“⁸⁸, jį parėmė Johanas Gotfridas Herderis (Johann Gottfried von Herder) savo apybraižoje „Ištraukos iš korespondencijos apie Osianą ir senųjų tautų dainas“⁸⁹. Falsifikavimas buvo tautos dvasios vertybių ieškojimo atšvaitas (*šventas melas*), lydėjęs susidomėjimą tautosaka ir viduramžių grožine literatūra. Atsižvelgtina į bendrą šių reiškinių kontekstą, vienu atveju pateikiantį

⁸⁰ Ten pat, p. 429; Ein Eintrag zu vietinghoff, barbara juliane von im Register, p. 1 // http://eldosub.uni-hamburg.de/allegro-egi/pop/hans2000pl?x=u&ct_show=x&wertreg=P

⁸¹ Symbolik und Mythologie der Völker der alten Welt (G.F. Creuzer).

⁸² Reakcinis publicistas Hendrik'as Steffens'as.

⁸³ Lehrbuch der Naturphilosophie; Allgemeine Naturgeschichte (L. Oken).

⁸⁴ *Henne am Rhy* O. Kulturgeschichte des Deutschen Volkes. Berlin, b.m. (Dritte Auflage), Bd. 2, S. 430.

⁸⁵ *Ossian* From Wikipedia, the free encyclopedia, S. 1 // <http://en.wikipedia.org/wiki/Ossian>

⁸⁶ Goethes Werke. In zehn Bänden. Weimar, 1961, Bd. 3, S. 259–276.

⁸⁷ *Ossian* aus Wikipedia, der freien Enzyklopedie, S. 1; *Ossian* From Wikipedia, the free encyclopedia, S. 1 // <http://en.wikipedia.org/wiki/Ossian>.

⁸⁸ Dar 1763 m. H. Blair'as stojo jį ginti straipsniu „Dėl kritiško Osiano giesmių vertinimo“ (*A Critical Dissertation on the poems of Ossian*) // *Ossian* From Wikipedia, the free encyclopedia, S. 2 // <http://en.wikipedia.org/wiki/Ossian>

⁸⁹ Auszug aus einem Briefwechsel über Ossian und die Lieder alter Völker // Herders Werke. In fünf Bänden, Weimar, 1963, Bd. 2, S. 191–234; *Ossian* From Wikipedia, the free encyclopedia, p. 1 // <http://en.wikipedia.org/wiki/Ossian>.

šaltinių leidimui ir mokslinei kritikai didžiulius lobius, kitu užverčiantį juos ne tik nereikalingu, bet ir klaidinančiu šlamštu. Pastaroji „Makfersono liga“ ne tik atitraukdavo tokių korifėjų, kaip Gėtės ar Herderio, dėmesį, bet ir sužadindavo naujus „atradimus“. Daugiapuse kultūrine veikla pasižymėjęs čekų poetas ir slavų tautų poezijos vertėjas, senų literatūros paminklų leidėjas ir filologinių studijų autorius Vaclavas Hanka (Vaclav Hanka) bei jo draugas poetas Josefas Linda (Josef Linda) „surado“ 1816 m. „Vyšehrado dainų“, 1817 m. „Kraledvoro sakmių“, 1818 m. „Libušės pranašystės“ (vad. *Zelenohoros*) rankraščius, netrukus sulaukusius vertimų į daugelį kalbų⁹⁰ (50 metų trukusi polemika⁹¹ dėl šių „šaltinių“ autentiškumo staigiai paplitusią „atradėjų“ šlovę galų gale į jų gyvenimo pabaigą apkartino gėda⁹²). „Libušės pranašystės“ išvertė ir 1829 m. išleido vokiečių rašytojas ir poetas Liudvigas Bechšteinas (Ludwig Bechstein)⁹³, tarpukaryje labiausiai vertinamas už savo sakmių, dabar – už pasakų rinkinius⁹⁴. Visa tai nuodijo šaltinio įsitvirtinimo moksle reiškinių klimata, o toks klimatas jau klostėsi Lietuvoje S. Daukanto universiteto studijų metu.

5. ŠALTINIO FENOMENO IR TRADICINIO LIETUVOS ISTORIJOS MODELIO SANTYKIS

Tokie profesoriai kaip istorikas J. Lelevelis ar puikus klasikinės filologijos žinovas G. E. Grodekas skleidė istorizmo nuostatas Vilniaus universitete. Tačiau jie neturėjo atrandamų šaltinių rankraščių, atramos jų skelbimui. Šis darbas buvo pradėtas po pirmosios represijų bangos 1823 m., taigi S. Daukantui jau baigus studijas. Universitetą turėjo palikti ir J. Lelevelis, ir linkęs į romantiką F. W. J. Schelling'o pasekėjas Juzefas Goluchovskis (Juzef Gołuchowski). Jano ir Andžejaus (Andrzej) Sniadeckių švietėjiškasis racionalizmas⁹⁵, iš esmės neskirdamas humanistikos nuo šaltinių meninės interpretacijos, netiesiogiai ar net tiesiogiai inspiruojančios jų falsifikavimą, negalėjo apginti nei vieno, nei kito. Buvo pašalintas ir vėliau didžiau-

⁹⁰ Kdo byl kdo v našich dějích do roku 1918. Zadejte začatek příjmení Hanka Vaclav, p. 1–2 // <http://www.libri.cz/database/kdo18/search.php?z8=1&name=Hanka+V%E1clav>

⁹¹ „Karálieva Václava milostná píseň krále Václava („Jelen“) usvědčena jako moderní falš – s úmyslem podvodu. – Imta: Mareš. Pravda o rukopisech Zelenohorském a Kralovédvorském jak se jeví z dokumentárních fotografií a z poznámek k nim připojených. Praha, 1931 // <http://kix.fsv.cvut.cz/toUTFS/-urban/r/druz/mpkv/pravdahtur>

⁹² Ten pat, p. 2.

⁹³ Ludwig Bechstein aus Wikipedia, der freien Enzyklopädie, S. 1–2 // http://de.wikipedia.org/wiki/Ludwig_Bechstein

⁹⁴ Ten pat, S. 1–2.

⁹⁵ Janulaitis A. Ignas Danilavičius. Lietuvos bei jos teisės istorikas, d. 1: Danilavičiaus gyvenimas ir darbai. Kaunas, 1932, p. 43.

sią šaltinių leidimo darbą atlikęs Ignas Danilavičius (Ignacy Daniłowicz). Netekęs potencialiai geriausiai šiam darbui tinkančių žmonių, Vilniaus universitetas liko istorijos šaltinių leidymo kelkraštyje.

Šaltinio fenomenas Lietuvoje įsivyravo istorijos moksle XIX a. 3-ą dešimtmetį, ką Vokietija pergyveno prieš pusšimtį metų. Lietuvoje dar viską sukomplikavo kraštą aneksavusi imperija. Antai Johanui Jakobui Bodmeriui (Johann Jakob Bodmer) 1757–1767 m. suradus pirmuosius Nibelungų giesmės rankraščius, baigęs juos 1782 m. transkribuoti Christofas Heinrichas Mileris (Christoph Heinrich Myller) kreipėsi į Prūsijos karalių ir 1784 m. sulaukė tokio *Senojo Frico* atsakymo: jo atliktas darbas nėra vertas vienam šūviui sunaudoto parako. Vis dėlto tais pačiais metais Nibelungų giesmė buvo išleista, tačiau tik kaip daugelio kitų grožinės literatūros tekstų chrestomatijos sudėtinė dalis⁹⁶. Vidurio Europos tautų, kovojančių dėl išsivadavimo, historiografijoje meninės kūrybos šleifas buvo dar ryškesnis⁹⁷ (ką jau matėme V. Hankos atveju). Kalbant apie S. Daukanto studijų laikotarpio ir kiek vėlesnę kūrybinę aplinką, jos „meninę specifiką“ parodo bene žymiausią lenkų romantizmo vaidmenį suvaidinę kūrėjai iš Lietuvos su Adomu Mickevičiumi priešakyje⁹⁸. Unikalių šaltinių suradimo, interpretavimo ir leidimo darbą atlikusiam I. Danilavičiui šis „meninis“ poveikis įtakos nepadarė. Dar būdamas magistru, jis nuo 1814 m. universitete dėstė krašto teisę, 1819 m. buvo išrinktas adjunktu, 1822 m. tapo extraordinariniu ir 1823 m. ordinariniu profesoriumi⁹⁹. Neneigiant jo indėlio teisės moksle, jis pasireiškė kaip S. Daukanto mokytojas ir auklėtojas (jo krašto teisės kurso S. Daukantas klausėsi pirmaisiais savo studijų metais)¹⁰⁰. Po Ignaco Žegotos Onacevičiaus (Ignacy Żegota Onacewicz) tai buvo labiausiai S. Daukantą įtakojęs istorikas¹⁰¹.

Tai, ką šaltinių požiūriu Vokietijoje padarė istorinė teisės mokykla, miniatiūriškai Lietuvos mastu žymia dalimi padarė I. Danilavičius¹⁰². Tiesa, S. Daukantui parašius „Darbus senųjų lietuvių ir žemaičių“ (toliau – „Darbai“) ir baigiant univer-

⁹⁶ Myller Ch. H. Sammlung deutscher Gedichte aus dem XII., XIII. und XIV. Jahrhundert. Bd. 1. Der Nibelungen Lit. Eneidt. Got Amur. Parcival. Der arme Heinrich. Von den Minnen. Das ist von der Wibe List. Das ist von dem Pfennige. Berlin, 1784.

⁹⁷ Niederhauser E. Eastern Europe in recent hungarian historiography. Budapest, 1975, p. 20.

⁹⁸ Miškinis M. Lietuvių literatūra, d. 1. Kaunas, 1939, p. 168–173; Lietuvių literatūros istorija, t. 1. Feodalizmo epocha. Vilnius, 1957, p. 338–342.

⁹⁹ Vilniaus universiteto istorija. 1803–1940. Vilnius, 1977, p. 15, 74.

¹⁰⁰ Merkys V. Simonas Daukantas. Vilnius, 1991, p. 36.

¹⁰¹ Pirockinas A., Šidlauskas A. Mokslas senajame Vilniaus universitete. Vilnius, 1984, p. 282.

¹⁰² Smulkiau apie jį žr. Janulaitis A. Ignas Danilavičius. Lietuvos bei jos teisės istorikas, d. 1: Danilavičiaus gyvenimas ir darbai. Kaunas, 1932; Biržiška V. Danilavičius (Danilovič) Ignas // Lietuviškoji enciklopedija, t. 5. Kaunas, 1937, p. IX, 1481–1483.

sitetą, I. Danilavičiaus darbas su šaltiniais vos buvo pradėtas¹⁰³. Tačiau tai jau buvo tikra Lietuvos statutų ir Lietuvos kronikų rankraščių paieškų ir leidimo pradžia¹⁰⁴. Visa tai, ką I. Danilavičius yra nuveikęs, parodo jį kaip empirizmo nuostatas įvaldžiusį ir atitinkantį besiklostančios (S. Daukanto studijų metu) ar vėliau galutinai susiklosčiusios istorizmo paradigmos profesinį lygį specialistą¹⁰⁵. Jau pirmieji leidžiamų šaltinių vertinimai atskleidžia jį tokį, koks jis vėliau išryškėjo visu šios leidybos mastu. Augusto Liudvigo Šliocerio (August Ludwig Schlözer) perkeltas į visuotinę istoriją A. V. Kojelavičiaus Lietuvos istorijos modelis, sekantis fantastine Lietuvos kronikų dalimi ir kartojantis M. Strijkovskio (Strykowski) vertinimus, I. Danilavičiaus nepatenkino. Šalindamas šį nemokslinį modelį, jis siekė sukurti autentiškos informacijos šaltinių duomenimis pagrįstą Lietuvos istoriją ir pirmas paklojo dar fragmentiškus tokios istorijos pamatus¹⁰⁶. Apie I. Danilavičiaus, kaip dėstytojo, poveikį S. Daukantui – studentui tiesiogiai galime spręsti tik iš pastarojo darbų. Iš vėliau S. Daukanto Teodorui Narbutui rašytų laiškų, nepaisant I. Danilavičiaus siekio apginti Lietuvos istorinės praeities vertę¹⁰⁷, matyti, kad S. Daukantas atmetė kritišką savo mokytojo požiūrį į Lietuvos kronikų fantastinę dalį bei realiai suvokiamas nesėkmes¹⁰⁸. S. Daukantą labai užgavo A. L. Šliocer'io žodžių apie *didžiąją lietuvių tautą* neigimas¹⁰⁹.

Šie, sakytume, neakivaizdiniai S. Daukanto priekaištai I. Danilavičiui liudija daugiapusę jų požiūrių koliziją. Šias puses geriau bus galima aptarti tik aptarus pačius „Darbus“. Dabar tik galima pasakyti, kad šis pirmasis S. Daukanto veikalas parodo jį, bent jau didele dalimi pasilikusį A. L. Šliocerio pozicijoje: fantastiniai Lietuvos valdovai (kai kur sumaišyti su realiais) figūruoja nuo §8 iki §16 (iš viso yra 21 paragrafas)¹¹⁰. Vadinas, koncepciniu (moksline, etnine, politine, moraliine ir t.t.) požiūriu I. Danilavičiaus negalima laikyti tuo dėstytoju, kuris labiausiai

¹⁰³ I. Danilavičiaus darbų bibliografija (pažymint, kad ji dar koreguotina) pateikta: *Janulaitis A. Ignas Danilavičius. Lietuvos bei jos teisės istorikas, d. 1: Danilavičiaus gyvenimas ir darbai*. Kaunas, 1932, p. 10–12. Joje iki 1823 m. imtinai nurodytinos tik 1, 2, 4, 5 (iš dalies), 9 poz.

¹⁰⁴ Apie I Lietuvos statutų nuorašus žr. *Lazutka S.* (ir kt.) Pirmasis Lietuvos statutas. Paleografinė ir tekstologinė nuorašų analizė, t. 1, d. 1. Vilnius, 1983, p. 14–15.

¹⁰⁵ Nepaisant savyje nešiojamos nuoskaudos dėl jo manymu I. Danilavičiaus pareikštos nepagarbos Lietuvai, S. Daukantas pažymėdavo jį kaip didelį istorijos šaltinių žinovą – *Merkys V.* Simonas Daukantas. Vilnius, 1991, p. 37.

¹⁰⁶ *Janulaitis A.* Ignas Danilavičius. Lietuvos bei jos teisės istorikas, d. 1: Danilavičiaus gyvenimas ir darbai. Kaunas, 1932, p. 199–211.

¹⁰⁷ Ten pat, p. 203–206.

¹⁰⁸ *Daukantas S.* Raštai, t. 2. Vilnius, 1976, p. 721, 728, 742, 749, 761, 763; *Merkys V.* Simonas Daukantas. Vilnius, 1991, p. 37.

¹⁰⁹ *Daukantas S.* Raštai, t. 2. Vilnius, 1976, p. 742.

¹¹⁰ *Daukantas S.* Darbay senuju Lituwui ir Žemacziu 1822. Spaudai paruošė Vaclovas ir Mykolas Biržiškai. Kaunas, 1929, p. 43–102, 214.

įtakojo besimokantį Vilniaus universitete S. Daukantą. Visa savo apimtimi ši kolidacija vargu ar kada nors pasireiškė: nors abu šie žmonės gyveno vargingai, profesinė ir luominė gradacija čia aiškiai skyrė studentą nuo profesoriaus, valstiečio sūnų nuo dvasininko sūnaus. Šiaip labiausiai čia susidūrė ne tiek patys asmenys, kiek jų puoselėjamos vertybės. Atsirandančio universiteto miesto ir paties universiteto erdvė buvo šių vertybių suvokimo ir funkcionavimo laukas. Pats užsidirbdamas savo pragyvenimui, nekilmingasis provincialas negalėjo bent jau plačiau įsitraukti į susijusį su pramoginėmis išmonėmis visuomeninį studentų gyvenimą¹¹¹. Kiek galima kalbėti apie universitetinį Vilniaus miestą, tipizuojant jį, tarkime, Vokietijos universitetinių buveinių pavyzdžiu, tiek ir šį studentų gyvenimą Vilniuje galima bandyti lyginti su jau socialinio ir kultūrinio fenomeno lygį pasiekusiu Vokietijos buršų (*vaikinių*) judėjimu. Tiek vienur, tiek kitur studentai, jauni žmonės siekė įgyti intelektualią profesiją. Tačiau Vokietijoje tai buvo daugiausia miestiečių (biurge-rių), o Lietuvoje bajorų vaikai. Vokietijoje buršai perėmė bajoriškąją jėgos kultą, pritaikydami jį savo intelektuliniam pranašumui parodyti ir girtų peštukų idiotizmui apriboti: „tamsuolių“ (*die Obskuren*) ar „kupranugarių“ (*die Kamele*) tironizavimą¹¹² lydėjo gėrimo ir fechtavimosi savireguliacija¹¹³. Lietuvoje bajorų vaikai periminėjo laisvės dvasią, derindami ją su luomine tikrove, o virš profesoriaus ir studento galvos dunksojo dar politinė svetimos valstybės tikrovė. Tarpusavyje besivaržant kviečiamiems sustiprinti universitetą užsieniečiams (daugiausia vokiečiams) ir vietiniams dėstytojams¹¹⁴, studentai žemaičiai pasijusdavo antrarūšiais dar ir „savųjų“ tarpe. Kalbų vartojimo požiūriu to gal ir netenka pabrėžti, nes pati lenkų kalba turėjo skintis sau kelią pro tradiciškai vartojamą ir užsieniečiams priimtinesnę lotynų kalbą¹¹⁵. Lietuviškosios orientacijos žmonės žeidė globėjo A. J. Čartoriskio ir rektoriaus J. Sniadeckio „bendralenkishkosios“ elgesio tendencijos, dėl to nepavyko įgyvendinti Kazimiero Kontrimo pasiūlyto lituanistikos pradmenų projekto¹¹⁶. Todėl S. Daukanto jautrumą geram ar blogam Lietuvos įvardijimui, trukdžiusį jam suvokti profesionalaus šaltinių panaudojimo priorite-

¹¹¹ Merkys V. Simonas Daukantas. Vilnius, 1991, p. 31–32.

¹¹² Henne am Rhyn O. Kulturgeschichte des Deutschen Volkes. Berlin, b.m. (Dritte Auflage), Bd. 2, S. 825.

¹¹³ Dar XVIII a., siekiant išvengti mirtinų dvikovų, rapyros buvo pakeistos lengvais kardais – Getingeno kapokliais (*göttinger Hieber*), kas netrukus išaugo į didžiavimąsi kaip „akademine puošmena“ veido randais (plg. barono Reineckės personažą Putino „Altorių šešėliuose“).

¹¹⁴ Janulaitis A. Ignas Danilavičius. Lietuvos bei jos teisės istorikas, d. 1: Danilavičiaus gyvenimas ir darbai. Kaunas, 1932, p. 44; Pirockinas A., Šidlauskas A. Mokslas senajame Vilniaus universitete. Vilnius, 1984, p. 186, 191–192.

¹¹⁵ Pirockinas A., Šidlauskas A. Mokslas senajame Vilniaus universitete. Vilnius, 1984, p. 106.

¹¹⁶ Merkys V. Simonas Daukantas. Vilnius, 1991, p. 38–40.

tus, galima paaiškinti natūralia reakcija į nesiskaitymą su Lietuva kaip šalimi, jos istorija ir pačiais lietuviais kaip buvusia ir esančia tauta.

Kaip pažymėjo Aleksanderis Briukneris (Aleksander Brückner), S. Daukantas viską darė *ad maiorem Lituaniae gloriam*¹¹⁷. I. Danilavičius rinko ir leido šaltinius *simili modo ad metipsam Lituaniam*. Šį darbą Lenkijoje dirbė žmonės jį buvo jau gerokai aplenkę: Stanislovo II istoriografas Adamas Stanisławas Naruševičius (Adam Stanisław Naruszewicz) sukaupė savo garsiąsias Tekas¹¹⁸, į kurias pateko nemaža Lietuvos šaltinių. Jų pagrindu išėjo „Lenkijos istorija“ (iki Jogailos)¹¹⁹. Senos Lietuvos bajorų giminės palikuonis, jos vyskupijų dvasininkas, 1775 m. pasiekęs Smolensko vyskupo augziliaro, o 1780 didžiosios kunigaikštijos sekretoriaus pareigybės¹²⁰, savo veikale baltus išvadino barbarais¹²¹. Prie Lietuvos teisės šaltinių (I Lietuvos statuto) apsistojo, perėmęs A. Naruševičiaus Tekas, Tadeušas Čackis (Tadeusz Czacki)¹²². Jo veikalas¹²³, sulaukęs atgarsių ir Lietuvos visuomenėje¹²⁴, ilgainiui teliko istoriografine pozicija. I. Danilavičiui teko eiti savo keliu. Šiame kelyje jis sugebėjo sujungti istorinės teisės mokyklos vertybinę tautos sampratą su profesionalizmo prioritetų akcentais. Jo ir S. Daukanto nuostatų kolizija prasidėjo dar jų abiejų pasirinkto kūrybinio kelio pradžioje.

6. KUO IR KAIP REMTASI RAŠANT „DARBUS“

„Darbai“ tebuvo apmatai, kuriuos S. Daukantas išplėtojo vėliau¹²⁵. Jis neatsisakė Lietuvos kronikų fantastinės dalies modelio, kurį perėmė M. Strijkovskis ir A. Vijūkas

¹¹⁷ Brückner A. Polacy i Litwin. Język i literatura // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Warszawa, Lublin, Łódź, Kraków, 1914, p. 369.

¹¹⁸ Grzybowski S. Teki Naruszewicza // Encyklopedia wiedzy o książce. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1971, p. 2330–2331. Iš dalies šioms „Tekoms“ prilygintinas Lietuvoje išleistas Motiejaus Domininko Dogelio (Dogiel) 8 tomų aktų rinkinys *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae* (išleisti ne visi aktai ir ne visi tomai) – Ivinskis Z. Dogelis // Lietuviškoji enciklopedija, t. 6. Kaunas, 1937, p. 1170–1173.

¹¹⁹ Naruszewicz A. Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa (6 tomai, 1780–1786).

¹²⁰ Z. Ivinskis. Naruszewicz... Adam Stanisław // Lietuvių enciklopedija, t. 20. Bostonas, 1960, p. 12–13.

¹²¹ Naruszewicz A. Historia narodu polskiego, t. 4. Kraków, 1860, p. 16.

¹²² (Biržiška M.). Čackiai // Lietuvių enciklopedija, t. 5. Bostonas, 1937, p. 942–945.

¹²³ Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 roku wydanem, t. 1–2. Warszawa, 1801.

¹²⁴ Poška D. T. Czackiui pašventė lietuvišką eiliuotą laišką – Miškinis M. Lietuvių literatūra, d. 1. Kaunas, 1939, p. 179–180.

¹²⁵ Naudojamosi 1929 ir 1976 m. išleistais „Darbų“ tekstais: 1) žr. 1 nuorodą; 2) Daukantas S. Raštai, t. 1. Vilnius, 1976, p. 33–400.

Kojelavičius¹²⁶. Pastarąjį jis labiausiai vertino¹²⁷. Jau vien tai neleidžia „Darbų“ laikyti istorizmo paradigmą ir jos šaltinių panaudojimo profesionalumą atitinkančiu veikalu. Tačiau net ir negausus autentiškų šaltinių (žinoma, juos „pritempianč“) bei istorinės literatūros panaudojimas leidžia kalbėti apie pastangas sukurti savarankišką Lietuvos istorijos modelį. „Apskritai S. Daukanto istorijos veikalai yra savosios epochos bendrųjų mokslinių, politinių, idėjinių koncepcijų ir Lietuvos realybėje išaugusio autoriaus socialinių-politinių pažiūrų integracijos rezultatas“¹²⁸. „Būde senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“ ši integracija didžiausia¹²⁹. „Darbuose“ panaudoti (įskaitant ir antikinius¹³⁰) 32 autoriai (tarp jų G. E. Grodekas, J. Lelevelis), bet per trečdalį nurodų skirta labiau rašytojui nei istorikui Augustui Kocebiui (August Kotzebue)¹³¹.

Vis dėlto, kompiliuodamas tuos pačius elementus, S. Daukantas vaizduoja kitokias etnines lietuvių ištakas. A. V. Kojelavičius, kartodamas Lietuvos kronikas su M. Strijkovskio žurnalistinio humanizmo istoriografijos korekcijomis, tradiciškai pradeda pasakojimą nuo romėnų (*italų*) atvykimo¹³². S. Daukantas antikos šaltinius pasitelkia tam, kad (žiūrint jo akimis) antikos autorių minimus dabartinės Rytų ir Vidurio Europos etnosus parodytų kaip jo meto mokslo pripažįstamus lietuvių protėvius (tai daroma §1)¹³³. Beje, A. V. Kojelavičius šią chronologinę atkarpą labiausiai tik savo pasvarstymais skyrė į tarpsnius prieš ir po *italų* atvykimo¹³⁴, o S. Daukantas tai sieja su šaltinių duomenimis prieš ir po Kristaus gimimo (atitinkamai §1 1-asis ir 2-asis poskyriai)¹³⁵. Toliau eina to paties paragrafo 3-iasis poskyris apie kūrybiškai pritaikytą Vaidevučio istoriją¹³⁶. S. Daukantas lietuviams laiko visus baltus¹³⁷, bet „pritaikydamas“ Erazmo Stelos ir Simono Grunau „duomenis“, jis iš savo pirmtakų etninės maišaties minimų herulių padaro „Romoje apsilankiusių

¹²⁶ Merkys V. Simonas Daukantas ir jo raštai // *Daukantas S. Raštai*, t. 1. Vilnius, 1976, p. 17.

¹²⁷ *Daukantas S. Raštai*, t. 1. Vilnius, 1976, p. 37–38; Jurginis J. A. Kojelavičiaus „Lietuvos istorija“ ir jos reikšmė // *Vijūkas-Kojelavičius A. Lietuvos istorija*. Vilnius, 1988, p. 31.

¹²⁸ Merkys V. Simonas Daukantas ir jo raštai // *Daukantas S. Raštai*, t. 1. Vilnius, 1976, p. 18.

¹²⁹ Ten pat, p. 18.

¹³⁰ Herodotas, Justinas, Tacitas, Ptolemejus, VI a. autoriai (Jordanas, Prakapas Cezarietis).

¹³¹ Merkys V. Simonas Daukantas ir jo raštai // *Daukantas S. Raštai*, t. 1. Vilnius, 1976, p. 16.

¹³² *Vijūkas-Kojelavičius A. Lietuvos istorija*. Vilnius, 1988, p. 42–57.

¹³³ *Daukantas S. Raštai*, t. 1. Vilnius, 1976, p. 41: „Perskyrimas I. Darbai, senovės lietuviams ir žemaičiams šiandien pripažįstami“.

¹³⁴ *Vijūkas-Kojelavičius A. Lietuvos istorija*. Vilnius, 1988, p. 42–57, 58–70.

¹³⁵ *Daukantas S. Raštai*, t. 1. Vilnius, 1976, p. 41: „1. Žinia apie gimines Lietuvos ir Žemaičių pirm gimimo Kristaus“; 48: „2. Žinia apie gimines Lietuvos ir Žemaičių po užgimimo Kristaus“.

¹³⁶ *Daukantas S. Raštai*, t. 1. Vilnius, 1976, p. 56: „3. Žinia apie Vaidevutį, viešpatį Lietuvos, žemaičių ir prūsų“.

¹³⁷ Merkys V. Simonas Daukantas ir jo raštai // *Daukantas S. Raštai*, t. 1. Vilnius, 1976, p. 18.

lietuvių protėvių“ istorinius veikėjus Vaidevučio „valdysenos ir papročių sutvarkymo reformoje“¹³⁸. Šitaip išsaugoję visų asmeninę laisvę, lietuvių protėviai sulaukė tų laikų, kai Vakarų Europos šaltiniuose atsirado daugiau informacijos apie juos; tam tapo pritaikytas ne visai savo vietoje atsidūręs §1 4-asis poskyris, pradedamas nuo švedų „apsilankymo“ Kurše¹³⁹. §1 pavadinimas aiškiai ir nedviprasmiškai atskleidžia svarbiausią autoriaus tikslą: šauniųjų lietuvių protėvių praeitis senovėje parodoma ir pripažįstama antikos autorių.

S. Daukantas čia pasirodo kaip geras G. E. Grodeko mokinys: jo padaryti „pri-tempimai“ reikalavo žinių. Tokia darbo pradžia žymi pasirinktą siekį, kurį gal geriausiai parodo šie pratarinės (*pratarymo*) žodžiai: 1) „Mindami užvis ant to, jog reta giminė su tokia kantrybe ir narsybe gynė liuosybę, su kokia senų dienų lietuviai ir žemaičiai, kurie rūpesny niekuomet nenusiminė, kartais rūstose dienose braidydami kraujuose savo brolių, dar ant jų kūnų savo liuosybę gynė ir ne kartą pelenuose savo namų pačius neprietelius laidojo“; 2) „Aiškiai gal sakyti, jog lietuviai, žemaičiai per ilgus amžius (kaip tuojau regėsime) gimė ir mirė tarp kardų, gindami savo tėviškę nuo neprietelių“¹⁴⁰. S. Daukantui lietuviai – narsi tauta, atlaikiusi ir atlaikanti nepalankius istorijos iššūkius, jos aukščiausia puoselėjama vertybė – laisvė. Ši laisvė turi būti visur – tiek išorėje (politinė), tiek viduje (teisinė ir socialinė). Heruliai tam ir pasirinkti, kad būtų galima tai parodyti „tikslingai“ panaudojant istorinio Odoakro ir neistorinio Vaidevučio biografijas. S. Daukantas čia atsiskleidžia kaip tipiškas romantikas istorijoje ir istorikas romantizme¹⁴¹, kas tarp kitko būdinga XIX a. pirmosios pusės Europai apskritai ir jo cituojamiems A. Kocebiui ar N. Karamzinui konkrečiai. Žinoma, šitie autoriai nebuvo istorizmo paradigmos lyderiai, jų negalima lyginti su J. Leleveliu ar, šaltinių suvokimo ir vertinimo pažiūriu, su I. Danilavičiumi. Bet ir pastarajam S. Daukantas kai ką galėjo prikišti dėl lietuvių onomastikos¹⁴², o jo teisingai rekonstruotą iš Hipatijaus metraščio

¹³⁸ *Daukantas* S. Raštai, t. 1. Vilnius, 1976, p. 56: „Gal manyti ant galo, kas dėjos erulių giminė po tokių žygių ir kelevysčių: kaipgi vieni pargrįžo namo turtingais, kiti vargaliais, bet abeji užmiršę tikėjimą ir įstatymus ūkės savo. Algaudami rymionų cėsoriams, įgudo tinginėti ir plėšti; pargrįžę namo, norėjo idant kiti jiems dirbtų ir algautų, iš pirmo baugindami, paskui galia prisuokdami prie darbo vargdienius žmones, kurie vienuok vargdieniai, nenorėdami liuosybės parduoti, raginami dirbti priešingavo, vaidijos, kas dieną paskui kariavos su turtingais. Tarp pačių turtingųjų nebebuvo nė vienybės, nė pataikos, gentys puldinėjo ant genčių, vaikai ant tėvų, kiekvienam rados pavoju begventi“. *Išrinktas šį chaosą sutvarkyti Vaidevutis mustatė* (p. 57–58): „Ant galo tie tebus diduoniais, kurie gerais darbais ir dorybe už visus didžiau atsiženklins, vienok nė kokios viršutinės perskyros tarp jų, žmonių vargdienų ir diduonių, daugiau nebebus. Taip vargaliai žmonės savo liuosybę užstipinę, gyveno paskui ilgus amžius laimingai“.

¹³⁹ Ten pat, p. 60: „4. Žinia apie kurus (choray), arba kuršius ir apie variagus“.

¹⁴⁰ Ten pat, p. 36.

¹⁴¹ Plg. *Merkys* V. Simonas Daukantas. Vilnius, 1991, p. 105.

¹⁴² Ten pat, p. 37.

*Gedvilq*¹⁴³ juk buvome pamiršę. Todėl ir S. Daukanto negalima prilyginti A. V. Kojelavičiui. Savo meto istorikų darbų įtraukimas kronikinio pasakojimo schemą leido bent jau tam tikroje darbo dalyje pakeisti į faktų naratyvą; nuo pirmųjų susidūrimų su krikščionimis (§6) šis naratyvas fantastinius kunigaikščius derina su istorinės literatūros informacija iki §13 (karaliaus Mindaugo)¹⁴⁴. Dar „sugrįžus“ (§15–§16) fantastiniams Šventaragiui ir Ger(ey)muntui, nuo §19 jau apdorojami daugiausia realūs istoriografijos duomenys (nors ir pasitaiko nuorodos į A. V. Kojelavičių)¹⁴⁵. Čia dar reikėtų išskirti nuorodas į Kvedlinburgo analus¹⁴⁶ ar Donelaitį¹⁴⁷.

Išaiškinti „heruliškajam“ laisvos tautos idealui, matyt, prireiks daugiau dėmesio ir pastangų. Dabar tik preliminarai galima pažymėti, kad tai daugelį autorių dominusi tema¹⁴⁸. S. Daukanto piktinimasis baudžiava – chrestomatinė tiesa, kuriai nebereikia nuorodų, tačiau specialiai netyrinėjus nėra paprasta detaliau konkretizuoti to meto gyvavusių teorinių nuostatų kategorijomis. Didžiausią įtaką S. Daukantui padarė I. Onacevičius¹⁴⁹. Jis 1805 m. baigęs Karaliaučiaus universitetą, todėl buvo gerai susipažinęs su vokiečių istorine literatūra ir buršų gyvenimo būdu. Labai stiprios I. Onacevičiaus asmenybės poveikis reiškėsi visapusišku bendravimu, nes šiaip jis nebuvo produktyvus¹⁵⁰. Be to, ne jis vienas galėjo būti žinių ir nuomonių perteikėjas. Pradžiai tik reikėtų pažymėti, kad J. Miozer'io iškeltas ir istorinės teisės mokyklos įtvirtintas vokiečių *ūkininko* – *tautos pagrindo* istorinis tipas gali atsispindėti „geruliniame“ lietuvių prototipe, bent jau S. Daukanto vaizduotėje išsprendusiame asmens laisvės ir savos politinės organizacijos suderinimo problemą.

7. ŠVIETĖJIŠKOS „GERULINIO“ TIPO IŠTAKOS

Neneigiant feodalinės vokiečių ūkininkijos instituto tradicijos, vis dėlto nereikia pamiršti, kad į J. Miozerio koncepciją šis institutas atėjo stambiesiems ūkininkams tampant su rinka susijusiais agrariniais verslininkais. Socialinis tokio ūkininko prestižas XIX a. pradžios Vokietijoje – akivaizdus reiškinys, koks savo metu buvo

¹⁴³ *Daukantas* S. Raštai, t. 1. Vilnius, 1976, p. 134.

¹⁴⁴ *Daukantas* S. Darbay senuju Lituwui ir Žemaiczui 1822. Spaudai paruošė Vaclovas ir Mykolas Biržiškai. Kaunas, 1929, p. 213.

¹⁴⁵ Ten pat, p. 127–213.

¹⁴⁶ Ten pat, p. 45.

¹⁴⁷ Ten pat, p. 20.

¹⁴⁸ Juos randame jau K. Baužo traktate – *Miškinis* M. Lietuvių literatūra, d. 1. Kaunas, 1939, p. 165.

¹⁴⁹ *Merkyš* V. Simonas Daukantas. Vilnius, 1991, p. 36.

¹⁵⁰ Ten pat, p. 275–276.

gentry'o prestižas anglų revoliucijos išvakarėse. Poeto Heinricho Kleisto (Heinrich von Kleist) biografija vaizdžiai parodo, ką jis reiškė intelektualiam bajoriškosios terpės jaunuoliui, nepakėlusiam gerai suprasto savo tėvynės atsilikimo, kaip jos okupavimo ir pažeminimo priežasties, ir dėl to nusižudžiusiam. Išaugęs senoje paveldinčioje karininko profesiją giminėje, jis pasišlykštėjo tokiu gyvenimo būdu ir ruošėsi tapti ūkininku¹⁵¹. Istorijos mokslo raidoje J. Miozerio iškeltas ir istorinės teisės mokyklos priimtas ūkininkas – tautos pagrindas tapo profesionaliosios istoriografijos įtvirtinimo atrama. Istoriosofijos idėjų raidoje ši svarbi vokiškosios istoriografijos savybė vis dėlto buvo nors ir pastebimas, bet lokalinis reiškinys. Ašiniu idėjiniu fenomenu čia reikėtų laikyti tolesnę *visuomeninės sutarties* idėjos raidą, pirmiausiai sietiną su Klodo Anri Sen-Simono (Claude Henri de Rouvroy de Saint-Simon) *naująja krikščionybe*, siekiančia intelektualų vadovaujamos taikios industrializacijos¹⁵². K. A. Sen-Simono sekretorius, mokinys ir įsūnis O. Tjeri¹⁵³ toliau išplėtojo vos ne visą prancūzų istoriografiją užvaldžiusią vadinamąją *politinę istoriją*, siejamą su *istorijos politika* ir tiriančią žmones valdančių, skiriančių ar jungiančių interesų, nuomonių, jausmų ištakas. Dar didžiosios prancūzų revoliucijos išvakarėse Emanuelio Žozefo Siejeso (Emmanuel Joseph Sieyès) pamflete „Kas yra trečiasis luomas“ (1789 m. sausis) bajorijai – laukinių užkariautojų frankų palikuoniams – buvo priminta, kad tikrieji Prancūzijos šeimininkai yra autochtonų galų ainiai¹⁵⁴. Istorinėje literatūroje žodis „abatas“ lydi vieno žymiausių XVIII a. revoliucinių teoretikų E. Ž. Siejeso¹⁵⁵ pavardę ne šiaip sau: šis prancūziškasis *abbé*, vartojamas ir neprancūziškuose tekstuose, apšvietos epochoje buvo taikomas tam tikrai mąstytojų ir švietėjų kategorijai, kuri luomine dvasininko padėtimi naudojosi kaip intelektualios veiklos priemone. Tai buvo labai marga terpė, apėmusi tiek utopinio komunizmo skelbėją Gabrielį Mabli (Gabriel Bonnot de Mably)¹⁵⁶, tiek ir nepralenkčiąjį oportunistų karalių Šarlį Morisą Taleiraną (Charles Maurice de Talleyrand)¹⁵⁷. J. V. Gėtė sukūrė ryškų jos literatūrinį personažą, įvardytą *abbé*

¹⁵¹ H. von Kleist. Gesammelte Werke, Berlin, 1955, Bd. 1, p. 6, 9, 11, 13; Bd. 4, p. 266, 267, 296.

¹⁵² Rouvroy C. H. de Comte de Saint-Simon, p. 1 // <http://cepa.newsschool.edu/het/profiles/saintsimon.htm>

¹⁵³ Rignol L. Augustine Thierry et la politique de l'histoire et principes d'un système de pensée, p. 1 // <http://rh19.revues.org/document423.html>

¹⁵⁴ Пезер О. Всеобщая история, т. 4. Новейшая история. Санкт-Петербург, 1894, с. 15.

¹⁵⁵ Sieyès Emmanuel Joseph Da Wikipedia l'enciclopedia libera, p. 1; Schmitt E. SIEYÉS Emmanuel Joseph // Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon_Band X (1995), Spalten 235–240 // http://it.wikipedia.org/wiki/Emmanuel_Joseph_Siey%C3%A8s; http://www.bautz.de/bbkl/s/sieyes_e_j.shtml

¹⁵⁶ Gabriel Bonnot de Mably // http://en.wikipedia.org/wiki/Gabriel_Bonnot_de_Mably

¹⁵⁷ Talleyrand, p. 1–10 // <http://www.talleyrand.org./main.html>

(savo simbolinio autobiografinio romano „Vilhelmo Meisterio mokymosi metai“ vieną iš pagrindinio herojaus mokytojų)¹⁵⁸. E. Ž. Siejeso brošiūra reikia laikyti svarbia grandimi, siejančia apšvietos epochos abstrakčią *visuomeninę sutartį* su antirestauraciniu jos konkretizavimu *tikrųjų Prancūzijos šeiminkų (galų)* samprata. Kaip sensimonizmas tapo burboniškojo ultramontanizmo atsvara, taip *tikrųjų šeiminkų* idėja buvo priešinama siekiams gražinti luomines privilegijas. A. Tjeri šią mintį apie šimtmečiais trukusią nugalėto ir nugalėjusio etnoso kovą ir neatsiejamą jos tąsą gyvenamu metu vystė visoje savo mokslinėje kūryboje¹⁵⁹. S. Daukantui studijuojant universitete, pasirodė pirmoji šiai temai skirta knyga – „Tikroji Žako Prastuolio istorija“¹⁶⁰. Joje išprovokavęs Žakeriją valstiečių pravardžiavimas taikomas visam trečiajam prievolininkų – mokesčių mokėtojų luomui, jo dar iš romėnų perimtai municipijų organizacijai, jo sąjungai su karaliais, jo kuriamai Prancūzijos istorijai; laukinių germanų užkariautas, išnaudojamas ir kvailinamas, jis pagaliau sukykla ir vedamas Napoleono genijaus ikūnija savo karinę ir politinę šlovę¹⁶¹.

Kol visapusiškiau nebus išnagrinėtas istorizmo pasiekimų poveikio Lietuvos realijoms pobūdis, tegalima sąlyginai, gal net metaforiškai apibrėžti „istoriografinį“ I. Danilavičiaus ir „istoriosofinį“ I. Onacevičiaus poveikį S. Daukantui. Bet „Darbų“ chronologijos atveju pati E. Ž. Siejeso – O. Tjeri ašis dar nespėjo nusibrėžti iki savo galutinio taško. Akivaizdu tėra tik tiek, kad S. Daukanto universiteto studijų metu jau egzistavo mitu ar kultu (žiūrint kur, kada ir kaip) pavadintinas Napoleono fenomenas. Jis užgimė tuomet, kai Plymuto uoste laivuose ir laiveluose susigrūdusi minia, geidžianti pavėpsoti į parblokštą labiausiai išgąsdinusį Angliją priešą, pamačiusi jį „Belerofonto“ pirmagalyje, nuščiuvo ir apnuogino savo galvas¹⁶². Revoliucijos užgniaužėjas Prancūzijoje už jos sienų tapo revoliucijos šaukliu, o Heinricho Heinės (Heinrich Heine) eilėraštis „Grenadieriai“¹⁶³ (1817 m.) – jo ma-

¹⁵⁸ Herojaus pavarde J. W. Goethe's žodžių žaismas ironiškai „apverčia“ mokinį (*der Schüler*) į mokytoją (labai daugiaprasmiš vok. *der Meister* kilęs iš lot. *magister* – mokytojas) – Goethes Werke. In zehn Bänden. Bd. 6. Weimar, 1961, S. 641. Romanas „Vilhelmo Meisterio mokymosi metai“ savo poveikiu vos neprilygo „Jaunojo Verterio kančioms“ – ten pat, p. 642. Du paskutiniai jo skyriai, kuriuose pasirodo *abbé*, skirti *bokštui*, simbolizuojančiam ne tik mokymosi vietą, bet ir masoneriją – J. W. Goethe. Wilhelm Meisters Lehrjahre // Goethes Werke. In zehn Bänden. Bd. 6. Weimar, 1961, S. 440–638.

¹⁵⁹ Rignol L. Augustine Thierry et la politique de l'histoire et principes d'un système de pensée, p. 2–4 // <http://rh19.revues.org/document423.html>

¹⁶⁰ Thierry A. Histoire veritable de Jacques Bonhomme. Paris, 1820.

¹⁶¹ Косминский Е.А. Историография средних веков. V в. – середина XIX в. Лекции. Москва, 1963, с. 372–373.

¹⁶² Emil L. Napoleon. Translated by Eden and Cedar Paul. New York, 1959, p. 502.

¹⁶³ Heines Werke. In fünf Bänden. Bd. 1. Weimar, 1963, S. 14–16; Heine H. 1797–1856, p. 1 // <http://www.hildeso-guesphalia.de/heine.html>; Heinrich Heine in Düsseldorf, S. 1–2 // http://www.duesseldorf.de/heineinstitut/institut/heine_in_duesseldorf.shtml

nifestu, kuriam kiek vėliau sukurtas Roberto Šumano (Robert Schumann) romansas (1840 m.) paskutiniuose posmuose¹⁶⁴ suskamba „Marselietės“ garsais. Napoleono fenomenas O. Tjeri koncepcijoje susiliejo su gališkosios ir revoliucinės prancūzų tautos fenomenu. Jis dengė revoliuciją, kaip prancūziškoji trispalvė dengė respubliką, imperiją ir Liepos monarchiją, kurios orleaninio karaliaus titulaturoje buvo pridurti žodžiai „ir tautos valia“.

Savo atsiminimuose Napoleono adjutantas Armanas Ogiustenas Luji Kolenkuras (Armand Augustine Louis de Caulaincourt)¹⁶⁵, aptardamas XIX a. pirmojo dešimtmečio pabaigos politinę padėtį, pažymi, kad lietuviai nekenčia rusų ir laukia išvadavimo; tačiau aprašydamas 1812 m. įvykius, jis neslepia nusivylimo lenkais, kurie Lietuvoje visai kitokie, nerodantys jokio entuziazmo ir aiškiai lūkuriuojantys, kaip čia viskas pasibaigs. O. O. L. Kolenkurą žinome kaip visišką Š. M. Talleirano priešingybę: šis žmogus nieko niekadęs neišdavė, jis rašė sąžiningai tai, ką matė. Jis pamatė, kad *kitokie lenkai* vadinosi *lietuviais*. Kas per tauta gyveno prie Nemuno Napoleono laikais ir kaip ji save matė savo meto idėjų ir istorinėje perspektyvoje?

8. NORAI IR BAIMĖS

Apšvietos epochos (Edukacinės komisijos) ir Vilniaus universiteto klestėjimo metais galima išvardyti ne vieną dvasininką, vienaip ar kitaip minėtiną kalbant apie mokslą ir švietimą Lietuvoje¹⁶⁶, bet mūsų temos specifikai reikia nurodyti tokius, kuriuos būtų galima bent bandyti pavadinti *abbé*. Ko gera, vieną iš pirmųjų tokiu kandidatu galima būtų nurodyti Povilą Ksaverą Bžostovskį (Paweł Ksawery Brzostowski)¹⁶⁷. Svarbiausias jo darbas – *Paulavos respublikos* (dvaro, kur buvo įvesta valstiečių savivalda, o jie patys padaryti činšininkais) sukūrimas¹⁶⁸. Šį pažangų ir švietėjišką poelgį P. K. Bžostovskis užfiksavo keliais rašiniais¹⁶⁹. Pasikeitus dvaro savininkams, Paulavos respublikos nebeliko, bet šiaip ar taip tai buvo ne tik baudžiaivos panaikinimui skirtas veiksmas. Jis, be abejo, prisidėjo prie *visuomeninės*

¹⁶⁴ Ten pat, p. 15–16: „So will ich liegen und horchen still, / Wie eine Schildwach im Grabe. / Bis einst ich höre Kanonengebrüll / Und wiehernden Rosse Getrabe. / Dann reitet mein Kaiser wohl über mein Grab. / Viel Schwerter klirren und blitzen. / Dann steig ich gewaffnet hervor aus dem Grab / Den Kaiser, den Kaiser zu schützen“; *Schumann R.* Heine Grenadiere, S. 1–2 // <http://oregonstate.edu/instruct/ger342/grenad.htm>

¹⁶⁵ Armand Augustin Louis de Caulaincourt. From Wikipedia, the free encyclopedia, p. 1–2 // http://en.wikipedia.org/wiki/Armand_Augustine_Louis_de_Caulaincourt

¹⁶⁶ Žr. *Genzelis B.* Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje (XIX a.). Vilnius, 1972, p. 19–21, 23–24, 28.

¹⁶⁷ Brzostovskiai // Lietuvių enciklopedija, t. 4. Bostonas, 1936, p. 853–854.

¹⁶⁸ Paulavos respublika. Straipsnis iš Vikipedijos, laisvosios enciklopedijos, p. 1 // http://lt.wikipedia.org/wiki/Paulavos_Respublika

¹⁶⁹ Brzostovskiai // Lietuviškoji enciklopedija, t. 4. Bostonas, 1936, p. 854.

sutarties idėjų sklaidos Lietuvoje, dėl to atsirado ir tokie literatūros kūriniai, kaip anoniminė „Giesmė muzikėlio“ bei D. Poškos „Muzikas Žemaičių ir Lietuvos“¹⁷⁰. Kalba apie valstiečio asmeninės priklausomybės panaikinimą ir jo įteisinimą tapo XIX a. pirmųjų dešimtmečių realija ir nereikia pamiršti, kad už Nemuno jau veikė Napoleono kodeksas.

Į *abbé* kandidatų sąrašą įtrauktinas ir K. Baužas. Jei P. K. Bžostovskis akcentavo socialines, tai K. Baužo pastangos iškelti lietuvių kalbą gynė ne tik kultūros, bet ir etninės tapatybės vertybes. Pastarąją plotme galima bandyti sąrašą pratęsti žymiausių pamokslininkų, tokių kaip Kiprijonas Lukauskis¹⁷¹ ar Mykolas Pranciškus Karpavičius¹⁷², pavardėmis¹⁷³. Jie įsidėmėtini ir kaip originalių lietuviškų pamokslų autoriai. Kiekybiniu požiūriu visų tokių žmonių indėlio, įdiegiant ir platinant apšvietos vertybes, nė iš tolo negalima lyginti su mokslo ir bažnytinių institucijų (iki 1773 m. įsteigtos Edukacinės komisijos) ar mecenatų veikla (išskili Vilniaus vyskupo Igno Jokūbo Masalskio asmenybė sujungė šias abi sroves¹⁷⁴). Tačiau minėti žmonės žymėjo kokybiškai naują reiškinį – individualios (neinstitucinės) iniciatyvos plintant apšvietai atsiradimą. Tai buvo naujojo neluominio intelektualinio elito formavimosi pradžia. Kadangi dvasiškija sudarė didžiausią tokio tradicinio elito dalį, tai ši tradicija labiausiai veikė ir „lietuviškojo *abbé*“ atsiradimą. Negalima, žinoma, nepastebėti ir šios terpės pasauliečių, vėlgį tęsiančių jau egzistavusią luominės literatūrinės ar techninės intelektualinės kūrybos tradiciją. Jos atstovais galima laikyti Jokūbą Jasinskį (Jakub Jasiński)¹⁷⁵ ar Lauryną Stuoką-Gucevičių¹⁷⁶. Pastarojo, nors ir pasauliečio, įsirašymas į masonų ložę brėžia paralelę J. V. Gėtės „Vilhelmo Meisterio“ *abbé* personažui, kurią reikėtų aiškinti tiek intelektualų

¹⁷⁰ Lietuvių literatūros istorija, t. 1. Feodalizmo epocha. Vilnius, 1957, p. 381–390.

¹⁷¹ *Mačiulytė K.* Kiprijono Lukaško (1757 – po 1798) biografijos mįslės // Senoji Lietuvos literatūra, kn. 19. Vilnius, 2005, p. 243–248.

¹⁷² Mykolas Pranciškus Karpavičius. Rinktiniai pamokslai / Originalų tekstus parengė, iš lenkų kalbos vertė, įvedinė straipsnį ir komentarus parašė K. Mačiulytė; originalų tekstus adaptavo R. Jakubėnas; vertimą parengė K. Mačiulytė, S. Narbutas. Vilnius, 2003.

¹⁷³ Kiek vėlesnei chronologijai skiria, bet gerai parodo tokio darbo aplinkybes: *Gylienė L.* Švietėjiško darbo motyvai ir sąlygos // Žemaičių žemė, 2001, Nr 1 // <http://samogitia.mch.mii.lt/KULTURA/J.Pabreza.htm>

¹⁷⁴ Taikliai tai apibūdina E. Raila: „Jo nuopelnai ypač akivaizdūs edukacinėje bei su ja glaudžiai susijusioje pastoracinėje veikloje. Ignoto Masalskio inspiruotas kultūrinis katalikiškas Apšvietos modelis XVIII a. paskutiniame ketvirtyje brėžė naujus sąmoningumo orientyrus. /... / Tai buvo stipriausias intelektualinis Lietuvos epicentras, nusidriekęs bažnytinio organizmo arterijomis, venomis ir kapiliarais toli už Vilniaus ribų. Jo sukelti edukacinės teutonikos virpesiai buvo juntami visoje Lietuvos teritorijoje“ (Cituojama iš: *Petkus V.* Vilniaus vyskupai Lietuvos istorijoje. Vilnius, 2002, p. 554–555).

¹⁷⁵ *Land S., Plewkiwicz M.* Portret Jakuba Jasińskiego. Warszawa, 1964, p. 5–98.

¹⁷⁶ *R(e)kl(aitis) P.* Stuoka-Gucevičius Laurynas // Lietuvių enciklopedija, t. 29. Bostonas, 1963, p. 6, 87–89.

ir masonų elitiškumu, tiek ir apšvietos lemiamu bendru socialinio elito intelektualėjimu. L. Stuokos-Gucevičiaus biografija priklauso dar luominės visuomenės išskiliųjų specialistų, valdovo dvaro ar didikų užsakymų vykdytojų sekai. Jo profesoriavimas ikiimperatoriška Vilniaus universitete tebuvo vėlyvos papildomos veiklos baras. Pačioje Lietuvos masonų, veikusių nuo XVIII a. paskutinio ketvirčio pradžios¹⁷⁷, terpėje universiteto profesūra gana skaitlingai buvo atstovaujama ir vaidino svarbų vaidmenį¹⁷⁸. 2-uoju Lietuvos masonų laikotarpiu (1-asis tęsėsi iki 1789 m.) jų veikla ypač pagyvėjo XIX a. antrąjį dešimtmetį¹⁷⁹. Būtent šiuo laikotarpiu greta labai ribotų masonų liberalizmo pasvarstymų (leidus pačiam carui) pradėjo organizuotis ir reikštis kur kas platesnės apimties, puoselėjančios išsivaidavimo idėjas visuomeninės organizacijos, įtraukusios ir studentus. Istoriografija žymi laipsnišką amžiaus ir visuomeninės padėties pasiskirstymą nuo elitiškiausios *filomatų* (I. 1805–1808 m., II. 1817–1824 m.) iki buršų bruožais pasižyminčios *nenaudėlių* (*šubravců*) draugijos¹⁸⁰. Galima tvirtinti, kad S. Daukanto studentavimas sutapo su Vilniaus universiteto pasiekto aukščiausio mokslo, mokymo ir europinio akademinio poveikio lygio metais.

S. Daukantas priklausė Vilniaus universitete besimokančių žemaičių studentų būreliui¹⁸¹. Būrelis palaikė ryšius su žinomu savo įvairiapuse kultūrine veikla poetu ir kultūrininku Dionizu Poška¹⁸². Daukantas tapo D. Poškos konflikto su šubravcais liudininku. Šią gerai žinomą ir plačiai literatūroje aptartą istoriją išvalgiai išanalizavo ir įvertino Vincas Trumpa¹⁸³. Nuo kitų skaitlingų Vilniaus 2-ojo–3-ojo dešimtmečio draugijų šubravcai išsiskyrė savo *inteligentiškojo chuligano* povyza. Lietuvoje vėluojantys visuomeninės ir kultūrinės raidos procesai susluoksniavo šioje draugijoje dar XVIII a. paviršutinišką išsilavinimą eksponuojančių klubų ir ponapoleoninio buršų judėjimo reiškinius. Kaip buršai šaipėsi iš rutininio sustabarėjimo (*kupranugarių*) ar paprasčiausio nemokšiško (*tamsuolių*), taip ir šubravcams užkliūdavo tiek luominio parazitizmo, tiek ir jų požiūriu prasčiokiško provincialumo. Demonstruojantis pabrėžtinai apolitišką ir caro administracijos toleruojamą šubravců poziciją, jų savaitraštis „Grindinio žinios“ (*Wiadomości bru-*

¹⁷⁷ Bučys Ž. Paroda „Laisvieji mūrininkai“. Masonai Lietuvoje XVIII a. pab. – XIX a. pr., p. 2 // http://muziejai.mch.mii.lt/Informacija/laisvieji_mūrininkai.htm

¹⁷⁸ Vilniaus universiteto istorija. 1803–1940. Vilnius, 1977, p. 29–30.

¹⁷⁹ Ten pat, p. 29; Bučys Ž. Paroda „Laisvieji mūrininkai“. Masonai Lietuvoje XVIII a. pab. – XIX a. pr., p. 2 // http://muziejai.mch.mii.lt/Informacija/laisvieji_mūrininkai.htm

¹⁸⁰ Vilniaus universiteto istorija. 1803–1940. Vilnius, 1977, p. 30–31; *B(irži)ka M.* Filomatai // Lietuvių enciklopedija, t. 8. Bostonas 1940, p. 208–227; to paties Filaretai // Lietuvių enciklopedija, t. 8. Bostonas, 1940, p. 178–182.

¹⁸¹ *Merkys V.* Simonas Daukantas. Vilnius, 1991, p. 37–41.

¹⁸² Ten pat, p. 41; *Lebedys J.* Simonas Stanevičius. Monografija. Vilnius, 1955, p. 92–93, 101, 107.

¹⁸³ *Trumpa V.* Lietuva XIX-tame amžiuje. Chicago, 1989, p. 78–94.

kowe) užkabino ir D. Poškos veiklą. Pažymėtinas taiklus V. Trumpos pastebėjimas, kad šaipydamiesi šubravcai ir šiaip jau negailėjo nieko, bet šiuo atveju (1818 m., Nr. 101) pašaipą dar buvo sumišusi ir su neslepamu pykčiu.

Jei lenkų varšuviečių požiūris į lenkus vilniečius kaip tolimus provincialus pasitariesiems kėlė šoką todėl, kad jie (*savieji su savaisiais*) jautėsi *tokiais pačiais* lenkais, tai D. Poška juos papiktino būdamas ne toks pats (*ne savas*). Kitaip sakant, pirmuoju atveju buvo pasijausta nepilnaverčiais, antruoju – pasipiktinta, kad kitokie nesijaučia nepilnaverčiais, turėdami *savo* vertybes. *Mūsų – jūsų* skirtis čia jau reiškėsi etnine plotme, bet reikia dar atsakyti į klausimą, ar tai būtų vidinės (potaučių), ar išorinės (tautų) priešpriešos. Ir tarp potaučių pasireiškėdavo net dar didesnis pyktis ar prasivardžiavimas¹⁸⁴. Tiek šubravcai, tiek ir D. Poška¹⁸⁵ jautėsi lenkais, bet reikia pasakyti ir tai, *kokiais* lenkais jie jautėsi. Šubravcai visur ir visuomet Lietuvoje matė *mūsų lenkišką kraštą*¹⁸⁶ gimstančios ar net jau gimusios moderniosios lenkų nacijos intelektualų akimis. Gerai žinomo posakio *gente lituanus sed natione polonus* prasmė *Lituania* prilygo tik *Poloniae Minoris*, *Masoviae* ar *Poloniae Maioris*, bet ne *Poloniae* prasmei. Nesant Lenkijos valstybės (prancūziškasis ar rusiškasis Varšuvos embrionas lenkiškojo patriotizmo netenkino), juo aktualesnė darėsi tautos ir tautinės sampratos vertybė. Lenkiškojo romantizmo sukurtoje (S. Daukanto studijų metais pradėtoje kurti) lenkų tautos mesianizmo schemoje, bent jau Adomo Mickevičiaus kūryboje, Lietuva gavo gal net už pačią Lenkiją geresnę vietą praeityje, bet jokios vietos jai nebeliko dabartyje (ir, žinoma, ateityje)¹⁸⁷.

Iškyla ne tik žodžių prasmės atitinkamo laikotarpio šaltiniuose, bet ir jos santykio su mūsų įprastinėmis kategorijomis suvokimo problema. Klausimas, kaip Gegužės 3-iosios konstitucija supranta lietuvių tautą ir Lietuvos valstybę, nepaisant solidžios istoriografijos ir pačiai šiai konstitucijai skirto gero mūsų istorikų indėlio, tebelieka ir šiandien spęstinių problemų dienotvarkėje. Būdinga, kad vienaip ar kitaip jį aptardami, cituoja ne dispozicinius šios konstitucijos tekstus, o 1569 m. Liublino unijos akto preambulės formulę, tiek Stanisławas Kučeba (Stanisław Kutrzeba) XX a. pradžioje¹⁸⁸, tiek ir Klausas Cernakas (Klaus Zernack) jo pabaigoje¹⁸⁹. Ir

¹⁸⁴ Plg. Bloch M. Społeczeństwo feudalne. Warszawa, 1981, p. 631.

¹⁸⁵ Tai rodo jo tekstai – Poška D. Raštai. Vilnius, 1959, p. 62, 65, 459, 523.

¹⁸⁶ Trumpa V. Lietuva XIX-tame amžiuje. Chicago, 1989, p. 91.

¹⁸⁷ Lietuvių literatūros istorija, t. 1. Feodalizmo epocha. Vilnius, 1957, p. 342 (atskira kalba taikytina kai kuriems jo eksproktams – ten pat).

¹⁸⁸ Kutrzeba S. Unia Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Warszawa, Lublin, Łódź, Kraków, 1914, p. 637: „Tak więc konstytucja 3 maja 1791 r. położyła dopiero kres istnieniu unii i dwa te państwa zassymilowane przez kilkawiekowe wspólne pożycie, naprawdę zespoliła w „jedną spólną Rzeczypospolitą, która się ze dwu państw i narodów w jeden lud zniosła i spoiła“.

¹⁸⁹ Nurodoma iš vokiškosios santraukos – Zernack K. Die Republik der beiden Nationen im

vienas, ir kitas sutartinai pabrėžia, kad ima būtent šios formulės tekstą sprendami dviejų valstybių ir dviejų tautų sujungimo į vieną *padermę*¹⁹⁰ 1791 metais klausimą. S. Kučeba laiko šį klausimą galutinai išspręstą¹⁹¹, K. Cernakas mano priešingai¹⁹², bet su abiem autoriais reikia sutikti, kad Liublino akto preambulės formulė galiojo iki pat 1791 m. (o diskutuotinai dar ir po to). Galima ir reikia kalbėti apie jos komponentų (*tautų, valstybių, padermės*) kaitą, bet šios kaitos neįmanoma suprasti ir paaiškinti pašalinus vieną kurį komponentą. Todėl neįmanoma išaiškinti *lietuvi* neišaiškinus *lenko* ir priešingai.

Liublino akto preambulės formulėje lietuviai ir lenkai laikomi atskiromis tautomis. Kaip jos turi tapti viena paderme, formulė nepasako, bet tai pasakoma kitoje akto vietoje: prisiekiami Lenkijos karūnai. Atskiras Zigmanto Augusto aktas lietuvių tautai (*luomams*) savotiškai neutralizavo šią nenaudingą formuluotę tam

Zeitalter ihrer Teilungen // Lietuvos valstybė XII–XVIII a. Vilnius, 1997, p. 447–448: „... ohne Zweifel hatte die Reformkonzeption des letzten Königs der Republik von Anfang an an Stelle des seit Lublin überkommenen Dualismus der zwei Reiche den Einheitsstaat vor Augen, den die Maiverfassung 1791 auf den konstitutionellen Begriff brachte. In dieser Verfassungsurkunde kommt Litauen als Staat nicht mehr vor. /.../ Immerhin deutete sich in der Gesetzgebung des neuen Sejms nach der Verfassungsgabe auch Kompromißbereitschaft an, die sich an die Lubliner Formel von den beiden Nationen hielt. Am 20. Oktober 1791 versprachen diese sich „gegenseitige Bürgschaft“ zu leisten. /.../ Bis zuletzt also gab es Zeugnisse der Lebenskraft des Lubliner Konzepts der Union zweier Nationen – auch in der Epoche ihrer größten Herausforderung durch ein zentralistisch-konstitutionelles Monarchiemodell. Gewiß hatte es auch in der Lubliner Unionsakte nicht an appellativen Tönen in dieser Richtung gefehlt. Es war 1569 die Rede vom Ziel einer „gemeinsamen Republik, mit welcher sich aus zwei Staaten und Nationen (*narody*) ein Volk (*lud*) herausbilden“ werde. Aber die Zubilligung des litauischen Statuts von 1588 hat dem Eigenbewußtsein des Großfürstentums ein kräftiges Fundament zurückgegeben“. Pagrindinis lietuviškas tekstas – ten pat, p. 443–444 (Abiejų Tautų Respublika josios padalijimų metu).

¹⁹⁰ Šis žodis čia pavartotas tik kaip laikinas darbo terminas. Tame pačiame straipsnių rinkinyje (žr. 1 nuor.) žodis *lud* vartojamas *liaudies* prasme – J. Fijałek. Kościół rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcianienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu po koniec Rzeczypospolitej (p. 37). Vokiečių *Nation* atitinka lenkų *naród*, o *Volk* – *lud*, *naród*: Kutner S. Neues deutsch-polnisches Taschen-Wörterbuch (Collection Feller, Vol. II). Leipzig, b.m., S. 167, 290. Istorizmo formavimosi metais (XIX a. pradžioje): *Nation* – *natio, gens*; *Volk* – 1) *caterva, globus, multitudo*, 2) *multitudo hominum*, 3) *natio, gens*, 4) *populus, plebs, vulgus*, 5) *copiae, milites*, 6) *hominess* – Lünemann G. H. (nach I. I. G. Scheller) Lateinisch – deutsches und deutsch – lateinisches Handwörterbuch. Leipzig, 1826. Theil 2 (deutsch – lateinischer), S. 1312, 2043–2044. Klasikinėje lotynų kalboje – *Kuzavinis K.* Lotynų–Lietuvių kalbų žodynas. Dictionarium latino-lituanicum. Vilnius, 1996, p. 556: *natio* – 1. *gimimas, kilmė*; 2. perk. 1) *gentis, tautybė, tauta, nacija*, 2) *klasė, kasta, luomas*, 3) *veislė*, 4) *luomas*.

¹⁹¹ Žr. 187 nuorodą.

¹⁹² Zernack K. Die Republik der beiden Nationen im Zeitalter ihrer Teilungen // Lietuvos valstybė XII–XVIII a. Vilnius, 1997, p. 448: „Dieses litauische Nationalgefühl konnte sich denn auch in den *natio – gens* – Gefüge des adelsrepublikanischen Nationsbegriffes durchaus wiederfinden. Hieran knüpfte sich ein Landespatritismus, der auch über das Ende des Unionstaates in den Teilungen hinwegtrug und nach die moderne litauische Nationsbildung speiste“ (lietuvišką tekstą žr. – ten pat, p. 444).

tikru kompromisu: Lenkijos karūna buvo pripažinta ir lietuvių tautos nuosavybe. Taip buvo pripažintas lietuvių tapimas lenkais, išliekant atskira ir jiems lygia tauta. Šią „suvienodintų“ tautų konfederaciją – padermę atitiko valstybių konfederacija – Abiejų Tautų Respublika. S. Kučebos ir K. Cernako neakivaizdinis ginčas – ne šio straipsnio tema, tačiau ir jos nesiimant galima tvirtinti, kad *gente lituanus sed natione polonus* realija jau nereiškia dviejų tautų. Bet prieš ją būta dviejų lenkų tautų. Viena jų buvo ne šiaip *kiti*, o *kitokie* lenkai. Tai buvo lietuviai. Ar galima D. Poškos ir šubravcų konfliktą laikyti *kitokio lenko* (kuriam Mozūrijos ar Didžiosios Lenkijos kraštai neprilygo Lietuvos šaliai) priešprieša su *kitais lenkais* (kuriems Lietuva tiek tebuvo kita, kiek Mozūrija Didžiajai Lenkijai)? Taip klausiant nereikia pamiršti, kad kalbama apie Liublino akto preambulėje nubrėžtos programos realizavimo(si) procesą, o procese ar jo „pjūvniuose“ galima kalbėti tik apie reiškinių ar rodiklių polarizaciją, o ne aiškas jų ribas. Be to, valstybė apibrėžiama konkrečiais (struktūra, statusu ir t.t.), o tauta abstrakčiais (vertybiniais) rodikliais. D. Poška ir šubravcai buvo eiliniai socialinio elito nariai, o rodiklius aiškiau atskleidžia visuomenės lyderių elgesys. Iš susitaikiusių su Rusijos imperijos valdymu žmonių galima palyginti A. J. Čartoriskį su Mykolu Kleofu Oginskiu (Michał Kleof Ogiński). A. J. Čartoriskio (beje, H. Heinės žodžiais tariant, Nikolajaus Repnino sūnaus *von mütterlicher Seite*¹⁹³) prieštaringoje karjeroje reikia išskirti 1795–1810 m. intymios draugystės su caru Aleksandru I ir 1803–1823 m. Vilniaus mokslo apygardos globėjo laikotarpį, kuomet jo politinius siekius varžė užimama aukšta padėtis¹⁹⁴. Čia jis siekė atkurti Lenkijos valstybingumo struktūras po Rusijos imperijos egida, plečiant jas į Prūsijos ir Austrijos užimtas Abiejų Tautų Respublikos žemes¹⁹⁵. M. K. Oginskis 1811 m. parengė projektą atkurti Rusijos imperijos struktūroje Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją¹⁹⁶. Istorinės Lietuvos jis nelaikė Lenkijos provincija¹⁹⁷, bet 1826–1827 m. išleisti jo atsiminimai įvardija vien Lenkiją ir lenkus¹⁹⁸. Tuo tarpu mūsų istoriografijoje kultūriniu požiūriu vertinamas kaip lenkintojas A. J. Čartoriskis paliko dviejų tomų rankraštį, pavadintą „Lietuvos istorija“¹⁹⁹. Šie faktai politinės struktūrizacijos požiūriu leistų M. K. Oginskį laikyti *kitokiu*, o A. J. Čartoriskį *kitu* lenku,

¹⁹³ Plg. eilėraščių *Der Tambourmajor* – Heines Werke. In fünf Bänden. Bd. 1. Weimar, 1963, S. 158–160.

¹⁹⁴ *B(iržiš)ka M.* Čartoriskiai // Lietuvių enciklopedija, t. 5. Bostonas, 1937, p. 1000–1003.

¹⁹⁵ Ten pat, p. 1001–1002.

¹⁹⁶ *Tr(um)p(a) V.* Oginskiai – Mykolas Kleopas // Lietuvių enciklopedija, t. 21. Bostonas, 1937, 1960, p. 35.

¹⁹⁷ *Trumpa V.* Lietuva XIX-tame amžiuje. Chicago, 1989, p. 33.

¹⁹⁸ *Tr(um)p(a) V.* Oginskiai – Mykolas Kleopas // Lietuvių enciklopedija, t. 21. Bostonas, 1960, p. 35 (*Mémoires de Michel Ogiński sur la Pologne et les Polonais*).

¹⁹⁹ *B(iržiš)ka M.* Čartoriskiai // Lietuvių enciklopedija, t. 5. Bostonas, 1937, p. 1005 (*Historja litewska*).

bet tautos vertybių sampratos atveju gal net išeitų priešingai. Pastarojoje srityje žymiai mažiau lėmė Rusijos veiksnys, tuo tarpu politinėje istorijoje šie asmenys labiausiai pasirodė kaip Rusijos rėmėjai. Tačiau čia, neturėdami kitų galimybių, jie abu veikė siekdami išnaudoti padėtį ir ryšius savo politinės struktūrizacijos planams įgyvendinti, o šiaip jų biografijos pasižymi ir labai priešiškais Rusijos imperijai veiksmais.

Ir A. J. Čartoriskis, ir M. K. Oginskis priklausė aukščiausiam diduomenės sluoksniui, veikusiam plačioje erdvėje toli už buvusios Abiejų Tautų Respublikos sienų. Galybės veiksnys, su kuriuo ši veikla turėjo vienaip ar kitaip skaitytis, įtakojo kiekvieną jų žingsnį. Šiuo visu kontekstu sunku apibendrintai vertinti net ir nedviprasmiškai atrodančius jų biografijų duomenis. Kiek lengviau tai galima padaryti lyginant iš vidutinės ar eilinės bajorijos kilusius patriotus ir demokratinius ar net revoliucinių pažiūrų žmones. Rusijos galybė juos veikė nebent kaip nesutaikomo priešo veiksnys. Kovos, o ne prisitaikymo pasirinkimas kur kas aiškiau rodė jų vertybių sampratą. Čia kai ką gali pasakyti Tado Kosciuškos (Tadeusz Kościuszko) ir J. Jasinskio konfliktas, kilęs 1794 m. sukilimo metu. Atskiros Lietuvos sukilimo vadovybės buvimą laikydamas jėgų skaldymu, T. Kosciūška pareikalavo iš J. Jasinskio atsisakyti šių prerogatyvų. Jasinskis tai padarė, bet karčiai protestuodamas. Tai rodo, kad sukilimas buvo svarbiausias jų abiejų prioritetas, be to, šį prioritetą jie vertino kaip profesionalūs kariškiai. Profesionalumas jiems buvo toks pats veiksnys kaip Rusijos galybė A. J. Čartoriskiui ar M. K. Oginskiui. Politinėje veikloje T. Kosciuškos ir J. Jasinskio požiūriai diametraliai išsiskyrė, bet labiau (ir čia sutartinai) lėmė karinio veiksnio prioritetas. Turbūt nesuklysimė J. Jasinskį įvardiję *kitokiu* lenku. Kažkada I. Danilavičių ir I. Onacevičių istoriografiniu ekspromtu pavadinęs gyvenime lenkais ir istoriškaisiais (istoriškojo mąstymo požiūriu) lietuviais²⁰⁰, šiuo atveju ir juos²⁰¹ ryžčiausi įvardyti *kitokiais lenkais*²⁰².

9. ŽEMAIČIAI

Kitokių lenkų arba atskiros lietuvių tautos (ne lenkų potautės) savimonės egzistavimą XIX a. pirmo trečdalyje Lietuvoje galima laikyti istorine realija. Kokios buvo jos ribos ir kiek tautinės savimonės puoselėjimo galimybę turinčių žmonių ji apėmė – atskiras klausimas. Kad jai priklausė ne vien žemaičių bajorai, rodo ir tokios

²⁰⁰ Žr. Gudavičius E. Mindaugas. Vilnius, 1998, p. 20.

²⁰¹ I. Onacevičius ignoravo Krėvos sutartį, o kryžiuočius vadino avantiūrininkais – Šidlauskas A. Istorija Vilniaus universitete XIX a. pirmojoje pusėje. Vilnius, 1986, p. 168.

²⁰² Jų pavardes transkribuoju lietuviškąja rašyba. Nuo šios vietos rašau ir Jokūbas Jasinskis. Tai, žinoma, diskusijų tema, bet šiaip ar taip jau *tres faciunt collegium*.

vėlesnio laikotarpio figūros kaip Teodoras Narbutas ar Adomas Honorijus Kirkoras²⁰³. Įdomu tai, kad tiek I. Danilavičius²⁰⁴, tiek I. Onacevičius²⁰⁵ buvo unitų dvasininkų sūnūs, o S. Daukanto amžininkas Juozas Jaroševičius (Józef Jaroszewicz), 1826–1831 m. Vilniaus universitete dėstęs teisės istoriją, diplomatiką ir statistiką, vėliau pasižymėjęs rimtais moksliniais, skirtais Lietuvos istorijai ir kultūrai darbais, gimė ir gyveno Bielske (Palenkėje)²⁰⁶. Veikiausiai ir šiuos žmones numanė M. Miškinis, kalbėdamas apie „Lietuvos praeities entuziastus, kurie buvo kilę iš gudiškosios Lietuvos dalies“²⁰⁷. Kalbant apie lietuviškosios tautinės (= kitokių lenkų) savimonės puoselėjimo ir paplitimo ribas, nereikia pamiršti, kad šią savimonę vienaip ar kitaip palaikė ir istorinis Lietuvos paveldas. Pažymėtinas lietuviškosios mitologijos populiarumas pavadinant masonų ložes, kur būrėsi socialinio ir intelektualinio elito viršūnė²⁰⁸. T. Kosciuška save pavadindavo lietuviu²⁰⁹. Tai galima laikyti jo gimimo Naugarduko vaivadijoje reminiscencija, bet lygiai taip pat jau aneksuotos Lietuvos sąlygomis galima gretinti (ypač kalbant su Rusijos politikais) su Respublikos dalintojų susitarimu neminėti Lenkijos savo titulaturoje. M. K. Oginskis (nors ir vadovavosi visos Respublikos vizija) kalbėjo apie Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją, kaip tik taikydamasis prie caro rodomos užsieniui pozicijos. Galbūt taip elgėsi ir nuvainikuotas Stanislovas Augustas, dėvėdamas Lietuvos gvardijos karininko mundurą²¹⁰. Konjunktūrai pasikeitus, iš bendro visai Respublikai *Virtutis militaris* ordino reverso, pripažįstant jį „kongresinei“ Lenkijai, Rusija kaip tik pareikalavo pašalinti Vyty²¹¹. Kaip ten bebūtų, net ir tokios situacijos rodė, kad Mozūrija ar Mažoji Lenkija Lietuvai neprilygo. Pastaruoju atveju *abiejų tautų* egzistavimą, kiek norint jį pripažinti, tiek ir to nenorint, patvirtino vienokiu ar kitokiu pavidalu funkcionuojanti (ir *nebefunkcionuojanti*) jų heraldika.

M. Miškinis formulę *gente lituanus sed natione polonus* laiko senosios epochos (šių dienų samprata – bajoriškosios tautos) pabaiga, o ne naujosios (moderniosios nacijos) pradžia²¹². V. Trumpa siekia atsekti, kaip modernioji nacija (tautinio atgimimo

²⁰³ Kirkor S. *Przeszłość umiera dwa razy. Powieść prawdziwa*. Kraków, 1978.

²⁰⁴ Janulaitis A. Ignas Danilavičius. Lietuvos bei jos teisės istorikas, d. 1: Danilavičiaus gyvenimas ir darbai. Kaunas, 1932, p. 13–14.

²⁰⁵ J(akštas) J., M(aciūnas) V. Onacevičius (Onacewicz)... 2. Ignas // Lietuvių enciklopedija, t. 21. Bostonas, 1960, p. 122.

²⁰⁶ Jaroševičius... 2. (Jaroszewicz) Juozas // Lietuvių enciklopedija, t. 9. Bostonas, 1956, p. 317.

²⁰⁷ Miškinis M. Lietuvių literatūra, d. 1. Kaunas, 1939, p. 168.

²⁰⁸ Vilniaus universiteto istorija. 1803–1940. Vilnius, 1977, p. 30.

²⁰⁹ Plg. Lietuvos istorija. Redagavo A. Šapoka. Kaunas, 1936, p. 138.

²¹⁰ Plg. Gudavičius E. Valdovas // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Sudarė V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, Vilnius, 2001, p. 752.

²¹¹ R(e)kl(aitis) P. Ordinas // Lietuvių enciklopedija, t. 21, 1960, p. 168.

²¹² Miškinis M. Lietuvių literatūra, d. 1. Kaunas, 1939, p. 180.

lietuvis) iš šios formulės išsivystė²¹³. Jis pažymi, kad šis lietuvis „1918 m. išdrįs tarti savo galingą žodį nebijodamas sueiti į konfliktą su visais savo kaimynais“²¹⁴. Abiejų autorių vertinimai epochų požiūriu sutampa, skiriasi jų požiūris į pačią formulę: M. Miškinis nemano, kad 1918 m. lietuvis iš jos išsivystė. Šio skirtumo esmę turbūt gali paaiškinti D. Poškos konfliktas su šubravcais. D. Poška jaučiasi lenku ir nedviprasmiškai tai pasako „Užrašė Stanislovui Poniatauskiui, karaliui lenkų“²¹⁵, atsakyme į profesoriaus Ivano Loboikos iškeltą klausimą²¹⁶, laiške generolui Aleksiui Puzyrevskiui²¹⁷. Ir „Kelete įžanginių žodžių žadančiam rašyti Lietuvos ir Žemaičių istoriją“ jis vardyti „mūsų istorikus“ pradeda nuo Mateušo Cholevos herbo, Vincento Kadlubeko ir t.t.²¹⁸, tačiau toliau kalba apie *lietuvių tautas* ir *lenkų norą padaryti Lietuvą jiems priklausančią*²¹⁹. Taigi aptariama formulė D. Poškai negalioja. Lietuviai jam ne *gens*, bet *natio*. O kadangi, priklausydamas šiai tautai, jis yra lenkas, tai ši tauta yra *natio polonorum altera*. Aiškos ribos tarp šių abiejų lenkų tautų nebebuvo, buvo „pereinamoji“ zona. D. Poška jautėsi esąs *kitokių lenkų* poliuje. Kur buvo šubravcai? Nėra abejonių, kad jų netenka ieškoti greta D. Poškos. Bet kiek nuo jo jie buvo nutolę – iki zonos ar iki priešingo (*tokių lenkų*) polio? Dar 1810 m. parašytas D. Poškos kreipimasis į J. Lelevelį ir K. Baužą²²⁰ liudija, kad šubravcų išpuolis tėra tik vienas visos tokių apsižodžiavimų atmosferos epizodas. D. Poškai šie *mokyti vyrai* „lygiai myli lietuvių, žemaitių“²²¹, o visas negerumas – *lietuvių* pasipūtimas prieš *žemaičius*²²², kylantis todėl, kad *lietuviai* nekalba lietuviškai – garbingųjų protėvių kalba²²³. Todėl tai kenkia vie-

²¹³ Trumpa V. Lietuva XIX-tame amžiuje. Chicago, 1989, p. 37.

²¹⁴ Ten pat.

²¹⁵ Poška D. Raštai. Vilnius, 1959, p. 64–65: „Pražūn tėvystė, gelbėt nėra laiko; ... / Ant ko gi dabar mes, lenkai atėjom? / ... Prisiekie lenkams, o pirmas privyle! ... / Rašys tėvystė, kuri jau prapuolė: / „Čionai karalius kreivasiekis guli“.

²¹⁶ Išvardijami Baublio interjerą puošiantys atvaizdai: lenkų karalių Vladislovo Uolektinio, Liudviko Andegaveno, Jogailos ir kt. (tarp jų ir buvusių didžiaisiais Lietuvos kunigaikščiais, bet vien jais buvusių čia nėra); lenkų karvedžių (vienintelis tarp jų Jonas Karolis Chodkevičius) – Poška D. Raštai. Vilnius, 1959, p. 522–523.

²¹⁷ Ignacy Krasickį pavadina „mūsų lenkų nemirtingu poetu“ – Poška D. Raštai. Vilnius, 1959, p. 458–459.

²¹⁸ Poška D. Raštai. Vilnius, 1959, p. 258–259.

²¹⁹ Ten pat, p. 268, 260: „pasxkwilami okładając naarody Litewskie /.../ sami zaś będąc polakami chcieli I Litwę zrobić zbiegami z sarmatskich narodów osiadłą, a przeto do polski jakoby słusznie należącą“.

²²⁰ Lebedys J. Simonas Stanevičius. Monografija. Vilnius, 1955, p. 235.

²²¹ Poška D. Raštai. Vilnius, 1959, p. 50–51.

²²² Ten pat, p. 52–53: „Meldžiū, drauskit lietuvius, kurie to nemato, / kurie save aukštesniai už žemaičius stato, / Kurie iš tikrų brolių be reikalo juokias...“

²²³ Ten pat, p. 50–53: „Tarkit, dėl ko gi kalbų svetimųjų ieško, / Dėl ko anie nekalba tikrai lietuviškai, / Juk lietuvių liežuviu kalbėjo jų diedai, – / Ar aniems savo tėvų ir motinos gėda?“

nybei²²⁴. Kokiai? Gal tai, dėl kurios T. Kosciūška priekaištavo J. Jasinskiui? Veikiau priešingai. T. Kosciūškai rūpėjo visų (*tokių* ir *kitokių*) lenkų vienybė. Kam iš *tokių* lenkų galėjo rūpėti *kitokių* lenkų vienybė, grindžiama ne lenkų (vietoje lenkų) kalba? D. Poška *toki* lenką – J. Lelevelį – surado. J. Lelevelis visiškai pagrįstai sukritikavo K. Baužo argumentus, kuriais jis idealizavo lietuvių kalbos reikšmę²²⁵, tačiau tai buvo tas žmogus, kuris ragino lietuvius geriau pažinti savo kalbą²²⁶. Ir J. Leleveliui, ir D. Poškai lietuvių kalba buvo vertybė, bet vienam apskritai kultūrinė vertybė, kitam konkrečiai – etninė.

D. Poškos susidūrimas su šubravcais buvo ginčas dėl vertybių. Jų išsidėstymas žemaičių bajoro sampratoje lėmė jo vietą *kitokių lenkų* savimonės lauko centre, o Vilniaus universiteto studentų ir dėstytojų sluoksnių – šio lauko periferijoje ar net už jos ribų. Žemaičių studentai šiame universitete buvo nedidelė mažuma. Tačiau svarbu kitkas: universitete įgyjamas išprusimas ir iššūkiai neįprastoje aplinkoje ne silpnino jų atsineštąją vertybių sampratą, o ją stiprino. Viena svarbiausių suvoktų vertybių buvo savoji kalba. Apšvieta Žemaitijoje kokybiškai pakeitė žinių pertekimą jos mokyklose²²⁷. Žemaičiai studentai jautė didelį lietuviškos raštijos poreikį. Dar prieš parašydamas savo „Darbus“, S. Daukantas jau buvo pradėjęs rengti lenkų – lietuvių kalbų žodyną²²⁸.

10. SIMONO STANEVIČIAUS „ŠLOVĖ ŽEMAIČIŲ“

XIX a. 3-iojo dešimtmečio pirmojoje pusėje Vilniaus universitete studijavo keliasdešimt Kražių gimnaziją lankiusių žmonių²²⁹. Yra duomenų apie jų tarpusavio pažintis ir ryšius²³⁰. Nemaža jų pasireiškė vienokia ar kitokia kultūrine veikla ir studijų metais. S. Stanevičius buvo vienas produktyviausių šios veiklos dalyvių²³¹. 1829 m. išėjo 12 pasakėčių (6 – Kristijono Donelaičio ir 6 – S. Stanevičiaus) knygelė²³². Mūsų temai svarbi yra S. Stanevičiaus pasakėčia „Arklys ir meška“. Susitinka prie Nevėžio, taigi ties Žemaičių seniūnijos (kunigaikštijos) riba, arklys ir meška – taip

²²⁴ Ten pat, p. 52–53: „Sakykit, teužlaiko meilę ir vienybę...“

²²⁵ Lietuvių literatūros istorija, t. 1. Feodalizmo epocha. Vilnius, 1957, p. 318.

²²⁶ *Lebedys J.* Simonas Stanevičius. Monografija. Vilnius, 1955, p. 53.

²²⁷ Plg. ten pat, p. 46–48.

²²⁸ *Subačius G.* Dėl S. Daukanto lenkų–lietuvių kalbų žodynų genezės // *Kalbotyros klausimai*, t. 26, 1987, p. 151–157.

²²⁹ *Lebedys J.* Simonas Stanevičius. Monografija. Vilnius, 1955, p. 146.

²³⁰ Ten pat, p. 140–142, 146.

²³¹ Ten pat, p. 145.

²³² Ten pat, p. 316.

autorius iš karto nubrėžia Lietuvos žemių heraldikos alegorijas, o arklio pančiai ir meškos grandinė – nedviprasmiškai politines šių žemių realijas. Jas pagyvina mėšlą vežiojančio arklio (Lietuvos Vyčio) metafora ir paskutiniai pasakėčios (išstarti Žemaičių meškos) žodžiai apie abiejų vienodą – supančiotą ir grandinėmis sukaustytą – likimą²³³. Pasakėčia atskleidžia tikrą S. Stanevičiaus požiūrį į Respublikos aneksiją, o juk kaip tik jo raginamas²³⁴ D. Poška parašė Aleksandro I mirtį apraudančią elegiją²³⁵. Neatmestini šiuo atveju ir pragmatiški S. Stanevičiaus motyvai: po šio caro struktūrinių valstybingumo viražų, pelniusių jam nemažą simpatiją²³⁶, laukė nežinia (dunksojo Rusijos oligarchų „Žvaigždėtojo kryžiaus riterių sąjungos“ šešėlis)²³⁷. Šiaip ar taip, priverstinis S. Stanevičiaus lojalumas imperijai lieka akivaizdus. Štai šie pančiai bei grandinė ir tampa pasakėčios moralu, o pagrindinė mintis – tas pats vienybės motyvas²³⁸. Apie platesnę vienybę su *visais lenkais* pasakėčioje nėra žodžio, veikia tik Lietuvos heraldiniai personažai. S. Stanevičiui lenkakalbių ir lietuviakalbių apsižodžiavimai – pačių *kitokių lenkų* reikalas, gal todėl ir neprireikė lenkiškosios heraldikos užuominų (be to, erelis padėtų cenzoriams užuosti visą alegorinį žaidimą).

Šią heraldinę pasakėčią gal ir galima būtų laikyti tik dienos aktualija pasidysnojančią su kitakalbiais buršais, siekiant jiems parodyti, kad žemaičiai nėra *kupranugariai* ir žino, kad jų kalba yra vertybė. Tačiau sugretinta su S. Stanevičiaus ode „Šlovė Žemaičių“, ji jau suskamba visai kitaip. Po pačia ode pažymėta 1823 m. rugpjūčio 3 d. data²³⁹. Tuo metu (po 1823 m. gegužės 3/15 d. išsišokimo) jau buvo įsisiūbavęs filomatų ir filaretų suiminėjimas ir tardymas²⁴⁰. Ir šioje netikrumo atmosferoje suskamba ypač pakilus paskutinis odės posmas²⁴¹:

Veizdėk, sviete nusiminęs!
Kas ten šiaurėj atsitiko, –
Lietuvos senos giminės
Pražuvime sveikos liko.

²³³ Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. Redagavo K. Korsakas, J. Lebedys. Vilnius, 1957, p. 314.

²³⁴ *Trumpa V. Lietuva XIX-tame amžiuje*. Chicago, 1989, p. 60.

²³⁵ *Poška D. Raštai*. Vilnius, 1959, p. 76–77.

²³⁶ *Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie*, t. 3. Warszawa, Kraków, Lublin, Łódź, Poznań, Zakopane, 1931, p. 26–34.

²³⁷ Ten pat, p. 68–73.

²³⁸ Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. Redagavo K. Korsakas, J. Lebedys. Vilnius, 1957, p. 314: „Tėvai mūsų nuo amžių sandaroj gyveno, / Drauge gimė ir augo ir drauge paseno“.

²³⁹ Ten pat, p. 312.

²⁴⁰ *B(iržiš)ka M. Filaretai // Lietuvių enciklopedija*, t. 8. Bostonas, 1940, p. 181; *B(iržiš)ka M. Filomatai // Lietuvių enciklopedija*, t. 8. Bostonas, 1940, p. 220–221.

²⁴¹ Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. Redagavo K. Korsakas, J. Lebedys. Vilnius, 1957, p. 312.

Dvi paskutines eilutes, kalbėdami šių dienų kalba, turbūt pasakytume: Lietuva nepražuvo. Tokiais pačiais žodžiais prasideda ir ne vieno lietuvio (*kitokio lenko*) krauju aplaistyta lenkų legionierių daina, virtusi Lenkijos himnu, „*Jeszcze Polska nie zginęła*“²⁴². Bręstant 1863 m. sukilimui, buvo užfiksuotas šios giesmės lietuviškas perdirbinys; jame giedama apie Lenkijos laisvę, bet veikia tik lietuvių kovotojai²⁴³. Pirmoji J. Vibickio (J. Wybicki) posmo eilutė turi 8, antroji 6 skiemenis. S. Stanevičius visur vartoja 8 skiemenų eilutes. Tačiau pagrindinė mintis abiejų pasakoma aštuoniais skiemenimis: J. Vibickis tai padaro savo pirmąja, o S. Stanevičius paskutiniąja eilute. Daugiau nelyginsiu tarp savęs šių eilių – filologai tai padarys geriau už mane, bet lieka akivaizdu, kad abi – „marselietiškos“ giesmės. J. Vibickis savo mintis kariamams dėsto atvirai, o Stanevičius irgi meta iššūkį, bet adresatą užšifruoja – *svietu*: „*Daugel metų sviets rokavo, mūsų žemė kaip pražuvo*“²⁴⁴. Taigi – pražuvo. Ir toliau: „*Kai(p) užmiršo kalbą savo ir užmiršo, kuomi buvo*“. Čia reikėtų prisiminti J. Lelevelį, kuris išdrįso nusiminusiems (ir kartu šokantiems ant savo tėvynės kapo) lenkams pasakyti, kad pirmiausia dėl savo bėdų jie turi kaltinti save. S. Stanevičius geidžiamus dalykus optimizuoja jau esamuoju laiku: „*Šlovė visus sujudino gera tėviškei daryti, ir ką amžiai pagadino, čėsas yra sutaisyti*“. Tai veiksmų programa. Po dviejų – trijų kartų Maironis tai tik pakartos:

*Prikelkim darbais Gedimino tėvynę,
Priminkime Vytauto Didžio ribas,
Prižadinkim kalbą, kur protėviai gynė,
Ir vardą, kurs vietą Europoj atras.*

S. Stanevičius irgi iškelia kalbą bei praeitį: „*Tarp žemaičių vis atgijo garbė tėvų ir liežuvis, meilė tarp jų išsiliejo, prasidžiugo ir lietuvis*“. Praeitis konkretizuojama Lietuvos valdovų vardais. „*Neprieteliai išsisklaidė*“. Dienos tikrovė buvo ne tokia, bet svarbiau yra tai, kad Vilnius, senas mokslų gyvenimas, „*Nuo žemaičių beapsėstas*“, kad tarp jų – tikras sutarimas (plg. Maironio – „*Paimkim arklą, knygą, lyrą ir ženkim Lietuvos keliu*“). Apie lenkus ir Lenkiją S. Stanevičiaus programinėje odėje (*aukštoje dainoje*²⁴⁵) nė žodžio, o juk šnekama apie tėvynę (*tėviškę*). Matyt, tai reikia gretinti su J. Lebedžio pastebėta jo pastaba S. Daukanto „Darbų“ rankraštyje, prirašant Jogailą prie smerkiamo Zbignevo Olesnickio²⁴⁶. Beje, odėje, kaip ir pasakėčioje

²⁴² Žodžiai Józef'o Wybicki'o, muzika M. K. Ogińskio – *Smoleński's V*. Lenkų tautos istorija. Vertė A. Kasakaitis. Kaunas, 1925, p. 407–408.

²⁴³ *Šenavičienė I*. 1863 m. sukilimas ir lietuvių kalba // *Metai*, 2006, Nr. 6, p. 3–4 // <http://www.tekstai.lt/metai/200606/kalb1863.htm>

²⁴⁴ Visa odė cituojama iš: Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. Redagavo K. Korsakas, J. Lebedys. Vilnius, 1957, p. 311–312.

²⁴⁵ Ten pat, p. 311.

²⁴⁶ *Lebedys J.* Simonas Stanevičius. Monografija. Vilnius, 1955, p. 214–215.

„Arklys ir meška“, Lietuva, ar parblokšta, ar kylanti, vaizduojama viena pati. Prieš ją – *svietas, neprieteliai* (odėje) ar neapibrėžtas *kažkas* (pasakėčioje).

„Šlovė Žemaičių“, kaip ten bebūtų, pašalina lenkiškąjį veiksnį iš lietuvio *tėvynės* sampratos. Joje nebematome *kitokio* lenko. *Tas pats* joje ne lenkas ir lietuvis, o lietuvis ir žemaitis²⁴⁷. Priešiški Lietuvai veiksniai – *svietas, neprieteliai* – užkoduoti, užkoduotas ir jų lemiamas *pražuvimas*. Ši kodą kažkiek atskleidžia žemaičių „apsėdusių Vilnių“, *sutarimas*. Tai jų kultūrinės veiklos vien lietuviškosios savimonės pagrindu, kuri remiasi savo kalba, programa. *Aukšta giesmė* yra šios programos manifestas, 1823 m. ši programa jau buvo vykdoma²⁴⁸. S. Daukanto „Darbai“ įeina į šį žemaičių *surinkimą ir sutarimą*.

11. S. DAUKANTO „DARBŲ“ LIETUVIŲ TAUTA

Yra žinomi du S. Daukanto „Darbų“ rankraščiai, ir ne visur čia rasime jo rašyseną²⁴⁹. Nurašinėta ne vieno žmogaus, taigi jau tai parodo susidomėjimą šiuo veikalu. Stereotipišką *Darbų* antraštę nulėmė lotyniškasis *res gestae* ar lenkų lotyniška kalkė *dzieje*. Pažyminį *senųjų* galima interpretuoti įvairiai. Savo pratarinę (pratarimą) autorius pradeda kalbėdamas apie įvairių tautų istorinį paveldą, bet konkretizuoja tik graikus, romėnus ir skitus²⁵⁰. Graikams ir romėnams dažną *senųjų* pridūrimą taip pat galima laikyti stereotipu, skitams jis neneigtinas, bet nebūtinai tokiu laikytinas. Vadinas, jie galbūt ir „pakeliami“ iki tokios draugijos. Bet skitai čia – lietuvių (= baltų) protėviai, taigi kalbėdamas apie savo meto varganą jų padėtį ir kartu gretindamas juos su garsiomis antikos tautomis, S. Daukantas sukuria vaizdžią jų šlovingos praeities ir liūdno dabarties antitezę²⁵¹. Šlovingos praeities reikšmę jau deklaruoja ir jo pasirinkta Dionizijaus Halikarnasiečio sentencija: „Kilnieji žmonės nepuola prie to, kas svetima, ir nepakenčia, kad per apsileidimą žūtų tai, kas sava“²⁵². Visa tai dar vienas pavyzdėlis, parodantis mokytą žemaitį kaip gerą G. E. Grodeko mokinį. Šis jo sugebėjimas „atkoduoja“ *pražuvimą* S. Sta-

²⁴⁷ Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. Redagavo K. Korsakas, J. Lebedys. Vilnius, 1957, p. 311: „Sveiks, Keistutai minėtinas, / Iš žemaičių ko stipriausias!“.

²⁴⁸ *Lebedys J.* Simonas Stanevičius. Monografija. Vilnius, 1955, p. 165–167.

²⁴⁹ *Daukantas S.* Raštai, t. 1. Vilnius, 1976, p. 742–743.

²⁵⁰ Ten pat, p. 35.

²⁵¹ Ten pat: „Ką sakytų ansai išmintingas skitas, atsisdėdęs ant kapo, veizėdamas į tolimus savo poposūnius, lietuviais, žemaičiais, prūsais, latviais, juodvežiais, kuržemiais pramintus ir pas-kandintus galžudėse, apvergtus ir tarp gyvulių paskaitytus?“

²⁵² Ten pat, p. 33, 744: „Non est generosorum hominum res alienas quaerere, et pati sua per ignaviam amitti“.

nevičiaus odėje²⁵³. Po septynių – aštuonių dešimtmečių Vincas Kudirka parašys: „Iš praeities tavo sūnūs te stiprybę semia“. Apie tiesioginę O. Tjeri įtaką jaunajam S. Daukantai netenka kalbėti jau vien dėl to, kad pastarojo „Darbai“ buvo parašyti anksčiau už prancūzų istoriko veikalus. Tačiau dar E. J. Siejeso iškelta mintis apie ilgaamžę dviejų etnosų nelygių grumtynių sąveiką²⁵⁴ veikiausiai paskatino mūsų istoriką išreikšti ją dvigubos *svieto* skriaudos lietuviams forma. Vienas tokios skriaudos komponentas – svetimos valdžios primetimas, kitas – istorinės atminties atėmimas (ar siekimas ją atimti). Todėl lietuvis yra apvogtas (ar apiplėštas) dvigubai: „Vienok lietuvis, žemaitis, ir tiek nelaimių kentėdamas, bogina dar šiandien svetimą ginklą į tolimus kraštus ant liepimo to, kursai jo valdytoju daros, ir, nesu-prasdamas jo kalbos, lieja savo kraują už jį, vildamasis, jog ansai jam jo liuosybę pagražins; namie būdamas, dirba dieną ir naktį savo jomylistoms, kurie nesupran-ta jo guodžiantis. Tose atkylanėse mažne (sakau) vargų lietuvis, žemaitis viename tiktai savo šventame tikėjime randa kantrybę ir atpūtoja, laukdamas pagalbos nuo savo visų aukščiausio tėvo. Bet nei tokios, sakau, rūstos dienos neišdildė dar jų širdy praėjusių laimingų laikų: kaipgi šiandien dar lietuvis ar žemaitis, kruviną prakaitytą nuo kaktos nubraukęs, taria, veizėdamas gailinga akia į iras šalip stovinčios savo pilies; „Šitai ženklai liuosybės mano bočių prabočių!“²⁵⁵. Tokį varganą lietuvi pavertė beteisiu rekrutu padariusi rusų valdžia ir savieji jomylistos, čia išskylantys kaip lenkai. Jie – nelietuviai. Tai *svietas*. Bet lietuvių prigimtis ne tokia: tai mylinti laisvę tauta²⁵⁶. Ir čia S. Daukantas suranda būtent specifiškai lietuvišką ir, svarbiausia, istorinę tikrovę atitinkantį paaiškinimą: „Bet ko nepergalės piktybė svieto, kuri, negalėdama paveikti savo kantrybe narsių poposūnių skitų, leidos ant nedorybės! Kaipogi tuojau, pasiklojusi vienybe tautos ir ateinančia palaima ūkės, kiltį jų ėmė niekinti, kantrybę žadais ramdyti, senų dienų užlaikymus naikinti, naujus dėti, taip maž pamažu tautindama anuos nuo jų ūkės, visų pirma išplėšė jiems liuosybę, paskui vergus, jau gelžiniais apkalusi, galžudžiams pametė“²⁵⁷. Šitaip niekieno nenugalėtas lietuvių etnosas, „Vaidevučio reforma“ „išsprendęs“ socialinio (ne) pajungimo problemą²⁵⁸, per užpakalines duris pralindusių atėjūnų tapo ir sociališkai, ir politiškai pajungtas bei pažemintas. Valstietiško lietuvių etnoso škicavimas, nukeliant jo ištakas „į žilą senovę“, sodriai iliustruojant savaip interpretuojamais

²⁵³ Žr. 241 nuorodą.

²⁵⁴ Žr. 158–160 nuorodas.

²⁵⁵ *Daukantas S. Raštai*, t. 1. Vilnius, 1976, p. 37.

²⁵⁶ Žr. 139 nuorodą.

²⁵⁷ Ten pat.

²⁵⁸ Žr. 137 nuorodą.

bei asmeniškai išgyventais, sakytume, etnografiniais stebėjimais²⁵⁹ ir pagaliau suverčiant ant lenkiškojo atlaidų ožio įbaudžiavinimą, leistų išvelgti susipažinimą su vokiečių istorinės teisės mokyklos (pradedant J. Möserio ištakomis)²⁶⁰ aiškinimais. Vienai didžiausių (ir išsaugotų) vertybių – kalbai – skirtas § II²⁶¹. Tai plačiai mūsų literatūroje aptartas ir chrestomatinis tapęs fragmentas, iš tikrųjų parodantis beletristinį S. Daukanto talentą. To neneigiant, reikėtų pridurti, kad čia galbūt tolimu atgarsiu atliepiama prancūzų istorinės literatūros elegancijai. Paprastai jos poveikis pabrėžiamas nuo A. Tjeri ir Prospero Baranto (Prosper de Barante) darbų²⁶², bet tai galiojo dar ir XVIII a.

Koncepciniai S. Daukanto postulatai išdėstyti pratarmėje ir labiausiai realizuoti pradiniuose paragrafuose. Nuo § VI²⁶³ prasideda jų derinimas su kronikine medžiaga ir tuo, kas šiandien vadinama istoriografija²⁶⁴. Šiame paragrafe lietuviai (ar jų protėviai) susiduria su krikščionimis. Reikia pasakyti, kad idealizuodamas nebaudžiavinę senovę ir pagarbiai aprašydamas pagoniškąjį tikėjimą, S. Daukantas pastarąjį veikiau traktuoja kaip graikų ir romėnų panteonų istorinę analogiją. Lygiai taip pat pagarbiai atsiliepiama apie tuomet išpažįstamą krikščionių tikėjimą²⁶⁵. Kadangi nuo viduramžių kronikų lietuviai figūravo kaip krikščionybės atmetėjai, S. Daukantas pratarmėje siekia tai paaiškinti istorinių aplinkybių susiklostymu: „Dėl ko gi žemaitis arba lietuvis negali būti giriamas, jei kantriai gynė savo namus ir liuosybę nuo neprietelių, mylėjo dorybę, o neapkentė nedorybės? Aš tam nekaltas, jei krikščionys tų amžių buvo užmiršę tą prisakymą viešpaties išganytojo: „Mylėk artimą savo kaip patsai save“²⁶⁶. Ne vienoje „Darbų“ vietoje kalbama apie Vokiečių ordino nedorybes ir popiežiaus nepritarimą joms²⁶⁷. Galima čia išvelgti I. Onacevičiaus įtaką, bet ir pats S. Daukantas buvo jo vienmintis. Ditirambų pagonybei „Darbai“ negieda.

Štai iš tokių pozicijų žiūrima į Lietuvos apsikrikštijimo santykį su įvykusi jos ir Lenkijos *sunėrimu*. Krikštas aprašomas be emocijų, pasakojant apie jo akcijos veiksmus ir buitinio konservatyvumo požymius²⁶⁸. Kaip atsvara Dlugošo arogancijai nurodoma: „Lenkai tame laike didžiai neigalį tebuvo ir niekaip negalėjo lygintis

²⁵⁹ *Daukantas* S. Raštai, t. 1. Vilnius, 1976, p. 65–99 (tam skirti §§III–V).

²⁶⁰ Žr. 2-ąjį poskyrį.

²⁶¹ *Daukantas* S. Raštai, t. 1. Vilnius, 1976, p. 64–65.

²⁶² H. Suchier, A. Birch-Hirschfeld *Geschichte der Französischen Literatur*, Bd. 2. Leipzig, Wien, 1913, S. 328.

²⁶³ *Daukantas* S. Raštai, t. 1. Vilnius, 1976, p. 99.

²⁶⁴ Žr. 125–135 nuorodas.

²⁶⁵ Žr. 255 nuorodas.

²⁶⁶ *Daukantas* S. Raštai, t. 1. Vilnius, 1976, p. 39.

²⁶⁷ Ten pat, p. 205, 265, 269.

²⁶⁸ Ten pat, p. 338–339.

su lietuviais²⁶⁹. Savo „Darbuose“ S. Daukantas „atvedė“ lietuvi – garbingą „skitų (herulių ir t.t.) palikuonį“ ir „pašalino“ nepilnavertį lietuvi – *kitokį* lenką. Lietuviškojo Napoleono „Darbuose“ nerandame. Su didele simpatija piešiami Gedimino²⁷⁰, Algirdo ir ypač Kęstučio paveikslai²⁷¹, bet tai nėra vadai milžinai. S. Stanevičiaus odoje visai nepaminėtas Vytautas²⁷². S. Daukanto „Darbuose“ jis prilygsta savo pirmtakams²⁷³, bet viską temdo karūnos negavimas. Kaltininkas čia – Zbignevas Olesnickis²⁷⁴. Ir tuomet koncepcinį skambesį įgauna šie žodžiai: „Tiesa, Olesnickis neleido didžiam Lietuvos kunigaikščiui karūna antsimauti, nes ką gavo už tą savo neleidimą, negut tą, jog 400 metų tiedvi tauti, rėdžiusies iš vieno pagal lenkų būdą, lenkai paliko lenkais, o lietuviai taip pat lietuviais, nes su tuo tiktai įvairumu tarp savęs: lenkai, būdami rėdytojais, tapo mokytais, gudriais, išdailino savo kalbą, kurioj skaito ir rašo iki šiai dienai, ir yra tauta, žinoma visam pasauliui, lietuviai tuo tarpu, prisuokti kitoj kalboj rašyti ir skaityti, savo kalbos nebgalėjo dailinti, kuri, kad būt išdailinta, puikesnė būt esanti už pačių lenkų kalbą, pati tauta, neturėdama nė kokio mokslo savo kalboj, pati tamsybėj nieko nežinanti, nuo visų paniekta ir užmiršta, taip jog šiandien vos patys mokyti težino, kame dar tebėra atgaliai tos taip garbingos tautos senovėj“²⁷⁵. Taip galutinai „atkoduojama“ S. Stanevičiaus „Šlovė Žemaičių“. Su Vytauto mirtimi baigiami „Darbai“. Baigiasi garbinga Lietuvos istorija. O po to, pasak Maironio, – „penketas amžių naktis be aušros“. Bene pirmas šią naktį pamatė S. Daukantas. Ar ne jis pirmas iš lietuvių istoriosofiškai pasižiūrėjo į ją pro nacijos suvokimo prizmę (istoriografiškai nepasižiūrėjo)? Per mažai žinau, kad galėčiau atsakyti į šį klausimą. Aišku viena: S. Daukantą gerai pažinsime, tik gerai pažinę I. Onacevičių.

²⁶⁹ *Daukantas S.* Raštai, t. 1. Vilnius, 1976, p. 273.

²⁷⁰ Ten pat, p. 247–280.

²⁷¹ Ten pat, p. 280–326.

²⁷² Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. Redagavo K. Korsakas, J. Lebedys. Vilnius, 1957, p. 311–312.

²⁷³ Ten pat, p. 326–398.

²⁷⁴ Ten pat, p. 305.

²⁷⁵ Ten pat, p. 395.

LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAIKŠTIJOS
REFLEKSIJA LIETUVOJE
XIX–XX A.
PRADŽIOJE ☉ *Šarūnas Liekis*

Civilizacinė priešprieša tarp Vakarų ir Rytų, Oriento ir Oksidento buvo vienas svarbiausių ideologinių ir programinių motyvų Europinės civilizacijos raidoje. Svarbi ji buvo ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaištijoje. Orientalizmą bandyta integruoti Lenkijos ir Lietuvos bajorijos tapatybėje per sarmatizmo bajoriškąją ideologiją. Tačiau vėliau, XVII–XVIII a., sarmatiškasis orientalizmas ir katalikybė tapo ir viena iš pasipriešinimo vesternizacijai ir modernizacijai formų.

Baro konfederacijos 1768–1772 m. pradėtos kovos apogėjumi tapo vidinio antagonyzmo tarp tradicinių bajorijos laisvių, sarmatizmo ir katalikybės iš vienos pusės ir modernumo, tapatinamo su absoliutizmu ir despotija, iš kitos pusės. Ši dichotomija įtakojo santykius tarp Rytų ir Centrinės Europos imperinių darinių bei Lenkijos karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Respublikos. Nepaisant to, Lietuvos-Lenkijos valstybės valdovams Orientas XVIII a. buvo svetimas. Jie stengėsi modernizacijos programomis įveikti tradicionalizmą, kurį interpretavo kaip vidinį orientalizmą. Ši senoji Lietuvos-Lenkijos valstybės bajorijos laisvių ir sarmatiškosios kultūros sintezė vėlesniais amžiais imta tapatinti su religiniu ir etniniu pluralizmu¹. Kaimyninės imperijos su tiems laikams pažangiais socialinės sąrangos modeliais, kurie suponavo unifikaciją, centralizmą ir valdžios absoliutizmą, buvo siekiamybė, kurios taip ir nepavyko įgyvendinti XVIII a. pabaigoje Lietuvos ir Lenkijos valstybės reformatoriais. Nors ironiškai skamba mūsų amžininkams, bet socialinė modernizacija, absoliutizmo sąlygota politinė ir socialinė kaita Lietuvos-Lenkijos valstybės Rusijos aneksuotose teritorijose atėjo tikrai XIX a. per Rusijos tarpininkavimą.

Po Lietuvos-Lenkijos valstybės padalijimų vienintelis būdas išsivaduoti iš bendrą valstybę užvaldžiusių kaimyninių imperijų, ypač iš Rusijos priespaudos, buvo tų imperijų sugriovimas. Priešų sunaikinimui buvo mobilizuotos ir romantinės, dažnai orientalinės bajorijos politinio gyvenimo ir kultūros formos, ilgą laiką buvusios politinio gyvenimo alternatyva tiek vakarietiškam absoliutizmui, tiek rytų

¹ *Kolbuszewski J.* Kresy. Wrocław, 1996. Šioje knygoje jis nagrinėjo simbolinės mitologizuotos istorinės sąmonės literatūrines išraiškas buvusiose Lietuvos ir Lenkijos valstybės teritorijose XIX a.

despotijai. Įsivyravo nuomonė, kad tik naujos demokratinės (ne bajorų tauta Lietuvos-Lenkijos valstybėje) tautos, besiremiančios pamatinėmis Lietuvos-Lenkijos valstybės vertybėmis, pliuralizmu ir tolerancija, galėjo pakeisti dinastines-biurokratinės imperijas.

Naujųjų tautų išsivadavimo retorika Tadeušo Kosciuškos sekretoriaus Józef'o Pawlikowski'o ar švietėjų Stanislaw'o Staszic'o ir Hugo Kollataj'aus darbuose buvo selektyvi, kritikuojanti užgrobėjus. Ši kritika objektyviai palaikė Napoleono Prancūzijos hegemonijos Europoje idėjas². Napoleono Bonaparto 1807 m. įkurta Varšuvos kunigaikštystė turėjo tapti buferiu ir traukos tašku atstatant amžininkų atmintyje dar gyvą Lietuvos-Lenkijos valstybingumą. Prancūzijos imperatoriaus, vieno galingiausių savo laikmečio absoliutų, atkurtoji valstybė turėjo apsaugoti Napoleono imperijos sienas nuo bet kokių potencialių pavojų rytuose. Ši koncepcija neskelbė atgaivintos Lietuvos-Lenkijos valstybės atskiru vienetu tarp Rytų ir Vakarų, bet pavertė ją Vakarų pasaulio dalimi. Ji turėjo neprarasti svarbos, kol būtų egzistavusi priešprieša tarp apšviestojo demokratiško absoliutizmo ir, vakariečių supratimu, rytų despotijos Rusijoje³. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos atkūrimas buvo sudėtinė šio geopolitinio plano dalis. 1812 m. karo įvykiai parodė, kad jei karas su Rusija būtų pavykęs ir atnešęs pergalę, LDK teritorijos greičiausiai būtų buvusios asocijuotos su Varšuvos kunigaikštyste ar jau atkurta Lenkijos karalyste.

Šios pastangos žlugo kartu su Napoleono *Grand Armee*. Vietoje Varšuvos kunigaikštystės buvo sukurta vasalinė Rusijos imperijai Lenkijos karalystė. Lenkijos karalystė atsidūrė „barbariškoje erdvėje“, tapo rytų forpostu vakaruose. Rusijos imperatoriai ėmė valdyti 82 proc. buvusios Lietuvos-Lenkijos valstybės teritorijos, Habsburgų imperijai teko 11 proc., o Prūsijai 7 proc. Vėliau ištisą šimtmetį nebuvo vakaruose politinės jėgos, kuri būtų norėjusi atkurti Lietuvos-Lenkijos valstybingumą, nekaltant apie bandymus reanimuoti LDK modelį, besiremiantį tolerancija ir pliuralizmu, bandant įgyvendinti modernizacijos programas.

1830–1831 m. sukilimo vadovai bandė savarankiškai reanimuoti Lietuvos-Lenkijos valstybę. Buvo tikimasi tapti Vakarų civilizacijos forpostu Rytuose. Sukilimui pralaimėjus, iš politinio gyvenimo galutinai pasitraukė gausūs Napoleono karo ir politikos veteranai Lietuvoje ir Lenkijoje. Šis pasitraukimas sutapo su naujais idėjiniais vėjais ir novatoriškomis literatūrinės išraiškos formomis, prieinamomis vis platesniam skaitytojų ratui Europoje. Valstybės restitucija buvusiose Lietuvos-Lenkijos valstybės žemėse įgavo populiarią poetinę ir literatūrinę išraišką.

² Nowak A. From Empire Builder to empire Breaker // *Ab Imperio*, 2004, Nr. 1, p. 265.

³ Staszic S. O statystyce Polski // *Staszic S. Pisma filozoficzne i społeczne*. Vol. 2. Warszawa, 1954, s. 298–300; Kallataj H. Uwagi nad terazniejszym położeniem tej części ziemi polskiej, która od pokoju tylżyckiego zaczęto zwac Ksiestwem Warszawskim. Lipsk, 1808.

Lenkiškai rašę poetai Adomas Mickevičius ir Julius Slovackis, istorikas Joachim Lelevelis pasiūlė modelį, kaip atkurti Lietuvos-Lenkijos valstybę. Politiniai-literatūriniai projektai tapo politinės negalios sublimacija visų pirma „bajorų tautai“. Jų pasiūlyti modeliai pabrėžė savanoriškos pilietinės sąjungos kaip Lietuvos-Lenkijos valstybės savanoriškos sąjungos principą. Jie laisvai, atliepdami į amžiaus šauksmą, interpretavo demokratines idėjas. Atkurtoji valstybė turėjo suteikti pilietybę visiems šalies gyventojams. Adomo Mickevičiaus vizijoje visos tautos turėjo būti išvaduotos. Net ir Sibire. Naujojo išsivadavimo centru turėjo tapti Lietuvos Didžioji Kunigaikštija, atnaujinta ir susivienijusi su Lenkija⁴. Visas regionas turėjo transformuotis į demokratines nacionalines respublikas. Tačiau LDK tebuvo platinės, lenkiškos erdvės dalimi, viena iš lenkiškų provincijų⁵.

Ši koncepcija praktinės politikos plotmėje buvo puoselėjama ir realizuojama Adomo Jurgio Čartoriskio, vadovavusio vadinamajai *Hotel Lambert* emigrantų grupei, kuri beveik tris dešimtmečius vienijo Lietuvos-Lenkijos 1830–1831 m. sukilimo politinius emigrantus. Ši grupė bandė sustabdyti Rusijos imperijos teritorinių užkariavimų politiką ir manė galėsianti suskaldyti imperiją iš vidaus. Buvusių LDK teritorijų ryšiams su Lenkija stiprinti emigracijoje buvo įkurta Lietuvos ir Rusijos Teritorijų draugija. Šios draugijos tikslas – propaguoti lietuviškų ir rusiškų teritorijų vienybę su Lenkija. Vienas aktyviausių jos narių Julijus Gruževskis, pirmasis pakėlęs 1830–1831 m. sukilimo vėliavą Lietuvoje. Modernizacijos stoka ir demokratizacijos stygius buvo įvardintas kaip esminis tarp *Hotel Lambert* emigrantų. Tačiau kartu buvo pabrėžta būtinybė kurti respublikonišką tautą bendrų vertybių ir pilietybės pagrindu. Lenkų kalba turėjo tapti įrankiu, konsoliduojančiu buvusios Lietuvos-Lenkijos teritorijas. Kitos galinčios konkuruoti kalbos, masiškiausios emigrantų organizacijos – Lenkų Demokratinės Draugijos nuomone, turėtų būti uždraustos⁶. Tuo būdu romantinė emigracija norėjo tų pačių 1772 m. sienų, tačiau kitos politinės tautos. Ši nauja politinė tauta turėjo būti siejama kalbiškai ir kultūriškai, t.y. remtis buvusios „bajorų tautos“ paveldu. Mauricijus Mochnackis, o vėliau, po 1863 m., ir Józef’as Szuiski’s bei Michal’as Bobrzinski’s, skelbė lenkakalbių

⁴ *Mickiewicz A.* Dziela. Vol. IV, Pisma prozą. Warszawa, 1955, s. 159–161. Bendro pobūdžio tyrimai: *Walicki A.* Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland. New York, 1983.

⁵ *Griškaitė E.* Mykolas Balinskis: Kova dėl Istorijos? Vilnius, 2005, p. 76.

⁶ *Barczewska-Krupa A.* Rola Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich w popularyzacji wiedzy o Litwie i Białorusi na Emigracji (1832–1836) // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Seria I. No. 53.* Łódź, 1967, p. 45–69; Nowak A. From Empire Builder to empire Breaker // *Ab Imperio*, 2004, Nr. 1, p. 272. Detaliai šiuos klausimus nagrinėjo ir Robert Bielecki palikęs gausią bibliografiją šiuo klausimu: *Bielecki R.* Zarys rozproszenia Wielkiej Emigracji we Francji 1831–1837. Materiały z archiwów francuskich. Warszawa, 1986, s. 368.

politinio ir etninio egoizmo idėjas, tapusias modelių vėliau išsikristalizavusiems lietuvių ir ukrainiečių nacionaliniams judėjimams⁷. Pagrindinė romantinė respublikoniška pilietybė, puoselėta Adomo Mickevičiaus bei romantizuojanti multikultūrinės Lietuvos-Lenkijos Respublikos idėjas, ėmė irti iš vidaus. Galų gale ją apleido ir bajorų judėjimas, pagimdęs Adomo Mickevičiaus respublikonizmą. XIX a. antroje pusėje jau galutinai susikristalizavo šiuolaikinis lenkiškas nacionalizmas, rėmėsis etninėmis vertybėmis.

Rusijos imperijos valdomose lietuvių apgyvendintose teritorijose nebuvo politinio skirtumo tarp lenkiškai kalbančios bajorijos ir daugiausia lietuviškai kalbančių valstiečių. Juos vienijo ne tik požiūris į Rusijos valdžią, praeities prisiminimai, bet ir katalikiška pasaulėjauta bei institucijos, kurios buvo viena svarbiausių laikmečio civilizacinių determinančių. Lenkiškiems politiniams judėjimams propaguojant kalbinį-etninį atskirumą, po 1863 m. analogiškas judėjimas prasidėjo ir lietuviškose teritorijose. Lietuviškomis tarmėmis kalbanti valstietija vis labiau ėmė skirti save nuo daugiausia lenkiškai kalbančios bajorijos. Lietuvos-Lenkijos bendros valstybės politinė tradicija tapo našta ne tik lenkų, bet ir beužgimstančiam lietuvių nacionaliniam emancipaciniam ir demokratiniam judėjimui. Nors tautinis ir religinis pliuralizmas dažnai buvo tapatinamas su LDK tradicija, ją remtis nenorėta ir tradicija buvo ignoruojama. Lietuvių nacionalinio judėjimo vadovams LDK pliuralizmas, atrodo, nė nerūpėjo. Nei XIX a. pabaigoje, nei tarpukaryje jis nebuvo visuomeninė nei politinė vertybė.

Galutinė takoskyra išryškėjo, pradėjus 1883–1886 m. leisti „Aušrą“. Naujasis „Aušros“ laikraštis propagavo atsisakymo nuo konfrontacijos su Rusija idėjas⁸. Nauju reiškiniu tapo ir atsiradusi tendencija geopolitinės gravitacijos į Rusiją⁹.

Ši nauja tendencija dar labiau atitolino bajoriškos Lietuvos tradicijas ir sąrangos principus nuo naujos demokratinės kultūros ir tuolaikinių populistinių ideologijų vartotojų. Naujame XIX a. pabaigos kontekste tapo akivaizdu, kad tiek lietuvių nacionalinis judėjimas, tiek naujasis lenkiškasis nacionalinis judėjimas ėmė atsiriboti nuo Lietuvos-Lenkijos valstybės politinės tradicijos, pasirinktinai panaudodamas savo poreikiams praeities vaizdus ir simbolius. Tačiau lietuviams šie pasikeitimai nukirto ryšius su praeities LDK aukštesniąja kultūra ir politika, tuo tarpu lenkų nacionalinis judėjimas, atvirkščiai, monopolizavo bajorijos praeitį savo politinėms aspiracijoms realizuoti ir sėkmingai integravo į šiuolaikinę tautinę lenkų tapatybę.

⁷ Nowak A. From Empire Builder to empire Breaker // *Ab Imperio*, 2004, Nr. 1, p. 273.

⁸ Motieka E. Asmuo: Tarp tautos ir valstybės // Lietuvos atgimimo istorijos studijos, t. 8. Vilnius, 1996, p. 239–247.

⁹ Laurinavičius Č., Motieka E., Statkus N. Baltijos valstybių geopolitiniai bruožai XX amžius. Vilnius, 2005, p. 86.

Tuo būdu Lietuvos-Lenkijos valstybė ir vėlyvojo laikotarpio LDK, tapo lenkiška valstybe. Neistoriškos lietuviškos ir lenkiškos nacionalistinės ideologijos schemos lietuviams paliko baudžiauninkų dalį.

LDK IR „SENALIETUVIŲ“ KONSERVATORIAI

Politinio, šviečiamojo ir kultūrinio gyvenimo pagyvėjimas Rusijos valdomame Šiaurės vakarų krašte sutapo su reformomis ir pasikeitimais, pradėtais 1904–1905 m. revoliucijos priešaušryje. Lietuviškų gubernijų konservatyvioji dvarininkija, išskentusi kelis dešimtmečius persekiojimų ir įvairiausių ribojimų, bandė įgyvendinti skirtingą nei Lenkijos karalystėje politiką. Jie ėmė propaguoti vietiniškumą bei teisingą ypatingos raidos būtinumą.

Krajovcų ideologų ir publicistų lyderis Hipolit's Korvinas-Milevskis teigė: „Mūsų etnografinės, ekonominės, visuomeninės ir politinės sąlygos yra visiškai skirtingos, todėl sąlygoja skirtingą politiką“¹⁰. Jis tęsė, kad nors Lietuva ir Lenkija kažkada sudarė bendrą organizmą, bet dabar tapo skirtingomis Rusijos dalimis ir kiekviena iš jų turi ieškoti nuosavo *modus vivendi* su ta valstybe. Šių pasvarstymų rezultatas tapo įkūnytas 1907 m. birželio 17–18 d. Vilniuje įvykusių šešių gubernijų dvarininkų ir inteligentijos suvažiavimu, kuris įsteigė Krajovcų organizaciją. Pažymėtina, kad lietuviškiausios Kauno gubernijos atstovai į ją, kaip grynai lenkišką organizaciją, nestojo. Nepaisant faktinės padėties buvo planų padaryti ją daugia-taute, turinčia atskiras sekcijas: lietuvišką, lenkišką ir baltarusišką. Organizacija gyvavo keletą mėnesių. Lenkų nacionaldemokratai endekai (Juzefas Hlasko) teigė, kad esamomis aplinkybėmis judėjimas negalėjo išlaikyti savo pozicijų viešajame gyvenime dėl siauros socialinės bazės (nariai – žemvaldžiai bajorai) bei lenkų savi-izoliacijos nuo kitų „gaivalų“ Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos teritorijoje. „Nau-jalietuvių“ nenoras bendradarbiauti bei siekis neigti „lenkiškumą“ irgi suvaidino savo vaidmenį¹¹.

Su endekų bandymais propaguoti lenkiškąjį nacionalizmą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos teritorijoje bandė polemizuoti Konstancija Skirmunt, iškiliausia kra-jovcų publicistė. Ji rašė:

„Ne atvykėliai čia esame, bet savi, skirtumai tarp mūsų ir liaudies yra ne tautiniai, bet kalbiniai... iš abiejų pusių turime pasiekti protinę kompromisą. Todėl šalies dvikalbiškumą turime pripažinti mūsų vidinių šalies santykių pagrindu“¹².

¹⁰ Korwin-Milewski H. Vnutriennij krizis v Rossiji i narodnoe predstavitelstvo. Vilno, 1905, s. 3.

¹¹ Hlasko L. O idei krajowej // Kurier Litewski, 2(15) V 1912, Nr. 100.

¹² Skirmunt K. Pod haslem zgody // Kurier Litewski 2 (15) XII 1905, Nr. 78

Ji taip pat bandė aptarti ir lenkiškos visuomenės laikyseną: „Lenkai yra įvairūs ir jų siekiai yra skirtingi. Yra teisingi lenkai ir yra lenkai-endeikai. Kovą su lenkų endekija Lietuvoje, su jos pasipūtimu ir beatodairiškumu, manau esant šventa kiekvieno iš mūsų, lietuvių, pareiga“¹³. K. Skirmunt manė, kad kalba nėra svarbiausias tautos požymis. Bajorija privalo bendradarbiauti su lietuvių liaudimi, rūpintis jos atskirumu ir morališkai jaustis jos pusėje, todėl privalo mokytis lietuviškai, kad nepamirštų savo pareigos, nesusipriešintų savo kilme ir nepraleistų istorinio momento¹⁴.

Naujojo lietuviško judėjimo lenkakalbė bajorija, kurios kraujas yra lietuviškas, lenkiškas ar rusėniškas, kurios kalba, papročiai ir auklėjimas yra lenkiški, – nuo pat bajoriškos Lietuvos-Lenkijos valstybės laikų ji buvo „lietuvių tauta“. Ji gyveno Lietuvos Didžioji Kunigaikštystėje. Prieštaravimų šaknys tarp jų buvo suvokiamos kaip klasinės, kaip konkurencija dėl dominuojančios padėties, tačiau dažniausiai inspiruojamos užgrobėjo, Rusijos valdžios¹⁵. Nepaisant dažnų nuorodų į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, konservatyvi buvusių LDK žemių bajorija, susibūrusi apie „Kurjer Litewski“, propagavo vietoje buvusios LDK autonomijos plačią provincinę savivaldą, kuri nuramintų lietuviškų-baltarusiškų žemių gyventojų politines ambicijas¹⁶. Buvo suvokiamas politinis bajorų vadovaujamo politinio ir socialinio gyvenimo beperspektyviškumas naujojoje lietuviškai kalbančioje Lietuvoje. Buvo ignoruojamas ir spartus galutinis ir negrįžtamas lenkakalbių „senalietuvių“ tapimas etniniais lenkais. Štai Kazimieras Zaviša, atstovaujantis Kauno gub. dvarininkams Rusijos III Dūmoje, teigė:

„Mūsų lenkų bajorija, kuriai aš atstovauju, nenori naudotis jokiais privilegijomis prieš mums giminingus lietuvius ir baltarusius“¹⁷. Panaši savimonė buvo akivaizdi ir tarp Vilniaus miestiečių ir apylinkių gyventojų. Lietuvių nacionalinis judėjimas susidūrė ne su lenkakalbiais lietuviais (kurie sparčiai nyko iš politinio, socialinio ir kultūrinio gyvenimo), bet su lenkais. „... Tautinės asimiliacijos procesas spartėjo, dėl anksčiau nutautėjusių aukštesniųjų luomų įtakos, įvairaus jų atviro spaudimo, dėl dvasinės vyriausybės tautinio angažuotumo, dėl lenkų inteligentijos išorinių poveikių“¹⁸. Šių procesų pasekmės taps akivaizdžiausios 1918–1922 m. kovose dėl LDK paveldo tarp Lietuvos ir Lenkijos Vilniuje ir Vilniaus krašte.

¹³ Skirmunt K. O narodowosc [w:] kartki krajowe... Wilno 1913, s. 50.

¹⁴ Skirmunt K. O prawde i zgodę powodu głosu Litwinow do magnatów, obywateli i szlachty na Litwie i opowiedzi młodego szlchcica litewskiego. Lwow 1904, s. 6

¹⁵ Starolitwini. My i Litwini // Kurier litewski 2(15) VII 1906, Nr. 146.

¹⁶ Szpoper D. Sukcesory Wielkiego Księstwa. Gdansk, 1999, s. 94.

¹⁷ Gaigalaitė A. Lietuvos atstovai Rusijos valstybės Dūmoje 1906–1917 metais. Vilnius, 2006, p. 140.

¹⁸ Merkys V. Tautiniai santykiai Vilniaus Vyskupijoje 1798–1918 m. Vilnius, 2006, p. 455

„Senalietuvių“ puoselėjami buvusių LDK žemės sąrangos projektai nesiekė autonomijos, teritorinio integralumo restitucijos. Jie norėjo tikrai ypatingo bajorijos statuso išlaikymo. Lojalumas Rusijos imperijai ir jos monarchui buvo neatsiejamas nuo „status quo“ išlaikymo. Kadangi bajorija iš esmės yra monarchistinė ir konservatyvi, jos tapatinimas su Rusijos monarchija būtų įvykęs sklandžiai ir atitiktų Rusijos imperijos interesus¹⁹. Karolio Ignaco Korvino-Milevskio manymu, taip padarė ir Baltijos vokiečiai, gruzinai Kaukaze, totoriai Kryme ir Pavolgyje ir net totoriai nuo Vytauto laikų Lietuvoje²⁰.

Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, „senalietuvių“ veikėjai panaudojo aliuzijas į LDK praeitį, kaip į galios šaltinį. Tačiau tai nebuvo nei politinė programa, nei simbolis, apie kurį būtų galima burti ir mobilizuoti ar net siūlyti valstybės atgaivinimą.

Gausios Rusijos imperiją palaikančios telegramos, siunčiamos į Peterburgą dvarininkų iš lietuviškų gubernijų, demonstravo ne tiek solidarumą, kiek netikrumą, prisitaikėliškumą bei baimę dėl savo padėties autokratizmo sąlygomis. Ir ne veltui: represijų ir net trėmimų baimė greitai, jau 1915 m., tapo realybe. Ksyzstof'as Kawalec'as tiksliausiai apibūdino „senalietuvių“ laikyseną – „Laukti, žvalgytis, o visų pirma visomis pastangomis bandyti išsaugoti lenkišką žemę ir lenkišką kraują, tai yra turtą ir savo kailį“²¹. Taigi geriausiu atveju tikrai klasinis interesas dominavo kasdieniuose senalietuvių rūpesčiuose. LDK istorijos, tradicijų ryšys nebuvo pakankamas išsilaikyti „senalietuviams“, kaip atskirai grupei. Izoliuoti nuo „jauNALietuvių“ judėjimo ir jų siekių, vienintelę atramą jie rado įgyvendinant aneksinius naujosios Lenkijos planus suvienyti „etniškai“ lenkiškas žemes.

DEMOKRATINĖ ANTITEZĖ

LDK paveldas, tolerancija ir kultūrinio subuvimo modelis, netgi valstybinio suverenumo idėjos ir projektai įgavo konkretų geopolitinių projektų pavidalą, ėmus keistis Rytų Centrinės Europos regiono geopolitinei padėčiai. Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915 m. vasarą, Vokietijai užėmus lietuviškas Rusijos imperijos teritorijas, LDK tapo vienu iš galimų savarankiško buvusių LDK teritorijų sutvarkymo modelių.

Šis modelis turėjo radikaliai skirtis nuo propaguoto LDK „senalietuvių“, kaip regioninio lenkiškumo raiškos modelis. Jis ženkliai skyrėsi ir nuo rusiško šiaurės vakarų krašto sąrangos modelio, kuriame vyraavo krašto rusifikacija ir stačiatikybės primetimas, tariamai taip grąžinant į pirmąją rusišką būklę. Tuo tarpu

¹⁹ Szpoper D. Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Gdansk, 1999, s. 112.

²⁰ Korwin-Milewski I. K. Głos szlachcica o wyborach posła do Rady państwa. Warszawa, 1911, s. 5.

²¹ Szpoper D. Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Gdansk, 1999, s. 138.

modernizacinis modelis, besiremiantis Pirmojo Pasaulinio karo metais Vokietijos įvesta tvarka, leido steigti mažumų kalbomis mokyklas, skelbė visų piliečių lygybę ir padarė neišdildomą įspūdį ne vienam to laikmečio stebėtojui.

Natūralu, kad alternatyva „senalietuvių“ ir „didžiarusių“ projektams buvo naujųjų lietuvių, baltarusių ir žydų tautų apsisprendimas naujos konfederacijos, pagrįstos tolerancija ir lygybe, naudai.²² Lietuvių ir baltarusių veikėjai, pasinaudodami ir Vilniaus žydų demokratų parama, 1915 m. siekė realizuoti tautų apsisprendimo teisę atkuriant LDK. Jaunlietuviai ir baltarusiai abi tautas laikė natūraliais sąjungininkais, kadangi jų tautų sąmoningumas ir tautinė ideologija susiformavo kaip priešprieša lenkų ir rusų kalbai, kultūrai, taip pat ir senalietuvių, lenkų ir rusų politinių partijų siekiams dominuoti regione. Buvo deklaruojama nauja demokratinė LDK, turėjusi būti vedama lietuvių ir baltarusių tautų. LDK tautų konfederacijos 1915 m. gruodžio 19 d. „Atsišaukimas“ skelbė:

„Gruodžio 19 d. 1915 m. lietuvių, gudų, lenkų ir žydų organizacijų nariai sudarė Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės Konfederaciją, stengdamiesi bendromis spėkomis prie to, kad Lietuvos ir Gudijos žemės, iš kurių kitą kartą buvo sutapusi Lietuvos Didžioji Kunigaikštija, o kurios dabar vokiečių kariuomenės yra užimtos, sudarytų, prie naujųjų istorijos sąlygų, vieną nedalijamą ir savitą Lietuvos ir Gudijos kūną, atskiros valstybės vienatos pavidale, su visiška teisių pilnumo garantija visoms tautoms, tame krašte gyvenančioms.

Tuo tikslu susitelkusieji Konfederacijon jos nariai šaukiasi į kitas tautas, visus luomus, visas esamas organizacijas ir visus krašto piliečius, idant jie, atsiminę visą šios didelės istorinės valandos svarbumą, pamiršę patirtas nuoskaudas, metę šalin prietarus ir nepasitikėjimą, dėlei bendrosios Tėvynės labo – dėtus Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos Konfederacijon“²³.

Pieštuku ją pasirašė tariamai atstovaujantys lietuviams – J. Šaulys, J. Vileišis, A. Janulaitis, baltarusiai – A. ir I. Luckevičiai, D. Semaška, V. Lastauskis, save lenku laikantis – A. Zasztowt'as bei „žydų demokratai“ – J. Szabad'as ir J. Romm'as²⁴. Akivaizdu, kad svarbiausias šios deklaracijos tikslas buvo propagandinis, orientuotas į Antantės valstybes, juolab, kad „pasirašyta“ „Atsišaukimo“ versija yra prancūziška, kai 1915–1916 m. Antantės valstybės net nebuvo pradėjusios kurti detalių Europos partvarkymo planų. Antantės skleista tautų apsisprendimo retorika 1915–1916 m. buvo siekiama tikrai palankios JAV opinijos, norint ją įtraukti į karą prieš Vokietiją ir jos sąjungininkus²⁵.

²² *Liekis Š.* Rytų Lietuva ir Baltarusija 1915–1923 m. // Lietuvos sienų raida. Vilnius, Lietuvos mokslas, 1997, p. 353–384.

²³ LDK konfederacijos atsišaukimas. LCVA. F. 582, ap.1, b. 41, p. 1–1a. Publikuotas *Liekis Š.* Rytų Lietuva ir Baltarusija 1915–1923 m. // Lietuvos sienų raida. Vilnius, Lietuvos mokslas, 1997, p. 360.

²⁴ Ten pat.

²⁵ *Calder K. J.* Britain and the Origins of the New Europe, 1914–1918. Cambridge, 1976, pp. 103–107, 123.

Konfederacijos laikinasis komitetas paskelbė ir kitą deklaraciją, vadinamuosius „Postulatus“, kurie konkretizavo restitucijos planus. „Postulatai“ akivaizdžiai teigė federatyvinės lietuvių-baltarusių valstybės pradą, bandė įtvirtinti vokiečių sėkmingų kampanijų metu sukurtą buferį tarp Rusijos ir Lenkijos. „Postulatai“ teigė konkretesnius planus ir nutolo nuo LDK restitucijos retorikos:

1. **Atkurtoji** (išryškinta aut. Š.L.) lietuvių ir baltarusių valstybė bus nepriklausoma. Seimas Vilniuje bus išrinktas visuotiniuose, tiesioginiuose, lygiuose ir slaptuose rinkimuose. Visos tautinės grupės, gyvenančios valstybėje, turės lygias teises rinkimuose.
2. Į valstybės teritoriją įeis visos vokiečių okupuotos teritorijos, būtent: Kauno ir Vilniaus gubernijos, baltarusiškos ir lietuviškos Gardino ir Suvalkų dalys bei lietuviškos Kuršo dalys. Taip pat dalis Minsko gubernijos, administruojamos Vilniaus.
3. Būsimos laisvos baltarusių-lietuvių valstybės konstitucija bus išleista Steigiamojo Seimo Vilniuje, išrinkto visuotiniuose, lygiuose, tiesioginiuose ir slaptuose rinkimuose²⁶.

Akivaizdu, kad vokiečiai, kaip ir jų sąjungininkai austrai-vengrai, turėdami savo tiesioginėje valdžioje dalį etniškai lenkiškų teritorijų nuo Lietuvos-Lenkijos valstybės padalijimo laikų, buvo linkę lenkams riboti būsimos valstybės plėtros galimybes. Svarbiausias tuo laikmečiu Vokietijos tikslas buvo *Mitteuropa*, Vokietijos vasalinių valstybių sistema Rytų ir Centrinėje Europoje²⁷. Vilčių teikė ir oficialios Vokietijos kanclerio Theobald'o fon Betham-Hollweg'o kalbos Reichstage (1916 m. balandžio mėn.) metu pateikta galimybė sukurti „Rusijai svetimų tautų lygą“²⁸, kurioje, be abejo, būtų radęs vietą ir LDK projektas. Pasak Česlovo Laurinavičiaus, „iki praktinio Lietuvos valstybės kūrimosi keturių gubernijų teritorija, sakytume, aprioriškai traktuojama kaip lietuviška, kadangi tas kraštas nuo amžių priklausė Lietuvai ir, vadinasi, lietuvių tautos teisės ten neturėjo kirstis su kitų tautų teisėmis“²⁹. Baltarusių naujojo nacionalinio judėjimo atstovai lietuviams buvo reikalingi kaip partneriai sustiprinti lietuviškas pretenzijas į tariamai baltarusių apgyvendintas teritorijas. Bendradarbiavimas su baltarusių politikais būdavo periodiškas, jis vykdavo tuomet, kai lietuviams reikėdavo sustiprinti savo valstybingumo obalsį ir pabrėžti atstovavimą visiems Lietuvos gyventojams. Savo ruožtu, kada baltarusių veikėjams iškildavo būtinybė sustiprinti savo institucinį statusą,

²⁶ Originalo nerasta. Spasudinamas vertimas iš *Vakar N. Belarussia. The Making of a Case Study*. Cambridge, 1956, p. 94. Tekstas dar buvo skelbtas: *Zbornik Naša Niva*. Vil'nia, 1920, p. 7–9.

²⁷ *Fisher F. Germany's Aims in the First World War*. London 1967, pp. 237–238.

²⁸ Ten pat.

²⁹ *Laurinavičius Č. Lietuvos-Sovietų Rusijos Taikos Sutartis*. Vilnius, 1992, p. 101.

jie bandydavo rasti prieglaudą Lietuvoje³⁰. Taip buvo 1915–1916 m., taip nutiko ir 1918–1922 m.

Istorinės-restitucinės deklaracijos, kuriant Lietuvos valstybę, nebuvo svarbiausios. Žlugus 1917 m. vasario revoliucijos dienomis Rusijos imperijai ir artėjant 1918 m. lapkričio 11 d. Vokietijos pralaimėjimui, Lietuvoje vadovautasi kur kas žemesniais reikalavimais, besiremiančiais tautų apsisprendimo principais. Lietuvos taryba reikalavo tikrai etninėmis ir iš dalies istorinėmis ribomis pagrįstos Lietuvos teritorijos, net neužsimindama apie savo „genetinį“ ryšį su LDK. O jeigu jų ir būdavo, tai oponentai Lenkijoje į juos rimtai nežiūrėjo. Vladislovas Studnickis, vienas reikšmingiausių lenkų polemistų prieš naujosios Lietuvos pretenzijas į LDK teritoriją ir paveldą, pasisakė už LDK teritorijų įjungimą į Lenkijos respubliką. Jis laikėsi nuomonės, kad lietuviškasis separatizmas buvo anticivilizacinės Rusijos politikos rezultatas ir neturi istorinių priedaidų. Pasak jo, tą separatizmą parėmė ir Vokietija, siekdama susilpninti Lenkiją, o naujoji Lietuvos valstybė yra priešiška nusiteikusi prieš viską, kas ją sieja su Lenkija. Konflikto su Lietuva dėl Vilniaus, kurio kaip etniškai lenkiškos teritorijos Lenkija negali atsisakyti, gali pasinaudoti Vokietija ar Tarybų Rusija. V. Studnickis siūlė tokio pobūdžio Lietuvos valstybę kaip anomaliją jėga priversti paklusti ir apginti ten gyvenačius lenkus³¹.

Tarptautiniu mastu LDK nebuvo ir netapo istorinės sąmonės faktu, įtakojančiu legitimumo argumentus ir ginančiu naujosios lietuvių tautos teisę į savo valstybę.

LDK PROJEKTAS NAUJOSIOS LENKIJOS POLITINIUIOSE PLANUISE

Su Lenkijos vardu Europos kolektyvinėje istorinėje sąmonėje išliko Lietuvos–Lenkijos valstybė. Šis požiūris atspindėjo ne tiek iki paskutiniųjų jos egzistavimo dienų gyvavusį LDK ir Lenkijos karalystės dualizmą, kiek lenkakalbių bajorų dominavimą. Tai buvo bajorų valstybė, kurios teisių perėmėja buvo naujoji Lenkijos respublika. Petras Klimas Paryžiaus Taikos konferencijoje 1919 m. tvirtino: „... todėl Lenkijos pozicija mūsų atžvilgiu buvo nepalyginamai stipresnė. Lenkai tai, žinoma, išnaudojo. Jie nesivaržė reikšti savo pretenzijų į Lietuvą, kaip savo provinciją... Lietuvos antilenkiškas nustatymas dar labiau silpnino jos vaidmenį³². Pasak P. Klimo, „... jau tada buvo mėginta susitarti su lenkais. Bet pasimatymas su pir-

³⁰ Laurinavičius Č. Lietuvos-Sovietų Rusijos Taikos Sutartis. Vilnius, 1992, p. 108; Liekis Š. Rytų Lietuva ir Baltarusija 1915–1923 m. // Lietuvos sienų raida. Vilnius, Lietuvos mokslas, 1997, p. 353–384.

³¹ Studnicki W. Wspolczesnie panstwo litewskie i stosunek jego do Polakow. Warszawa, 1922.

³² Klimas P. Lietuvos diplomatinėje tarnyboje 1919–1940. Vilnius, 1991, p. 22.

muoju lenkų delegatu Panderewski'ų³³ mus įtikino, kad lenkai, be federacijos, kitokių sugyvenimo formų neišsivaizduoja. Ta federacija jų galvose reiškė atnaujintą uniją. Lenkų informacijų biuras nesidrovėjo patį nepriklausomybės reikalavimą aiškinti vokiečių intriga ar pastangomis sukelti sunkenybių Lenkijai“³⁴.

Lietuvos, kaip integralios lenkiškos erdvės dalies, aiškinimai istorinės sąmonės požiūriu buvo natūrali reakcija. Visa buvusi Lietuvos–Lenkijos valstybės erdvė buvo tapatinama su XIX a. poetų ir rašytojų romantizuota lenkakalbe sarmatiška bajorijos kultūra. Romantikams, kurių kūryba tapo sava visai Lenkijai, 1772 m. sienose egzistuojanti Lietuva ar LDK savarankiško subjekto nesudaro. Tai tik regioninė lenkiškumo ir Lenkijos atmaina. Lenkijoje nebuvo naujos koncepcijos, besiremiančios naujomis politinėmis realijomis³⁵.

Visi Lenkijos geopolitikos strategai laikėsi senosios Lietuvos–Lenkijos valstybės paradigmos. Jan Ludwik Poplawski's³⁶ savo publikacijose kėlė ir Lietuvos klausimą. Jo nuomone, nepriklausomos Lenkijos etninėse sienose atsiradimas iškeltų į tarptautinę areną ir Lietuvos bei Rusijos klausimą. Tačiau Lietuva, kaip Volynė, Podolė, Ukraina ir Kuršas, be abejonės, jo nuomone, yra lenkiškos teritorijos. Ir nors sukurti Lenkiją 1772 m. sienose, autoriaus nuomone, yra siektina, manė, kad teritoriniai kompromisai rytuose yra galimi. Kita vertus, lenkai rytuose (Lietuvoje ir kt.) yra vienintelė kultūrą kurianti jėga. Tačiau lenkų įtaką visokeriopai riboja Rusija. J. L. Poplawski's nors ir rašė apie Lenkijos sienas, einančias palei Dniepro upę, etnines Lenkijos sienas brėžė ties Būgo upe. Etninės Lenkijos, kitaip Piastų Lenkijos, koncepcijos atsiradimas priklausė J. L. Poplawski'o plunksnai³⁷.

Vienas dešinėsios krypties politikų Roman'as Dmowski's³⁸ taip pat nekėlė uždavinių atkurti Lenkiją 1772 m. sienose. Jis siūlė įtraukti į Lenkijos teritoriją ne visas buvusios LDK žemes, tik Kauno, Vilniaus, Gardino gubernijų teritorijas bei didesnes Minsko gubernijos ir Volynės dalis³⁹. Garsus savo laikmečio lenkų geografas Eugeniusz'as Romer'is⁴⁰ savo darbuose kalbėjo apie Lietuvos–Lenkijos valstybės atsiradimo geografinį ir etnografinį determinuotumą. Tačiau jo darbuose nebuvo vietos geografiniam ir tautų bendrumui, įkūnytam LDK. Lietuva E. Romer'iui – Lenkijos politinės ir demografinės ekspansijos objektas, bet ne subjektas. Statistikos

³³ Ignacy Jan Paderewski (1860–1941) – Lenkijos kompozitorius, diplomatas ir politikas.

³⁴ Klimas P. Lietuvos diplomatinėje tarnyboje 1919–1940. Vilnius, 1991, p. 23.

³⁵ Eberhardt P. Tworcy Polskiej geopolityki. Krakow, 2006, s. 17.

³⁶ Jan Ludwik Poplawski (1854–1908).

³⁷ Poplawski J. L. Polska własność ziemską na Litwie i Rusi // Pisma polityczne, t. II, s. 69–77; Poplawski J. L., Zadania polityki narodowej na Kresach. Krakow 1903 R.IX, nr. 12, s. 890–900.

³⁸ Roman Dmowski (1964–1939).

³⁹ Eberhardt P. Tworcy Polskiej geopolityki. Krakow, 2006, s. 50.

⁴⁰ Eugeniusz Romer (1971–1954).

pagalba jis stengėsi įtraukti į naujos, besikuriančios Lenkijos respublikos teritoriją, didžiausią buvusios Lietuvos-Lenkijos valstybės dalį⁴¹. Tačiau buvo ir tokių auto-rių, kaip Włodzimierz'as Wakar'as⁴², universitetinės kultūros žmogus, kuris nors pradiniam savo kūrybos etape, siūlė prie naujosios Lenkijos prijungti Vilniaus ir Gardino teritorijas, tačiau vėliau, antrajame dešimtmetyje, ėmė savo pažiūras keis-ti, siūlydamas atsisakyti tų žemių Lietuvos naudai. Jo manymu, nepriklausomų valstybių atsiradimas rytuose stabilizuotų Lenkijos tarptautinę padėtį⁴³.

Senoji Lietuvos-Lenkijos atkūrimo vizija virto realybe tik Juzefo Pilsudskio po-litiniuose planuose. Jis gynė ankstyvąją respublikonišką tautos sampratą, nesire-miančią kalba, ir ją priešpastatė tiek R. Dmowski'o nacionalistams, tiek lietuvių nacionalinio judėjimo propaguojamam lingvistiniam nacionalizmui. Jam tai buvo šalis, kuri „niekada nežaliavo neapykantos želmenimis“, kaip kad jis sakė atida-rydamas Stepono Batoro Universitetą⁴⁴. J. Pilsudskis pasisakė už federacinę kon-cepciją, nes suprato, kad atkurti etninę Lenkiją iki 1772 m. padalinių buvusiose sienose nerealu. Lenkija turėjo pripažinti baltarusių, lietuvių ir ukrainiečių teisę sukurti savo valstybes. Tad atgaivinti reikėjo trijų ar keturių tautų *Żečpospolitą*. J. Pilsudskis manė, kad prie šitos federacijos galėtų prisijungti net ir Latvija su Es-tija⁴⁵. Jis suprato, kad tiksliai naujųjų valstybių federacija sugebės atsispirti Tarybų Rusijai ir Vokietijai. Ir net R. Dmowski'o pasekėjai suvokė realią padėtį, tačiau siekė naujai Lenkijai gauti tiek žemių, kiek sugebės ateityje supolonizuoti. Lietuvių naci-onalinio judėjimo siekiai ir Lietuvos Tarybos politiniai projektai tapo R. Dmowski'o idėjų klonais etninėje Lietuvoje. Remiantis istoriniais argumentais, buvo siekiama sukurti kiek įmanoma didesnę Lietuvos valstybę, o jos sienose atsidūrusius lenkus ar baltarusius asimiliuoti, pabrėžiant jų lietuvišką kilmę. J. Pilsudskis dar 1918 m. gruodžio mėn., šnekėdamasis su Lietuvos delegacija, atkreipė dėmesį, kad etnogra-finės Lietuvos ir istorinės Lietuvos teritorijos nesutampa. Tuo tarpu istorinėje Lie-tuvos teritorijoje yra lenkų apgyvendintos teritorijos, bet dėl jų nevyks ginčų, jeigu etninė Lietuva ir etninė Lenkija suras valstybinio sugyvenimo formulę⁴⁶.

1919 m. balandžio mėn. 19 d. Lenkijai pradėjus puolimą prieš bolševikus, J. Pilsudskis paskelbė atsisaukimą *Do mieszkancow bylego Wielkiego Księstwa Litews-*

⁴¹ Romer E. Polska. Ziemia ir Panstwo // Kurjer Lwowski. Krakow, 1917; O Litwie historycznej i woli jej mieszkancow // *Wschod Polski*, nr. 1. Warszawa–Wilno, 1919, s. 15–24.

⁴² Włodzimierz Wakar (1885–1933).

⁴³ Wakar W. Program terytorialny, nr. 2, s. 1–16, Polska, Warszawa, 1917; Wakar W. Idea naro-dowa a Kresy, t. 1, s. 66–68. Warszawa, 1926.

⁴⁴ Widacki J. Jozef Pilsudski – ostatni obywatel Wielkiego Księstwa // *Bujnicki T., Stępnik K.* (red.) *Ostatniobywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Lublin, 2005, s. 27.

⁴⁵ Ten pat, s. 31.

⁴⁶ Ten pat.

kiego (Atsišaukimas į buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojus), išspausdintą lenkų, lietuvių, jidiš ir baltarusių kalbomis. Atsišaukime kvietė atgaivinti Lietuvos-Lenkijos valstybę, tačiau neužtvėrė kelių Vilniaus krašto problemų sprendimui jokia kryptimi. Už tą pareiškimą jį sukritikavo oponentai su R. Dmowski'ų priešakyje. Lenkijos Seimas, skirtingai nei J. Pilsudskio vizijoje, priėmė sprendimą, kuris įpareigojo kariuomenės vadovybę, „kad būtų imtasi visų pastangų kuo skubiau išvaduoti nuo bolševikų antplūdžio bei ilgalaikio susivienijimo su Lenkijos Respublika šiaurės rytinius Lenkijos rajonus su sostine Vilniumi“⁴⁷.

Savo laiške I. Panderewski'ui J. Pilsudskis gailėjosi, kad „Ir lenkai, ir lietuviai, ir baltarusiai... žvalgosi vieni į Varšuvą, kiti į Kauną arba Minską“. Tuo tarpu jis vadina šį kraštą Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste ir laiko istorinę Lietuvą kaip vientisą vienetą. Todėl lietuviai „seka mūsų endekus savo požiūriu į baltarusius“⁴⁸.

Tuomet Vilniaus mieste akivaizdžiai vyravo ne unijos ar federacijos šalininkai, bet endekų ir krikščionių demokratų šalininkai, pasisakantys už Vilniaus ir krašto inkorporavimą į Lenkijos Respubliką⁴⁹. Vilniaus krajovcų įtaka buvo ženkliai silpnesnė nei kad manyta, studijuojant krajovcų paveldą⁵⁰. Rinkimuose į Vilniaus vietinę tarybą laimėjo gavę 30 balsų inkorporavimo šalininkai, mobilizuoti laikraščio *Dziennik Wilenski*, tuo tarpu krajovcų, unijos šalininkai – tikrai tris.

Svarbiausias J. Pilsudskio oponentas Lenkijoje R. Dmowski's dar 1919 m. sausio 29 d. teigė, kad Lietuva turi būti sujungta su Lenkija, „kadangi savarankiškai jina negali egzistuoti“⁵¹. Visi šie įvykiai neleido Lenkijai toliau plėtoti LDK atstatymo retorikos tiek vietinės politikos, tiek valstybinės Lenkijos retorikos lygmenyje.

Generolas Lucijanas Želigovskis 1920 m. spalio mėn. pradėjo kovos veiksmus, norėdamas atgauti lietuvių kontroliuojamą Vilnių, parašė atsišaukimą *Do ludnosci Litwy Sriedkowej* (Į Vidurio Lietuvos gyventojus). Pati Vidurio Lietuvos sąvoka reiškė buvusių LDK žemių federalizaciją į Kauno arba lietuvišką Lietuvą, Vidurio arba lenkišką Lietuvą ir Rytų arba baltarusišką Lietuvą. Tuo būdu buvo griauinama šių teritorijų vienybės idėja ir sudaromos visos prielaidos šių teritorijų aneksijai. Visi L. Želigovskio pasekėjų politiniai žingsniai buvo paremti teiginiais, kad LDK neturėjo nieko bendro su naujai sukurta buvusios Kauno gubernijos pagrindu Lietuva. Vilnius iš tikrųjų esą buvusi LDK sostinė ir neturi nieko bendro su lietuvių tautos sostine, kaip buvo teigiama Lenkijos memorandume Tautų Sąjungoje, pateiktame

⁴⁷ *Widacki J.* Jozef Pilsudski – ostatni obywatel Wielkiego Księstwa // *Bujnicki T., Stępnik K.* (red.) *Ostatniobywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Lublin, 2005, s. 32.

⁴⁸ Ten pat.

⁴⁹ *Kularz B.* *Ustroj Sriedkowej w latach 1920–1922*. Gdansk, 2004, s. 18.

⁵⁰ *Pukšto A.* *Postawy wilenskich Polakow pod niemiecką okupacją w latach 1915–1918* // *Bujnicki T., Stępnik K.* (red.) *Ostatniobywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Lublin, 2005, s. 31.

⁵¹ *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu 1919 r.* Warszawa, 1965, t. 1, s. 55.

1921 m. gegužės 21 d.⁵² Naujoji Lietuvos Respublika, aišku, nemanė taikstytis su tokia interpretacija ir tęsė konfrontaciją su Lenkijos Respublika iki 1938 m. Bet kova buvo dėl teritorijos, o ne dėl LDK sostinės ir paveldėtojo laurų.

LDK IR NAUJOJI LIETUVOS RESPUBLIKA

Po Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimo 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Taryba ir jos politikai pareiškė apie atkuriamą naują „lietuvių“ valstybę. Lietuvos Taryba vadovavosi Vilniaus Lietuvių konferencijos pamatiniais nutarimais, kurie ateityje turėjusiam įvykti Steigiamajam Seimui pavedė nuspręsti Lietuvos būsimos konstitucinės sąrangos klausimus. Diskusijose su tautinių mažumų politikais apie naujos valstybės pobūdį iškildavo ir naujos valstybės santykio su LDK problema.

LDK retorika negalėjo būti labai populiari tarp Lietuvos politikų. Ją galima buvo sieti su 1918 m. pradžioje Lietuvos Tarybos pradėtomis derybomis su Vilhelmu fon Urachu dėl jo sutikimo tapti Lietuvos karaliumi. Tų metų kovą Viurtembergo karalius Vilhelmas II leido Vilhelmui fon Urachui užimti Lietuvos karaliaus sostą. Iki 1918 m. vasaros parengtame „Laikinosios Konstitucijos Pagrindų“ projekte buvo numatyta, kad Lietuvos karalystę valdys karalius ir 2 rūmų parlamentas. 1918 m. liepos 11 d. Lietuvos Valstybės Taryba paskelbė Lietuvą konstitucine monarchija, o Lietuvos karaliumi tą pačią dieną išrinko Vilhelmą fon Urachą (Mindaugą II). Po poros dienų Taryba išrinktąjį karalių oficialiai pakvietė užimti Lietuvos karaliaus sostą. Už V. fon Uracho pakvietimą balsavo 13 Tarybos narių; protestuodami prieš monarchijos atkūrimą, iš Tarybos tada pasitraukė Mykolas Biržiška, Steponas Kairys, Stanislovas Narutavičius ir Jonas Vileišis. Petras Klimas balsavo prieš V. fon Uracho pakvietimą, bet iš Tarybos nepasitraukė.

Sprendimai dėl monarchijos Lietuvoje iš principo prieštaravo demokratinės LDK atkūrimo idėjoms. Šie monarchijos atkūrimo planai greičiau priminė Vilniaus senalietuvių konservatorių politinių veiksmų programą ir neskatino toliau LDK klausimo eskaluoti. Konstitucinė monarchija Lietuvoje buvo aiški antitezė respublikai.

Akivaizdu, kad LDK (kunigaikštystės statutu) restauracija būtų buvusi nesuprantama lietuvių politiniam judėjimui, kuris savo pretenzijas tapatino su Lietuvos etnografinėmis sienomis.

Vienintelė politinė jėga, kuri aktyviai kėlė LDK atkūrimo klausimą 1918 m. buvo Baltarusių Vilniaus Rada (1917–1918 m. buvusi Rusijos įtakoje Minsko Rada savo

⁵² Kularz B. *Ustroj Litwy Sriedkowej w latach 1920–1922*. Gdansk, 2004, s. 33.

dokumentuose vengdavo LDK paminėjimo)⁵³. Pirmosios derybos įvyko 1918 m. balandžio 23 d., bet susitarimo nepavyko pasiekti. Baltarusiai reikalavo LDK, kuri turėjo tapti pagrindu sukurti Baltarusijos ir Lietuvos federaciją. Lietuvos valstybė, jų nuomone, su Lietuvos Tarybos nustatytomis sienomis, yra tikrai LDK atgaivini-
mo pradžia. Visas darbas laukė priešakyje. Derybose su Vilniaus Baltarusių Rada P. Vileišis pareiškė, kad Lietuvos Taryba įsivaizduoja Lietuvos valstybę nedalomą, turinčią kompaktiškai gyvenančių vienos tautybės gyventojų daugumą. Lietuvos Tarybos požiūris į federalizmo tarp Lietuvos ir Didžiosios Baltarusijos (su Minsku) koncepcija dėl tautinio kultūrinio pobūdžio prieštaravimų buvo neigiamas⁵⁴.

1918 m. liepos 25 d. Vokietijos kancleriui Georgui von Hertlingui atsisakius pripažinti Lietuvos karalystės nepriklausomybę, Lietuvos Valstybės Taryboje kilo krizė. Ją dar pagilino lietuvių visuomenės nepasitenkinimas skubotu monarchijos atkūrimu. Monarchijos idėją palaikę Tarybos nariai buvo kaltinami ir Vilniaus lietuvių konferencijos įgaliojimų viršijimu – esą karaliaus rinkimai laikytini išimtinę Steigiamojo Seimo teise.

1918 m. spalio 20 d. Vokietijai pagaliau pripažinus Lietuvos nepriklausomybę, lapkričio 2 d. Lietuvos Valstybės Taryba atšaukė savo liepos 11 d. nutarimą dėl V. fon Uracho išrinkimo Lietuvos karaliumi, o galutinai nuspręsti turėjo Lietuvos valstybės Steigiamasis Seimas.

Tada, 1918 m. lapkričio 14 d., buvo atnaujintos derybos su Baltarusių Rados atstovais. Buvo įsteigtas baltarusių sekretoriatas, baltarusiškų mokyklų inspekcija bei 1918 m. lapkričio 27 d. šeši baltarusių atstovai buvo kooptuoti į Tarybą. Tačiau jokie klausimai, susiję su LDK restauracija, sprendžiami nebuvo. Ji tiesiog buvo užmiršta. Lietuviams užteko valstybės etnografinės sienos.

POST SCRIPTUM. TARPUKARIS

Tarpukario laikotarpiu išliko simbolinė LDK ankstyvojo laikotarpio reikšmė, kaip lietuvių tautos galios praeityje simbolis. Tačiau pasitaikydavo ir institucinių LDK paveldo įprasminimo atvejų tiek Lenkijos, tiek Lietuvos Respublikose. Institucionalizacijos ir konkretų priežastinį ryšį su LDK simbolizmu sunku surasti. Įdomus pavyzdys buvo evangelikų reformatų bažnyčios veiklos peripetijos.

Vilniuje dar 1916 m. veikė I. Laskio Lenkijos reformacijos istorijos mėgėjų draugija, kuri vienijo ne tik reformacijos tyrinėtojus, bet ir visus LDK istorija besidominčius. Ta proga 1918 m. rudenį Vilniuje buvo sušauktas nepaprastasis evangeli-

⁵³ Lietuvos Mokslų Akademijos Rankraščių skyrius, Vilniaus baltarusių fondas. F. 21-2231.

⁵⁴ LCVA. F. 1014, ap.1, b. 24, p. 1–3; *Liekis Š.* Rytų Lietuva ir Baltarusija 1915–1923 m. // Lietuvos sienų raida. Vilnius: Lietuvos mokslas, 1997, p. 362–393.

kų reformatų sinodas, kuriame buvo paskelbta vadinamoji „Teisės restitucija“, t.y. nutarta grįžti prie teisių, kurios veikė prieš Lietuvos ir Lenkijos valstybės padalijimą. Minėtas sinodas priėmė kanoną, kuriuo buvo atstatytas pirmąsias istorinis reformatų bažnyčios pavadinimas *Unitas Lithuaniae*⁵⁵. Pažymėtina, kad šis kanonas neanuliuo Rusijos imperijos įstatymų sąvado paragrafų, bet buvo reikšmingas faktas, įrodantis reformatų bažnyčios vadovybės organizuotumą ir santykių su praeitimi. Vilniaus kraštą prijungus prie Lenkijos, evangelikų reformatų bažnyčia buvo padalinta. Nepriklausomoje Lietuvoje esančios reformatų bažnyčios ir Vilniaus krašto reformatų bažnyčios imtos administruoti atskirai. Reikia pažymėti, kad 1923–1939 m. abi padalintos bažnyčios šakos veikė atskirai, vadovaudamosi kanonų teise, bet išlaikė vienybę ir niekada nepripažino politinių aplinkybių nulemtą padalinimą. Dėmesys LDK išliko šviečiamojame veikloje. Nuo 1935 m. leistas periodinis „Szlakiem Reformacji“ skyrė savo publikacijose didžiulį dėmesį LDK istorijai ir jos sąsajoms su reformacijos plėtra⁵⁶. Vilniuje veikusi evangelikų reformatų bažnyčia nuo 1926 m. vadinama Evangelikų reformatų bažnyčia Lenkijos respublikos rytų žemėse. Buvusioje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje ir Rusioje senosios Lietuvos vienybė paskutiniu laiku atstovauta Vilniaus sinodo (Kosciol ewangelicko-refomowany na ziemiach wschodnich Rzeczpospolitej Polskiej byle-go Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rusi, dawniejsza Jednota Litewska, ostatnio reprezentowana przez Synod Wilenski)⁵⁷. Atgavus Vilnių ir Vilniaus kraštą ne be valstybės įtakos aktyviai imta spręsti ir religinių konfesijų klausimai. Taip pat ir evangelikų reformatų. 1940 m. sausio 6 d. buvo sušauktas nepaprastasis sinodas Vilniuje. Minėtame sinode priimtas sprendimas sujungti dėl politinių aplinkybių atskirtas Lietuvos reformatų bažnyčios dalis ir atkurti tradicinį pavadinimą *Unitas Lithuaniae*. Buvo išrinktas naujas evangelikų reformatų sinodo vykdomasis organas – Lietuvos evangelikų reformatų kolegija. Šie istorijos faktai verčia tikrai spėlioti apie protestantiškų kultūrų kolektyvinę ir istorinę sąmonę. Paralelių rastume ir prancūzų istorinės sąmonės tyrinėjimuose, kur buvo pastebėta, kad istorinė kolektyvinė atmintis geriau išsilaiko protestantiškose Prancūzijos bendruomenėse nei katalikiškose, net jeigu katalikai aktyviau dalyvavo istoriniuose įvykiuose⁵⁸.

Lietuvos Respublikoje žydų autonomijos 1920–1926 m. institucionalizavimo būtinybė dažnai buvo argumentuojama LDK praeitimi. Praeitis tapo argumentu kuriant žydų bendruomenių sistemą, joje buvo ieškoma įkvėpimo dabarties po-

⁵⁵ *Slavėnienė G.* Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčia 1915–1940 m. // *Hermann A.* (sud.) Lietuvos evangelikų bažnyčios. Vilnius, 2003, p. 304.

⁵⁶ *Alabrudzinska E.* Koscioly Ewangelickie na Kresach Wscodnich II Rzeczpospolitej. Turun, 1999, s. 202–203.

⁵⁷ Ten pats. 191.

⁵⁸ *Djat T.* Mesta pamiaty Pjera Nora: Čji miesta? Čja pamiat? // *Ab Imperio*, 1/2004. Kazan, c. 61.

litikai⁵⁹. Tačiau akivaizdu, kad turinio prasme nebuvo matoma akivaizdaus ryšio tarp LDK tolerancijos mažumoms ir padėties tarpukario Lietuvoje. Žydų tautinės autonomijos šalininkai įžiūrėjo tik tai formalų retorinį panašumą, turėjusį išsaugoti luominę iš carinės Rusijos paveldėtą sąrangą. Akivaizdu, kad istorinė atmintis buvo konstruojama iš naujo, remiantis XX a. antrojo ir trečiojo dešimtmečio ideologiniais prioritetais. Žydiškame LDK diskurse liko tie patys stereotipai ir personažai kaip ir lietuvių. Pvz., LDK didžiojo kunigaikščio Vytauto vaidmuo buvo iškeltas ir buvo apie jį šnekama, kaip apie svarbiausią LDK politinio, kultūrinio ir socialinio gyvenimo simbolį.

Tačiau nors LDK patirtis ir tapo pavyzdžiu atskirų institucijų, siekiančių pripažinimo, pliuralizmo ir tolerancijos visuomenėje, – naujosioms Lenkijos ir Lietuvos Respublikoms LDK netapo pavyzdžiu. Abi buvusios kaimynės, bendroje valstybėje ne vieną šimtą metų kūrusios savo politinį ir socialinį gyvenimą, tarpukario laikotarpiu ėmė neigti ir pamiršti LDK paveldą. Lenkija ir Lietuva nutolo nuo pamatinių tolerancijos, religinio ir etninio pliuralizmo modelių, kuriais garsėjo iki 1569 m. Liublino unijos LDK ir po to Lenkijos ir Lietuvos bendra valstybė.

Nauja politinė ir socialinė konjunktūra, skatinanti unifikaciją, universalumą ir nacionalizaciją siūlė naujus kelius spręsti politinėms ir socialinėms problemoms. LDK idėjos ir sambūvio schemos niekam nebuvo reikalingos. Tik tai Juozo Albino Herbačiausko skelbiamos mintys buvo nukreiptos tiek prieš lenkiškąjį šovinizmą, tiek prieš lietuviškąjį nacionalizmą, sutrukdžiusį LDK atkūrimą vienu ar kitu pavidalu. Tačiau galima drąsiai teigti, kad jo mintys apie tai, jog lietuvių kultūra, atsisakiusi istorinio LDK sukurto turinio ir bajoriškųjų-riteriškųjų vertybių, taps išimtinai liaudiškos, „demokratinės“ rusiškos kultūros atmaina. Istorinės Lietuvos kultūros internalizavimas, pasak J. Herbačiausko, masinėje kultūroje turėtų tapti pamatine tautinės lietuvių programos dalimi⁶⁰.

⁵⁹ Lietuvos Vyriausybės Žinios, 04/03/1920, Nr. 20/252; *Garfunkel L.* Žydų autonomija Lietuvoje. Kaunas, 1920, p. 11; *Feinberg N.* Tautinių mažumų problema. Kaunas, 1922.

⁶⁰ *Stępnik K.* Samotny naprawde. O poglądach politycznych Albina Herbaczewskiego // *Bujnicki T., Stępnik K.* (red.) Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego. Lublin, 2005, s. 42.

LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAİKŠTIJOS
SUVOKIMO REALYBĖS
IR MITOLOGIJOS KONTEKSTAI
LIETUVOS ŽYDŲ
BENDRUOMENINĖJE
SĄMONĖJE ◉ *Jurgita Šiaučiūnaitė-
Verbickienė*

Žydų tautoje yra susiklostęs savitas požiūris į savo praeitį. Priesaką prisiminti tauta jaučia kaip religinį imperatyvą, kuris pirmiausia reikalauja prisiminti dieviškojo įsikišimo istoriją ir žmonių atsakus, nebūtinai palankius, į šį vyksmą¹. Dėl šio istorinės atminties išsaugojimo mechanizmo savitumo sunkiai ir, lyginant su kitomis tautomis, labai vėlai buvo atitrūkta nuo biblinių savosios istorijos suvokimo archetipų: pirmieji gyvenamo laikotarpio įvykių aprašymai Vakarų Europos bendruomenėse datuojami XVI a., o tik XIX a. pabaigoje ėmė formotis žydų istoriografija. Kita vertus, būtent religinės savimonės ir atminties formos buvo kryptingai primenamos per ritualus ir biblinius siužetus. Žydų akademinės istoriografijos ir bendruomenės istorinių įvykių fiksavimo procesai yra sulaukę tyrinėtojų dėmesio², tačiau mažiau, ypač Rytų Europos kontekste, yra analizuotas šių reiškinių lokalus vyksmas ir jo poveikis žydų bendruomeninės savimonės klostymuisi, skirčiai tarp realybės ir jos mitologizavimo ar laiko nulemtų deformacijų. Galima pastebėti tam tikrų panašumų tarp litvakiškosios aplinkos požiūrio į patirtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje (toliau – LDK) ir itin stiprų skirtingų laikotarpių žydų diasporos bendruomenėse išlaikytą ir puoselėjamą emocinį ryšį su Erec Izraeliu, jo idealizavimą³.

Tyrimo tikslas yra rasti takoskyrą tarp realių LDK kasdienybės sąlygų, jų vertinimų amžininkų tekstuose ir mitologizuoto praeities ar pavienių jos segmentų įsivaizdavimo vėlesnėse žydų bendruomenės kartose, numatyti šių rieškinių klostymosi priežastis ir praeities vertinimų kontekstus, lėmusius jų transformacijas, mitų įsitvirtinimo ir gajumo paskatas. Analizuojamos problemos chronologinę pradžią apsprendė temai atskleisti būtini ankstyviausi šaltiniai (nuo XVI a. antrosios pusės), galutinė riba yra holokaustas. Jo trauma buvo lūžinis momentas,

¹ *Іерушальми ІІ. Захор. Еврейская история и еврейская память, Москва, 2004, с. 10–12.*

² Ten pat. Taip pat žr.: *Натанс Б. Об исторнографии российского еврейства // Вестник еврейского университета, 2001, №. 6 (24), с. 163–206.*

³ Pasitelkęs Lenkijos ir Lietuvos valstybės žydų bendruomenių Pinkus (metraščius), jų požiūrį į Erec Izraelį rekonstravo Davidas Polishas. Žr.: *Polish D. Eretz Izrael in the Pinkasim of Poland–Lithuania // Through Those Near to Me. Essays in Honor of Jerome R. Malino. Danburg, 1998.*

įtakojęs labai ryškų ir kokybiškai kitokį nei anksčiau emociškai nuspalvintą žydų praeities Europoje vaizdinių virsmą, pakitusias jų interpretacijas ir aktualumą naujomis sąlygomis – „visuomenėse be žydų“. Toliau nėra aptariami keli itin matomi ir šiuolaikinėje istoriografijoje vis plačiau tyrinėjami pohlolokaustiniai reiškiniai – tai atskiru fenomenu tapęs štetlo bendruomenės Atminties knygų (hebrajų kalba – *Pinkas zikaron*, jidiš kalba – *Yizker bukh*) rašymas⁴, nuosekliai fiksuojant atmintyje išskylančius jausmingus idealizuojamos sunaikintos praeities vaizdus: Jungtinėse Amerikos Valstijose ar Izraelyje garsių LDK ar XIX a. veikusių ješyvų (Slobodkos [Vilijampolės] ir Panevėžio ješyvos Izraelyje, Telšių – Klivlende ar Myro – Bruklinė) atkūrimas tarpukariu ar iškart po holokausto, Šoa memorializacija ir dabarties Europoje vykstanti žydų kultūros virtualizacija⁵. Pastarasis procesas laipsniškai ima ryškėti ir Lietuvoje.

Savo pobūdžiu šis straipsnis yra tarpdisciplininės studijos bandymas, derinant kasdienybės, mentaliteto istorijos bei literatūros tyrimo būdus. Straipsnio pobūdis ir keliamos problemos bei santykinai platus chronologinis laikotarpis apsprendė platų tyrime taikytų šaltinių spektrą. Rekonstruojant žydų požiūrį į gyvenimo LDK realijas buvo pasitelktos dvi šaltinių grupės. Pirmoji – tai vieši visuomenei suprantami pasisakymai vietos kalbomis (dažniausiai lenkų); antroji šaltinių grupė – neoficialios, už bendruomenės ribų neviešinamos nuostatos, daugeliu atvejų joms išsakyti vartota plačiojoje visuomenėje ribotai suprantama hebrajų kalba. LDK laikotarpio šaltiniuose išreikštų minčių bei žinomų šio laikotarpio LDK žydų istorijos recepcijos žydiškojoje XIX–XX a. aplinkoje tyrimui buvo pasitelkti žydų ir nežydų (lietuvių, lenkų) kilmės autorių grožinės literatūros kūriniai, šio laikotarpio istoriografija ir joje prasismelkiantys vertinimai, memuarai.

SAMBŪVIO REALYBĖ: ŽYDIŠKASIS POŽIŪRIS Į LDK VISUOMENĘ

Nuo XVI a. pirmųjų dešimtmečių krikščionėjančioje LDK visuomenėje vis intensyvesnės tapo antijudaistinės nuotaikos, laipsniškai užvaldžiusios visus socialinius

⁴ Išsamiau žr.: *Goldberg-Ulkiewicz O.* Księga pamięci („Memorbuecher“) a mit Żydowskiego miasteczka // *Etnografia Polska*, t. 35, 1991, z. 2. Nustatyta, kad Vidurio Rytų Europoje yra sukurta 526 tomų Atminties knygų, net 428 iš jų priskirtinos žydų bendruomenėms, teritoriškai priklausiusioms Lenkijai iki 1939 m. (ten pat, s. 189).

⁵ Apie šį reiškinį žr.: *Gruber R. E.* *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*, University of California Press, 2002. Taip pat apie konkrečias jo apraiškas žr.: *Waligórska M.* *Jewish Haritage and Historical Jewish spaces: a case study of Cracow and Berlin* // *Šiaučiuinaitė-Verbickienė J., Lempertienė L.* (eds). *Jewish Space in Central and Eastern Europe: Day-To-Day History*. Cambridge Scholars Publishing, 2007, pp. 225–250.

sluoksnius. Šiandienos istoriografijoje, įveikus perdėm idealizuotos absoliučios LDK pakantos paradigmą, vis dažniau rašoma apie žydo įvaizdį, visuomenę veikusias antižydiškas fobijas ir mitus. Tačiau, kaip minėta, iki šiol telieka fragmentiškai tyrinėti⁶ žydiškoji aplinkos refleksija ir sambūvio atmosferos LDK vertinimai. Išmtis būtų tyrimai, atskleidžiantys žydų apsisprendimus ir jų motyvus labiau Lenkijos nei LDK bendruomenę palietusio Bogdano Chmelnickio maišto metu, kai žydų bendruomenės turėjo vienareikšmę poziciją ir ginklu prisidėjo prie pasipriešinimo maištui. Moshe Rosmanas, pasitelkęs žydų išpūdžius ir vertinimus perteikiančius šaltinius, analizavo XVI–XVIII a. Lenkijos žydų nesaugumo ir bejėgiškumo jausenas⁷. Netiesioginių išvalgų būtų galima rasti tarp istoriografinių svarstymų apie žydų korupciją pavietų bajorų seimeliuose, ar su LDK susijusių žydų kilmės autorių ar rabinų pasvarstymuose⁸.

Žydiškojo požiūrio į sambūvį LDK, padėties ir galimybių vertinimai leidžia rekonstruoti gyvenimo realijas, labiausiai pabrėžiamus sambūvio segmentus, pastebėjimus. Amžininkų išvalgos yra svarbios nustatant takoskyrą tarp realių ir mitologizuotų LDK suvokimo žydiškojoje tradicijoje kontekstų. Kita vertus, aktualu, koku mastu LDK gyvenusių žydų vertinimai, suformuotos istorinės schemas atspindėjo vėlesnėse jų kartose.

⁶ Šiuolaikinėje istoriografijoje (ypač Lenkijos) labiausiai sureikšmintą žydų įtaką valstybės įstatymų leidybai (provincijos seimeliams, seimui). Specialų straipsnį, kuriame panaudota Lietuvos Vaado medžiaga (pastaroji į tyrimą įtraukta tik fragmentiškai) bei Poznanės ir Opatovo kahalų Lenkijoje nutarimai, yra paskelbęs I. Levinas. Šio autoriaus išvadose buvo pernelyg sureikšmintą žydų įtaką renkant pavieto atstovus į seimą, o taip pat sudarant seimelių instrukcijas (*Lewin I. Udział Żydów w wyborach sejmowych w dawnej Polsce // Z historii i tradycji. Szkice z dziejów kultury żydowskiej. Warszawa, 1983*). LDK Vaado nutarimų tyrimas leidžia išvėlgti kiek kitokius žydų bendruomenės veiklos orientyrus – būtent domėjimąsi tik galimais antižydiškais pavietų bajorų seimelių instrukcijų straipsniais. Bajorų seimelių veiklai skirtoje studijoje žydų korupcijos problemoms kelis puslapius skyrė ir W. Kriegseisenas (*Kriegseisen W. Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. Warszawa, 1991*). Be mokslinių studijų, skirtų religijos nuostatomis paremto žydų požiūrio į krikščionis, palaipsniui imta domėtis įvairesniais žydų ir krikščionių bendravimo aspektais. Socialiniams ir ekonominiams žydų ir krikščionių santykiams skirta D. Fettkes studija ir šaltinių – responsų publikacija (*Fettke D. Juden und Nichtjuden im 16. und 17. Jahrhundert in Polen. Soziale und ökonomische Beziehungen in Responsen polnischer Rabbinen. Juden und Umwelt, B. 17. Frankfurt am Main–Bern–NewYork, 1986*) ar S. Livšico straipsnis, pristatantis hebrajų kalba išleistą rabinų responsų rinktinę (*Лившиц С. Евреи в Польше, Литве и России в XVI и XVII ст. по данным из раввинских решений // Будущности, № 1, 1900*). Žydų santykius su nežydaus, kuriuose paliečiami kai kurie požiūrio į visuomenę aspektai per responsų prizmę, aptarė B. Kacas (*Кай Б. Еврейский суд и „responsы“ // История евреев в России, т. 11, Москва, 1914, с. 217–132*).

⁷ *Rosman M. J. A Minority Views the Majority: Jewish Attitudes Towards the Polish Lithuanian Commonwealth and Interaction with Poles // Polin, vol. 4, 1989; Rosman M. J. Jewish Perceptions of Insecurity and Powerlessness in 16th–18th Century Poland // Polin, vol. 1, 1986.*

⁸ Tokio pobūdžio tyrimus reprezentuotų minėti M. J. Rosmano darbai.

Dėl tradicinio žydų požiūrio į istoriją, ilgai vyravusių biblinių archetipų nedaug yra šaltinių, leidžiančių rekonstruoti amžininkų požiūrį į gyvenimo sąlygas LDK. Veikiant komunikacijos mechanizmams, vietos žydai turėjo žinių apie bendratiškių padėtį kitose Europos valstybėse, ten pasigirstančius kaltinimus ar įvykusius incidentus. Turint palyginti ribotą šaltinių kiekį, vietos bendruomenių reakcija ir veiksmai eliminuojant aplinkybes, kurios kituose kraštuose paskatino antižydiškus incidentus, apsunkina realios sambūvio atmosferos išskleidimą. Nesirealizavusių baimių pavyzdžiu galėtų būti LDK bendruomenės parengtis ir aukos, gelbėjimo mechanizmų numatymas, pasklidus gandui apie Šv. Komunijos profanaciją. Šio mito prevencijos pradžia siekia Vytauto didžiojo privilegiją Brastos bendruomenei (1388)⁹, draudimai kaltinti žydus Šv. Komunijos niekinimu periodiškai buvo kartojami visuotinėse privilegijose LDK žydų bendruomenei. Nors iki šiol atlikti tyrimai teleižia išvelgti vos apčiuopiamus šio mito veikimo elementus tarp LDK katalikų ir stačiatikių dvasininkijos, o vėliau – lietuvių folklore. Šv. Komunijos profanacijos mitas LDK visuomenėje neišsiskleidė, priešingai nei įsivaizdavimai apie ritualiniais tikslais krikščionis žudančius žydus. Tuo tarpu bendruomenė vienodai bijojo abiejų mitų, buvo numačiusi veiksmus ir išlaidų šaltinius, jei gandas pasklistų¹⁰. Kaip matyti iš pateikto pavyzdžio, persidengiančios realių ir numanomų galių baimių ir jausenų, vertinimų plotmės deformuoja LDK visuomenės vertinimą. Jame persipina kitų bendruomenių „svetimos“ patirtys, su lokalia realybe, lygiai taip kaip abstraktus krikščioniškasis (ar apskritai nežydų) pasaulis, su konkrečia LDK miestų ir miestelių bei jų gyventojų aplinka.

Religinio pobūdžio atskirtys – krikščionis-nekrikščionis, žydas-nežydas¹¹ – ir jų nulemti mentaliteto savitumai vienodai stipriai veikė visuomenės dalis – ir krikščionišką, ir žydišką. Bendruomenės vidaus dokumentuose be dažnai taikomos *gojaus-nežydo* sąvokos, Lietuvos Vaado sprendimuose be užuolankų kalbama apie „mūsų priešus“. Ši apibrėžtis daugeliu atveju buvo vartota antižydiškų visuomenės veiksmų kontekstuose. Pavyzdžiui, sprendžiant kaltinimų ritualinėmis žmogžudystėmis, prievartinio žydų vaikų krikšto, Bogdano Chmelnickio maišto nulemtas problemas¹² ar svarstant visuomenės reikalavimą dėl nežydų (ypač tarnaičių)

⁹ Лазутка С., Гудавичюс Э. Привилегия евреям Витавтаса Великого 1388 года. Москва-Иерусалим, 1993.

¹⁰ Областной пинкос Ваада главных еврейских общин Литвы, Санкт-Петербург. 1909, § 110.

¹¹ Krikščioniškoje aplinkoje įprastas skirstymas į krikščionis ir nekrikščionis turėjo savąjį atitikmenį ir judaizme – savosios, kaip Dievo tautos ir tikrosios religijos pagrindimą, kuris tapo visuomenės vertinimo išeities pozicija ir viena svarbesnių jos nuostatų.

¹² Požiūris į Lenkijos–Lietuvos visuomenę kaip priešišką itin ryškus Chmelnickio maištą aprašančiose žydų kilmės autorių (Mejerio iš Ščebržešino, Natano Hanoverio, Šabtajaus Ha-Kohe-no) kronikose // Еврейские хроники XVII столетия. Москва–Иерусалим, 1997.

samos apribojimo žydų namuose¹³. Nepatikliai ir rezervuoti buvo vertinamos ir valstybinio teismo institucijos. Žydiškoje aplinkoje baimę keliantis *nežydų* teismas buvo suvoktas kaip tradicinio bendruomenės vidaus teismo – *bet-din* priešprieša¹⁴. Dėl šių įsivaizdavimų ir galimo mirties bausmės taikymo valstybinė teismų sistema bendruomenės teismų ir bausmių struktūroje buvo numatoma kaip sunkiausia iš galimų bausmių. Pavyzdžiui, Lietuvos vaade buvo nutarta, kad sutarčių ir parašų klastotoją ar žydą, su kitu žydu išdrįsusį bylinėtis „nežydų teismuose“ po persekiojimo ir atskyrimo nuo bendruomenės, galima „netgi perduoti į nežydų rankas, kad būtų išnaikinti dygliakrūmiai iš vynuogyno“¹⁵. Lakoniškai, tačiau iškalbingai prioritetus paaiškino XVII a. žydų kronikininkas Natanas Hanoveris: „nepaverskime savo priešų teisėjais“¹⁶.

Supriešintos ar susipriešinusios visuomenės modelis buvo nulemtas tradicinio religinio požiūrio, tikėjimo savosios religijos teisingumu ir pranašumu. Tos pačios tendencijos buvo matyti ir krikščioniškoje LDK visuomenės dalyje. Lygiai taip kaip Antrojo Lietuvos Statuto (1566) rengėjai bandė visuomenėje išskirti žydus ženklų (geltonas nuometas moterims ir tos pačios spalvos beretė – vyrams)¹⁷. Jėzuitas Petras Skarga koneveikė žydus kaip didžiausius krikščionių priešus¹⁸, o žydai matė LDK visuomenę (ar visus krikščionis) kaip jiems priešišką ir pavojingą. Šiais teologinio vertinimo konceptais buvo paremtas LDK žydų požiūris į gyvenimo valstybėje realybę. Jame į visumą susiliejo religinės nuostatos, pasaulėjauta, stereotipinis mąstymas su reakcija į aplinkinių reiškiamą savo paties neigiamą įvaizdį.

Žydams gyvenimas diasporoje formavo savitus bendruomenės poreikius ir kėlė naujus iššūkius – tai judaizmo tradicijos išlaikymas ir bendruomenės saugumo užtikrinimas nepalankiai jos atžvilgiu nusiteikusioje krikščioniškoje aplinko-

¹³ Областной пинкос Ваада главных еврейских общин Литвы. Санкт-Петербург, 1909, § 148.

¹⁴ Valstybinės teisės galiojimo kontekste, žydų bendruomenės autoritetai išskyrė LDK įstatymų veikimo ir jų negaliojimo sritis. Anot rabino Mordechajaus Jafės (1533–1612), „valstybės įstatymo [laikymasis] privalomas tuomet, kai liečiami aukščiausios valdžios ir piliečių gerovės interesai, visais kitais atvejais, esant asmeniniams santykiams tarp vieno ir kito žydo, mes jais nesivadovausime, nes antraip netektų reikšmės visi žydiški įstatymai“ (*Казь Б. Еврейский суд и „респонсы“ // История евреев в России, т. 11. Москва, 1914, с. 220*).

¹⁵ Областной пинкос Ваада главных еврейских общин Литвы. Санкт-Петербург, 1909, §28.

¹⁶ Ганнов Н. Пучина бездонная // Еврейские хроники XVII столетия. Москва–Иерусалим, 1997, с. 137. Panašus valstybės teismų apibūdinimas buvo pakartotas XVIII a. karaimų ir žydų rabinistų susitarime tarpusavio bylas spręsti nesikreipiant į valstybines teismo institucijas (*Гесен Ю. Борьба караймов г. Трок с евреями // Еврейская старина, т. 3. 1910, с. 572*).

¹⁷ XII sk. 4 str. Статут Великого Князьства Литовского 1566 года // Временник императорского Московского общества истории и древностей Российских, кн. 23. Москва, 1855 (nuorodos į statutą paprastai pateikiamos pagal skyrius ir straipsnius, kaip yra padaryta).

¹⁸ Skarga P. Zywoty swiętych starego y nowego zakonu na kazdy dzien przed cały rok, wybrane z pawaźnych pisarzów i doktorów koscielny. Wilno, 1780.

je. Nuosekliai reglamentuoti santykiai su dominuojančia nežydiška visuomenės dalimi buvo suvokti kaip bendruomenės saugumo sąlyga. Vilniuje dirbęs rabinas Šabtajus Ha-Kohenas rašė: „Krikščionys išties būtų teisingi ir dievoti, jei jie tvirtai laikytųsi savo religijos <...> Žydas su krikščionimi turi būti dar teisingesnis nei su žydu, nes sakoma, kas nesažiningas su krikščionimi – niekina Dievo vardą ir daro didžiausią nuodėmę“¹⁹. Šios nuostatos kiekvieno žydo, kaip bendruomenės nario, veiklą įspraudė į privalomos elgsenos ir pažiūrų modelius.

Bendruomenės savikontrolės mechanizmai koordinuoti ėmė veikti įsteigus Lietuvos Vaadą (1623), kuris būdamas svarbiausia savivaldžios bendruomenės institucija formavo žydų poziciją visuomenėje, ją koordinavo, kai kito sąlygos ar įkaisdavo atmosfera. Iš išlikusių Lietuvos Vaado dokumentų²⁰ matyti visas bendruomenės saugumą galinčių užtikrinti priemonių spektras. Iš jų galima spręsti apie bendruomenės sąlyčio su išoriniu pasauliu pobūdį: neerzinti, neprovokuoti, įsiteikti ir pamaloninti, papirkti ar išpirkti, kontroliuoti ir tik tuomet susitaikyti su nevaldoma tapusia situacija. Siekiant saugumo, bendruomeniniai tikslai buvo suvokti kaip svarbesni už asmenines iniciatyvas; bendruomenė atsiribojo ir nuo sąmoningai pažeidžiančių saugumo principus: ji negynė to, kuris „savivaliaudamas erzins ir muš kurį nors iš nežydų ir dėl to atsidurs nelaimėje“²¹.

Lietuvos Vaado sprendimai perteikė žydų suvoktas jų buvimo visuomenėje problemas ir tariamai jas išspręsti galinčią veiklą. Kartu jie rodo žydų bendruomenėje susiklosčiusį LDK krikščioniškos visuomenės įvaizdį, perteikė gyvenimo aplinkos vertinimus. LDK visuomenė, turinti neigiamą žydo įvaizdį,²² pačių žydų buvo suvokta kaip svetima, nepakanti, kelianti grėsmę (nesaugi) ir neverta pasitikėjimo, galinti sugriauti įprastos gyvensenos tėkmę. Žydų bendruomenė įsitvirtinusį priešišumą jos atžvilgiu slopino įsiteikimais, dovanomis, išpirkimais, aplinkos stebėjimu ir operatyvia reakcija į besikeičiančias nuotaikas, nuosekliu neprovokavimo politikos socialiniuose santykiuose laikymusi.

Dar viena aktualija, kuri leidžia kalbėti apie tam tikros žydų bendruomenės pozicijos susiklostymą – tai vengimas viešai reikšti savo nuomonę ar ginti savąjį tikėjimą LDK vartotomis kalbomis²³. Kitaip tariant, įvaldyti ir vartoti tas komunikacijos formas, kurios buvo priimtinos ir suprantamos daugumai. Oficialūs žydų kreipimaisi į didįjį kunigaikštį, prašant patvirtinti jiems suteiktas privilegijas ar išspręsti bendruomenę užgriuvusias problemas buvo neiškalbūs: jie nuolankūs,

¹⁹ Флисфедер А. Евреи и их учение об иноверах. Санкт-Петербург, 1874, с. 271–272.

²⁰ Областной пинкос Ваада главных еврейских общин Литвы. Санкт-Петербург, 1909.

²¹ Ten pat, § 69.

²² Šiaučiuinaitė-Verbickienė J. Žydai XVI a. pirmosios pusės LDK visuomenėje: skaičiai, statusas, požiūriai // Kultūros istorijos tyrinėjimai, t. 5. Vilnius, 1999, p. 378–441.

²³ Išimtis – teisiniai procesai, tačiau juose požiūrio į LDK visuomenę problemos nėra liečiamos.

sudėlioti iš standartinių frazių, pagrįsti pasikartojančiais argumentais. Tik karaimas Izaokas Trakiškis, hebrajiškai rašytame teologinės polemikos darbe „Tikėjimo sutvirtinimas“ (apie 1593, *Chizuk Emunah*)²⁴, užsiminė apie tai, kad esant progai jaunystėje nevengdavęs salonuose vykusių diskusijų religijos temomis. Ši užuomina leistų manyti, kad tam tikruose visuomenės sluoksniuose religinių diskursų aptarimas vietos kalbomis buvo įmanomas, tačiau užrašytų ir todėl žinomų jos variantų turime vos vieną kitą.

Vieninteliu žinomu Abiejų Tautų Respublikos žydų išitraukimu į viešą religinę polemiką, vykusią lenkų kalba, laikytinas iš Belžycų, esančių netoli Liublino, kilusio žydo Jokūbo „Atsakymas“ (1581, *Odpis Jakoba z Belżyc na Dialogi Martina Czechowica na ktorey zab odpowiada Jakobowi żidowi ten ze Marcin s Czechowic*)²⁵ į Martino Czechowico „Krikščioniškuosius pokalbius“ (1575; *Rozmowy chrystyjańskie*)²⁶. Nuosaičių poziciją pasirinkęs žydas ryžosi dispute ginti tris dažniausiai krikščionių puolamus judaizmo atributus: Talmudą, Šabą ir apipjaustymą. Žydo Jokūbo pasisakyme judėjiškosios nuostatos buvo ginamos, nesiimant kritikuoti krikščioniškųjų tiesų. Nepaisant polemikos dirbtinumo, nelygiaverčių disputantų pozicijų, yra svarbu tai, kad XVI a. pabaigoje lenkų kalba įvyko vieša polemika, paskleista knygomis tarp gebančių skaityti visuomenės narių.

Antrą kartą Lenkijos ir Lietuvos žydai aktyviai įsijungė į viešas diskusijas dėl žydų padėties gerinimo tik Ketverių metų seime²⁷. Jame Reformacijos kontekste aktualizuotos krikščionybės ir judaizmo dogmų santykio problemos nublanko prieš žydų socialinės padėties reformas. Aktyvus pavienių žydų, išdrįsusių siūlyti kahalų savivaldos naikinimą, ir pačių kahalų įsijungimas pateikė nevienalytį žydų bendruomenės vidinio gyvavimo vaizdą. XVIII a. pabaigoje pirmą kartą visuomenei suprantama lenkų kalba žydai viešai dėstė savo rūpesčius, vertino bendruomenės organizacijos veiksmingumą, religijos išpažinimo ir tradicijos puoselėjimo galimybes²⁸. Savita tai, kad išdrįsusi į viešumą iškelti krikščioniškai visuomenės

²⁴ Befestigung im Glauben von Rabbi Jizchak Sohn Abraham neu herausgegeben von Deutch D. Sohraau, 1865.

²⁵ Jokūbo „Atsakymo“ į antijudaistinius M. Czechowico užsipuolimus originalas neiškilo. Kontrargumentai žinomi iš antrinio šaltinio: jau iš M. Czechowico atliepimo į jam skirtus Jokūbo atsakymus (*Odpis Jakoba z Belżyc na Dialogi Martina Czechowica na ktorey zab odpowiada Jakobowi żidowi ten ze Marcin s Czechowic*, 1581).

²⁶ *Czechowic M. Rozmowy chrystyjańskie. Warszawa-Łódź, 1979.*

²⁷ Diskusijos dėl „Žydų reformos“ publikuotos: *Materyaly do dziejów sejmju czteroletnego*, t. 6, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969.

²⁸ Žydų bendruomenės iškeltas aktualijas žr. *Materyaly do dziejów sejmju czteroletnego*, t. 6, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969, Nr. 1, 10, 16, 26a, 98 ir kt. Šiame rinkinyje publikuoto „Vilniaus kahalų prašymo karaliui ir seimui“ (ten pat, Nr.1) vienas egzempliorių saugomas tarp Vilniaus žydų bendruomenės dokumentų: Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 620, ap. 1, b. 50, l. 1–3.

daliai mažai žinomas, tačiau bendruomenėje įsisenėjusias problemas, žydų atstovai nekommentavo Ketverių metų seimo aplinkoje atvirai reikšto nepakantumo. Žydų atstovų sutartinai kartojamas krikščioniškosios visuomenės dalies iškeltas „Žydų reformos“ šūkis „padaryti juos laimingais ir kraštui naudingais“²⁹ rodytų, jog XVIII a. pabaigoje jie patys tokiais nesijautė. Nors žydų Apšvietos sąjūdžio (Haskalos) idėjos dar sunkiai skynėsi kelią tradicinėje Lenkijos – Lietuvos žydų bendruomenėje, žydų padėties reformos bandymai bendruomenės aplinkoje buvo sutikti pakiliai. Buvo išvelgtas galimas šių pertvarkymų poveikis ateities kartoms: „Ir mūsų palikuonių vaikai sakys – buvo išvalgių, o sykiu ir gailiaširdžių ponų seimas, kuris mūsų tėvų tėvams gera padarė“³⁰. Ketverių metų seime bajorų ir žydų bendruomenės atstovų (net jei kalbėtume apie abiejų pusių liberalaus elito atstovus) išsakyti žydų teisinės ir socialinės padėties vertinimai XVIII a. pabaigoje sutapo. Buvo vieningai sutariama, kad neluomiška (dezintegrali) žydų socialinė padėtis yra ydinga ir keistina, kad žydai iš visuomenės marginalų turi tapti naudinga visuomenės dalimi. Šiuo požiūriu bajorų ir miestiečių bei žydų įsivaizdavimai nežymiai išsiskyrė. Bet reformos idėją abi pusės pripažino progresyvia. Kitas dalykas, kad dar XVIII a. pabaigoje pradėjus įgyvendinti žydų integravimą į miestietiškas struktūras, šie pasikeitimai buvo sutikti nepalankiai, kaip pažeidžiantys „senąją tvarką“³¹.

Paradoksalu, tačiau ir XVI a., ir XVIII a. pabaigos žydai vienodai vertino krikščioniškos aplinkos nuotaikas. Jau 1541 m. Tikotino žydas krikščioniškoje visuomenės dalyje jautė nepakantumą, „kurį turi mūsų giminei“³², o 1795 m. Lietuvos žydai bandė apsisaugoti „nuo Lenkijos gyventojų ketinimų, nes esant suirutėms jie stipriai ant mūsų įpyksta“³³. Nebent tik XVI a. vidurio LDK žydus supančios atmosferos lyginimai su užsienio kraštų žydų patirtimi rodė, kad jos miestuose buvo susiklosčiusi gyvenimui santykinai palanki atmosfera. Sambūvio LDK visuomenėje formą galime vertinti kaip savotišką alternatyvą tarp Vakarų ir Vidurio Europos visuomenėse pasireiškiančio stiprios nepakantos žydams ir to, ką rabinas Mozė Iserlesas pavadino kuklia, bet ramia duona: „...čia, kur mūsų mažiau nekenčia nei vokiečių žemėse. Duok Dieve, kad taip tęstųsi iki mūsų Mesijo atėjimo“³⁴.

²⁹ Materyaly do dziejów sejmów czteroletniego, t. 6, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969, Nr. 10, 16.

³⁰ Ten pat, Nr. 26a.

³¹ Акты, издаваемые виленского археографического комиссией для разбора древних актов, т. 29. Вильно, 1902, № 244.

³² Lietuvos Metrika, 10 Teismų bylų knyga. Vilnius, 2003, Nr. 198.

³³ Акты, издаваемые виленского археографического комиссией для разбора древних актов, т. 29. Вильно, 1902, № 244.

³⁴ Лившиц С. Евреи в Польше, Литве и России в XVI и XVII ст. по данным из раввинских решений // Будущности, № 1, 1900, с. 178.

Šie vertinimai lyg ir antrintų itin dažniai žydų kilmės tyrinėtojų darbuose prasišmelkiančiai idėjai apie išskirtinį pakantumą ir labai palankias gyvenimo sąlygas LDK. Tačiau aptarta situacija Ketverių metų seime ir aplinkos refleksija žydų atstovų pasisakymuose leidžia matyti kitokias, ne idealizuotas gyvenimo realijas. Santykinis pakantos suvokimas įžvelgtinas ir cituotoje Mozės Iserleso išvalgoje bei bendruomenės pasirinktoje santykio su dominuojančios visuomenės luomais politikoje. Įvertinę ilgalaikę patirtį ir gūždamiesi neprovokavimo kiauše, žydai visomis išgalėmis siekė kolektyvinio saugumo. Šios laikysenos pasekmės netruko įvertinti dar XVIII a. pabaigoje europietiškosios Haskalos atveriamų galimybių sužavėti vietos žydai.

Iš LDK kilęs ir joje augęs filosofu tapęs rabinas Saliamonas Maimonas³⁵ savo „Gyvenimo istorijoje“ perteikė iliustratyvų XVIII a. antrosios pusės užsikongresavusio žydų bendruomenės gyvenimo vaizdą, išryškindamas žydų tradicinės gyvensenos ir plačiojo už bendruomenės esančio pasaulio pažangos priešpriešą. Šios pastabos leidžia įvertinti ilgalaikių bendruomenės pastangų – išlaikyti žydiškumą – pasekmes, poveikį bendruomenei ir jos santykiams su aplinka. Lietuvos rabinas Berlyne, prajuokinęs medicinos studentus, jų akivaizdoje jautėsi nevisavertis siauro akiračio žmogus. Vėliau užsienyje mokslų ragavęs ateityje žymus žydų filosofas lygino dvi savo gyvenimiškas patirtis:

„Buvau pernelyg išsilavinęs, kad sugrįžčiau į Lenkiją ir ten tęsčiau skurdų, nepriteklių kupiną gyvenimą <...> vėl gyvenčiau prietarų tamsoje be žinių <...> kad toks vyras kaip aš, jau kelerius metus išgyvenęs Vokietijoje, laimingas, išsivadavęs iš pančių ir religinių prietarų, metęs šiurkščius papročius ir prasčiokišką gyvenimo būdą, išplėtęs savo žinias, vėl laisva valia grįžtų į ankstesnę barbarišką ir skurdžią būklę. Jis netektų visų įgytų pranašumų ir leistų išsilieti rabinų pykčiui dėl menkiausio nutolimo nuo ceremonijų ar dėl laisvamanybės, taip greit atsiskyrėtų visų iškovotų civilizauto žmogaus gyvenimo gėrybių...“³⁶.

Bendruomenės pastangos užtikrinti saugumą ir gyvenimą be konfliktų, atsiirbojant nuo aplinkos, nuėjo perniek. Konservatyvus bendruomeninio gyvenimo įšalas virto viena po kitos žydų kartas įtraukiančia prietarų klampyne ir tradicijų gniaužtais racionaliau mąstantiems. Tradicionalizmas, konservatyvumas, socialinis neintegruotumas, užsisklendimas nuo supančio pasaulio ir jo pažangos ignoravimas stabdė kitose valstybėse jau įsibėgėjusią Haskalą, bendruomenės modernėjimo ir žydų emancipacijos procesus. S. Maimonas išdrįso pateikti iki tol, berods, nė vieno žydo taip racionaliai neįvertintą, o istoriografijoje dažnai perdėtai idealizuojamą, gyvenimo krikščioniškoje Lenkijos–Lietuvos aplinkoje apibūdinimą.

³⁵ Apie Saliamono Maimono biografijos faktus, jo veiklos kontekstus ir reikšmę žr. *Lempertienė L.* Intelektualo portretas epochos fone // *Maimonas S.* Gyvenimo istorija. Vilnius, 2004.

³⁶ *Maimonas S.* Gyvenimo istorija. Vilnius, 2004, p. 284, 300.

Tai iškalingi žodžiai, juos užrašęs žydų kilmės intelektualas vertino nepakančios visuomenės požiūrį į savo paties bendruomenę, matydamas jos tamsiąsias puses, neatsiribodamas nuo savo jausmų, patirties ir vakarietiškojo pasaulio pažinimo:

„Tikriausiai nėra pasaulyje kitos tokios šalies kaip Lenkija, kur būtų tokie lygiaverčiai religinė laisvė ir religinis nepakantumas. Žydai čia turi visišką tikėjimo išpažinimo laisvę ir visas kitas miestiečių laisves, net savo teismus. Iš kitos pusės, religinis nepakantumas yra toks didelis, kad žydo vardas jau pats savaime lygus paniekinimui“³⁷.

Panašios nuotaikos juntamos ir iš karto po Abiejų Tautų Respublikos žlugimo rabino Piko Magido parašytoje maldoje, skirtoje viešajam skaitymui. Joje žydų tautos likimas diasporoje sumišęs su Lietuvos žydų padėtimi.

„Padėk, Viešpatie, savo tautai <...> Pažvelk į savo tautą, nes ją žemina negandos... Tavo vaikai pasiekė ilūžį ir neturi jėgų išbristi <...> Nuolat juos užgriūna tokie vargai, kad paskutinieji verčia pamiršti anksčiau buvusius. Susisieloję, nusivalčioję, apvogti, pasmerkti klajoti, išgrobstyti, apipešioti, tapę kardo, bado, ugnies, vandens aukomis <...> Izraelio vaikai, kaip išsigandę avys, įgintos tarp vakaro vilkų: vienas grobia, antras trypia kojomis, kitas iš už nugaros puola <...> Broliai mūsų, Izraelio sūnūs, pasmerkti sielvartui ir nelaisvei, tarp jų ir gyvenantys šventajame Vilniaus mieste, kuris buvo tikru miestu ir motina Izraeliui“³⁸.

Bendruomenės pastangos paveikti nežydišką visuomenę, užsitikrinti saugų gyvenimą buvo nepakankamai efektyvios ir trumpalaikės – jos ilgainiui tapo siekiamo saugumo iliuzija, o krikščioniškojo požiūrio ir stiprios ūkinės konkurencijos formuojamo neigiamo žydų įvaizdžio nepavyko įveikti. Atsiradę akivaizdūs kontrastai tarp visuomenės pažangos ir uždaro bendruomenės gyvenimo tapo ne tik komplikotos žydų padėties visuomenėje (šiuo atveju svarbi ir kitų priežasčių bei aplinkybių visuma), bet ir vidinio bendruomenės narių nepaklusnumo paskata.

CHMELNICKIO MAIŠTAS IR PRAETIES ĮPRASMINIMO PRADŽIA

Matyt, šių XVIII a. pabaigoje išsakytų vertinimų ištakos siekia Bogdano Chmelnickio maištą, kurio metu buvo fiziškai išnaikinta ir nualinta Lenkijos karalystės žydų bendruomenė, o mažiau nuo maištininkų nukentėjusius LDK žydus užgulė finansinė pabėgėlių išlaikymo ir pagalbos nukentėjusioms bendruomenėms našta. Žydiškoji aplinka maišto pasekmes suvokė kaip stiprų dvasinį sukrėtimą, vertusį ne tik fiksuoti žiaurios įvykius (yra žinomos trys juos aprašiusios žydų autorių kronikos³⁹), bet ir įprasminti juos kaip regiono bendruomenės istorinės atminties

³⁷ Ten pat, p. 27. Esamą nepakantumą autorius vadina barbarybės laikų palikimu.

³⁸ *Магид Д.* Из семейного архива – К истории еврейской общины г. Вильны // Пережитое, т. 2. Санкт-Петербург, 1910, с. 124.

³⁹ Jos paskelbtos: Еврейские хроники XVII столетия. Москва–Иерусалим, 1997.

dalį. Iki pat Holokausto Rytų Europos žydų bendruomenėse prisimenant Chmelnickio maišto netektis buvo pasninkaujama Sivano (šis žydų kalendoriaus mėnuo pagal Grigaliaus kalendorių tenka gegužei ir birželiui) mėnesio 20 dieną, Lietuvoje skaitytos rabino Šabtajaus Ha-Koheno parašytos *Slichot*⁴⁰ (hebrajiškai – atsiprašymai, liturgija, į kurią įtrauktos specialios pasnikų maldos). Bandantys teologiniu požiūriu įvertinti Holokaustą jį pagal tragedijos mastą, poveikį būsimoms žydų kartoms lygina su Ispanijos valdovų Ferdinando ir Izabeles paskelbtu žydų išvaymo iš šalies ediktu (1492) ir su Chmelnickio maištu⁴¹, kuris tapo lokalios žydiškosios atminties objektu. Jos konceptus stipriai veikė ir tragedijos išgyvenimai, ir žydų bendruomenės apsisprendimas palaikyti bajoriškąją pusę. Kaip teigia M. Rosmanas, šis pozicinis pasirinkimas buvo apspręstas ne aiškios žydų politinės orientacijos, bet valdančiosios bajorijos luomo padėties. Kitaip tariant, žydai ginclu palaikė legalią valdžią turėjusią grupę⁴².

Maišto nualintoms žydų bendruomenėms Lenkijos–Lietuvos valstybei taikytas rojaus vaizdinys (*Polsko, Ty, która byłas rajem*) hebrajų kalba rašiusio poeto Moišės iš Narolio eilėse virto priešingu išvytos ir vienišos, savo sūnų paliktos našlės vaizdiniu (*Teraz jesteś wygnaną i samotną wdową. / Opuszoną jesteś przez własnie syny*⁴³). Rojumi Abiejų Tautų Respublika tebeatrodė tik užsipuolantiems žydus, jų įsivaizdavimu klestinčius *In Clarum Regnum Polonorum / Paradisus Judeorum*⁴⁴ ar *Polonia est paradisus judeorum, et infernus rusticorum*⁴⁵. Vėlesnėje istorinėje refleksijoje ir literatūrinėse praeities vizijose būtent Chmelnickio maištas, o ne kuris kitas negandas žydams pasėjęs regiono istorijos įvykis (pavyzdžiui, didžiojo kunigaikščio Aleksandro žydų išvaymas iš LDK 1495 m.) stipriausiai įsirėžė žydų istorinėje atmintyje. Teologinis ir ritualinis įvykio prisiminimas, įjungiant tradicinės žydų istorinės atminties mechanizmus, buvo laidas, dėl kurio šie įvykiai ne tik išliko, bet ir įsitvirtino vietos žydų istorinėje sąmonėje, nurungė kitus bendruomeninio prisiminimo vertus atsitikimus. Hebrajų kalba rašiusio Zalmano Shneuro urbanistinės poemos „Vilne“ (parašyta autoriui 1904 m. apsilankius Vilniuje) antroje dalyje, žvelgiant į miestą nuo Gedimino pilies kalno, klausama:

⁴⁰ *Гешушалми* Г. Х. Захор. Еврейская история и еврейская память. Москва, 2004 с. 56–57.

⁴¹ *Bercovitch E.* Faith after Aushwitz. New-York, 1973.

⁴² *Rosman M. J.* A Mirority views the Majority: Jewish Attitudes Towards the Polish Lithuanian Commonwealth and interaction with Poles // *Polin*, 4 (1989), p. 32.

⁴³ *Tazbir J.* Dzieje polskiej tolerancji. Warszawa, 1973, s. 74.

⁴⁴ Sekret żydowskiy przewrotnosci wyjawiony, y śwjatu Polskiemu wprzestrodze wielke pozyteczney pokazany, w Drukarni Akademii Wileńskiey, 1724. (naudotasi mikrofilmu saugomu Centriniame žydų tautos istorijos archyve (The Central Archives for the History of the Jewish People) Jeruzalėje, signatūra: HM 2/ 732; originalas – Biblioteka Kurnicka INV, 1995, s. B3.

⁴⁵ Katechizm o Żydach i neofitach // *Materyaly do dziejów sejmu czteroletnego*, t. 6, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969, s. 474.

<...> ar ne legendų dulkės iki šiol tavo ore
Ar ne kankinio grafo Potockio laužo dūmai?
Ar ne Chmelnickis ir jo plėšikai lekia tavęs griauti?“⁴⁶.

Istorinėje realybėje Chmelnickio maišto siužetas vilnietiškoje aplinkoje negalėtų būti komponuojamas, o tuo tarpu literatūrinės įvykių interpretacijose autorius sugretino palyginti plačiai pasklidusią legendą apie judaizmą priėmusio kataliko grafo Valentino Potockio sudeginimą Katedros aikštėje XVIII a. pabaigoje ir anksčiau tiesiogiai Lietuvos nepalietusio maišto siaubus. Regis, Chmelnickio maištas buvo pasirinktas kaip apibendrinantis Lenkijos – Lietuvos žydijos negandas, kaip simbolis tų jausenų ir negatyvių gyvenimo aplinkos vertinimų, kuriuos išsakė LDK amžininkai.

BROLIAI ABRAOMAS JEZOFAVIČIUS IR MICHELIS JEZOFAVIČIUS – ISTORINIŲ BIOGRAFIJŲ LITERATŪRINĖS INTERPRETACIJOS

Broliai Abraomas Jezofavičius (mirė 1519 m.) ir Michelis Jezofavičius (mirė apie 1530 m.)⁴⁷ buvo ryškios asmenybės LDK žydų istorijoje. Jie abu su tėvais persikėlę iš Kijevo į Lietuvos Brastą tapo garsiais XV a. pabaigos – XVI a. pirmojo trečdalis verslininkais. Turtus susikrovę iš prekybos ir lupikavimo, vertėsi valstybės monopolio sričių, ypač muitinių, nuomos verslu, teikė kreditus magnatams ir valstybei. Nepaisant žydiškos (nekrіščioniškos) kilmės, sėkmingas verslas, puikus finansinių dalykų išmanymas leido broliams įsitvirtinti krikščioniškoje LDK visuomenėje. Labiausiai imponuojanti biografijos aplinkybė buvo Abraomo Jezofavičiaus apsisprendimas krikštytis ir po konversijos laipsniškas įsijungimas į visuomenę: nobilitacija, paskyrimas valstybės iždininku, tapimas LDK ponų tarybos nariu. Jo palikuonys ėmę vadintis Abraomavičiais per santuokas su įtakingų bajorų sūnumis ir dukromis, ištirpo krikščioniškoje aplinkoje.

Abraomo broliui Micheliui didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo padarytos išimtys dar ir šiandien istorikus verčia abejoti jų realumu, verslininkui suteiktų privilegijų autentiškumu. Pavyzdžiui, paveldimos bajorystės suteikimas judaizmą

⁴⁶ Šis Zalmano Shneuro kūrinys, įkvėptas apsilankymo Vilniuje. Jį literatūrologai vadina pirmuoju urbanistiniu kūriniu žydų literatūroje. Vertimas laisvas, iš *Brio V. The Spase of Jewish Town in Zalman Shneur's Poem „Vilna“* // *Šiaučiuñaitė-Verbickienė J., Lempertienė L.* (eds) *Jewish Space in Central and Eastern Europe: Day-To-Day History*. Cambridge Scholars Publishing, 2007, p. 259.

⁴⁷ Apie galimos Michelio mirties datos nustatymą ir jos variantus istoriografijoje žr.: *Šiaučiuñaitė J.* Michelis Jezofavičius – žymus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės verslininkas (XV a. pabaiga–XVI a. pirmasis trečdalis) // Lietuvos Metrikos studijos. Vilnius, 1998, p. 101–103.

išpažįstančiam Micheliui, vadinamas krikščioniškoje Europos analogo neturinčiu atveju⁴⁸. Bet faktas, kad Michelio palikuonių – žydais likusių – Michelevičių (ši patroniminės kilmės asmenvardį anksti ėmusių vartoti kaip pavardę) bajorystė ir vėliau nebuvo ginčijama. Patį Michelį Jezofavičių didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis paskyrė pirmuoju ir vieninteliu LDK „žydų vyriausiuoju“ (1514)⁴⁹.

Reikšmingoms Abraomo Jezofavičiaus ir Michelio Jezofavičiaus biografijoms yra skirtos net kelios mokslinės studijos⁵⁰. Broliai sulaukė literatūros kūrėjų dėmesio, buvo pasirinkti istorinių literatūros kūrinių personažais (net nekeičiant jų tikrųjų vardų), kuomet savičiausi jų istorinių biografijų faktai tapo pagrindine veikalo siužeto linija. Šios aplinkybės dar labiau intriguoja žinant, kad Abraomas Jezofavičius ir Michelis Jezofavičius yra vieninteliai pasauliečiai žydai, i žydų ir i nežydų autorių ir mokslininkų akiratį pakliuvę dėl svaiginančios verslo karjeros ir neįtikėtinų, o bendrame kontekste net išimtinių jų gyvenimo aplinkybių. Regis, analogiško kūrėjų dėmesio bus sulaukęs tik Vilniaus Gaonas, matant jį kaip dvasinį lyderį ar kaip simbolinę Lietuvos Jeruzalės ir jos mokytumą dalį. Kitas svarbus faktas sureikšminant brolių biografijas buvo tas, kad jų įprasminimas siejamas su XIX a. rusakalbės žydų literatūros atsiradimu ir lenkų pozityvistais. XV a. pabaigoje–XVI a. pirmajame trečdalyje gyvenusių Abraomo ir Michelio istorinės biografijos, siekiant literatūriniais kūriniais iliustruoti žydų emancipacijos privalumus ir naudingumą, buvo pritaikytos epochos poreikių raiškai, antram gyvenimui prikeliant LDK žydų istorijos siužetus. Tokiais būdais buvo bandoma praeityje apčiuopti bendruomenės modernėjimo užuomazgas.

Abraomo Jezofavičiaus ir Michelio Jezofavičiaus asmenybės tapo trijų literatūros kūrinių herojais. Du kūriniai parašyti XIX a. antroje pusėje, trečiasis – XX a.

⁴⁸ 1525 m. Žygimanto Senojo privilegija Micheliui Jezofavičiui ir jo palikuonims buvo suteikta paveldima bajorystė. Lietuvos Metrikoje išlikusį nobilitacijos aktą publikavo Sergejus Beršadskis (*Бершадский С. Русско–еврейский архив // Документы и регесты к истории литовских евреев. т. 1, Санкт-Петербург, 1882, № 69*).

⁴⁹ Jis realiai negalėjo atlikti paskirtųjų pareigų, nes bendruomenė priešinosi ir gynė pažeistas vidinės savivaldos tradicijas. Pareigų suteikimo privilegija publikuota: *Бершадский С. Русско–еврейский архив. Документы и регесты к истории литовских евреев, т. 1. Санкт-Петербург, 1882, № 60*. Apie žydų bendruomenės reakciją į naujai įsteigtas pareigybes žr. *Бершадский С. Литовские евреи: история их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. Санкт-Петербург, 1883, с. 287*.

⁵⁰ *Бершадский С. Авраам Езофович Ребичкович. Киев, 1888; Wolff J. Żyd ministrem króla Zygmunta. Kraków, 1885; Šiaučiuonaitė J. Michelis Jezofavičius – žymus Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės verslininkas (XV a. pabaiga–XVI a. pirmasis trečdalis) // Lietuvos Metrikos studijos. Vilnius, 1998, p. 99–118*. Brolių biografijoms yra skirti skyriai genealogijos žinyuose: *Boniecki A. Herbarz polski, t. 9. Warszawa, 1906, s. 90–96; Polski słownik biograficzny, t. 6. Kraków, 1948, s. 328–333; enciklopedijose bei žodynuose: „Jozefavičiai“. Lietuvių enciklopedija, t. 9, p. 504–505; Jozefavičiai // Visuotinė lietuvių enciklopedija, t. 8. Vilnius, 2005, p. 744; Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religija. Ludzie, t. 1. Warszawa, 2003, s. 413–414.*

pradžioje. „Abraomas Jezofavičius. XVI a. pirmos pusės istorinė apysaka“ – tai ke-
liuose 1887 m.⁵¹ istorinio – literatūrinio žurnalo „Voschod“ numeriuose publikuotas
žydų kilmės autoriaus, aktyviai veikusio Vilniaus aplinkoje⁵² ir priskiriamo va-
dinamajai „rusų-žydų“ literatūros krypties žurnalisto ir rašytojo Levo Levandos
(1835–1888) kūrinys⁵³. Antrasis kūrinys – pozityvistės lenkų kilmės autorės Elizos
Orzeszkowos (1841–1910) romanas „Mejeris Jezofavičius“ (1878)⁵⁴. Tai vienas vė-
lyviausių po „Galiūno Samsono“ (*Silny Samson*, 1877) ir „Eli Makover“ (1875) autorės
kūrinių, kuriuose vyrauja žydiškoji tema. Trečiasis aptariamų kūrinių – rankraštyje
likęs lietuvių istorijos ir lotynų kalbos mokytojo Juozo Avižonio⁵⁵ (1882–1972) „Di-
džiojo Lietuvos kunigaikščio skarbninkas Abraomas Jezofavičius, istorinė XVI a.

⁵¹ Tai paskutinis L. Levandos kūrinys, manoma, kad jis buvo pabaigtas ne anksčiau 1885-ųjų
m. (*Маркиш III. Стоит ли перечитывать Льва Леванду? Статья вторая: Художество //*
Вестник еврейского университета в Москве, 1996, № 2 (12), с. 193) 1886 m. publicis-
tas susirgo psichikos liga, kuri greitai progresavo. Nuo 1887 m. gegužės L. Levanda gydėsi
vienoje privačių Peterburgo klinikų, kur ir mirė 1888 m. kovo 6 d. (*Маркиш III. Стоит ли*
перечитывать Льва Леванду? Статья первая: Посыль. Вестник еврейского университета
в Москве, 1995, № 3 (10), с. 98.). Lieka neaišku, kas rūpinosi paskutiniojo autoriaus kūrinio
paskelbimu.

⁵² L. Levanda baigęs Vilniaus rabinų mokyklą (1854); 1861–1886 m. ėjo „mokyto žydo“ pa-
reigas – buvo Vilniaus general-gubernatoriaus patarėjas žydų klausimais. 1864–1865 m. reda-
gavo „Vilenskie gubernskie vedomosti“, vėliau spausdinosi „Vilenskiy vestnik“ (*Маркиш III.*
Стоит ли перечитывать Льва Леванду? Статья первая: Посыль // Вестник еврейского
университета в Москве, 1995, № 3 (10), с. 96–98; *Лаврунец П. Русская литература Литвы.*
XIX – первая половина XX века. Вильнюс, 1999, с. 50).

⁵³ *Леванда Л.О. Авраам Иезофович. Историческая повесть первой половины 16-го века //*
Восход, 1887, кн. 1–6.

⁵⁴ *Ožėškienė E. Mejeris Ezofavičius. Vilnius*, 1973.

⁵⁵ Juozas Avižonis gimęs Pasvalyje, baigęs Mintaujos gimnaziją, 1905 m. įstojo į Odesos uni-
versiteto Istorijos-filosofijos fakulteto slavų-rusų-aiščių istorijos skyrių. Baigęs universitetą,
pedagogo karjerą pradėjo privačioje šešių klasių Telšių gimnazijoje, dėstė lietuvių ir lotynų kalbas.
Apkaltintas anticarine veikla iš šios gimnazijos atleistas, grįžo į Odesą, vėliau dirbo Bachmuto
mieste Donbase, Piatigorske, dėstė lotynų kalbą, psichologiją, istoriją ar rusų kalbą. Nuo 1921 m.
dirbo diplomatinėje tarnyboje – tarpukario Lietuvos Respublikos atstovybės Rusijoje pir-
muoju sekretoriumi, vėliau patarėju. Po vadinamosios Sacharino bylos kartu su dar keliais
Užsienio reikalų ministerijos darbuotojais buvo atleistas iš užimamų pareigų. Grįžęs į Lietu-
vą, J. Avižonis tęsė mokytojo darbą: Pasvalyje įkūrė realinio tipo gimnaziją ir jai vadovavo.
Jam buvo patikėta įsteigti komercinės pakraipos gimnaziją Tauragėje. 1933–1935 m. dirbo
Kėdainių gimnazijos direktoriumi ir kartu lotynų kalbos ir istorijos mokytoju, Kėdainiuose ir
buvo užbaigtas analizuojamo kūrinio rankraštis. Antrojo Pasaulinio karo metu ir sovietmečiu
mokytojavo Linkuvoje, vėliau Merkinėje, mokė istorijos. Aktyvus pedagogas ir visuomenės
veikėjas J. Avižinis paliko didelį rankraštinį archyvą ir išleido knygą „Naujos pedagoginės
idėjos“ (Kaunas, 1923), parašė originalų anglų kalbos vadovėlį Lietuvos mokykloms „First
English steps for Lithuanian Schools“ (išleista 1936), vertė į lietuvių kalbą grožinės literatū-
ros (reikšmingiausias vertimas – *Turgenevo I. Pavasario srautas*. Kaunas, 1940). J. Avižonio
biografija pristatyta pagal jo mokinės A. Gaigalaitės parengtą straipsnį (jis paremtas archy-
viniais dokumentais ir prisiminimais. Žr.: *Gaigalaitė A. Mūsų mokytojai: Juozas Avižonis*
(1882–1972) // *Istorija*, t. 37. 1998, p. 3–13).

pradžios apysaka⁵⁶. Ji parašyta ir baigta tvarkyti tarp 1930–1935 m. Kėdainiuose⁵⁷. Palyginus minėtą L. Levandos kūrinį su J. Avižonio rankraštyje paliktu tekstu matyti, kad mokytojas, perėmė L. Levandos apysakos siužetą ir jį labiau priartinęs prie Lietuvos istorinės medžiagos dar papildė ir tuo metu publikuotų Abraomo Jezofavičiaus biografijos tyrimų išvadomis. Tačiau, išskyrus keletą intarpų ir palyginti dažną L. Levandos tekste aprašomojo dėstymo pakeitimą veikėjų dialogais, J. Avižonis nesukūrė nieko originalaus. Esminių pakeitimų išvengusį J. Avižonio⁵⁸ parengtą L. Levandos apysakos variantą galima pripažinti pirmuoju, matyt, vieninteliu šio rusų kalba rašiusio žydų kilmės autoriaus kūrinių vertimu į lietuvių kalbą. Kaip galima spręsti iš J. Avižonio biografijos, literatūros kūrinių vertimai buvo viena jo veiklos sričių. Dėl paaiškėjusio kompiliacijos fakto J. Avižonio rankraštis (jį, beje, tikėtasi išleisti)⁵⁹ nagrinėjamos problemos kontekste yra svarbus ne tiek savo turiniu, kiek autoriaus padarytais L. Levandos teksto pakeitimais. Antra vertus, pagrįstai kyla klausimas, kodėl tarpukario Lietuvoje, kur, kaip nurodė pats J. Avižonis, nėra išsivystęs istorinės literatūros žanras, būtent žydiškosios tematikos kūrinyje buvo pasirinktas lietuvių jaunimo istorinei savimonei ugdyti.

Bandant nustatyti aplinkybes, kurios lėmė brolių biografijų populiarumą, svarbus yra chronologinis grožinės literatūros kūrinių ir biografijų istorinių tyrimų santykis. Išsamūs, istorinių šaltinių analize pagrįsti, moksliniai Abraomo biografijos tyrimai, atlikti Józefo Wolffo (1885)⁶⁰ ir po trejų metų Sergejaus Beršadskio (1888)⁶¹, buvo paskelbti keleriais metais vėliau nei E. Orzeszkowos romanas – beveik tuo pačiu metu su L. Levandos kūriniu. Sutampančios interpretacijos ir faktų

⁵⁶ Juozas Avižonis. Didžiojo Lietuvos kunigaikščio skarbinkas Abraomas Jozefavičius, istorinė XVI a. pradžios apysaka, 1930–1935 (179 lapai), rankraštis // Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka. Rankraščių sk. F. 114, b. 354.

⁵⁷ Nors Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriaus aprašuose nurodomi tik 1930 m. kaip rankraščio parengimo data, išlikusių rankraščio dokumentų tyrimas leidžia teigti, kad paskutiniai teksto tvarkymo darbai dar buvo daromi 1935 m., t. y. mokytojui gyvenant Kėdainiuose: pirmasis teksto variantas buvo parašytas 1930 m., o paskutinis „Autoriaus žodžio“ variantas parengtas – 1935 m. Yra išlikęs darbinis apysakos variantas, datuotas 1934 m., truputį skiriasi ir rankraščio pavadinimas – „Didžiojo Lietuvos kunigaikščio iždininkas“ (Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka. Rankraščių sk. F. 114, b. 355). Dėl šių priežasčių penkerių metų laikotarpis nurodomas kaip kūrinio rengimo ir jo užbaigimo laikas.

⁵⁸ Lietuviškojo L. Levandos „Abraomas Jezofavičius“ (Abram Ezofowicz) interpretacijos autorius pratarmėje nurodė, kad apysakos siužetas yra paremtas realiais istoriniais faktais. J. Avižonis išvardijo istorines iždininko biografijos studijas kaip rašant kūrinį pasitelktą literatūrą ir teusiminę apie tai, kad naudojosi L. Levandos literatūriniais darbais.

⁵⁹ Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka. Rankraščių sk. F. 114, b. 355, l. 71–72; *Avižonis J.* Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio žemės iždininkas. Istorinė apysaka iš Lietuvos praeities XVI a. pusėje. Kėdainiai, 1934, 138 psl./ 8 lankai ir 10 psl. Neišlikusi dokumento pabaiga, jis aprašytas kaip nuorašas.

⁶⁰ *Wolff J.* Żyd ministrem króla Zygmunta. Kraków, 1885.

⁶¹ *Бершадский С.* Авраам Езофович Ребичкович. Киев, 1888.

seka leidžia teigti, kad L. Levanda žinių sėmėsi iš J. Wolff studijos. S. Beršadskio atlikta iždininko Abraomo biografijos ir veiklos studija, kurioje remiantis išsamia šaltinių analize buvo nuneigta dalis J. Wolfo išvadų, naudojosi tik J. Avižonis. Šią publikaciją jis nurodė savo rankraštyje likusio veikalo „Autoriaus žodyje“. Būtent iš jos autorius lietuviškąjį L. Levandos apysakos siužetą praturtino naujais Abraomo Jezofavičiaus gyvenimo vaizdais.

Dėl praktinių paskatų – noro pažinti, visuomenės supratimu, ydingos žydų padėties Abiejų Tautų Respublikoje priežastis, Tadeusz Czackis XIX a. pirmoje pusėje išleido sukauptas žinias susisteminantį veikalą „Pasvarstymai apie žydus“ (*Rozprawa o zydach*)⁶². Tačiau šiame kelių leidimų sulaukusiame veikale, teigima rasti tik minimalių žinių apie Micheli Jezofavičių, kaip „žydų vyriausiąjį“. Lyginant su literatūros veikalais, Michelio ir Abraomo biografijų istoriniai tyrimai buvo vėlesni, tačiau E. Orzeszkowos romane ne tik buvo išskleisti, bet ir originaliai interpretuoti Michelio gyvenimo epizodai. Pastaroji aplinkybė ir šios autorės literatūrinio palikimo tyrinėtojų išvelgtas jos atidus susipažinimas su žydiškąja aplinka leidžia daryti prielaidą, kad kolektyvinėje žydų bendruomenės atmintyje buvo įsitvirtinę Michelio Jezofavičiaus biografijos detalės, išlikusios kaip žodinė tradicija, o galbūt ir užrašytos. Tuo tarpu Abraomo Jezofavičiaus, kaip naujakrikšto, atskaldino nuo bendruomenės, istorija antrajam literatūriniam gyvenimui, matyt, buvo prikelta būtent dėl akademinio susidomėjimo šiuo asmeniu. XIX a. kūrėjams ir tyrinėtojams, ieškojusiems atsakymo į „žydų klausimą“, broliai imponavo dėl sėkmingos karjeros už bendruomenės ribų, dėl jų socialinės integracijos.

E. Orzeszkowa nedidelio Šibovo štetlo, kuriame ir vyko jos romane aprašyti įvykiai, bendruomenės įtakinguosius skyrė į dvi nuolat tarpusavyje besivaržančias šeimas. Tai turtingi pirkliai Jezofavičiai, „turintys visa tai, ką duoda puiki padėtis visuomenėje“⁶³, antrieji – religinga sefardų kilmės (šia aplinkybe autorė tarytum pabrėžia jų svetimumą vietos žydams) rabinų Todrosų šeima, atstovaujanti dvasi-
niam pradui⁶⁴. Sekuliarumo ir religingumo išsiskyrimas miestelio erdvėje tapo jų santykių atspirties tašku.

L. Levanda, apibūdinęs Abraomą, kaip išskirtinių gabumų, sau lygių neturintį vaiką – „Brastos iluį“, gavusį puikų religinį išsilavinimą, pabrėžė jo apsisprendimą:

„<...> aš negaliu būti rabinu <...> nesijaučiu tinkamas šioms sunkioms ir atsakomybės reikalaujančioms pareigoms. Galiu būti tik vietos gyventoju, pirkliu <...> aš nenoriu būti vidutinišku rabinu“⁶⁵.

⁶² Czacki T. Rozprawa o Żydach i Karaitach. Warszawa, 1807.

⁶³ Ožėškienė E. Mejeris Ezofovičius. Vilnius, 1973, p. 10.

⁶⁴ Ten pat.

⁶⁵ „<...> Я равинном быть не могу <...> не чувствую себя способным к этой трудной и ответственной должности. Могу быть только обывателем, купцом. <...> я посредственным равинам быть не

L. Levandos kūrinio siužetas koncentravosi apie tris kertinius, istoriškai tikrus valstybės išdininko Abraomo gyvenimo faktus: tai visos jo šeimos konversija, išsitarnavimas iki valstybės išdininko ir itin sėkmingas šių pareigų atlikimas, o taip pat, kaip manoma, ir po krikšto nenutrūkę jo ryšiai su bendruomene ir judaizme likusias broliais⁶⁶. Kiti L. Levandos sukurti Abraomo gyvenimo įvykiai į kūrinio siužetą buvo įkomponuoti kaip pagrindinio apysakos veikėjo būdą perteikiančios priemonės. Autorius Abraomo Jezofavičiaus literatūrinei biografijai priskyrė ir jo brolio Michelio (šį palikdamas tik įtakingo brolio šešėlyje) gyvenimo faktą – neapsikrikštijusio žydo nobilitaciją, kaip padėką už nuopelnus valstybei ir asmeniškai didžiajam kunigaikščiui. Kita aplinkybė – žydų išvarymas iš LDK (1495) – palietė žydiškąją Jezofavičių sūnų šaką, tačiau buvo mažai reikšminga Abraomui, tuo metu jau apsikrikštijusiam. L. Levandos tekste žydas – bajoras (vien jau šis derinys yra ambivalentiškas) Abraomas Jezofavičius kartu su visa bendruomene pasiryžo aštuonetą (L. Levandos apysakoje dešimtmetį) metų trukusiai tremčiai. Pagal apysakos siužetą, jis į Lietuvą grįžo kartu su kitais bendruomenės nariais po to, kai buvo atšauktas draudimas žydams gyventi valstybėje. Lietuvos Metrikos aktų analize pagrįsta S. Beršadskio Abraomo Jezofavičiaus gyvenimo ir veiklos studija, rekonstravo ne tokią romantišką ir pozityvią išdininko biografiją: krikštas (XV a. antrojoje pusėje), po jo sekusi nobilitacija ir nuo 1509 m. išdininko tarnyba. Istoriniuose šaltiniuose kol kas neaptikta faktinių žinių apie L. Levandos Abraomui priskirtus išskirtinius gabumus, įnikimą į religinių tekstų studijas vaikystėje bei tai, kad greta tradicinio išsilavinimo Abraomas anksti gavo pasaulietinių dalykų žinių⁶⁷.

Autentiškų biografinių ir Abraomui Jezofavičiui literatūroje priskirtų faktų visuma suaktualino jam tekusio neišvengiamo pasirinkimo tragizmą – didysis kunigaikštis, neturėdamas vilties atgaivinti valstybės išdą, į kampą išpaudė finansinių dalykų išmanymu garsėjantį Abraomą. Jam buvo leista rinktis iš nelygiaverčių alternatyvų: pirmoji – tai sutikimas tapti valstybės išdininku ir krikštytis (kitu atveju, krikščioniškoje valstybėje žydui neįmanoma būtų eiti šių atsakingų pareigų),

хочу“ (Леванда А.О. Авраам Иезофович. Историческая повесть первой половины 16-го века // Восход, 1887, кн. 1, с. 37).

⁶⁶ Iš tiesų, Jozefo sūnūs broliai Abraomas, Michelis ir Aizikas ir toliau bendradarbiavo versle. Tokių faktų pateikia S. Beršadskis (*Бершадский С. Авраам Езофович Ребичкович. Киев, 1888*). Taip pat žr. Michelio Jezofavičiaus ūkinės veiklos tyrimą: *Šiaučiūnaitė J. Michelis Jezofavičius – žymus Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės verslininkas (XV a. pabaiga–XVI a. pirmasis trečdalis) // Lietuvos Metrikos studijos, Vilnius, 1998. Sudarant Abraomo testamentą (1519 m.; Бершадский С. Русско-еврейский архив. Документы и регесты к истории литовских евреев, т. 1. Санкт-Петербург, 1882, № 69), greta įtakingų dvasininkijos ir bajorijos atstovų dalyvavo abu jo broliai, tęsę giminės žydiškąją šaką.*

⁶⁷ *Леванда А.О. Авраам Иезофович. Историческая повесть первой половины 16-го века // Восход, 1887, кн. 1, с. 30–39.*

antroji – Abraomui nesutikus su pirmąja sąlyga, sektų jau spėjusių po tremties sugrįžti žydų pakartotinis išsivarymas.

L. Levanda pabrėžė skausmingą religingo žydo apsisprendimą – krikštytis aukojantis visos LDK žydų bendruomenės labui ir to išprovokuotas dvasines kančias. Kai nepaisant įsitikinimų ir išlikusios žydiškosios savimonės, vėliau net ir suvokus aukos beprasmiškumą, visuomenės gniaužtai neleido viešai išsižadėti naujosios religijos. Pagrindinis apysakos herojus mirė visų pamirštas, būdamas slapta judaizmą išpažįstančiu kataliku, grįžusiu iš sostinės Vilniaus į tėvų Brastą.

L. Levandos visuomeninės ir literatūrinės veiklos tyrinėtojai pastebėjo jo pažiūrų žydų asimiliacijos atžvilgiu nuosaikėjimą po 1881–1882 m. didžiųjų pogromų Rusijoje. Jis tapo palestinofilu, kuris savaime ir savitarpio pagalbą laikė svarbiausia žydų bendruomenės vertybe⁶⁸ (tai buvo grįžimas prie LDK propaguotų bendruomenės vertybių, apsprendusių jos laikyseną visuomenėje). Daugelis *maskilių* tuo metu liovėsi absoliutinti asimiliaciją, pabrėždami žydų tautinės savimonės svarbą. Apysaka „Abraomas Jezofavičius“ reprezentuoja jau pakitusias L. Levandos pažiūras, kai judaizmo išsižadėjimas net dėl kilnių – bendruomeninio saugumo tikslų, neišvengiamai veda į pražūtį, sudarko gyvenimą, pasmerkia dvasinėms kančioms ir veidmainystei. Bendruomenės ir tėvų religijos išsižadėjimo negali atstoti nei pilnavertė visuomenės nario padėtis, nei tapimas, į naujakrikštą kreivai žiūrinčio, socialinio elito nariu, nei puiki karjera ar, pradėjus slapta išpažinti judaizmą, atkurti ryšiai su bendruomene: „Teisingai sakoma: nenutolk nuo bendruomenės... Koks gi tai gyvenimas ne bendruomenėje?“⁶⁹.

Abraomo asmenyje susipynę pasiaukojimas ir uolus darbas kraštui, kuriame gyvena ir jo valdovui su neįveikiama dvasine kančia, kuri atsirado atsakius savos religijos. Šią L. Levandos poziciją žydų pasirinkimų akivaizdoje jau galima įžvelgti kiek anksčiau parašytame ir geriausiu autoriaus romanu pripažintame „Karšti laikai“ (*Goriachee vremia*, 1871–1873). Jame jaunos žydaitės Polinos Kranc lūpomis taikliai ir lakoniškai atskleista „Mozės tikėjimo“ piliečio pasaulėžiūros esmė:

„<...> Tėvynė ir religija – tai du atskiri dalykai. Lenkiją aš myliu, o katalikybės – ne. Aš gimiau žydų tikėjime, šios religijos ir mirsiu, juolab, kad ji nė kiek netrukdo degti meile tėvynei“⁷⁰.

⁶⁸ Маркиш III. Русско-еврейская литература: предмет, подходы, оценки // Новое литературное образование, т. 15, 1995, с. 227; Лавринцев П. Лев Леванда и его роман „Горячее время“, <http://www.russianresources.lt/dictant/materials/lavrinec2.html>.

Romane „Goriachee vremia“ autorius išskyrė sociokultūrinio pritapimo prioritetus – pasirinkta buvo Rusijos ir jos kultūros naudai, vienareikšmiškai atsisakant kitos pritapimo galimybės – lenkų kultūros (Маркиш III. Русско-еврейская литература: предмет, подходы, оценки // Новое литературное образование, т. 15, 1995, с. 227).

⁶⁹ „Справедливо сказано: Не отдаляйся от общества <...> Что за жизнь вне общества?“ (Леванда Л.О. Авраам Иезофович. Историческая повесть первой половины 16-го века // Восход, 1887, кн. 5, с. 60).

⁷⁰ „<...> ойчизна и религия – две особые статьи. Польшу люблю, а католицизма – нет. Я в еврейской религии родилась, в этой религии и умру, тем более, что она нисколько

Istorinis XVI a. pirmoje pusėje įvykęs Abraomo Jezofavičiaus pasirinkimas sutapo su XIX a. žydų apsisprendimo, saviidentifikacijos ir sociokultūrinio pritapimo metamorfozėmis, kai buvo ypač svarbu išlaikyti optimalų sekuliarumo, asimiliacijos ir žydiškumo balansą. Grožinės literatūros autorių pasirinktas istorinės biografijos pavyzdys rodė ir galimo klaidingo apsisprendimo skausmingumą ir pasekmes. Kita vertus – tai buvo savitas tautinės savasties išsaugojimo ir galimo grįžimo į bendruomenę pavyzdys: nežydiškos visuomenės įtrauktas žmogus gali ir privalo išsaugoti esminį savo tautinės savasties segmentą – tėvų religiją. Iždininko Abraomo atveju literatūrinėse biografijose jam buvo priskirtas slaptas judaizmo išpažinimas, nuo Ispanijos *moranų* nusižiūrėtas gyvenimo būdas.

Atsitiktinis sutapimas, kad nesant bendros kilmės nei su Abraomo Jezofavičiaus – vėliau krikščioniška Abraomavičių šaka, nei su Michelio Jezofavičiaus žydiška Michelevičių šaka, vykstant „Žydų reformos“ svarstymams Ketverių metų seime (1788–1792), itin aktyviai, propaguodamas žydų asimiliacijos idėjas, veikė Kulmo rabinas Heršelis Juzefovičius. Realių visuomenėje aktyvių istorinių asmenybių tėvavardžių sutapimas E. Orzeszkowai leido pavaizduoti bendruomenės pažangą bei susipažinimą su žydus supančiu pasauliu skatinančios Jezofavičių dinastijos tęstinumą. Jos romano siužeto branduolį sudaro šeimos legenda apie kiekvienoje Jezofavičių šeimos kartoje (pradedant XVI a.) gimstantį teisų vyrą, kurio širdis kupina meilės žmonijai⁷¹.

Michelio Jezofavičiaus, romane vadinamo Mykolu Senjoru, mirtis autorės su-reikšmintą kaip kritinis pusiausvyros netekimo momentas, nuo kurio ėmė silpti pasaulietiškųjų Jezofavičių (romane Michelio tėvavardis yra tapęs visos šeimos pavarde) įtaka, o rabinų Todrosų šeimos autoritetas ėmė stiprėti. Michelio asmuo nėra realus romano herojus – veikia jo maištaujanti siela, kuri persikūnija kas kelintoje Jezofavičių kartoje, ir kaip šeimos relikvija saugomas pergamente rašytas jo testamentas ainiams. Jame savo laikmetį lenkiančios, progresyvos bendruomenės modernėjimą skatinančios mintys. Jas, tikintis bendruomenės padėties gerėjimo, Michelio palikuonys du sykius pristatė skirtingoms auditorijoms. Pirmasis, sekant romano fabula, šias mintis įtakingiems bajorams išdėstė Heršas Juzefovičius, ne tik skatindamas, bet ir pats įsitraukdamas į galiausiai nerezultatyvius dėl napalankios Lenkijos-Lietuvos valstybės politinės padėties „Žydų reformos“ svarstymus Keturmečiame seime. Antrąjį sykį – pergamentą, kuris moko Izraelį „laikytis

не мешает мне любить ойчизну самую пламенного любовьюю“ – *Лавринец П.* Лев Леванда и его роман „Горячее время“ (см. <http://www.russianresources.lt/dictant/materials/lavrincec2.html>).

⁷¹ Czesławas Miłoszas dėl tokio apysakos siužeto ją priskyrė saktėms. Žr. *Miłosz Cz.* Lenkų literatūros istorija. Vilnius, 1996, p. 339.

sajungos su laiku⁷², viešai sinagogoje, išdrįšęs kreiptis į priešišškai nusiteikusią bendruomenę, perskaitė Heršo vaikaitis Mejeris Jezofavičius:

„Kai tu užmirši savo skriaudas, Izraeli, tąsyk prisiartinsi prie tų ugniakurų, kuriuos vadini svetimais, kurie betgi dega visai žmonijai.<...> Šventas yra tikėjimo mokslas, bet ar kitus mokslus yra sutvėręs kas kitas, ne tas pats, kuriame slypi pažinimo tobulybė? Gardus yra rojaus obuolys, bet argi nevalia mums ragauti ir kitų žemės vaisių? <...>Kas tarnauja savo žemei, tas valgo duonos iki soties! O kaipgi lig soties pavalgydins jus toji žemė, jeigu jūs elgėtės su ja ne kaip ištikimi ir darbštūs tarnai, o kaip praeiviai, tik šia diena tesirūpinantys?“⁷³.

Pagrindinio apysakos veikėjo pastangos susivokti aplinkoje ir numatyti galimus savo gyvenimo ir bendruomenės keitimosi kelius fokusuojami ties bendruomenės modernėjimo idėja. Tačiau prosenio pergamentą perskaitęs ir pokyčiams subrendęs Mejeris buvo priverstas paklusti tamsios, religingos bendruomenės paskelbtam *cheremui*. Pasitraukdamas maištautojas paliko jo elgesio ir drąsių minčių pasikeitimams išprovokuotą Šibovo miestelio bendruomenę.

Ir L. Levanda, ir E.Orzeszkowa broliams Abraomui bei Micheliui priskyrė tas pačias besikeičiančios bendruomenės vertybes: sekuliarumą, bent minimalų pasaulietinį išsilavinimą ir susipažinimą su nežydiška aplinka, smalsumą. Literatūros kūriniuose abu broliai (Michelio atveju, asmenys viešai skelbiantys jo mintis) buvo pasmerkti skausmingai aukai, jos įvertinti nepajėgiančios bendruomenės labui. „Mejeryje Ezofovičiuje“ sukurama priešprieša tarp bendruomenėje anksti suvokto integracijos ir sociokultūrinio pritapimo poreikio (jis išdėstomas dar Mykolo Senjoro rašte) ir tebesitęsiančio bendruomenės statiškumo ir pasyvumo. E. Orzeszkowa pozityvistiniame sambūvio diskurse⁷⁴ išgrynino asmeninio apsisprendimo problemą, saviidentifikacijos ir savirealizacijos reikšmę. Rašytoja atskleidė Mejerio asimiliacijos orientyrą – lenkų kultūrą⁷⁵, L. Levandos rusakalbėje literatūroje kita – rusų kultūros – kryptis. Pasitelkus literatūrinės priemonės, XVI a. gyvenusių brolių biografijos buvo pritaikytos skirtingiems sociokultūrinio pritapimo požūriams išreikšti ir bendruomenės modernėjimo refleksijai. J. Avižonio intencijos XX a. ketvirtajame dešimtmetyje lietuviškai perpasakoti Abraomo Jezofavičiaus literatūrinę biografiją, siekiant didaktinių tikslų, akivaizdžiai skyrėsi nuo L. Levandos

⁷² Ožėškienė E. Mejeris Ezofovičius. Vilnius, 1973, p. 212.

⁷³ Ten pat, p. 223, 226.

⁷⁴ Lenkų pozityvistai, postulavę žydų lygiateisiškumą, matė galimą žydų asimiliaciją, tik perimant lenkų kalbą ir kultūrą. Į šį procesą žvelgiama kaip į žydų susitapatinimą su lenkais, per bendrą savimonę, vertybių sistemą, kultūrą, kalbą ir pan., išskyrus religiją. Žydų asimiliacijos idėja tapo pozityvistų socialinės programos dalimi. Išsamiau žr.: *Cala A. Pozytywizm i pozytywiści // Asymilacja Żydów w Królewstwie Polskim (1864–1897): postawy, konflikty, stereotypy.* Warszawa, 1989, s. 216–243.

⁷⁵ E. Orzeszkowa romane lyginimui pateikia ir išorinės akultūracijos pavyzdį – Elijaus Wytebskeerio šeimą.

ar E. Orzeszkowos siekių. J. Avižonis per Abraomo Jezofavičiaus istorinę biografiją ir literatūrinės jos korekcijas bandė pagrįsti žydų bendruomenės naudingumo Lietuvos valstybei idėją. Išsamūs jo ūkinės veiklos, kovos prieš Hanzos kontoros pirklius aprašymai⁷⁶ ar net Valakų reformos (1547) sumanymo priskyrimas išdininkui, deformavo L. Levandos siužeto akcentus. Ūkyje veiklaus žydo biografija J. Avižoniui leido įterpti išsamius pasakojimus iš LDK ūkio ir miestų istorijos – tai ir yra labiausiai matomi L. Levandos apysakos siužeto papildymai. J. Avižonio apysakos pabaigoje, kai pasenęs Abraomas panyra į apmąstymus dėl savo pasirinkimo keisti religiją, greta dvasinės kančios ir krikšto beprasmiškumo suvokimo, išdininkas mato dar vieną perspektyvą, kuria jis nesugebėjo pasinaudoti, – juk galima naudingai tarnauti valstybei ir likti judėju. J. Avižonis savaip sudėliojo L. Levandos apysakos akcentus: greta konversijos sukeltų dvasinių kančių, jis pabrėžė žydų naudingumą valstybei ir pasirengimą aukotis jos labui. Tarpukario Lietuvoje Kauno žydų emancipacija, pilietinė integracija bei asimiliacija, tik šį kartą lietuvių kultūros⁷⁷ linkme, po autonomijos panaikinimo (1925), tebebuvo viena visuomenės raidos aktualijų. Modifikuotas L. Levandos „Abraomo Jezofavičiaus“ siužetas, kuris leido pabrėžti ilgalaikį sambūvį su žydais ir jų naudingumą Lietuvos valstybei, išliko nepraradęs savo aktualumo.

Michelio Jezofavičiaus ir Abraomo Jezofavičiaus istorinės biografijos, atgiję lenkų, rusų ir lietuvių kalba rašytuose XIX a. pabaigos – XX a. pradžios grožinės literatūros kūriniuose, labai tiko regiono autorių (jie LDK paveldą laikė savu) nuostatoms apie žydus reikšti, modeliuoti optimalius jų įsijungimo į visuomenę variantus ir svarstyti apie žydų „taisymo“ būdus. Kadangi LDK žydų istorijoje nedaug buvo kitų tokių imponuojančių asmenybių, literatūroje brolių biografijos tapo universaliu žydų emancipacijos pavyzdžiu, kuris buvo pritaikytas (pagal chronologiją) iliustruoti net trims sociokultūrinio pritapimo galimybėms: pasirenkant lenkų, rusų ar lietuvių visuomenes.

⁷⁶ „<...> Lietuvių pirkliai buvo pratę veikti neorganizuotai, ir daug dėl to nustodavo, nemokėdami kovoti su dancingiečiais. Abraomas Joselis (Abraomas Jezofavičius – J.Š.-V.) įtikino juos ne tik pačius veikti iš vieno, bet ir su žydais sueiti į kompaniją, norint kiek suvaržyti per plačias ir ypatingas teises užsienio pirkliams. Pastebėjęs, kad tos teisės, varžydamos Lietuvos pirklius, išeina viso pirklių luomo ir paties krašto nenaudai, jis (Abraomas – J.Š.-V.) ėmė kelti balsą, kad jos būtų susiaurintos <...> Visas Kauno pirklių luomas ėmė žiūrėti į Abraomą Joselį, kaip vyriausią savo atstovą, su kurio nuomone negalima buvo nesiskaityti“ (Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka. Rankraščių sk. F. 114, b. 354, l. 24).

⁷⁷ Pavyzdžiui, Kauno Vytauto Didžiojo universiteto profesorius Nachmanas Šapira pradėjo šnekėti apie „Lietuvos žydų vietinę literatūrą“ kaip orientuotą į lokalų kultūrinį kontekstą. Žr.: *Kvietkauskas M.* Vilniaus kultūrų sambūvis žydų rašytojų akimis (XX a. pradžia) // Tarptautinės mokslinės konferencijos „Vilniaus žydų intelektualinis gyvenimas iki antrojo pasaulinio karo“ medžiaga, 2003 m. rugsėjo 16–17 d. Vilnius, 2004, p. 35–48.

ŽYDIŠKASIS AUŠROS VARTŲ DISKURSAS

Sugretinus skirtingo pobūdžio šaltinius (literatūrinius kūrinius, teismo sprendimus ir užrašytus keliautojų išpūdžius), išsiskleidžia kiek netikėtas, gal net paradoksalus vilnietiškosios žydų istorijos siužetas. Jo centre visų vietos katalikų šventu pripažįstamas Aušros Vartų Gailestingumo Motinos paveikslas ir XVIII a. pabaigos XIX a. žmogui nesuvokiamas krikščionybės ir judaizmo konfliktas. Jis kontrastuoja su žydų kolektyvinės atminties fenomenais, kurie remiasi mitologizuotais Vilniaus bendruomenės gyvenimo vaizdais. Kita vertus, toliau aptariamas istorinės realybės siužetas yra geras pavyzdys, kaip pozityvūs miesto auros mitologiniai kontekstai sugeba suvaldyti ir įveikti neigiamus jausmus ir prisiminimus apie žydų vengiamas miesto dalis, ar net gyventi draudžiamas gatves.

XIX a. skirtinguose kontekstuose įvairių autorių darbuose ne kartą praslydo pastebėjimai apie tai, kad Vilniaus žydai vengia eiti pro Aušros vartus ar rodytis Aušros vartų gatvėje. Ši situacija aiškinama susiklosčiusia ir praktiškai taikoma tradicija reikalauti, kad kiekvienas einantis pro vartus kaip pagarbos Šventajam paveikslui ženklą privalo nusiimti galvos apdangalą. Šis krikščioniškuoju supratimu paremtas reikalavimas buvo nesuderinamas su tradiciniu žydų papročiu vyrams nuolat dėvėti galvos apdangalą. Dėl šių aplinkybių kylančius konfliktus pastebėjo XIX a. pradžioje po Lietuvą keliaavęs Julianas Ursynas Niemcewiczius (1758–1841). Rašytojas tarp savo kelionių išpūdžių įrašė ir pasakojimą apie tai, kad nuo neatmenamų laikų vilniečiai esą neleidžiantys žydams eiti pro Aušros Vartus, o einantiems pro juos nuplėšia ar bent reikalauja nusiimti nuo galvos *kippą* (hebr. k., *jarmulke* – jid. k.), kurią vinimi prikalda prie vartų sienos⁷⁸. Savita tai, kad apie šį tradicijų nesuderinamumo atvejį žinojo XIX a. vilniečiai, jo aprašymų esama žydų memuaruose, o simbolinių atspindžių ir minėtame rašytojo Zalmano Shneuro urbanistiniame kūrinyje „Vilne“⁷⁹. Apie žydų baimę eiti pro Aušros vartus ir apie reikalavimą einant pro juos nusiimti galvos apdangalą („*czapek*“) rašė Józefas Ignacas Kraszewskis⁸⁰. Žydų pastebėjimuose prasismelkė dvejopas – baimės ir pažeminimo – jausmas, kalbėta apie tai, kad žydai vengia eiti pro Aušros Vartus⁸¹:

⁷⁸ *Sieczka T.* Ostra brama i Żydzi. Wilno, 1935, s. 13.

⁷⁹ Išsamiau apie šį kūrinių žr.: *Brio V.* The Spase of Jewish Town in Zalman Shneur's Poem „Vilna“ // *Šiaučiuinaitė-Verbickienė J., Lempertienė L.* (eds) Jewish Space in Central and Eastern Europe: Day-To-Day History. Cambridge Scholars Publishing. 2007, p. 261.

⁸⁰ *Kraszewski J. I.* Wilno od początków jego do roku 1750, T. 3. Wilno, 1841, s. 173.

⁸¹ Polina Vengerova memuaruose taip aprašė susiklosčiusią situaciją: „Niekam nei krikščioniui, nei žydai nebuvo leidžiama su galvos apdangalu eiti pro šiuos (Aušros – J. Š.-V.) vartus. Dažnai buvo galima matyti kaip praenantieji atsiklaupdavo. Daugelis religingų žydų vengė ten rodytis,

*„Man buvo gaila senolių, kuriuos klajodamas sutikdavau,
Kurie buvo priversti apnuoginti savo žilas, pasigailėtinas galvas,
Eidami pro Ostra Brama, šventą išdidžių kitatikių vietą.
Ir taip jie ėjo kasdien lyg tarp dviejų gėdos stulpų“⁸².*

Istoriografijoje esama žinių, kad 1785 m. Vyriausiam Tribunole buvo teisiškai įtvirtintas reikalavimas žydams, einantiems pro Aušros Vartus, nusiimti galvos apdangalą⁸³. Šie faktai leistų teigti, kad krikščioniškoji visuomenės dalis ne tik žinojo, kad vyrai žydai tradiciškai nuolat dėvi galvos apdangalą, bet ir reikalavo rodyti deramą (krikščioniškuoju supratimu) pagarbą Aušros Vartų Gailestingumo Motinos paveikslui ir tikinčiųjų jausmams. Žydų savimonėje bandymai demonstruoti religinį pranašumą išskyrė savitais dvasiniais ir religiniais jausmais apipintame Vilniuje jo dalį, kurios vengiama. Aptartasis siužetas yra vienas iš faktų, leidžiančių teigti, kad žydiškoje aplinkoje idealizuoto Vilniaus vaizdiniai buvo siejami ne su miestu kaip visuma, išskirtinė aura gaubė tik žydų tankiau gyvenamus miesto kvartalus.

VILNIAUS ŽYDŲ KVARTALO REALYBĖ IR „LIETUVOS JERUZALĖS“ VAIZDINYS

Daugeliu atveju žydų tradicinėje sąmonėje Vilnius ir jo siaurų kvartalo gatvelių labirintai yra mitologizuoti, turintys savitą dvasinę aurą. Bendruomeninėje sąmonėje su vilniškės bendruomenės garsumu, mokytumu, ortodoksizmu ar dvasiniais Vilniaus Gaono ieškojimais sietini vaizdiniai neatskiriama susiję su ne visai aišku kokiomis aplinkybėmis, matyt, XX a. pradžioje imtu minėti „Lietuvos Jeruzalės“ vardu. Šiandien jis yra plačiai pasklidusi naratyvo apie garsią Vilniaus ir Lietuvos žydų praeitį labiausiai mitologizuota dalis. Galima tvirtinti, kad jis yra tas pamatas, ant kurio visuomenės be žydų (mūsų atveju, lietuviai) bando sukurti „naująją“ žydų kultūrą. Dėl žydų bendruomenės tragiškos praeities, litvakiškosios kultūros vartotojų sunaikinimo ir lietuvių pastangų pažinti žydiškąsias tradicijas pastaruosius dešimt penkiolika metų galima išvelgti fenomenalią situaciją, kai Lietuvos visuomenėje ir jos dalį sudarančioje žydų bendruomenėje gajūs yra faktiškai tie patys praeities vaizdiniai, įprasminantys ilgą žydų bendruomenės istoriją Lietuvoje. Skirsis tik šių vaizdinių įsitvirtinimo keliai: Lietuvos visuomenė šiuos vaizdinius

nors vartai ir yra miesto centre“ (Венгерова П. Воспоминания бабушки // Очерки культурной истории евреев в XIX веке. Иерусалим-Москва, 2003, с. 255).

⁸² Vertimas laisvas iš *Brio V. The Spase of Jewish Town in Zalman Shneur's Poem „Vilna“* // *Šiaučiūnaitė-Verbickienė J., Lempertienė L.* (eds) *Jewish Space in Central and Eastern Europe: Day-To-Day History*. Cambridge Scholars Publishing, 2007, p. 225.

⁸³ *Sieczka T. Ostra brama i Żydzi*. Wilno, 1935, s. 13.

išmoko lygiai taip, kaip ir *nelitvakiška* ar nuo šaknų atitrūkusi bendruomenės dalis. Ryšį su prieškarine litvakiška vietos žydų praeitimi išlaikiusiems bendruomenės nariams prirėkė laiko juos atgaivinti ir išdrįsti viešai šnekėti apie garsią savo praeitį⁸⁴. Pateiksime faktų, iš kurių matyti, kad šiuolaikinėje visuomenėje atgaivinti ar „išmokti“ žydiškosios LDK praeities segmentai sutampa su tais siužetais, kuriuos aktualizavo XIX, o vėliau, po holokausto, ir XX a. autoriai. Išimtis būtų brolių Michelio Jezofavičiaus ir Abraomo Jezofavičiaus biografijų literatūrinės interpretacijos, per kurias buvo skelbiamos akultūracinės (integracijos į lenkų, rusų ar lietuvių kultūras) idėjos.

Laipsniškai iš vis labiau idealizuojamo žydiškojo Vilniaus siužetų buvo išstumiami (ypač po holokausto) XIX a. rašytojų ir publicistų įspūdžiai. Tarsi „Lietuvos Jeruzalė“ negalėtų egzistuoti, pavyzdžiui, Juzefo Igno Kraševskio kurto žydiškojo Vilniaus vaizdinio aplinkoje, kai ant žydų kvartalo pastatų sienų likę ryškios į gatvę pilamų pamazgų žymės, o per puvėsių krūvas sunku šiomis gatvėmis praeiti, o juo labiau pravažiuoti. Žydų gyvenamų Vokiečių, Mėsinių, Stiklių gatvių namai būvę:

„...Aukšti, juodi, nešvarūs, dažnai su virš gatvių pakibusiais prieangiais ir galerijomis, ant kurių kabėjo ilgos džiaustomų skalbinių virvės, nuo šių ant praeivių galvų negailėstingai varvėjo dhookiančios pamazgos <...> Nakčia niekas nesiryžo eiti vienas, kiekvienas lenkė šiuos tamsius skersgatvius, o ypač žydais apaugusias gatves“⁸⁵.

Čia vertėtų dar pridurti apkurtimą „nuo jų (žydų – J.Š.-V.) spigaus, nepakenčiamo rėkavimo“⁸⁶. Manydamas, kad žydų Vilniuje kone du sykius yra daugiau nei krikščionių, netvarką, susigrūdimą ir nepaliaujančią erzėlį kvartale matė ir Mykolas Balinskis „Statistiniame Vilniaus miesto aprašyme“⁸⁷. Adomas Honoris Kirkoras „Pasivaikščiojimuose po Vilnių ir jo apylinkes“ nurodo tariamai nuo seno vartojamą žydiškosios miesto dalies pavadinimą – „Juodasis miestas“⁸⁸. Būtent J. I. Kraševskio ir A. H. Kirkoro darbuose parašytuose ir išleistuose XIX a. viduryje yra pateiktos žinios, kurios galėjo sklandyti to meto Vilniaus visuomenėje ar atsirado bendraujant, patariant vietos žydams. Pastaroji prielaida, regis, labiau tikroviška. J. I. Kraševskis nors neaiškiai ir komplikuočiai, tačiau aprašė konfliktiškus chasi-

⁸⁴ Apie Lietuvos Jeruzalės vaizdinių išmokimą žr.: *Lipphard A.* Post-Holocaust Reconstruction of Vilno. „The Most Yidish City in The World in New York, Israel and Vilnius“ // *Ab Imperio*, 4, 2004; *Ильчюнайте-Вербицкене Ю.* Наша общая культура „Выученная память“ о Литовском Иерусалиме // *Ab Imperio*, 4, 2004.

⁸⁵ *Kraszewski J. I.* Ostatnia z ziąziąt Śluckich // *Kronika z czasów Zygmunta trzeciego*. Wilno, 1841, s. 29–30.

⁸⁶ *Kraševskis J. I.* Vilniaus prisiminimai 1830–1835 // *Švyturys*, 1989 / 9, p. 26.

⁸⁷ *Baliński M.* Opisanie statystyczne miasta Wilna. Wilno, 1835, s. 65.

⁸⁸ *Kirkoras A. H.* Pasivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes. Vilnius, 1991, p. 75.

dų ir ortodoksų santykius mieste, su jais susiejo Vilniaus Gaoną, jį vadindamas Rabinu Eliju, garsiu autoritetu pabaigusi šią kovą. Jis dienos tikslumu nurodė Gaono mirties datą (1797 m. rugsėjo 28 d.) ir pastebi, kad Gaono atvaizdą galima matyti dažnuose Vilniaus žydų namuose⁸⁹. J. I. Kraševskis pirmą kartą lenkų kalba visuomenei papasakojo Ger Cedeko legendą⁹⁰. Romantinį žydų Vilniaus vaizdą A. H. Kirkoras papildė, kaip pats nurodė, žydų pasakojimu apie „Užburtąjį rūsį“⁹¹. Čia pagrindinis veikėjas taip pat yra rabinas Elijas.

J. I. Kraševskio keturių tomų veikalo „Vilnius nuo jo įkūrimo iki 1750“ trečiąjį tomą, kuriame vietos skirta Vilniaus žydų bendruomenei, ir A. H. Kirkoro „Pasi-vaikščiojimų“ pirmuosius leidimus skiria vos šešetas metų. Pažymėtina, kad tuometiniuose ar vėlesniuose XIX a. kitų autorių veikaluose J. I. Kirkoro ir A. H. Kraševskio pateiktų žinių ir pasakojimų nėra. Kelionių po miestą vadovuose tradiciškai buvo minimas senųjų žydų kapinių anapus Neries buvimas, dažnai nurodant, jog čia palaidotas „garsus tarp viso pasaulio žydų mokytas rabinas Elijas Gaonas“⁹². XIX–XX a. pradžios skirtingų autorių darbų lyginimas leidžia daryti išvadą, kad J. I. Kraševskio ir A. H. Kirkoro visuomenei pasiūlytos žinios apie Vilniaus žydų kasdienybę neturėjo jokios įtakos atsirasti žydiškojo Vilniaus vaizdiniais.

Istorikai, publicistai ar vadovų po miestą rengėjai, pritaikę gyvenamojo laikotarpio atrankos kriterijus, atsijoję J. I. Kraševskio ir A. H. Kirkoro pateiktas žinias. Vietoje naujai atsirandančių faktų iš žydiškojo Vilniaus gyvenimo buvo pasirinktas aiškus realiai matomų siaurų gatvelių su kabančiais laiptais, arkomis ir netvarka patirtinis vaizdinys. Nauji faktai iš žydų bendruomenės kasdienybės nebuvo priimti ar veikiau atmesti. Šią reakciją galima paaiškinti išskirtais visuomenės elgesio su žydais modeliais iki atsirandant moderniajam nacionalizmui ir tautiniams sąjūdžiams – tai segregacijos ir savanoriškos ar prievartinės asimiliacijos modeliai. Nepaisant tarp jų esančių skirtumų, jiems bendra tai, kad žydų kultūrinis palikimas nelaikomas vertingu ir reikšmingu, o žydai vertinami kaip pasyvūs ir necivilizuoti⁹³. Šie veiksniai buvo svarbiausi atmetant žydų kultūrinį paveldą ir įsisavinant „patirties“ – aplinkos matymo suformuotą žydų Vilniaus vaizdinį, veikusį XIX–XX a. pradžios ne žydų kilmės autorius. Po to, kai XIX a. vidurio skaitytojams buvo pateikta žinių apie Vilniaus Gaoną, vėliau dar intensyviau verdančio Vilniaus žydų kultūrinio ir dvasinio gyvenimo Lietuvos visuomenė nebematė, o gal jį ignoravo.

⁸⁹ *Kraszewski J. I.* Wilno od początków jego do roku 1750, T. 3. Wilno, 1841, s. 167–168.

⁹⁰ Ten pat, s. 173–181.

⁹¹ *Kirkoras A. H.* Pasiivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes. Vilnius, 1991, p. 79.

⁹² *Juškevičius A., Maceika J.* Vilnius ir apylinkės. Vilnius, 1991 (III fotograf. leidimas; I – 1937), p. 196.

⁹³ *Sirutavičius V.* Lietuvos žydų bendruomenės integracijos problemos XIX–XX a. // Kultūros barai, Nr. 2 (2002), p. 83.

Pirmąją lietuvių kalba studiją, skirtą Lietuvos žydų istorijai, parašęs teisininkas Augustinas Janulaitis nematė nei skarmaluoto žydų Vilniaus, nei jau tuo metu žydų aplinkoje idealizuojamos „Lietuvos Jeruzalės“. Lenkams užėmus Vilnių, dažnas laikinosios sostinės Kauno aplinkoje populiarų studijų (V. Gaižutis⁹⁴, A. Šapoka⁹⁵), skirtų Vilniaus reikšmės Lietuvai bei jos istorijai, autorius neužsiminė apie žydiškojo Vilniaus segmentus ar jo tarptautinę svarbą. Jo nėra tarp nacionalistinių istorinės sostinės reikšmės pagrindimo ir atgavimo argumentų⁹⁶. Iš istorinės perspektyvos galima teigti, kad poveikio visuomenei nepadarė ir žydo profesoriaus Nachmano Šapiros studija „Vilnius naujojoje žydų poezijoje“ (išleista Kaune, 1935). Jos leidėja – Sąjunga Vilniui vaduoti – tarp publikacijos tikslų nurodė, kad būtina atkreipti skaitančiosios visuomenės dėmesį į visiškai nežinomą sritį – „gražią ir nuoširdžią mūsų žydų poeziją“. Taip pat reikia suvokti, „jog tiek lietuviai, tiek žydai myli Lietuvą ir jos sostinę“⁹⁷. Pirmą sykį žydų kilmės autorius lietuvių kalba suformulavo Vilniaus – kaip „Lietuvos Jeruzalės“ reikšmės žydų gyvenimui ir kultūrai paradigmą, nužymėdamas dvi jos sroves: Vilnių, kaip žydų tikybinių centrą, ir Vilnių, kaip pasaulietinės žydų kultūros šerdį. Pasiremdamas žydų publicisto ir leidėjo Š. Y. Jackano Varšuvos ir Vilniaus reikšmės žydijai lyginimu „<...> taigi Varšuva – tai ne Vilnius. Varšuvoje nedvelkia tokiu šventu žydų istoriškumu ir senųjų amžių garbingais veiksmais kaip Vilniuje“⁹⁸ N. Šapira išplukdė vietos bendruomenės paveldą į Europos žydų kultūros aplinką.

Poholokaustinėje žydiškosios kultūros ir istorijos refleksijoje intensyviai vykusioje lietuvių išeivijoje profesorius Mykolas Biržiška dar bandė derinti perskaitytas (išmoktas) žinias apie žydų kultūrą su patirtiniais sambūvio vaizdiniais. M. Biržiškai „Lietuvos Jeruzalė“ derėjo su aplinka, kurioje „dauguma žydų nešvariame gete vargą vargo“⁹⁹. Beje, šią kontraversiją laiške Tomui Venclovai Czeslawas Miłoszas kiek retušavo, palikdamas tik siaurų viduramžiškų gatvelių labirintus, namus jungiančias arkas ir pastebėjimą apie tai, kad Vilniaus žydų skurdas buvo mažiau matomas nei kur kitur¹⁰⁰. Laipsniškai XIX a. nežydiškoje aplinkoje įsitvirtinę vaiz-

⁹⁴ *Gaižutis V.* Vilniaus reikšmė Lietuvai. Kaunas, 1923.

⁹⁵ *Šapoka A.* Vilniaus reikšmė Lietuvai. Kaunas, 1924.

⁹⁶ Čia su tam tikromis išlygomis išimtimi galėtume laikyti K. Binkio ir P. Taručio Vilniaus istorijos apžvalgą (Vilnius 1323–1923. Istorijos apžvalgą parašė K. Binkis ir P. Tarutis. Kaunas–Vilnius, 1923), kur pagal 1633 m. susitarimą tarp vilniečių ir žydų bendruomenės aptariamų tarpusavio santykių. Tačiau šaltinio perpasakojimas neturi jokio poveikio žydų Vilniaus vaizdinių formavimuisi.

⁹⁷ *Šapira N.* Vilnius naujojo žydų poezijoje. Kaunas, 1935, 1-asis nenumeruotas p.

⁹⁸ Ten pat, p. 6.

⁹⁹ *Biržiška M.* Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą. T. 1. Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe. Los Angeles, 1952, p. 33.

¹⁰⁰ *Miłosz Cz.* *Zaczynając od moich ulic.* Wrocław, 1990, s. 43–44.

diniai nunyko, užleisdami vietą palyginti schematiškiems akcentams: Vilniaus Gaonas, Ger Cedekas (pasak legendos, grafas Valentinas Potockis), antichasidinis sąjūdis, ortodoksizmas, religinės ir pasaulietinės žydų kultūros centras, šiuolaikinės hebrajų literatūros ir periodikos pradžia, jidišo kultūra ir kalba, „Našlės ir brolių Romų“ spaustuvė, gilių sionizmo tradicijų miestas, tapęs svarbiu Rusijos sionistų veiklos centru, žydų Apšvieta (*Haskala*), vilnietis gydytojas Aiskaudos prototipas Cemachas Šabadas, socialistinės pakraipos Bundo įkūrimo vieta, Mato Strašūno biblioteka, JIVO institutas ir panašiai. Šiandien šie žydiškojo Vilniaus ženklai vienodai aktualūs ir žydams, ir nežydams; jiems priskiriamos reikšmės taip pat daugeliu atveju sutampa. Ši vaizdinių visuma ir jos konceptualizavimas žydų Vilnių padarė itin ryškiu miesto multikultūrinėje erdvėje, inkorporavo kaip jos dalį ir kai kuriuos su LDK žydų istorija sietinus segmentus.

* * *

LDK realybės suvokimo vaizdiniai Lietuvos žydų savimonėje buvo veikiami bendrųjų žydų prisiminimo ir požiūrio į istoriją tendencijų. Dėl to, kad religinis imperatyvas – prisiminti negaliojo gyvenamojo laikotarpio faktams, LDK patirties vertinimai ir suvokimo konceptai buvo pradėti formuoti tik XIX a. antrojoje pusėje modernėjančioje ir sekuliarėjančioje žydų bendruomenėje. Iki to laiko nežydiškoji aplinka spėjo išskirti ir sureikšminti kai kuriuos žydų istorijos ir kasdienybės fragmentus. Iš esmės XIX–XX a. susiklostę sambūvio LDK vertinimo ir suvokimo kriterijai daugeliu atveju ne daug ką bendro turėjo su gyvenimo sąlygų ir atmosferos vertinimais, kuriuos išsakė LDK žydai amžininkai. Skirtingos kilmės autorių darbuose fiksuotas siužetas apie žydus, vengiančius eiti pro Vilniaus Aušros Vartus, itin vaizdžiai iliustruoja žydų nuogastavimus dėl nesaugumo ir nesuderinamą religinį konfliktą. Šis kasdienybės sambūvio realijas perteikiantis siužetas buvo išstumtas į gilesnius mitologizuotos bendruomeninės savimonės kodus.

Modernejančioje bendruomenėje susiklostę LDK vertinimai daugeliu atveju pabrėžė žydų bendruomenės dvasingumą, mokytumą idėją, Vilniaus Gaono autoritetą, grafo Valentino Potockio sudegimo legendą. Jų dėka laipsniškai susiklostė žydiškojo Vilniaus vaizdinių visuma. Tačiau ilgainiui jame neliko vietos istoriniams įvykiams ar nuo religinės veikos atitolusioms asmenybėms. XIX a. antrojoje pusėje–XX a. pradžioje įsitvirtinę ir išpopuliarinti žydiškosios gyvensenos ir kultūros vaizdiniai yra tas žinių minimumas, kurį laipsniškai įsisavino Lietuvos visuomenė. Jų iškilimą ir atranką įtakoję tragiškoji holokausto patirtis ir poreikis ją įvertinti.

ФОРМИРОВАНИЕ
НАЦИОНАЛЬНОЙ
ИДЕНТИЧНОСТИ
ЛИТОВЦЕВ В 1800–1863 ГГ.:
ПОЛИТИЧЕСКАЯ
ТРАДИЦИЯ ВЕЛИКОГО
КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО,
«ИМПЕРСКИЙ ПАТРИОТИЗМ»
И РУССКИЙ
«ДРУГОЙ» © Григорий Поташенко

Формирование национальной идентичности литовцев в настоящей статье рассматривается в необычном аспекте. В качестве основного выдвигается следующий вопрос: что собой представлял тот образ России, который складывался в ранний период формирования литовской идентичности в XIX–XX вв. И одной из главных причин рассмотрения этого вопроса является то заметное положение в Европе и Азии, которое занимала Россия в XVIII–XX вв. и продолжает занимать его сейчас.

Помимо исключительной значимости России для всего дискурса формирования литовской идентичности, вопрос об отношениях между Литвой и Россией – это центральный элемент непрекращающихся дискуссий о системе национальной безопасности Литвы. Более того, вопрос о том, относится ли Россия к Европе, является важным в дискуссиях о системе европейской безопасности в целом.

Восстановление независимости Литвы в 1990 г. вызвало к жизни активные процессы «репрезентации», приведшие к появлению новых литовских представлений о России. Несмотря на то, что эти представления и были поставлены под сомнение – в первую очередь, «патриотами», некоторыми политологами и правыми в политическом спектре Литвы – они все же господствовали в литовском дискурсе России вплоть до начала 2000-х гг., а значит и в первые годы правления президента В. Путина. Дело в том, что приход Б. Ельцина к власти интерпретировался двояко. Во-первых, из-за своего поведения он воспринимался как непредсказуемый. Непредсказуемость его, впрочем, оправдывалась тем, что он, как представлялось литовцам (и европейцам в целом), прикладывал усилия к тому, чтобы исправиться и страстно стремился к прозападной стратегии развития России. Этот взгляд в то время по сути переносился и на новую Россию. Во-вторых, одновременно с этим литовцы надеялись, что ельцинская Россия, однозначно утверждавшая себя в роли наследницы СССР и, следовательно, считавшая себя частью европейской системы новых государств, не будет возражать против интеграции Литвы в западноевропейские структуры и тем более каким-то особым образом не станет этому препятствовать.

Действительно, в 1991 г., когда Россия провозгласила свою независимость (12 июня), а Литва и Россия подписали договор об основах межгосударственных отношений (29 июля), название «Россия» (вместо СССР) стало фигурировать на страницах периодической печати и в заглавиях книг об этой стране. Таким образом, и название «Россия», и сама демократическая Российская Федерация с республиканской формой правления одновременно вошли не только в европейскую систему государств, но и в образ этой страны в сознании литовцев¹.

Вопрос об отношении Литвы к политическим союзам на территории бывшего СССР, в частности к Союзу независимых государств и, следовательно, к России, лег в основу конституционного акта «О неприсоединении Литовской Республики к постсоветским восточным союзам» от 8 июня 1992 г. Верховный Совет Литвы решил никогда и в никакой форме не вступать ни в какие новые союзы, создаваемые на основе бывшего СССР, хотя и высказался за развитие обоюдовыгодных связей с каждым из постсоветских государств². Память о завоеваниях СССР и январская агрессия советских войск в Вильнюсе в 1991 г. лишь усилили прозападную ориентацию Литвы и способствовали возникновению четкой формулировки, касающейся институциональной конкретики на территории бывшего СССР: двухстороннему развитию связей между новыми государствами – «да», новым восточным союзам – «нет». Хотя постсоветские страны считались частью системы межгосударственных отношений и признавались равными между собой, память о недавней советской оккупации и прозападническая ориентация новых политических сил отрицали возможность Литвы вступать в новые восточные союзы. Это было результатом решения, прежде всего, ее политической элиты, своевременно предложившей и организовавшей 9 февраля 1991 г. всеобщий и тайный опрос (плебисцит). В ходе этого опроса более чем три четверти жителей Литвы, имеющих активное избирательное право, высказались за то, чтобы «Литовское государство было независимой демократической республикой»³.

С распадом СССР в результате восстановления независимости ряда захваченных им государств и самой Российской Федерации в Литве стало постепенно формироваться новое восприятие России как страны, находящейся в процессе нормализации и демократизации, а с выводом российских войск из

¹ См., например: *Лауринавичюс Ч.* Опыт литовско-российских отношений – преодоление геополитической дилеммы, выступление на конференции «Россия и Литва: навстречу XXI веку» в Москве (29 марта 2001 г.) [просмотр в июне 2006 г.]. В интернете: <http://www.risa.ru/publications/2001-03-29/index.html>

² Lietuvos Respublikos konstitucinis aktas „Dėl Lietuvos Respublikos nesisijungimo į postsovietines Rytų sąjungas“ // Lietuvos Respublikos Konstitucija. Vilnius, 1993, p. 117–118.

³ Lietuvos Respublikos konstitucinis įstatymas „Dėl Lietuvos valstybės“ // Lietuvos Respublikos Konstitucija. Vilnius, 1993, p. 113–114.

Литвы в 1993 г. и подписанием договора о границах между этими странами в 1997 г. – даже как хорошего соседа на востоке. Подобное превращение советской России (СССР нередко отождествлялся с Россией) из «оккупанта» в политическое образование, переживающее новое возрождение, в страну, вставшую на путь нормализации, снизило роль «Русского» как основного «Другого» по отношению к литовской идентичности. Это подтверждают и результаты опроса общественного мнения, показывающие, что литовцы больше всего симпатизируют русским (в этом вопросе литовцы значительно отличаются от своих соседей в Латвии и Эстонии, также ставших независимыми). В Западной Европе, где после Второй мировой войны СССР был основным «Другим», также менялись представления о России, однако в различных европейских странах формировалось разное восприятие России. Так, в преамбуле договора между Россией и Францией от 7 февраля 1992 года (без наименования) Россия провозглашена государством – продолжателем СССР, единственным (по праву крупнейшего и сильнейшего) сохраняющим статус центра международного сотрудничества⁴. Аналогичное положение содержится в «Договоре о дружбе и сотрудничестве между Российской Федерацией и Королевством Испания» от 12 апреля 1994 г.

С изменением образа России, превратившейся из «советского оккупанта» в постсоветскую страну, вставшую на путь нормализации, уменьшилось и ее значение как «Другого» для литовской идентичности. Причин было несколько: во-первых, процесс демократизации, во-вторых, растущая уверенность в безопасности Литвы, особенно после ее вступления в НАТО и, в-третьих, глобализация.

Ссылка на «восточные союзы» говорит о том, что Россия с точки зрения Литвы по-прежнему остается хоть и главным представителем Востока, но уже не единственным. Когда на смену СССР пришли новые национальные государства, граница между «Россией», «русским» и литовской идентичностью стала до некоторой степени стираться. Сказанное, однако, ни в коем случае не означает, что Россия теперь в Литве воспринимается как обычная страна. Отголоски прошлых репрезентаций – образа императорской России как «Другого» и образа русских в самой Литве как пришлых «чужаков», которые были столь важны для формирования «литовскости» как таковой еще в XIX в.; образа СССР (советской России или «русской власти») как основополагающего «Другого» и образа русских в самой Литве как «оккупантов», «пятой колонны» или

⁴ *Beauvois D. Linguistic Acculturations and Reconstructions in the ULB Group (Ukraine, Lithuania, and Belarus) // Judi T., Lacorne D. (eds) Language, Nation, and State: Identity politics in a Multilingual Age. New York, 2004, p. 202.*

образа СССР как коммунистической страны, общего «Другого» дома для всех советских народов, в частности русского и литовского – слышны до сих пор.

Когда на смену Б. Ельцину к власти пришел новый президент, В. Путин, которому Конституция предоставила почти неограниченную власть, Россия начала, наконец, более четко определять свои национальные интересы. Она явно стремится к тому, чтобы вернуть себе статус лидера в постсоветском пространстве, порой выбирая при этом жесткие способы отстаивания своих геополитических интересов, и даже претендует на то, чтобы стать одним из крупных игроков в мировой политике. К примеру, известные политтехнологи из проектного комитета, главной задачей которых является «обсуждение основных проблем государства на языке ответственной власти», считают, что национальные интересы России в Балтийском регионе основываются «на вечных приоритетах России на Северо-Западе: стратегическом контроле над морским побережьем Балтийского моря, поддержании статуса ведущей балтийской державы и безусловного обеспечения суверенитета России над Калининградской областью»⁵. В последние годы такие голоса в России звучат все чаще. Это вызывает определенный резонанс среди общественности Литвы и нередко воспринимается как «усиление враждебной пропагандистской кампании», поскольку культурная травмированность советским – прежде всего, сталинским – наследием развила у литовцев (и у многих балтийцев) особую чувствительность «к подстерегающим их на Востоке и приходящим с Востока опасностям»⁶. Постепенно стал вырисовываться образ большой и сильной президентской державы, обладающей авторитарными чертами и склонностью использовать свои экономические ресурсы (нефть, газ и пр.) для достижения своих геополитических целей, образ, представляющий собой яркий контраст на фоне достаточно четкого, но малоразвитого образа ельцинской, демократической России.

Несмотря на то, что спустя десять лет после развала СССР российское общество, кажется, обрело некоторые черты стабильности, перед ним все еще стоят крайне сложные проблемы – например, в области формирования современных демократических институтов, включения в глобальную систему

⁵ Иванов Н., Колеров М., Павловский Г. Необходимость и потенциал активных действий в Прибалтике [просмотр 17 июня 2006 г.]. В интернете: <http://www.pravda.ru/world/former-ussr/latvia/33699-0/>

⁶ Станкевич А. Очерк возникновения русских поселений на Литве. Вильна, 1909, с. 9; Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Sąjūdžio valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 53–106; Горизонтов А. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше. Москва, 1999, с. 7; ср.: Каппелер А. Россия – многонациональная империя: возникновение история распад. Москва, 2000; Западные окраины Российской империи. Москва, 2006.

мирового хозяйства и пр. Заметная активизация России после 2000 г. на пути решения проблем в отношении своего места в современном мире привела к более широкому диапазону ее репрезентаций и амплитуде их изменений. Литовская дипломатия и умеренные политические круги сохраняют главным образом риторику «позитивной дипломатии», как основы хороших отношений с соседними странами. Однако более радикальные политики, многие политологи и особенно средства массовой информации более открыто и смело используют адаптированные в новых условиях или прямо заимствованные идеи и понятия из прошлого, когда Россия/СССР имел имперский статус на протяжении нескольких веков.

В настоящей статье представлены формы, способы и ограничения при использовании дихотомии «Я/Другой» в исследовании формирования национальной идентичности литовцев в 1800–начале 1860-х гг. В статье представлен анализ формирования идентичности народа, образованного по территориальному признаку. Работа посвящена тому, как литовская (этническая) идентичность складывалась в отношении к русскому «Другому». Заключение, основанное на этом экскурсе, показывает, каким образом дихотомия «Я/Другой» может помочь пониманию коллективной идентичности.

Становление современной Литвы ранее не рассматривалось с точки зрения той роли, какую в этом конкретном случае формирования литовской идентичности сыграло отношение «Я/Другой» (на примере России). Однако в случае литовского и русского народов производство знания за последние десятилетия в немалой степени успело теоретически и практически продемонстрировать, как это происходит. Тем не менее, есть несколько причин, побудивших предпринять опыт анализа проблемы создания литовского народа.

Поскольку основная цель этой статьи – продемонстрировать функционирование отношения «Я/Другой» на нескольких уровнях формирования литовских идентичностей, то разумно было бы начать с рассмотрения стратегического националистского дискурса, который, по-видимому, чаще всего активизируется в большинстве контекстов и которому приписывается наибольшее политическое значение. Есть и содержательная причина этого аспекта проблемы. Основная тема статьи – насколько русский «Другой» был важен для формирования литовских идентичностей. В литовской политической мысли XIX в., в частности в литовском национальном движении, русский конструировался как «Другой», причем воплощением инаковости был «русский империализм» и «завоеватель». Репрезентация новой Литвы – в случае старых (политических) и новых (этнических) литовцев – после 1795 г. включала в себя реинтерпретацию бывшей дворянской страны – Великого княжества Литовского (далее – ВКЛ) – как «республиканской» и по сути «демократической».

Помимо двух причин – формальной и содержательной – существует третья, методологическая причина: рассмотрение дополнительного случая позволяет взглянуть на проблему формирования идентичности литовцев еще и с другой точки зрения. В статье я сосредоточусь на том, как представление о России в качестве «Другого» превращается в способ борьбы за политическое господство, которую ведут между собой две саморепрезентации литовского «Я» («краевцы» и «националисты»). В различных процессах формирования идентичности преобладают различные формы конструирования «Другого», требующие различных интерпретаций.

Систематичное изложение материала в статье начинается с 1830 г., хотя по мере необходимости делаются экскурсы и в более раннюю эпоху. 1830–1831 гг. являются важным рубежом в польской политике царской России, началом коренного поворота в ее обрусительной политике, которая, претерпев ряд метаморфоз, продолжалась до крушения монархии⁷. Верхняя хронологическая грань – 1860 г. – обусловлена историческим моментом в преддверии «великих реформ» и восстания 1863–1864 гг., когда российская администрация приступила к форсированной политике интеграции и русификации края.

Создание литовского народа: русский «Другой»

Различные литовские репрезентации русских и России сменяли друг друга в течении того, что называют долгим XIX в., – от Великой французской революции до Первой мировой войны. Уже в XVIII в. в Европе доминировало представление о России как о державе, чье господство «на Севере» (оппозиция «Восток–Запад» возникнет лишь в XIX в.), усилившееся в результате расширения ее границ до Балтийского моря после Северной войны и вмешательства во внутренние дела Речи Посполитой, дало ей право играть роль в европейской политике. Конечно, из этого следует, что польско-литовское, как и шведское, представление о России как носителе военной угрозы получило более широкое распространение. Установление российского протектората над Речью Посполитой после Немого сейма 1717 г. не было немедленно воспринято всем правящим сословием дворян как непосредственная военная угроза стране, но все ясно видели, что эта угроза стала реальной. В XVIII в. в Речи Посполитой сложились две группировки: патриотическая, настроенная к России более враждебно, и прорусская. Именно тогда возникли два конфликтующих пред-

⁷ Ср. Рубавичюс В. Как Литве улучшить отношения с Россией? [просмотр 10 июля 2006 г.]. В интернете: <http://www.forumvilnius.lt/>.

ставления о России: первое – как о гаранте стабильности Речи Посполитой и второе – как об опасном сопернике или своего рода «варваре у ворот».

Разделы Польши и Литвы в конце XVIII в. привели к уничтожению ее государственности и установлению 120-летнего господства России над большей частью земель этой страны. В начале XIX в. Россия была признана великой державой, и после разгрома Наполеона Россия, Великобритания, Австрия и Пруссия создали Священный союз против Франции. Россия оставалась полноправным игроком на европейской политической арене в течение всего означенного периода. Можно утверждать, что результат разделов Речи Посполитой – ее исчезновение с политической карты Европы – помог расчленить идею «Европы», впервые и надолго утвердив господство России в Восточной Европе, но практически без Польши и Литвы (за исключением двух случаев – политической автономии Варшавского княжества в 1807–1815 гг. и Царства Польского в 1815–1832 гг.). Иначе говоря, господство России на «Севере» с начала XVIII в. и ее экспансия на запад неминуемо привели к репрезентации координат Европы, что повлекло за собой возникновение в XIX в. оппозиции «Восток–Запад», играющей главную роль по сей день⁸.

Оба вышеупомянутых господствующих в XVIII в. польско-литовских представления о России, адаптированные в новых условиях, сохранили свою актуальность. После крушения государства патриотический лагерь получил более широкую поддержку общественности Польши и Литвы; по отношению к России он был настроен более враждебно, чем ранее. Это наглядно проявилось в двух потерпевших поражение польско-литовских восстаниях против господства России (в 1830–1831 гг. и 1863–1864 гг.). Необходимо подчеркнуть, что сторонники прорусской партии были тогда постепенно маргинализированы, а образ России как державы, способной помочь восстановить независимость Речи Посполитой, был отодвинут на задний план.

Тем не менее, не стоит забывать, что вопросу о восстановлении Речи Посполитой в границах 1772 г. не было позволено тотально доминировать в дискурсе общественности Польши и Литвы XIX в. Взгляд на Россию как на захватчика Речи Посполитой развивался и, следовательно, стратегический дискурс стал фокусироваться на вопросе об освобождении страны под эгидой дворян. Однако с определенного момента этот процесс шел параллельно с развитием идеи национализма, господствующей в этом регионе со второй половины XIX в.

⁸ Нойман И. Использование «Другого». Образы Востока в формировании европейских идентичностей. Москва, 2004, с. 114.

Вульф А. Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. Москва, 2003, гл. 5.

(между тем, зарождение польского национализма можно отнести к концу XVIII в.). Национальные движения поляков, литовцев, белорусов и украинцев выработали различные отношения к наследию Речи Посполитой и в начале XX в. начали формулировать свои видения политического будущего, которые не только отличались от чаяний сторонников восстановления Речи Посполитой, но и соперничали между собой. Стратегический дискурс национализма фокусировался главным образом на законном праве на самоопределение народа, находящегося в составе Российской империи. Важно то, что национализм был основан на этнических, а не историко-политических категориях.

В числе народов, земли которых благодаря разделам Речи Посполитой стали частью России, были литовцы. Они проживали главным образом в Вильнюсской, Каунасской (образована в 1843 г. из семи западных уездов Вильнюсской губернии) и Сувалкской губерниях. Из приблизительно 2,7 миллионов человек, проживавших на этой территории на момент переписи 1897 г. 58,3 % идентифицировали себя по языку как литовцы (и жямайты), 14,6 % – как восточные славяне, 13,3 % – как евреи и 10,3 % – как поляки⁹.

Интенсивные социальные и политические изменения в области российского государственного строительства начиная с 1860-х гг. привели к активизации строительства литовского народа, хотя начало этого процесса можно отнести к так называемому литуанистическому движению студентов Вильнюсского университета или культурному движению жямайтов в 1820-х гг.¹⁰. Далее в статье рассматривается формирование литовского «Я» в противопоставлении к русскому «Другому». Репрезентации «России» были сосредоточены на России как государственном образовании, где в XIX в. проживал литовский народ.

При написании истории литовцев создатели народа собрали богатый урожай из различных письменных источников. В конце 1820 – начале 1850-х гг. Симонас Даукантас, несомненный лидер раннего литовского (жямайтского) национального движения, впервые написал историю Литвы (литовцев) на литовском языке (точнее, на одном из его диалектов – более близком к жямайтскому). Согласно С. Даукантасу, сославшемуся на Плиния, термин «Литва, литовцы» прослеживается начиная со II в.: «За Паннонией на север находится (сегодня это земли Венгров) народ, называемый *latovici*»¹¹.

Основываясь на достижениях сравнительного языковедения того времени, он с некоторой осторожностью высказывал мнение о том, что предки литовцев

⁹ Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 232.

¹⁰ Там же, p. 247.

¹¹ Daukantas S. Raštai, t. 2. Vilnius, 1976, p. 11.

ведут свое происхождение из Индии и на разных этапах продвижения к тогдашней территории Литвы назывались по-разному: скитами, хеттами, герулами, эстами и пр.¹². Конечно, в свете современных данных, эта предыстория Литвы является неверной. Даукантас также заметил, что литовский народ состоял из шести родов, между которыми была «незначительная разница в языке». Это два литовских рода – кальненай и жямайты, латыши (курши и видземцы), пруссы, ятвяги и кривичи, или по терминологии современников Даукантаса «белые гуды»¹³. Ареал распространения этих «литовских родов» был разделен соответственно на территориальные области. Начерченная им география распространения этих родов (племен) приблизительно соответствовала территории расселения балтов в первом тысячелетии нашей эры¹⁴. Однако эта территория расселения «литовских родов», учитывая ассимиляцию пруссов и ятвягов (об этом писал и Даукантас), соотносима также с землями ВКЛ после 1569 г., к тому же она захватывала еще и Ливонию, входившую в состав Речи Посполитой в 1582–1660 гг. В словах Даукантаса прочитывается та теснейшая связь, которая существовала в XIX в. между народом и территорией. Иными словами, новое языковое понятие «литовского народа» ретроспективно было наложено поначалу главным образом на балтский ареал, а затем и на более позднее политическое тело ВКЛ.

Если наше предположение верно, то это позволяет уточнить утверждение современной литовской историографии о том, что концепция истории Литвы Даукантаса была основана исключительно на этноцентризме, а сам историк был балтофилом. Можно предположить, что на раннем этапе национального движения в своей исторической концепции Даукантас стремился сочетать две точки зрения на историю Литвы: этноцентрическую (по-сути балтофильскую) и политическую, главным объектом которой была история ВКЛ. Вопреки «короняжским» историкам, он отметил черты государственности ВКЛ и после Люблинской унии, хотя свой самый большой труд по истории Литвы – «Историю жямайтов» (написана до 1838 г.) – Даукантас закончил «у гроба Сигизмунда Августа»¹⁵.

Симонас Даукантас, будучи истинным представителем романтической историографии, идеализировал и возвышал древнюю историю литовского народа и Литовского государства в XIII – начале XV вв., противопоставляя ее последующим «темным» векам. Христианство, крепостничество и порабощение

¹² *Daukantas S. Raštai*, t. 2. Vilnius, 1976, p. 12–27.

¹³ Там же, p. 13–14.

¹⁴ *Merkyš V. Simonas Daukantas*. Vilnius, 1991, p. 104.

¹⁵ Там же, p. 101–102.

народа – все это в его глазах обрушились на Литву одновременно. Он считал, что польское влияние в Литве способствовало распространению крепостничества, «своеволию беспутных дворян» и их полонизации. Как представитель эпохи Просвещения, приверженный теории естественного права (ее преподавали профессора Вильнюсского университета), Даукантас критиковал крепостничество и несвободу поработанного человека и целого народа и связывал их с невыполненным историческим предназначением «высокоученых мужей» (прежде всего дворянства) и государства.

Действительно, с тех пор как ранние литовские националисты адаптировали германское националистическое мышление для собственных целей, существует противоречие между теми, кто придает первостепенное значение природной (или божественной) силе народа, и теми, кто во главу угла ставит силу государства. Историк крестьянского происхождения С. Даукантас, похоже, сумел соединить обе эти тенденции в своей исторической репрезентации Литвы, основанной на языковых и историко-юридических аргументах. В сущности, это была репрезентация истории ВКЛ, прикрытая в условиях придирчивой, а затем жесткой николаевской цензуры названиями «История жямайтов» или «Рассказ о деятельности литовского народа в древности»¹⁶ (Действительно, его «Историю жямайтов», переиздавая в начале 1890-х гг. в США, называли «Историей Литвы»¹⁷). С. Даукантас смог использовать их в дискурсивной работе вопреки господствующим унитарным концепциям истории Польши польских ученых, имперским концепциям истории России русских исследователей и явно антипольской (можно сказать и антилитовской) цензуре николаевского правительства. Это было большим достижением, к которому на более высоком уровне своего развития литовская историография вернется лишь в 1930-х гг., когда известный историк А. Шапока сформулирует кредо исключительно этноцентрической концепции истории Литвы: «ищите литовцев в истории Литвы».

Если мы обратимся к вопросу об образе России в трудах Даукантаса, то столкнемся с проблемой первичных источников или открытых цитат. Российская цензура была бдительной, особенно в западных губерниях после 1830 г. Авто-

¹⁶ Начиная с последней трети XIX в. и до наших дней критики и почитатели замечали, что язык и стиль работ Даукантаса сложен и труднодоступен для широкого читателя. При этом они часто замечали, какое культурное значение имело открытие истории Литвы и литовского народа. Исторические труды, которым Даукантас посвятил десятилетия своей жизни, рискуя своей карьерой служащего российской администрации, могут вызвать немало нареканий современного историка; но за этими нареканиями терялось бы экзистенциальное волнение первопроходца и ответственность перед воображаемым народом, которую он чувствовал, работая над своими историческими трудами.

¹⁷ См.: *Merkys V. Simonas Daukantas*. Vilnius, 1991, p. 101.

цензура также наложила свой отпечаток. Поэтому представления Даукантаса о России приходится собирать по крупицам или прибегать к их реконструкции. Россия для Даукантаса, несомненно, являлась исторически «Другой», чуждой страной. Царская власть в XIX в. была результатом «захвата», «овладения» Литвой. Передавая рассказ регента Верховного суда Вильнюсской губернии А. Вилгоцкого о древней границе между русскими (в тексте – гудами) и литовцами, Даукантас писал:

«Когда гуды заняли всю Литву, Екатерина II, императрица гудов, подарила своему министру весьма обширные волости близ Слуцка»¹⁸.

Перефразируя самого Даукантаса, можно сказать, что XIX век – это эпоха «русского владычества», «русского порабощения», наступившая после веков «литовской свободы», «литовского величия» и последовавшего за ними (начиная с принятия католичества) «польского влияния» и даже стремления поляков к «порабощению»¹⁹.

Кроме того, Даукантас, исходя из теории естественного права о свободе и независимости любого человека, критически относился к крепостничеству, к отсутствию необходимого народного просвещения, к идеологии социального мира в условиях господства дворян и к бюрократической цензуре в России; кое-что из этого Даукантас считал наследием прошлого и приписывал главным образом польскому влиянию в Литве. Для него образ исторически и политически совершенно «Другого» – России, властвующей в тогдашней Литве, как бы накладывается на представление о Польше как историческом «Другом» и о поляках как внутренних «Других», обосновавшихся в Литве после крещения. Однако, несмотря на то, что в тогдашнем польском дискурсе России господствовало представление о ней как о враждебной стране, «горячий литовец» Симонас Даукантас, кажется, тяготел к нейтральной позиции в русско-польском национальном конфликте. Он не был склонен к активной поддержке поляков в борьбе против России (восстания – это и проверка конкретной идентичности); он не примкнул ни к одному из двух польских восстаний в Польше и Литве. Даукантас так поступал, вероятно, не потому что не был патриотом своей родины (конечно ВКЛ, а не Российской империи) или свободолюбцем, а потому что прохладно относился к политическим и социальным идеалам великой Польши во главе с дворянством. Позже, во время второго восстания, брошенный А. Герценом девиз «За нашу и вашу свободу» для Даукантаса звучал бы как призыв за свободу одного из «чужих», а точнее – за национальное

¹⁸ См.: *Merkys V. Simonas Daukantas*. Vilnius, 1991, p. 101.

¹⁹ *Daukantas S. Raštai*, t. 2. Vilnius, 1976, p. 63.

подчинение «Другому» политическому телу. В этом – корни идеи о том, что Литва должна надеяться, прежде всего, на свои силы, на «литовский народ» (акцент на этноцентризм), а поскольку она расположена рядом с Польшей и Россией, то литовская политика должна учитывать этот факт (Даукантас делал акцент на нейтралитете). Иными словами, стратегический дискурс литовцев в XIX в. начал формироваться без видения стратегического партнера.

Таким образом, уже в раннем националистском дискурсе литовцев Россия преподносится как четко фиксированный «Другой», политическая власть которого – итог завоевания Литвы, примерно с XV в. находившейся под сильным влиянием поляков. Эта репрезентация России как исторически и политически «Другого» и, к тому же, завоевателя Литвы господствовала и в XX в. Фрагментарно присутствует она и в современном националистском литовском дискурсе – и сегодня бывают случаи, когда образцы прошлого вдруг проявляются в литовских представлениях о русских. Основное различие заключается в том, что в случае литовцев Российской империи эта метафорика на протяжении XIX и не только XIX в. была неизменной, но в пределах империи скрываемой чертой литовского дискурса.

Можно добавить, что литовский образ России как завоевателя – это вариация представления о «варваре у ворот» в европейской идентичности, возникшей в стратегическом дискурсе XIX в.²⁰ Существенное различие заключалось в том, что в случае Литвы «варвар» уже «хозяйничал в доме».

Одновременно с бытованием представлений о России как «завоевателе» предпринимались попытки принять идею о том, что, поскольку государственность утрачена, перед литовской общественностью стоит задача поиска модели взаимоотношений между обществом края и господствующей российской властью. При этом в зависимости от оценки присоединения Польши и Литвы к России предпринимались попытки построить различные модели: одни подчеркивали необходимость отстаивать социальные и культурные интересы литовского общества и всячески развивать их при каждой благоприятной возможности, другие акцентировали роль интеграции в российское общество и социальный мир.

Представления о России как о грозном завоевателе в обоих случаях были схожими и, несмотря на то, что открыто не высказывались, зачастую без труда подразумевались. Литовские книги, равно как и все другие, подвергались цензуре, которая могла не все пропустить в печать. Запрещенные книги или их фрагменты являются для нас как раз наиболее любопытным материалом. В

²⁰ Об этом больше см.: Нойман И. Использование «Другого». Образы Востока в формировании европейских идентичностей. Москва, 2004, гл. 3.

1852 г. цензор и православный священник А. Пяткявичюс отметил такое «достаточно чувствительное» описание событий 1794 г. в книге известного ксендза и общественного деятеля литовского национального движения XIX в. М. Валанчюса «Жямайтийское епископство»:

«Жямайтов взволновало несчастье, потрясшее в 1794 г. погибающее Польское государство, когда не стало множества людей и денег. Весь народ, подобно жителям Ниневи, по призыву епископа Стянонаса Гедрайтиса, постился и молил Бога о помощи»²¹.

В произведении М. Валанчюса мы видим распространенную в российской и польской историографии XIX в. интерпретацию событий, согласно которой Литва уже с 1569 г. была частью Польши, а «жямайтская народность» населяла принадлежащий ей край. Исторические взгляды будущего католического епископа отмечены явной чертой провиденциализма. Валанчюс сравнивает события из жизни двух народов, оказавшихся в страшных кризисных ситуациях, – библейский рассказ об ассирийцах Ниневи, изложенный в Книге пророка Ионы, и эпизод из прошлого жителей северо-восточной части Речи Посполитой, приведенный в его книге. Ассирийцы долго и упорно шли против своего Бога, но их искреннего покаяния было достаточно, чтобы Господь сжалился над ними и отменил Свой приговор. В случае Польши и Литвы Бог рассудил по-другому, а стало быть, такова Его воля. Христианская точка зрения на историю строится на важности той роли, которую Божья милость и Божий суд играют в жизни людей. Кажется, отсюда возникла метафора истории Польши (сегодня в Литве сказали бы истории Польши и Литвы) как Божьей игры, метафора, до сих пор присутствующая в англоязычном западноевропейском дискурсе и в последние десятилетия «завоевавшая» Польшу и Литву (книга британского историка Н. Дэвиса «Божья игра: История Польши в двух томах» переведена на польский и литовский языки²²).

Логично было бы предположить, что к этим кардинальным переменам в политической жизни страны консерваторы, к которым принадлежал и католический ксендз Валанчюс, могли относиться менее драматично, чем либералы и радикалы. Книга М. Валанчюса «Жямайтийское епископство» в последние годы «террора цензуры» при Николае I была запрещена. Интересным было и замечание ее цензора:

«Это произведение по своему духу и намерениям написано с целью поддержать жямайтскую народность, край, принадлежавший Польше»²³.

²¹ Цит. по: *Medišauskienė Z.* Rusijos cenzūra Lietuvoje XIX a. viduryje. Vilnius, 1998, p. 264.

²² *Davies N.* Dievo žaistas: Lenkijos istorija, t. 1–2. Vilnius, 1998, 2002.

²³ Цит. по: *Medišauskienė Z.* Rusijos cenzūra Lietuvoje XIX a. viduryje. Vilnius, 1998, p. 262.

Можно предположить, что в глазах частично обрусевшего православного литовца А. Пяткявичюса, «присоединение» Польши к России могло выглядеть как событие, обусловленное волей providения, а потому в известной степени неизбежное, которое надо принять как данность, смириться с ним и, вероятно, даже приветствовать. И вряд ли случайным было то, что пророссийски настроенные литовцы, в особенности православные, намного быстрее других признали легитимный статус господства России в Литве, а затем стали более отзывчивыми к идеалам «имперского патриотизма». Они гораздо спокойнее относились к стратегическим намерениям России в Литве, которые от унификации и деполонизации после 1863 г. переросли в форсированную интеграцию и русификацию. Провиденциализм и монархизм среди православных также был в моде. Этих воззрений придерживался П. Кукольник и многие другие российские историки и общественные деятели в Литве и в России.

После того как поиск модели сосуществования с Россией стал трактоваться не с государственной (республиканской), а с общественной точки зрения (которая имела две формы – этноцентрическую и имперскую), все меньше было смысла в представлении о том, что лишь участие в борьбе за восстановление Речи Посполитой само по себе придает литовскость (или польскость) той или иной общественной группе или движению. Смена трактовки произошла тогда, когда после восстания 1830–1831 гг. все меньше оставалось сомнений по поводу ключевой роли России в управлении литовским обществом (сомневающимися все-таки было немало и вместе с прибывшими эмигрантами они участвовали в восстании 1863–1864 гг.), и это действительно было существенным сдвигом.

Более того, поучительным было то, что поиски моделей сосуществования в составе России²⁴, предпринятые в литовском дискурсе во второй четверти XIX в., были не деконтекстуализированы, но в значительной степени обусловлены культурным контекстом. Выходя за пределы стратегического дискурса, лидеры литовской общественности ставили более общую проблему – проблему «борьбы культур» – литовской и русской. Литовские интеллигенты явно не были одиноки в этом вопросе. В бурный спор между русскими и поляками, достаточно оживленную дискуссию о характере и будущем литовской культуры, особенно после 1863 г., включились русские бюрократы, публицисты, писатели и некоторые ученые²⁵.

²⁴ Они зачастую рассматриваются как относящиеся к литовской парадигме этноцентрического или имперско-русского стиля концептуализирования истории многокультурного ВКЛ; в обоих случаях антипольского стиля.

²⁵ *Staliūnas D. Making Russians: Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863. Amsterdam–New York, 2007.*

Расширение поиска моделей отношений с Россией и вследствие этого релятивизация значения борьбы за независимость Речи Посполитой также оказались продуктивными в долгосрочной перспективе, поскольку после 1863–1864 гг. идея независимости древней Республики и различные варианты восстановления обновленного ВКЛ приобрели маргинальное значение в литовском стратегическом дискурсе.

ЛИТОВЦЫ И
ИСТОРИЯ ЛИТВЫ
В РУССКОЙ
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ XIX В. © Павел Лавринец

Тема древней Литвы и литовцев в русской художественной литературе рассматривалась в ряде работ ученых, главным образом, Литвы, но также и других стран. В исследованиях литературоведов отмечались упоминания Литвы в балладах В. А. Жуковского «Людмила» и «Вадим», изображения литовских воинов в нескольких эпизодах исторических повестей А. А. Бестужева-Марлинского, литературный по своему происхождению сюжет о Юрате и Каститисе в поэме Н. А. Огарева «Царица Балтийского моря», сопоставлялись поэмы М. Ю. Лермонтова «Литвинка» и «Боярин Орша», думы К. Ф. Рылеева «Глинский» и «Курбский»¹. Самыми значительными произведениями русской литературы на тему Литвы признаны переведенные А. С. Пушкиным стихи Мицкевича, благодаря влиянию которого литовская тема получила в русской литературе в целом более широкое отражение. Литва в различных значениях неоднократно называется в первом большом произведении русского поэта на историческую тему, написанном еще до знакомства с Мицкевичем и его поэзией, – в драме «Борис Годунов»².

Ряд исследований посвящен сопоставлению литовских мотивов в творчестве Пушкина и Мицкевича³. Среди них особое место занимают работы о бесспорном шедевре Мицкевича „Trzech Budrysów (Ballada litewska)” и

¹ Сидеравичюс Р. Литва и русский романтизм // Литва литературная, 1983, № 5 (32), с. 148–152, 158–160; Сидеравичюс Р. Русская литература в Литве и о Литве (= Rusų literatūra Lietuvoje ir apie Lietuvą) // Русская литература в Литве: XIV–XX вв. Хрестоматия. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1998, с. 163–166; Сидеравичюс Р. А. С. Пушкин и Литва. Вильнюс: Petro ofsetas, 1999, с. 7–8; см. также: Сидеравичюс Р. Творчество М. Ю. Лермонтова в Литве // Межнациональные связи на уроках русской литературы: Сборник статей, сост. Р. Сидеравичюс, изд. второе, перераб. и доп. Каунас: Швиеса, 1985, с. 17–18.

² Сидеравичюс Р. Литва и русский романтизм // Литва литературная, 1983, № 5 (32), с. 152–158; см. также раздел «Литовские мотивы в творчестве Пушкина», Sideravičius R. Aleksandras Puškinas ir Lietuva. Vilnius: Vaga, 1976, р. 10–21; Сидеравичюс Р. А. С. Пушкин и Литва. Вильнюс: Petro ofsetas, 1999, с. 7–14.

³ Пивинский П. Литва и литовцы в творчестве Мицкевича и Пушкина // Словесник, № 3, 1990, с. 21–24; Пивинский П. Литва и литовцы в творчестве Мицкевича и Пушкина // Filologia rosyjska. Nr 29: W kręgu kultury litewskiej. Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1991, с. 47–59.

признанном непревзойденным образце переводческого искусства «Будрыс и его сыновья. Литовская баллада» Пушкина. По отдельности и в сопоставлении они анализировались неоднократно⁴. В частности, тщательный анализ пушкинского текста выявил своего рода реконструкцию реально не существующего фольклорного оригинала – осуществлявшуюся интуитивно, но во многом оказавшуюся верной и таким образом усилившую литовскую национальную основу произведения⁵.

Имеются работы, анализирующие различные аспекты литовской тематики в творчестве отдельных авторов или в отдельных их произведениях. Материалом таких исследований служили мемуарные записки А. Т. Болотова, написанные в конце XVIII в., но впервые напечатанные лишь в 1873 г.⁶, произведения Н. В. Кукольника и, в частности, его роман «Альф и Альдона» (1842)⁷, исторический роман Г. А. Хрущева-Сокольникова «Грюнвальдский бой» (первый русский роман, переведенный на литовский язык⁸). Рассматривались представления о средневековой Литве и языческих верованиях древних литовцев в беллетристике, переводах, работах по литовской мифологии В. А. фон Роткирха⁹. Охарактеризованы обращения к прошлому Лит-

⁴ См. об истории перевода и его социально-исторических и литературных контекстах: Федута А. Три «Будрыса»: авторский текст – подстрочник – поэтический перевод // *Respectus Philologicus*, 2004 nr. 5 (10), с. 112–119.

⁵ Венцлова Т. К нулевому пра-тексту: заметки о балладе «Будрыс и его сыновья» // Alexander Pushkin: Symposium II, ed. by Andrey Kodjak, Krystyna Ponorske and Kiril Taranovsky. Columbus: Slavica, 1986, с. 78–87. См. более доступные переиздания: Венцлова Т. Неустойчивое равновесие: восемь поэтических текстов. New Haven: Yale Center for International and Area Studies (Yale Russian and East European Publications, No. 9), 1986, с. 43–56; Венцлова Т. К нулевому пра-тексту: заметки о балладе «Будрыс и его сыновья» // Пушкин в литовском литературоведении. Сборник статей, sudarė Rimantas Sidoravičius. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999, с. 107–122.

⁶ Токарева Г. Литовская тематика в мемуарах А. Т. Болотова // *Literatūra*, 33 (2), 1992, с. 3–7.

⁷ Šlekys J. Nestoras Kukolnikas ir Lietuva // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai, A serija, t. 4 (93), 1985, p. 81–88; Šlekys J. Lietuviška tematika N. Kukolniko kūryboje // Lietuvių literatūros gyčiai su TSRS tautų bei užsienio literatūromis. Вильнюс: Вильнюсский государственный университет им. В. Капсукаса = Связи литовской литературы с литературами СССР и зарубежных стран. Тезисы докладов Республиканской научной конференции, посвященной 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции. 1–2 октября 1987 г. Vilnius: Vilniaus valstybinis V. Kapsuko universitetas, 1987, p. 149–153.

⁸ См. Сидеравичюс Р. Грюнвальдский бой и его автор // Вильнюс, 1994, № 4 (134), с. 18–23.

⁹ Лавриниц П. Польская литература в творчестве В. А. фон Роткирха // *Literatūra*, 34 (1), 1996, с. 132–141; Лавриниц П. Русская литература Литвы. XIX–первая половина XX века. Учебно-методическое пособие. Вильнюс: Вильнюсский университет, Petro ofetas, 1999, с. 56–64; Ławriniec P. Wilno w lokalnej poezji rosyjskiej, tłumaczyła A. Bolek // *Życie literackie i literatura w Wilnie XIX–XX wieku*, pod red. T. Bujnickiego i A. Romanowskiego. Kraków: Collegium Columbinum, 2000 (Biblioteka tradycji literackich Nr. V), s. 265–272.

вы в стихотворных и историко-краеведческих сочинениях П. В. Кукольника, в исторических драмах «Крещение Литвы» (1874) и «Иезуиты в Литве» (1876) А. А. Навроцкого, в автобиографической поэме А. В. Жиркевича «Картинки детства» (1890), в стихотворных произведениях некоторых других, как правило, не достигших широкой известности русских литераторов, живших в Литве в конце XIX – начале XX вв.¹⁰

Впечатления от пребывания в Литве и характерные представления о прошлом края отразились в мемуарных записках Н. А. Дуровой. Кроме того, ей принадлежит первый русский роман на литовскую тему «Гудишки» (1839); некоторые исследователи без достаточных оснований отмечали достоверность бытовых и этнографических подробностей жизни литовского народа в романе¹¹, однако в действительности произведение писательницы обнаруживает скорее незнание, чем знание истории, мифологии и этнографии края¹². В стихотворении Ф. И. Тютчева «Над русской Вильной стародавной...» вскрыта вполне определенная концепция Великого княжества Литовского¹³.

Наиболее общие социально-исторические и политические контексты литовской темы в русской литературе сводятся к художественному освоению прошлого Литвы и литовцев, после инкорпорации территорий Великого

¹⁰ *Lavrincė P.* Rusų netyčinė lietuviybė // *Naujasis židinys–Aidai*, nr. 4 (64), 1996, p. 196–204; *Лавринцев П.* Литовский этнографизм русских литераторов // *Русские Прибалтики: Механизмы культурной интеграции (до 1940 г.)*. Вильнюс: Русский культурный центр, Petro ofsetas, 1997, с. 231–241; *Лавринцев П.* Черты русской культурной жизни в Вильнюсе начала века // *Kultūrinis Vilniaus gyvenimas (1900–1940)*, sud. A. Lapinskienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, с. 42–44; *Лавринцев П.* Русская литература Литвы. XIX–первая половина XX века. Учебно-методическое пособие. Вильнюс: Вильнюсский университет, Petro ofsetas, 1999, с. 27–37, 45–49, 65–85.

¹¹ *Изергина Н. П.* Н. А. Дурова-писательница // *Кировский государственный педагогический институт имени В. И. Ленина. Ученые записки кафедр литературы и русского языка*, вып. 29, II, Киров, 1967, с. 84–85; *Турьян М. А.* Дурова Надежда Андреевна // *Русские писатели. 1800–1917: Биографический словарь*, т. 2: Г–К. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1992, с. 197.

¹² См.: [*Сидеравичюс Р.*] Надежда Дурова // *Русская литература в Литве: XIV–XX вв. Хрестоматия*, с. 280–281.

¹³ *Лейбов Р.* Стихотворение Тютчева и Русская Вильна А. Н. Муравьева // В честь 70-летия профессора Ю. М. Лотмана. Сборник статей, редактор Е. Пермяков. Тарту: Тартуский университет, 1992, с. 144–147; см. также раздел «Тютчев и Русская Вильна А. Н. Муравьева» в диссертации того же автора: *Лейбов Р.* «Лирический фрагмент» Тютчева: жанр и контекст. Тарту: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999 (*Dissertationes philologiae Slavicae Universitatis Tartuensis*, 7), с. 61–67; *Одесский М. П.* «Над русской Вильной стародавной...». Литва в «славянской» концепции Ф. И. Тютчева // *Антропология культуры*. Вып. 3. К 75-летию Вячеслава Всеволодовича Иванова. Москва: Новое издательство, 2005, с. 197–205; *Одесский М. П.* От «Как дочь родную на закланье...» к «Над русской Вильной стародавной...». Литва в историософии Ф. И. Тютчева // *Балтийские перекрестки: этнос, конфессия, миф*, ред. колл. М. В. Завьялова, Н. Н. Казанский, Т. В. Цивьян, Санкт-Петербург: Наука, 2005, с. 351–366.

княжества Литовского в состав Российской империи ставшего частью ее исторического наследия, общего прошлого народов России. Историко-литературные и эстетические контексты появления литовских мотивов в русской литературы определяются фундаментальными установками романтизма. Романтизм, как известно, отвергал действительность унифицированной рационалистической европейской цивилизации, противопоставляя ей яркую, экзотическую жизнь народов, не испорченных цивилизацией и близких к природе, необычные характеры и странные сюжеты песен, легенд и преданий, героическое прошлое с таинственными обычаями, необыкновенными происшествиями, незаурядными личностями. В русскую литературу романтизм ввел, наряду с кавказской, крымской, финской, экзотичность литовскую, большей частью условную и поверхностную. В произведениях русских романтиков создавался образ поэтичной, воинственной и загадочной Литвы, отечества в прошлом незаурядных героических личностей¹⁴.

В появлении и разработке литовских мотивов представляется бесспорным импульс польского романтизма (А. Мицкевич, Ю. Словацкий, Ю. И. Крашевский). Польская поэзия и романтическая историография были важнейшими источниками исторических сведений и этнографического материала. Другим источником стали выходившие в первые десятилетия XIX в. тома «Истории государства Российского» Н. М. Карамзина, содержащие множество материалов по истории Великого княжества Литовского, и труды других историков. Бестужев-Марлинский, например, утверждал, что в повести «Роман и Ольга» все исторические лица и происшествия «представлены с неотступною точностию, а нравы, предрассудки и обычаи» он изобразил, «по соображению, из преданий и оставшихся памятников». Помимо Карамзина, писатель ссылаясь на «Разговоры о древностях Новагорода» (1808) преосвященного Евгения (Болховитинова) и «Опыт повествования о древностях русских» (1818) Г. П. Успенского¹⁵. Н. В. Кукольник не перечисляет источники,

¹⁴ См.: *Сидеравичюс Р.* Литва и русский романтизм // Литва литературная, 1983, № 5 (32), с. 148–149; *Сидеравичюс Р.* Русская литература в Литве и о Литве (= Rusų literatūra Lietuvoje ir apie Lietuvą) // Русская литература в Литве: XIV–XX вв. Хрестоматия. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1998, с. 163–164; *Лавринец П.* Польская литература в творчестве В. А. фон Роткирха, с. 137–138; *Lavrinec P.* Die russische Literatur und der litauische Nationalismus // *Literatur und nationale Identität III. Zur Literatur und Geschichte des 19. Jahrhundert im Ostseeraum: Finnland, Estland, Lettland, Litauen und Polen*, Y. Varpio – M. Zadencka (Hg.). Stockholm, (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensis 22), 2000, S. 249–252.

¹⁵ *Бестужев-Марлинский А. А.* Сочинения в 2-х т., т. 1: Повести. Рассказы, сост., подгот. текста, вступ. статья и коммент. В. И. Кулешова. Москва: Художественная литература, 1981, с. 35.

из которых он черпал для романа «Альф и Альдона» «мифологические подробности» («допущенные однако же с некоторой критикой»¹⁶) и сведения по истории Литвы XIV в. Тем не менее из самого текста выясняется, что писатель пользовался «Историей литовского народа» Т. Нарбута, «Исследованием вопроса, какое место в истории России должно занять Великое Княжество Литовское» (1839) Н. Г. Устрялова, двухтомным трудом М. Балинского об истории Вильнюса, первым томом монографии Ю. И. Крашевского об истории Вильнюса, немецкими работами по истории Ордена¹⁷. А. А. Навроцкий предварил драму «Крещение Литвы» (1879)¹⁸ введением в историю Литвы, написанным с опорой на «Хронику» М. Стрыйковского, «Историю литовского народа» Нарбута, монографии по истории Вильнюса Крашевского и Балинского, «Историю России» С. М. Соловьева. В переизданиях 1900 и 1902 гг. дополнения и исправления затронули имена персонажей (Ягелло – Ягайло, Гедвига – Ядвига), а в введение были включены ссылки на другие источники (Н. М. Карамзин, П. Н. Батюшков).¹⁹

Исторические романы, повести, поэмы на литовские темы второй половины XIX – начала XX вв. воспроизводили унаследованные от романтизма краски в изображении характеров князей, вельмож, полководцев, жрецов, экзотичной языческой культуры, воинственности и дикости древних литовцев. Такую устойчивость доминантных мотивов определяли жанровые особенности poem и романов о прошлом, отличном от настоящего. Постоянство мотивов не исключало использования частных сведений, почерпнутых из вновь появлявшихся учебных пособий, популярных очерков и трудов историков.

Выяснение источников исторических и этнографических сведений в отдельных произведениях уточняет историю их создания и детали творческой биографии авторов, может служить реальному комментированию соответствующих текстов. Комментарий, поясняющий, о каких исторических событиях и обстоятельствах, государственных деятелях и бытовых реалиях идет речь

¹⁶ *Кукальник Н.* Альф и Альдона. Исторический роман в четырех томах, т. 1. Санкт-Петербург: тип. И. Глазунова и К°, 1842, с. 7.

¹⁷ *Šlekys J.* Nestoras Kukolnikas ir Lietuva // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai, A serija, t. 4 (93). 1985, p. 85.

¹⁸ *Вроцкий Н. А.* [Навроцкий А. А.] Крещение Литвы. Историческая драма в пяти действиях // Русская речь, 1879, кн. IX: сентябрь, с. 1–76.

¹⁹ *Навроцкий А. А.* (Вроцкий Н. А.) Драматические произведения, т. 3: Крещение Литвы, историческая драма в 5-ти действиях, Иезуиты в Литве, историческая драма в 5-ти действиях с прологом в стихах. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К°, 1900; *Навроцкий А. А.* (Вроцкий Н. А.) Крещение Литвы, эпизодическая драма в 5-ти действиях и 6-ти картинах, в стихах. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К°, 1902.

в тексте, может содержать информацию и о том, насколько изображаемое в художественном произведении соответствует нынешним представлениям о том, что же было «на самом деле». Однако данное исследование не предполагает источниковедческих и текстологических изысканий и сосредоточено на смыслах упоминаний Литвы, литовцев, реалий литовской культуры, на коннотативных значениях²⁰. Предметом такого анализа становятся внутренние отношения элементов имманентной структуры текста и различным образом реализуемые ею фундаментальные оппозиции «своего» и «чужого», «близкого» и «далекого», «настоящего» и «прошлого». Анализ значений литовских мотивов ряда произведений, в том числе хрестоматийных и входящих в школьную лектуру, характеризует совокупный образ Литвы и литовцев, обнаруживает константы в представлениях о прошлом Литвы и отношениях к ней России и русских, воспроизводимые авторами в различных произведениях и, что еще важнее, читателями. Генезис же этих представлений становится при таком подходе второстепенным вопросом.

Пояснить такую методику должны два примера. Первый – эпизод в драме А. Н. Островского «Гроза» (1859), тем более показательный, что тема пьесы отнюдь не предполагает обращения к историческим сюжетам (в отличие, например, от драматической хроники «Дмитрий Самозванец и Василий Шуйский»). В драме под «сводами старинной, начинающей разрушаться постройки» жители приволжского города Калинова беседуют, разглядывая остатки росписи (д. 4, явл. 1):

1-й. А это, братец ты мой, что такое?

2-й. А это Литовское разорение. Битва! видишь? Как наши с Литвой бились.

1-й. Что ж это такое Литва?

2-й. Так она Литва и есть.

1-й. А говорят, братец ты мой, она на нас с неба упала.

2-й. Не умею тебе сказать. С неба так с неба.

Женщина. Толкуй еще! Все знают, что с неба; и где был какой бой с ней, там для памяти курганы насыпаны.

1-й. А что, братец ты мой! Ведь это так точно²¹.

В традиционных школьных интерпретациях эпизод истолковывается как одно из свидетельств невежества обитателей «темного царства» и легкости,

²⁰ О значении коннотативных смыслов см.: *Барт Р. S / Z*, пер. с фр., 2-е изд., исп., под ред. Г. К. Косикова. Москва: Эдиториал УРСС, 2001, с. 35–36.

²¹ *Островский А. Н.* Полное собрание сочинений. В 12-ти т., под общ. ред. Г. И. Владыкина и др., т. 2: Пьесы (1856–1866). Москва: Искусство, 1974, с. 250.

с которой ограниченное сознание удовлетворяется нелепыми и фантастическими ответами, особенно если они подкрепляются ссылкой на всеобщность знания («все знают»). Беседа предстает как «раскрывающая их дикое невежество»; разговор калиновцев отнесен к тем четырем явлениям из 41, которые имеют «последовательно комический характер»²². Интерпретацию дополняют предположения о ложно-этимологической мотивации фантастичного способа вторжения Литвы извне в *свое* пространство: по разумению калиновцев, «Литва» упала с неба, потому что она «лита» (т. е. летает). Такое истолкование закрепилось благодаря канонизированной советским литературоведением статье Н. А. Добролюбова «Луч света в темном царстве» (1860), в которой подчеркивалась фундаментальная косность и замкнутость изображенного в пьесе мирка, пребывающего «в полнейшем неведении об остальном мире»:

«Вы можете сообщить калиновским жителям некоторые географические знания; но не касайтесь того, что земля на трех китах стоит и что в Иерусалиме есть пуп земли, — этого они вам не уступят, хотя о пупе земли имеют такое же ясное понятие, как о Литве, в «Грозе». <...> «А говорят, братец ты мой, она на нас с неба упала», — продолжает первый; но собеседнику его мало до того нужды: «ну, с неба так с неба», — отвечает он... Тут женщина вмешивается в разговор: «толкуй еще! Все знают, что с неба; и где был какой бой с ней, там для памяти курганы насыпаны». — «А что, братец ты мой! Ведь это так точно!» — восклицает вопрошатель, вполне удовлетворенный. И после этого спросите его, что он думает о Литве! Подобный исход имеют все вопросы, задаваемые здесь людям естественной любознательностью»²³.

А. А. Григорьев, напротив, в рассматриваемом эпизоде отказывался видеть обличительную сатиру. В статье «После Грозы Островского. Письма к Ивану Сергеевичу Тургеневу. Письмо первое. Неизбежные вопросы» (1860) критик, полемизируя, прежде всего, с Добролюбовым, писал:

«Горькое и трагическое в том, что «царь Фараон из моря выходит» и что «эта Литва — она к нам с неба упала»²⁴.

Иное истолкование того же эпизода формируется выводимым из самого текста пьесы противопоставлением «своего» и «чужого», в котором «свое» включает в себя идею национальной исключительности и принадлежности к

²² Ревякин А. И. «Гроза» А. Н. Островского. Пособие для учителя, издание третье, исправленное и дополненное. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1962, с. 190, 207.

²³ Добролюбов Н. А. Русские классики: Избранные литературно-критические статьи, издание подготовил Ю. Г. Оксман. Москва: Наука, 1970 (Литературные памятники), с. 264–265.

²⁴ Григорьев А. А. Искусство и нравственность, вступит. статья и коммент. Б. Ф. Егорова. Москва: Современник, 1986 (Б-ка «Любителям российской словесности. Из литературного наследия»), с. 243.

православию, а «чужое» понимается как заграничное, враждебное и вместе с тем дьявольское, адское. Иноземные страны или нации «равно отвратительны все, потому что все – чужие», чуждость носит религиозный и едва ли не метафизический характер, поэтому Литва не случайно изображена на стенах разваливающейся постройки рядом с геенной огненной и в таком соседстве жители провинциального русского города ничего странного не видят²⁵. В одном из новейших исследований убедительно показано, что в русской драме господствуют законы природы и слепая историческая судьба, а не осуществляемое в борьбе интересов и воли антагонистов историческое деяние. Поэтому про историю помнят, однако «как о баснословном предании, едва ли не мифе, в котором все само собою разумеется: Литва она Литва и есть; *все знают, что она с неба упала*». Уездный или заштатный город соотнесен не с Петербургом (он не упомянут в пьесе), а с Москвой, поскольку в культурном отношении он «принадлежит не Российской империи, а Великому княжеству Московскому: ведь это именно Москва воевала с Литвой, а остальная Великая Русь, и в том числе Калинов, помогала ей»²⁶.

В такой перспективе рассматриваемый эпизод предстает разговором «о широко понимаемом времени», а соседство Литвы с геенной получает другое объяснение:

«Росписи изображают геенну огненную — явление вечное, вневременное — и литовское разорение — реальное историческое событие, имевшее место сравнительно недавно, 250 лет назад. Но Литва, как уже говорилось, понимается беседующими не исторически, а мифологически: Литва она Литва и есть, она на нас с неба упала. Видимо, жителям Калинова затруднительно иметь дело с историческим временем, и они превращают его в более привычное мифологическое, в направлении вечности. Становится понятным, почему битва с Литвой соседствует на стене галереи и в тексте трагедии с образом геенны»²⁷.

Приведенные наблюдения в различных аспектах нюансируют атрибуты Литвы в «Грозе» Островского как феномена «чужого» в пространственном, временном, конфессиональном, национальных отношениях: она враждебна, вступает в битвы, несет разорение, исключена из «нашего» времени, поскольку относится далекому прошлому, и принадлежит чуждому пространству, — даже и не иноземному, а внеземному, «небу», откуда она и «упала на нас», обладая свойством вторгаться в наше пространство непостижимым, фантастическим образом.

²⁵ Вайль П., Генис А. Родная речь. Уроки изящной словесности. Москва: Независимая газета, 1991, с. 104.

²⁶ Шукшин В. Заметки о мифопоэтике Грозы // Вопросы литературы, № 3, 2006, с. 181, 184.

²⁷ Там же, с. 190.

Другой пример – две баллады В. А. Жуковского. Его «Людмила» (1808), как известно, является переработкой баллады Г. А. Бюргера «Ленора» (1773). В немецкой балладе жених Леноры гибнет в войске прусского короля Фридриха II во время Семилетней войны (1756–1763) в битве под Прагой (1757): “Er war mit König Friedrichs Macht / Gezogen in die Prager Schlacht“. Мертвым Вильгельм приезжает из Богемии (“Weit ritt ich her von Böhmen“) и увозит Ленору за сотню миль (“hundert Meilen“) в тихий и холодный приют в шесть досок и две досочки²⁸. Привязка сюжета к современным событиям в балладе Бюргера замещается у Жуковского отнесением, по неоднократно повторяемым в переизданиях комментариям, к «Ливонским войнам XVI–XVII вв.»: жених «с грозной ратию славян» гибнет «в далекой стороне»; его *тесный дом* – «близ Наревы», «Там, в Литве, краю чужом»²⁹, и уже оттуда, с того света, он мертвым возвращается за своей невестой.

Сходными чертами чужой, далекой и враждебной, но не вовсе потусторонней страны наделена Литва в балладе Жуковского «Вадим» (1814–1817; первая публикация 1817): заглавный герой, новгородский витязь, в приднепровском лесу сразил вооруженного дубиной великана, похитившего девушку. Красавица оказалась киевской княжной, которую увидел не в добрый час «литовский князь, / Враг церкви православной», и велел похитить; красавицу ожидала безутешная тоска в «чужой стране»³⁰. В сопоставлении с благородным конным и вооруженным мечом новгородским витязем литовский исполин с дубиной, в медвежьей шкуре, без коня, дважды названный хищником, уподобленный волку, не прибегающий к членораздельной речи оказывается дикарем; олицетворенные персонажами Русь и Литва противостоят в конфессиональном, моральном, цивилизационном планах. Замечание о том, что в двух балладах Жуковского «очень неопределенно изображена средневековая эпоха – войны литовских и русских феодалов»³¹, не исчерпывает характера упоминаний Литвы и не вполне точно в обозначении времени: свя-

²⁸ Bürger G. A. Sämtliche Werke. Neue Original-Ausgabe. In vier Bänden. Erster Band. Göttingen, 1844, S. 55, 59–60.

²⁹ Жуковский В. А. Сочинения. В 3-х т., т. 2: Баллады; Поэмы; Повести и сцены в стихах, сост. и коммент. И. М. Семенко. Москва: Художественная литература, 1980, с. 7–10, 455. Уместно отметить, что П. А. Катенин в своей версии той же баллады хронологически приближает события, однако все же относит их если не в отстоящую на два столетия глубину лет, то на век: в балладе «Ольга. Из Бюргера» (1816) битва под Прагой заменена Полтавским боем (1709) и страна чужая стала «Украиной дальней» (Катенин П. А. Избранные произведения, вступит. ст., подготовка текста и примеч. Г. В. Ермаковой-Битнер. Москва–Ленинград: Советский писатель, 1965 (Библиотека поэта. Большая серия), с. 91–92).

³⁰ Жуковский В. А. Сочинения. В 3-х т., т. 2: Баллады; Поэмы; Повести и сцены в стихах, сост. и коммент. И. М. Семенко. Москва: Художественная литература, 1980, с. 105–108.

³¹ Сидеравичюс Р. А. С. Пушкин и Литва. Вильнюс: Petro ofsetas, 1999, с. 7.

занный с Литвой сюжет отнесен в особое балладное прошлое, аналогичное размытому эпическому прошлому калиновцев в драме Островского. Литва – источник угроз и опасностей, ассоциируется с враждебностью, агрессивным иноверием и негативно маркированной дикостью. Характерной деталью облика литовца, кочующей из произведения в произведение, стала медвежья шкура: исполин в «Вадиме» «С медвежьей кожей на плечах, / С дубиной за плечами<...>», «медвежьей шкуры веют на левых плечах, орлиные крылья шумят за спиной» литовских конников в повести А. А. Бестужева-Марлинского «Роман и Ольга» (1823)³², литовцы юные «С медвежьей кожей на плечах, / В косматой рысьей шапке <...>» в пушкинском переводе вступления к «Конраду Валленроду» («Сто лет минуло, как тевтон...»; 1828).

Избранный в данном исследовании аспект анализа литературного материала позволяет не рассматривать ни социально-исторический контекст и генезис представлений о Литве как медвежьем крае, легших, среди прочего, в основу сюжета новеллы П. Мериме «Локис»³³, ни влияние польской литературной традиции, но сосредоточиться на значениях этой детали. Они сводятся к акцентированию необычности, своеобразия древних литовцев, в частности, посредством актуализации оппозиции «свое» – «чужое», в которой чужое ассоциируется с природой и может пониматься как естественность, дикость, нетронутость человеческой культурой, что определяет их место на периферии, – если не вовсе за пределами, – цивилизации и человеческого рода. Более того, медвежья шкура оказывается знаком причастности к потустороннему, загробному миру, поскольку медведь и его атрибуты в славянских языческих представлениях выступают манифестацией и атрибутами владыки царства мертвых³⁴, и корреспондирует с другими признаками культурных, конфессиональных, этических характеристик литовцев и древней Литвы.

В упомянутой повести Бестужева-Марлинского литовцы – то враги (ср. перечисление битв «с богатырями железными, с суровыми шведами, с дикими половцами и литовцами»³⁵, то союзники³⁶; в Новгородской земле нахо-

³² Бестужев-Марлинский А. А. Сочинения в 2-х т., т. 1: Повести. Рассказы, сост., подгот. текста, вступ. статья и коммент. В. И. Кулешова. Москва: Художественная литература, 1981, с. 46.

³³ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 436–437.

³⁴ Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мираликийского). Москва: Издательство Московского университета, 1982, с. 86–117, 163–166.

³⁵ Бестужев-Марлинский А. А. Сочинения в 2-х т., т. 1: Повести. Рассказы, сост., подгот. текста, вступ. статья и коммент. В. И. Кулешова. Москва: Художественная литература, 1981, с. 39.

³⁶ Там же, с. 44.

дят прибежище мятежные литовские князья, владения которых захватывает «братоубийца Витовт». Запятнавший себя «клятвопреступством», «забрызганный кровью наших одноземцев», Витовт извел Скиригайлу и Нариманта; «роскошный на обеты и угрозы», он «любит греться у чужого пожара». С другой стороны, Витовт – союзник и зять великого князя московского Василия Дмитриевича, вместе они воюют против немецкого ордена меченосцев; Витовт титулует себя «князь Чернигова, князь Белой и Червонной Руси, земли витязей и всей Литвы» и называет себя «новым братом по вере» новгородцев³⁷. Часть упоминаемых имен литовцев звучит экзотично (Витовт, Наримант, Ямонт, Скиригайла), – в отличие от литовского князя Патрикия, сына Нариманта, «которому новгородцы дали в управление приневские земли». Литовцы хорошо экипированы: легкие кольчуги до колена, бобровые прильбицы, кривые сабли, «копья, увенчанные полосатыми значками», «лядунки с снарядом огнестрельным», «едва виденные дотоле самопалы» и курящиеся фитили в жестяных трубках, высокие сафьяновые седла, «убитые золотом, увешанные корольковыми кисточками и ременными плетями», «медвежьи шкуры веют на левых плечах, орлиные крылья шумят за спиною». Удалые наездники, они «дивят народ своим проворством» – «гарцуют и с воплем скачут по полю, крутят дротиками, мечут и ловят их на полете»; «покинув повод на шею послушных бегунов», самопалами, «как перуном, разят перелетных ласточек»³⁸.

В повести о средневековой Ливонии «Замок Венден» (1823) упомянуты «литовские кони» и «крымский жеребец», что поясняется в авторском примечании: рыцари покупали коней у литовцев, а те, «имея стычки с крымцами», могли поставлять немцам и «лошадей крымской породы»³⁹. В повести встречается название жреца и имя языческого бога («мстительный вайделот» призывает чарами «адских духов на стубу пришельцев – разрушителей Перкуна»), но в примечании автора вайделоты названы «жрецами и вместе волхвами эстонскими»⁴⁰.

События повести «Изменник» (1825) относятся к Смутному времени; упоминаемые здесь литовцы находятся «под начальством удалого Лисовского, который с русскими и казаками идет к Сапеге». Показательна их беглая характеристика в пестрой «смеси народов» в лагере Александра Юзефа Лисов-

³⁷ Бестужев-Марлинский А. А. Сочинения в 2-х т., т. 1: Повести. Рассказы, сост., подгот. текста, вступ. статья и коммент. В. И. Кулешова. Москва: Художественная литература, 1981, с. 47–50.

³⁸ Там же, с. 46.

³⁹ Там же, с. 70.

⁴⁰ Там же, с. 74.

ского, одного из военачальников Лжедмитрия II, как «полудиких литовцев», приведенных «панами на разбой и убой»⁴¹.

Действие романа Н. А. Дуровой «Гудишки» погружено в неопределенно далекую («очень давно») эпоху. Давняя пора, «когда Литва еще была «Литвою» и имела множество богов везде и для всего, то есть: была еще Княжеством и поклонялась идолам»⁴², воссоздается в рассказе ученого раввина, услышанном автором. Прошлое безвозвратно минуло, что особенно подчеркнуто в финале: спустя некоторое время после описанных событий «из развалин пышного замка» был сооружен «большой господский дом», затем и он развалился, был скрыт, на его месте «волнуется золотистая рожь», а замок Торгайлы и все происшествия «давно изгладились из памяти народной»:

«<...> теперешние Литвины, если спросить их, отвечают с глупо-беспечным видом: «а Бог знает, что пане, що тут когдась было! говорят люди, що жила якась мара оттам, где теперь болото»⁴³.

Локализовать во времени события «Гудишек» можно лишь весьма приблизительно: господствует язычество и большим влиянием пользуются жрецы, которые еще «не волновались опасениями, что владычество их ниспровергнется чрез уничтожение идолопоклонства»; безымянный великий князь литовский «был ревнительным язычником»⁴⁴, хотя и «был очень склонен принять христианскую веру»⁴⁵. Такая ситуация могла иметь место еще в середине XIV в. Однако главный герой, отпрыск знатного литовского рода граф Яннуарий Торгайло, тайно принял христианство и часть жизни провел в Кракове; между тем первые княжеские и графские титулы влиятельнейшим литовским родам были пожалованы императором Священной Римской империи в XVI в. Литва и Польша представляются союзными государствами, между которыми, впрочем, случаются ссоры и войны; войне в романе может соответствовать война Свидригайлы с Ягайлой в 1431 г. Имена персонажей большей частью польские (Францишек, маршалец Станислав Клутницкий, воевода Иоахим Сендомирский, Гедвига Аграновская и другие), лишь некоторые — условно литовские: безумная вешунья Нарина, литвин Рокоч, его

⁴¹ Там же, с. 165, 167.

⁴² [Дурова Н. А.] Гудишки. Роман в четырех частях, сочинение Александрова, ч. 1. Тип. Штаба Отдельного корпуса внутренней стражи, 1839, с. 10.

⁴³ Там же, ч. 4, с. 213–214. Наречие, на котором изъясняются местные мужики в «Записках кавалерист-девицы», в передаче Дуровой также «больше напоминает украинский язык», знакомый ей по проведенному на Украине детству ([Сидеравичюс Р.] Надежда Дурова // Русская литература в Литве: XIV–XX вв. Хрестоматия, с. 280).

⁴⁴ [Дурова Н. А.] Гудишки. Роман в четырех частях, сочинение Александрова, ч. 1, с. 74.

⁴⁵ Там же, ч. 4, с. 95.

жена Керелла, дочь красавица Астольда, Воймир, Ольгерд (не исторический Альгирдас, а сын одного из приближенных к великому князю вельмож). Общую картину чужой, несовременной и нерусской жизни, усугубляют вкрапления польских выражений („Iezus! Marya!“), именованья монастыря под Краковом *кляштором*, графа – «ясневельможный hrabia», упоминания «грозного Перкуна» и, главным образом, наделенный сверхъестественными качествами кумир грозного Пеколы, вокруг которого и выстроен готический сюжет романа.

Роман Дуровой отличает полное отсутствие каких бы то ни было русских мотивов. Противостоящее язычеству христианство в «Гудишках» – католичество и *вера польская*, в отличие от литовского язычества: главный жрец требует от героя романа решительного ответа, литвин ли он, «верный богам своим», или поляк, «поклоняющийся Кресту»⁴⁶; великий князь литовский призывает его «возвратиться на родимые поля, под сень отечественных лесов, под защиту сильных богов наших!»⁴⁷, беседу начинает с формулы «кому б вы ни поклонялись, граф! нашему перкуну или Богу христианскому <...>»⁴⁸. В сознании героя структура самоидентификации осложняется несовпадением национальной и государственной принадлежности с конфессиональной:

«<...> если случались какие войны у моего отечества, тогда я тотчас становился под знамена моей родины и не имел нужды веровать идолам, для того, чтоб пролить охотно всю кровь свою за народ, среди которого родился»⁴⁹.

В целом Литва «Гудишек» – чужой (но не враждебный), экзотический и таинственный локус безвозвратно ушедшего былого, память о котором хранят «только жида-арендаторы, и то умные», и «увеселяют или пугают путешественника рассказом» о нем⁵⁰. Это край войн, охот и балов, в которых протекала жизнь знатных литвинов и литвинок – необычайных красавиц, а также край чародейства, фантастических предсказаний, сверхъестественных происшествий. В одноименной вставной новелле «Гудишки», опубликованной в «Добавлениях» к «Запискам кавалерист-девицы» (1839), сходные черты приданы образу края воинственного прошлого и «чарующей таинственности», в котором женщина – владычица, герой, полководец: «Ян Собиеский!.. Валленрод! Альдона!..» – все, что рассказчица читала «о происшествиях этого края, о войнах Литвы», ожило в ее воображении при виде глинистых по-

⁴⁶ [Дурова Н. А.] Гудишки. Роман в четырех частях, сочинение Александрова, ч. 3, с. 199.

⁴⁷ Там же, с. 115.

⁴⁸ Там же, с. 233.

⁴⁹ Там же, с. 109.

⁵⁰ Там же, ч. 4, с. 215–216.

лей, «возделываемых теперь худыми, бедными *chlorami*» с бессмысленным взглядом.

В «Записках» настоящее с его скудной крестьянской жизнью контрастирует с поэтическим прошлым с прекрасными и величественными героями. Бледные худые литвины не похожи на тех, которые «доблестно воевали с рыцарями храма», а «безобразные бабы и девки», «дурные лицом, дурно одетые», – на тех, чья «красота превосходила красоту струй»:

«Литвин мало чем разнится от тех баранов, с которыми живет в одной избе!.. Уж нет тех литвинок, ходивших некогда к Вилии за водою <...>»⁵¹.

В очерке «Гудишки» обращает на себя внимание мотив особого положения и особенного характера литовской женщины – владычицы и героини. Обязанный, по-видимому, прежде всего «Гражине» Мицкевича, этот мотив и его трансформации присутствуют в ряде других произведений. Например, в поэме Лермонтова «Литвинка» (1832) Литва – край, где «вольны девы», вольны и в выборе спутников жизни; героиня, «как ангел брани», участвует в сражении. Поята, дочь верховного жреца Лиздейко в стихотворной драме «Крещение Литвы» (1874) Навроцкого бежит из отчего дома и меняет веру из любви к рыцарю Тевтонского ордена. Нарая поэмы М. Липкина «Пац и Нарая. Литовское предание» (1886) из-за тяги к свободе томится в монастыре, куда ее отдал на воспитание овдовевший отец; отважная и гордая литвинка участвует в опасных охотах, управляется с могучим арабским конем, владеет луком⁵².

В романе Г. А. Хрущова-Сокольников «Грюнвальдский бой, или Славяне и немцы»⁵³ в княжне Скирмунде горячая любовь к родине и своему народу, ненависть к немцам сочетается с верностью своему чувству, простирающемуся до дочернего непослушания. Скирмунда, чтобы избежать брака с нелюбимым мазовецким князем, дала обет служения богине Прауриме, что предполагает безбрачие. Но, уже дав обет вайделотки, она в «дикой решимости» согласилась с замыслом возлюбленного, смоленского князя христианина Давида, отбить ее по пути в святилище Прауримы в Полунге и бежать с ним. Захваченная крестоносцами, Скирмунда в заточении в замке родила ребенка от воспылавшего к ней страстью комтура; когда же ее освободили войска отца

⁵¹ *Дурова Н. А.* Избранные сочинения кавалерист-девицы, сост., вступит. ст. и примеч. Вл. Б. Муравьева. Москва: Московский рабочий, 1988 (Библиотека «Московского рабочего»), с. 208–281.

⁵² *Липкин [М.]* Стихотворения. Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1888, с. 149, 154–156.

⁵³ *Хрущов-Сокольников Г. А.* Грюнвальдский бой, или Славяне и немцы: Исторический роман-хроника. Санкт-Петербург: В. В. Комаров, 1889.

Вингаллы и дружина князя Давида, то она сама приговорила себя к смерти в огне. В романе «Княжна Острожская. Исторический роман XVI века» (1876) Вс. Соловьева тем же особенностям социального статуса и поведения литовской женщины дается негативная оценка, поскольку они привели «семейные нравы литовской аристократии» к упадку: женщина «имела многие права и пользовалась большою независимостью», но недостаток воспитания развил «полное отсутствие самоуважения» и она «стремилась только к роскоши и неприличному кокетству»⁵⁴.

В романе Н. В. Кукольника «Альф и Альдона» Литва XIV в. необычна, прежде всего, реалиями незнакомой культуры и далекой эпохи беспрестанной борьбы против «латинских волков». Экзотичность древней Литве придают описания обычаев, обрядов и верований, таинственных языческих капищ и идолов, многочисленные имена божеств (бог дорог Кело, Крумина, Нийола, Поклус, Праурина, «литовский Вакх» Рагутис, «литовский Аполлон» Сотварос, «нимфы литовские» дугны, «лешие девы» раганы и медзойны, злые подземные духи барстуки) и героев, исторических (Бирута, Маргер, великий магистр Генрих Книпроде и другие) и вымышленных (Вруба, Вундина, Германда, Калнас, Эйвас), названия служителей культа (вайделоты и «литовские весталки» вайделотки, «литовские вакхантки» рагутницы, жрецы вейктимы, вуршайты, криво кривейто, свальгоны, сигоноты, лингуссоны, тилуссоны, сейтоны – гадалки, умевшие заговаривать болезни) и специфических реалий быта (Вечный Знич, Ромнова, священные рощи, дайны), чужеродная топонимика (Езеросы, Жижморы, Керново, Невяжа, Пилона, Полунга).

Вместе с тем экзотичная и в этом смысле чужая Литва переплетена с Русью и русской православной культурой многочисленными связями, включая родственные: от «одного Рюрика и Станислав киевский и Гедымин литовский»⁵⁵; по словам Ольгерда, у него «в Вильне из русских княжеств три свата и семь невест сидят»⁵⁶. Друг и советчик Гедымина, воспитатель Ольгерда и Кейстута – киевский боярин Цвиркун; при мудром правлении Гедымина Русь «смешалась с Литвою; вносит в быт язычников свои нравы, пролагает пути к принятию христианства»⁵⁷. Между «всеми боярами и князьями литовскими» Гаштольд – единственный «поборник латинской веры», кроме него «не было католиков во всем великокняжестве», а выписанные им фран-

⁵⁴ Соловьев Вс. С. Сочинения, т. 1: Княжна Острожская. Исторический роман XVI века. Санкт-Петербург: Тип. Товарищества «Общественная польза», 1887, с. 15.

⁵⁵ Кукольник Н. Альф и Альдона. Исторический роман в четырех томах, т. 1. Санкт-Петербург: тип. И. Глазунова и К^о, 1842, с. 42.

⁵⁶ Там же, т. 2, с. 28.

⁵⁷ Там же, с. 149.

цисканцы ненавистны народу, поскольку «латинского креста» «не принимают литвины, бегут от него, или сражаются»⁵⁸.

Культура проникает в Литву из русских земель, из Киева – «всякому книжному разуму гнезда»⁵⁹. Вильно населена литовцами, русскими, немцами, евреями и множеством русских («будто не Литва»⁶⁰). В дружинах Ольгерда «десятый разве Литвин». В его правление в Вильне «чуть не целый сорок церквей, и христианство растет, без принуждения»; за немногими исключениями «все жители Вильна» того времени были православными⁶¹. Изображения светлиц и теремов, в которых, например, Ульяна Александровна беседует с Марьей Константиновной, женой Любарта⁶², или играют в куклы ее падчерицы Наташа и Агриппина, дочь первой жены Ольгерда Марии Витебской, одетые в одинаковые сарафаны, под надзором няни Нимфадоры Власьевны⁶³, предстают картинами скорее русской, чем литовской жизни. В беседах персонажи обращаются друг к другу и других героев называют на русский лад Альдонушка, Бирута Видымундовна, Володимер Гедыминыч, Гедымин Витевич, Кейстут Гедыминыч, Ольгерд Гедыминович, в речи автора – жена Гаштольда, полька и католичка Анна Бучацкая именуется Анной Осиповной.

Только из политических расчетов и опасения утратить поддержку своих «дикарей» Ольгерд отказывался от «славы крестителя земли Литовской» и намеревался объявить себя христианином тогда, когда он объединит под своей властью русские земли и станет «великим князем всея Руси... от Немана до Волги, от Днепра до Белого моря»⁶⁴. Собственно «знаменитая Литва, от которой все великокняжество носило название», доставшаяся в удел Кейстуту, – бедный, едва заселенный «полудикими людьми» край непроходимых лесов. За ним, «как за неприступным валом», стояло княжество, «составленное из чисто-русских земель и народа, осененного православием». Оно «было богато, вело обширный торг, блистало благолепием храмов Господних, наукой и художествами своего времени», – в отличие от дикого, «как леса его», литовского удела, дремавшего «во мраке невежества» и поклонявшегося «идолам языческой Литвы»⁶⁵.

⁵⁸ Кукольник Н. Альф и Альдона. Исторический роман в четырех томах, т. 1. Санкт-Петербург: тип. И. Глазунова и К°, 1842, т. 2, с. 68–69.

⁵⁹ Там же, т. 1, с. 47.

⁶⁰ Там же, с. 101.

⁶¹ Там же, т. 2, с. 25, 113–114.

⁶² Там же, т. 3, с. 74–78.

⁶³ Там же, т. 4, с. 24–25.

⁶⁴ Там же, т. 2, с. 28–30.

⁶⁵ Там же, т. 3, с. 10–13.

В языческих святилищах воздвигнуты фантастичные кумиры; например, в подземном храме в глубине заповедного леса: Атримпос, «литовский Нептун», – в виде поднимающегося спиралью огромного змия, отделанного перламутром и янтарем, «с головою молодого человека»; Упина, богиня рек, ручьев и источников, – «в образе женщины средних лет», с льющейся из десяти пальцев водой; Гардеолд, «литовский Эол», – «великан из дерева, облепленный перьями всех известных птиц», с «облепленным кораллами и раковинами» чаном с водой, в которой плавают рыбы⁶⁶. Власть жрецов над «дикарями», «поганью литовской» неумолимо слабела и хитрому криве-кривейто Гинтовту приходилось жаловаться Кейстуту на то, что «нет на всей земле литовской ни одного князя литовского; все стали русинами»; «люди виленский молится в церквах русских: все покинули веру предков»⁶⁷. В язычнике Кейстуте надеялись найти покровительство и опору сластолюбивые и коварные жрецы. Один из них, криве Буйтононор, даже соорудил ему алтарь в капище Веллоны «возле алтарей Геллона, Палемона, Альцыса и других полубогов» и начал приносить ему жертвы⁶⁸. В борьбе с покровителями православия Ольгердом и Ульяной жрецы прибегали к преступным интригам и заговорам.

Литва Н. В. Кукольника – это край военных и охотничьих подвигов, где пьют мед и пиво «алус», слушают песни «буртиников», это удивительная страна небывалых приключений, заговоров и измен, с одной стороны, и пылких страстей, высокой самоотверженности и преданности, с другой. В общей картине, помимо сцен пестрого городского быта, дворцовой жизни, походов и боев, языческих обрядов, важное место занимают хитрые жрецы, мудрые и отважные мужи и цельные женские натуры, не знающие преград в верности обету (Бирута), в любви (любовь Вундины к немецкому рыцарю) или мести (княгиня эйрагольская Далия; при молодости и нежном сложении наделена необычайной силой, искусством метать копьё и управлять мечом, «дерзкой решимостью на самые опасные подвиги» и непокорным нравом⁶⁹). Литва оказывается удаленным от читателя во времени и маркированным культурными отличиями пространством борьбы конфессий, в котором языческая дикость постепенно уступала превосходящей православной цивилизации. Чуждый католичеству народ сопротивляется несущим западное христианство не-

⁶⁶ *Кукольник Н. Альф и Альдона. Исторический роман в четырех томах*, т. 1. Санкт-Петербург: тип. И. Глазунова и К°, 1842, т. 3, с. 112–113.

⁶⁷ Там же, т. 2, с. 91.

⁶⁸ Там же, т. 4, с. 48.

⁶⁹ Там же, с. 126–127.

мцам, негативно относится к полякам и евреям, но мирится (за исключением жрецеского сословия) с присутствием значительного русского элемента.

Негативно окрашенные дикость и воинственность – основные черты древней Литвы в стихах П. В. Кукольника. В его стихотворении «Александру Антоновичу Де-ла-Гарде (Гумореска)» (1856) перифрастически обозначен Неман как свидетель «злодейств служителей Христа» – крестоносцев, громивших триста лет «Литовцев-дикарей, под знаменем креста»⁷⁰. В стихотворении «Аделаиде Романовне Гейнрихсен (Воспоминания о Вильне)» (1861) мрачное прошлое представлено двумя аспектами – военного могущества («замки грозные», «мрачные вельмож палаты, / Громадой славные одной», шлемы, кольчуги, латы вельмож и князей, «героев, великанов», сражавшихся с крестоносцами – «с священным ополчением, / Знаменовавшим за Христа / Кровавый путь опустошением») и языческого культа (Знич неугасимый, «бессловесные истуканы», в честь которых «крови пролиты струи», жрецы – «сигеноты, туллисоны / И кровов бесконечный строй», «вайделоты и свальгоны / И тьма прислуги храмовой»). Древняя культовая практика литовцев не соотносится с национальным своеобразием и окрашена (в частности, посредством эпитетики) отрицательно. С жестоким и мрачным прошлым контрастирует благодатное христианское настоящее: в «долине Свенторога» красуется «храм невидимого Бога», кровавые жертвоприношения сменил «бескровной жертвы фимиам»; христианство превосходит язычество и в эстетическом плане: «вместо капищ безобразных» – «Церквей прекрасные строенья».

Различия христианских вероисповеданий в настоящем времени не акцентируются и описание достойных прославления святынь включает и католические, и православные – собор Святого Станислава, икону Остробрамской Божией матери, Свято-Духов и Свято-Троицкий монастыри. Если кафедральный собор утверждает превосходство христианской веры над язычеством, то Свято-Духов монастырь вызывает экскурс в историю борьбы католичества и православия: Сигизмунд, «водимый / Лойолы хитрости сынов», не сумел истребить *веру отцов* в сердцах «верных православья чад». Упоминание хранимых в монастыре мощей великомучеников конкретизирует противопоставление христианства язычеству: три «православия героя» победили «Языческое изуверство, / Насилье, происки жрецов, / Ожесточение и зверство / Небесной истины врагов». Троицкий монастырь напоминает о первом христианском (православном) храме, построенном «в мраке идолослуженья, / Средь изуверства бурных туч», о деятельности ревнителя православия Конс-

⁷⁰ Кукольник П. Стихотворения. Вильно: Тип. А. К. Киркора, 1861, с. 53.

тантина Острожского («Великий вождь Литовских сил»), а хранившаяся в монастыре икона (которой Иван III Васильевич, «Державный великан Москвы», благословил свою дочь Елену на брак с Александром, «Ягайлы внуком») – о несостоявшемся из-за «происков, коварства» и «ненависти вековой» союзе Москвы и Литвы. Униатство трактуется в той же тональности, что и язычество, – как «тьма предубеждения», результат омрачающего влияния «ангела тьмы, раздора». Таким образом к темному прошлому отнесено не только язычество, но и эпоха господства инославия (католичества и униатства) и борьбы православия с католичеством⁷¹.

«Преемник славный Гедимины», «мститель», который «среди Литвы восстал», – так обозначен Витовт, указавший «путь потомству, к обузданию / Насилья хищных», т. е. Крымского ханства, в «Воспоминаниях о Крыме». Истребив «полчища», он собрал «сокровища несметны» и освободил «пленных тьмы». «Креста успехи над луной», однако, были удалены «на три века»: крестоносцы, «под предлогом обращения / Литвы», внесли в нее «убийство, разоренье, / Пожары и грабеж», тем самым спасли от гибели ханство⁷².

Во второй половине XIX в. и в начале XX в. появилось несколько драм, поэм, повестей и романов (А. В. Жиркевича, А. А. Коринфского, М. Липкина, С. Р. Минцлова, А. А. Навроцкого, Вс. С. Соловьева, Г. А. Хрущева-Сокольников), изображающих Литву частью как таинственный экзотичный край языческих верований и народных преданий, частью же – как пространство борьбы между западной католической и восточной православной цивилизациями. Темой ряда из них был драматический поворот от язычества к западному христианству в XIV в., борьба Витовта с Ягелло, совместное победоносное выступление двоюродных братьев против крестоносцев. Другие живописуют межконфессиональную борьбу XVI в., с демонизацией «созданной адскою силою» дружины иезуитов, «невидимые стрелы которой были насквозь пропитаны смертоносным ядом»⁷³. Подробный анализ образа древней Литвы в этих произведениях предполагается в другой работе.

Представленный же материал позволяет говорить о том, что образ Литвы в романах, повестях, драмах, поэмах и стихотворениях с исторической тематикой включает в себя мотивы воинственной державы и языческой культуры, с ярко выраженной экзотичностью, – начиная с непривычных имен, незнакомых топонимов, странных и таинственных обычаев. Средневековая

⁷¹ Кукальник П. Стихотворения. Вильно: Тип. А. К. Киркора, 1861, с. 76–87.

⁷² Кукальник П. Воспоминания о Крыме. Вильна: Печатня А. Г. Сыркина, 1872, с. 9–10.

⁷³ Соловьев Вс. С. Сочинения, т. 1: Княжна Острожская. Исторический роман XVI века. Санкт-Петербург: Тип. Товарищества «Общественная польза», 1887, с. 2, 10.

Литва представляется эпохой незаурядных характеров, глубоких страстей и ярких происшествий (побеги, похищения, заговоры, убийства), междоусобной борьбы и героического противостояния литовцев крестоносцам, часто при участии русских. В романе Н. В. Кукольника, отчасти в повести Бестужева-Марлинского «Роман и Ольга» история Великого княжества Литовского переплетается с историей русских земель; в романе Вс. С. Соловьева «Княжна Острожская» Литва и вовсе Литовская Русь. Необычность древней Литвы заключается также в сильных женских характерах и в особом положении женщины, которая нередко наделяется функцией носителя патриотического сознания. Конфессиональные и культурно-бытовые отличия Литвы, специфичность социальной организации связаны с дикостью древних литовцев, соединяющей представления о простоте и непосредственности чувств, низком уровне культуры, цивилизационной отсталости (подчеркиваемой бедностью, особенно Жмуди) и близости природе.

Помимо экзотического «чужого» литовского язычества, лишь напоминающего о своем прошлом, в образе Литвы присутствует также *чужое* польского католического начала, подчеркнуто чуждого, иноземного, привнесенного с Запада, и отчасти еврейского и татарского элементов. *Чужое* католичества и польской культуры предстает враждебным началом в текстах, начиная со второй половины 1860-х гг. с полемическим акцентированием *своего*, русского / православного характера Литвы. Противопоставление современного состояния героическому и экзотическому прошлому Литвы либо дается вполне эксплицитно, как в стихотворении П. В. Кукольника «Аделаиде Романовне Гейнрихсен», либо едва намечено, как в других произведениях. Современное состояние рисуется благодатным и превосходящим прошлое или нормальным, обыденным, менее поэтичным.

Время в рассмотренных произведениях, эпических по своей жанровой природе либо с сильным эпическим началом, имеет характер замкнутого прошлого. Посредником между настоящим и событиями прошлого может выступить писатель, пересказывающий чужой рассказ, как в романе Дуровой, воссоздающий прошлое по свидетельствам летописцев и трудам историков, как в романе Кукольника. Посредником может быть и поэт, в воображении которого возникают картины литовской древности, навеянные старинными зданиями — свидетелями и хранителями седой старины. Воспоминания привязаны к географически и исторически конкретной части пространства и истории — к эпизоду или периоду истории, к замкнутому в себе и не имеющему продолжения в настоящем специфическому прошлому; настоящее может вызвать воспоминание о прошлом, но не само прошлое.

Безвозвратность прошлого и временную дистанцию подчеркивают перемены. Один из типов таких формул акцентирует необратимость перемен, в которых прошлое исчезает бесследно: от Поневежского леса «благодаря кухням и морозам, не осталось малейшего следа <...>»⁷⁴. Другой тип актуализации временной дистанции образует сопоставление одних и тех же топографических объектов в стародавние времена и в современности: «<...> возвышенность, где теперь лепятся каменные дома <...> Но во время, нами описываемое, кругом по всей этой возвышенности рос мелкий кустарник <...>»; «к священной роще, где ныне Лукишки»; городок, «на месте которого теперь стоит местечко Дуршунишки»⁷⁵ (иногда подобные сведения вынесены в построчные примечания). Былое безвозвратно минуло и полностью замещено настоящим и его новыми реалиями. Древняя Литва предстает давно и безвозвратно прошедшей; литовская тематика раскрывалась исключительно как тематика не подлежащей актуализации глубокой, едва ли не мифологической, и экзотичной древности.

⁷⁴ Кукальник Н. Альф и Альдона. Исторический роман в четырех томах, т. 1. Санкт-Петербург: тип. И. Глазунова и К°, 1842, с. 95.

⁷⁵ Там же, т. 2, с. 45–46; там же, т. 3, с. 46.

SUMMARIES /
ZUSAMMDENFASSUNGEN /
SANTRAUKOS

DIVISION OF THE GDL HERITAGE AND THE CONCEPT OF THE „LITVA / LETUVA“ DISTINCTION

Alfredas Bumblauskas

The article is aimed at applying the paradigmatic conception of the development of historiography (J. Rüsen), which operates with the components of pragmatism, historicism and overcoming historicism, to the development of the historiography of the history of the Grand Duchy of Lithuania. Theories of historical consciousness and historical culture developed by the representatives of the German school of social history, which correlate with the conceptions of the „master narratives“ and „places of memory“, and provide the basis for multi-perspective methodology and the narratives determined by it, are attributed to the latter component.

The process, which can be referred to as a movement from ethno-centrist national paradigms of historiography towards liberal and multi-perspective paradigms, is taking place in all historiographies of the region of the Grand Duchy of Lithuania (GDL). The most representative examples are as follows: Edvardas Gudavičius' conception of Europeanisation and spontaneous Polonisation of the GDL in the historiography of Lithuania; J. Bardach's conception of subjectivity of the GDL in Polish historiography, H. Wisner's conception of „two Lithuanian nations“ and other „anti-imperialistic“ tendencies of historiography, which go back to the geopolitical and geocultural conceptions of J. Giedroyc; A. Filiushkin's project of overcoming the GDL division in the historiography of Russia; the dialogic attitude of V. Nasevich and others in the historiography of Belarus.

From the point of view of the starting positions the most radical change is taking place in the historiography of Lithuania because, unlike the historiography of Russia, Poland and even that of Belarus, whose national narrative formed on the basis of historical methodology, the „Balto-philic“ paradigm, that is, the pre-scientific paradigm of pragmatism, remains the essential component in this narrative in Lithuania. The situation of the historiography of Belarus is the most complicated one from the point of view of the possibility for change. On the one hand, it is only now that the process is going through the „national“ paradigm formation stage, and on the other hand, it still features a strong prevalence of the Moscow-centric paradigm of communist origin. This can account for the radicalism of the national Belarusian narrative, which brought to life the „Litva / Letuva“ distinction.

However, it is impossible to explain the „Litva / Letuva“ distinction by means of nationalism alone. It is necessary to further elucidate the links of this distinction with the political events of 1990–1991, which are related to the territorial claims (for Vilnius and Klaipėda) lodged by the USSR to Lithuania which was seeking independence and eventually declared independence. Also, it is necessary to see this distinction within the context of the geopolitical and strategic goals and tactics of Lithuania's neighbour to the east, which is known from the realities of 1920–1926. On the other hand, it is necessary to elucidate the links with the political conflict between Poland and Lithuania over Vilnius in 1920–1922, and on the whole, with the conflicts between the modern nations that appeared in the GDL region, as well as the links with Russia's de-polonisation and administrative policy of the 19th century.

SUSIVIENIJIMAS KAIP DEZINTEGRACIJOS PRIEŽASTIS.

DAR KARTĄ APIE LIETUVIŲ IR LENKŲ ISTORIJĄ

Henryk Wisner

Straipsnyje pabrėžiama, kad iki Lenkijos ir Lietuvos valstybės pabaigos išliko dviejų valstybių atskyrumas. Be to, ypač LDK atveju, išliko politinės tautos atskyrumas, pasireiškiantis savo valstybingumo gynimu. Kitas procesas, kuris apsprendė istoriją – tai Lenkijos ir Lietuvos valstybių bajoriškų tautų virtimas į lenkišką lenkų tautą. Po to, atsirado lietuvių tauta ir tik tada susiformavo Lietuvos lenkai. Vienos kartos laikotarpiu įvyko esminiai ir spartūs lietuvių savimonės pokyčiai.

Abipusio supratimo tarp padalintųjų nebuvo ir negalėjo būti. Tačiau iki esminės konfrontacijos buvo prieita tik tada, kai atgimė lietuvių ir lenkų valstybės, kadangi apie teritoriją, dėl kurios buvo kovota, buvo galvojama išimtinai savininko kategorijomis. Tikimasi, kad dabar visuomenėse, ypač tarp elitų, bus daugiau supratimo dėl to, kad gali būti savi dalykai, tačiau tuo pat pat metu jais galima dalintis su kitais, abipusiai praturtėjant ir kartu nė akimirkai nenustojant galvoti apie ateitį.

LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTIJA
ŠIUOLAIKINĖJE BALTARUSIŲ ISTORIOGRAFIJOJE***Genadz Saganovič***

Žlugus Sovietų Sąjungai, didžiausio dėmesio baltarusių istoriografijoje susilaukė LDK istorija. Iki 1995 m. mokslinių ir ypač populiariųjų publikacijų kiekis padvigubėdavo beveik kasmet. Apibūdindama LDK, suverenios Baltarusijos istoriografija neigė pagrindines sovietinės koncepcijos ideologemas ir paveldėjo XX a. trečiojo dešimtmečio baltarusių istoriografijos, sužlugdytos Stalino represijų laikotarpiu, pozicijas. LDK buvo vaizduojama taip pat ir baltarusių valstybe („baltarusių-lietuvių“), kuri vystėsi provakarietiška kryptimi ir siekė atsiriboti nuo Rusijos. Nepaisant šio mito nevienareikšmiškumo, jis sąlygojo baltarusių tapatybės sustiprėjimą ir baltarusių valstybingumo raidą. Įsitvirtinus A. Lukašenkos režimui, istorijos dėstymo srityje, kurią imta ideologiškai kontroliuoti, įsakmiai stiprinamas pažįstamas nuo sovietų laikų LDK kaip priešiškos baltarusių tautai valstybės įvaizdis. Tačiau masinėje savimonėje istorinis mitas apie LDK yra svarbiausias elementas, atsveriantis oficialiąją ideologiją ir Baltarusijos bei Rusijos reintegracijos politiką.

„KITA RUSIA“ RUSŲ ISTORIOGRAFIJOJE

Aleksandr Filiuškin

LDK diskursas užima svarbią vietą rusų istorinėje atmintyje. Žiūrėdama į šį lietuvišką „istorinės atminties veidrodį“ Rusija mato pati save. Tiesa, neretai LDK diskursas pasitelkiamas dėl politinės konjunktūros, tačiau LDK reikšmės ir vaidmens Rusijos istorijoje apmąstymai rutuliojasi kur kas sudėtingiau. Jų negalima paaiškinti vien noru pagrįsti primityvius ekspansinius valdžios siekius arba nusivylusios viduramžius siekiančia „Rusijos likimo“ alternatyva visuomenės demokratinio idealo paieškomis. Kur kas perspektyvesnė atrodo LDK diskurso genezės ir jos ryšių su tais Rusijos istoriografijos momentais, kai LDK įvaizdis būdavo pasitelkiamas siekiant patvirtinti tam tikrų asmeninių intelektinių bei dvasinių ieškojimų rezultatus, analizė. Kitaip tariant, LDK diskursas mažai tedomino rusų mintį, o tebuvo antrinis, išvestinis, iliustruojantis globalesnius ir pačiai Rusijai aktualius diskursus. Juos galima suskirstyti į keturias grupes:

- LDK agresyvumo diskursas: „Rusija – lietuvių okupacijos auka“;
- LDK istorinio pasmerktumo diskursas: LDK traktuojama kaip „istorinis nesusipratimas“, silpnai išsivysčiusi valstybė, bandžiusi paveržti iš Rusijos jos hegemoniją Rytų Europoje;
- Būtinybės užkariauti LDK diskursas: „Mūsų žemės!“; LDK čia traktuojama, kaip atsitiktinai atskilusi „visos Rusijos“ dalis;

„Tikrosios Rusios“ diskursas: LDK traktuojama kaip tobulesnis ir sėkmingesnis, palyginti su „Maskvos despotija“, socialinės bei politinės raidos modelis.

EIN NIVEAU DES LITAUISCHEN NATIONALBEWUSSTSEINS
AM ENDE DES 14. JAHRHUNDERTS

Edvardas Gudavičius

Die gegenteilige Zusammenstellung *wir-sie* bezeugt vielleicht am besten das ethnische Bewußtsein. Den Unterschied zwischen dem Volks- und dem Stammesbewußtsein bildet gar deutlich der erscheinende Begriff eines vom Volke beherrschten Siedlungsraumes – *des Landes*, was dem Stamme nicht kennzeichnend ist. Solchen Begriff erwarb ein Herrscher (der gestrige Stammanführer) des entstehenden Staates und seine nächste Umgebung, welche aus der Kriegsgefolge sich bildete. Das war ein Raum, in welchem diese Schicht ihre Macht ausübte und welcher ihr die Lebensmittel leistete. Die Treue dem Herrscher sicherte eine Angehörigkeit zu diesem Kreise, der Waffendienst – einen Beweis dieser Treue. Die Staatsbildung und –entwicklung bedeutete die Ausdehnung des Pflichten- und Abgabensystems, das Emporsteigen des Burgennetzes, die Einsiedelung der Vogte und ihrer Dienerschaft in diesen Burgen. Diese waltende Oberschicht und den Kriegsdienst ausübende Unterschicht hatte das ganze Land umfassende Gesichtskreis. Den Herrscher (einen König, später – einen Großfürsten) schauten sie als eine Verkörperung ihres Daseins und Wohlstandes an. Die Treue dem Großfürsten oder der herrschenden Dynastie galt als lobenswerte und erhabene Benehmen. Für diese Treue konnte man eine Belohnung erwarten.

Der Großfürst und sein nächster Umkreis äußerte sich in derselben Sprache, übte dieselben Sitten aus, seine Macht und Pracht ruhte sich auf derselben Weltanschauung auf die Dinge und die Taten. Ihr Land war dasselbe Litauen und sie waren Litauer. Litauen war aber nicht der Siedlungsplatz der litauischen Stämme (als solches blieb es nur für die arbeitende Bauernmehrheit): das war ein Gebiet, wo das Gebot des litauischen Herrschers galt. Das war eine politische Weltanschauung, gibt es aber ein unpolitisches Nationalbewußtsein? Die Frühe Monarchie war ein Gauebund, wo den Kriegsdienst leistende Mannschaft mit ihrer Gauburg verknüpft worden war und über diese Gaue die Hauptburg des Herrschers sich erhöhte. Es fehlte in der litauischen Machtsschicht ein wichtiger Bestandteil – die Geistlichkeit (*oratores*). Littauen der 13.-14. Jahrhunderte besaß nur ein Keimstädtepaar. Also bestand das damalige litauische Volkstum nur aus den Bauern (*rustici-laboratores*) und den Kriegern (*equites-bellatores*). Nur die letzten besaßen einen Nationalbewußtsein. Es fehlte diesem Bewußtsein ein Bestandteil der christlichen Gesinnung (*homines christiani, christifideles*).

THE RUTHENIAN LITURGICAL TRADITION AND THE RELIGIOUS IDENTITIES
IN THE RUTHENIAN LANDS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

Sergejus Temčinas

The paper discusses the role of the Ruthenians in the development of the religious identities which existed in the Ruthenian lands of the Grand Duchy of Lithuania in the 14th–18th centuries. Since the time of Kievan Rus', the Old Church Slavonic language (South Slavic in origin) was used in the Orthodox liturgical books of the Eastern Slavs, while the native East Slavic idiom was not accepted in this sphere. The situation changed completely when a large part of the Eastern Slavic territory was incorporated into the GDL: Ruthenian (East Slavic in origin) started functioning as the official language and became dominant in secular literature. At the same time the earliest liturgical texts written in Ruthenian were created. Unlike its use in the chronicles, this linguistic model never became a norm in the liturgical sphere, and its history (which remains poorly investigated) was different in each of the Orthodox, Protestant, and Uniate traditions. The paper presents the Orthodox Ruthenian liturgical literature of the GDL, including the contributions made to it by Catholics and Jews.

INTEGRATION OF THE ORTHODOX INTO THE SOCIETY
OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE 15TH–16TH CENTURIES

Genute Kirkienė

The issue of the union of the Church was resolved in a new way according to the conception proposed by O. Halecki: it was this historian who, having perceived the union of the Church in the Polish and Lithuanian states as a unique phenomenon and at the same time as a Europe-wide problem, assumed that the *universal* church union of Florence started to unfold in Lithuania in 1458 and turned into an entire process, which the author identified as a „rebirth“. The author completed this process in 1503.

Our investigation enabled us to consolidate O.Halecki's conception from several aspects: first of all, a new analysis of the text of Misaeli's letter showed that this was a complaint held by the orthodox believers who recognised the provision of the Church union of Florence regarding the self-will of Catholic bishops in realising the provisions of the union rather than the aspiration of the Church union. On the other hand, after 1503, more new phenomena concerning the process of the Church union than those previously discussed by O. Halecki appeared.

The investigation showed that the process of the *universal Church union* noted by O. Halecki in 1458–1503 was realised in the GDL seeking another model for the Church union, whose subjects were representatives of the Catholic camp. This could be conditionally named as the process of the *informal local Church union* in which subjects of the Catholic camp dominated: the Pope, the ruler, Catholic bishops and the bernardines. During the period of rule under Aleksandras, the aspiration of the orthodox camp was to heighten the realisation of the *universal Church union*, the initiator of which was Kiev Metropolitan J. Bulgarinovičius. Furthermore, the model of the Church union of Jonas Sapiega was proposed, which sought to create a universal unity prayer house for the communities of both confessions in Ikažn. This model could be regarded as an attempt to find a compromise between the believers of both communities and to relate it to the models of the *local* Church union informally realised by the Catholic camp.

ŽYDŲ KULTŪRINIAI RYŠIAI SU LIETUVOS DIDŽIAJA KUNIGAIKŠTIJA

David Katz

„Žydiškosios Lietuvos“ ir „Lietuvos žydo“ sąvokos yra tvirtai įsišakniję moderniojoje jidiš ir hebrajų literatūroje nuo antrosios XIX a. pusės. Į klausimus apie šių sąvokų kilmę, amžių ir turinį iki šiol nėra atsakyta. Dažnai dėmesys skiriamas terminui *Litvakas* ir įvairioms jo tautosakinėms, religinėms, ir etnografinėms prasmėms. Šiame darbe įrodinėjama, kad pastarasis terminas yra palyginti naujas, semantiškai įvairialypis, naudojamas tik tam tikroje teritorijoje ir tik Lietuvos žydijos atstovų, ir atsirado kaip menkinamasis epitetas, kurį savo kalboje vartojo ne Lietuvos (Lenkijos, Ukrainos) žydai.

Tokią klasikinės žydiškosios civilizacijos sąvoką, kaip Lietuvos Didžioji Kunigaikštija, galima tirti atidžiai skaitant išlikusius hebrajų ar aramėjų kalbų tekstus. Nuo XV a. sąvoka *Lito* (jidiš kalba tariama *Litv*; moderniojoje hebrajų kalboje ir anglų kalboje *Lita*) randama rabinų raštuose. Gilinantis į XVI ir XVII a. rabinų tekstus aptinkame aiškiai suvokiamą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sąvoką ir išplitusią terminiją, kuri siejama su specifiniu pačios LDK terminu.

Papildant istorinį metodą, straipsnio autorius pasitelkia retrospekcinį lingvistinį duomenį, kuriuos per pastaruosius du dešimtmečius surinko ekspedicijų metu po paskutiniųjų lietuviškos jidiš (šiaurės rytų) tarmės gimtakalbių gyvenamąsias vietas Baltarusijoje, Latvijoje, Lietuvoje, Šiaurės rytų Lenkijoje ir Šiaurės rytų Ukrainoje. Empirinis tyrimas rodo, kad būdvardis (ir tautovardis) *Litviš* paplitęs tarp vietinių gyventojų didelėje teritorijoje nuo Baltosios iki Juodosios jūros, kas rodo iš senovės laikų išlikusią šių kaimyninių teritorijų lietuviškosios jidiš tarmės gimtakalbių tapatybę. Teritorija, kurioje buvo kalbama *Litviš* (lietuviškoji jidiš kalba), driekiasi nuo Baltijos iki Juodosios jūros. Ši teritorija labiausiai sutampa su tam tikrais istoriniais periodais buvusiomis LDK teritorijos sienomis, kai šia kalba buvo kalbama „visoje“ ir „tikrai“ LDK teritorijoje.

WAS THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA AN EMPIRE?

Zenonas Norkus

The article discusses the question that was raised recently by a number of prominent Lithuanian historians and publicists. Although the idea that the Grand Duchy of Lithuania (GDL) was an empire is absurd from the standpoint of hermeneutical-historicist methodology consequently applied (how can the GDL be called an „empire“ if it failed to become a kingdom?), this question makes sense if asked from the standpoint of social scientific history and comparative literature. Within this standpoint, the author draws the distinction between two approaches as to how empires and imperialism can be conceptualized: the generalizing approach and an ideally typologizing approach. The main ideas in contemporary empires and imperialism studies are presented, with special attention being paid to the conceptions of Michael Doyle, Thomas J. Barfield and those of the „England School“ in the contemporary theory of international relations. Using these ideas and the historiography of the GDL, the author seeks to answer the following questions: was the GDL an empire and what are the reasons for an answer in the affirmative; what kind of empire was the GDL, and into what kind of polity was it transformed? The author describes the GDL as a secondary patrimonial vulture empire (as proposed by Th. J. Barfield) that was transformed into a federative one-estate monarchy displaying some characteristic features of an empire until the very end of its independent existence in 1569.

KOKIA BUVO „LITVAKO“ SAMPRATOS KILMĖ?
LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTIJOS PALIKIMAS

Antony Polonsky

XIX a. pabaigoje „Litvako“, LDK žydo, samprata išplito visame žydų pasaulyje. Litvakas pasižymėjo kaip griežtas misticizmo oponentas, racionalistas, radikalas, žmogus, savitai vartojantis jidiš kalbą, ir šaltos, siaurinės šalies gyventojas, turintis įpročius, atitinkančius to krašto bruožus. Šiame straipsnyje siekiama analizuoti tokio įvaizdžio atsiradimą. Tvirtinama, kad XVIII a. pabaigoje LDK žydų situacija iš esmės nesiskyrė nuo Lenkijos žydų padėties. Specifinių bruožų turinčio „Litvako“ įvaizdžio atsiradimas yra greičiau XIX a. rezultatas. Tuomet padidėjo žydų mobilumas Rytų Europoje ir jų kontaktai. Tai kartu paskatino religinius ginčus tarp išplitusių chasidų ir mitnagetų, pabrėžiančių Toros svarbą ir priešiškę karštai misticizmo praktikai. Kartus Lietuvoje atsirado ir nuosaikesnė chasidizmo forma – Habad judėjimas. Kita veiksnys, formavęs „Litvako“ tapatybę, buvo Haskalos savitumas Lietuvoje, pabrėžiančios hebrajų kalbos ir tradicijos reikšmę. Pagaliau, nesant šiame regione vieningos dominuojančios nacionalizmo formos, čia stiprėjo žydų autonominė savimonė, visų pirma Sionizmas. Be to, ekonomiškai atsilikusiam regione, kuris XIX a. nepatyrė bent kiek spartesnės pramoninės raidos, išaugo socializmo judėjimas, ypač Bundas.

EINE STUDENTISCHE GESTALTUNG DER ETHNISCHEN IDENTITÄT
VON SIMONAS DAUKANTAS

Edvardas Gudavičius

„Die Taten der alten Litauer und Sameiten“ hat S. Daukantas im Jahre 1822 abgeschlossen. So wurde sein erstes historisches Werk während seiner Studienjahre in der Vilniusser Universität gereift und beendet. Diese Lehranstalt war damals ein Teil des Bildungssystems des russischen Reiches, hörte aber nicht auf auch als ein Bestandteil des europäischen Aufklärungs- und Wissenentwicklungskreises zu verweisen. S. Daukantas lernte sich bei den berühmten Professoren J. Lelewel, I. Daniłowicz, G.E. Groddeck, I. Oldakowski, I. Onacewicz, A. L. Cappelli, welche eine ausgezeichnete Umgebung der Humanitätswissenschaften geschaffen hatten. In der Lehrjahre von S. Daukantas wetteiferte in der Universität die traditionelle Aufklärungs- und Naturrechtsrichtung des Wissens mit den Ideen des Kernvolkstums und des Nationalrechts der historischen Rechtsschule, was den paradigmatischen Kampf zwischen der als eine Wissenschaft sich bildenden Historiographie und der verteidigenden ihre Vorherrschaft Historiosophie abspiegelte. Dieser Kampf diskreditierte die Weltgeschichte als eine Historiographieart und räumte den Weg der Nationalgeschichte. Es ist möglich über den mindestens indirekten Einfluß des Kritizismus von J.G. Fichte zu sprechen, woraus die Teilung der sich bildenden historistischen Geschichtswissenschaft in den aposteriorischen (die Tatsachenbeschreibung) und den apriorischen (die Feststellung der Stufen der historischen Entwicklung) Zweig folgte, das eine Hilfe dem Empirismus leistete. Darum behauptete sich die Quellenkritik als solche. In dieser Richtung übte besonders I. Daniłowicz eine positive (leider die ungenügende) Wirkung aus. Von der anderen Seite muß man über die Auswirkung eines Lehrlings der Königsberger Universität und Burschenwesensträgers der deutschen Studenten I. Onacewicz sprechen. S. Daukantas hat einen mäßigen Einfluß des ersten und einen großen des anderen Professoren erfahren. Der junge Magister verabschiedete sich mit der Hochschule als ein mittelmäßiger Schüler von I. Daniłowicz, ein guter von G.E. Groddeck und als ein Junger von I. Onacewicz.

Die letzte, entstandene in den 20-ten Jahren des 16. Jahrhunderts, Redaktion der litauischen Chroniken leitete die Herkunft der Litauer von den römischen Ankömmlingen ab und erzählte über eine Reihe der phantastischen Herrscher bis zu den realen Ereignissen des 14. Jahrhunderts. Dieses Schema ging in das Geschichtsbuch der Renaissance von M. Strykowski und des Baroks von A. Kojelavičius über, dann wurde von A. Schlözer in seine „Weltgeschichte“ übertragen. Von der Fachliteratur konnte S. Daukantas die Auskunft der deutschen und russischen Chroniken nur durch den Bericht von A. Kotzebue und N. Karamsin anwenden. Paradigmatisch gehörten diese Werke dem Historismus nur wegen ihrer Chronologie und nicht wegen ihres Niveau. Also verblieben die phantastischen Fürsten in dem Werke von S. Daukantas, was sein historiographisches Wert gar verminderte. Das gute Kentnis der antiken Geschichte erlaubte ihm doch etwas gläublicher (in Vergleichung mit den Römern) die Szythen und die Heruler als die litauischen Ahnen vorzustellen. Das im Werdegang des Historismus entstehende romantische Volksmuster war zweierartig: das sich geschichtlich entwickelndes Kernbauertum (die Grundidee von J. Möser, übernommene durch die historische Rechtsschule) und das eroberte doch unbezwungene und schöpferische Volkstum, welches endlich seine Eroberer überwältigt hatte (die Grundidee der Aufklärung, überleitete von E.J. Sieyès und entfaltete von A. Thierry). Der Zustand des zeitgenössischen litauischen Volkes war traurig: die litauischsprechende Bauernschaft befand sich in der Leibeigenschaft des polonisierten Adels und das Land gehörte dem russischen Reich. Für S. Daukantas taugte von jenen Mustern keines. Die russische Herrschaft störte hier nicht: das war eine äußere und aufgezwungene Erscheinung. Der Schwerpunkt der Anpassung lag anderwärts: bis zu der russischen Herrschaft ist das Großfürstentum Litauen bestanden, Litauen hat keine polnische Eroberung erfahren, in Litauen hieß aber der Herr ein Pole und der Untertan ein Litauer.

In der Einleitung hat S.Daukantas eine subtile historiosophische Lösung dieser Frage gefunden: die Union Litauens mit Polen war eine ungleiche historische Entwicklung, wo die Polen ihre Kultur und ihre Sprache gepflegt und gehegt hatten, den Litauern aber solche Möglichkeit entnommen wurde. Darum wurde ihr Adel polnischsprechend und–denkend. So fand man einen Sündenbock um den geschichtlichen Rückstand Litauens zu entschuldigen, was zu der Erinnerung zu den barbarischen Eroberer aus den Wäldern Germaniens von E.J. Siey s führte. Die niedere Schicht des litauischen Adels (besonders in dem Sameitenlande) hatte, die polnische Sprache benutzend, noch nicht das litauische Nationalbewußtsein verloren. Diese Schicht fühlte sich als ein selbstständiges anderes polnisches Volk (= Litauer). S.Daukantas gehörte dem Studentenkreis der Sameiten, fühlte sich aber, seiner bäuerlichen Herkunft nach, kein Pole überhaupt. In seinem ersten Werk „vertrieb“ er „den anderen Polen“ aus der litauischen Geschichte.

REFLECTIONS ON THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN LITHUANIA
IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES*Šarūnas Liekis*

Although modern national movements of the Lithuanians, Poles, Belarusians and Ukrainians in the 19th century were born in the same area of the former Polish-Lithuanian Commonwealth territories, the paths of the new nations very quickly diverged, radically departing from the old Polish, Lithuanian or Ruthenian nobility-based identities. The manifestations of the new identities first took place among the Polish-Lithuanian emigrants in Western Europe. The new Polish identity that was first to emerge from the remnants of the Commonwealth was later followed by „the new” Lithuanian, Belarusian and Ukrainian identities.

The new Lithuanian identity based on popular culture and the language of the Baltic language family had a complex and difficult relationship with then old Lithuanian identities in the Grand Duchy of Lithuania and radically departed from the traditional nobility culture and values, and the dominant Polish language. The old, modern and future Lithuanian identities finally retreated in the first quarter of the 20th century in the Independent Republic. The Grand Duchy of Lithuania and its imagery remained of secondary importance in the context of the modern Lithuanian identity of the Interwar Republic.

THE CONTEXT OF REALITY AND THE UNDERSTANDING OF MYTHOLOGY
IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA BY THE LITHUANIAN JEWISH COMMUNITY

Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė

Although academic Jewish historiography and the fixation of historical community events have attracted the attention of researchers, the local processes of those events and their influence on the development of self-consciousness in the Jewish community has only been explored to a rather small extent, especially in the context of Eastern Europe. This article aims to find the divide between the real day-to-day conditions in the GDL, its evaluation in contemporary texts and images of the mythologized past or its segments in later generations of Jewish communities. The chronological beginning of the analysis of this issue was determined by the earliest known sources (since the second half of the 16th century) that were necessary to lend the topic to adequate investigation; the closing limit is the Holocaust. The associated trauma was the turning-point that influenced the very telling of and, in a qualitative sense, the variety of emotionally colorful diversions of Jewish imagery from the past, the varied interpretations and their relevance under new conditions. Sources of various character were used in the research community's internal documents, memoirs of people of Jewish origin, fiction, and the historiography of the second half of the 19th century to the early 20th century.

LIETUVIŲ TAUTINĖS TAPATYBĖS FORMAVIMASIS 1800–1863 M.:

LDK POLITINĖ TRADICIJA, „IMPERINIS PATRIOTIZMAS“ IR RUSAS KAIP „KITAS“

Grigorijus Potašenko

Lietuvių tautinės tapatybės formavimasis šiame straipsnyje nagrinėjamas nauju aspektu. Pagrindinis klausimas: koks buvo Rusijos įvaizdis XIX–XX a. lietuviškos tapatybės formavimosi ankstyvojo periodo metu. Be to, analizuojama tai, kaip lietuviškos (etninės) tapatybės susidarymas buvo įtakojamas rusiško „Kito“. Dichotomija „Aš/Kitas“ gali padėti geriau suvokti kolektyvinę tapatybę. Daroma išvada, kad jau ankstyvajame nacionalistiniame lietuvių diskurse Rusija suvokiama kaip aiškiai fiksuojamas „Kitas“, kurio politinis viešpatavimas buvo Lietuvos užkariavimo rezultatas. Ši Rusijos kaip istoriškai ir politiškai „Kito“ ir, be to, Lietuvos užkariautojo reprezentacija viešpatavo XX a. ir fragmentiškai išlieka šiuolaikiniame lietuvių nacionalistiniame diskurse. Kartu lietuviškasis Rusijos kaip užkariautojos įvaizdis buvo „barbaro prie vartų“ vaizdinio (iškilio XIX a. strateginiame diskurse) variacija europietiškoje tapatybėje. Šalia to, priklausomai nuo Abiejų Tautų Respublikos prijungimo prie Rusijos vertinimo, buvo bandoma sukurti įvairius bendradarbiavimo tarp Lietuvos visuomenės ir Rusijos valdžios modelius: vieni pabrėžė lietuvių socialinių ir kultūrinių interesų gynimo svarbą, o kiti iškėlė gilesnės integracijos rusiškoje visuomenėje mintį.

LIETUVIAI IR LIETUVOS ISTORIJA XIX A. RUSŲ GROŽINĖJE LITERATŪROJE

Pavel Lavriniec

Straipsnyje nagrinėjama mažai ištirtą lietuvių ir LDK istorijos įvykių bei veikėjų vaizdavimo dėsningumus rusų rašytojų dramos, poezijos ir prozos kūrinuose temą, taip pat Lietuvos temos rusų literatūroje sąsajas su viešpataujančia carinėje Rusijoje ideologija, oficialia istoriografija bei romantizmo estetika. XIV–XVII a. Lietuva vaizduojama A. Bestuževo-Marlinskio, N. Durovos, N. Kukolniko romanuose, P. Kukolniko eilėraščiuose kaip svetimas egzotiškas kraštas, savito gyvenimo būdo, ypatingo pagoniškojo tikėjimo, specifinės socialinės struktūros šalis. Viduramžių Lietuvos egzotiškumą akcentuoja žmonių ir dievų vardai, svetimkalbiai vietovardžiai ir realių pavadinimai. Mūšiai ir pilių užpuolimai, keisti papročiai ir mįslingos apeigos, avantiūriniai pabėgimai, klastingi pagrobimai, žynių intrigos susideda į įspūdingą tolimos praeities vaizdą. Rusų literatūroje ypatingas dėmesys skiriamas herojiškiesiems kovų su kryžiuočiais laikams, to meto įvykiams ir valdovams nuo Gedimino iki Vytauto. Lietuvos valdovai siejami giminystės ryšiais su rusų kunigaikščiais, Lietuva ir ypač sostinė vaizduojamos gausiai apgyvendintos rusais ir buvusios stiprioje stačiatikių kultūros įtakoje. Kitas svarbus rusų rašytojams lietuvių istorijos laikotarpis yra Lietuvos krikštas, vertinamas kaip protėvių tikėjimo atsižadėjimas, kultūrinio tapatumo ir politinio savarankiškumo praradimas, bei priešiškos lenkų civilizacijos išsigalėjimas. Kurdami daiktišką senovės Lietuvos paveikslą, rusų rašytojai naudojos daugeliu įprastų „senovės“ kolorito detalių: lietuvius apvengę kailiais, žemaičius apginklavo kuokomis, nurodė kraštą esant gausiai apaugusį miškais su šventomis giriomis ir fantastiškais šventyklomis. Senovės lietuvių vaizdavimas kaip bemaž laukinius sieja egzotiškumą su artumu gamtai, gyvenimo paprastumu, jausmų natūralumu, kartu pabrėždamas istorinę distanciją.

TEKSTŲ AUTORIAI

Alfredas Bumblauskas – profesorius, habilituotas mokslų daktaras (HP),
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Kultūros istorijos
ir istorijos teorijos katedra

Aleksandr Filiuškin – docentas, daktaras, Sankt-Peterburgo valstybinio universiteto
Istorijos fakulteto Slavų ir Balkanų šalių istorijos katedra (Rusija)

Edvardas Gudavičius – profesorius, habilituotas mokslų daktaras (Vilnius)

Dovid Katz – profesorius, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Kultūros istorijos ir istorijos teorijos katedra, Vilniaus Jidiš institutas

Genutė Kirkienė – daktarė, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Kultūros istorijos ir istorijos teorijos katedra

Zenonas Norkus – profesorius, habilituotas mokslų daktaras (HP),
Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto Sociologijos katedra

Pavel Lavrinec – docentas, daktaras, Vilniaus universiteto
Filologijos fakulteto Slavistikos katedra

Šarūnas Liekis – profesorius, habilituotas mokslų daktaras (HP),
Mykolo Romerio universiteto Politikos mokslų katedra,
Vilniaus Jidiš institutas

Antony Polonsky – profesorius, Brandeis universitetas (JAV)

Grigorijus Potašenko – docentas, daktaras, Vilniaus universiteto
Istorijos fakulteto Kultūrinių bendrijų studijų centras

Genadz Saganovič – profesorius, daktaras,
Europos humanitarinis universitetas (Vilnius)

Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė – daktarė, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Kultūrinių bendrijų studijų centras

Sergejus Temčinas – profesorius, habilituotas mokslų daktaras,
Lietuvių kalbos institutas (Vilnius)

Henryk Wisner – profesorius, habilituotas mokslų daktaras,
Lenkijos mokslų akademijos Tadeušo Manteufflo (Tadeusz Manteuffl) vardo
Istorijos institutas

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTIJOS
TRADICIJA IR PAVELDO „DALYBOS“

Leidinį sudarė *Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus Potašenko*

Mokslinis redaktorius *Grigorijus Potašenko*

Kalbos redaktoriai *Birutė Ilgūnienė, Larisa Lavrinec*

Viršelio dailininkė *Audronė Uzielaitė*

Išleido Vilniaus universiteto leidykla
Universiteto g. 1, LT-01122 Vilnius
El. paštas: info@leidykla.vu.lt

Spausdino AB „Aušra“
Vytauto pr. 23, LT-44352 Kaunas